

Fórum
Kisebbségkutató
Intézet
Etnológiai
Központ

Lokális és regionális monográfiák 5.

Nagytárkány I.

Tanulmányok a község településtörténetéhez
és néprajzához

Szerkesztette
Viga Gyula

Fórum Kisebbségkutató Intézet

Nagytárkány I.

Lokális és regionális monográfiák **5.** Somorja – Komárom 2006

Lokális és regionális monográfiák

Sorozatszerkesztő

Liszka József

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Etnológiai Központ
Komárom

Postacím:

Fórum inštitút pre výskum menšín
Výskumné centrum európskej etnológie
P.O.BOX 154
SK-945 01 Komárno 1
etnologia@foruminst.sk
www.foruminst.sk

Nagytárkány I.

*Tanulmányok a község
településtörténetéhez és néprajzához*

Szerkesztette
Viga Gyula

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Somorja–Komárom
2006

Slovenské preklady
Ida Gaálová
Deutsche Übersetzungen
Zsuzsanna Sáfi

A borítón:
A borítón a nagytárkányi Tisza-part látható Bogoly János felvételén (2004)

A kötet megjelenését támogatta Nagytárkány község önkormányzata

- © Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006
- © Bogoly János, Bona Bernadet, Csíki Tamás, Fehér József, Fogas Tóth Balázs, Frisnyák Sándor, Gyulai Éva, L. Juhász Ilona, Kopasz József, Mizser Lajos, Németh Péter, Örsi Julianna, Páll István, Százvai István, Szilágyi Miklós, Takács Péter, Tamás Edit, Sz. Tóth Judit, Viga Gyula, Viszóczky Ilona
- © Translation: Gaálová Ida, Sáfi Zsuzsanna

ISBN 80-89249-01-9

Tartalom

Kopasz József Üdvözlét az Olvasónak!	7
Frisnyák Sándor Táj és ember (Krajina a člověk. Landschaft und Menschen)	9
Bogoly János Nagytárkány természetrajza (Prírodné pomery obce Veľké Trakany. Naturkunde der Gemeinde Nagytárkány)	31
Németh Péter A falu és a Nagytárkányi család a középkorban (Dedina a Nagytárkányiovci v stredoveku. Das Dorf und die Familie Nagytárkányi im Mittelalter)	35
Gyulai Éva Nagyvárkány birtokosai és adózói a 16–17. században (Vlastníci a daňovníci Veľkých Trakán v 16.–17. storočí. Gutbesitzer und Steuerträger in Nagytárkány in 16.–17. Jh.)	55
Takács Péter Nagyvárkány 1770–1848 között (Veľké Trakany medzi 1770–1848. Nagyvárkány zwischen 1770–1848)	129
Tamás Edit Nagyvárkány népessége a 18–20. században (Populácia Veľkých Trakán v 18.–20.storočí. Die Population von Nagytárkány im 18.–20. Jahrhundert)	145
Csíki Tamás A megtelepedés útján. A nagyvárkányi zsidóság a 18–19. században (Cesty usídľovania. Židovské obyvateľstvo Veľkých Trakán v 18.–19. storočí. Auf dem Wege zur Niederlassung Das Judentum in Nagytárkány im 18. und 19. Jh.)	179
Fogas Tóth Balázs A kivándorlás és hatása (Vystahovalectvo z Veľkých Trakán. Auswanderung aus Nagytárkány)	197

Mizser Lajos	
A község nyelvi jellemzői (Jazyková charakteristika obce. Sprachliche Kennzeichen des Dorfes)	229
Fehér József	
A művelődés évszázadai (Storočia vzdelávania. Jahrhunderte der Bildung)	
Melléklet: Százvai István: A nagytárkányi futball	243
Bona Bernadett – Páll István	
Nagytárkány népi építkezése (Ľudové staviteľstvo vo Veľkých Trakanoch. Volksarchitektur in Nagytárkány)	273
Viga Gyula – Viszóczy Ilona	
A hagyományos gazdálkodás jellemzői és változásai (Charakteristika tradičného hospodárenia a jeho premeny. Charakteristische Züge der traditionellen Wirtschaftsführung und ihre Umwandlung)	291
Szilágyi Miklós	
Összefüggések és kölcsönhatások: halászat – sporthorgászat – orvhalászat (Súvislosti a vzájomné vplyvy: rybárstvo – športové rybárstvo – pytlacke rybárstvo. Zusammenhänge und Wechselwirkungen: Fischfang – Sportangeln – Fischdieberei)	345
Sz. Tóth Judit	
Jeles napi szokások és hiedelmek (Výročné zvyky a ľudová viera vo Veľkých Trakanoch. Jahresbräuche und Volksglaube in Nagytárkány)	383
L. Juhász Ilona	
A halállal, halottakkal kapcsolatos hiedelmek és temetkezési szokások (Povery spojené so smrťou, so zosnulými a pohrebné zvyky. Todesglaube, -Brauchtum und Bestattungsgewohnheiten)	431
Örsi Julianna	
Adatok Nagytárkány társadalomrajzához (Príspevok k opisu spoločnosti Veľkých Trakán. Angaben zur Gesellschaftsschilderung von Nagytárkány)	477

Üdvözet az Olvasónak!

Örömmel tölt el, hogy Nagytárkány község polgármestereként köszönhetem Önöket e kiadvány lapjain. Öröm ez azért, mert végre megjelenhetett községünkéről egy tanulmánykötet, másrészt azért, hogy településünk múltbéli és jelenkori életének bemutatása erősíti az egyetemes magyar kultúra és élet alapjait is.

Nem kis dologra vállalkoztak e kötet szerkesztői és szerzői. Többségüknek más vidéken élve kellett beleérezniük a vidék adottságaiba és szellemiségébe, jellemző képet kellett felvázolniuk egy olyan községről, amely látszólag semmiiben sem különbözik a Felső-Bodroghköz többi településétől. Külön ablakot akartak nyitni, s ehhez olyan megközelítést választani, amely tudományos alapokból indul ki, de segít feltárni olyan tényeket és összefüggéseket is, amelyek nemcsak tudományos értelemben valóságosak és létezők, hanem az itt élők mindennapjaiban is. Mi, akik itt születünk és itt élünk, sok mindent természetes adottságként fogadunk el, mint megszokott dolgot. Olykor talán fel sem fogjuk eredetiségüket, s nem is tudjuk kellőképpen értékelni mindazt a sajátosat, amit községünk tradíciója hordoz, s a jelennek és jövőnek kínál.

De ne ragadjuk le a bemutatott településnél! Sajátos helyzetemből kiindulva – hisz e sorok írásakor a Csemadok Területi Választmányának elnöke is vagyok – szélesebb kitekintésben is vállalom kell az itteni magyar kultúra ügyét. Felső-Bodroghköz és a szomszédos Ung-vidék, a „hármasszög” mente ma etnikai és nyelvsziget. Ebben fálum, Nagytárkány kicsiben mindazon jellemzőket magában hordja, melyeket a kiserégio a maga teljességében. Délre és keletre – képzeletben átlépve a még létező államhatárokon – a miénkkel többé-kevésbé azonos kulturális hagyományokat hordozó magyarokat találunk. A felekezeti sokszínűség is ma már inkább összeköt, mint elválaszt, színesít, segít oldani az egyhangúságot.

Jelen kiadvány színes és változatos képet rajzol Nagytárkány községről. Az olvasó egyaránt megtalálja benne a tájbéli és természetrajzi adottságok ismertetését, a táj kiélésének részletes leírását, az emberi élet, történelem, kultúra helyi sajátosságainak bemutatását. Ha a szerzők névsorát nézzük, a beavatatlan számára talán úgy tűnik, hogy túlsúlyban vannak azok, akik nem e táj szülöttei, lakói vagy felvállalói. Szerencsére a valóság más. Mindegyikük jól ismeri vidékünket, hosszú idő óta foglalkozik az általa választott szakterülettel. Jobb is ez így, hisz a szélesebb ismeretekkel bíró kutatók nemcsak szakszerűbben, hanem valóságghűbben és tényszerűbben tudják feltárni községünk és környéke egyedi értékeit, ezzel is növelve a bemutatott sajátosságok megbecsülését.

Kisgérés után a mi községünk könyve a következő a Felső-Bodroghköz helytörténeti monográfiáinak sorában. Ez igen előkelő hely, büszkének is vagyunk a megbecsülésre. Köszönetet mondunk mindazoknak, akik lehetővé tették a

könyv megjelenését: a szerkesztőnek, szerzőknek és nem utolsó sorban azoknak, akik a kiadás anyagi feltételeit megteremtették. Mellettük természetesen azoknak az informátoroknak, a nagytárkányiak idősebb nemzedékének, akik személyükben hidat képeznek az egymást váltó generációk között, s akik emlékezetükben is az elődök örökségének letéteményesei.

Szívből ajánlom e kiadványt mindenkinek, akit érdekel községünk, aki szívügyének tekinti megismerését és felvirágoztatását.

Nagytárkány, 2006. április

Kopasz József
polgármester

FRISNYÁK SÁNDOR

Táj és ember*

Nagytárkány a Bodrogek egyike Tisza melléki települése (1. ábra). A Bodrogek három folyó, a Tisza, a Bodrogek és a Latorca határolja. Kiterjedése 945 km². 1920-tól a kistáj két állam: Szlovákia és Magyarország területéhez tartozik. A tájtörténeti kutatók a Karcsa-medertől északra eső szlovákiai területet (389 km²) Felső-Bodrogeknek, a Magyarországhoz tartozó déli felét (556 km²) Alsó-Bodrogeknek nevezik. A Bodrogek két része – a meglévő különbségek ellenére – *természet- és gazdaságföldrajzi egység*. A bodrogek táj képét a víz és az ember formálta. A táj és az ember kapcsolatát az *alkalmazkodás* és az *átformálás* tevékenységi rendszere jellemzi.

A községmonográfiában a természettörténeti folyamatokat, táji adottságokat és az ember környezetátalakító munkáját azért szükséges felvázolnunk, mert ezek ismeretében helyesen értékelhetjük azokat a társadalmi-gazdasági jelenségeket és folyamatokat, amelyek a mai állapotok kialakulásához vezettek. Nagytárkány bel- és külterülete alig több, mint 15 km², így a geológiai szerkezetét, kialakulását és mai felszínét csak egy tágabb térbeli keretben lehet tárgyalni. Ez a térbeli keret a Bodrogek, amely a Kárpát-medence földrajzi centrumtér-ségét alkotó Alföld egyik rész-tája (mikrotér-sége).

A természeti környezet

A 100 000 km²-es Alföld fiatal (neogén és negyedidőszaki) *törésses katlansülyedék*, morfológiai szempontból *feltöltéssel elegyített síkság*. Fejlődéstörténete alapvetően két fő fázisra tagolható. Az első fejlődésszakaszban, amely a miocén kor közepéig tartott, a felszín domborzati képe a jelenleginek éppen fordítottja volt. Az Alföld helyét tektonikus (= szerkezeti) árkokkal és kismedencékkel tagolt különböző magasságú, elő-, ó- és másodidőszaki röghegységvonulatok foglalták el. A tájfejlődés második szakaszában, mintegy 16–17 millió évvel ezelőtt, a miocén kor közepétől a röghegységek süllyedésével és a Kárpátok kiemelkedésével *megindult a medence kialakulása*. A süllyedés később, a pliocén korban a korábbinál nagyobb intenzitással folytatódott. Az egyes rögek és rögcsoportok önálló mozgásdinamikával különböző mélységbe süllyedtek. A *kialakult medencébe benyomult a tenger*. Az alaphegységi rögekre a medence peremén 100–600, a medence belsejében 600–4500 méter pannon *tengeri üle-*

* A tanulmány a T034569. sz. OTKA kutatási programhoz kapcsolódik.

dék, agyag, agyagmárga és homok települt. Az alföldi medence feltöltésében a tengeri, majd a tavi és folyóvízi üledékek után az eolikus és folyóvízi lerakódásnak volt fontos szerepe. A pleisztocén (= jégkorszak) és a holocén (= jelenkor) határán a tektonikus mozgások az *alföldperemi süllyedések*, így pl. a Bodrogtörzs, a Beregi- és a Szatmári-síkság kialakulásához és egyes alföldi tájrészletek, pl. a Nyírség kisebb emelkedéséhez vezettek (Frisnyák 1988).

A jégkorszak 2,4 millió évvel ezelőtt kezdődött és 10 200 esztendővel ezelőtt fejeződött be. A pleisztocén történetét, felszínformáló folyamatait dr. Borsy Zoltán (1926–1997) professzornak és munkatársainak a kutatásai alapján foglalkoztatja (Borsy 1989; Borsy 1996; Borsy et al. 1988; Borsy et al. 1989).

A Kárpát-medence a pleisztocénben periglaciális (jégtakaró környéki) terület volt, kivéve a legmagasabb hegységek (pl. a Magas-Tátra, Liptói-havasok) eljegesedett régióit. A jégkorszak utolsó harmadában (kb. 800–900 000 évben) a rendkívüli hideg és a maihoz hasonló éghajlati szakaszok többször váltakoztak. A periglaciális éghajlat idején a januári középhőmérséklet -12 , -14 °C, a júliusi $+12$, $+14$ °C, az évi középhőmérséklet pedig $+2$, $+3$ °C körül lehetett. A jégkorszakban az Északkeleti-Kárpátokból érkező és a Nyírség irányába tartó *ősfolyók*, a Tapoly, Ondava, Laborc és az Ung az Alföld északkeleti peremén – így a Bodrogtörzsben is – terjedelmes *hordalékkúp-síkságot építettek*. A Bodrogtörzs nyugati részén a Zempléni-hegység kisebb vízfolyásai is részt vettek a hordalékkúpok kialakításában. A Bodrogtörzsben a pleisztocén végéig 100 méternél is vastagabb üledékösszlet halmozódott fel. A jégkori képződmények felső, 50–60 méteres rétegsorát jó vízvezető képességű homok alkotja.

Húszezer évvel ezelőtt a Tisza egy nagy áradáskor elhagyva az Ér-völgyét, utat tört magának a Tokaji-kapu irányába és *teljesen átalakította a Bodrogtörzs vízrajzi képét*. A Tisza oldalozó erőijével megkezdte a pleisztocén homokfelszínnek letarolását. Az észak–déli irányban haladó folyók (Tapoly, Ondava, Laborc és az Ung) a Bodrogtörzsben egyesültek a Tiszával, így a Nyírség élővíz nélkül maradt. A Tisza a Bodrogtörzsben többször változtatta folyásirányát, s ennek emlékei a mai is jól látható – feltöltődő – *medermaradványok*, pl. a Nagytárkány térségéből induló és a Bodrogtörzst egykor teljesen átívelő Tice és a Karcsa (2. ábra). A pleisztocén végén és a jelenkorban a Tisza *folyóhátakat* épített. Az alig észrevehető, emberi megtelepülésre és földművelésre is alkalmas folyóhátak a meder két oldalán az árvizek idején lerakódó hordalékanyagból alakultak ki. A jelenlegi Tisza-meder a bodrogtörzsi szakaszán 1–3,7 m magas és átlagosan 3 km széles, a Karcsa mellett 2 m magas és 1,5–2 km széles, a Bodrog mellékén ezeknél alacsonyabb és keskenyebb folyóhát képződött. A Tice-mellék hasonló folyóhátképződményeire falvak egész sora települt. A Tisza jelenlegi vonala mentén, továbbá a Nagy- és Kistárkány környéki szakaszán a *folyóhát az ún. szubboréális közepétől, kb. a 4500–2500 közötti időben halmozódott fel*. A folyók mederváltozásai és hordalékfelhalmozó munkájuk eredményeként a Bodrogtörzsben *folyóhátrendszer* alakult ki. A lapos folyóhátak között rossz lefolyású mélyedések, lápok és mocsarak képződtek, amelyek a Bodrogtörzs meghatározó tájképi és életforma-alakító elemei voltak. A mélyebb részekben *régi talajok*, a fo-

lyóhátak felszínén *homok-*, helyenként *barna erdőtalajok* alakultak ki. Az alacsony ártéri szinteken *fűz-éger-nyár*, a magas ártérövezetben *szil-kőris-tölgy* ligeterdők jellemzőek.

Nagytárány épített környezete és szántóföldövezete a *folyóháton* foglal helyet. A folyóhát idősebb és fiatalabb részekből épül fel. A Tice és a Karcsa Nagytárány környéki szakasza teljesen feltöltődött és a különböző korú folyóhátak összekapcsolódtak. A környékbeli folyóhátak a község szántóföldjeitől nyugatra (Bély és Dobra irányában) alacsonyabb, hajdan lápos-mocsaras, a 19–20. században rétként és legelőként használt területet fognak közre. A Bodroγκözben ezek a folyóhátak az *ősi települési szintek*, amelyek peremén a falvak mind az árterek, mind pedig az ármentes térszínnek természeti erőforrásait hasznosítják. A községtől délre a térszín emelkedik: Zemplénagárd térségében már kiterjedt akkumulációs eredetű homokmező tagolja az ártéri síkságot. A 19. századi integrált környezetátalakító munkálatok előtt a Tisza jobb partján, Nagytáránytól Révleányvárig a régi folyómeder-maradványok, ún. morotvák, lápok és mocsarak az előzőektől eltérő ökoszisztémát alkottak (Mailáth 1896). A bodroγκözi nép a morotvát Holt-Tiszának, a medermaradvány felső és alsó torlát eltömő üledéket „malágy”-nak nevezi (Trenkó 1909). Nemcsak Nagytárány, a Bodroγκöz többi települése is az árvízmentes homokfelszíneken: egyrészt a folyóhátakon, másrészt a hajdani hordalékkúp szétroncsolt maradványain (a homokszigeteken, az ún. gorondokon) épült. Az ártéri síkságból kiemelkedő homokfelszíneket az emberi tevékenységi formák idő- és térbeli változásait vizsgáló történeti földrajz „életkamráknak” nevezi. A gazdasági tér az árterek világára is kiterjedt, természeti erőforrásait igyekeztek racionálisan hasznosítani. Tehát *a táj egésze jelenti az emberi cselekvés akcióterületét* (Berényi 2003).

A Felső-Bodroγκöz éghajlata is kedvező az emberi megtelepülés és a komplex paraszti gazdálkodás számára.

Nagytárány és tágabb környezete (a Felső-Bodroγκöz) a mérsékelten meleg, mérsékelten száraz, hideg telű klímaterülethez tartozik. Mivel a községben nincs meteorológiai állomás, az éghajlati sajátosságokat Királyhelmece és Szomotor klímaadatai alapján jellemezzük (Bogoly 1984; Bogoly 1992; Seszták 1992).

A *napsugárzás* évi összege, vagyis az az energia, amely a vízszintes sík egy négyzetméterére érkezik, 4200–4300 MJ/m²/év (MJ = megajoule). A napsütéses órák száma 1880 és 1920 óra/év. A napfénytartamot és a besugárzást legerősebben a felhőzet befolyásolja. A sok évtizedes vizsgálatok szerint a térség *évi felhőzete* eléri az 55%-ot. Az évi középhőmérséklet 9,3–9,4°C. A leghidegebb (január) havi középhőmérséklet -3,1°C. A legmelegebb (július) havi középhőmérséklet 20,2–20,3°C. Az évi abszolút hőmérsékleti maximumok átlaga 33,5–33,7°C, északon és nyugaton 33,0–33,2°C. A téli abszolút minimumok átlaga -20–21°C. A vegetációs időszak (IV–IX. hó) középhőmérséklete 16,5°C. A csapadék mennyiségére és időbeli megoszlására több helyről vannak adataink. Nagytárányban 622 mm, Királyhelmece 626 mm, Leleszen 593 mm, Szomotorban 571 mm, Záhonyban 650 mm az évi csapadékösszeg. A Felső-Bodroγκöz

közben a 600 mm fölötti csapadékátlag egyes években 30%-nyi ingadozást mutathat (Bogoly 1984; Marosi – Somogyi 1990; Seszták 1992). A vegetációs időszakban Nagytárkány 367 mm csapadékban részesül. A hótakarós napok átlagos száma 35–38/év, az átlagos maximális hóvastagság 18–20 cm. Nagytárkányban és környékén az északi, az északnyugati és a déli szelek jellemzőek (az átlagos szélesebség kb. 2,5 m/s). A Felső-Bodrogtörzs legfontosabb éghajlati adatai alapján megállapítható, hogy *a légköri erőforrások összessége kedvező a nem túl hőigényes és közepes vízigényű növények termeléséhez.*

A *táj vízfolyásai* közül a Tisza a legjelentősebb (3. ábra). A Tisza Záhonytól Tokajig terjedő szakaszából alig 5-6 km tartozik a Felső-Bodrogtörzs, ezen belül Kis- és Nagytárkány területéhez. A Tisza vízhozama – a Záhonyban mért adatok szerint – kisvízkor 74 m³, közepes vízálláskor 336 m³, nagyvízkor 3750 m³ másodpercenként (Lászlóffy 1982). A Tisza vízállás- és vízhozamváltozását a nagy ingadozások jellemzik. A kis- és nagyvíz közötti különbség több mint ötvenszeres. A folyónak három árveze van: a kora tavaszi, a kora nyári („zöldár”) és a késő őszi. Az árvezek alkalmával felerősödik a Tisza egyébként is jelentős meder-eróziója és hordalékszállítás. A Felső-Tisza és mellékfolyói mentén gyakoriak voltak a folyóhátakat megszakító nyílások, az ún. *fokok*. A természetes és többnyire mesterséges fokokon a kitörő víz a mélyebb fekvésű (ár)területekre ömlött, majd apadáskor ezeken az ereken a folyómederbe nagyrészt visszaáramlott. A feudális korban ezek *a fokok képezték az ártéri gazdálkodás alapját* (Andrásfalvy 2004). A kistáj határát alkotó másik folyó, a *Bodrog* a Latorca, az Ung, a Laborc, az Ondava és a Tapoly vizéből származik. A Felső-Bodrogtörzs környezetgazdálkodásában jelentős volt még a két hajdani Tisza-meder, a *Tice* és a *Karcsa*.

A 19. század közepén megkezdett ármentesítési munkálatok előtt a Bodrogtörzs alacsonyabb részeit állandóan vagy az év legnagyobb részében víz borította, a lapos folyóhátakat – így pl. Nagytárkány környékét is – az árvezek csak rövidebb-hosszabb időre öntötték el (3. ábra). A Bodrogtörzsben az integrált környezetátalakító (folyószabályozó, láp- és mocsárlecsapoló, gátépítő stb.) munkák után is *magas a talajvízállás*, ami helyenként akadályozza a növénytermelést. (A talajvíz a terepszint alatt általában 2–3, a homokbuckás területeken 3–5 méter mélyen helyezkedik el).

Az ember formálta táj

A Bodrogtörzs története a neolitikumig (= újkőkor) követhető nyomon. A tájban megjelenő első embercsoportok *gyűjtögetéssel, halászáttal és vadászattal* foglalkoztak, de életfenntartó tevékenységükkel nem avatkoztak bele a természeti környezet fejlődésébe. Az élelemgyűjtő tevékenységükkel a természeti környezetben lokális változásokat hoztak létre, amelyek azonban gyorsan regenerálódtak. Az ember és a táj kapcsolatában akkor következett be fordulat, amikor *az élelemgyűjtésről áttértek a termelő gazdálkodásra: az állattenyésztésre és a földművelésre.*

A termelő gazdálkodásra való áttérés, az ún. *neolitikus forradalom* igen hosszú, a Kárpát-medencében Kr.e. 5000-tól 4200-ig tartó folyamat volt. A Bodroghköz korai benépesülésében a táj természeti erőforrásai mellett fontos szerepe lehetett a Zempléni-hegység szerszámkészítésre alkalmas *ásványi nyersanyagainak* is (obszidián, kalcedon, hidro- és limnokvarcit). A termelő gazdálkodást folytató *emberi közösségek* – az ökológiai feltételekhez való alkalmazkodás mellett – már *tájformáló-környezetalakító* tényezőkké váltak: pl. legelő- és szántó-földnyerés céljából *erdőt irtottak*. A víz formálta öskörnyezet (= nyerstáj) átalakítása a neolitikumtól a magyar honfoglalásig (895) egy-egy kis területen történt. A művelt földek (kultúrtájak) néhány hektáros izolált foltok voltak, és a talaj termőképességétől függően helyük gyakorta változott. A régészeti leletek idő- és térbeli szóródása alapján nem állítható, hogy a kisértőt folyamatosan lákták. A folyóvízi ártéri síkság láp- és mocsárvilága, gyepterületi és erdőterületei a legeltető állattenyésztés ökológiai feltételeit biztosították. A folyókáthátak, a homokszigetek (gorondok) és a kiterjedtebb akkumulációs homokmezők voltak a letelepedésre és földművelésre alkalmas térszínek. A korai kultúrtáj-kezdemények a 9. század végére többnyire megsemmisültek, visszatermesztettedek, kivéve a 7. században megtelepült *szláv* csoportok telephelyeit (Karcsa, Karos, Királyhelme. Nagykövesd, Zemplénagárd).

A Bodroghköz a honfoglalás idején és a kora Árpád-korban benépesült. A kistérségi természeti erőforrás-kínálata megfelelt a honfoglalók környezetigényének: a nagyállattartás és a földművelés ökológiai feltételeinek. A 10. század első felében a Bodroghközben és környékén – stratégiai okok miatt – jelentős katonai erőket telepítettek le. A Bodroghköz és a Nyírség északi peremvidéke több évtizeden át a magyar nagyfejedelmek *hatalmi központja* volt (Németh 1979, Révész 1994). A védelmi helyek – pl. a *szabolcsi* és a *zempléni földvár* – a kistérség határain kívül, de annak peremén, a Nyírség és a Zempléni-szigethegység területén létesültek. A várak építése környezetalakítással, igen nagy földmunkával és erdőirtással történt.

A védelmi létesítményeken kívül a *gazdálkodási tér* kialakítása is *erdőirtásokat* és *kisebb-nagyobb vízi munkálatokat* (pl. fokok és erek létesítését) igényelt. Az Árpád-korban a természetföldrajzi feltételeknek leginkább megfelelő *ártéri gazdálkodás* fejlődött ki és hosszú évszázadokra meghatározta a Bodroghköz termelési struktúráját és a földrajzi munkamegosztásban betöltött szerepét. A differenciált ártéri gazdálkodás geográfiai alapjait az amfibikus, váltakozóan nedves-száraz gyepterületek, az erdők, a folyók és a tavak képezték. Az ártéri gazdálkodás legfontosabb ágazata a *nagyállattartás* volt, amely a Bodroghköz természetes takarmánybázisát, a fokok és erek által előntött hatalmas *gyepterületeket* és a *legeltetésre alkalmas erdőket* hasznosította. Az időszakos elárasztás *öntözte* és *megtermékenyítette* az egész árterületet (Andrásfalvy 2004). A Bodroghközben élők tevékenységi rendszerét (legeltető állattenyésztés, folyami, rekesztő, tavi és réti halászat, csikászat, pákászat és egyéb ösfoglalkozások) a Tisza, a Bodrog és egyéb *folyók meg-megismétlődő árvizei szabá-*

lyozták. Az Árpád-korban kialakult komplex ártéri gazdálkodás környezetfüggő és egyben környezetkímélő tevékenységként értékelhető. A táj tagoltságának megfelelően a települések környezetgazdálkodása övezeteket alakított ki. A vízfolyások és tavak halászó- és kenderáztató helyek, az alacsony ártéri szintek a gyűjtögetés, nádvágás, vadászat, a magas ártéri szintek a legeltetés, az ártéri-erdő-hasznosítás, a gyümölcstermelés, kisebb területeken a földművelés színterei voltak (1. táblázat). A *felvázolt tájhasználatok Nagytárkány térségére is jellemzőek*, de a felsorolt tevékenységi formák községen belüli arányainak és változásainak pontos megállapításához a rendelkezésünkre álló 18. század előtti források elégtelenek. A térhasználatra a morfológiai (felszínalakítási) vizsgálatok és a később készült kéziratos térképek alapján lehet következtetni.

A 16–17. században, a török hódoltság idején a Duna, a Tisza és mellékfolyóinak ártéri fokgazdálkodása sokat veszített korábbi jelentőségéből, helyenként pedig teljesen megszűnt. A Bodroghöz nem került török megszállás alá, így az ősi ártéri gazdálkodás itt töretlenül folytatódott. A rendszer működtetése szükségessé tette az antropogén tájalakítást, a fokok és erek létesítését, karbantartását, a tereprendezést stb. A folyók – a már említett haszonvételek mellett – a helyi és a régiók közötti áruszállításban, a *vízi közlekedésben* is fontosak voltak (pl. a tiszai sószállítás, tutajozás stb.). A 17. században tervek készültek egy, a Nagytárkány térségéből (a híres sókikötőből) induló, helyenként a Karcsa medrét is felhasználó sószállító csatorna létesítésére. A terv – pénzügyi okok miatt – nem valósult meg (Bogoly 1992), de a Tice és a Karcsa folyót a 18–19. századig felhasználták a helyi és a települések közti forgalomban (nád, fa, széna, gyümölcsszállítás). A Bodroghözben tenyésztett állatokat és egyéb termelvényeket a szomszédos Hegyalján értékesítették. Tokaj-Hegyalja a 16. század második felétől a 18/19. század fordulójáig a történelmi Magyarország egyik legfejlettebb és legsűrűbben lakott területe volt. A szőlő- és borgazdaság bázisán fejlődő mezővárosok mint piachelyek és -központok pozitív hatást gyakoroltak a Bodroghöz gazdasági életére. A Felső-Bodroghöz, köztük Nagytárkány lakói a hegyaljai mezővárosokon kívül Ungvár, Munkács és a közeli Kisvárdai vásárain értékesítették termelvényeiket. A középkor vége felé kialakított kereskedelmi kapcsolatok rendszere stabilizálódott, majd később, a 16–17. századtól az árucseré-forgalom mellett a *munkaerő-migráció* is jelentőssé vált. A kistáj munkaerő-tartalékát a hegyaljai szőlő- és borgazdaság aktivizálta.

A bodroghözi nép okszerű táj- és erőforrás-hasznosítása révén olyan termelési szerkezetet alakított ki, amely lehetővé tette a kistáj bekapcsolódását az ország földrajzi munkamegosztásba. A Bodroghöz környezetgazdálkodását az első katonai felmérés 1784-ben készült 1:28 800-as térképszelvényei alapján lehet rekonstruálni. Nagytárkány lakói ez idő tájt ártéri gazdálkodást, a lapos folyóhátakon szántóföldi termelést folytattak (4. ábra). A bodroghözi lápi települések az ún. ősfoglalkozások (a jellegadó állattenyésztés és halászat) mellett kisebb-nagyobb területeket szántóföldként műveltek. A folyóhátan és egyéb ármentes térszínen a kultúrtájak (szántó, kert és a hegylábi településeken szőlő) a belsőség mellett, ritkábban a településtől távolabb, több homokszigeten alakultak ki.

Nagytárány térszerkezete többé-kevésbé megegyezik a bodrogi Tisza-mellék többi településével. A belsőség a Tisza jobb partján – a kissé magasabb folyóhát térszínén – épült. A belterülettől keletre az alacsony ártéri gyepterületet és a folyó bal partján a lápokkal, mocsarakkal és régi folyómeder-maradványokkal tagolt erdőséget *legelőként* hasznosították. Az erdei legeltetés mellett az ártéri gazdálkodás egyéb lehetőségeit is kiaknázták (1. táblázat). Az említett katonai térkép nem ábrázolja, azonban Viga Gyula kutatásaiból (Viga 1996; Viga 2004) tudjuk, hogy a tárányi határban és ennek déli folytatásában igen jelentős ártéri *gyümölcsligetek* is voltak. Az ártéri gazdálkodásban az állattenyésztés volt meghatározó jelentőségű, nemcsak Nagytárányban, a Bodrogköz többi településében is. A belsőségtől nyugatra kisebb-nagyobb gyepterületekkel, facsoportokkal és bozótosokkal tagolt *szántóföldek* helyezkedtek el. A Felső-Bodrogközben a gabonatermelés nemcsak az önellátást biztosította, értékesíthető felesleget is termeltek. Ugyanez nem mondható el a Karcza folyótól délre fekvő bodrogi településekről. A második katonai térkép (1856–1860) Nagytárányt és környezetét ábrázoló szelvénye a munkaföldrajzi övezeteket már markánsabban jeleníti meg (6. ábra). Az ártérövezet gyepterület, erdő-, gyümölcsliget- (Tisza-kert) és mocsárterületei elkülönülnek. Az egyes övezetek más és más természeti erőforrásait – a régebbi korokhoz hasonlóan – racionálisan hasznosították. A szántóföldek jelentősége – az ármentesítő munkálatok (gátépítés) következményeként tovább növekedett. 1865-ben a 2630 katasztrális hold (= 1 513,47 hektár) 37,5%-át a szántóföldek, 28,6%-át rét és legelők, 13,6%-át az erdők, 20,3%-át a haszonvehetetlen (túlnyomóan pangó vizes) területek foglalták el (Frisnyák 1990; Frisnyák 1996). A termelés homogén egységei (pl. a szántóföldek, a gyepterületek stb.) Nagytárány határán túl is folytatódnak és a szomszédos településekkel összekapcsolódnak (5. ábra).

1750–1850 között az ártéri síkságokon, így a Bodrogközben is megnövekedtek a folyók árvízszintjei és kártételei. Az ősi települési szinteken épült bodrogi falvak egyre inkább veszélyhelyzetbe kerültek. Az árvízszint növekedését az okozta, hogy a Kárpátokban a folyók forrásvidékén száz év alatt mintegy 23 000 km²-nyi erdőt vágta ki hamuzsírfőzés (és egyéb ipari hasznosítás) céljából. A hegyvidéki erdők csökkenése felgyorsította a csapadékvíz és az olvadó hólefelőlyását, ami az alföldi nagytájon a hevesebb áradásokban és a vízszint növekedésében nyilvánult meg. A 18–19. századi nagy árvizek pusztításai a tervszerű védekezésre, a különböző vízügyi munkálatokra kényszerítették a Kárpát-medence népeit. Az integrált – az egész Alföldre kiterjedő – munkák megindítását a vízrajzi faktorok mellett a gazdaságföldrajzi tényezők: a világgazdasági kihívás, a gazdasági szerkezet- és módszerváltás szükségessége, a modernizálás, az infrastruktúra-fejlesztés stb. is gyorsította. A Tisza-völgy ármentesítésére – *Széchenyi* és *Vásárhelyi* tervei alapján – sorra alakultak a vízügyi munkákat szervező-lebonyolító társaságok. 1846-ban Leleszen alakult meg a Bodrogi Tiszaszabályozó Társulat, amelynek műszaki teendőit a Nagytárányban felállított királyi mérnöki hivatal vezette (Mailáth 1896). Az ármentesítő (gátépítő) munká-

kat Kis- és Nagytárkány határában kezdték: 1848-ig elkészítették a Nagytárkány és Révleányvár közötti árvízvédelmi gátat.

A folyószabályozás állami feladat volt, a munkák irányítását a nagytárkányi osztálymérnöki hivatal végezte (Ihrig 1973). Az átvágások építése 1854-ben kezdődött a tárkányi kanyarulatrendszer átmetező ún. vezérárok kimélyítésével (6. ábra). A vezérárok kézi erővel és csak a kis víz szintjéig leérő fenékszeléssel készült (Ihrig 1973; Lászlóffy 1982). Kiszélesítését a Tisza eróziós tevékenységére bízták. A vezérárokba vezetett víz csak két-három évtized alatt formálta ki a folyómeder teljes szélességét (7. ábra). Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc ideje alatt és azt követően az ármentesítő és folyószabályozási munkák szüneteltek, majd 1857-től 1859-ig elkészültek a tiszai és a bodrog-i töltések egészen Tokajig. Az 1860-as években a megépített gátak nem tudtak ellenállni a nagy árvizeknek, a töltések több helyen átszakadtak és komoly károkat okoztak az épített környezetben. 1861-ben a vízbetörés a Bodrogrköz több mint felét elárasztotta, majd 1878-ban egy újabb árvíz a Bodrogrközt ismét láp- és mocsárvilággá alakította vissza. A 19. század végére megépült a Bodrogrköz belvizeit levezető több száz km-es csatornarendszer alaphálózata, amelyet a 20. században tovább fejlesztettek.

Az integrált környezetátalakító munkák (1846–1914) hatására megváltozott a Bodrogrköz ökoszisztémája, megszűnt az árterek és az ármentes szintek (a két ősi kultúraszint) különbsége. A szántó- és kertkultúra a folyóhátokról és homokszigetekről a mentesített árterekre is kiterjedt. A Felső-Bodrogrközben a korszak végére a szántóföldek területi aránya több mint 60%-ra, Nagytárkányban 58,4%-ra növekedett (Frisnyák 1996). Nagytárkányban az 1897-es statisztika szerint a gyepek még mindig igen jelentős (26,4%) területeket foglalt el (8. ábra). A mezőgazdaság térhódítása egyrészt megváltoztatta a talaj természetes anyag- és energiaáramlását, másrészt a természetes vegetáció kiirtásával, művelésbe vételével csökkentette a táj biológiai sokféleségét. Nagytárkányban az állattenyésztés továbbra is az agrártermelés legfontosabb ágazata maradt. A mocsári sertésitenyésztés és a makkoltatás fokozatosan megszűnt, az extenzív állattartást a korszerűbb, legeltető és istállózó (takarmánytermesztéssel összekapcsolódó) állattenyésztés váltotta fel. A *kultúrtáj* növekedése a 20. században is folytatódott: 1930-ban a szántó 72,3%-ra, a kert 6,2%-ra növekedett, miközben – a szerkezetváltás hatására – a rét- és legelőföldek 12,2%-ra, az erdő 0,6%-ra csökkent (Viga 1996). Nagytárkány állatállománya még az 1930-as években is jelentős volt (kb. 550 szarvasmarha, 200 ló, 250 juh és több mint 1500 sertés).

A *Bodrogrköz gazdasági szerkezetváltása* – mint ez később nyilvánvalóvá vált – *nem felelt meg a kistáj agroökológiai feltételrendszerének*. A mentesített árterek szántóföldjei néhány éven át jó termést adtak, majd a hozamok egyre inkább csökkentek. A kistáj értéktermelő és népességeltartó képessége jelentősen romlott. Ballagi Géza – a táj közigazdasági állapotának kiváló ismerője – a 19. század végén a következőket írta: „Míg a Bodrog és a Tisza szabályozását meg nem kezdték... a bodrogrközi nép úszott a jólétben: az állattenyésztésből nemcsak megélt, de meg is gazdagodott” (Ballagi 1895). A továbbiakban meg-

állapítja, hogy a bodrogközi állattenyésztés, amely korábban a gazdasági élet alapja volt, lehanyaglott, és a kistáj a környezetátalakító munkák után sem menekült meg az árvizektől (1846-tól 1895-ig az árteret hatszor öntötte el a Tisza és a Bodrog árvice). A 19–20. századi környezetátalakítás és kultúrtájfejlesztés – az idézett súlyos kritika ellenére – nemcsak a Bodrogközben, hanem az egész Alföld-régióban szükségszerű folyamat volt: a modernizáció és a fenntartható fejlődés érdekében történt. A területhasználati stratégiában elkövetett hibák egy újabb – a környezeti feltételekhez, a társadalmi-gazdasági hagyományokhoz és korunk kihívásaihoz is alkalmazkodó – szerkezetváltással korrigálhatók.

Összefoglalásként megállapítható, hogy a természettörténeti folyamatok, elsősorban a víz és az *emberi munka* alakította-formálta a Bodrogköz földrajzi képét.

Irodalom

Andrásfalvy Bertalan

2004 *Hagyomány és jövő. Népismereti tanulmányok.* Lakitelek

Ballagi Géza

1895 Zemplén megye. In Körösi J. (szerk.): *Megyei monográfiák. Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota a XIX. század végén.* Budapest, 143–200. p.

Berényi István

2003 *A funkcionális tér szociálgeográfiai elemzése.* Budapest /Földrajzi Tanulmányok 24./

Bogoly János

1984 A Bodrog és a Latorca vidékének természetföldrajza. *Új Minden Gyűjtemény* 3. Bratislava, 7–49. p.

1992 *Királyhalmec. Királyhalmec és a Felső-Bodrogköz természetrajza és történelme.* Pozsony/Bratislava

Boros László

1997 A folyószabályozások hatása a Bodrogközben a társadalmi- és gazdasági folyamatokra. In Dobány Zoltán (szerk.): *Tokaj és környéke. Földrajzi tanulmányok.* Tokaj–Nyíregyháza, 223–233. p. /Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 4./

2004

A Bodrog folyó szerepe a környék népességének életében a feudalizmus és a korai kapitalizmus korában. Fülek Gy. (szerk.): *A táj változásai a Kárpát-medencében. Víz a tájban.* Gödöllő, 255–262. p.

Borsy Zoltán

1989 Az Alföld hordalékkúpjainak negyedidőszaki fejlődéstörténete. *Földrajzi Értesítő* 38, 211–224. p.

1996 Az alföldi táj és átalakulása. In Rakonczai (szerk.): *A mi Alföldünk.* 5–16. p.

- Borsy Zoltán – Félegyházy Enikő – Lóki József
1988 A Bodrogek természeti viszonyai. In Fehér A. (szerk.): *Bodrogek. Táj-ember-mezőgazdaság*. Miskolc, 1–92. p.
- Borsy Zoltán – Félegyházy Enikő – Csongor Éva
1989 A Bodrogek kialakulása és vízhálózatának változásai. *Alföldi Tanulmányok* XIII. kötet. Békéscsaba, 65–83. p.
- Csöllög Gábor
2000 A középkori Magyarország térszerkezete. *Földrajzi Közlemények* 144 (XLVIII.), 1–4, 109–130. p.
- Dunka Sándor – Fejér László – Vágás István
1996 *A veritékes honfoglalás. A Tisza-szabályozás története*. Budapest
- Gönyey (Ébner) Sándor
1925 A Bodrogek lápi községeinek településföldrajzi vázlata. *Föld és Ember* 5, 65–102. p.
- Frisnyák Sándor
1990 Adalékok a Bodrogek történeti földrajzához (18–19. század). *A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 12/F. Természettudományi Közlemények. Nyíregyháza, 227–246. p.
1996 Miesto a úloha dolného Medzibodrožia v Zemplínskej delbe práce v Karpatskej kotline. In *Seminár k 150. výročiu založenia Združenia pre reguláciu Tisy v Medzibodroží*. Kráľovský Chlmec, 22–55. p.
2001 Antropogén tájformálás az Alföldön. *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* XLIII, 555–568. p.
2004 *A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. Történeti földrajzi tanulmányok*. Nyíregyháza.
2005 A Felső-Tisza-vidék ősi ártéri gazdálkodása. In Dövényi Z. – Schweitzer F. (szerk.): *A földrajz dimenziói*. Budapest, 210–220. p.
- Frisnyák Sándor szerk.
1988 *Magyarország földrajza*. Budapest
1998 *A Felvidék történeti földrajza*. Nyíregyháza
- Hajdú Zoltán
2000 A természetátalakítás történeti szakaszai az Alföldön. In Frisnyák S. (szerk.): *Az Alföld történeti földrajza*. Nyíregyháza, 35–42. p.
- Ihrig Dénes (szerk.)
1973 *A magyar vízszabályozás története*. Budapest
- Lászlóffy Woldemár
1938 *Magyarország vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapolási munkálatok megkezdése előtt* (Falitérkép, M=1:600000). Budapest
1982 *A Tisza. Vízi munkálatok és vízgazdálkodás a tiszai vízrendszerben*. Budapest

Lóczy Dénes

2000 Az alföldi tájak változó hasznosítása és értéke. Frisnyák S. (szerk.): *Az Alföld történeti földrajza*. Nyíregyháza, 221–228. p.

Mailáth József (szerk.)

1896 *A Bodrogi Tiszaszabályozó Társulat monographiája (1846–1896)*. Budapest

Marosi Sándor – Somogyi Sándor

1990 *Magyarország kistájainak katasztere I–II*. Budapest

Németh Péter

1979 Adatok a Felső-Tisza-vidék és a Nyírség történeti földrajzához. In Frisnyák S. (szerk.): *Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv II*. Nyíregyháza, 113–120. p.

Rácz Lajos

1999 Magyarország éghajlattörténete a 16. századtól napjainkig. *Magyar Tudomány* 9. szám, 1127–1139. p.

Révész László

1994 Vezéri sírok a Felső-Tisza-vidéken. In Kovács L. (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. Budapest, 139–150. p.

Seszták, Ján (szerk.)

1996 *Združenie pre reguláciu Tisy v Medzibodroží. 150. výročie založenia*. Košice

Somogyi Sándor (szerk.)

2000 *A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai*. Budapest.

Süli-Zakar István

2002 Ármentesítés és lecsapolás a Bodrogi közben. In Frisnyák S. (szerk.): *A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék történeti földrajza*. Nyíregyháza, 133–146. p.

Trenkó György

1903 A Bodrogi vízrajzához. *Földrajzi Közlemények* 37, 295–317. p.

Viga Gyula

1996 *Hármas határon. Tanulmányok a Bodrogi változó népi kultúrájáról*. Miskolc

2004 *A változó és a változatlan. A hagyományos gazdálkodás, a paraszti társadalom és kultúra változásának főbb vonásai a Bodrogi közben a 19–20. században*. PhD-értekezés. Pécs

1. táblázat

alacsony ártér (állandóan vízzel borított terület)			magas ártér (időszakosan elöntött terület)			ármentes térszín (folyóhátak és gorondok)
síkvíz	nádas- gyékényes	magasság (zsombékos)	mocsárrét	ártéri erdő (fűz, éger, nyár-, szil- kőris-, tölgy-)	gyeprét	tölgyerdő
differenciált ártéri gazdálkodás						földművelés és állattenyésztés
– halászat	– gyűjtögetés	réti transzhumáció				– folyóhátakon és gorondokon földművelés (Tiszahát, Szamoshát, Krasznahát) – romvulkánok lejtőin és a bodrogi köz akkumulációs homokszigeteken szőlőművelés (barabási Típet, tarpai Nagy-hegy) – települések
		– rekesztő és réti halászat, tógazdálkodás (Ecsedi-láp, Szamosköz, Beregi-síkság, Bodrogi köz, a rétközi Tisza- és Szebecse- mellék) – ártéri erdők hasznosítása – ártéri gyümölcstermelés (Milot, Kisar, Nagyvárkony stb.) – vadászat – legeltetés, szénatermelés (Ecsedi-láp, Rétköz) – fokok és erek kinetikai energiájának hasznosítása (szamoshegyi vízimalmok) – vályogvetés				
– vízi közlekedés és teherszállítás (tutajozás, faúsztatás, hajózás, partváltás)	– vadászat	– nádvgás				

2. táblázat

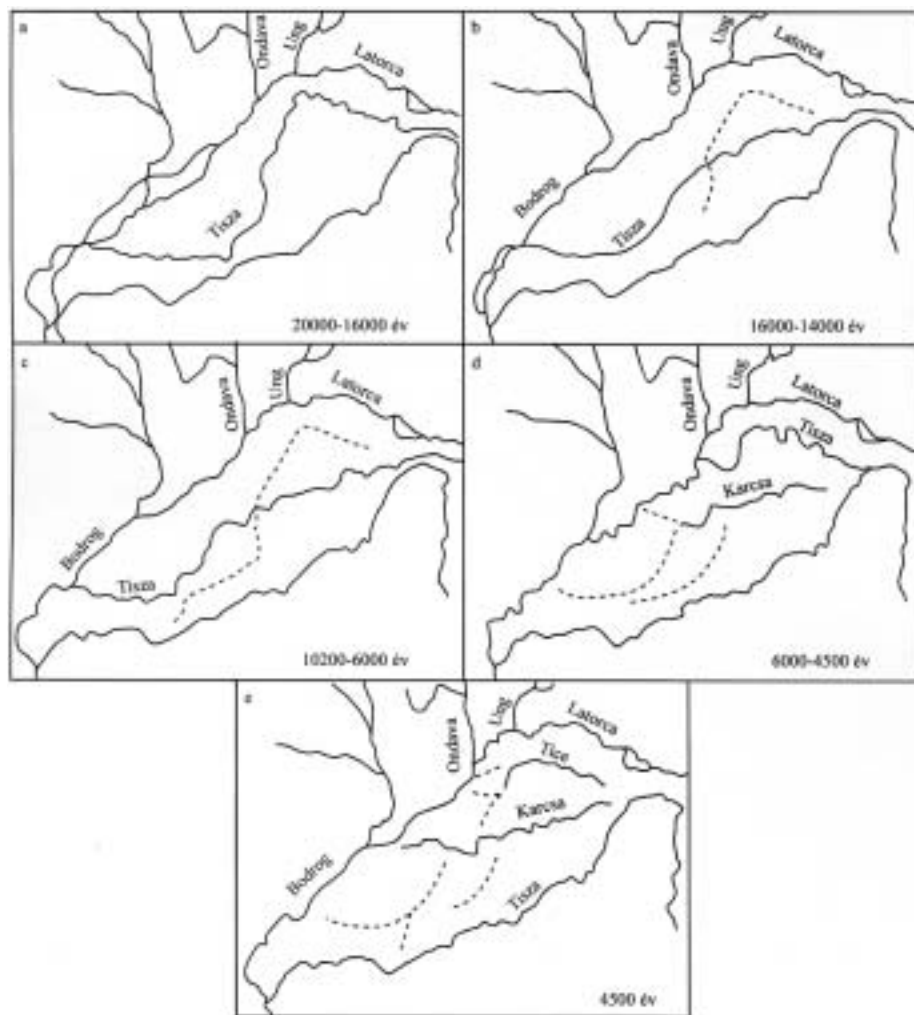
mikrorégió	belterület	szántó, kert, szőlő	rét és legelő	erdő	egyéb
1. Szatmári-síkság	3,9	78,1	11,0	4,8	2,2
2. Beregi-síkság	4,1	73,3	9,3	10,4	2,9
3. Bodrogi köz	6,1	59,9	14,0	10,0	10,0
4. Rétköz	4,5	75,5	11,2	4,3	4,5
1-4. Összesen	4,6	71,8	11,6	7,2	4,8

Forrás: Marosi S. - Somogyi S. (szerk.): Magyarország kistájainak katasztere I. Bp. 1990. pp. 153-169.

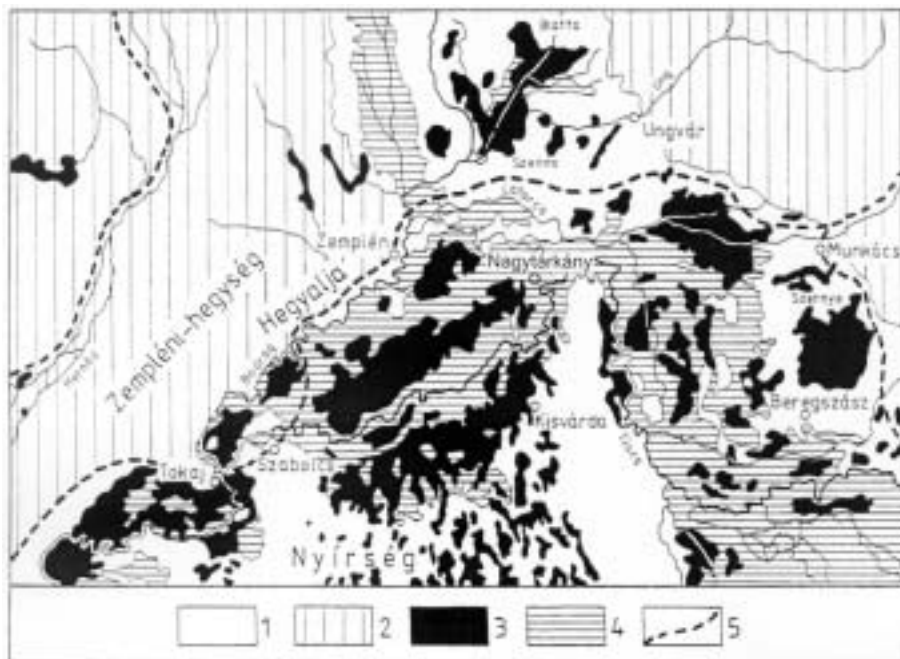
1. ábra. Nagytárkány földrajzi helyzete

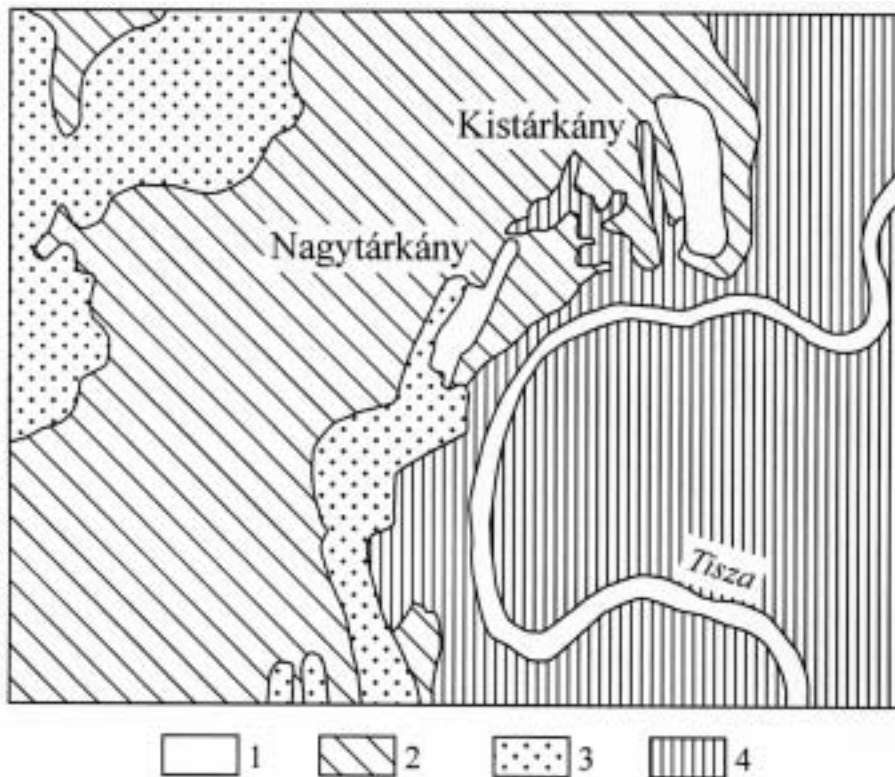
2. ábra. A Tisza mederváltozásai a Bodroghözben (Borsy Z. és Félégyházi E. nyomán)

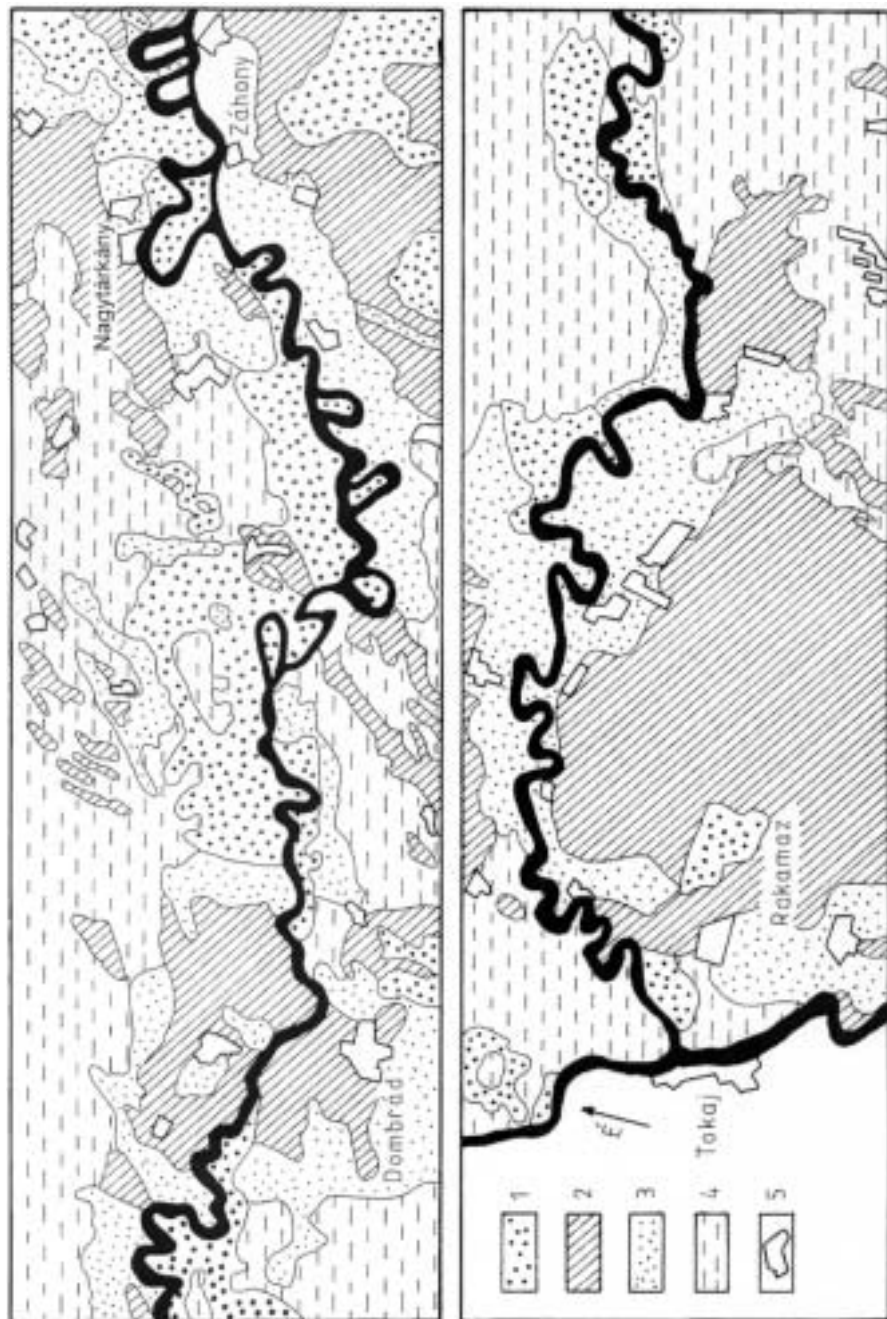
3. ábra. A Bodroghöz és környéke a folyószabályozás és ármentesítés előtt. Jel-magyarázat: 1= ármentes síkságok, 2= domb- és hegyvidékek, 3= állandóan vagy az év nagy részében elöntött területek, 4= időszakosan elöntött területek, 5= Árpád-kori fő közlekedési útvonalak

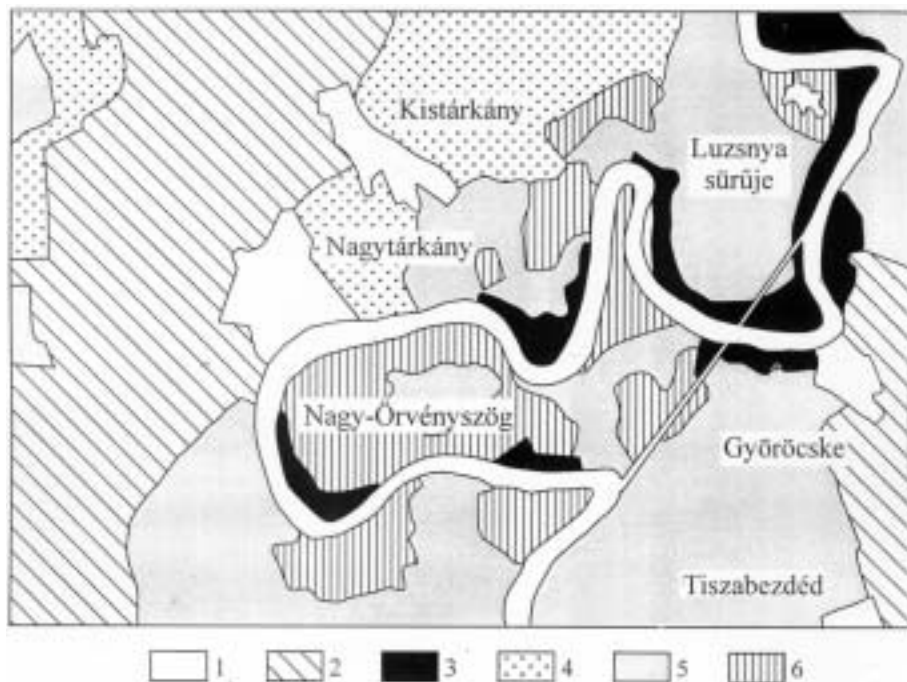
4. ábra. Nagytárkány és környéke földhasznosítása az 1780-as években (vázlat). Jelmagyarázat: 1= épített környezet, 2= szántó föld kisebb gyepfoltokkal és bozótos területekkel, 3= rét és legelő, 4= ártéri erdő, nedves rét és mocsár

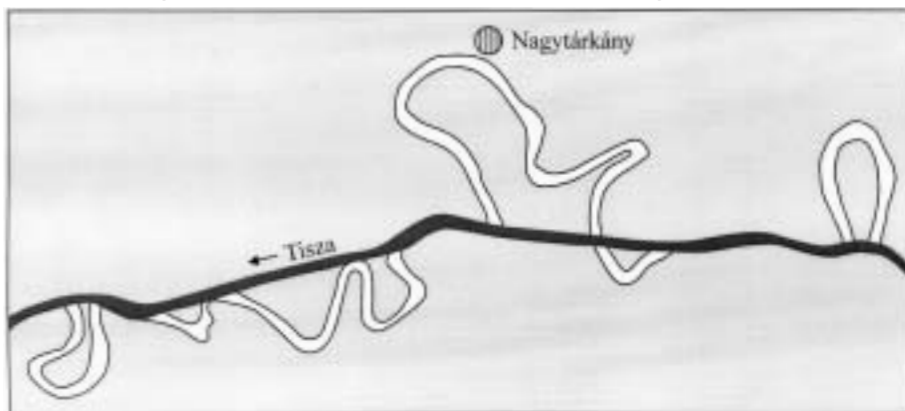
5. ábra. A Tisza-völgy Nagytárkány és Tokaj közötti szakaszának földhasznosítási formái a 19. század közepén. Jelmagyarázat: 1=erdő, 2= szántó, 3= rét és legelő, 4=láp és mocsár, 5=település

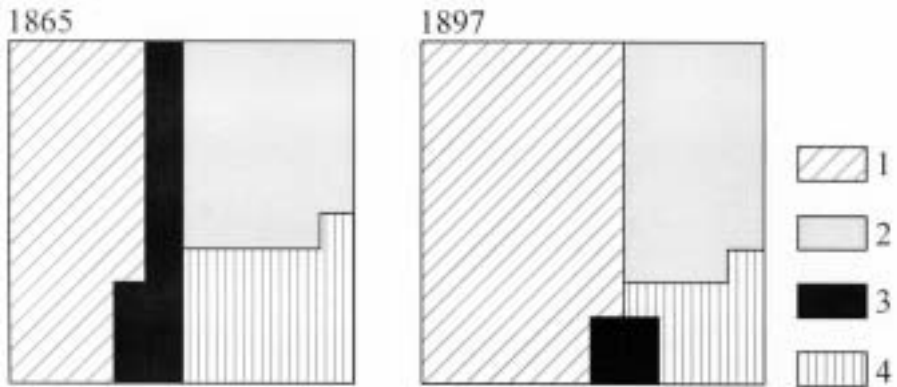
6. ábra. Nagytárkány és környéke földhasznosítása a 19. század közepén (vázlat). Jelmagyarázat: 1=épített környezet, 2=túlnyomóan szántó, 3=ártéri gyümölcsligetek (Tisza-kertek), 4=rét és legelő, 5=nedves rét és mocsár feltöltődő meanderekkel, vízfolyásokkal és kisebb erdőfoltokkal, 6= ártéri erdő

7. ábra. A Nagytárkány környéki Tisza-kanyarulatok átvágása

8. ábra. Nagytárkány mezőgazdasági földalapjának művelésági megoszlása a 19. században. Jelmagyarázat: 1=szántó, 2=rét és legelő, 3=erdő, 4=haszonvetetlen

1. kép: A nagytárkányi Dög-Tisza és a jobb parti gát

2. kép: A feltöltődő régi Tisza-meder Nagytárkánynál

3. kép: A Karcsa

4. kép: A Tice feltöltődő medre

5. kép: A Tice 18. századi hídja Lelesz mellett

Krajina a človek

(Zhrnutie)

Obec Velké Trakany leží na brehu rieky Tisa v (Hornom) Medzibodroží. Rozloha usadlosti je 15 km². Intravilán a extravilán obce sa rozprestiera na povodňami nedotknutom teréne *riečneho chrbta*, vytvorenom Tisou a na naplaveninovom kuželi dávnych riek. Vnútný priestor (zastavané prostredie) bol vytvorený na okraji riečneho chrbta – na hranici bezpovodňového terénu a záplavovej roviny.

Prvé ľudské spoločenstvá, ktoré sa objavili na území Veľkých Trakán, sa zaoberali zberným hospodárstvom, rybárstvom a koristným hospodárstvom, ale zabezpečovaním svojho živobytia nezasahovali do prirodzeného vývoja svojho prostredia. Neskôr, v období tzv. neolitickej revolúcie (5000–4200 pred Kr.) človek prešiel na produktívne hospodárenie, na poľnohospodárstvo a chov dobytka. Ľudia, zaoberajúci sa produktívnym hospodárením – súčasne s prispôsobovaním sa ekologickým podmienkam – sa už stali činiteľom, formujúcim krajinu a pretvárajúcim životné prostredie.

Počiatky kultúrnej krajiny, ktoré boli drobnými izolátmi, v 8.–9. storočí zanikli. Paleta zdrojov energie Medzibodrožia – v rámci neho Veľkých Trakán – zodpovedala nárokom na prostredie dobyvateľov uhorskej vlasti: činnosti spojené s poľnohospodárstvom a chovom dobytka. V dobe príchodu Maďarov do vlasti a ranej doby Arpádovcov sa vo Veľkých Trakanoch i v širšom okolí vytvorili *pásma*, prispôsobujúce sa ekologickým podmienkam *využívania priestoru*. Vodné toky (Tisa, Tice a Karča) zabezpečovali rybárske miesta, pažite záplavovej roviny ako prirodzená báza krmiva a záplavové lesy vhodné na pasenie zase podmienky na chov dobytka. V inundačných pásmach vznikli v 18.–19. storočí čoraz významnejšie *ovocné sady* (maď. *Tisza-kertek*). Na piesočnatom povrchu, chránenom pred povodňami, prevádzali orné hospodárenie. A táto štruktúra priestoru sa až do integrovaných, prostredie meniacich prác, spojených s reguláciou riek a ochranou proti povodňam (1846–1914) sotva menila. Po vybudovaní hrádzí preniklo poľné hospodárenie aj do chráneného záplavového pásma. V roku 1865 zaberala orná pôda 37,5 % pôdneho fondu Veľkých Trakán, v roku 1897 to už bolo 58,4 %, v roku 1930 viac ako 72 %. Zmeny vo využívaní krajiny súviseli so zmenou výrobnéj štruktúry. Integrovaná premena prostredia a rozvoj kultúrnej krajiny – napriek uskutočneným, ale napravitelným chybám – bola vo Veľkých Trakanoch a v širšom okolí, presnejšie v celom regióne Dolnej zeme nutným procesom: uskutočnila sa v záujme modernizácie a udržateľného rozvoja.

Landschaft und Menschen

(Zusammenfassung)

Nagytárkány ist eine Gemeinde in der Slowakei in dem Oberen Zwischenraum Bodrog an der Theiß. Seine Fläche beträgt 15 km². Innen- und Außenfläche erstreckt sich auf einem *flutfreien* Gebiet, am *Flussrücken* der Theiß bzw. auf dem *Groden* der Urflüsse. Das Innere (die gebaute Gegend) entstand am Rande des Flussrückens – an der Grenze zwischen dem flutfreien Gebiet und der Flutgebietsebene.

Die ersten Menschengruppen beschäftigten sich mit Sammelwirtschaft, Fischfang und Jagd; doch griffen sie mit ihrer lebenserhaltenden Tätigkeit gar nicht in die natürliche Entwicklung des Lebensmilieus ein. Später, in der Zeit der so genannten neolithischen Revolution (5000–4200 v. Chr.) ist man übergegangen zu produktiven Bewirtschaftung, Ackerbau und Viehzucht. Man passte sich den ökologischen Bedingungen an; dabei ist man bereits zu landschaftsformendem Faktor geworden, mit der Fähigkeit, die Umgebung verändern zu können.

Die kulturellen Anlagen der Urgesellschaften, die eigentlich winzige Isolate waren, gingen im 8.–9. Jh. zugrunde.

Das Energiequellen-Angebot des Zwischenraums Bodrog (und auch von Nagytárkány) entsprach den Milieuerwartungen der landnehmenden Ungarn: ihrer Viehzucht- und Ackerbautätigkeit. In der Zeit der Landnahme und in der frühen Periode der Árpáden bildeten sich in Nagytárkány und Gegend *Zonen*, die sich den ökologischen Bedingungen der *Landbenutzung* anpassten. Die Gewässer (die Theiß, Tice, Karcsa) ermöglichten Fischfang, die Rasenflächen in der Flutgebietsebene (als natürliche Futtergrundlage) und die Flutgebietswälder (geeignet für Weiden) ermöglichten Großviehzucht. In den Flutgebietsebenen entstanden *Obstauen* (Theiß-Gärten), die in den 18.–19. Jh. eine immer bedeutendere Rolle spielten. In den flutfreien Sandgebieten wurde *Ackerbau* betrieben. Diese Raumstrukturierung wurde bis zu den integrierten umgebungsverändernden Arbeiten (Flussregelung, Hochwasserschutz; 1846–1914) kaum verändert. Nach den Deichbauarbeiten drang die Ackerbaukultur auch in die befreiten Flutgebiete ein. Die Ackerbodenfläche in Nagytárkány betrug im Jahre 1865 37,5%, 1897: 58,4%, in den 30er Jahren des 20. Jhs bereits 72%. Die Umwandlung der Landbenutzung war mit der produktiven Strukturveränderung eng verbunden. Die integrierte Umgebungsveränderung und die kulturelle Entwicklung war (trotz begangenen, doch korrigierbaren Fehlern) in Nagytárkány und Umgebung, genauer in der gesamten Region des Tieflandes, ein notwendiger Prozess: es geschah im Interesse der Modernisation und der erhaltbaren Entwicklung.

BOGOLY JÁNOS

Nagytárkány természetrajza

Földrajzi helyzet – felszínrajz

Nagytárkány község a Szlovák Köztársaságban, a Felső-Bodroghöz kistérség délkeleti csücskében fekszik, közvetlenül a szlovák–magyar államhatárnál, a Holt-Tisza partján. Közigazgatásilag a Töketeremesi járás és a Kassai kerület része. Határa elnyúltnan terül el: nyugati kétharmada (Nagy Örvényszög) az egykori Tisza folyó jobb partján, a többi része a bal parton terül el.

Felszíne eléggé egyhangú: a tengerszint fölötti magasságok 95,4–106,6 méter között ingadoznak. Az alsó érték a Tisza hullámterében van, a felső a folyóágy peremén. Az elmondottakból kitűnik, hogy a felszínt a Tisza sok ezer éves üledéklerakó tevékenysége alakította ki. Csekély változatosságot eredményeznek a lepusztult homokbuckák, viszont markánsabb a természetes folyóágy és a többi síksági rész közti különbség.

Legmarkánsabb alakulat a Tisza egykori medre (Holt-Tisza, Ócska-Tisza), amely a 19. század végén történt folyószabályozási munkálatok során alakult mesterséges holtággá, mivel egy átvágással megrövidítették természetes kanyarulatát.

Geológia

Földtani szempontból a község határát egyértelműen a lepusztult egykori és jelenlegi folyóhátak alkotják, tehát a legfiatalabb negyedkori üledékek. A würm-korabeli homokbuckasorok csak csekély maradványban találhatók.

Talajviszonyok

Határának zömét a magasabb fekvésű réti talajok, a mélyebb glejes réti talajok és a régebbi eredetű üledékes, magas glejtartalmú talajok alkotják. Laza homoktalajok csak a község határának északnyugati részén és magában a községben találhatók – kisebb foltokban, a folyó által lepusztítva.

Éghajlat

Nagytárkány éghajlata lényegében nem tér el a Bodroghöz klímaviszonyaitól. A 150 éves átlaghőmérséklet 9,1-9,3 °C, az évi csapadékátlag 550 mm, a napfénytartam kb. 1.900 óra.

Növényvilág

Az egykori flóra. A község határának eredeti természetes növénytakarója kisebb mértékben a fűz-nyár puhafaligetek alkották, döntő mértékben az ártér alacsonyabban fekvő, gyakran elárasztott részén. Nagyobb területet foglaltak el kocsányos tölgyes-magyar kőrises ártéri galériaerdők, amelyek a határ nagyobb hányadát foglalták el. Csak kisebb foltokat alkottak – elsősorban a magasabb folyóhátakon és homokbuckákon a gyöngyvirágos tölgyesek.

A 18. század végi katonai térképészeti felmérés tanulságai szerint a folyó jobb parti szakaszán már erdő alig maradt, mivel a határt szántóföldként és kisebb részben legelő-kaszálóként hasznosították. A Tisza akkori bal partját viszont még összefüggő ártéri erdőrengeteg borította.

A 19. században szinte teljes mértékben megsemmisültek az ártéri erdők. Ennek okait egyrészt a vasútépítésben, a megnövekedett tüzelőszükségletben és a közeli Tokaj-hegylajai borvidék tölgyfaigényében kell keresnünk.

Az 1880-as években elvégzett folyószabályozási munkálatok új helyzetet teremtek abban, hogy a Tisza-meder lecsatolásával állóvízrendszert hoztak létre az egykori folyómeder helyén, ahol élettér alakult ki a mocsári növényzet megtelepedéséhez.

A mai növénytakaró. Nagytárkány határa – a vizek és partok kivételével – csaknem teljes mértékben művelés alatt áll, ezért itt az eredeti növénytársulások már nem találhatók meg. A 20. század végén semmisültek meg az utolsó homoki biotópusok, ahol pl. a bennszülött *magyar- és Zimmermann-kökörcsin* még előfordult. Az eredeti homokflóra maradványai szerény töredékekben már csak a községi temető peremlein lelhetők fel.

A vízi növényvilág viszonylag csekély változatosságú, ami azzal magyarázható, hogy a mesterségesen lecsatolt egykori Tisza-meder meredek partú, ezért korlátozott lehetőséget kínál a mocsári növényvilág megtelepüléséhez. A Holt-Tisza parti vizekben a vízi növényvilág társulásai meglepően szerényen vannak képviselve – csupán a ritka *fűlevelű békaszőlő* tömeges előfordulását lehet kiemelni. Jelenleg a sok évtizedes parti feltöltődés és részben az eutrofizáció következményeként megjelentek a *nádasok* társulásainak szórványos képviselői, a *gyékény* és a *káka*. A parti sáv folyamatos és változatos elárasztása következtében viszont egyre tömegesebben jelentkeznek az *aprókákás* társulások, olyan ritkaságokkal, mint a *közönséges iszapkáká*, a *pocsolyalátonya*, az *apró iszapfű*, a *szikai boglárka* stb.

Állatvilág

A község határának nyugati kétharmada – mivel szinte teljesen fátlan és bokormentes – kevés lehetőséget kínál a változatos állatvilág megtelepedéséhez. Ennek szerencsés ellentéte a nyugati harmad, a Tisza folyó hullámtere, ahol is elsősorban a nyílt vizek és ezek környéke képvisel jelentős és fontos biotópust.

A halfauna jellegzetesen alföldi, tehát zömmel a ponty-harcsa tartomány képviselőivel találkozhatunk, azaz olyan fajokkal, amelyek jól alkalmazkodnak az átmelegedő vizekhez és az ezzel járó szegényesebb oxigéntartamhoz. A ritkaságszámba menő és fogyó állományú *lápí póc* kivételével különleges, a környéktől eltérő halak itt nem fordulnak elő.

A kételtűek képviselete sem tér el az Északkelet-Alföldre jellemző fajállománytól, de az egyedek számát tekintve értékesnek mondható.

Legérdekesebb a vízi madárvilág, mivel a Tisza folyó és a lecsatolt holtága kedvező pihenési, táplálkozási és részben megtelepedési lehetőséget kínál számos fajnak. Az évtizedek óta visszaszoruló és szűkülő vízi élettér egyik utolsó menedéke-szigete a nagytárkányi tiszai ártér, amely 2005-ben méltán került a nemzetközileg is elismert védett vizes élőhelyek Ramsari listájára.

Prírodné pomery obce Velké Trakany (Zhrnutie)

Táto stať sa zaoberá načrtnutím prírodných pomerov obce Velké Trakany. Najsamprv sa charakterizuje lokalizácia obce v Hornom Medzibodroží, na štátnej hranici s Maďarskom, na brehu bývalého koryta rieka Tisa, s podrobným popisom povrchových útvarov. Po stručnom popise geologických a pôdnych pomerov, ako aj klímy sa podrobne zaoberá s niekdajšou (pôvodnou) flórou obce, s postupom antropogénnych javov, ktoré viedli k vzniku dnešných floristických pomerov a zoologických hodnôt, s osobitným zreteľom na biotop zachovalého a cenného mŕtveho ramena rieky Tisa v chotári. Z osobitných hodnôt autor vyzdvihuje spoločenstvá trste a najmä porastov obnažených brehov (drobné ostrice); zo živočíšnej ríše poukazuje na bohaté zastúpenie vodného vtáctva, rýb a obojživelníkov.

Naturkunde der Gemeinde Nagytárkány (Zusammenfassung)

Das Ziel dieser Abhandlung ist es, die Naturkunde von Nagytárkány kurz darzulegen. Vorgestellt wird die geographische Lage im Oberen Zwischenraum Bodrog, an der ungarischen Staatsgrenze am Theißufer: die Oberfläche wird ausführlich beschrieben, geographische und Klimagegebenheiten werden präsentiert, jene menschliche Einflüsse miteinbezogen, die zu der Herausbildung des gegenwärtigen Landschaftsbildes geführt haben. Der Autor befasst sich mit der einzigartigen charakteristischen Pflanzenwelt und Tierwelt, die für den Biotop Toten-Theiß charakteristisch sind. Von den herausragenden Werten erwähnt der Autor Rohrgebüsch, Binsen-Pflanzenvereine; aus der Tierwelt wird auf reiche Wassergeflügel-Schar, Fische und Beidleber hingewiesen.

1-2.kép: A nagytárkányi Tisza-ág (Bogoly János felv. 2004)

NÉMETH PÉTER

A falu és a Nagytárkányi család a középkorban

A falu kezdeteiről

Minden bizonnyal a vármegye egykor volt székhelyén, Zemplén vára alatt jöttek össze a Tisza és a Bodrog köze egyházi kerületének (archidiaconatus) papjai, hogy egymást követve, bevallott jövedelmük tizedét a római egyház javára Péterfillér gyanánt befizessék a kiküldött pénzbeszedőknek. Az 1332–1337 közötti évekből ránk maradt pápai számadáskönyvekben szereplő plébániák sorrendje – legalábbis esetünkben – nem engedi meg feltételezni, hogy a tizedszedés faluról falura járva történt volna. Ugyanis nincs ráció abban, hogy a Bacska utáni Vékéről Tárkányba, majd onnan Bolyba utazzanak az egyik évben, vagy Bolyból Agárdra, majd ismét északnak fordulva Vékére térjenek egy másik évben. Községünk, Nagytárkány négy ízben szerepel a tizedjegyzék lapjain: 1332-ben a Szűz Mária tiszteletére szentelt egyházának P. rövidítéssel – minden bizonnyal a két év múlva feltűnő Péter nevét rejtí e betű – szereplő papja 9, 1334-ben kétszer; ekkor Péter papja az első részlet fejében 6, a második részlet fejében 5 garas, s végül 1335-ben, amikor az első részlet fejében ismeretlen összegű tizedet fizetett.¹ Az összeg nagyságának jelentőségéről még szólunk ebben a fejezetben, most azonban arra fordítsuk figyelmünket, hogy a jegyzékben feltűnik Kistárkány is *Kustarkan* alakban, s ez arra vall, hogy a nem magyar anyanyelvű tizedszedő (collector) igyekezett visszaadni a falu nevének magyar hangzású alakját. Nagytárkány esetében ez nem sikerült: a Nagy szó jelentését el kellett valamilyen nyelven magyarázni neki, s az adórovó azt egy esetben latinra fordította le, így: *Torkan Maiori*. Tehát a két szomszédos falu Tárkány~Nagytárkány, Tárkány~Kistárkány formában szerepel e becses jegyzékben, mindkettő önálló plébániával, ami egyúttal arra utal, hogy nem a közelmúltban váltak ketté, hanem legalább egy jó évszázaddal korábban, már a 13. század folyamán.

Maga a Tárkány helynév a magyar névkutatók szerint több értelmezéssel bír: a török eredetű név visszavezethető az ótörök *tarqan* főnévre, jelentése 'főember, magas méltóság viselője, alkirály'. A csagatáj *tar-ān* 'kiváltságos rend, adózásra nem kötelezett népesség' értelmű. Így arra lehetne gondolni, hogy a falu

¹ *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. I/1. Bp. 1885, 251, 331, 345, 361.

egykori lakói az adózás szempontjából kiváltságos helyzetűek voltak. Más feltevés szerint a törökből átvett **tárkány* a keresztség felvétele előtt a kovácsokat, régi magyar nevükön a vasverőket jelölte, a *Tárkány* helynév tehát a *Kovácsi* helynév megfelelője. Végül a Tárkány név személynévként is felbukkan a régi magyar nyelvben, azaz felmerül annak a lehetősége is, hogy a birtokot a környezete a birtokos személyéről nevezte el.² A Tárkány név e négy származtatási és értelmezési lehetőségéből nehéz választani; e fejezet írója szerint a harmadik tűnik a legkézenfekvőbbnek, azaz az államalapítás (Szent István király) körüli évtizedekben itt élt vasverőknek a zempléni vár alá tartozó települését jelenthette a Tárkány név. Igaz, régészeti lelet még nem került elő sem a község területén, sem a határában e feltételezés bizonyítására.

A birtokosok első generációi

Ha a település nevét nem, de egykor volt birtokosait egy évszázaddal korábbra vissza tudjuk vezetni az eddig ismertnél. Történt ugyanis 1233-ban, hogy II. András király ítéletet hirdetett egy perben, amelynek tárgya az örökös nélkül elhunyt Ányos zempléni várjobbágy Zétény földjének tulajdonjoga volt. A király a földet hívének, (Szentesi) *Weythe* (fia) Péternek adta, ám jogot formáltak rá rokonság címén András, Simon (*Symia*) és Csama fia: Csépán zempléni várjobbágyok is, akiknek igényét Farkas (sáros)pataki királyi poroszló képviselte. A király nemcsak az ő jogosultságukat utasította el, hanem Adolf (*Adulf*) fia Martonosét és Andornak ispán fia Jánosét is, az utóbbit azzal a kitételrel, hogy ha később oklevelet mutatna fel, akkor az érvénytelennek tekintendő.³ Nos, számunkra Adolf személye különösen fontos. Mert ha igaz, hogy ő a faluról nevet felvett Nagytárkányi család első ismert tagja, akkor ez a tény fontos következtetések levonására alkalmas. Az Árpád-korban ritka keresztnév alapján megkockáztat-

2 Összefoglalóan: Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest 1978, 631.

3 1233>446: DL 80870, Zichy IX, 130; RA I/1, 521. A szereplők sorrendjében: Péter származásáról egy 1228. évi oklevél tudósít: *Petrum filium Wethe de villa Zentes* (DL 80870, Zichy IX, 146). Fiát, Martonoszt 1265-ben említik (*Martonos filius Petri, ...super terre Veyke /Véke/ quam quondam Vethe avus eiusdem Martonos possedisset*. Uo., Zichy IX, 137). Martonos fiáról, Gergelyről és Jánosról, illetve unokáiról, Katusról, Istvánról és Péterről 1349-ben szólnak: *nobilem dominam Kathws vocatam, filiam Gregori fi Martonos quondam bani, Stephanum et Petrum filios Johannis eiusdem Martonos* (Uo., Zichy IX, 134). Ez a Martonos tehát nem vonható a Nagytárkányiak körébe. Még egy Martonoszt ismerünk Zemplén megyéből, *Zochud* fia Martonos (é. n. [1290 e.]: Károlyi I, 19; AZT 21 /1915/ 102; RA II/2–3, 3596), a Pelejte család őseit. Vö. Szűcs Jenő: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuradalom. *Történelmi Szemle* XXXV. (1993) 1–2: 55, 280. jegyzet (a továbbiakban: jz.). Az Adolf fia Martonossal együtt elutasított másik kérelmező, Andornak ispán fia: János, mint erre már mások rámutattak, Kaplony nembeli volt (1236: H. VI, 30; 1251: H. VII, 42; F. IX/7, 666), fia: Andornak mester 1300-ban Terebesen (Trebisšov) lakott (*magistro Andornico filio Johannis de Terebes* DL 40267, H. VI, 455). Andornak két fia: Miklós és András (1301>446: Zichy IX, 145; AOkl. I, 99). Az utóbbi 1339-ben Ráti nemesként kijelölt királyi ember (AOkl. XXIII, 414). Ld. még: Karácsonyi 1900–1901, 290–292.

hatjuk annak kimondását, hogy a Nagytárkányi (s a vele egy töből fakadó Agárdi) család idegen eredetű, német nyelvterületről származik. Ha ez a megállapítás helytálló, akkor az is bizonyos, hogy az eredetileg királyi Tárkány föld nagyobb részét a család őse adományba kapta. Amikor már írásos feljegyzéseink vannak, tűnik fel Adolf fia: Martonos fia: Benedek kezén az egyik Tárkány – a mai Nagytárkány –, míg a királyi birtok kisebb részén – a mai Kistárkányban – Boda fia: Konrád, a Kistárkányi család őse a másik adománybirtokos.^{3a} A kérdés már most az: mikor történt a zempléni várhoz tartozó királyi birtok, Tárkány eladományozása? Német ajkúak betelepődése Északkelet-Magyarországra a 12. század közepétől volt folyamatos (a Szepesség, Abaúj megyében a vizsolyi német ispánság). Ám mégsem ez a köznépi hullám hozhatta Zemplénbe az említett Adolfot. Talán nem merész kísérlet, ha a Nagytárkányiak őseinek zempléni birtoklását összefüggésbe hozzuk egy kevésbé közismert eseménnyel. 1213-ben a Halicsba tartó II. András király éppen a közeli Leleszen tartózkodott, amikor utolérték feleségének, Gertrúd királynénak meggyilkolása hírével, s az ezt tanúsító testrésszel (*pars corporis*) - a hagyomány szerint a szívével. A király ekkor elrendelte, hogy Leleszen temessék el a királyné idehozott földi maradványát, amely fölött két szerzetes imádkozzék az elhunyt lelki üdvéért. Ezt a kívánságát a király a monostor egy évvel később történt felszentelésekor írásba is foglaltatta.⁴ Zemplén ismert vidék volt Gertrúd királyné életében, mert a hagyomány szerint a közeli (Sáros)Patakon, az ottani királyi udvarházban hozta világra leányát, Erzsébetet – a később szentté avatottat –,⁵ ami arra utalhat, hogy házasságkötése (1200 körül) után, de leánya születése (1207) előtt többször is megfordulhatott e tájon. Így az is elképzelhető, hogy a királyné kíséretének tagjaként jutott magyar földre, s kapott éppen Zemplénben birtokot a feltehetően isztriai, krajnai vagy meráni származású Adolf.

A Nagytárkányiak harmadik generációjához tartozó Benedek – Martonos fia – neve 1284 körül merül fel, amikor az örökös nélkül elhunyt János fia: András két Tisza-bal parti birtokának, a Szabolcs megyében fekvő Öszödnek és Tölgyesnek az iktatására kéri fel a Gutkeled nembeli Keled fiak javára.⁶ A Tárkányiak negyedik generációját Benedek két fia: László és Doncs képviselik, akik az ősök addigi szerzeményein megosztóznak. Életkorukról s szüleik rokoni kapcsolatairól

3a Ha a Kistárkányiak birtokainak (Bodoló, Gerepse, Maráza, Őrös, Rozvány, Kistárkány, vö. 1320: RegSlov II, 252, AOKI. V, 783; 1321: AOKI. VI, 93) a fekvését tekintjük, akkor azok szinte körbeveszik az Agárdi-Nagytárkányi család összefüggő birtokait. Amiből arra következtethetünk, hogy a két rész eredetileg egységes egész volt, s csak később vált ketté. Azaz a Nagytárkányiak első generációja a király (II. András?) által a Kistárkányiaktól elvett birtoktestet kaphatott. Talán ezért figyelemre méltó, hogy a két család között a középkorban nem ismert házassági kapcsolat!

4 A szakirodalom eddigi álláspontját összefoglalta és az oklevelet kiadta: Érszegi Géza: A leleszi monostor alapítóleveléről (1214). *Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv* XVI. (2003) 13–28.

5 Sz. Jónás Ilona: *Árpád-házi Szent Erzsébet*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1986. 31. a forrás megjelölése nélkül.

6 DL 82845, Zichy I, 71.

ról neveik árulkodnak. Ugyanis nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy a két fiú, László és Doncs (amely a Domonkos becézése) keresztelésénél a Baksa nemzetségbeli Eszenyi Tamás és fiai játszottak szerepet, ez utóbbiak ugyanis szintén a László és Doncs nevet viselték. Az ő színre lépésük IV. (Kun) László király uralkodásának utolsó évében, 1290-ben történt, amikor a király hűtlenségük miatt tőlük és rokonaiktól elveszi a leleszi monostor kegyuraságát,⁷ amiből következik, hogy ekkor már mindketten felnőtt férfiak, akik 1265 táján vagy még azelőtt születhettek. Ebből következően Benedek fiai 1270–80 között láthatók meg a napvilágot. Első nyilvános szereplésük 1311-ből ismert, amikor azzal vádolják őket, hogy a Borsa nembeli Beke szervienségét, Komorói (Szabolcs megye) Lóránd fia Sándort öt hónapig – sebesülten – fogságban tartották. Sándor három szervienségét szintén megsebesítették, és őt is csak úgy engedték szabadon, hogy a leleszi konvent előtt meg nem esettnek tekintette a vele történeteket. Azaz menlevelet adott Benedek fiainak.⁸ Eszerint László és Doncs a térség nagyhatalmú ura, Aba Amadé nádor familiájába tartozott.⁹ Kérdés viszont, hogy ki rejtőzik az Amadé halála után, 1311. október 3-án készült úgynevezett „kassai túsztalista” 47 neve közül a harmadikként feltüntetett *Donch* mester neve alatt, akinek rokonai közül kell egy embert a kassaiak kezére adni?¹⁰ Ezután jó évtizedig hallgatnak róla forrásaink, amikor is 1322-ben Zemplén megye fogott bírájaként említik.¹¹ Utolsó híradásunk 1326-ból való, amikor Doncsot László báty-

7 DF 285752, F. V/3, 487; AZT 22 (1916) magyar fordítással; RA II/2–3, 3553. Ugyanebben az ügyben a király parancsa a leleszi konventhez: DL 56468, W. IX, 558; Kállay I, 33; RA II/2–3, 3554. Átírás 1355: DF 233687; másolatok: DF 258541, 258545, 283074.

8 DL 76217, Zichy I, 130; AOKl. III, 19.

9 Így ítéli meg a komorói pusztítást Zsoldos Attila (1997: 350–1, 354).

10 A közmegegyezés szerint ő „Csorba” Domonkos fia: Doncs mester, zólyomi, turóci és lipthózi ispán (Engel 1996: II, 264) személyével azonos, vö. Zsoldos 1997: 347. Azonban mindössze egy oklevelünk van, amely Sáros (Šariš) vár 1312. áprilisi ostromakor a várat a királlyal szemben védelmező Miklós fia: Demeter helyett unokaöccsének, a fenti Doncs mesternek az embereit nevezi meg (1314: AOKl. III, 728). Erre az egy adatra építve nehéz kimondani, hogy „kapcsolata az Abákkal ... közismert.” Zólyomi Doncs kassai „ingázását” Kristó Gyula hozta be a köztudatba, aki szerint Doncs távollétét kihasználva Csák Máté „rátelepedett familiájára, hűbéri piramisára” (Vö. Kristó Gyula: Csák Máté tartományúri hatalma. Akadémiai Kiadó, Bp., 1973. 80). A helyzet ellentmondásosságáról külön dolgozatban kellene értekezni. Magam a túsza Doncs mestert a Baksa nembeli Tamás már említett fiával azonosítanám. Ugyanis László testvérének a felesége az Aba nembeli Györkei Bodon leánya, apósa az Amadé fiak elkötelezettje (az utóbira ld. Zsoldos 1997: 350). Az Amadé fiak Lászlót 1311 tél végén fogságba ejtették, (Sáros)Patak királyi birtokot (amelynek uradalma élén állt, mint ispán) kifosztották (ld. Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Századok* 122. /1988/ 100., 45. jz.). A két testvért ez a fordulat állította I. Károly király oldalára. Ha állításunk igaz, akkor mást kell látnunk a 4.-ként említett Demeter személyében is (tehát nem Miklós fia Demetert, Zólyomi Doncs nagybátyját), aki nővérének fiai közül ad egy túszt. Az Aba nembeli Debrői Makján nádor fia Demeter (1302–18) mesterre gondolok ez esetben, akinek valóban volt férjzett nővére (1302: AOKl. I, 243).

11 DL 57263, RegSlov. II, 364; AOKl. VI, 664.

jával együtt említik, a Szabolcs megyei (Nyír)Gyulaj birtokosaiként Ófehértó szomszédaikat.¹² Míg mások a Kassa melletti rozgonyi csata (1312. június 15.) után futnak be nagy karriert, vagy buknak el aszerint, hogy a király, vagy az Amadé fiak oldalára álltak-e, feltűnő az a hallgatás, ami Doncs és bátyja, László körül halálukig kialakult. Igaz, van egy árulkodó momentum: 1323-ban Szabolcs megye hatósága azért folytat vizsgálatot, hogy megállapítsa: vajon kilenc évvel korábban, tehát 1314-ben Komorói Lóránt fia: Tamás a Borsa nembeli Beke mesterrel rátört-e Benedek fia: László Esztrágy (elpusztult település a Tisza jobb partján) birtokára?¹³ A megye előtt Tamás eskü alatt vallotta, hogy nem volt részese a hatalmaskodásnak, pedig biztosan nem mondott igazat. A rozgonyi csata után a vesztesek oldalára került László és Doncs birtokain vettek elégtételt korábban elszenvedett sérelmeikért az ekkor még királpárti Borsák és szervienseik, s kilenc évvel az események után csak a megye színe előtt élhetett panasszal a sértett fél. Ám közben a két testvér megosztotta birtokait, ez azért is fontos számunkra, mert László utódai, az Agárdiak története már túlmutat e könyv célkitűzésein, számunkra az öccse, Doncs leszármazottainak, a Nagytárkányiaknak a jövője az érdekes.

A Nagytárkányiak és Agárdiak birtokai

Nincs olyan forrásunk, amely az osztozás előtti vagy közvetlen utáni birtokfelsorolást tartalmazná, ezért különböző korú és minőségű adatokból kell az egységes birtoktestet, majd az 1323 után történt megosztás eredményét bemutatni. A család két törzsbirtoka a nevet adó (Zemplén)Agárd és Nagytárkány volt, az előbbit László, az utóbbit Doncs kapta. A (Király)Helmec 1323-as határjárásában szereplő Dobra birtokot (Kisdobra), Kisfalut (elpusztult falu Cséke határában) és Perbenyik falukat Benedek fiainak birtokaként említik, ezekből a két utóbbi jutott a Nagytárkányiaknak, míg Kisdobra s a mellette fekvő Bély az Agárdiaké lett. A tőlük délre fekvő Dámóc az utóbbiaké, Láca az előbbieké. Hasonlóképp az Agárd és Dámóc közötti Sárkány (elpusztult falu Dámóc határában) a Doncs leszármazottaké, míg Esztrágy a László fiaké lett. Ezenfelül a két család közösen törekedett egy új tiszai átkelő, a leányvári révhely kialakítására. Ám a legnagyobb homály a család Szabolcs megyei birtoklásához fűződik. Itt – mint már olvashattuk – (Nyír)Gyulaj, továbbá az elpusztult, Gyulaj határába olvadt Ábrány és a hozzájuk tartozó Gyulavölgye, Nádastelek, Tiborcuta és Pazarnyír

12 DF 243724, F. VIII/5, 156–164; AOkl. X, 194. a másolatok felsorolásával.

13 DL 76320, Zichy I, 237–8; AOkl. VII, 414–5; Piti Ferenc: Szabolcs megye hatóságának oklevelei I. (1284–1386). Szeged-Nyíregyháza, 2004. 84. (hibás névvel)

puszták voltak az övéik.¹⁴ Ha összeszámoljuk a fenti birtokok összterületét, akkor Zemplénben körülbelül 135, Szabolcsban 50 négyzetkilométernyi területet birtokoltak Engel Pál számításai szerint.¹⁵ Ez mindkét családnak a középnemesinél magasabb életszínvonalat biztosíthatott. Ezenfelül a 14. század végén jutottak hozzá egy Bereg megyei birtoktömbhöz is, de erről majd később esik szó.

Dél-Zemplén s azon belül a Bodrogek, valamint Szabolcs megye kapcsolatai a középkorban közismertek. A Bodrogek közül három falu (Viss, Kenézlő, Zalkod) Szabolcs megye részét képezte majd ezer éven át. Továbbá – mint látni fogjuk – házassági kapcsolatok szövődése fűzte egybe a két vidék nemességét. Még ezeknél is fontosabb volt minden szabolcsi vagy szatmári nemes és megbízottjaik számára a Zemplénben fekvő hiteles hely (közjegyzőség), a leleszi konvent felkeresése, ahol peres ügyeiket intézték a 13. századtól a 19. század közepéig.¹⁶ Ehhez azonban át kellett kelni a Tiszán. Amikor 1406-ban Tuzséri Miklós fia: Miklós deák és László fia: György panaszt emel a tuzséri birtokukon volt révük lerontása miatt, Szabolcs megye nemessége egyhangúan bizonyítja, hogy ez az (Agárdra vezető) rév volt a legrégebb az itteni Tisza-szakaszon.¹⁷ E rév tönkretételéhez ugyanis két csoportnak fűződött érdeke: az egyikbe a Nagytárkányiak, pontosabban képviselőjük, Doncs unokája, „Higgyed” János és a Kisvárdaiak, János fia: Domonkos tartoztak. Nekik Zsigmond, akkor még csak Magyarország ura és kapitánya szolgálataik jutalmául adományozta 1387-ben a Leányvár és Rozsály közötti tiszai révet.¹⁸ Az előbbi birtok az Agárdiaké–Nagy-

14 A települések sorrendjében: **Agárd**: 1329: Zichy I, 326–8, AOkI. XIII, 378; 1398: ZsO I, 5440; 1417: ZsO VI, 423, 580; **Nagytárkány**: 1324: A. II, 163–4; AOkI. VII, 442; 1357: A. VI, 525; 1364: Zichy III, 257–70; 1369: DL 5724; 1372: Zichy III, 473; 1387: DL 58662; 1388: Zs. I, 571; 1417: ZsO VI, 423, 580; **Kisdobra**: 1323: A. II, 100–2, AOkI. VII, 586; 1411: ZsO III, 1153; 1417: ZsO VI, 423, 580; **Kisfalu**: 1323: A. II, 100–2, AOkI. VII, 586; 1417: ZsO VI, 423; **Perbenyik**: 1323: A. II, 100–2, AOkI. VII, 586; 1364: Zichy III, 257; 1417: ZsO VI, 423, 580; **Bély**: 1382: DL 96578; 1387: Valter 1974: 46; 1401: ZsO II/1, 1159; 1411: ZsO III, 1153; 1417: ZsO VI, 423, 580; **Dámóc**: 1364: Zichy III, 257; 1411: ZsO III, 1153; 1417: ZsO VI, 423, 580; **Láca**: 1364: Zichy III, 262; 1399: C. Tóth 2005: 269; 1417: ZsO VI, 423, 580; **Sárkány**: 1363: Valter 1974: 46; 1399: C. Tóth 2005: 269; 1413: ZsO IV, 317; 1417: ZsO VI, 423, 580; **Esztrágy**: 1323 [1312-re]: Zichy I, 237–8; AOkI. VII, 414; 1415: ZsO V, 2148; 1417: ZsO VI, 423, 580; **Karád**: 1411: ZsO III, 1153; 1417: ZsO VI, 423, 580; **Cséke**: 1417: ZsO VI, 423; **Gyulaj**: 1326: F. VIII/5, 162–3; AOkI. X, 194; 1417: ZsO VI, 423, 580; **Ábrány**: 1364: Zichy III, 261; 1417: ZsO VI, 423, 580; **Gyulavölgye**, **Nádastelek**, **Tiborcúta**, **Pazarnyír**: mindre 1417: ZsO VI, 423, 580. A szabolcsi birtokokra ld. még Németh 1997: megfelelő címszavait. Az elpusztult bodroeki birtokok azonosításához ld. Valter 1974: passim.

15 Engel Pál: Magyarország a középkor végén (Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről). Térinfo Bt., Bp. 2001. PC-CD-ROM.

16 Kumorovitz L. Bernát: A leleszi konvent oklevéladói működése 1569-ig. *Turul* 42 (1928) passim, továbbá: C. Tóth Norbert: Adatok a megyék és hiteleshelyek közötti viszonyra a 14–15. században. *Századok* 136. /2002/ 361.

17 DL 9276, ZsO II/1, 4843.

18 1387-01-27: DL 77942 (eredeti), Zichy IV, 324; 1387-01-27/387-05-09: DL 87569, ZsO I, 82; 1387/504: DL 88917. Az eredeti oklevélben is, továbbá a másolatokban is tévesen szerepel „Higgyed” János neve Várdaiként.

tárkányiaké volt, az utóbbi (a mai Szabolcsveresmart határába olvadt Rozsály) a Várdaiaké. Közös megegyezésük hozta létre a tiszai révet, amit azután maguknak adományoztattak, a befolyó vámjövedelmen kölcsönösen osztozkodva.¹⁹ Az újonnan létesített rév azonban nemcsak a Tuzsériak érdekeit sértette, hanem a Tuzsértól kissé északra fekvő, még Zemplén megyébe eső salamoni révét is (az utóbbi emlékét a nagytárkányi határban fekvő Salamon pusztája őrzi meg). Ezt a révet az egykor nagyhatalmú Druget család két ága, a Gerényiek és a Homonnaiak birtokolták közösen, akiknek a leányvári révengedély után négy hónappal az a panaszuk, hogy a Nagytárkányiak és a Kisvárdaiak az ő ősi révüket elfoglalták és elpusztították.²⁰ Persze ez nem akadályozta meg Zsigmond királyt abban, hogy a Druget-leszármazottakat ne figyelmeztesse az új rév akadályoztatása miatt,²¹ de már elkésve, mert a király levele még meg sem érkezett a címzettekhez, amikor a Nagytárkányiak már panaszt tettek. Eszerint 1387. május 2-án Homonnai János fia: László mester (familiárisaival), Csicséri Domonkos fia: Jánossal és Betleni Beke fia: Lászlóval, Simon fia: Lászlóval és Demeter fia: Andrással meg románjaikkal (specialiter *cum volachiis ipsorum*) a Nagytárkányiak és az Agárdiak Nagytárkány és Bély birtokára rontva, András falubíró és Antal fia Jánost súlyosan megsebesítették, a náluk talált holmijukat és javaikat elvitték, a mondott birtokokon a vetést három napig a lovakkal legeltették, ezzel 100 forint kárt okozva nekik.²² A leányvári rév mindenestre hamarosan közkedveltségnek örvendett. Szabolcs megyéből és távolabbról ezen a réven átkelve keresték fel a peres felek a leleszi konventet, amit az alábbi hatalmaskodás is bizonyít: a Kemecseiek panasza szerint 1392-ben familiáriusukat, Miklós fia: Jánost ügyeik intézése végett a konventhez küldték, de Leányváron Kállói István fia: István (valami fennálló vitás ügyük miatt) elfogta, Agárd birtokra hurcolta és ott átadta Agárdi Lőrinc feleségének.²³

A Nagytárkányiak a megyei közéletben

A Nagytárkányiak – szemben a szomszédban lakó Kistárkányiakkal – alig vettek részt Zemplén megye közéletében. Csak akkor szerepelnek, ha velük egyenrangú vagy annak vélt családok tagjaival kell együtt mutatkozni, akkor is leginkább

19 1420: DL 79595, Zichy VI, 584–5; ZsO VII, 1376. A Várdaiak pert indítanak Agárdi „Tőke” Péter és Tárkányi Péter, Miklós és János ellen, mert a leányvári rév jövedelmének nem a felét, hanem csak a harmadát engedik át a Várdaiaknak.

20 DF 220040, C. Tóth 2005: 9.

21 DL 77945, Zichy IV, 327; ZsO I, 80.

22 DF 220048, C. Tóth 2005: 11.

23 1402-06-15: DL 53169, ZsO II/1, 1711. A Kemecseiek ugyanis tíz évvel később éltek panasszal! Itt jegyezzük meg, hogy 1705-ben Zemplén megye bodroglőzi szakaszán három átkelőhely volt a Tiszán: Nagytárkány és az Ung megyei Győröcske (a volt salamoni átkelő helyén), továbbá Leányvár és Rozsály (pusztája), valamint a Szabolcs megyei Kenézlő és Balsa között. Ez utóbbi említése 1426-ból ismert (C. Tóth: 2003. 384.).

tanúként. (Ez is idegen eredetükre utalhat!) Így 1374-ben Tárkányi László fia: („Nagy”) Márton az első tanú Bodon (elpusztult falu Komoró határában) határperében, mert birtoka (Leányvár vagy Sárkány) – a Tisza közbeiktatásával – határos volt vele. De apja, Doncs fia: László ekkor mint Szabolcs megyei, Szentábrányból való nemes szerepel!²⁴ Nagytárkányi „Nagy” Márton fia: Miklós 1416-ban Kiseszeny (elpusztult falu Zétény határában) és Szentmária,²⁵ 1417-ben a Szabolcs megyei Bács (ma: Aranyosapáti) határperében tanú.²⁶ Ezen Miklós fiát, Lászlót is vallja ügyvédjéül Eszenyi Csapi László (1479).²⁷ „Nagy” Márton másik két fia: Péter és Miklós kijelölt királyi emberek (1421)²⁸ közül Péter az, aki 1444-ben Pálóci László királyi udvarmestert bevezeti Bereg, Zemplén, Abaúj és Borsod megyei birtokaiba.²⁹ A családból ketten futnak be Zemplén megye határán túlmutató karriert. Előzményeként azonban a szomszédos Kistárkányban lakó Boda család Miklós fia: Benedek pályafutására kell odafigyelnünk, aki a Gömör megyei Bebek családnak köszönheti kiemelkedését. Benedek – Bebek Imre országbíró familiárisa, amikor az egyúttal 1386–88 között Bars megye ispánja is – lévai várnagyként volt az ura „képe” a megyében. Amikor 1388-ban Bebek Imrét Bars megye után Bereg élére helyezik, magával viszi Benedeket, akit Munkács várnagyának nevez ki.³⁰ E bizalmi posztokra pedig nem azonnal került abban az időben sem az emberfia: Benedeknek hosszabb időt kellett urával együtt töltenie ahhoz, hogy kiérdemelje a magas állásokat. Talán ő járta ki – vagy fordítva történt? –, hogy a szomszéd faluból Nagytárkányi „Higgyed” János a másik Bebek-testvér, Detre szolgálatába álljon. Amikor Bebek Detre másodszer, 1394–97 között nyeri el Zsigmond királytól a szlavón báni méltóságot, követi őt az ország másik szegletébe a már bizonyosan 1387 előtt is a familiájába tartozó János, akit türmezei ispánnak és az egyik legfontosabb erősség, a Zágráb szomszédságában álló Medve vára várnagyának tesz meg.³¹ A másik Nagytárkányi, aki feljebb lép, „Higgyed” János unokaöccse, „Nagy” Márton fia: Péter volt. Ő élete végén Pálóci László királyi ajtónálló-mester (1439–46), ungi (1439–46) és beregi (1436–44) ispán familiárisaként volt 1444-ben Bereg megye alispánja:³² a tisztség elérésében bizonyosan szerepet játszott az is, hogy a család nemcsak Zemplénben, Szabolcsban, hanem Bereg megyében is birtokos volt. Péter mint Zemplén vármegye követe kétszer (1445,

24 DL 77583, Zichy III, 565.

25 DL 43334, ZsO V, 2180.

26 ZsO VI, 1067.

27 DL 81833, Zichy XI, 266.

28 ZsO VIII, 605.

29 DL 13803. Nem dönthető el, hogy Tárkányi János királyi ember (1415: DL 85648, ZsO V, 267) a kistárkányi Boda, vagy a Nagytárkányi családba tartozott-e; Tárkányi Miklós (1420: DF 221217, ZsO VII, 1801; 1422: DF 221330, 221269, ZsO IX, 7 és 15) inkább az utóbbiba.

30 DL 58662. Engel 1996: I, 107. A munkácsi várnagyságra ld. ZsO I, 571.

31 DF 230781, 230744, ZsO I, 3720, 4493 a kiadások feltüntetésével. Engel 1996: I, 366.

32 DL 13768. Engel 1996: I, 111. Bár alispánságára csak egy adatunk van, nincs okunk kételkedni benne, hogy Pálóci beregi ispánsága második felében, tehát 1444 előtt is ő volt az alispán.

1447) vesz részt az országgyűlés munkájában, egy ízben (1445) testvérével, Miklóssal együtt.³³

A Nagytárkányiak beregi birtoklása

Nem ismerünk írásos emléket a Nagytárkányiak beregi birtoklásának kezdetéről. Az 1417. évi királyi új adomány Benedeki, Zsukó, Kalnik, Újfalu és Orlyava falvakat, a benedeki uradalom akkor fennálló településeit sorolja fel.³⁴ De még ugyanebben az évben egy hatalmaskodásból kifolyóan tudjuk, hogy Nagy- és Kis-lucskán is az Agárdiakkal együtt birtokoltak.³⁵ I. Ferdinánd 1548. évi új adománya a fentiekén túl megemlíti Balázsvágása (elpusztult falu Benedeki és Kalnik között), Bisztra (elpusztult falu Nagymogyoróستól északnyugatra), Csapolcka falvakat és egy Gajdos nevű pusztát is a Nagytárkányi birtokok között, ezek új településként a 15. század első felében jöttek létre a régiek határai között.³⁶ Az Ungvár és Munkács közötti birtoktest megszerzésében bizonyára szerepe volt Doncs unokája, a kortársak által „Nagy”-nak is becézett Márton Császlóci Annával kötött házasságának (a birtokok ugyanis Császlóctól keletre, délkeletre találhatók). Az adomány vagy örökség nem sokkal előzhette meg az 1390-es éveket, mert ekkor fordul Mária királynőhöz a magukat Benedekinek is nevező (Nagytárkányi) Márton valamint (Agárdi) Lőrinc és István, hogy határjáró oklevélük elveszvéen, birtokukat a munkácsi vár Iványi, Rákos (Beregrákos), Kajdanó és Oroszfalu (Ruszkóc) birtokai felől határolják meg. A királynő a határjárás mellett 10 ekényi (kb. 1600 hold), a várhoz tartozó földterület átengedését is elrendeli.³⁷ Eme Bereg megyei birtokokat a család a 16. század elején folytonosan

33 DF 270275, Teleki József: *Hunyadiak kora Magyarországon*. Pest, 1852. X, 168; Radvánszky Béla-Závodszy Levente: *A Héderváry család oklevéltára*. Bp. 1909. I, 251; Engel 1996: II, 240. Itt kell megemlítenünk, hogy Péter és Miklós bátyját, Istvánt egy 1405. évi királyi oklevél hűtlennek nyilvánítja – bizonyára részt vett a Debrői-Ludányi-féle Zsigmond-ellenes felkelésben –, és az Agócsiakkal együtt birtokelkobzásra ítélik (ZsO II/1, 3925). Ám ez utóbbira mégsem került sor, bizonyára a befolyásos rokonság közbenjárására!

34 DF 212038, ZsO VI, 580. Az oklevél 19. századi romlott névalakokat tartalmazó átirásai: DL 54003, 53935, ZsO VI, 423. Orlyava (Ung megye) azonban nem maradt a Nagytárkányiak kezén, ezt a falut azonnal átadták Perényi Miklós királyi lovászmesternek, aki kijárta nekik a királyi új adományt. Újfalu alatt valamelyik később feltűnő település (Balázsvágás, Bisztra, Gajdos) értendő.

35 DF 221007, ZsO VI, 703. Kis-lucska nem azonos a Munkácsról délkeletre fekvő mai főnőfőcőrval. Egy 1447-es oklevél ugyanis Felső- és Alsólucskáról beszél (LO Proth. II, 22; Lehoczky 1881: 73), tehát az eredetileg egységes falu szakadt két részre már a 14. században. Ugyanez az 1447-es oklevél említi a birtokok sorában Mogyoróst (Eodőfűcődő), amely Lucska felével együtt a század második felében a munkácsi uradalom része lett.

36 1548 október 20: I. Ferdinánd király új adománya Nagytárkányi Gáspár, Miklós, Farkas és István részére: Királyi könyvek (Libri regii) 2. kötet, 298. és Libri donationum 1. kötet 445.

37 DF 209515. A határjárás, benne a királyi paranccsal: DF 209514. Lehoczky 1881: 73.

elzalogosítja, aminek következményeként a század közepére elszegényedve e falvakban már csak részbirtokosokká válnak.³⁸

A Nagytárkányiak családi kapcsolatai

A középkorban a családi kapcsolatokat nem a szerelem, hanem a vagyon nagysága határozta meg. Előfordult ugyan, hogy nemes lány jobbágyfiúhoz ment férjhez, de e ritka esetekben sem ismerjük a házasság létrejöttének az okát. A népi bölcsesség szerint suba a subához, guba a gubához tartozik, az ettől való eltérés beszédtema volt még a közelmúltban is. Azt tartották igazán szerencsésnek, ha a fiú vagyonosabb lányt vezethetett az oltárhoz, vagy a lány rokonságán keresztül tehetősebb és rangosabb családok vendégszeretetére, támogatására s nem utolsó sorban gazdag örökségre lehetett szert tenni. S ez természetesen fordítva, a leányok részéről is igaz volt. A rendelkezésünkre álló adatok szerint így történt ez a Nagytárkányi családban is. Az első ismert kapcsolat Doncs fia: László házassága a Kaplony nembeli Imregi Katalinnal,³⁹ akinek személyén keresztül a Perényiek rihnoi (karászi) ága és a Bereg megyében birtokos Lónyaiak lettek a rokonaik. Doncs mester ismeretlen keresztnevű leányának házassága a Balogsemjén nembeli Kállói (Szabolcs m.) „Lengyel” Lőkössel szinte példaértékű, mert tőle született három fia és egy leánya után a Nagytárkányiak rokonságba kerültek a Gutkeled nembeli Bátoriakkal, a Hontpázmány nembeli Álmosdi (Bihar m.) Csirékkal, a Kaplony nembeli Károlyiakkal.⁴⁰ Doncs László-ági unokája, „Nagy” Márton révén a szomszédos Ung megye nemesi társadalmának nagybirtokosaival erősödtek a kapcsolatok Mártonnak Császlóci Annával kötött házassága nyomán.⁴¹ E családban az egyházi rend felső-középrétegébe tartozó főespereseken⁴² túl rokonok lettek a Gutkeled nembeli Rozsályi (Szatmár m.) Kunokkal, a Szentemágócs nembeli Kölcséiekkal. Azaz úgy utazhattak a két püspöki székhelyre, nyugatra Egerbe, délnek Nagyváradra, hogy útjuk során mindenütt a tágabb rokonság fogadta őket, nemcsak a 14. század közepétől kezd-

38 1501: DF 224284, Lehoczky 1881: 811. Néhai Tárkányi István valamennyi Zemplén, Bereg és Szabolcs megyei birtokrészeinek elzalogosítása a beházasodott vasszilói Vassa Istvánnak 3000 arany forintért. 1503: DF 224345, Lehoczky 1881: 73. Nagytárkányi László fiai: István és Miklós összes Bereg megyei részeinek elzalogosítása 100 arany forintért [Nagyvarsányi] Kenderesi Péternek. 1507-ben Kerecsenyi (Bereg m.) István vette ugyanezeket a részeket zálogba (Lehoczky 1881: 73). 1511-ben Nagytárkányi László és Ferenc zálogosítja beregi részeit 40 ft-ért Szürtei (Sztritei) Lászlónak (Lehoczky 1881: 311). A családon belül is zálogosítanak, így Nagytárkányi Miklós és Péter 25 ft-ért Nagytárkányi Péternek (Lehoczky 1881: 311).

39 1361: DF 219481.

40 A házasság említése 1414-ben (ZsO IV, 1665); a három fiú közül István felesége Bátori Potenciana, Miklósé (ZsO II/1. 4778) Álmosdi „Csire” Margit, Margit leány pedig Károlyi Andráshoz ment férjhez.

41 1381: DL 52391=Kállay II, 1887; özvegy: 1423: DL 54292.

42 Ld. Engel Pál: *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*. Bp. 1998. 142., 7. tábla. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 25)

ve, hanem a 15. század folyamán szinte végig. Talán éppen a Császlóciak példája nyomán többen választották az egyházi karriert: Benedek fia: Pál előbb fehervári, majd egri kanonok lett,⁴³ „Higgyed” János mester unokái között Imre személyében egri kanonokot,⁴⁴ Andráséban tarcafői esperest⁴⁵ találunk a családfán. Ez utóbbiak anyja, Potenciana a Kaplony nembeli Nagymihályi Ödöfni János felesége,⁴⁶ míg anyjuk nővére, Katalin a Rátót nembeli Kazai (Borsod m.) „Kakas” Miklóshoz ment férjhez.⁴⁷ Csupa úri nemzetséghez tartozó család, akik szívesen adták leányaikat a Nagytárkányiakhoz. Nagynénjüknek köszönhetően „Nagy” Márton fiai sűrűn megfordultak a mezővárosi rangú nyírségi Kállóban. Nem véletlen, hogy innen hozott feleséget a két testvér, Miklós és Péter.⁴⁸ A 15. század második felében sem adták alább: László a Káta nembeli Csarnavodai (ma: Csaroda, egykor Bereg m.) Annával kötött házasságot;⁴⁹ húga, Anna a Hontpázmány nembeli Pányi (Abaúj m.) Lászlóhoz ment férjhez.⁵⁰ Unokatestvérük, István a közeli Bacskáról hozott magának feleséget,⁵¹ aki szintén a Gutkeled nemzetségbe tartozott! A kapcsolat létrejöttében bizonyosan szerepet játszott az a tény, hogy István nagynénje, Anna, Bacskai Zsigmond felesége volt.⁵² A folyamat a 16. század elején is kimutatható, hiszen László fiai közül Miklós a Káta nembeli Csaholyi Annát vezette oltárhoz, a frigyből két felnőtt gyermek ismert.⁵³ Hat féltestvérük már apjuk (Anarcsi?) Hedviggel kötött házasságából született.⁵⁴ Öccse, László a Perényiek szerényebb vagyonú, úgynevezett karászi (Szabolcs m.) ágából nőült.⁵⁵ Csak Péter adta alább, ő az ungi Felsőnémeti Annát mondhatta feleségének, igaz, a helyi kisbirtokos család a megyének korábban alispánt adott.⁵⁶ Nővérüket, Zsófiát szintén egy Ung megyei család tagja, Csicseri „Ormos” Domonkos vezette az oltárhoz,⁵⁷ ahol volt mit aprítani a tejbe, lévén azok Szabolcsban és Beregben is birtokosok voltak. Mindebből következik, hogy a középkor közel két évszázadán keresztül egy-egy születés- vagy névnapon, há-

43 1420: ZsO VII, 2083.

44 1445: DL 85800=Sztáray II, 372–3; 1449: DL 85850, 14306, Sztáray II, 432, 433.

45 Ld. a 44. jz-t.

46 1399: C. Tóth 2005: 269; 1413: ZsO IV, 150; 1415: ZsO V, 362.

47 1399: C. Tóth 2005: 269; 1412: ZsO III, 1781; 1415: ZsO V, 362.

48 Kállói Katalin: 1426: DL 80050=Zichy VIII, 283; 1438: LO AA. nro. 7 (nincs DF száma!). Meggyesi (Kállói) Anna: 1431: DL 54759; 1431/434: DL 54892; 1434: DL 54853, 54863–4; özvegy: 1471: DF 223420.

49 Csarnavodai Anna: 1499: DF 224205; 1501: DF 224254, 224276; 1509: LO Proth. parvum 162.

50 1438: LO AA. nro. 7; 1452: LO AA. nro. 26 (nincs DF számuk!).

51 Bacskai Margit: 1498: DF 278882, Herpay 1916: 245; özvegy: 1501: DF 224281, 224276; 1520: DF 225065.

52 1452: LO AA. nro. 26 (nincs DF száma!).

53 Csaholyi Anna: 1517: LO Proth. parvum 284.

54 Hedvig: 1513: LO Proth. parvum 217; DF 224831.

55 1521: DF 284544.

56 LO AA. 1549, fasc. 2. nro. 11.

57 Bay Ilona: A Ludányi család genealógiájához. *Turul* 7. (1889) 4. sz.

zasságkötéskor vagy temetésen – Nagytárkányban – Északkelet-Magyarország előkelő közönsége adhatott egymásnak találkozót. Ám a Jagelló királyok ideje (1490–1526) már a család lecsúszásának az évtizedei, ezt a zálogosítások is alátámasztják.

A Nagytárkányi család mindennapi életéből

A család hétköznapijain azonban a vagyon gyarapításán vagy legalábbis megtartásán túl a birtokok jobbágynépességének megvédésével, a leánynegyedek, a hozományok és jegyajándékok kiadásával és beszedésével, zálogosítással, mások hatalmaskodásainak visszaverésével és visszaadásával teltek. Nem beszélve arról, hogy a Nagytárkánytól távol eső beregi és szabolcsi birtokok irányítása tisztartók nélkül elképzelhetetlen volt, ami természetesen kiadással is járt. A hatalmaskodások tömkelege közül csak azokat emeljük ki, amelyek a faluhoz kötődnek, mert a Tárkányi-birtokokat ért atrocitások felsorolása nem fér e dolgozat kereteibe – hozzátehetjük, egyébként is a mindennapok tartozéka, mivel a hatalmaskodás egyik fajtája volt a vélt vagy valós jogérvényesítésnek. Az események sorát Tárkányi Doncs fia: László nyitja meg, aki megölte Eszenyi Jánost, s ezért át kellett adnia Láca faluját János testvéreinek, illetve az elhunyt gyermekeinek.⁵⁸ A már idős László 1370-ben saját fiával, Mártonnal keveredik perbe, mert az őt a javaiból kizárva több más jogtalanságot is elkövetett.⁵⁹ 1399 előtt „Higgyed” János özvegye és hajadon leányai álltak perben Mártonnal és fiával birtokjoguk miatt. Ebben az utóbbiakat 120 aranyforint bírsággal is sújtották. Megegyezésük értelmében az özvegy és leányai megkapták Nagytárkány és Sárkány birtokok felét, valamint a leányvári révjövedelem negyedét mindaddig, amíg a lányok férjhez nem mennek.⁶⁰ 1412-ben Márton négy fia elérkezettnek látta az időt, hogy pénzen és méltó becsúvel visszaszerezzék a javaikat, ám Katalin, Kazai „Kakas” Miklós felesége nem akart a birtokrészekből kimenni. Erre a másik leány, Potenciana férje, Nagymihályi Ödöfni János zempléni alispán is perbe fogta a négy Tárkányi fiút, hogy fizessék ki fiainak az anyjuk után járó jegyajándékot, s adjanak át birtokrészeket. A Nagymihályiaknak a Kazaiak elleni pere fogott bírák közbenjárásával azzal zárult, hogy az utóbbiak „Higgyed” János méneséből 9 kisebb-nagyobb lovat átadnak.⁶¹ Márton özvegye, Császlóci Anna 1422-ben állt elő rokonai felé követelésével, ami szerint neki 10 nyerges ló, 68 disznó, 8 ökör, kilenc edény bor, 32 hold vetett gabona, 3 öltözet ruha, 50 forint új pénzben és három emberre szükséges fegyverzet illetné meg a Császlóciak javaiból.⁶² Arról, hogy valóban így egyenlítették-e ki a számlát, nem

58 1364: DL 77339, Zichy III, 257–70.

59 1370: DF 219661.

60 1399: C. Tóth 2005: 269. A birtok visszaszerzésének kísérlete: 1412: ZsO III, 1781.

61 1413: ZsO IV, 150. 1415: ZsO V, 362.

62 1422: ZsO IX, 137.

tudunk, de a peres felek már a következő évben egymást kölcsönösen nyugtatják Anna leánynegyede, hozománya és nászajándéka megfizetése felől.⁶³

1426-tól hosszú évekre elnyúló perek sora veszi a kezdetét. Az évben Meggyesi (Kállói) István fia: László öt leánya (Katalin, Tárkányi Miklós felesége; nővére, Dorottya, Kaszonyi „Pogány” Domonkos felesége és a másik Dorottya, Atyai László felesége, továbbá Erzsébet és Potenciana hajadonok) kéri részüket nagybátyjuktól, Zsigmondtól minden birtokból.⁶⁴ A kállói Lőkös-ágnak, Miklósnak és fiainak a birtokaik megvédésére indított viszontkeresete még 1432-ben is döntésre várt a király és az országbíró előtt.⁶⁵ 1427-ben ugyancsak az öt leány kéri a Csarnavodaiaktól apai nagynénjük, Anna, Csarodai Tamás fia: Mihály felesége hozományát és nászajándékát.⁶⁶ Az öt leány unokatestvérét, Anát, Meggyesi Zsigmond leányát szintén Tárkányi fiú, Miklós testvére Péter, a későbbi beregi alispán vette feleségül. Ő ugyancsak Kállói Lőkös fia Miklóstól és fiától kéri jussát 1434-ben, mégpedig méltányossági alapon 11 márka ezüstöt, 50 ménesbeli lovat, gabonát, 12 ekét, 2 kocsi, disznókat, aprójószágokat, ruhákat és ékszereket. Őt plébánost is mozgósítottak az ügyben, akik a jobbágyok között tanúvallatás segítségével próbálták kideríteni, hogy Zsigmond és felesége (Anna mostohája) szóbeli végrendelete valóban tartalmazta-e a ménes, az ingóságok és az ékszerek hagyományozását. Az alperes Kállói Miklós az egyházjogilag illetékes érsek, a kalocsai székhelyén közjegyző előtt egészen a bázeli zsinatig fellebbezett ez ügyben, kár, hogy ennek eredményét nem ismerjük.⁶⁷ A beregi alispán, Péter nagyobbik fia: István tanult ember lehetett, ugyanis 1471-ből öccséhez, Mihályhoz intézett levelét ismerjük. Ebben beszámol a beregi alispánok erőszakosságáról (egy falujukban 3 ökröt lefoglaltak s még 20-at követelnek), levele végén pedig arra kéri testvérét, hogy szerezzen anyjuknak közönségesen „harnacz”(hernác)-nak nevezett (bársony) ruhaanyagot.⁶⁸

A 16. század fordulóján reményen felüli gyarapodással járt a Pányiakkal való rokonság. Ugyanis Pányi Bernát halála előtt Abaúj, Bars, Esztergom, Hont, Közép-Szolnok, Pest, Szabolcs, Ung és Zemplén megyei birtokait királyi jóváhagyással rokonainak, Csaholyi (Szatmár m.) Pál feleségének, Pányi Margit aszszonynak és fiának, Csaholyi Bernátnak, továbbá Kristóf testvére leányának, Pányi Zsófiának, és Nagytárkányi Miklós gyermekeinek, Pálnak és Erzsébetnek adta. Ez utóbbiak anyja ugyanis Csaholyi Pál leánya, Anna volt. A tényleges birtokba lépés azonban még 1518-ban sem következett be, amikor megszületett az egyezés Zsófia férje, Magyi (Szabolcs m.) György és a fiatalkorú Gáspár apja

63 1423: DL 54292.

64 1426: DL 80050, Zichy VIII, 283.

65 1430: DL 54703, 54718. 1431: 54736, 54752, 54795 (az egyik per); 1431: DL 54737, 54751, 54759, 54771, 54775. 1432: DL 54785 (a másik per); 1431: DL 54738, 54760, 54772–3. 1432: 54787 (a harmadik per).

66 1427: LO AA. nro. 30 (nincsen DF száma!).

67 DL 54853, 54863–4, 54890, említi: Bónis 1997: 2378, 2384, 2389, 2401. A zsinati fellebbezés: DL 54891.

68 DF 223420, említi: Lehoczky 1881: 73.

között.⁶⁹ Ugyanis szomszédság jogán Csebi „Pogány” Zsigmond is igényt tartott a zempléni Ráskára.⁷⁰ A következő évben született megegyezés szerint Zemplénben Ráska egésze, Battyán birtok fele egy nemesi kúriával, Abaújban Szőlös(ke) és Pány fele, az utóbbiban szintén egy nemesi kúriával jutott Gáspár birtokába,⁷¹ aki azokat később elcserélte nagybátyjának, Tárkányi Ferenc papnak az ősi birtokokból bírt részeivel, a ráadásul kapott 3000 arany forintért, amit az részben „tisztá aranyban”, részben „őreg borban és régi pénzben” fizetett.⁷² Korábban a Pányiak Abaúj megyei birtokait Gáspár apja és Magyi György Szatmári György esztergomi érseknek kívánta eladni, aki levélben kereste meg Kassa város tanácsát, hogy tudakolják meg: merre fekszenek a fenti falvak, nem áll-e per alatt a birtok, kik azok szomszédai.⁷³ Hasonlóképp hosszú procedura előzte meg a Tárkányiak öröklését a szintén fiú utód nélküli Csarnavodaiak birtokaiból, ahol őket Anna révén illette meg a juss.⁷⁴ Az Agárdiak sem tűntek el mohácsi vesztig, ám azok nőrokonaival az ősi birtokok megőrzéséért szintén pereskedni kellett a 16. század elején.⁷⁵

Égészen kivételes hely illeti meg Tárkányi Istvánnak Bacskai Margittól született leánya, Anna férjét a család történetében. Vassa Istvánt kétféleképpen nevezik okleveleink: Vidi-nek vagy gyakrabban Vasiliói-nak. A két helynév alapján Krassó megyéből, annak is egyik román kerületéből kerülhetett fel a család a Szabolcs megyei Vid faluba. Ha feltételezésünk megállja a helyét, akkor az apa állt Hunyadi János országnagy szolgálatába, s egyik tisztartója lehetett a debreceni uradalomban. Fia, István bizonyára marhakereskedéssel alapozta meg a vagyonát, ugyanis 1501-ben azzal tűnik fel, hogy leendő apósa összes beregí, szabolcsi és zempléni birtokrészeit, köztük a nagytárkányit is 3000 aranyforintért zálogba veszi.⁷⁶ Tárkányi István ezt követő halála után a házasságot gyorsan nyélbe ütötték, ezzel megindult az ellenségeskedés az özvegy, leánya és annak férje, Vassa István ellen – Anna unokatestvérei –, a hat Tárkányi fiú részéről. A megegyezésre jó évtizedet kellett várni, amíg az ellenérdekű felek kibékültek, mert csak 1512-ből ismerünk a két fél között létrejött zálogról levelet.⁷⁷ Még további négy évbe került, hogy a zálogolt karádi, gyulaji és szentábrányi részek végleg átkerüljenek egy csere révén a Dámócon lakó özvegy Tárkányi Istvánné (meg a lánya, veje) tulajdonába, aki viszont nagytárkányi és sárkányi részeit adja cserébe a Tárkányi fiúknak.⁷⁸ Anna és Vassa István házasságából nem szüle-

69 1513: DL 47039. 1518: DL 65646. Gáspárt ugyanis 1516-ban 9 év körülinek mondják (LO Proth. parvum 255).

70 1519: DF 225037.

71 1519: DF 225059.

72 1524: DL 65654. 1525: DL 71195.

73 1520: DF 271072.

74 1509: LO Proth. parvum 160. 1513: DL 71186. 1523: LO AA. nro. 38 (nincsen DF száma!). 1525: DL 26332, 82695, 71193. 1526: DL 82725.

75 1510: LO Proth. parvum 200. 1517: DF 224929; LO Proth. parvum 284.

76 1501: DF 224284.

77 1512: Herpay 1916: 302. reg. LO Proth. parvum 230.

78 1517: LO Proth. parvum 281.

tett (fiú)gyermek, Istvánt 1524-ben említik utoljára oklevélben,⁷⁹ az általuk birtokolt falvak haláluk után visszaszálltak a Tárkányiakra.

Amit a középkori Nagytárkány faluról tudunk

A 14. század eleji falu nagyságára a már említett pápai tizedjegyzék adatai világítanak rá. A pápai tizedszedők a plébános éves jövedelmének a tizedét szedték be Péter-fillér gyanánt, eszerint 1332-ben annak összjövedelme 90, 1334-ben 130 garas lehetett. Ha összevetjük a Tisza–Bodrog közti plébániák hasonló adataival (1332: Bacska 80, Battyán 100, Boly 80, Eszeny: 60, Helmec 120, Rozvány 40, Semjén 70, Szentmária 60 garas; 1334: Agárd 90, Boly 60, Bacska 80, Eszeny 90, Helmec 120, Semjén 90, Szentmária 90 garas), megállapíthatjuk, hogy a falu Helmechnél ugyan kisebb lehetett, a többi közül viszont kiemelkedett. Talán már ekkor is piacos hely volt, a 15. század elején pedig biztosan az. A három vásáron történő kikiáltások színhelyei ekkor ugyanis szombati napon Zemplén, a volt megyeszékhely, hétfőn a mezővárosi rangú Lelesz és a keddi napon Nagytárkány falu (villa).⁸⁰ Az itteni hetipiac súlyát jelzi, hogy amikor Zemplén kiesik e körből, s helyét Ungvár, majd Perbenyik veszi át, Lelesz és Nagytárkány változatlanul megmarad a heti sokadalom helyszínének.⁸¹ Ebben a tiszai révek közelsége (Salamon, Tuzsér, majd Leányvár) is szerepet játszott. Egy szerencsésen fennmaradt osztozásból tudjuk, hogy 1399-ben a falu fele 25 lakott és 3 lakatlan telekből állt, melyhez hozzátartozott „Higgyed” János nemesi udvarháza és telke.⁸² Eszerint a falu közösségét 250–300 lélek alkotta, ami a középkori viszonyok között nem alacsony szám. Mégsem lett Nagytárkányból mezőváros! Az ok kettős: maguk a birtokosok sem törekedtek (vagy nincs rá adatunk), hogy királyi engedéllyel országos vásárt kapjon a falu. A másik ok Lelesz közelsége, amely település premontrei monostorának hiteles helyi (közjegyzői) tevékenysége mágnesként vonzotta a környező megyék nemességét vagy a nevükben eljárókat, ezért tőle a mezővárosi funkciókat elvitatni nem lehetett.

A középkorban a szomszédos falvak között – különösen ha más-más család birtokolta őket – örökös vitára adott okot a falu határának megállapítása. 1365-ben Kistárkány és Nagytárkány közötti földdarab elszántásával indult meg egy per, melyben a Kistárkányiak vádolják Doncs fia: László mester jobbágyait tettesként.⁸³ 1367-ben szintén a nagytárkányi jobbágyok kártevése a per tárgya.⁸⁴ A vita általános határperré fajult, megjárva a királyi udvart is, s 1369-ben elrendelik a két falu határjeleinek a megújítását. Ennek eredményét azonban László nem fogadta el, ezért Szécsi Miklós országbíró újabb bejárásra utalta a

79 C. Tóth 2003: 800.

80 1414: Zichy VI, 293. 1415: ZsO V, 1342. 1416: ZsO V, 1639.

81 1415: Sztáray II, 163. 1425: Sztáray II, 251. 1429: Sztáray II, 276.

82 C. Tóth 2005: 269.

83 1365: DF 219533.

84 1367: DF 219570.

feleket.⁸⁵ 1361-ben a Tuzsériakat azért kötelezik eskütételre, mert Eszenyi Tamás azt állította, hogy ők hajtották el Tárkányi Doncs fia: László jobbágyainak 6 ökrét.⁸⁶ Csapi Imrét 1384-ben azzal vádolják, hogy a falu rétjét és erdejét jogtalanul használja.⁸⁷ 1389-ben Battyáni Péter fia: János szántotta fel Tárkányban 2 holdnyi őszi vetésüket.⁸⁸ 1400-ban Lubló Jánost, az egri püspök helynökét, zempléni főesperest, testvérét, Miklóst, az ő helmeci és géresi tisztartójukat, Gergelyt, továbbá Kistárkányi Mátyus deák fiát, Miklóst és Máté diák fiait perlik a nagytárkányi, lácai és perbenyiki szántóföldek mezők, erdők elfoglalása és használata miatt.⁸⁹ A másik vitára okot adó alkalom a jobbágyok szabad költözésének a megakadályozása volt: akitől vitték, az erőszakoskodással vádolta a másik felet, míg az utóbbi a jobbágy szabad akarataira hivatkozott. Először 1379-ben fordul elő, hogy Tárkányi Márton vizsgálatot kér Szécsi Demeter fia: László tisztartója ellen, mert az tárkányi jobbágyát „erőszakkal” (Ág)Csernőre vitette át, a földbér és adóssága kifizetése nélkül.⁹⁰ Később is perben álltak amiatt, hogy Szécsi Péter a nagytárkányi jobbágyokat szántóföldjükről elkergette.⁹¹ Máskor éppen ők hatalmaskodnak, mint az alábbi esetben. Rokonuk, Agárdi György csékei jobbágyát, „Délceg” Gergelyt vétkei miatt lefogatta. Tárkányi Márton fia: Miklós az anyja ösztönzésére a jobbágyot kiszabadította, s 2 ökrével, valamint Agárdi csékei familiárisának, Kelemennek a tulajdonát képező 6 köből sörrel elhurcolta, minden bizonnyal Nagytárkányba.⁹² Egy esetben Márton három fia azért emelt panaszt, mert a Csebi Orosz család tagjai familiárisaikkal és jobbágyaikkal rárontva Tárkányra, egy a Tiszán ringó hajójukat vették magukkal.⁹³ Ám a hatalmaskodás gyakorlása tőlük sem volt idegen: 1418-ban rokonaikkal, Agárdi Györggyel és „Tőke” Péterrel szövetkezve Márton két fia: Miklós és János más rokonaikkal és familiárisaikkal 1418. július 1-jén az éj leple alatt Csicsér falura rátörve Orosz Pétert lakásában félholtra verték s minden holmiját elvitték.⁹⁴ Tárkányi Péter özvegye Szürtei (Sztritei) Lászlóval szövetkezve familiárisaikat és jobbágyaikat a Tisza túlsó partjára, Tuzsérra küldték, azok Tuzséri Tamás és jobbágyai házait kirabolták, 500 állatot, 5 bíborvörös ruhát és más öltönyöket vittek el magukkal.⁹⁵

Egy 16. század eleji határjárás a Battyán-nagytárkányi út mentén a szántóföld mellett a Tice-patakot (rivulus *Thytze*), a Külgát (*ad loco Kulgath*), Kökényszád (*ad locum Kwkenzad*) és Füzesmocsár (*ad loco Fyzesmochar*) helyeket em-

85 1369: DL 5724; DF 219611.

86 1361: DF 219485, 219483, említi: *Századok* 5 /1871/ 612.

87 1385: DF 219995.

88 C. Tóth 2005: 45.

89 1400: DF 220298, 220301.

90 1379: DF 219872.

91 1429: DF 221771.

92 ZsO IV, 1950.

93 ZsO V, 2019.

94 ZsO VI, 2168.

95 1452: DL 68066.

líti, s a vidékre jellemző fákat, a (mocsári) tölgyet, szilfát és az égert, eszerint Nagytárkány és környéke pangó vizekben gazdag, erdősült táj volt a középkorban.⁹⁶ 1513-ban a települést még kiterjedt makkos erdő vette körül, erre utal egy perbeli egyezség, amely az Alsóerdő használatát szabályozta.⁹⁷ A falu határának még egy jeles pontjáról szerzünk tudomást 1491-ben. Történt ugyanis, hogy a Kassa várost ostromló Albert lengyel herceg ellen felvonuló s azt megfutamító királyi seregből hazatérő Várdai Lászlóra és kíséretére – gazdáik szerint egy félreértés következtében – Tárkányi Mihály és István agárdi és sárkányi jobbagyai *Remete kápolna* határainál fegyveresen rátörtek, Várdait és néhány familiárisát elfogták, s tőlük mintegy 300 forintot erőszakkal kicsikartak.⁹⁸ Az összecsapás helyét egy 1574. évi irat alapján Kistárkánynak Nagytárkány felé eső részére lokalizálhatjuk, s egyben kiigazíthatjuk azt a hamis közvélekedést, miszerint Nagytárkányban valamely szerzetesrend megtelepedett volna. Egy rendnek sem állt itt kolostora, csak egy magányos remete kicsiny imaháza.

A falu plébánosai közül a pápai tizedet fizető Pétert már említettük, ő még 1340-ben is az egyház rektora, aki Eszenyi László fia: Tamással áll perben egy meg nem nevezett ügyben.⁹⁹ Antal plébánosa – aki alesperes is – 1434-ből ismert, aki társaival, István battyáni és Benedek kistárkányi plébánosokkal együtt a záhonyi és salamoni telepéseknek Agócsi Péter felesége, Dorottya asszony makkos erdejében tett pusztításait vizsgálja.¹⁰⁰ Balázs leleszi prépost előtt – bíró társai: László nagytárkányi és Demeter helmeci plébánosok, ez utóbbi alesperes is – 1464-ben az Agárdi István és Kisvárdai László között végrendelet ügyében születik döntés.¹⁰¹

A középkori Tárkányról, a Nagytárkányiakról szóló fejezetet nem zárhatnánk szebben, mint a mohácsi csatában való részvétel szép meséjével. A Zemplén megyéről készült millenniumi monográfia történeti fejezetében olvasható, hogy 1526-ban a megye hadereje a sárospataki mezőn gyűlt össze, a hadbavonultak 353-an voltak. Az egyes csapatrészek élére választott vezetők: a páncélos lovasoknál (56 fő) Ráskai György alispán, a lovas kopjasoknál (52 fő) Nagymihályi István, Nagytárkányi Albert és Rákóczi György, a huszároknál (104 fő) Nátafalvi Bence és Eszenyi Csapi Ferenc, a gyalogosoknál (105 fő) Deregnyői Mihály és Alagi János, a gyalogos lándzsásoknál (36 fő) Bocskai Ferenc, helyettese Morvai György. A zempléni hadfiakat elkísérte Mihály atya, sárospataki plébános is, a főurak: Pálóci Antal főispán, Druget Ferenc, Perényi Péter és Gábor saját kísérettel vonultak a királyi táborba, Tolna városa alá. A gyászos emlékü mohácsi csatatéren maradt a fő- és az alispán, Druget Ferenc, Perényi Ferenc váradi püs-

96 1500–1520 között: DL 97779.

97 LO Metales H. Proth. 2., fasc. 150.

98 C. Tóth 2003: 687. Egy 1574-es irat szerint a *monticulus Remetehomoka* Kistárkány határain belül, de annak Nagytárkány felőli részén található (LO AA. 1574, lit. 82. nro. 4). A MVV Zemplén szerint viszont a nagytárkányi határ egyik dűlője a *Remete-pázsit*.

99 AOKl. XXIV, 62.

100 1433: DF 221860. 1434: DF 221895.

101 1464: DF 223048.

pök, Perényi Gábor és Csicserei Zsigmond. Az ütközetből hazatért Tárkányi Albert három évvel később szintén áldozattá vált: zétényi Németh György sérelmei megtorlása végett embereivel Tárkányra és családjára gyújtotta házukat, s a szülők a gyermekeikkel együtt abban bennégtek. Ám ebből a Szirmay Antal által a 19. század elején koholt történetből¹⁰² csak a két Perényi halála igazolható, bár számunkra az a feltűnő, hogy két Nagytárkányit, Miklóst és Lászlót 1526 nyarán említik utoljára.*

Rövidítésjegyzék

AOkl. = Anjou-kori oklevéltár. Szerk.: Kristó Gyula. I–XV, XVII., XIX–XX, XXIII–XXV. Bp.–Szeged, 1990–2004.

AZT = *Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez*. Szerk.: Dongó Gyárfás Géza. I–XXVI. (1895–1928)

DL = Magyar Országos Levéltár Diplomatikai levéltára

DF = Magyar Országos Levéltár Diplomatikai fényképtára

Engel 1996 = Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp. 1996.

F = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Cura et studio Georgii Fejér. Tom. I–XI. Budae, 1829–1844.

H. = Hazai okmánytár. *Codex diplomaticus patrius*. Kiadják Ipolyi Arnold, Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. I–VIII. Győr, Bp. 1865–1891.

Herpay 1916 = Herpay Gábor: Debrecen szab. kir. város levéltára diplomagyűjteményének regesztái. Debrecen, 1916.

Kállay = A nagykálloi Kállay-család levéltára. (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai.) I–II. (1224–1386). Bp. 1943. (A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság kiadványai 1–2. sz.)

Karácsonyi 1900–1901 = Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–III. Bp. 1900–1901.

Károlyi = *Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly*. A nagykárolyi gróf Károlyi-család oklevéltára. Sajtó alá rendezi Géresi Kálmán. I–II. Bp. 1882–1883.

Lehoczky 1881 = Lehoczky Tivadar: Beregvármegye monographiája. III. Ungvárott, 1881.

Németh 1997 = Németh Péter: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza, 1997.

Piti 2000–2001 = Piti Ferenc: Szabolcs, Szatmár és Bereg megyékre vonatkozó nádori oklevelek a Vay család berkeszi levéltárában (1342–1382). *Szabolcs-szatmár-bereg Szemle* XXXV. (2000) 385–396; XXXVI. (2001) 121–133.

RA = Szentpétery Imre–Borsa Iván: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. I–II. Bp. 1923–1987.

¹⁰² A szövegrészt Szirmay Antal: *Noticia historica comitatus Zempleniensis* c. munkájából Kapás Antal fordította az AZT részére (III. /1897/ 268–9), onnan vette át a millenniumi monográfia. Szirmay forrásaként Istvánffy Miklós művét nevezi meg, de sem a jelzett helyen (58. fejezet), sem az egész műben a kérdéses rész nem található. A szereplők közül forrásaink Ráskai György özvegyét említik (1525: DL 68674), Eszenyi Csapi Ferenc 1479–87, Deregnői Mihály 1468–83 között mutatható ki, ők tehát biztosan nem vettek részt a mohácsi ütközetben. Nagytárkányi Albert személye pedig teljesen ismeretlen e korban.

* A kéziratot C. Tóth Norbert olvasta át, s tette pontosabbá, amit ezúton köszönök.

- RegSzlov = Vincent Sedlák: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*. I–II. Bratislava, 1980–1987.
- Sztáray = a nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. Szerkeszti Nagy Gyula. I–II. Bp. 1887–1889.
- C. Tóth 2003: C. Tóth Norbert: Szabolcs megye hatóságának oklevelei II. (1387–1526). Szerk.: Németh Péter. Bp. –Nyíregyháza, 2003.
- C. Tóth 2005 = C. Tóth Norbert: A leleszi konvent országos levéltárában lévő Acta anni sorozatának oklevelei. I. közlemény 1387–1399. (Pótlás a Zsigmond kori oklevéltár I. kötetéhez) *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* XLVII. (2005).
- Valter 1974 = Valter Ilona: A Bodroghöz honfoglalás kori és középkori településtörténete. *Agrártörténeti Szemle* 16. (1974) 1–55.
- W. = Wenzel Gusztáv: Árpád kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I–XII. Pest, Bp. 1860–1874.
- Zichy = Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. Szerkesztik Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Döry Ferenc, Lukács Pál. I–XII. Pest, Bp. 1871–1931.
- ZsO = Zsigmond kori oklevéltár. I–II. (1387–1410) Összeállította Mályusz Elemér. Bp. 1951–1958.; III–VII. (1411–1420) Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. Bp. 1993–2001. VIII–IX. (1421–1422) Borsa Iván–C. Tóth Norbert. Bp. 2003–2004. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39. és 41.)
- Zsoldos 1997 = Zsoldos Attila: Kassa túsza (Pillanatfelvétel 1311-ből Aba Amadé famíliájáról) *Történelmi Szemle* XXXIX. (1997) 345–362.

Dedina a Nagytárkányiovci v stredoveku (Zhrnutie)

Pôvodný názov obce je Tárkány, ktorého pôvodný maďarský jazykový význam bol „ten kto kuje železo“, čiže označoval bydlisko kováčov. Z toho vyplýva, že v dobe založenia uhorského štátu už existovala, bola pravdepodobne kráľovským statkom. K jeho darovaniu došlo podľa domnienky autora začiatkom 13. stor., v dobe panovania kráľa Ondreja II. Usadlosť sa vtedy rozdelila: na Veľké a Malé Trakany (maď. *Nagytárkány* a *Kistárkány*). Veľké Trakany dostal pravdepodobne Adolf, pochádzajúci z Istrie, Krajny alebo Merana, ktorý bol členom sprievodu manželky kráľa Ondreja II. Gertrúdy, a bol predpokladaným predkom rodu, ktorý prijal meno podľa názvu usadlosti. Autor vo svojej štúdii poskytuje prehľad o prvých generáciách vlastníkov, o statkoch rodiny, ktorá sa začiatkom 14. stor. rozdelila na Nagytárkányiovskú a Agárdiovskú vetvu, ako aj o účasti Nagytárkányiovcov vo verejnom živote Zemplínskej župy. Samostatnú podkapitolu venuje Beregovskej župe, ktorú vlastnila rodina a jej manželským zväzkom. V súvislosti s tým konštatuje, že Nagytárkányiovcí patrili až do začiatku 16. stor. k elite severovýchodného Uhorska, t.j. priženili sa do jej najbohatších rodín a aj

svoje dcéry vydávali za príslušníkov tejto elity, čo tiež dokazuje ich cudzí pôvod. Nakoniec poskytuje prehľad o stredovekých (do bitky pri Moháči roku 1526) prameňoch, vzťahujúcich sa na túto usadlosť, poukazujúc na príčiny, ktoré zabránili, aby sa Veľké Trakany mohli zaradiť medzi mestecká (oppidum).

Das Dorf und die Familie Nagytárkányi im Mittelalter

(Zusammenfassung)

Der ursprüngliche Name der Siedlung war Tárkány; in der alten ungarischen Sprache bedeutete es „vasverő“ (Eisenschläger), bezeichnete den Wohnort von Eisenschmiedern. Daraus folgt, dass die Siedlung zur Zeit der Gründung des ungarischen Staates, zu Beginn des 11. Jhs, bereits existierte; es war wahrscheinlich ein königlicher Besitz. Der Autor meint, eine Verschenkung der Siedlung erfolgte zu Beginn des 13. Jhs, während der Herrschaft des Königs András II. Die Siedlung wurde zu dieser Zeit in zwei Teile geteilt: es entstanden Nagytárkány und Kistárkány. Nagytárkány bekam höchstwahrscheinlich Adolf (ein Mitglied der Begleitung Gertruds, der Frau des Königs András II.); Adolf war vermutlich Istrier, Krain oder Meraner, der vermutliche Vorahne der Familie, die sich nach dem Dorfnamen nannte.

Der Autor gibt in seiner Abhandlung eine Übersicht über die ersten Generationen der Besitzer, über die Besitze der Familien in Nagytárkány im 14. Jh. als auch über die Teilnahme der Familie Nagytárkányi am öffentlichen Leben des Komitats Zemplén. Einen selbständigen Unterabschnitt widmet der Autor dem Familienbesitz im Komitat Bereg und den Heiratsverhältnissen der Familie Nagytárkányi. Er stellt fest, dass die Familie Nagytárkányi bis zum Beginn des 16. Jhs zur Elite Nordost-Ungarns gehörte, also sie heirateten sich in die reichsten Familien, ihre Töchter verheirateten sie mit der Elite; ihre fremde Herkunft könnte auch dadurch belegt werden. Anschließend gibt der Autor eine Übersicht über die Quellen, die sich auf die mittelalterliche Zeit vor 1526, also vor der Niederlage bei Mohács, beziehen. Er weist auf die Ursachen hin, die verhinderten, dass Nagytárkán zu den Marktflecken gehörte.

Nagytárkány birtokosai és adózói a 16–17. században

Bevezetés – Középkori örökség

A Bodroghköz félreeső táján, a Tisza kanyarulatában megbújó falu neve alig ismert a politikatörténet, köztörténet lapjairól, urainak és adózó lakosainak históriája mégis része a nemzeti történelemnek, sőt a rendi társadalom általános gazdasági és társadalmi ismérvein túl sok sajátos jellemzőt is hordoz. Ezek a sajátosságok jórészt a falu középkori történetébe nyúlnak vissza, az Árpád-korral és a rendiség első századaival kötik össze a törökkornak is nevezett 16–17. századot. A kora újkor néven is ismert történeti időszakot Magyarországon a Mohácsi csata (1526) és Buda török kézre kerülésétől (1541) számítják, s a középkor Nagytárkány lokális történetében is a 16. század első harmadával ért véget, bár itt sem a török hódoltság, sem a birtokosok változása nem következett be. A falu történetének egyik sajátossága éppen a kontinuitás, hiszen mind nevében, mind a középkori birtokos család uraságának folytatásában a török-kor folyamán is középkori örökségét őrzi. Bár a Nagytárkányi/Tárkányi családot, amely a középkorban a településről kapta a nevét, a 17. század közepétől egy másik nagy hatalmú família, a 'Sennyeyek'¹ követték a birtoklásban, tekintve azonban, hogy a birtokjog házasság folytán szállt rájuk, a folyamat nem szakadt meg, s Nagytárkány egyike azoknak a kevés magyarországi falvaknak, amelyek a középkortól a polgári korszakig ugyanazon család leszármazóinak tulajdonában voltak. Középkori előzményeket folytattak urai akkor is, amikor a faluban rezidenciát tartottak fent, sőt udvarházukat éppen a 16. században építik át a kor kívánalmainak megfelelő kastéllyá. Számtalan falu volt a korban, ahol csak paraszti rendűek, jobbágyság és zsellérség élt, s ahol a földesúr alig, leginkább csak tisztviselői, szolgálattevői révén jelent meg, Nagytárkányt azonban a földesurak is alkalmas lakóhelynek ítélték, még ha nem is mindegyikük és nem is állandó jelleggel tartotta rezidenciáját a kastélyban. A kastély mint erősített hely és az országos politikában, rendi küzdelmekben is részt vett birtokosok, főurak lakóhelye katonák által védett, tűzfegyverekkel is felszerelt objektum volt, ha a végvárak hadászati jelentőségével, várórségének nagyságával nem vehette is

1 A család nevének írásmódja a 19. századtól ebben a formában rögzült, bár korábban, a családnevek állandósulását megelőzően többféleképpen is írták, a 17. században még Segnyei-nek is, amennyiben nem forrást idézünk, ezt az írásmódot követjük, de ejtése mindig: Zsenyeyei.

fel a versenyt. A falu a nagytárkányi kastély okán a régió had- és köztörténetébe is bekerült, s ez szintén kiemeli a korabeli települések sorából.

A 16–17. század sok magyarországi helység birtoktörténetében hozott jelentős változást, akár a király, illetve a kincstár, akár egyházi földesúr, akár nemesi család földesúri joghatósága alatt volt a középkor végén, ráadásul a hódoltság állandóan változó területén az államhatalom is a törökre szállt, mind az állami adót, mind a földesúri járadékokat a mohamedán urak szedték be a keresztény lakosságtól. A törökkor azonban a legnagyobb változást a népesség pusztulásában, egyes helységek, vidékek elnéptelenedésében, a gazdasági környezet átalakulásában jelentette. Nagytárkány és vidéke ellenben, ha a török portyáktól nem menekült is meg, kívül esett a hódoltságon; annak peremvidékével, a kettős, török–magyar adóztatás alá eső területtel szomszédos volt ugyan, de soha nem adózott a töröknek. Minden bizonnyal ez is hozzájárult, hogy nemcsak birtokjogilag, hanem népességét tekintve is kontinuus település volt, még a török háborúk legpusztítóbb időszakában, a „tizenöt éves háborúnak” nevezett közel két évtizedes hadjáratsorozat idején sem pusztult el, sőt még adózásra is képes volt. Az adózó népesség, a jobbágycsaládok folyamatosságához feltétlenül hozzájárult a vidék természetföldrajzi sajátossága, védettsége és viszonylagos elzártsága, akárcsak birtoklásának folytonossága.

A birtoklást és településföldrajzot érintő legfontosabb középkori örökség Nagytárkány és Kistárkány különválásának megszilárdulása. A két szomszédos település és birtokosok kapcsolatát a közös név is jelzi, esetleg éppen birtokosztály, illetve egyéb birtokjogi okok miatt vált ketté a település a középkorban, s talán nem véletlen, hogy a „Nagy” előtagot éppen ez a falu kapta, hiszen a birtokos családot is illették Nagytárkányi névvel a 15. században. A két szomszédos falu népessége, társadalma és gazdasága sokban kapcsolódott egymáshoz, de mindkét település határjelek által kijelölt és a feudális birtokjogban önálló egységnek, birtoknak, falunak minősült, saját területtel és népességgel rendelkezvén, sőt a kései középkorban és az újkorban birtokosaik is különbözőek voltak. A 16. században a két szomszédos falut nemcsak a birtokjog választotta el, hanem az adózás adminisztrációja is, Nagytárkány és Kistárkány ugyanis többször külön járásba tartozott.

A táji-természeti adottságok mellett Nagytárkány közigazgatási illetékessége is középkori örökség, hiszen a vármegye kialakulásától kezdve Zemplén vármegye joghatósága alá tartozott, birtokosai a nemesi vármegye tagjai, sőt tisztségviselői voltak. Zemplén mint geográfiai egység s mint közigazgatási határokkal rendelkező vármegye Magyarország északkeleti részéhez, a Felföldnek is nevezett tájhoz tartozik, amely a 15. századtól kezdve a katonai igazgatásban is egyre inkább külön szerepet kap. A huszita háborúk idején nevez ki először az uralkodó katonai vezető Magyarországi Felső Részeinek (*Partes Superiores Hungariae*) élére, a török berendezkedéssel pedig szintén a katonai igazgatás, a főkapitánysági beosztás miatt válik a Királyi Magyarország Alsó- és Felső-Magyarországra, ez utóbbihoz tartozik Zemplén vármegye is. Felső-Magyarország mint a kassai főkapitány irányítása alatt álló országrész, illetve a 16. század közepé-

től mint a Szepesi Kamarához tartozó és az Erdélyi Fejedelemségig nyúló vidék bizonyos különösségre tett szert a köztörténetben is, hiszen 7 vármegyéje, köztük Zemplén, a 17. században többször az erdélyi fejedelem kormányzása alá került. Zemplén mint a felső-Tisza-vidéki vármegyék egyike már a 16. század közepén is hol I. Ferdinánd, hol Szapolyai János uralma alatt állt, nemessége, hadai, főurai egyszer az egyik, másszor a másik uralkodó pártján álltak és hadakoztak. A vármegye, és így Nagytárány adózó népe, azonban nem választhatott, urai határozták meg, hogy az államhatalmat megillető adót éppen kinek fizeti a falu. A 16. század második felétől Zemplén legdélibb részének adójára egy harmadik, a másik kettőnél sokkal hatalmasabb hatalom, a török is igényt tartott, Nagytárányt azonban földrajzi fekvése, a Tisza mint természetes határvonal is megvédte a török adószedőktől.

Nagytárány és környéke a Felföldnek, a Tisza felső folyásának, illetve Zemplénnek egy olyan – a Bodrog és a Tisza mint természetes határok közé eső – sík vidéki jellegű, a Tisza és a Bodrog folyásai által feltöltött és a folyók áradásaitól gyakran fenyegetett, homokdombos kistájához tartozott, amelyet már a 16. századi források is Bodroglónak neveznek.

Nagytárány földrajzi környezetének legjellemzőbb eleme a Tisza, amelyet a II. József által 1788-ban elrendelt I. katonai felmérésben így jellemeznek a felmérést készítő hadmérnökök: „Nagytárány közvetlenül a Tisza mellett fekszik, a mély és erős folyó szélessége itt 50-60 lépés, meredek partja van, s nem lehet átkelni rajta. A folyó erős sodrású, gyakran kiönt, főként ősszel a nagy és hosszantartó esőzések idején, valamint tavasszal, amikor a hegyekben olvad a hó, ekkor teljesen elönti a Tisza és Bodrog közötti síkságot, úgyhogy az alacsonyabb vidékeken megáll a víz, rengeteg kisebb-nagyobb mocsarat, morotvát alkotva.” A Bodrog és Latorca közötti terület áradáskor tengerhez hasonlít, a terület falvait víz veszi körül. Nagytárány az áradások miatt az ártér egyik homokdombjára települt.²

A 16. század közepétől fennmaradt dézsmalajstromok azonban nem természetföldrajzi minőségében, hanem közigazgatási területként nevezik meg ezt a területet, a Bodroglói járás ugyanis egyike volt Zemplén megye dézsmakerületeinek, igaz, ezek a járások időről-időre mind területi beosztásukat, mind nevüket illetően változhattak. 1567-ben a királynak fizetendő adó jegyzékében, az ún. portális összeírásban Zuthi István zempléni szolgabíró járását (processus) Bodrogló (*Bodrogkez*) néven említik.³ Még a Tisza itteni szakaszának is nevet

2 *Nagy Tárány (Col. XXVI. Sect. 10). Liegt an der Theis, welches ein tiefer und starker Fluss ist meist 50 bis 60 Schritte, hat steile Ufer und gehet keine Fahrt durch selben, diesen Fluss macht starke Strömungen schwelt oft an Herbst bey grossen und anhaltenden Regen auch in Früh Jahr bei Schmelzung des Schnee im Gebürg, dann überschwemet solche die ganze Ebene zwischen ihm und den Bodrog, bleibt sodann in denen niedrigen Gegend das Gewässer sitzen und formiert eine Menge grosse und kleine Sumpfe und Moräste. Die Insel zwischen der Theis, Bodrog und Latorcza wird zu Zeiten ausser ordentlich überschwemet so das die meisten Dörfer ganz im Wasser zu stehen und der ganze Terrain wie ein See an zu sehen kommen... Nur eine Sandhügel worauf das Dorf stehet.* I. katonai felmérés DVD-ROM

3 MOL E 159 Zemplén 1567

adott a táj, hiszen amikor 1650-ben a birtokosok a falu területén elnyerik a sóvám felállításának jogát, a latin nyelvű adománylevelében a folyót így nevezik Tisza-Bodroghköz, vagyis Bodroghközi Tisza.⁴ A Tisza és a Bodrog folyása közötti vidéket és járást Tisza-Bodrogh-köznek is nevezték a zempléniek. 1678-ban így nevezik a dézsmajarást,⁵ 1684-ben pedig a szolgabírói járást, ekkor ugyanis Zemplén vármegye tanúvallatásra küldte ki szolgabíróját a Tisza-Bodrogh-közben fekvő Nagytárkányba.⁶ A Bodroghközi járást vagy dézsmakerületet (*Districtus Bodroghköz*) kisebb aljárásokra is felosztották a 17. században, 1662-ben az alábbi járáások tartoztak hozzá: szerdahelyi, helmeci és kistárkányi.⁷ A Bodroghköz megnevezésének igen különös módját találjuk egy 1631-ből való forrásban: amikor az 1631. január 25–26-án Királyhelmeceen tartott zempléni református egyházmegyei zsinatot bejegyezték az egyházmegye protocollumába, a latin szövegben a Bodroghközt görög szóval Mezopotámiának, vagyis Folyóköznek nevezték.⁸

A dézsma szedésének joga az egyházmegye püspökét illette, s Északkelet-Magyarország a korai középkortól kezdve az egri püspök joghatósága alá tartozott, a hatalmas területre kiterjedő egri egyházmegye ugyanis több vármegyét, köztük Zemplént is magában foglalta. Az egri egyházmegye óriási területe ugyan a 18. század második feléig nem változott, így az Árpád-kortól a zempléni falvak plébániái is folyamatosan az egri püspök irányítása alatt voltak, a reformáció 16. század közepén kezdődött térhódításával azonban a népesség jó része saját akaratából kikerült a katolikus egyház fennhatósága alól, s vallását megváltoztatva részben az evangélikus, részben a református egyházhoz csatlakozott. Bár az egri püspök továbbra is egyházmegyéje élén maradt, igaz, az egri vár török kézre kerülése már nem Egerből, hanem a Nagytárkányhoz közeli Leleszről, majd Kassáról igazgatta egyházát, a katolikus egyházmegye területén mind az evangélikus, mind a református egyházszerkezet megjelent, s a tárkányi református gyülekezet a 16. század végétől bizonyosan a Zempléni Református Egyházmegye része lett. Az esperesi (és nem püspöki) kormányzat alatt álló Zempléni Református Traktus vagy Dioecesis egyébként jórészt követte a vármegye igazgatási határait, s csak néhány falura terjedt ki Abaúj és Szabolcs vármegyében,⁹ így a bodroghközi, illetve a nagytárkányi református hívek az egyház és az igazgatás vonatkozásában is Zemplénhez tartoztak.

4 ...ipsi in territorio possessionis ipsorum Tarkany praedictae in comitatu Zempleniensi existentis habitae super fluvio Tisza Bedrogh köz nuncupato... fluvium Tisza Bedrogh köz. 1650. MOL A 57 10. köt. 517. p. Királyi Könyvek CD-ROM I. 10.266. sz.

5 *Decimatio pro parte suae maiestatis regiae frugum authumnalium et vernalium ex districtu Tisza Bodroghköz pro anno corrente 1678.* MOL E 158 Zemplén 1678

6 *Anno 2684. Die 24 July. Én Jászay Miklós nemes Szemlény vármegyének Tisza Bodroghköz szolgabírája ide Tisza Bodrog közben Nagy Tárkány nevű faluban esküdt társammal együtt...* MOL E 158 Zemplén 1684/6

7 MOL E 158 Zemplén 1662/6

8 *Generalis synodus in Mesopotamia apud regiam Helmece celebrata 25-26. Junii 1631.* Zoványi 1909. 408. p.

9 Dienes 2001. 432. p.

I. Birtok és birtokosok

1. A Nagytárkányi család a 16. század második felében

Nagytárkány birtoklástörténetének a középkorból az újkorba átnyúló folyamatosága és ennek emléke még a dualizmus időszakában is élénken élt a falu közvéleményében, hiszen az 1880-as évek elején, amikor Tasnádi Nagy Gyula egy majdani – és soha el nem készült – Zemplén-monográfiához gyűjtötte az anyagot,¹⁰ a nagytárkányiak így vallottak régi uraikról: „Földesurai a Tárkányiak voltak. Az utolsó Tárkányi 1667-ben elhalván, s ennek egyetlen leánya, Borbála b(áró) Sennyey Istvánhoz menvén nőül, b(áró) Sennyeyeknek jutott birtokába, kik máig is bírják.”¹¹

A Tárkányi család kora újkori birtoklására, ellentétben sok más család középkori eredetű uradalmával, nem voltak döntő hatással a török háborúkkal, az oszmán birodalom berendezkedésével, a kettős királyválasztással és a belháborúkkal terhes kül- és belpolitikai viszonyok, a családnak sikerült átmentenie gazdasági hatalmát a Mohács utáni időkre is. Igaz, a középkor és a törökkor, kora újkor jelképes fordulópontja, a mohácsi vereség a Tárkányi/Nagytárkányi családtól is követelt áldozatot, hiszen a hagyomány szerint Nagytárkányi Albert Mohácsnál esett el.¹² A család azonban már a Buda elfoglalását mint a kora újkor másik jelképes kezdetét követő időben siet biztosítani és megerősíteni birtokai feletti joghatóságát. 1548. november 28-án Tárkányi Gáspár, Miklós és Farkas, valamint unokatestvérük, Tárkányi István I. Ferdinándtól ún. új adományt, vagyis korábbi birtokvagyonának újabb adománnyal való megerősítését nyeri el. A birtokok, középkori örökségként, jól körülhatárolhatóan három területre terjednek ki, a Zemplén vármegyei Bodroghközre: Nagytárkány, Leányvár, Perbenyik, Láca, Karád, Céke és Kisfalud, a Tisza szabolcsi vidékeire: Gyulaj, Ábrány és a tuzséri rév, valamint szintén a Tiszához közeli Bereg megyei falvakra: Benediki, Balázsvágása, Kálnik, Sukov, Bisztra, Csapocka, Újfalú, Gajdos puszta. Tárkányi László és Csarnavoday Anna gyermeke volt László, Péter, legidősebb István és idősebb Miklós, ez utóbbi fiai: Gáspár (felesége Szepessy Petronella), ifjabb Miklós és Farkas unokatestvérükkel, László fia idősebb Istvánnal (1554-ben özvegye, Possay Klára már Ramocha István neje)¹³ a 16. század közepén condominiumban birtokolták a Tárkányi-javakat.¹⁴ 1559-ben már Tárkányi Gáspár fiát, Tárkányi Ferencet is említik (apja talán már nem él), ekkor nagybátyjaival, Miklóssal és Farkassal követelik vissza Perényi Gábortól berceli birtokrészüket.¹⁵

10 1881. okt. 11-én Matolai Elek zempléni alispán felhívja a megye tisztviselőit, hogy Tasnádi Nagy Gyulai levéltári tisztt, a Magyar Történelmi Társulat igazgatója és választmányi tagja adatlapját töltsék ki a lakosokkal. Tasnádi Nagy 1881 (OSZK Fol. Hung. 1932) IV. köt. 7. p.

11 Tasnádi Nagy 1881 (OSZK Fol. Hung. 1932) I. köt. 497. p.

12 AZT 1926. 86. p.

13 MOL P 599 Elenchus 370. p. (Másolata: HOM NA 6989)

14 Nagy 1857–1868 XI. köt. 52-52. pp.

15 Tóth 1990. 650. sz.

Tárkányi Ferenc testvére volt Tárkányi János (felesége Paczoth Borbála) és Tárkányi Erzsébet, többi testvérük fiatalon elhalt.¹⁶

A Tárkányi-örökség történetében jellemző volt a birtokok lányági öröklése, Tárkányi László unokái között sok volt a női örökös, s úgy tűnik, a lányági örökösök erőteljesen felléptek birtokjoguk védelmében. Tárkányi László négy fia közül Péternek egy lánya volt: Fruzsina (akiben a későbbi Vékey- és Sennyei-örökösök ősanyjukat tisztelték), a legidősebb Istvánnak is volt egy lánya, Anna, Vassa/Vaszilio István felesége,¹⁷ a legtöbb lányutód azonban idősebb Tárkányi Miklósnak jutott. Az ő lánya volt Zsófia, Ormos Farkas, majd Bácsmegyey Péter özvegye is, aki 1575-ben Szabolcs vármegyéhez fordul fivére, ifjabb Miklós és unokaöccsei, Tárkányi János (Gáspár fia) és ifjabb István (Farkas fia) ellen, mert egyenlő részt kér a szabolcsi birtokokból.¹⁸ Idősebb Miklósnak és feleségének, Matuznay Annának ifjabb Miklóson, Gáspáron, Farkason és Zsófián kívül még két lánya volt, Fruzsina (Makray Istvánné) és Anna (Farkas Vitusné, 1585-ben már Fejér Györgyné¹⁹), akik 1577-ben anyjukkal és nővérükkel, Zsófiával együtt, aki ekkor már harmadik férje, Dachó László hitveseként szerepel, visszaadják unokaöccseiknek, Istvánnak és Jánosnak idősebb Tárkányi Miklóstól örökölt bodroglózi és szabolcsi jószágait, köztük a nagytárkányi birtokrészt is, melyeket korábban elfoglaltak.²⁰

A Tárkányi-örökség birtokain az 1560-as években a család más nőtagjai is osztozkodnak, így Bacskay (Bocskay) Miklós neje, az említett Tárkányi Erzsébet (Tárkányi Gáspár leánya), aki fivérével, Tárkányi Jánossal 1569-ben egyezsége jut a zempléni és beregi birtokok ügyében, illetve Vassa Istvánné Tárkányi Anna, aki nagynénje volt a Tárkányi-örökösöknek,²¹ s 1553-ban már néhaiként említik mint Gyulaj és Karád birtokosát.²² 1587-ben Tárkányi János sem él már, gyermekei, Ferenc és István gyámja anyjuk, Paczoth Borbála lett, ugyanakkor ifjabb Tárkányi István (Farkas fia) feleségét, Zétényi Annát is özvegyként említik, akinek szülei, Zétényi Ferenc és Soklyóssy Magdolna visszaadják a lányuk özvegyi tartására szolgált birtokrészt a Tárkányi-örökösöknek, Jánosnak és Péternek, illetve Tárkányi Péter dédunokájának, Palugyay Erzsébetnek, miközben visszaveszik tőlük özvegyé lett gyermekük 180 Ft-nyi hozományát.²³

A premodern kor társadalmában az alacsony átlagéletkor miatt, amelyet egyrészt a nők igen gyakori szülés közben bekövetkezett halála okozott, miközben a férfiakat a háborúk és egyéb erőszakos cselekmények tizedelték, nem volt ritka az újrَاهázasodás. Mint láttuk, Tárkányi Zsófiának három férje volt, de Tárkányi Erzsébet is özvegyként lett Bocskay/Bacskay Miklós felesége, hiszen

16 Nagy 1857–1868 XI. köt. 50. p.

17 MOL P 599 Elenchus 369–371. pp. (Másolata: HOM NA 6989)

18 MOL P 599 Elenchus 369. p. (Másolata: HOM NA 6989)

19 MOL P 599 Elenchus 364. p. (Másolata: HOM NA 6989)

20 MOL P 599 Elenchus 152. p. (Másolata: HOM NA 6989)

21 Nagy 1857–1868 XI. köt. 50. p.

22 MOL P 599 Elenchus 389. p. (Másolata: HOM NA 6989)

23 MOL P 599 Elenchus 404. p. (Másolata: HOM NA 6989)

első férje Proxyth János volt, s mindkét férjétől születtek gyermekei: Proxyth István, illetve Bocskay György és Bocskay Borbála (később Bakos Mihályné). A Tárkányi család sem volt mentes a kora újkori nemesi attitűdre oly jellemző erőszaktól, a családi ellentétek féltestvéreket fordítottak egymás ellen. Tárkányi Erzsébet egyik fia, Proxyth István 1581-ben részese volt másik fia, Bocskay György megöletésének. A büntetőperben feltehetően a család egyik szolgálattevője, szervitora képviselte Proxyth Istvánt, Tárkányi Erzsébet és lánya, Bocskay Borbála ugyanis lácai birtokrészükön három jobbágytelket zálogosít el 200 Ft értékben Döbröközy Jánosnak a per folytatására. Nem sokkal később Nagytárkányban is birtokot szerez ugyanez a személy, 1578-ban ugyanis Debreközy-Ször Jánosnak ifjabb Tárkányi István (Farkas fia) egy nagytárkányi kúriát, vagyis nemes telket ad szolgálataiért, ez a telek korábban egyébként nagybátyja, az 1554 előtt meghalt idősebb Tárkányi Istváné volt. A szervitor azonban kiesik a birtokok kegyeiből, 1580-ban ugyanis Paczoth Ferenc, Tárkányi Fruzsina unokájának férje a vármegyétől kér vizsgálatot Döbröközy János ellen parázناسága és rossz élete miatt.²⁴

1549-ben az állami adójegyzékben, az ún. dicalis vagy portális adó lajstromában a királyi donáció négy adományosa helyett azonban 5 birtokos osztozik Nagytárkány falu birtokán: Tárkányi István, Miklós, Gáspár és Farkas, valamint Vékey Ferenc.²⁵ Ez utóbbi ugyanis feleségült vette Tárkányi Péter (László és idősebb Miklós, valamint legidősebb István testvére) említett leányát, Fruzsint,²⁶ aki a feudális birtokjog alapján jogosult volt a leánynegyedre, így a birtokrészén élő adózók férje jobbágyaiként szerepelhettek. Vékeyné Tárkányi Fruzsina nemes anyja, Némethy Miklós lánya, Anna révén egy másik leánynegyed örököse is volt, ezért 1549-ben nagybátyjától, Némethy Lászlótól követeli a quartalitiutumot, a leánynegyedet, ugyanakkor pert indít a Tárkányi család férfitagjai ellen, mert elfoglalták az őt illető birtokrészt.²⁷

A Tárkányiak Zemplén tekintélyes nemesei voltak, a megyei közéletben is szerepet vittek, tehetségükre és tanultságukra vall, hogy gyakran vállaltak ügyvédséget a zempléni nemesek pereiben. 1558-ban más nemesekkel együtt Tárkányi Miklós és Farkas vállalt prókátorságot néhai vitélő Bacskay Gergely özvegye, Csontos Dorottya képviselőjében.²⁸ A Bacskay-nemesekkel egyébként, mint láttuk, rokonságban álltak, hiszen Bacskay Miklós Tárkányi Erzsébet férje volt, Bacskay ugyanakkor Vékey Ferenc szervitora, vagyis az előkelő nemesnek különféle szolgálatokat végző nemes kísérelője, katonája.²⁹ Tárkányi Miklós a megye legnagyobb hatalmú főúri családjával, a Serédyekkel is kapcsolatban állt, 1558-ban Serédy Gáspárt képviseli Zemplén vármegye előtt, amikor a főúr Vékey Ferenchez szökött jobbágyát követeli vissza. Tárkányi Miklós máskor is

24 MOL P 599 Elenchus 193., 370–371., 177. pp. (Másolata: HOM NA 6989)

25 MOL E 159 Zemplén 1549

26 Nagy 1857–1868 XI. köt. 52. p.

27 MOL P 599 Elenchus 365–366. pp. (Másolata: HOM NA 6989)

28 Tóth 1990. 2. sz.

29 Tóth 2001. 2202. sz.

vállalt prókátorságot a kövesdi vár kapitányának, a magnificus (nagyságos) megszólításra jogosult Serédy Gáspárnak, aki minden bizonnyal szervitorának tekintette a rangban alatta álló nemest.³⁰ Tárkányi Miklós 1559-ben meghalt, árvákat hagyva maga után, 1561-ben özvegyét, Matuznay Annát említi a vármegyei jegyzőkönyv, 1563-ban már az özvegy gyakorolja a földesúri joghatóságot, amikor Horváth Gergely zempléni nemes kéri vissza Tárkányba szökött jobbágját, Kovács Mártont.³¹ Kovács Márton azonban megmarad az özvegy jobbágytelkén, hiszen 1568-ban gabonadézmát ad Nagytárkányban.³²

Tárkányi Miklós fivére, Farkas hivatalt is viselt a vármegyében, 1558-ban a négy zempléni szolgabíró egyike volt, továbbá esküdt, a vármegyei univerzitás törvényszékének tagja.³³ Feltehetően a bodrogi járás szolgabíróságát bízzák rá, hiszen általában bodrogi birtokokra szökött jobbágyok visszakövetelését intézi.

A középkori eredetű birtokos családot és a birtokok igazgatását a 16. század közepén a korra jellemző tehetséges, ugyanakkor agresszív birtokszerző politikát folytató Vékey Ferenc frissítette fel és újította meg. Családja a Bodrogközhez, közelebbről Vékéhez és Helmechez kötődik, hiszen a 15. század második felében a fiúsított (vagyis a fiág kihaltával a családi vagyonban az uralkodó engedélyével örökössé tett) Vékei-lányok hozományával a szintén bodrogi birtokos Helmecki családból származó testvérek, Gábor és András megszerezték a középkori Vékeiek örökségét, sőt a család nevét is átvették. Helmecki Gábor és Vékei Klára utódai Vékén maradtak, s az ő leszármazottjuk az 1500–1505 táján született Vékey Ferenc (Vékei Adorján és Nenki-Bajoni Erzsébet fia), aki Nagytárkány egyik legnagyobb hírű birtokosa lett, miután az 1540-es évek végén elvette Tárkányi Fruzsínát.

Vékey Ferenc kora ifjúságában familiárisként, kisnemesi szolgálattevőként kezdte pályafutását a nagy hatalmú főúr, Pálóczi Antal szolgálatában. A mohácsi csata előtt ura Vékeyre bízta a Pálócziak levéltárának az ajnácskői várba való menekítését, s azután indultak a csatátérre, ahogyan erről maga Vékey Ferenc vall egy későbbi tanúkihallgatáson: „Pálóczi Antal szolgája voltam akkoron, amikor Pálóczi Antal a mohácsi hadba ment volt, az előtt harmadnappal hívata engemet, és mondá nekem, hogy sem éjjel, se napval le ne szálljak az levels ládáru, míg Ajnácskőben nem jutok... onnan úgy indultunk urammal, Pálóczi Antallal az mohácsi hadban, és Pálóczi Antal ott vesze az mohácsi hadban. [...] és hogy onnét haza jöttünk az Mohácson való veszedelemből, énnekem... úgy adták az újhelyi dézsmásságot.”³⁴ A tanúvallomásból kiderül, hogy familiáris szolgálatával, a mohácsi csatában való részvételével, illetve tizedszedői hivatalával indult Vékey magasra ívelő karrierje. A művelt, ügyes Vékey elődei, a Helmecciek

30 Tóth 1990. 50., 285. sz.

31 Tóth 1990. 908., 1044., 2691. sz.

32 MOL E 158 Zemlén 1568/1

33 Tóth 1990. és 2001. passim

34 Idézi: Détsy 1989. 3., 5. pp.

házasági politikáját folytatva, a nagy vagyonú és előkelő Nagytárkányi családba nősült be Fruzsina férjeként, s házassága folytán felvette a Nagytárkányi nevet, illetve praedicatumot, nemesi előnevet is.³⁵

Vékey Ferenc halála után, 1578 körül összeírják ősi és szerzett jószágait. A bodrogközi birtokok között két egész falu van: Véke, Rad, a többi részjószág: Szentés, Ladmóc, Zétény, Kences, Kisrosvány, Nagycigánd, Karád, Kohán, Céke, Agárd, Bély, Perbenyik, Dámóc, Dobra, Egres, Kis- és Nagykapos, Záhony, de van Ung megyei birtokvagyon is: Hubka-Helmecke, Komoróc, Denklász, Komoró, Berkesz, Bai. Szőlője a Báthori István birtokában levő Királyhelmece mezőváros szőlőhegyén van. Az összeírás a Tárkányi Fruzsina révén nyert birtokait összefüggő birtoknak, vagyis uradalomnak írja le, amelynek központja a nagytárkányi kastély, s a többi birtok ennek tartozéka. „Az Nagy Tarkanj házhoz avagy kastélyhoz való... jószágot nem Vekey Ferenc találta szolgálatjával, sem pénzen nem vette azt a jószágot, hanem az első feleségétől maradt jószág, mely feleségéről Vékey Ferencnek unokája maradt, és azt illeti az jószág, azaz a tárkányi jószág.”³⁶ Ettől kezdve ezt a birtokvagyon Tárkányi Fruzsina örökségeként említik, s még a 17. század első felében is, amikor a Tárkányiak férfiága mellett a 'Sennyeyek lesznek birtokosok, birtoklásuk jogcíme Vékeyné Tárkányi Fruzsina öröksége. Vékey Ferencet és családját az 1567. évi dicalis adóösszeírásban „radi” vagy „Radra való nemeseknek” (*Nagy Tarkani – Nobilium de Rad*) is nevezték,³⁷ ami arra vall, hogy birtokai közül (Véke mellett) Rad volt a legfontosabb, hiszen az egész falunak Vékey Ferenc volt a földesura. A Tárkányi-örökségre – Nagytárkány, Sárkány, Leányvár, Perbenyik, Laca – Vékey felesége, Tárkányi Fruzsina már 1550-ben új adományt szerez I. Ferdinándtól, nem sokkal azután, hogy a férfiág birtoklását is megerősítette az uralkodó,³⁸ így Vékey Ferenc Zemplén egyik legvagyonosabb örökségébe nősül be. Tárkányi Fruzsina-tól négy gyermeke született, István, György (akik 1561-ben már éltek), Mihály, Erzsébet, közülük a felnőtt kort talán csak Erzsébet érte meg, de ő is igen fiatalon halt meg, hiszen szülei az 1540-es években házasodtak, s ha 1550 körül született, akkor is csak 20 éves volt, amikor férjét, Palugyay Ferencet és kislányát, Erzsébetet árván hagyta. 1565-ben, amikor Vékey Ferenc összeírta ingóságainak lajstromát, István már nem él, ekkor György, Mihály, Erzsébet és Ilona szerepel örökösként, az utóbbi már második feleségétől született leánya.³⁹

Nagytárkányi Vékey Ferenc, aki első feleségének 1564 előtt bekövetkezett halála után még kétszer nősült (második felesége, akitől Vékey Ilona nevű gyermeke született, Farkasits Anna volt,⁴⁰ harmadik felesége: Hotykai Borbála⁴¹),

35 Czobor 1935

36 MOL UeC 93/73

37 MOL E 159 Zemplén 1567

38 MOL P 599 Elenchus 382. p. (Másolata: HOM NA 6989)

39 MOL P 599 Elenchus 385–386., 388., 390. pp. (Másolata: HOM NA 6989)

40 MOL P 599 Elenchus 381. p. (Másolata: HOM NA 6989)

41 Bay. *Ez falubeli portio, kit bírt Vekey Ferenc életében, mostan immár halála után bírja az ő meg-hagyott felesége: Hogykaj Borbala asszony, ki vagyon Szabolcs vármegyében. (1578 körül)* MOL UeC 93/73

Zemplén megye legelőkelőbb és leggazdagabb nemesei közé verekedte magát, de voltak birtokai a szomszédos vármegyékben, Ungban, Szabolcsban és Beregben is. Fiatal korában Szapolyai János király pártján állt a Habsburg uralkodóval szemben, Homonnay Drugeth György, majd Perényi Gábor, a vidék leg hatalmasabb főurainak szolgálatába szegődve, részt vett az I. Ferdinánd király (1527–1564) pártján álló Dobók elleni hadjáratban, részese volt a Dobók Ung vármegyei birtokai feldúlásának és pálóci várkastélyuk megostromlásának is. Amikor azonban I. Ferdinánd a Szapolyai-ellenes harcokban felülkerekedett és elfoglalta a Bodroghözt, nagytárnányi Vékey Ferenc gyorsan a Habsburg király oldalára állt, sőt nagytárnányi kastélyába befogadta a Szapolyai ellen vezényelt Habsburg-párti hadvezér, Telekessy Imre katonáit is.⁴² Ferdinánd király már 1557-ben megbocsátott a „rebellisnek” és visszafogadta hűségére, melyről oklevelet is kiállított. Az uralkodó 1560-ban azt is megígéri újdonsült hívének, hogy mielőtt a Szapolyai-pártiakkal folytatott háborúskodás befejeződik, a tárnányi kastélyból kivonja katonáit és a kastélyt Vékeynek és örököseinek adja.⁴³ Vékey Ferenc 1558-ban tekintélyes birtokadományhoz jut, sőt elvesztett jószágait is visszanyeri Ferdinándtól, aki 1562-ben katonai ranggal is megjutalmazza, hiszen tárnányi várában kinevezi kapitánnyá, vagyis a császári katonák parancsnokává.⁴⁴

Vékey Zemplén vármegyében is vállalt tisztséget, 1559-ben Zemplén vármegye esküdtje.⁴⁵ A tekintélyes kort, közel 70–80 évet megélt, s 1578-ban elhalálozott nagytárnányi Vékey Ferenc képviselte Zemplént a pozsonyi országgyűlésen, de gyakran vállalt jól jövedelmező ügyvédi megbízásokat is, nem kevés díjazásért nemes társait képviselte a vármegye törvényszéke előtt. Karrierje csúcán a Királyi Magyarország fontos hivatalaiba is bekerül, aloraszágbíró, majd a Magyarország felső részeinek hadbírája lesz. 1566-ban részt vesz az országba betört tatárok elleni hadjáratban is.⁴⁶

Vékey presztízisére vall, hogy szervitorai is voltak. Birtokosként és várkastély, a nagytárnányi kastély királyi kapitányaként mind uradalma tisztviselői, kisenemesi, mind katonái közül szolgálattevőket fogadhatott maga mellé, akik a középkori familiaritáshoz hasonlóan teljesítették uruk megbízatásait, akár a birtokok, akár a katonaság és a vár ügyeiben. Nemcsak a szervitornak voltak azonban kötelezettségei, hanem urának is, aki a jutalmazáson, fizetésen kívül egyéb módon is védelmébe vette szolgálattevőjét. Vékey egyik szervitora (és felesége révén rokona) az említett bodroghözi kisenemes, a Bacskán birtokos Bacskay Miklós volt, akit 1562-ben védelmébe vesz a vármegye előtt.⁴⁷ Nem Bacskay volt az egyetlen katona és nemes a szolgálatában, hiszen 1561-ben a kassai főkapitány veszi védelmébe azokat a zempléni nemeseket, akik jobbágynak

42 Czobor 1935

43 MOL P 599 Elenchus 382. p. (Másolata: HOM NA 6989)

44 Czobor 1935. 7. jegyzet

45 Tóth 1990. 610. sz.

46 Czobor 1935

47 Tóth 2001. 2202. sz.

Vékey Ferenc szervitorai és gyalogos katonái kárt okoztak.⁴⁸ A szervitorok gyakran léptek fel erőszakkal uruk jogait érvényesítendő, így a Nagytárkánnyal szomszédos falu, Kistárkány egyik birtokosa, Móré Gáspár három hatalmaskodásban idézteti a vármegye törvényszéke elé Vékey Ferencet 1561-ben, először, mert Vékey szervitora Móré földjeiről elhajtotta a juhait, majd Vékey szervitorai Móré és Vékey közös földjéről elhajtották Móré disznait, és csak váltságdíjért adták vissza, sőt Vékey saját földjeihez csatolta Móré földjét.⁴⁹ Vékey a Tárkányiaktól szervitort is örökölt, hiszen az említett Szőr-Debrekőzy Jánosnak hű szolgálata-ért 1575-ben Cékén egy házat és egy jobbágytelket ad örökre.⁵⁰

Az úr és szervitora közötti bonyolult, mindkét felet kötelező viszony általában kismanes vagy katona és középbirtokos vagy főúr között jön létre, de a jobbágyi felemelkedés egyik lehetséges útja, hogy az ügyes, tehetséges parasztból földesurának szervitora lesz. Vékeynek is volt jobbágyi szolgálattevője, különös történetét a vármegyei jegyzőkönyv őrizte meg. 1561-ben a Ráskayak, Zemplén vármegye birtokos famíliájának tagjai a vármegyéhez fordulnak, mert 1561. január 29-én éjjel Vékey Ferenc egyik szervitora, Somogyi György rátört a nagyráskai malomra, amely a Laborc folyón épült, s késsel és baltával megölte a birtokosok molnárát, Bojthy Bálintot (aki egyébként szintén szervitora volt a Ráskay-uraknak). A bűn elkövetőjének ura, Vékey Ferenc azonban megvédte emberét, mondván, önvédelem volt. Somogyi György az eset után előbb a nagytárkányi várkastélyba ment, majd onnan haza, Kistráskára, ahol a Ráskayak elfogatták. A peres ügyből kiderül, hogy bár Somogyi György Kistráskán lakott, Vékey Ferenc szervitora volt, sőt még a király szolgálattevője is, vagyis a nagytárkányi katonaság szolgálatában állt.⁵¹ Hogy Vékey sikerrel védte meg a gyilkosság bűnébe esett szervitorát, sőt birtokán le is telepítette, Nagytárkány 1568. évi dézsmaalistája tanúsítja, hiszen ekkor Somogyi György nagytárkányi jobbágy gabonatizedet fizet.⁵² A ritka név még a 17. században is feltűnik a tárkányi adózók között, sőt a 17. század végén az egyik Tisza-parti majorsági kertet is Somodi-kertnek nevezik.⁵³

Vékey Ferenc a vármegye egyik legtekintélyesebb nemeseként többször összeütközésbe került a régió legnagyobb hatalmú főpapjával és birtokosával, a leleszi préposttal. 1562-ben Vékey a prépost hatalmaskodásait, vagyis hatalmi igényeinek erőszakkal való érvényesítését megelégtelve, megfenyegette a főpapot.⁵⁴ 1569-ben Lazarus von Schwendi, aki ekkor a leleszi rendház mint erődítmény és a hozzá tartozó birtok parancsnoka volt, a háború költségeire a leleszi prépost uradalmának néhány faluját és Nagykapos mezővárost zálogba vette

48 Tóth 2001. 1642. sz.

49 Tóth 2001. 1638. sz.

50 MOL P 599 Elenchus 391. p. (Másolata: HOM NA 6989)

51 Tóth 2001. 1211–1216., 1270–1275. sz.

52 MOL E 158 Zemplén 1568/1

53 Függelék I–II.

54 Tóth 2001. 2229. sz.

Vékey Ferencnek és Kálnási Ferencnek.⁵⁵ Vékey 4000 Ft zálogösszeget fizetett a leleszi prépostnak Nagy- és Kiskapus birtokokért, 1573-ban azonban a birtok felét ingyen visszabocsátotta azzal a feltétellel, hogy amikor a prépostság végleg visszaváltja a teljes jószágot, az összeget egyben ki kell fizetnie.⁵⁶

Vékey igyekezett bodrogi birtokait minden módon gyarapítani, így kísérletet tett, hogy Agárdy Miklósnak a bodrogi falvakban (Bély, Dámóc, Dobra, Leányvár) levő részbirtokait is megszerezze, s ez a törekvése sikerrel is járt, 1562-ben már ő és sógorai, a Tárkányiak birtokolják az Agárdyak és Báboniak örökségét.⁵⁷ A birtok azonban önmagában, műveletlenül még nem jövedelmezett a földesúrnak, csak ha parasztok is éltek rajta. A jobbágy nagy érték volt, a földesurak versengtek értük, Vékey Ferenc is igyekezett birtokán jobbágyokat letelepíteni. 1559-ben Agárdy Miklós jobbágyát próbálja megszerezni azzal az ürüggyel, hogy a jobbágy előző uránál nagy elnyomatásban élt, a vármegyei vizsgálatból azonban kiderül, hogy fogva tartja ezt az embert, s így vissza kell bocsátania előző urához. Egy másik birtokos, Ujfaluassy Miklós telkét és annak gazdáját azonban a vármegye Vékeynek ítéli.⁵⁸ Vékey mint várkapitány és az uralkodó híve királyi adományban is részesült, 1559-ben a király Ladmócon adományoz egy birtokrészt (Kassuh-rész) és egy szőlőt neki.⁵⁹

A Tárkányiak és sógoruk, Vékey Ferenc közös birtoklása nem volt minden súrlódás nélküli. 1559-ben Tárkányi Miklós, Farkas és Ferenc pereskedik két jobbágytelek miatt, az egyik a Sárkány nevű faluban, a másik Tárkányban van, ezen egy Kovács Gáspár nevű jobbágy lakik, aki csak zálogban van Vékey Ferencnél, ezért földesurai, a Tárkányiak visszakövetelik.⁶⁰ 1559-ben Vékey birtokostársától, Tárkányi Farkastól vette el egyik perbenyiki jobbágytelkét, és saját embereit költöztette a telekre.⁶¹ Vékeyhez többször elszöktek Tárkányi Miklós jobbágysai, Tárkányi egy ízben sógora leányvári birtokáról követeli vissza két jobbágyát, Révész Antalt és Mátyást, akik feltehetően tisztai révészként szolgálták uraikat.⁶² A rokonok azonban megbékültek, Tárkányi Miklós 1559-ben bekövetkezett halála után Vékey visszavonta minden perét a vármegyénél, és megígérte, hogy gondoskodik az árvákról.⁶³ Vékeynek első feleségével, Tárkányi Fruzsinnával kötött házassága sem volt mentes a konfliktusoktól, még azzal is megvádolták az asszonyt, hogy „leselkedik” férjére. Vékey erőszakosságára vall, hogy 1551-ben büntetőper folyik ellene, egy Nagy Ágota nevű asszonynak ugyanis el-

55 *Nomina oppidi ac possessionum ad praeposituram pertinentium (Nagh Kapos, Kys Kapos, Wyzoka et Syslocz, Lakarth, Thrask), quas spectabilis et magnificus dominus Lazarus Swendy propter necessitatem belli egregiis Francisco Wekey et alteri Francisco Kalnassy impignoravit.* Lelesz, 1569. júl. 1. MOL UeC 18/17

56 MOL P 599 Elenchus 390. p. (Másolata: HOM NA 6989)

57 Tóth 1990. 519. sz., Tóth 2001. 2222. sz.

58 Tóth 1990. 493–495. sz.

59 Tóth 1990. 598–599. sz.

60 Tóth 1990. 50–51. sz.

61 Tóth 1990. 781. sz.

62 Tóth 1990. 89. sz.

63 Tóth 1990. 908. sz.

vágta az orrát. A király helytartója kegyelemben részesíti ugyan, de az ítélet szerint ki kell egyeznie áldozatával.⁶⁴

Vékey Ferenc először 1570-ben végrendelezik, ekkor második házasságából származó lányának, Csapy Gergelynének 1000 aranyat és 3000 Ft-ot hagy, igaz, nem készpénzben, mert az összeg a leleszi prépost zálogbirtokában fekszik. Ezenfelül az anyai ingóságokat és birtokokat megosztva hagyja édes- és mostohalányának, ez utóbbi, Pohárnok Dorottya felesége, Farkasits Anna első házasságából született. A Vékey-jószágokból jut Vékey Ferenc testvérének, Lucának is. Unokájára, Palugyay Erzsébetre (a korán elhalt Vékey Erzsébet és Palugyay Ferenc lányára) a tárkányi kastélyt és a hozzá tartozó bodroghközi uradalmat, illetve a beregi jószágokat hagyja (Leányvár, Sárkány, Láca, Perbenyik, Dobra, Bély, Dámóc, Karád, Sukó, Bisztra, Kalnik, Balázsvágása, Csapos, Benediki). A végrendelet leszögezi, hogy Vékey Erzsébet árvájának halála esetén a Tárkányi-birtokok is Csapyné Vékey Ilonát illetik. 1578-ban, illetve 1579-ben készíti el újabb testamentumát, melyben örökösének szintén unokáját, Palugyay Erzsébetet, ekkor már Paczoth Ferenc feleségét, illetve másik, Farkasits Annától származott lányát, Csapy Gergelyné Vékey Ilonát nevezi meg, de nem feledkezik meg testvéréről, Makó Zsigmondné Vékey Lucáról sem. Mivel leánya, Vékey Erzsébet 1570 körül igen fiatalon meghal, 1571-ben özvegye, Palugyay Ferenc és lányuk, Erzsébet kapja meg a leánynegyedét, melyet rögtön árendába is adnak az árva nagyapjának, Vékey Ferencnek, aki 1572-ben a Tárkányi-részfőjóságok (Nagyvárkány, Láca, Perbenyik, Leányvár) és a felesége anyjától származó Némethy-örökség fejében 50 Ft-ot, 2 hordó bort és 4 sertést fizet véjének és unokájának a birtokok hasznából.⁶⁵

Vékey Ferenc birtoklása egybeesett Nagytárkány mint birtokközpont és földesúri rezidencia funkciójának módosulásával, a török háborúk miatt és a kassai főkapitányság végvári rendszerének kiépülésével ugyanis a nagytárkányi udvarházból is erősített hely, várkastély (latinul: castellum) lett. A császári katonák befogadása jelzi, hogy a 16. század közepére Vékey a középkori eredetű udvarházat a kor stílusának és hadászati követelményeinek megfelelő várkastélylává, vagyis előkelő nemesi rezidenciához méltó erősített épületté alakította át. Mivel ez a sarokbástyás, minden bizonnyal az olasz reneszánsz várépítészeti stílusában és technikai újdonságaival felépült kastély a 18. században teljesen elpusztult, ábrázolás pedig mindmáig nem került elő róla, sőt a módszeres várrégészeti feltárás is várat magára, csak feltételezzük, hogy a kor színvonalának megfelelő, elegáns, nagyméretű épületegyüttes lehetett. A várkastély minden bizonnyal része volt a magyar végvárrendszer mögött meghúzódó kisebb várkastélyövezetnek, s így a közeli erődökkel – mint az erősített leleszi prépostság, a nagymihályi és a terebesi várkastély, a kövesdi vár – együtt alkothatták a végvári vonal mögötti hadászati vonalat. A kállói és kisvárdai várhoz, a kassai városerődhez és főkapitánysághoz való közelségük miatt is szükség volt ezekre az erődökre, az ide vezényelt császári-királyi katonaságra.

64 MOL P 599 Elenchus 387., 382. pp. (Másolata: HOM NA 6989)

65 MOL P 599 Elenchus 382–383. pp. (Másolata: HOM NA 6989)

A nagytárkányi kastélyt egyébként többször nevezik várnak (latinul: castrum) is, bár korántsem volt a várakhoz hasonló erődítéssel ellátva, igaz, a végvárakhoz hasonlóan a nagytárkányi várhoz is rendel ingyenmunkát a vármegye. 1561-ben Zemplén vármegye statútumot hoz, hogy minden zempléni jobbágy(porta) 1 Ft büntetés terhe mellett köteles a tárkányi várkastély (castellum) építésére és erődítésére 1 jobbágyot küldeni.⁶⁶ A tárkányi várba is királyi katonaságot raktak a 16. század második felében. 1562-ben például egy jobbágy, Orosz Mihály (feltehetően ruszin származású, hiszen őket nevezték oroszoknak a korban) kíván Bélybe, Vékey Ferenc földesúr falujába átköltözni, végül azonban a tárkányi vár királyi puskás gyalogos katonái közé áll. Ugyanekkor Bély faluból Orosz Lőrinc jobbágy Tárkányban van a királyi gyalogpuskás katonák között, s ezért a vármegye joghatósága és a földesúri hatalom sem vonatkozik rá.⁶⁷ A várkastélyban börtön is volt, melyet nemcsak katonai célokra vettek igénybe, Vékey Ferenc például ide záratta elfogott jobbágyát.⁶⁸

A várkapitány mint földesúr parancsnoksága alatti kisszámú katonaság és tisztjei a katonai feladatokon túl a földesúri hatalom szolgálatát is ellátták. 1560-ban Bakay Bálint lovastiszt a tárkányi várból 5 gyalogpuskás katonát (Tóth Ambrust, Gyüri János, Gácsos Gáspárt, Szabó Demetert és Kathy Pétert) küldött Agárdy Miklós és felesége, Bábonyi Katalin házára.⁶⁹ 1559-ben Szennyessy Mátyás nemes szolgált a tárkányi várban, innen támadt Serédy Gáspár falvaira, Szerdahelyre és Kiskövesdre, s ott katonáival elrabolta a jobbágyok értékeit (élelmet, öltözetet, szövetet).⁷⁰

2. A Tárkányiak birtoklása a 17. század első felében

A 17. század legvégén, 1598-ban az állami adólistán csak két birtokost tüntetnek fel: Paczoth Ferencet (Tárkányi Fruzsina unokájának, Palugyay Erzsébetnek özvegyét) és Tárkányi Jánost (Tárkányi Gáspár fia, Bacskayné Tárkányi Erzsébet fivére) özvegyét.⁷¹ A Tárkányi és a Paczoth család többszörösen összefonódik a családfán: Tárkányi János Paczoth Borbálát vette nőül, aki 1584-ben már özvegy,⁷² s 1594-ben fiai, István és Ferenc nevében alkuszik a Tárkányi-örökségre.⁷³ Paczoth Borbála és Ferenc testvérek voltak, szüleik Paczoth János és Pothurnyay Borbála, akiknek örökségén 1583-ban osztoznak meg számos testvérükkel és apjuk második feleségével, Bánffy Klárával.⁷⁴ Tárkányi János és Paczoth Borbá-

66 Tóth 2001. 1317. sz.

67 Tóth 2001. 2296–2299. sz.

68 Tóth 1990. 548. sz.

69 Tóth 1990. 1019. sz.

70 Tóth 1990. 377. sz.

71 Dávid 2001. 642., 650. pp.

72 MOL P 599 Elenchus 195. p. (Másolata: HOM NA 6989)

73 Nagy 1857–1868. XI. köt. 53–54. pp., Koroknay 2001. 416. p.

74 MOL P 599 Elenchus 174. p. (Másolata: HOM NA 6989)

la fiai és nagybátyjuk, Paczoth Ferenc személyében a család két ága, a fiág és nőág osztozik a bodrogi közeli falvakon, mégpedig közel egyenlő részben.

Nagyvárkony 17. század elején birtokosai, az 1584 körül meghalt Tárkonyi János és a férjét jóval túlélte Paczoth Borbála fiai: Ferenc és István továbbra is a vármegyei elthez tartoztak, mindkettő Zemplén megye legfontosabb hivatalait viselték, István még a tizenöt éves háború időszakának zavaros erdélyi politikájában és harcaiban is részt vett. Nagyvárkonyi Tárkonyi Ferencet 1609. november 9-én ungvári várban iktatta be alispáni hivatalába Homonnai Drugeth Bálint zempléni főispán. A nap ezért lett nevezetes a vármegye történetében, mert a 32 éves Homonnai ezen napon halt meg váratlanul. Nemcsak az alispán-ságot nyerte el, hanem Zemplén nemesei országgyűlési követé is választották, 1613-ban vehéci Báncsy Ferencsel képviselte Zemplént az országgyűlésen. Még tartott az országgyűlés, amikor a török hatalom tatár serege, megszegve a zsitvatoroki békét, megtámadta Zemplént, főként a Hegyalját, óriási pusztítást okozva a lakosságnak. A vármegye 1614-ben a török ellen saját hadat szerelt fel, s a Sátorlajújhelyen összegyűlt sereg lovas hadának vezérévé Tárkonyi Ferencet nevezték ki.⁷⁵

Ferenc fivére, Tárkonyi István szintén bekerült a vármegye tisztikarába, de előbb katonaként több csatában és hadjáratban is részt vett. 1599-ben az erdélyi vajdaságra jutott Vitéz Mihály oldalán alparancsnokként harcol Báthori András bíborossal, később pedig Giorgio Basta császári kormányzóval szemben. Az 1601. évi goroszlói csatában lovaskapitányként meg is sebesül, feltehetően a csatavesztést követően tér vissza Zemplénbe, de itt is folytatja katonai karrierjét, 1614-ben a zempléni nemesi felkelők kapitánya.⁷⁶ 1620-ban *assessor*, vagyis Zemplén vármegye törvényszéki ülnöke, amikor Buttykay István alispánnal Zólyomban, a Bethlen Gábor által összehívott gyűlésre küldi a vármegye. Tárkonyi István presztízsére vall, hogy a Bethlen és II. Ferdinánd közötti béketárgyalásokra kiküldött vármegyei biztosok között a két főúr, Alaghy Menyhért és Rákóczi Pál mellett Tárkonyi István a harmadik megbízott. 1621-ben már alispán, s ilyen minőségében vesz részt a Bethlen által Eperjesre összehívott országgyűlésen, de ő képviselte Zemplént Bethlen királlyá koronázásán is, ekkor még a vármegye pecsétjét is rábízták.⁷⁷ Ezzel Tárkonyi István vármegyei hivatalviselőként az országos politika intézésébe is bekerült, hiszen részese volt azoknak a tárgyalásoknak és eseményeknek, amelyek következtében a nikolsburgi béke értelmében Zemplén s másik hat felső-magyarországi vármegye 1622-től élete végéig Bethlen Gábor erdélyi fejedelem uralma alá került.

A vármegye Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin Kassán, fényes külsőségek között tartott esküvőjére, amelyre Zemplén nemesei 216 magyar forintot, a vármegye adózói pedig 40 ökröt, 400 tyúkot, 200 libát, 100 icce vaját, 25 icce mézet, 500 tojást, 300 köből zabot, 100 szekér szénát, 24 hordó bort és 100

75 Szirmai 1804. 136., 141–142. pp.

76 Koroknay 2001. 117. p.

77 Szirmai 1804. 151–152. pp.

tallért ajánlottak fel, Tárkányi Istvánt és Barkóczy Lászlót küldte. Tárkányi Istvánt 1633-ban is alispánnak választják, s másodmagával őt küldik a soproni országgyűlésre is.⁷⁸ A két férfi rokonságban volt, hiszen szalai Barkóczy László (született 1601-ben), akit 1628-ban választanak zempléni alispánnak, fia volt rosályi Kun Annának, aki másodszor Tárkányi Istvánhoz megy nőül.⁷⁹ Kun Anna második férje birtokos lett felesége vagyonában is, Tárkányi István halála után Sáros vármegye összeírja azokat a Sáros megyei birtokokat, melyeket Tárkányi és felesége közösen szerzett: pusztá telek a rozsályi várban, Plavnica falu és Darócon egy nemes kúria.⁸⁰

Tárkányi István nevéhez fűződik az új battyáni rezidencia kiépítése is. Nem tudjuk biztosan, mi készíthette arra, hogy a nagytárkányi várkastély helyett a battyáni kastélyba tegye át székhelyét, mivel a család levéltára a 'Sennyey-levéltár jó részének pusztulása miatt nem maradt fent. Feltételezzük, hogy birtokosztály nyomán lett újabb központja és rezidenciája a családnak, míg a nagytárkányi vár Tárkányi Fruzsina és férje, Vékey Ferenc rezidenciája volt a 16. század második felében, így a lányági örökösöknek jutott, az uradalom másik földesúri udvarháza, a battyáni kastély a fiág rezidenciája lett még akkor is, ha a tárkányi kastélyban és a faluban nem mondtak le részjóságukról.

A Tárkányi család reprezentációjának központja egyre inkább a battyáni kastély lesz, talán modernebb, lakályosabb, elegánsabb épülete, biztonságosabb volta miatt is tették meg fő rezidenciájuknak a Tárkányiak. A kastély presztízst közvetítő funkcióját erősítette, hogy kápolnája a birtokosok halotti reprezentációjának is helyszíne lett. A magyar művészet- és művelődéstörténet kiemelkedő alkotása, a rozsályi Kun-epitáfium, amely Tárkányi-epitáfiumként is ismeretes (1. kép), talán azonos azzal a halotti táblával, amelyet a battyáni kastély kápolnájának leltárában vettek fel.⁸¹ A leltár, melyet 1674. április 10-én készített Pothurnyai Boldizsár, a Szepesi Kamara adószedője és Pethő János harmincados és kállói postamester, a kápolna falán említ egy epitáfiumot, valamint Tárkányi István és neje arcképét, amely szintén lehet halotti emlék is. A Tárkányi család két fekete temetési zászlaja azonban, amely a boltozatról függött le a kastélykápolnában, nem hagy kétséget afelől, hogy a 17. század első felében

78 Szirmay 1804. 158., 167. pp.

79 Koroknay 2001. 416–417. pp.

80 MOL UeC 147/277. UetC CD-ROM

81 *Inventarium castelli Bothany [...] Inventatio aedificiorum castelli ad plagam Orientalem extructo et rerum in eisdem locatorum. Capella a fundamentis insignis aedificii est structa ac ab intus imaginibus et diversis picturis condecorata. In qua altaria Sanctae Crucis inauratum et depictum [...] Epitaphium inauratum parieti affixum. Imago picta Cruciferi parieti affixa No 1. Vexilla exequialia duo inaurata nigra Familiae Tarkanyensis fornici affixa No 2. [...] Imago Stephani Tarkany et uxoris eius parieti affixa No 1. [A battyáni kastély leltára. A kastély keleti oldalán levő épületek és bennük elhelyezett ingóságok leltára. A kápolnát a jeles épület részeként emelték, és belül képekkel és különféle festményekkel díszítették. A kápolnában van a festett, aranyozott Szent Kereszt-oltár. Aranyozott epitáfium a falra szögezve. Festett feszület a falra erősítve – 1 db. A Tárkányi család két aranyozott halotti zászlaja a mennyezetről függesztve – 2 db. Tárkányi István és felesége képe a falra erősítve – 1 db.] 1674. ápr. 10. MOL UeC7/31*

ide temették a kastély urait, idősebb és ifjabb Tárkányi Istvánt. A vitézi temetések elengedhetetlen kellékét, a halotti zászlót, melyre általában festéssel vitték fel a nemes vitézek címerét, nevét, címét, rangját, halálának adatait tartalmazó feliratot, a temetésen a koporsó előtt vitték, majd kiakasztották a templomba, hogy a sírkövel együtt örök időkre őrizze a halott emlékét.

1646 júliusában ide temették nagyrozályi Kun Annát, Tárkányi István özvegyét is, akinek ugyan nem járt a vitézi halottakat illető halotti zászló, epitáfiumát viszont elhelyezték a kápolna falára ezzel a felirattal: „Ez az epitáfium nemzetes nagyrozályi Kún Anna úrnő, előbb nemzetes néhai szalai Barkóczy László özvegye, akitől 8 fia és 3 lánya született, másodsor néhai nemzetes nagytárkányi Tárkányi István úr, akitől legkisebb fia született, özvegye tiszteletére és örök emlékeztetésére állíttatott. Az Isten velünk adjon [neki] boldog feltámadást és örök életet. Ámen. † Meghalt 61 éves korában 1646. június 5-én, eltemettetett július 8-án.”⁸²

A Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményében levő nagyméretű festett epitáfium a halotton kívül nagyrozályi Kun Anna első férjének és a Barkóczy gyermekeknek, valamint nagytárkányi Tárkányi Istvánnak és fiának csoportos, nemek szerint elkülönülő, térdeplő portréját ábrázolja. Mivel az 1674. évi inventárium Tárkányi István és felesége arcképe mellett említi az epitáfiumot, kérdés, hogy a magyarországi művészet- és művelődéstörténetben oly fontos emlék azonos-e az 1674-ben inventált halotti táblával. A rozályi Kun-epitáfium ugyanis Nagyszekerestől, a Kun család birtokáról került a közgyűjteménybe. Mivel azonban egy korabeli napló tanúsága szerint a későbbi nagytárkányi István is a battányi kastély kápolnájába temette 1656-ban feleségét,⁸³ kérdéses, hogy 1674-ben melyik Tárkányi-házaspár arcképét és kinek az epitáfiumát látták a leltár készítői. Nem zárhatjuk ki, hogy a battányi kápolnába temetett Kun Anna epitáfiuma eredetileg a férje által kiépített kastély kápolnájában függött a család többi tagjának halotti emlékei között, s később innen került a nagyszekeresi templomba.

Az aulikus Tárkányiakat birtokokkal jutalmazta az uralkodó, mégpedig korábbi birtokaikban való megerősítés, ún. „új adomány (nova *donatio*)” által. 1654-ben III. Ferdinánd nagytárkányi Tárkányi Istvánnak adományozza ősi és szerzett javait, mégpedig a battányi kastélyt egészen és a falu felét, az ottani vámot, a Latorcán működő háromkerekű malmot, valamint Nagytárkány felét, a Tiszán levő itteni sóvámot, nemkülönben Nagy- és Kisagárd, Leányvár falvakat. Az adomány kiterjedt a Leányvár melletti tiszai réven szedett jövedelem egy részére,

82 *HOC EPITAPHIUM / Erectum est in honorem, memoriamque / perpetuam Generosae quondam D(omi)nae Annae Kún de Nagy / Rosály, Relictae uiduae, primo Generosi quondam D(omi)ni Ladislai / Barkóczy de Szala, de quo habebat Filios 8, et Filias 3, secundo / Generosi quondam D(omi)ni Stephani Tarkany de Nagy Tarkanyi, de quo / habebat Filium Unum modernum Generosum D(omi)num Stephanum / Tarkany. Deus una nobiscum concedat laetam resurrectionem, et vitam aeternam. Amen. † / Quae / obiit Aetatis suae 61. Anno / 1646 die 5 Juny, sepulta / die 8 July.* Szövegét hibásan közli: Nagy 1857–1868. 11. köt. 55. p.

83 1656. die 30 Aprilis. Nemzetes nagytárkányi Tárkányi István uram temettette el az feleségét, néhai nemzetes mezőszegedi Szegedi Sophia asszonyt ugyan magoktól kastélyokban építtetett kápolnájában Bottjánban. Szopori Nagy (szerk.) 1881. 1656. ápr. 30.

valamint Láca, Bély, Dobra, Karád és Szentés falvakban levő birtokrészekre is. A bodrogi járásban szőlői is voltak, melyeket pénzen szerzett, Szentés falu szőlőhegyén a „Falu felett való szőlő” és az „Istenes szőlő”, Királyhelmece mezőváros szőlőhegyén a „Barát”, „Köves” és „Béres-szőlő” nevű birtokok, hiszen a Bodrogközben már csak ezeken a helyeken folyt szőlőművelés a 17. század közepén. Szentesen egyébként volt egy nemesi házhelye is a Tárkányi családnak, de ezt nem ők, hanem zsellérek lakták. A bodrogi jószágok mellett Tárkányi István birtokolt egy Németh-szőlő nevű ültetvényt a tokaji Mézesmálon is, de egyéb Szabolcs, Bereg és Ung vármegyei birtokokkal is rendelkezett.⁸⁴ Az adomány jelzi, hogy a battányi kastély teljesen a Tárkányiaké, míg a nagytárkányi kastélyt nem is említi az oklevél, hiszen azt a többi rokon birtokos kapta meg a birtokosztálynál.

A nagytárkányi és a battányi kastélyban lakó földesurak életét nem könnyű rekonstruálni, ebben segíthet azonban a család fő rezidenciájává vált battányi kastély említett összeírása.⁸⁵ A leltár felvételére kiküldött kamarai biztosok 1674-ben írt jelentésében a battányi kastély négytornyú épületét a Tice folyó vizével feltöltött árok veszi körbe, láncon felhúzható kapujában (portam *atractoriam*) hét muskétát és egy dobót találtak, valamint foglyoknak való láb- és egyéb bilincseket. A börtönhelyiség szintén a kapu közelében, a pékség mellett volt, amelyhez egy edénytartó kamra és a lisztraktárnak szolgáló boltozott helyiség is csatlakozott, amelyben a pálinkát is főzték, valamint egy másik szoba a faedények őrzésére. A kapu másik oldalán következett a várnagy szobája kályhával, asztallal, padokkal és székekkel, mellette boltozott raktárak: són, lencsén és kenderen kívül még egy régi katonai rézdobot is őriznek itt. Az emeleti fűthető helyiséget (feltehetően az úrnő szobája) fakazettákkal fedték, az itteni ülőbútorokat kék és vörös posztóval kárpitozták, az ágy és hosszú láda mellett falikárpit és a faliszekrény s üvegedények képviselik a luxust. Nem messze található a szolgálók (szobalányok?) szobája sütőkemencével és fiókos asztallal,

84 ...servitiis fidelis nostri egregii Stephani Tarkany de Nagy Tarkany... totalia et integra bona seu jura possessionaria tam avitica, quam acquisita, signanter vero Castellum Battyan cum medietate possessionis ejusdem nominis Battian ac telonio itidem exstructo molendinoque trium rotarum super fluvio Latorcza in territorio Battyan praeterlabente aedificato, necnon medietatem possessionis Nagy Tarkany et telonium salis super fluvio Tisza ibidem exigi solitum una cum pertinentibus possessionariis, in possessionibus Nagy et Kis Agárd, Leanyvár cum certa parte itidem proventus nauli prope eandem possessionem Leanyvár super praedicto fluvio Tisza erecti et exigi soliti ac itidem portiones possessionarias in possessionibus Lacza et Perbenik, Bely, Dobra, Karad et Szenthes cum duabus vineis, una quidem az falu felet valo szőlő, altera vero Istenes szőlő sic dictis, una cum quodam spatio subtus eandem vineam habito, propriaque ejusdem Stephany Tarkany pecunia comparata in promontorio Szenthes habitis, necnon quandam curiam nobilitarem cum quibusdam inquilinis in eadem curia residentibus in possessione Kaponia ab egregio Ladislao Radulj jure perpetuo emptam, ac itidem quasdam tres vineas liberas et exemptas unam quidem Barath, secundum vero Keöves, tertiam itidem Béres szőlő nuncupatas in promontorio oppidi Kiraly Helmece, necnon itidem portiones praedialies in praediis Kisfalud et Sarkany existentes habitas. Bécs, 1654. nov. 14. MOL A 57 11. köt. 122. p. Királyi Könyvek CD-ROM I. 11.56. sz.

85 *Inventarium castelli Bothany* [1644] MOL UeC 7/31

hosszú élelmiszerládával, ággyal, valamint egy másik kályhás helyiség ággyal, ebben a család külön étkezésére való zab- és kenyérgáskával teli hordók és egyéb faedények. A kastély nagyterme, korabeli szóval a palota (*palatium magnum*) is az emeleten volt, benne fehér kályha, hosszabb és rövidebb kanapék, valamint hat darab faliszőnyeg (*peripetasmata parieti affixa*). A nagyteremhez közel volt az aranyozott deszkamennyezetű sarokterem szintén fehér kályhával, festett mennyezetes ággyal (valószínűleg a kastély urának háló- és lakószobája), üveges faliszekrénnel és szintén faliszőnyegekkel. A család aulikus, császárhú voltát mutatja az is, hogy a battányi kastély sarokszobájának falára a császár és császárné képmását is kiakasztották.⁸⁶ Az úr szobáját bőr karosszékek és vörös selyemkárpittal borított székek tették kényelmessé. Az úr hálóterméből egy kis, félig fából ácsolt oldalszobába lehetett jutni.

A battányi kastély keleti oldalán állt az említett kápolna, amelyet Tárkányi István családi temetkezőhelynek építtetett, valamint a konyha, mellette egy sütőkemencével felszerelt helyiség. A konyha melletti lépcsőn lehetett az emeletre jutni, ahol egy boltozott helyiségben 100 köböl lisztet őriztek, itt szintén volt egy lakószoba, mellette egy helyiség, amelyben tiszta és kevert búzát tartottak. Innen egy másik nagyterem következett, amelyben 1644-ben szintén gabonát tároltak. A díszterem mellett imaháznak használt helyiség állt, feltehetően a kastély protestáns szolgálóinak és katonáinak használatára, a szobában szekrények iratokkal. Az imateremben tizenhárom régi falikárpitot is összeírtak. A kastélyt övező kőfal középre építették fel a tornyot, amelynek földszinti helyiségében tárolták a fegyvereket: szakállas puskákat, muskétákat, sisakokat, löport, az emeleti helyiségekben az élelmet. A toronyban állt két nagyobb bronzból és négy kisebb vasból öntött ágyú, egy kisebb és egy nagyobb rézharang, valamint óraszerkezet is.

A kastély említett kápolnája minden bizonnyal a Szent Keresztnek volt szentelve, hiszen oltárát is ennek tiszteletére állították. A Szent Kereszt-tiszteletet a hasonló titulust viselő leleszi prépostság, Bodroghöz és a tágabb régió legfontosabb egyházi intézménye terjesztette a vidéken, talán a Tárkányiak is emiatt emeltettek éppen Szent Kereszt-oltárt. A kápolnát különféle szentképekkel és festményekkel díszítették, a Szent Kereszt-oltár is aranyozott és festett volt, vászonra vagy fára festett oltárképpel. Az antependium, az oltár elejét borító terítő arannyal és ezüsttel szőtt zöld színű textilből készült, az oltárterítő fehér színű volt, erre két aranyozott réz gyertyatartót helyeztek. A feketére festett szószéket faragott – feltehetően az evangélistákat ábrázoló – faszobrok díszítették (*cathedra nigra inaurata cum imaginibus sculptis sanctorum*). A kórust is feketére festették és angyalszobrokat erősítette rá. A Tárkányiak igényességét jelzi,

86 *Ex palatio semper eandem plagam Septemtrionalem versus itur ad cubiculum angulare tabulat-uram inauratam habentem... Duae imagines pictae. una Imperatoris, altera Imperatricis parieti affixa. No 2.* [A nagyteremből déli irányban jutunk egy aranyozott kazettás sarokszobába... Két festett képmás van a falra erősítve, az egyik a császáré, a másik a császárnéé.] 1644. MOL UeC 7/31

hogy a kápolna kórusán még egy ún. pozitívot, vagyis pedál nélküli, a középkor végén gyakran használt orgonácskát is elhelyeztek, szintén feketére festve és aranyozva (*Positivum in choro nigrum inauratum*). A kápolna szentélyében helyezték el a faragott feszületet is Szűz Mária és Keresztelő Szent János szobraival. A kápolna szentélyében két karszék állt, feltehetően a kegyuraknak, az egyik aranyozott és festett, a másik fehér színű. A kastély lakóinak 12 feketére festett padot állítottak fel a kápolna hajójának két falánál.⁸⁷

A nagytárkányi Tárkányi család, amelynek neve évszázadokra összeforrt a Tiszai menti faluével, a 17. század második felében megszűnik a falu birtokosa lenni. Rosályi Kun Anna és Tárkányi István fia az utolsó fiági sarj, aki a birtokosok között szerepel. Pedig házasságai jobb sorsra érdemesítették, hiszen Tárkányi István első felesége, az 1656-ban a battyáni kápolnába temetett Szegedy Zsófia halála⁸⁸ után egy kétszeres özvegyet vett el, név szerint Semsey Katalint, akit előbb Pribék Ferenc, majd Becsky György hagyott özvegyiségben, s korábbi házasságaiból egy fia maradt, Pribék Ádám.⁸⁹ A kora újkori genealógia és társadalomtörténet jól ismeri a vagyonos özvegyek szerepét a feltörekvő férjek társadalmi és anyagi emelkedésében, Semsey Katalin pedig feltétlenül ilyen özvegy volt, hiszen a Felföld egyik legnevesebb és legelőkelőbb városában, Eperjesen háza volt a Piacon, három istállóval, konyhakerttel, gyümölcsfákkal.⁹⁰ Tárkányi Istvánnak azonban nem született gyermeke, így a Tárkányi-örökség fiági része leányára, a Szegedy Zsófiától született Tárkányi Borbálára szállt, akihez hozzáadták apja második feleségének fiát, Pribék Ádámot.⁹¹

3. Paczoth Ferenc és a 'Sennyeyek

A Nagytárkányi családba nősült a Sáros és Szepes megyei birtokos családból származó böki Paczoth Ferenc, Paczoth János korábbi sárospataki udvarbíró, a Szepesi Kamara prefektusa és tanácsosa és Pothurnay Borbála fia is,⁹² aki a 16. század végétől szintén a tárkányi uradalom birtokosait gyarapította, sőt a várkastély ura lesz, míg a Tárkányiak Bottyánban építik ki új rezidenciájukat. Paczoth Ferencet apja eredetileg papnak szánta, s ezért 1568-ban a mislei prépost prépostságának egy részét átadja neki, hogy a tudományokban tökéletesedjen, később azonban változott a szándéka, s 1579-ben Paczoth János kamarai tanácsos megállapodott Palugyay Ferencsel, hogy fia, Ferenc elveszi Tárkányi Péter dédunokáját, Palugyay Erzsébetet. A szülők úgy határoztak, hogy a fiatalok esküdjenek meg, de az ünnepélyes lakodalmat csak 1583-ban tartásák meg, addig

87 MOL UeC 7/31

88 Anno 1656. Die 30. aprilis, Nemzetes nagy-tárkányi Tárkányi István uram temettette el az feleségét, néhai nemzetes mezőszegedi Szegedy Sophia asszonyt, ugyan magoktól kastélyokban építtetett kápolnájában Bottyánban. Szopory Nagy (szerk.) 1881. 1656. ápr. 30.

89 Nagy 1857–1868. XI. köt. 55. p.

90 (1674) MOL UeC 64/6. UetC CD-ROM

91 Nagy 1857–1868. XI. köt. 55. p.

92 MOL P 599 Elenchus 201. p. (Másolata: HOM NA 6989)

a tárkányi kastély Palugyay Ferencé legyen, aki így lánya birtokaira is gondot viselhet. Az újdonsült férj azonban nem tartja be az egyezséget, hálátlannak bizonyul apósával szemben, alig keltek egybe ugyanis a fiatalok, Paczoth Ferenc már 1580-ban perbe idézteti felesége apját, hogy számoljon el a gyámsága alá helyezett lánya örökségével, mert „9 esztendeig bitangolta a nagytárkányi kastályhoz tarozandó minden jószágot”.⁹³

Paczoth Ferenc már 1579-ben feltűnik a bodrogi birtokosok között mint Bély földesura, Vékey Ferenc ugyanis bélyi birtokrészét még 1570 előtt unokájára, Palugyay Erzsébetre íratja át.⁹⁴ Később az egész Vékey-örökség és a Tárkányi-vagyon leányági része is Paczoth Ferencnek jut felesége révén. Láttuk, hogy a Tárkányiak és Paczothok már korábban is rokonságba kerültek, hiszen Tárkányi János Paczoth Borbálát, Ferenc testvérét vette nőül, aki 1584-ben már özvegyen él fiaival, az említett Istvánnal és Ferencel.⁹⁵

Vékey Ferenc 1578. évi testamentumában Paczoth Ferenc már Palugyay Erzsébet férjeként szerepel, feltehetően ekkortájban veszi el a Tárkányi-örökös-nőt. A házaspár a Tárkányi-birtokok központját, a várkastélyt és allódiumot is igyekszik megszerezni, s pár évvel egybekelésük után, 1582-ben a Tárkányiak (Farkas Vitus és felesége, Tárkányi Anna gyermekükkel: Farkas Katával, Dachó Lászlóné Tárkányi Zsófia, Makray Istvánné Tárkányi Fruzsina gyermekeivel, Makray Zsigmonddal és Dorottyával) a nagytárkányi kúriát teljesen átadják nekik, cserébe pedig 2-2 nagytárkányi kertecskét kapnak. Paczoth folytatta Vékey birtokpolitikáját is, hiszen amikor 1588-ban a leleszi prépost tőle és feleségétől, valamint Vékey Ilona örököseitől visszavette Nagy- és Kiskapos zálogbirtokokat, nem vették fel a 3400 Ft zálogösszeget, hanem ennek fejében újabb birtokokat (Vizoka, Kanyar, Nagy- és Kisagárd) vettek át a leleszi préposttól. Paczoth, a nagytárkányi kastély ura felesége rokonaitól is igyekszik jószágokat szerezni. 1580-ban Csapy Gergely és felesége, Vékey Ilona, Palugyay Erzsébet nagynénje és Vékey Ferenc özvegye, Hotykay Borbála panasolja a vármegyénél, hogy Paczoth Ferenc és felesége német katonák segítségével elfoglalta a bélyi részbirtokot és azt a bélyi kúriát, melyet Csapy Gergely építtetett a feleségének, s egyéb birtokokat is Dámócon, Dobrán, Leányváron, Perbenyiken és Karádon, ezeket azonban vissza kell adniuk.⁹⁶ Palugyay Erzsébet anyjához, Vékey Erzsébethez hasonlóan rövid életet élt, 1591-ben még az élők sorában van,⁹⁷ nem sokkal később azonban meghal, gyermek nem marad utána, így a Tárkányi-örökség is férjére száll.

Paczoth Ferenc, aki első felesége, a Vékey-unoka révén nyerte a tárkányi uradalmat, második feleségnek még előkelőbb asszonyt választott, a főúri családból származó Balassa Annát, a költő, Balassi Bálint fiatalon megözvegyült hú-

93 MOL P 599 Elenchus 183., 189., 168. pp. (Másolata: HOM NA 6989)

94 Borovszky (szerk.) 1905. 30. p.

95 Nagy 1857–1868. XI. köt. 53-54. pp., Koroknay 2001. 416. p.

96 MOL P 599 Elenchus 195., 91., 62. pp. (Másolata: HOM NA 6989)

97 MOL P 599 Elenchus 176. p. (Másolata: HOM NA 6989)

ga, Forgách Miklós özvegye ugyanis másodszor Paczoth Ferenc zempléni alispánhoz ment férjhez. Balassa Anna 1596-ban már bizonyosan Paczoth Ferenc felesége, egyébként Balassi másik hűgát, Máriát Paczoth András, Ferenc bátyja már korábban nőül vette, feltehetően az ő házasságuk segítette Paczoth Ferenc és Balassa Anna egybekelését. A költő többször meglátogatta őket nagytárnányi kastélyukban, sőt egy ideig fia, János is itt nevelkedett.⁹⁸

Paczoth Ferenc, Vékeyhez hasonlóan, a feltörekvő középnemesség tipikus képviselője, aki a mezőgazdasági termelés felfutásának és a birtokok átrendeződésének korszakában, a 16. század második felében kihasználta a változások nyújtotta előnyöket, melyeket házassági stratégiájával még növelt is. Paczoth Ferenc, akinek a családjából a 16. század közepén még egyetlen birtokos sem szerepel a zempléni földesurak között, 1598-ban az állami adó jegyzéke szerint 37 (!) zempléni helységben volt birtokos, a legtöbb jobbágyot Bélyben (23 ház), Dámócon (25 ház), Dobrán (16 ház), Nagytárnányban (22 ház), Perbenyiken (21 ház) és Szentesen (19 ház) bírta.⁹⁹ 1601-ben 101 háza volt Zemplén vármegyében, s a házak szerint kivetett dicális adó fejében, melyet a Kamarától bérelt, 50 Ft-ot és 50 dénár árendát fizetett a kincstárnak.¹⁰⁰

Paczoth Ferencnek, aki 1601-ben még nem engedi a dézsmaszedőknek, hogy szabadosaitól a tizedet behajtsák,¹⁰¹ s akinek 1602-ben már özvegyét említik,¹⁰² Balassa Annától két gyermeke született, az 1623-ban meghalt ifjabb Ferenc,¹⁰³ valamint Paczoth Judit, aki nagylucsei Dóczy András kassai főkapitány felesége lett. Férjének temetésére, akit Erdélyben, a fogarasi várban méreggel végeztek ki, mert az erdélyi csapatokat nem engedte be Kassára,¹⁰⁴ 1623. március 5-én hívja meg Zemplén vármegye nemeseit Nagytárnányba, ahonnan Leleszre vitték és a prépostság templomába temették Dóczy András maradványait.¹⁰⁵ Paczoth Judit első férjének második hitvesével, 'Sennyey Sándorral közösen emeltet vörös márvány síremléket Leleszen 1631-ben.

Mivel Zemplén egykori alispánjának, Paczoth Ferencnek nem maradt fiú örököse, lánya, Judit révén egy másik feltörekvő családhoz, a 'Sennyeyekhez került öröksége. A dunántúli származású 'Sennyeyek a 16. század végén még alig tűnnek fel Zemplén megye birtokos társadalmában, csupán Sennyey Mihálynak van Szerdahelyen kisebb részbirtoka.¹⁰⁶ A hatalmas karriert befutott 'Sennyey Pongrác, Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem főudvarmestere, lengyelországi követ a Bocskai-szabadságharcban már II. (I.) Rudolf császár és király oldalán harcol, aki 1606-ban báróságra emeli. A főrenddé vált apa fia, 'Sennyey Sándor főúri

98 Siska-Kováts 2004. 4. p.

99 Dávid 2001. 642. p.

100 MOL P 599 Elenchus 91. p. (Máslata: HOM NA 6989)

101 MOL E 158 Zemplén 1601/10

102 MOL P 599 Elenchus 19. p. (Máslata: HOM NA 6989)

103 *Paczóth Judit mortem fratris significat. Anno 1623.* AZT 1911.

104 Nagy 1857–1868. X. köt. 146–147. pp.

105 Kazinczy Ferenc jegyzetei vármegyénk levelestárának tárgymutatóiban VIII. AZT 1911.

106 Dávid 2001. 647. p.

nevelést kap a bécsi és az ingolstadti jezsuita iskolában.¹⁰⁷ A katolikus fiúból császárhű férfit neveltek, királyi tanácsos, szatmári kapitány, sőt kamarás lesz belőle, s így „tör be” a középkori Tárkányi-jószágba, mégpedig házasság révén, az 1620-as évek közepén elveszi ugyanis a Leleszre temetett nagylucsei Dóczy András özvegyét, Paczoth Juditot, aki a Tárkányi-vagyon lányági részének örököse. Míg az alispánságig emelkedett Tárkányiak megmaradtak a középnemesi státusban, címük végig „egregius”, vagyis „vitézlő” maradt, a 'Sennyeyekkel a nagyságos (magnificus) címmel illetett s a 17. századtól már örökös főrendiséggel bíró arisztokrata család került a tárkányi birtok uraságába. 'Sennyey Sándor, Paczoth Judit férje császári és királyi kamarásként a Habsburg uralkodó követe volt Bethlen udvarában. Amikor a fejedelem özvegyét és utódját, Brandenburgi Katalint megfosztották uralmától, kincseit a nagytárkányi vár birtokosának őrzetére bízták, s a hazájába visszatérő brandenburgi hercegnő 1630-ban a tárkányi kastélyban vette át ingóságait 'Sennyey Sándortól.¹⁰⁸ A házaspárt nem sokkal egybekelésük után az uralkodó is megerősíti a tárkányi uradalomban, Kissennyei 'Sennyey Sándor aransarkantyús vitéz, kamarás, királyi tanácsos és felesége, böki Paczoth Judit, gyarmati Balassa Anna lánya ugyanis 1629-ben adományt szerez a nagytárkányi kastély és a hozzá tartozó részjószágok – Nagytárkány, Leányvár, Sárkány, Láca, Perbenyik, Dobra, Bély és a bélyi kúria, Dámóc, Karád, Kaponya, Nagy- és Kisagárd, Szentes, Zétény, Véke, Kisrosvágy, Ladmóc, Szomotor, Helmec, Abaháza, Kerekto, Kistráska, Besenyő, Eszenke a Latorcán pusztá kőmalmával, a szőlőskei Bodrog-rév, Hupka-Helmec/Helmecke Zemplén megyében, Szaláncka, Nádaska Abaúj megyében, Komoróc Szabolcsban, Sukó, Kalnik, Bisztra, Patkanóc, Medvefalva, Gajdos, Balasóc vagy Balázsvágása, Csopocka, Újfalú Ung vármegyében, Benediki, Dávidháza Bereg megyében és a Hont megyei Zétény – birtoklására. A királyi donáció szerint a birtokok néhai ifjabb Paczoth Ferenc megszabadása miatt sem háramlanak az uralkodóra, hanem azokat is nővére s ennek férje, 'Sennyey Sándor örökl.¹⁰⁹ A házaspárt 1630-ban be is iktatják a tetemes birtokvagyonba.¹¹⁰

Míg a Tárkányi fiúörökösök Battyánban rendezik be központjukat, Nagytárkány egyre inkább a Paczoth–'Sennyey rezidencia helyszíne lesz. A két birtokközpont és rezidencia, a battyáni és tárkányi kastély kiépítése is minden bizonnyal összefüggött a Tárkányiak és Paczoth Ferenc, majd a 'Sennyeyek birtokosztályával. Amikor Tárkányi István 1654-ben adományt szerez birtokaira az uralkodótól, a nagytárkányi kastélyt nem is említi az adomány, feltehetően azért, mert az a 'Sennyeyeké, míg Battyán és Nagytárkány falvakon fele-fele arányban osztottak.¹¹¹

107 Lojda 1915. 90. p.

108 Siska 2005.

109 II. Ferdinánd, Bécs, 1629. márc. 24. MOL A 57 7. köt. 836–837. pp., Királyi Könyvek CD-ROM. I. 7.483. sz., MOL P 599 Elenchus 348. p. (Másolata: HOM NA 6989)

110 MOL P 599 Elenchus 348. p. (Másolata: HOM NA 6989)

111 II. Ferdinánd, 1654. nov. 14. MOL A 57 11. köt. 122–124. pp., Királyi Könyvek CD-ROM. I. 11.56. sz.

A császárhű 'Sennyey Sándor jószágainak egy részét a Bethlen-korszak végén az erdélyi fejedelem katonái elfoglalták, II. Ferdinánd azonban megígéri, hogy a felső-magyarországi vármegyék visszakerülése után visszaadja birtokait. A birtokokat azonban még Bethlen Gábor utóda, Bethlen István visszautalja az-
al, hogy ő nem volt részese a jószágok elfoglalásának, azt emberei és katonái önkényesen cselekedték, így akartak fejedelmüknek úgymond „kedveskedni”.¹¹²

'Sennyey Sándort, aki Paczoth Judit révén II. Ferdinándtól királyi adományt nyert Paczoth Ferenc bodroghközi birtokaira, sőt Alaghy Menyhért halála után még a pácini uradalmat is megszerezte, fiai, Ferenc és Albert követték a tárkányi birtokban, két másik fia ugyanis egyházi pályát választott, István veszprémi püspök lett, László pedig belépett a jezsuita rendbe.¹¹³ A négy 'Sennyey fiút apjukhoz hasonlóan a jezsuiták nevelik a bécsi kollégiumban.¹¹⁴ A 'Sennyey lányok is megérték a felnőttkort, Krisztina Czobor Bálinthoz, Erzsébet Károlyi Lászlóhoz ment nőül.¹¹⁵ 1638-ban apját, 'Sennyey Sándort már fia, Ferenc képviseli a pozsonyi káptalan előtt, Paczoth Juditot 1642-ben már özvegynek írják, 1641-ben pedig a négy fiú, feltehetően apjuk halála után, együttesen követel bizonyos szabolcsi birtokrészeket Aratsy Györgytől.¹¹⁶

A nagyságos (magnificus) címmel rendelkező főúri testvérpár, az 1630-ban született kissennyei 'Sennyey Ferenc és testvére, Albert apjuk halála után már férfikorba értek, 1650-ben (húszéves koruk körül) kapták meg a királyi jogot a bodroghközi Nagytárkányban levő sóvámra rokonukkal, vitézlő nagytárkányi Tárkányi Istvánnal együtt.¹¹⁷ Az adomány szerint a két család együttesen részesül a nagytárkányi sókikötőben szedett vámból, melyet a sókereskedőktől s mindazoktól szedtek, akik a Tiszán sőt úsztattak lefelé. 1651-ben Zemplén megye jegyzőkönyvébe is bevezették, hogy a 'Sennyey bárói család kapta meg a jogot II. Ferdinánd királytól, hogy Nagytárkányban vámot és révet létesítsen.¹¹⁸ A Tisza ugyanis mint vízi út és a tájegységeket elválasztó természetes határ a birtokosoknak a feudális birtokjog alapján nem kevés jövedelmet szerzett. A forrásokból nem derül ki, hogy a Máramarosból az Alföld vidékeire szállított sóból vajon már a 16. században is részesedtek-e a birtokosok, nagy a valószínűsége azonban, hogy már korábban is volt sójövödelme a Tárkányiaknak. A vámszedés

112 MOL P 599 Elenchus 265. p. (Másolata: HOM NA 6989)

113 Nagy 1857–1868. X. köt. 147. p.

114 Lajda 1915. 90. p.

115 MOL P 599 Elenchus 259. p. (Másolata: HOM NA 6989)

116 MOL P 599 Elenchus 334., 265. pp. (Másolata: HOM NA 6989)

117 *...fidelitate et fidelium servitiorum meritis fidelium nostrorum magnificorum Francisci et Alberti Sennyey de Kis Sennye... egregii Stephani Tarkany de Nagy Tarkany... ut ipsi in territorio possessionis ipsorum Tarkany in comitatu Zempleniensi existentis habitae super fluvio Tisza Bedrogh kőz nuncupato ab omnibus et singulis quaeastoribus praecise solummodo salis quaeustum exercentibus et secundum praenotatum fluvium Tisza Bedrogh kőz descensum facientibus tributum seu telonium... exigere valeant.* Laxenburg, 1650. máj. 10. MOL A 57 10. köt. 517. p. Királyi Könyvek CD-ROM. I. 10.266. sz.

118 *A. 1651 priuilegium exigendi in possessione Nagy-Tárkány telonii et nauli familiae baronum Sennyey per Ferdinandum Imp. collatum publicatum. Prot. A. 7. p. 19. Szirmay 1804. 183. p.*

jogának adományozása egyébként uralkodói privilégium volt, melyet feltehetően már korábban is elnyertek a földesurak. Lehetetlen, hogy amikor a tárkányi várkastélyban császári katonaságot telepítettek, a sötutajokat haszon nélkül engedték volna tovább a Tiszán. A másik említett haszonvétel, a rév is bizonyosan korábbi eredetű, hiszen a Tisza Nagytárcány környékén alkalmas volt az átkelésre. Az itteni kompot már 1559-ben említik, ekkor Vékey Ferenc, Bacskay Miklós és a többi nagytárcányi nemes visszaadta eszenyi Csapy Ferencnek azt a hajóhidat (kompot), melyet korábban elvettek tőle, ehhez ugyanis nem volt joguk.¹¹⁹

Az 1630-ban született 'Sennyey Ferenc 1649-ben már házas, sőt már fia, István is megszületett, felesége Széchy Mária Margit, (a „Murányi Vénusz” nagynénje), akinek révén nemcsak rang és presztízs, hanem óriási (Sopron megyei) örökségek is várnak rá és fiára. A nagyapjától, Széchy Dénestől maradt kőszegi uradalomba már a csecsemő 'Sennyey Istvánt (Rákóczi későbbi generálisát és kancellárját) beiktatják 1649-ben. Apja, Sándor 1657-ben, 27 éves korában testvéreivel, Alberttel osztályt tesz az örökségben úgy, hogy Albert osztályrészét 20 000 magyar Ft-ért zálogba veszi feleségével együtt. A két fivér közül tehetsége és házassága révén Ferenc volt a sikeresebb, Albert 1655-ben lakodalmára Ferentől kér 2000 rhénes Ft kölcsönt, cserébe kis- és nagycigándi birtokrészét zálogosítja el testvéreinek, s később is többször vesz fel kölcsönt tőle vagy anyjuktól.¹²⁰ 'Sennyey Albert másodszor Amadé Évát veszi el, s pácini kastélyából Vas megyei birtokaira költözik, ott is hal meg.¹²¹ A földesúri jogokat 'Sennyey Ferenc gyakorolja nagytárcányi kastélyából, 1654-ben úriszékén nagytárcányi tolvajokat ítél halálra. A halálbüntetés jogát (*ius gladii*) egyébként még ifjabb Paczoth Ferenc nyeri el 1610-ben II. Mátyástól, s a kiváltság értelmében birtokain főbenjáró bűnökben is eljárhat.¹²² 'Sennyey Ferencnek Széchy Mária Margaréta grófnőtől (aki 1698-ban még él, sőt 1695-ben meghívják a pozsonyi országgyűlésre¹²³) négy fia született, az említett István, Pongrácz, Ferenc és Sándor, akik nevükben is a hatalmas 'Sennyey-örökséget viselték, s akárcsak ők is a bécsi jezsuita kollégiumba kerülnek.¹²⁴

A nagytárcányi kastély, amely Ferenc és Széchy Mária Margit lakóhelye lesz, a 'Sennyeyek alatt is megőrizte hadászati funkcióját és jelentőségét, erre a 17. század második felében különösen nagy szükség volt a rendi küzdelmek és háborúk miatt. A király hívét, 'Sennyey Ferencet, aki kállói kapitány volt, éppen nagytárcányi kastélyában ölték meg a rendi felkelők, akkori nevükön a kurucok.¹²⁵ A báró, aki a kállói végvár főkapitányi tisztét is elnyerte II. Ferdinándtól, éppen nagytárcányi kastélyában tartózkodott, amikor a protestáns felkelők a Ti-

119 Tóth 1990. 1004. sz.

120 MOL P 599 Elenchus 265., 261. pp. (Másolata: HOM NA 6989)

121 Lajda 1915. 90. p.

122 MOL P 599 Elenchus 290., 168. pp. (Másolata: HOM NA 6989)

123 MOL P 599 Elenchus 348. p. (Másolata: HOM NA 6989)

124 Lajda 1915. 90. p.

125 Borovszky (szerk.) 1905. 401. p.

szán átkelve megtámadták és számos halálos sebet okozva neki lemészárolták. Egy korabeli nemes család, a pálóci Horváthok naplójába is feljegyezték az eseményt: „1674. die 28 Iulii nagy alkalmatlan csalárdsággal menvén be az nagytárkányi kastélyban egynéhány talpas alsó hadakozó magyarok-féle, és rettentés kínzással ölték meg az tekintetes és nagyságos Sennyey Ferenc uramot, elpraedálván minden javait is, magáét és másokét is, kit 7-ed magával öltének meg, szolgáljaival együtt.”¹²⁶ A 45 éves 'Sennyey Ferenc kállói kapitány halálának és végső tisztességének körülményeiről Szirmay Antal, Zemplén vármegye monográfusa is megemlékezik. 'Sennyey özvegye, Széchy Mária grófnő a vármegye egész nemességét meghívta a temetésre. 'Sennyey Ferenc bárót a leleszi kolostor templomába temették el címeres sírkő alá, a halotti menet élén vörös seelyem gyászlobogót vittek ezzel a felirattal: „Tekintetes és nagyságos kissennyei Sennyey Ferenc úr, ő császári és királyi felsége, I. Lipót kállói végvárának főkapitánya, aki 1675. július 30-án 45 éves korában esett el, miután Istenbe vetett vallásos hite, a császár iránti hűsége és hazája iránti szeretete miatt a protészans felkelők megölték.”¹²⁷

Míg a Tárkányiak a 17. században a battányi kastély kápolnáját tették meg temetkezőhelyül, a 'Sennyeyek a vidék legfontosabb egyházi intézményét, a jóval nagyobb presztízsű leleszi prépostságot választották erre a célra, láttuk, hogy már Dóczy Andrásnak is itt állítottak – máig fennmaradt – vitézi síremléket. A leleszi konvent, amely hiteleshely is volt egyben, a 'Sennyey család levéltárát is tárolta, 'Sennyey István, Rákóczi főembere jószágainak összeírásakor említik, hogy van egy levelekkel teli ládája a leleszi káptalannál.¹²⁸

Jól emlékeztek a 19. század végén a nagytárkányiak, a 'Sennyeyek valóban a Tárkányi család magszakadásának és Tárkányi Borbálának köszönhatték a Tárkányi-vagyont, hiszen Tárkányi István († 1667) első feleségétől, Szegedy Zsófiától származó lánya, Tárkányi Borbála – ahogy korábban említettük – feleségül ment István második felesége, Pribék Ferenc és Becsky György özvegye, Semsey Katalin fiához, villei Pribék Ádámhoz. Pribék Ádám így feleségével (és mostohatestvérével) az ősi tárkányi jószág birtokosa lett. Leányuk és örökösük, Pribék Éva († 1684)¹²⁹ először Keczer Miklós felesége lett, majd a gyermektelenül

126 Szopori Nagy (szerk.) 1881. 1674. júl. 28.

127 § 606 ...rebelles in maiores turmas conglobati traiecto ratibus fluuio Tybisco castellum Nagytárkány aggressi, primum Zempléniensium virorum baronem Franciscum Sennyey Kálloviensem capitaneum, ibidem commorantem multis concisum vulneribus crudelem in modum trucidarunt. Per viduam eius Máriam comitem Széchy pro funere devocata comitatus universitas, cadaver eximii huius viri in coenobio Lelesiensi tumulavit cum hac inscriptione vexillo sericeo rubro funeri eius praelato apposita: “Spectabilis ac Magnificus Dominus Franciscus Sennyey de Kis-Sennye, S. C. E. Maiestatis Leopoldi I. et Praesidii Kálloviensis Supremus Capitaneus, quem pro religione in DEVM, fide in Caesarem, amore in patriam tumultuaria A catholicorum rebellio concisum occidit die 30 Iulii anno salutis 1675. aetatis suae 45. annorum. Infra sunt familiae insignia in templo Lelesiensi. Szirmay 1804. 421. p.

128 Magnificus dominus Stephanus Senyei... reliquisset... unam cistam plenam literis in Capitulo Lelesiensi. MOL UeC 30/17

129 Függelék II.

megözvegyült asszony 'Sennyey Ferenc és Széchy Mária Margit fiához, a Rákóczi-szabadságharc generálisához és kancellárjához, 'Sennyey Istvánhoz († Nagytárkány, 1724) ment nőül.¹³⁰ 'Sennyey Istvánnak, a későbbi kancellárnak a nagytárkányi kastélyhoz tartozó jószágok mellett Battyánt is sikerült megszereznie. Miután a battyáni kastélyt Bocskay Istvántól elkobozták és a kincstárba szállt, az uralkodó 'Sennyeynek adományozta, s ehhez járult az említett Tárkányi-rész, mely házasság útján, ifjabb Tárkányi István unokája, özvegy Keczer Miklós-né Pribék Éva révén 1688-ban szintén a birtokába kerül.¹³¹ Ezzel beteljesedett a Tárkányi-birtokok sorsa, s a leányági „maradék”, Vékey Ferencné Tárkányi Frusina öröksége és a fiági jószág (a 16. század második felében élt Tárkányi Miklós és Farkas, valamint unokatestvérük, Tárkányi István egykori condominiuma) a Tárkányiak magszakadásával teljesen a 'Sennyey család joghatósága alá került, s a jelenkorig birtokában is maradt.

4. Kastély és majorság

A nagytárkányi kastély leltárai ez ideig lappanganak, illetve a 'Sennyey-levéltárral pusztultak el, de egy 1670-ben készült kisebb ingóságileltár, melyet Ispán Ferenc (feltehetően az uradalom ispánja) neve alatt vettek fel Zemplén vármegye képviselőinek a jelenlétében, sejteti a reneszánsz várkastélyban élt Tárkányiak és 'Sennyeyek gazdagságát. Az inventáriumban szerepelnek rész gyertyatartók, köztük egy különleges címeres ötvöstárgy is: „nagy öreg rész gyertyatartó, palotára való, közepén pellinaz madár vagy rézből”, de összeírtak egy asztalra való órát, puskaportartó ónalackot, lószerszámokat is, ugyanakkor volt a ládában: „lóra való skófiummal varrott veres angliai lemesz és egy veres bársony nyomtatott cafrang” is. Külön ládában őrizték a viseleti darabokat és öltözetekhez való anyagokat: kék bársony béleletlen süveg, dolmány alá való fehér baraszalai posztó sárga szattyánnal együtt, rókamál és „feir nyúl bélés”, zöld atlasz, aszszonynak való fekete bársony, bélés nélküli csipkés-virágos süveg, „kis leánká-nak való király színű szoknya előköttővel együtt”, veres nadrág, veres fajlondis posztó, hat sing kisnicher kék posztó, két gyermeknek való aranyprémes (arannyal díszített) kis subához való gallér, egyik veres bársony, másik vont arany, valamint egy darab hajszín (barna) tabit nevű posztó. Minden bizonnyal a katolikus várkápolnából származott az a „veres arany színű tarka matéria”, melyről megjegyezték: „oltárra való”. A textíliák között volt ágyra és asztalra való terítő, lepedő, köztük a kor divatjának megfelelő hímzett és recsecsipkés is: kamuka abrosz, lepedőbe való hitvány rece, négy kötött rece, párnahajban való három hímes varrás, két vég „feirítetlen” abrosz, de összeírtak a kastélytermek díszítésére való „falra való nyomtatott sárga színű kárpitot” és egy márványgolyót – „egy glóbis-forma feir márván kö” – is. Az ingóságok között volt 20 könyv is, köztük egy Biblia, valamint „históriás könyvek”, ráadásul egy töredék írás „Az

130 Nagy 1857–1868. XI. köt. 55–56. pp., Siska 2003. 284. p., Koroknay 2001. 417. p.

131 Borovszky (szerk.) 1905. 23. p.

Ausztiai Ház múlhatatlan bűne” címmel és egy másik, amely a lengyel királyválasztásról szól (*duo fragmenta unum titulo isto: Peccatum irremissibile Domus Astriacae, alterum Regis Polonorum electionem repraesentans*).¹³²

A tárkányi kastély mint erődítmény a 'Sennyeyek alatt is befogadott katonaságot, s mint vár és kincstári jószág a rendi háborúk alatt is megőrizte jelentőségét. Amikor Felső-Magyarország fejedelme, Thököly Imre Zemplén is a hatalma alá hajtotta, a nagytárkányi várkastélyra és a jószágok egy részére is igényt tartott. A jogcím az volt, hogy 'Sennyey Ferenc fiai: 'Sennyey István (Rákóczi későbbi generálisa és kancellárja) és Pongrácz Thököly hűségéről „devialtak”,¹³³ vagyis elpártoltak, letértek, és a királyhoz pártoltak, ezért az ő birtokrészüket Thököly konfiskálta, s csak a többi három gyermek (Ferenc, Sándor, Borbála) birtokai maradhattak meg az özvegy kezén, ezekről a gyermekekről mondja az összeírás: „önagyságának itthon levő édes gyermekj”.¹³⁴ Thököly megbízottja és a rendi felkelők által megölt 'Sennyey Ferenc özvegye, Széchy Mária 1684-ben szerződésben fektette le a nagytárkányi vár megosztását, melynek értelmében a várkapu őrizetét is közösen biztosítják, Thököly állama két darabontot, Széchy Mária pedig négyet fizet. A kapuőrök feladata volt, hogy a nagytárkányi jobbágysággal közöljék uruk parancsát, illetve a postaszolgálat is. A hat darabont tisztjét, a tizedest közösen fizették, az örök együtt laktak a külső és belső kapu közötti drabantházban. A várkastélyban talált hadieszközök (tarack nevű ágyú, szakállas puskák, seregbontó nevű többcsövű löfegyver, hosszú puskák vagy muskéták) egy részét egyébként Thököly elvitette.

A kastély gazdasági vezetője az udvarbíró volt, amikor Thököly megszerezte a tárkányi kastély és a birtok egyharmadát, Kelepecz Istvánt nevezte ki kincstári udvarbírónak,¹³⁵ aki a kastély kulcsával is rendelkezett, egyébként a megyegyűlésen is ő képviselte az uradalmat, és az állami adó kiadásánál és beszédénél is vigyázott, hogy a jobbágyságot erejükön felül ne terheljék. Az udvarbírónak 1684-ben írásban fektették le a kötelességeit, amely az uradalom működéséről is képet ad,¹³⁶ ugyanakkor az új kincstári birtok összeírását is elvégezték.¹³⁷

Az 1684. évi összeírásból kiderül, hogy a tárkányi kastélyt sarokbástyás falak vették körül, négy kiemelkedő négyszögletű sarokbástyával, a keleti és nyugati bástyákban több helyiség, a déli tájolású kapu is a körítőfalak része volt, felette lakóhelyiségek. Volt egy második, külső fala is kastélynak a majorság körül, amelynek szintén volt kapuja, sőt még egy házacska is a kapusnak. A földesúr rezidenciája a keleti bástya melletti épületben volt, az emeleten, az udvarbíró lakószobája mellett volt ugyanis a díszterem („hosszú öreg palota”). Az összeírásban szerepel 'Sennyey István német divatú hintója (*carpentum parvum*

132 MOL UeC 78/51

133 Függelék I.

134 Függelék II.

135 *Dominum provisorem Stephanum Kelepecz provisorem fiscalem Tarkanyiensem...* MOL UeC 115/13

136 Siska 2003. 291–294. pp.

137 Függelék I–II.

Germanicum) és társzekere (*currus castrensis*), az előbbi a főúr presztízséhez illő könnyű kocsi, az utóbbi hadi szállításra való nagyobb alkalmazhatóság volt. Egyébként az összeírás idején, 1684-ben hal meg 'Sennyey István neje, akinek nyolc hordó borát a kastély pincéjében tárolják, s ebből négyet az asszony temetésére szánnak. Az elhalt asszony minden bizonnyal villei Pribék Ádám és Tárkányi Borbála leánya, Pribék Éva, 'Sennyey első felesége volt, aki a Tárkányi-örökség fiági részét is a 'Sennyeyeknek juttatta.

A nagytárkányi várkastély uradalmi központ is volt, s a majorság egy része a kastély területén működött, a raktározásra szánt helyiségekben az uradalmi élelmiszereket, a dézsmagabonát tárolták, a kastély belső és külső fala közötti területen pedig egyéb gazdasági épületek és kertek, sőt még kutak is voltak. „A külső kerítésben”, vagyis a külső várfalnál működött az uradalmi szárazmalom is, amely a jobbágyoknak is örölt, s a malomvám a földesurat illette, ennek egyharmadát Thököly szintén konfiskálta. Ugyancsak uradalmi haszonvétel volt a serfőző (nevelő) is a „kastély előtt való udvaron”, ez minden bizonnyal a kastély katonaságának ellátását is szolgálta. A kastély falánál téglaegető színt is emeltek, a kastély és a gazdasági szárnyak építését az itt gyártott téglákkal végezték, hiszen Nagytárkány alföldi jellegű határában nem volt kőfejtő. A kastélyban több istálló is volt, mert az őrség lovait is el kellett helyezni, nemcsak az urakét, ezek egy része kőből épült. A pincékben az uradalmi borokat tárolták, melyek a 'Sennyeyek máshol fekvő szőleinek terméséből származtak. A családnak a Hegyalján (Tolcsva, Sátoraljaújhely) és a Bodroghözben (Helmec, Kövesd) is voltak szőlőbirtokai. A borokat az uradalmi kocsmákon árulták, az egyiket éppen a várkapu melletti házban üzemeltette az udvarbíró, egyébként a földesúrnak joga volt bárhol a majorságában kocsmát állítani.

A majorság részét képezte két cigány ember is házukkal együtt, amely a kastély középső kapuja mellett állt. Péter vajda és András vajda fia, István az uradalom „tartozékai” voltak, az urasági cigányok státusa hasonlított a zsellérekéhez, de a szervitorokéhoz is, minden bizonnyal különleges szolgáltatásokat tettek a kastély urainak. A kastély területén mezőgazdasági termelés is folyt, a veteményes- és fűszerkert a konyhát szolgálta, de volt major, vagyis aprójószágot nevelő udvar és a peremterületek gazdálkodására jellemző csűr vagy csűröskert is, amelyet itt „bornyús kertnek” is neveztek, mivel a gabona és egyéb termelvények tárolása mellett a bivalyokat, a borjakat, az ökröket, a kecskéket, a tulkokat, a teheneket és a disznókat is tartották, nevelték.

Az uradalom legfontosabb bevétele, a sóvám azonban kívül esett a kastély területén, Thököly egyébként ennek is lefoglalta a harmadát. A kastély 1684. évi leltárában is szerepel 13 „kúsó”, vagyis a máramarosi sókereskedőktől elnyert sókockák. A só vámolásához, szállításához jobbágyi robotot kellett igénybe venni. 1766-ban, amikor a sóvám kincstári tulajdon, a nagytárkányi sókikötőből és a tárkányi királyi sóhivatalból az ungvári uradalom győröcskei jobbágyainak kell a sót a lerakodó helyre átszállítaniuk.¹³⁸ A 18. század elején 200

sókockára becsülik a nagytárkányi sóvám jövedelmét, ezenfelül az alábbiak képezték a majorságot: 28 méhraj, 80 köből őszi vetés, 100 köből gabona, 3 hordó káposzta, halastavak a morotvákon és a Tiszán, szárazmalom 15 köből évi jövedelemmel, valamint a serfőzésből származó 10 hordó sör, melynek értéke ekkor 100 Ft volt.¹³⁹

A sókikötőhöz hasonlóan a Tisza mellett húzódtak az ártéri gyümölcsösök is; az uradalomnak két gyümölcsöse volt 1684-ben: a Somodi-kert és a Szócs-kert. Feltűnő, hogy Nagytárkányban mennyi föld van allodiális kezelésben, az összeírás 92 holdat említ az egyik, 32-t a másik nyomáson, sok földet azonban be sem vetettek. Az összeírás szerint az allódium földjeit kétnyomásos szisztémában művelték (egyik évben ugar és őszi szántás, a következő évben az őszi helyére vetették a tavaszt, az ugar helyére pedig feltehetően az őszi búzát és rozsot), ami arra utal, hogy a majorsági földeket a kétnyomásos rendszer idején hasították ki a nagytárkányi határban. Az allódium tekintélyes szántóterülete összefügg a kastély mint erősség és földesúri lakóhely üzemeltetésével, hiszen itt mindig nagyszámú katonaság, cselédség és úri nép lakott, amelynek szüksége volt a majorsági termésre, ugyanakkor az udvarbíró és az uradalom szolgálói képesek voltak a termelés megszervezésére. Az allodiális szántókat minden bizonnyal jobbágyi robottal is műveltették, akárcsak a kaszálókat és réteket, melyekről tekintélyes, 219 szekérnyi szénát kaszáltak egy évben.

II. Telkek, jobbágyok, adózás

1. Jobbágyi társadalom és adózás a 16. században

Nagytárkány mint birtokközpont és a Tárkányi, Vékey majd 'Sennyey család kastélyának faluja azok közé a feudáliskori falvak közé tartozik, amelyekben a birtokosok és a birtokjognak, földesúri joghatóságnak alávetett népesség – jobbágyok, zsellérek –, valamint a falu társadalmának kiváltságos, egykor azonban feltehetően szintén a földesúri függésben élt elemei együtt, egy településen éltek. Láttuk, hogy a 'Sennyey-levéltár pusztulásával a birtokos társadalom helyi művelődés- és gazdaságtörténetére kevés forrás élte túl a második világháborút, a falu adózó népességére vonatkozó összeírás-jellegű források azonban feltűnő bőségben maradtak ránk. Nagytárkány azok közé a települések közé tartozik, amelyeknek adójegyzékei a kora újkorban végig megmaradtak, így mind a jobbágyi termelés jellegére, mind az adózó férfiakra, vagyis a család- vagy háztartásfőkre elegendő kútfőkkel rendelkezünk. A birtokos család iratainak pusztulása azonban a jobbágyi termelés és társadalom kutatását is nehezíti, hiszen a jobbágy és telke, gazdasága mindig a birtok, az uradalom, a település telekrendszerének része, s a jobbágyi üzemszervezet csak a földesúri birtokra vonatkozó forrásokból rekonstruálható.

139 MOL UeC 30/17

Nagytárkány 1541-ben jelenik meg először a rovásadó, vagyis a porta mint adóegység alapján kivetett állami adó jegyzékeiben, ekkor 3 portára becsülték a Tárkányi család teljes jobbágynak adóképesességét, hiszen az adót alapvetően a telki gazdaságra vetették ki, de szerepel 3 szabad személy is az összeírásban. Ez utóbbiaknak valami módon sikerült a földesúri joghatóság alól felszabadítaniuk magukat, s ezért az állami adót sem kellett fizetniük. 1546-ban már 4 adóportát írnak össze Nagytárkányban, és a lajstromban megjelenik 7 zsellér is, így ez az első forrás, amely a teljes jobbágyokon kívül a korabeli gazdaság fontos szereplőit, a jobbágytelekkel nem vagy csak részlegesen rendelkező, de a termelésben részt vevő réteget említi. Ugyanekkor csak 1 szabadost, vagyis járulékot nem fizető, de egy jobbágyteleknyi gazdaságban termelő családfőt vetnek fel a jegyzékbe. 1548-ban kétszer is összeírták a nagytárkányi lakosok adóképesességét, mind a kétszer 3 adóportával, a zsellérek száma azonban 8, illetve 6, a szabadoké pedig 7, illetve 4 volt.¹⁴⁰

1549-ben az adórovók vagy dicátorok jegyzékében a falu 5 birtokosa nevével szerepel, mind Vékey Ferenc, mind a négy Tárkányi (István, Miklós, Farkas, Gáspár) 1-1 portányi adóképesességű résszel rendelkezett a faluban, azaz összesen 5 adóporta után fizettek a nagytárkányiak a királynak, portánként 1 Ft-ot. Ugyanakkor Boda Oszvald birtokolta a 3 portányi Kistárkányt, s a törökkorban elpusztult, a 18. századtól már csak határnévként továbbélő Maráza szintén 3 portával szerepel.¹⁴¹ Nem sokkal később, 1567-ben az adólajstrom már több információval szolgál a faluról. Nagytárkány ekkor 3 adóporta után 3 Ft-ot fizetett, vagyis ennyi volt a teljes jobbágyok adóképesége. A deserták, azaz pusztá telkek száma 2, ennyi jobbágytelek állt üresen, két telken nem gazdálkodtak. A jobbágyok rengeteg okból elhagyhatták telküket, még az ún. örökös jobbágyok is, igaz, őket a vármegyén keresztül visszakövetelhetette új földesuruktól. Hogy Nagytárkányban miért lettek pusztává a telkek, nem tudjuk biztosan, de minden bizonnyal itt is pusztítottak a török hadak. Bár a bodrogi közeli falvak nem hódoltak a törököknek, a portyák őket sem kímélték. 1567-ben a Nagytárkánynyal szomszédos Battyánban, Ágcsernyőn és Marázán a jobbágyok egy része nem fizetett adót, mivel a tatárok felégették, Battyánban 3 leégett házát írtak össze az adórovók.¹⁴² Ez a pusztítás, amely során a II. Szulejmán által János Zsigmond megsegítésére küldött tatár csapatok Zemplén vármegye számos helységét elpusztították,¹⁴³ feltehetően Nagytárkányt sem kímélte. 1569-ben a leleszi prépost jószágainak összeírásakor Polyán faluban 10 pusztá jobbágytelket találtak, amelyek egy részét a tatárok égették fel.¹⁴⁴ Sárkány falut nemcsak

140 Tasnádi Nagy 1881 (OSZK Fol. Hung. 1932) II. köt. 101. p.

141 MOL E 159 Zemplén 1549

142 *Batyon: Porta 7 1/2. Combuste domus 3. Reliqui per tartaros totaliter devastati. Ag Chernyeu: Porta 1 1/2. Reliqua pars totaliter combusta et deuastata. Maraza: Porta 2. Reliqua pars combusta et deuastata.* MOL E 159 Zemplén 1567

143 Veress 1966. 312. p.

144 *Loca deserta praedialia 10, quorum alia per deuastationem tartarorum sunt depolulata et combusta.* 1569. MOL Uec 18/17

felégették, hanem lakosait is elhurcolták a török hordák, Ágcsernyőt pedig porrá égették.¹⁴⁵

Az 1567. évi portális adójegyzékben 6 zsellért (*Inquilini*) is összeírtak, vagyis a 16. század közepén viszonylag állandó a zsellérek száma a faluban. A zsellérekén kívül a falu társadalmához tartozott az a 10 családfő is, akik a kastély és a birtokosok szolgálatában álltak mint katonák, egyikük kulcsár volt a várban (*pedites, clauiger ad castellum et nobilium*). Ez az első összeírás, amely utal a szabadosok foglalkozására, hiszen a katonának és vártisztviselőnek, szolgálattevőnek álló jobbágyok mentesültek mind a földesúri, mind az egyéb terhek alól. A nagytárkányi várkastély őrségével, fegyvereseivel mint kisebb jelentőségű erősség, illetve mint földesúri rezidencia nem kevés lehetőséget nyújtott a környék jobbágyainak a társadalmi emelkedésre. Ugyanekkor a tárkányi uradalomhoz tartozó szomszédos falu, Battyán lakosai között is találunk zsoldos katonákat és uradalmi pásztorokat (*mercenarii, pastores*) az adójegyzékben.¹⁴⁶ A leleszi uradalom 1569. évi urbáriumában Leleszen a 20 libertinus között az alábbi foglalkozásnevek szerepelnek: Katona, 2 Molnár, 3 Szabó, 2 Szűcs, 2 Borbély, 2 Kovács, 2 Mészáros, Martalóc; Dely János kapusként, Almasy Pál pedig kulcsárként szolgál a császári seregeket befogadó prépostság mezővárosában. A leleszi uradalom Nagytárkánnyal szomszédos falujában Fütő, Kertész, Molnár, Juhász, Szabó, Varga nevű zsellérek élnek.¹⁴⁷

Nagytárkány adóképesége átlagos falura enged következtetni. Ha az 1549. évi adójegyzékben megvizsgáljuk a környékbeli zempléni falvakat, többet is találunk, amely hasonló adófakultással rendelkezik, vagyis a bodrogi közeli falvak hasonló termelési képességgel és népességgel bírtak: Agárd (7), Ágcsernyő (4,5), Bacska (5), Bély (5), Kisgéres (5,5), Kistárkány (3), Ladmóc (5), Nagykövesd (4), Rad (6), egyedül Perbenyik (9) adóképesége közelítette meg a 10 adóportát. A 16. század közepén Zemplén vármegye 2216 portájából a Nagytárkányra eső 5 porta alig több mint 2%-e volt a megye adófakultásának, vagyis igen kevés súllyal szerepelt a falu a kiterjedt Zemplén gazdaságában. Bár birtokosai a megye tekintélyes, középkori eredetű családjának tagjai voltak, sem birtokaik, sem társadalmi súlyuk nem vetekedhettek a főurakéval és uradalmakkal (Perényi Péter, Serédy Gáspár, Homonnai Drugeth Imre).¹⁴⁸ A szűkebb régió, a Bodrogi köz gazdaságában sem alkotott számottevő gazdasági erőt Nagytárkány, 1541-ben a vidék 234 portájából csak 3-at adtak a nagytárkányi jobbágyok, ami az 1,5%-ot sem éri el.¹⁴⁹

Míg a legkorábbi dicális összeírásokból a falunak csak az adóképeségéről és a társadalomstruktúrájáról nyerhetünk valamelyest képet, azt, hogy valójában kik laktak itt, a legrégebb magyarországi járadékforma, a kora középkorig

145 Tasnádi Nagy 1881 (OSZK Fol. Hung. 1932) III. köt. 22. p.

146 MOL E 159 Zemplén 1567

147 MOL UeC 18/17

148 Maksay 1990. 2. köt. 1038–1068. pp.

149 Tasnádi Nagy 1881 (OSZK Fol. Hung. 1932) III. köt. 18. p.

viSSZAVEZETHETŐ egyházi dézsma jegyzékeiből derül ki, mivel ezek a listák az adózók nevét is tartalmazzák. Az egyházmegye püspökének fizetett tized vagy dézsma az alapvető termelvényekből járt, elsősorban gabonából, borból, továbbá méhkasok (méztermelés) és bárányok után. A dézsmát, azaz a termés tizedét úgy szedték, hogy a vármegyét járásokra osztották, s a járások falvait egymás után bejárták a dézsmafedők, akik jegyzékeiket is járások szerint állították össze. Az egyház gyakran bérbe adta a dézsmát, a 16. század közepétől éppen az államnak, s így a Kamara adminisztrációja szedte be, a jövedelmet pedig a végvárok fenntartására, a török elleni háborúra fordították. Nagytárkány azok közé a – történeti források szempontjából – szerencsés falvak közé tartozik, amelyeknek a 16. században igen sok évből ismerjük a dézsmajegyzékeit, a legelső pedig igen korai, hiszen 1548-ból maradt fent. Ekkor Nagytárkány a Helmezi járásba tartozott, akárcsak a szomszédos falu, Kistárkány.

1. táblázat

Nagytárkány gabonadézsmája, 1548

	Név	Kalangya*/ kéve	Zab (kéve)	Összes kéve
1.	Varga Bálint asztagrakó	3		90
2.	Fenes Mihály	3	15	105
3.	Korcsma János bíró			
4.	Korcsma Miklós bíró			
5.	Tompa István	5	15	165
6.	Kovács Demeter	4/4	21	145
7.	Márton Mihály	1,5		45
8.	Máté Jónás	7	15	225
9.	Gunger(?) Péter	2/9	21	90
10.	Folnagy (Fónagy) István	3/6	21	117
11.	Fazokas Gergely	2,5/9		84
12.	Jankó Ferenc	3,5	15	120
13.	Kovács Gáspár	5/12	22	184
14.	Bagonya Lukács	10,5	15	330
15.	Kovács Menyhért	7/10	27	247
16.	Varga Péter	4		120
17.	Fazokas Máté	4,5		135

*1 kalangya = 30 kéve

Forrás: MOL E 158 Zemplén 1548/4

Az első ismert dézsmajegyzék igazolja a birtoktörténeti adatokat, hiszen a szomszédos Kistárkány külön helységgé, mégpedig kisebb népességgel és alacsonyabb termelési képességgel faluként szerepel, itt 1548-ban Tót Mihály bírósága idején 12 dézsmaadó volt, a legtöbbet Céke(i) Gergely (305 kéve őszi és 40 kéve zab) és Paci Ferenc (243 kéve őszi, 45 kéve zab) fizetett.¹⁵⁰

Egy évvel később, 1549-ben a nagytárkányi gabonatermelők között újabb nevek bukkannak fel: Bíró Bálint, Boros Demeter, Pap István mint telkes jobbágyok és az ún. kereszténypénzt fizető Csillag Tamás.¹⁵¹ Ez a dézsmajegyzék az első,

150 MOL E 158 Zemplén 1548/4

151 MOL E 158 Zemplén 1549/1

amelyben a zsellérek, vagyis telki gazdasággal nem rendelkezők is szerepelnek, akik alacsony összegű (általában 6/12 dénárnyi) fizetéssel – ún. keresztény-pénzzel – tartoztak az egyháznak.

A gyakori elöntéssel fenyegető Tisza mellett fekvő Nagy- és Kistárkány a 16. században a legkisebb termelési képességű falvak voltak a korabeli Bodroghözben, ahogy az 1565. évi gabonadézsma összehasonlító táblázata is demonstrálja.

2. táblázat

A Bodroghöz gabonatermése, 1565

	Falu	Kalangya (30 kéve)	Kéve	Összesen (kéve)	Méhkas
1.	Ágcsernyő	54	4	1624	
2.	Maráza	45 "		1362	
3.	Zétény	39	5	1175	
4.	Bacska	32	6	966	5
5.	Perbenyik	30 "		915	
6.	Pálfölde	29 "		885	
7.	Helmec	26		780	
8.	Polyán	23 "	9	714	
9.	Battyán	21	6	636	
10.	Agárd	20 "		615	
11.	Csernyő	19	13	583	
12.	Sárkány	19		570	26
13.	Nagyvárkány	17	3	513	
14.	Kistárkány	13	8	398	

Forrás: Tasnádi Nagy 1881 (OSZK Fol. Hung. 1932) II. köt.

1568-ban mind Nagyvárkány, mind Kistárkány a Bodroghözi járásba tartozott, amikor a dézsmaszedők a Szepesi Kamara javára begyűjtötték a tizedet. A dézs-majegyzékbe nemcsak a dézsma, hanem a termés mennyiségét is bejegyezték, s kitűnik, hogy az egyházi adó valóban 10%-a volt a jobbágyi termésnek. Nagyvárkányban Máté Tamás 60 kalangya, vagyis 1800 (!) kéve őszi gabonát termelt ebben az évben, míg Kistárkányban András deáknak volt a legtöbb termése, majdnem 1600 kéve. Tavaszt zabból vetettek, de alig volt olyan, aki ebből is aratott. A két falu közötti hasonlóság és különbség is kitűnik a táblázatból, hiszen mindkét falu adózói főként a kenyérhez való őszi vetésű gabonából adtak dézsmát, az állattartást szolgáló tavaszi gabonából keveset termeltek. Nagyvárkány háztartásfői majdnem kétszeresét teszik ki a kistárkányi adózóknak, ami a népesség jelentős különbségét jelzi.

3. táblázat

Nagytárkány és Kistárkány gabonatermése, 1568

	Név	Őszi gabona kalangya*	Zab kalangya*
<i>Nagytárkány</i>			
1.	Merő András	12	
2.	Kovács Márton	10	
3.	Kovács Máté	23	
4.	Istenes Gergely	23	
5.	Nyíri János	30	10
6.	Kovács János	25	
7.	Fónagy Demeter	25	10
8.	Korcsma Benedek	35	
9.	Német Márton	40	
10.	Varga Balázs	31	
11.	Török István	20	
12.	Máté Tamás	60	
13.	Varga Péter	18	
14.	Varga Mátyás	14	
15.	Somogyi György	10	
16.	Kovács Mátyás		10
<i>Kistárkány</i>			
1.	Tábor Lőrinc	6	
2.	Pálcai Márton	8	
3.	Céke(i) Péter	15	4
4.	Céke(i) Gergely	30	5
5.	Pálcai Tamás	27	
6.	András deák	53	13
7.	Varga Jakab	10	
8.	Agárdi Gergely	50	
9.	Nehéz Gergely	8	

* = 30 kéve

Forrás: MOL E 158 Zemplén 1568/1

Az adójegyzékek a család- vagy háztartásfők és a termés (tized) mennyisége mellett az adózókról semmi mást nem árulnak el, így a jobbágysorsát sem tudjuk nyomon követni. A Kovács jobbágycsalád talán kivétel, hiszen az 1548. évi dézsmajegyzékben szereplő Kovács Gáspár 1559-ben még mindig a tárkányi jobbágytelken lakik, hiszen földesurai, Vékey Ferenc és a Tárkányiak a vármegye előtt pereskednek a telken.¹⁵² 1568-ban több Kovács nevű jobbágy is ad dézsmát, egyikük feltehetően az ekkor már nem élt Kovács Gáspár rokona. Az 1568. dézsmajegyzékben azonban feltűnik Somogyi György neve, aki, mint láttuk, 1561-ben még – mint kistráskai illetőségű – a nagytárkányi várban volt császári és királyi szervitor, feltehetően katona, s gyilkosságba keveredvén, földes-

152 Tóth 1990. 50–51., 419. sz.

ura és kapitánya, Vékey Ferenc vette védelmébe a vármegye előtt.¹⁵³ Ugyanez a Somogyi György 1568-ban már teljes jobbágyként szerepel a nagytárkányi dézsmalistán, ura feltehetően telket adott neki szolgálatai fejében, s így megtelepedvén, tagja lett a nagytárkányi jobbágyi közösségnek és telekszervezetnek. Minden bizonnyal a bűnös szervitor és jobbágy leszármazottja az a Somogyi Gergely, aki az 1620-as évektől Nagytárkány legtöbbet adózó jobbágysai között szerepel.

Bár a mezőgazdasági termelés láthatóan élénkül, egyre többen kapcsolódnak be a gabonatermesztésbe, Nagytárkány és szomszédos falvai: Maráza, Kistárkány továbbra is a legalacsonyabb termést produkálják a Bodroglőközben, ahol 1574-ben Perbenyiken termelik a legtöbb őszi és tavaszi gabonát.

4. táblázat

A Bodroglő köz gabonadézsmája, 1574

	<i>Falu</i>	<i>Kalangya (30 kéve)</i>	<i>Kéve</i>	<i>Ősszesen (kéve)</i>	<i>Tavaszi (kéve)</i>	<i>Méh (dénár)</i>
1.	Perbenyik	87	11	2621	195	26
2.	Battyán	76	4	2284	198	22
3.	Agárd	61,5		1845	46	
4.	Bacská	41,5	7	1255		12
5.	Ágcsernyő	38	1	1141	105	46
6.	Nagytárkány	33,5	4	994	101	11
7.	Maráza	21,5	7	652	27	5
8.	Kistárkány	3	12	102	9	24

Forrás: Tasnádi Nagy 1881 (OSZK Fol. Hung. 1932) II. köt.

Nagytárkány viszonylag alacsony termését azonban egyre több jobbágy állítja elő, 1579-ben 25 jobbágy ad dézsmát, míg 6 zsellér fizet kereszténypénzt. Fel-tűnő, hogy Nagytárkány adózói között kevés az egy családból (legalábbis férf-iágból) származó jobbágy, csak a Fónagy, a Korcsma, a Máté, a Kovács és a Var-ga családból szerepelnek ketten, de nem többen a listán. Ezek a családok egyébként már az 1548. évi jegyzékben is szerepelnek, így eredetük talán még

153 Tóth 2001. 1211–1216., 1270–1275. sz.

a középkor végére megy vissza, kontinuitásuk azóta szakadatlan, de ide sorolhatjuk a Tompa és a Máté családot is.

5. táblázat

Nagytárkány gabonatermése, 1579

	Név	Őszi kalangya*	Tavaszi (kéve)	Keresztény-pénz
1.	Korcsma Márton bíró			
2.	Ferenc Gergely	15	45	
4.	Hetei Jónás	10		
5.	Bíró Kelemen	7		
6.	Panyi Pál	15	30	
7.	Móré László	10		
8.	Angyal Miklós	16	45	
9.	Kovács Máté	25		
10.	Somogyi György	30	300	
11.	Burdahan Márton	12 "	30	
12.	Korcsma Benedek	25	120	
13.	Pap István	8	30	
14.	Fónagy Demeter özv.	26	90	
15.	Varga Balázs	54	90	
16.	Izsák Pál	20	15	
17.	Máté Márton	13		
18.	Tompa Mihály	53	90	
19.	Varga Mátyás	10		
20.	Tálgártó András	5		
21.	Paci Gáspár	6		
22.	Istenes Péter	6 "		
23.	Fónagy Mátyás	6		
24.	Varga Péter	8 "		
25.	Borlobás Demeter	10	150	
26.	Tót Tamás	zsellér		6 dénár
27.	Kovács Balázs	zsellér		6 dénár
28.	Vaskonc Miklós	zsellér		6 dénár
29.	Török Orbán	zsellér		6 dénár
30.	Máténé	zsellér		6 dénár
31.	Vada Péter	zsellér		6 dénár
32.	Kocsis Imre	zsellér		6 dénár

* = 30 kéve

Forrás: MOL E 159 Zemplén 1579

Ha az 1579. évi dézsmalistát összevetjük az 1548. évi összeírással, a férfirokonságú nemzedékek egymásutániségát is nyomon követhetjük. A törzsökös családokban az idős jobbágyokat új családtagok váltották fel: *Fónagy* István – Demeter özvegye (1568-ban Demeter), Mátyás; *Korcsma* János, Miklós – Benedek, Márton; *Kovács* Gáspár, Menyhért – Balázs, Máté; *Tompa* István – Mihály; *Varga* Bálint, Péter – Péter, Balázs, Mátyás; *Máté* Jónás – Máténé, Márton (1568-ban: Tamás).

Nagytárkány portaszáma a 16. század végéig viszonylag egyenletes maradt, nem süllyedt le 2-re, de a 4-et sem érte el. 1569-ben süllyed először 3 alá (2 ½), de még ekkor is tekintélyesebb gazdasági erővel rendelkezik, mint a szomszéd birtokok, hiszen Móré Gáspár özvegye két falujának – Kistárkány és Maráza – egyike sem éri el a 2 adóportát. Nagytárkánynak 1573-ban, amikor az új király,

I. Rudolf koronázására szedik a rovásadót (*Dicae honorariae pro serenissimo novo rege Rodolpho*), még mindig 2 ½ portában állapítják meg az adóképes-ségét. Az 1574. és 1576. évben 3 ½ a portaszáma (Kistárkányé már csak 1), 1578 és 1582 között még valamelyest emelkedik is, hiszen ekkor 3 ¾ porta után fizetik Nagytárkány jobbágysai az adót.¹⁵⁴

A 16. század második felének gabonalistái a termelési kedv élénkülését mutatják, ami nem csodálható, hiszen ez az időszak a magyarországi mezőgazdaság virágzó korszaka, Európában ugyanis felszökött a mezőgazdasági cikkek ára, élénkült az élelmiszerek iránti kereslet, ami a magyarországi termelést és árakat is felfelé húzta. 1591-ben kétszer többen szerepelnek a jegyzékekben, mint 1548-ban.

6. táblázat

Nagytárkány gabonatermése, 1591

	Név	Kalangya*/kéve		Összes kéve Keresztény- pénz
		Őszi	Zab	
1.	Korcsma Márton bírő			
2	Cék(e)i Márton	30	2/6	966
3.	Kovács Bálint	13		390
4.	Ács András	5		150
5.	Kovács Mihály	10		300
6.	Tompa Péter	9		270
7.	Ferenc András	9	4 "	405
8.	Székely András	20		600
9.	Fűvás Márton	4		120
10.	Paci Pál	5 "	4 "/13	313
11.	Angyal Miklós	9	6/18	438
12.	Kovács Péter	6 "		195
13.	Kovács Antal	5		150
14.	Kovács Bálint	5		150
15.	Fazekas Máté	41	5/15	1395
16.	Céki Mihály	6 "	14/12	627
17.	Kocsis István	22		660
18.	Korcsma Tamás	18	2/6	606
19.	Kocsis Imre	10		300
20.	Tompa Mihály	30	5/15	1065
21.	Varga Gergely	36 "	5/15	1260
22.	Török István	20	3/9	699
23.	Máté Márton	10	1/3	333
24.	Szekeres Orbán			6 dénár
25.	Fazekas Márton			6 dénár
26.	Varga István			6 dénár
27.	Gerő István			6 dénár
28.	Vajda Péter			6 dénár
29.	Gerébfi Demeter			6 dénár
30.	Lengyel Sándor			6 dénár
31.	Móré András			6 dénár
32.	Tót György			6 dénár
33.	Kovács János			6 dénár

* = 30 kéve

Forrás: MOL E 158 Zemplén 1591/1

154 MOL E 159 Zemplén 1569–1573

Ha az újabb generációváltást vizsgáljuk 1579 és 1591 között, néhány jobbágy családfő mindkettőben szerepel: Angyal Miklós, Kocsis Imre, Máté Márton, Tompa Mihály, Vajda Péter, Varga Péter, őket tekinthetjük a nagytárkányi paraszti társadalom legtekintélyesebb tagjainak. A generációváltást az alig több mint tízéves időszakban is nyomon követhetjük a törzsökös családokban: *Kocsis Imre* – Imre, István; *Korcsma Benedek*, Márton – Márton, Tamás; *Móré László* – András; *Paci Gáspár* – Pál, *Tompa Mihály* – Mihály, Péter; *Tót Tamás* – György; *Török Orbán* – István; *Kovács Balázs*, Máté – Antal, János, Bálint, Mihály; *Varga Balázs*, Mátyás, Péter – Gergely, István. A 16. század végén alig tűnnek fel újabb jobbágyi családok, talán csak a Cékei családot sorolhatjuk ide (amely 1568-ban még Kistárkányban adott dézsmát), de új nevek a Gerő, Geréofi, Szekeres, Lengyel, Móré is. Az adózók közel harmada azonban nem telkes jobbágy, illetve nincs értékelhető gabonatermése, ezért 10-en kereszténypénzt fizetnek. Korábban jobb volt az arány, 1579-ben még csak az adózók kb. ¼-e tartozott a zsellérséghez, ami egyértelműen szegényedést mutat. Bár a zsellérség mint társadalmi csoport nélkülözhetetlen a jobbágyi társadalomban és főként a gazdaságban, hiszen a gazdag parasztcsaládok, földesúri és egyéb üzemszervezetek gazdálkodása elképzelhetetlen szabad munkaerő nélkül, a zsellérség arányának egy emberöltő alatti növekedése a szegényedés jele is lehet, ami a háborús időszak és a gazdasági recesszió következménye. A zselléri státus egyébként sokféle állapotot tükrözhet, mást jelenthet a zsellér a földesúr telekszervezetében, megint mást az adórovóknak és a dézsmaszedőknek, akik a parasztok pillanatnyi adóképesességét veszik figyelembe, s a telki állományból nem részesülő, más jobbágytelken vagy más házában élő személy mellett az is kereszténypénzt fizet, aki telkes jobbágy ugyan, de valamilyen okból éppen nincs számottevő jövedelme a telki gazdaságból. A zselléri jogállás valódi tartalmának feltárásához többfajta forrás szükségeltetik, az állami és egyházi adó jegyzékeit össze kellene vetni a földesúri joghatóságra vonatkozó családi, uradalmi iratokkal, ezek hiányában nem dönthető el a zsellérség jellege.

A 16. és 17. század fordulóján a törökker legnagyobb pusztulással járó háborúja zajlott, melyet a kortársak „hosszú”, a történeti hagyomány pedig „tizenöt éves háború” megnevezéssel illetett. A háború kezdeti időszakában 1595-ben még mindig 33-an adtak gabonadézsmát Nagytárkányban,¹⁵⁵ míg 1596-ban az adóporták száma 2,5,¹⁵⁶ vagyis 1 adóporta mögött kb. 13 dézsmafizető jobbágháztartás bújik meg. Ha ezt a számítást korábbra is elvégezzük (1549-ben 5 adóporta – 1548-ban 17 jobbágy; 1567-ben 3 adóporta – 1568-ban 16 dézsmafizető jobbágy), más arányszámot kapunk: 5,6 és 5,3 jobbágy/adóporta, vagyis a század vége felé egyre több jobbágy, illetve termelő állítja elő a közel ugyanolyan adóképeséget, ami feltétlenül együtt járt a népesség gyarapodásával is.

155 MOL E 158 Zemplén 1595/1

156 MOL E 159 Zemplén 1596

A portaszám mögött csak 1598-ban sejlenek fel először a jobbágygazdaságok, hiszen ettől az évtől egészen 1608-ig a ház (domus) lesz az adókivetés alapja, s ez már közelít a háztartások valós számához. 1596-ban Nagytárkány portaszáma 2 ½, s két évre rá, 1598-ban ennek az adóképessegnek már 43 ház felel meg, vagyis 1 portányi adóképessegét kb. 17 háztartás állított elő. A házak mint adóalapok nagy része a birtokosoknak alávetett jobbágygazdaságokból származott, Paczoth Ferenc jobbágyainak 22 háza, míg özvegy Tárkányi Jánosné jobbágyainak 17 háza volt az összeírás szerint. A házak szerint szedett állami adó lajstromába jobbágyokat (*coloni*) írtak össze, akik azonban távolról sem mind telkes jobbágyok voltak, inkább családfőket, háztartásfőket láthatunk bennünk, akik családtagjaikkal, háznépükkel külön házacskában éltek. A házak alapján összeírt adólajstrom abban is újdonság, hogy a birtokos családok mellett itt jelennek meg először az egyetlen nemesek, Gombos György neve alatt 2, Gál Mihály és Korcsma János nevével 1-1 házat írtak össze. Ugyanekkor Kistárkányban 'Sennyey Jónás földesúr neve alatt 6, Bojti László neve alatt 2, Paczoth Ferenc neve alatt 3, Bornemisza Mátyás neve alatt 1, Vanczodi Miklós neve alatt 1 jobbágyi házat vettek fel a dicalis összeírásba.¹⁵⁷

Az 1598. évi házösszeírásban tűnnek fel először név szerint Nagytárkány kiváltságos elemei, akik között Korcsma János a falu jobbágyi társadalmából emelkedett az elitbe. Hogy nemességet is szerzett-e ekkorra, vagy csak egykori jobbágyi telkét szabadította fel földesura a járadékok alól, nem tudjuk. Bizonyos viszont, hogy a törzsökös Korcsma jobbágycsalád, amelynek két tagja, János és Miklós a gabonalista tanúsága szerint már 1548-ban a falu bíráiként szerepel, végig a falu vezető famíliája marad, hiszen 1568-ban Korcsma Benedek, 1579-ben és 1591-ben Korcsma Márton, 1591-ben pedig Korcsma Tamás a falusi bíró, aki már a második vagy harmadik nemzedék tagjaként kerül a bírói hivatalba. A falusi bíróság nemcsak tekintélyt feltételez, hanem bizonyos gazdasági előnyökkel is jár, hiszen a dézsmálásnál általában felmentik a tized fizetése alól, minden bizonnyal az adminisztrációban való tevőleges részvétele miatt. A Korcsma család felemelkedéséhez gazdasági tevékenysége és tehetsége is hozzájárult, 1565 és 1569 között ugyanis, amikor Nagytárkányban egy rövid időre bort is termelnek, Korcsma Péter és Máté bordézsmaát is ad.¹⁵⁸ Társadalmi emelkedésükhöz minden bizonnyal hozzájárult szervitori működésük is, hiszen Korcsma Péter, aki 1565-ben 35 köből bortermés után adózik Nagytárkányban, szerepel Vékey Ferenc végrendeletében. A nagy hatalmú birtokgyarapító földesúr ugyanis Agárdon egy egész telkes jobbágyot (telkével együtt) hagy Korcsma Péterre.¹⁵⁹ Korcsma Péternek nem sokkal később, 1570-ben Vékey lánya, Palugyay Ferencné Vékey Erzsébet is ad egy nemes telket örökbe, mégpedig Nagytárkányban. Az egykori jobbágytelekből valódi nemesi birtok lett, hiszen a

157 MOL E 159 Zemplén 1598. Tasnádi Nagy 1881 (OSZK Fol. Hung. 1932) III. köt. 29. p.

158 MOL E 158 Zemplén 1565/2, 1567/3, 1568/10, 1569/5

159 Agárd. Ugyanezen faluban hagyott Vekey Ferenc Korchoma Péternek egy ház jobbágyot, az jobbágyinak neve: Farkas Ambrus, kit most es bír Korchoma Péter. 1570 körül. MOL UeC 93/73

földesúrnő a királyi helytartótól adományt is szerzett egykori jobbágynak, akit birtokába nemesi módon be is iktattak.¹⁶⁰ A társadalmi emelkedés csúcsa a jobbágyi világban a nemességszerzés, s ez a Korcsmák esetében sem volt más-ként, nemesek, sőt birtokosok lettek, 1629-ben Korcsma Jánost már Nagytárkány tekintélyes nemeseként említi a Zempléni Református Egyházme-gye jegyzőkönyve.¹⁶¹

Az 1598. évi házösszeírással egy időben készült az a gabonajegyzék, amely-be 22 jobbágy és 8 zsellér került be. A lista tartalmazza a termés mennyiségét is.

7. táblázat

Nagytárkány gabonatermése, 1598

	Név	Kalangya*/kéve		Összes kéve Kereszténypénz
		Őszi	Tavaszi	
1.	Céki Mihály bíró			
2.	Céki Márton	20	6	646
3.	Orosz János			6 dénár
4.	Varga István	4/16	2/28	238
5.	Ács András	13	5	572
6.	Vajda Péter			6 dénár
7.	Barlobás Demeter			6 dénár
8.	Kovács Mihály	10		320
9.	Varga György			6 dénár
10.	Tompa György	11		352
11.	Gőz Tamás	5		162
12.	Ferenc András	13		412
13.	Kerülő Márton			6 dénár
14.	Boros János	3/16		112
15.	Paci Pál	17		534
16.	Angyal Miklós	18	6	768
17.	Kovács Péter	13/3	4	547
18.	Kovács Antal	8/16	1/24	328
19.	Kovács Bálint	6/16		208
20.	Somogyi Máté	22/10		714
21.	Kocsis Istvánné özv.			6 dénár
22.	Korcsma Tamás	17		544
23.	Orosz János	9		288
24.	Kovács János	10		320
25.	Tompa Mihály	10		320
26.	Nyíri Gergely	36/9	4	1289
27.	Török Orbán			6 dénár
28.	Török István	40		1280
29.	Véki András			6 dénár
30.	Máté Márton	26		832

* = 30 kéve

Forrás: MOL E 158 Zemplén 1598/3

Ha az 1598. évi házösszeírás 43 házát megfeleltetjük a korabeli dézsmajegyzék adózóinak értékével (30 fő), látjuk, hogy a házak száma több mint egy negyed-

160 MOL P 599 Elenchus 390. p. (Másolata: HOM NA 6989)

161 Zoványi 1909. 94. p.

del magasabb, mint a dézsmafizető családfőké. Ez az összevetés is aláhúzza, hogy az adóházak száma minden bizonnyal közelít a lakóházak valós számához, vagyis a korabeli Nagytárkányban közel 50 különálló házban élt a jobbágyi népesség és zsellérség, s egy beltelken több lakóhelyet is felhúzhattak. Ezek a lakóhelyek természetesen a legegyszerűbb paraszti igényeknek megfelelő, sárból, agyagból, boronából, zsúpból, nádból – a Tisza menti területek építőanyagaiból – összerótt apró házacsok lehettek, amelyek a tárkányi kastély dombja és a Tisza menti kertek között húzódtak. Hogy a félszáz házikó alkotott-e utcákat s milyen településrendet követett, ezt a források elégtelensége miatt nem lehet eldönteni.

A házösszeírás és a dézsmajegyzék alapján a 16. század végén Nagytárkány viszonylag népes faluként jelenik meg, lakosságának megbecsüléséhez azonban nem elegendő a két összeírás, csak annyit állapíthatunk meg, hogy a 30 dézsmaadó és a 43 ház legalább 150 fős népességet feltételez. A 16. század végi összeírásban az alábbi családokból ketten vagy többen is adnak dézsmát, egy részük feltehetően a telken is osztozott: Céki, Kovács, Orosz, Tompa, Török, Varga. Az 1598. évi összeírás azonban alkalmas arra, hogy Nagytárkányt elhelyezze a régió helységeinek sorában. Ha Zemplén vármegye lajstromát nézzük, a legtöbb helység házszáma jóval alatta van a 40-nek, Zemplén 455 helysége közül az alábbiak vethetők össze Nagytárkánnyal: Dereglyő (40), Felső-Megyaszó (44), Erdőbénye (54), Habura (50), Hernádnémeti (42), Hosszúmező (54), Keresztúr (55), Kisgéres (41), Kistoronya (40), Klenova (46), Nagygéres (50), Nagytoronya (42), Pácin (46), Parnó (42), Pesolina (46), Sókút (45), Ulics (42), Vásárhely (40), Velejta (40), Világ (40), Zombor (44).¹⁶² A Bodroghköz Nagytárkányhoz közeli helységeinek házösszeírása viszont azt mutatja, hogy csak Battyán és Lelesz múlja felül Nagytárkányt, Kistárkány népessége és gazdasági ereje pedig még mindig nem haladja meg a szomszéd faluét: Perbenyik (36), Bély (27), Kistárkány (13), Battyán (57), Lelesz (60), Csernye (20).

A tizenöt éves háború időszakában rohamosan csökkent az adóképeség a Királyi Magyarországon, így volt ez a Bodroghközben is. Már a következő év, 1599 házösszeírása is a jobbágyok számának apadását állapította meg, Paczoth Ferenc jobbágyságai közül hárman hagyták üresen házukat, míg özvegy Tárkányi Jánosné birtokosnak két jobbágyság halt meg.¹⁶³ 1600-ban a több mint 40 házból már csak 22-öt, 1612-ben már csak 18-at írtak össze Nagytárkányban, míg Kistárkányban ugyanekkor 9, illetve 7 népes házat találtak az adórovók. A legnagyobb pusztulás az 1603. évben érte a falvakat, hiszen míg 1602-ben Nagytárkányban 14, Kistárkányban 7 házat írtak össze, 1603-ban Paczoth Ferenc özvegyének 4 jobbágyság-háza, Tárkányi János özvegyének szintén 4 jobbágyság-háza szerepel az adólistán, ugyanekkor Nagy Imre neve alatt 1 házat, így összesen 9 adóházat írtak össze. Nagytárkány 9 házával mint adóalappal szemben

¹⁶² Dávid 2001. 602–623. pp.

¹⁶³ *In Nagy Tárkány ex colonis domini Francisci Paczoth desolati sunt coloni 3, ex colonis Johannis Tarkany per mortem desolati sunt coloni 2.* MOL E 159 Zemplén 1599

Kistárkányban Ibrányi Ferenc neve alatt 1, Melith Vid neve alatt 1, míg Ödönfi Ferenc neve alatt 2 jobbágházat vettek fel az adóösszeírásba. 1606-ra Nagytárkányban már csak négy adóház után fizették az adót, ebből 3 Paczoth Ferencné, 1 Tárkányi Jánosné birtokában volt, Kistárkányban pedig mindhárom birtokos (Ibrányi, Melith, Ödönfi) 1-1 jobbágházzal bírt. Ugyanebben az évben egy másik összeírás is készült, ebben Nagytárkány már csak 2 házzal, míg Kistárkány falu egészében (*totalis possessio*) csak 1 jobbágházat írtak össze.¹⁶⁴ Az adóalap meredek zuhanása természetesen nem járt együtt mindig az itt élők és gazdaságuk fizikai megsemmisülésével, akkor is kikerülhetett az adózás alól egy jobbágycsalád vagy jobbágháztartás, ha valamilyen ok miatt képtelen volt a korábbi gazdasági teljesítményre, úgy is, hogy megmaradtak korábbi házukban, sőt a termelésből is kivették valamelyest a részüket.

Hogy az állami adóképeségben bekövetkezett drámai csökkenés ellenére a lakosság pusztulása korántsem volt ekkora mértékű, sőt a mezőgazdasági termelésben sem tapasztalható súlyos csökkenés, erre Nagytárkány 1605. évi gabonadézmájának jegyzéke a legjobb példa.

8. táblázat

Nagytárkány gabonadézmája, 1605

	Név	Kalangya*/kéve		Méhkas
		Őszi	Tavaszi	
1.	Varga Gergely bíró			
2.	Kovács János	17	9	
3.	Kovács Mihály	9		
4.	Ferenc Péter	16	17	
5.	Boros János	23	5	
6.	Székely György	22		
7.	Kovács Pál	20		24 dénár
8.	Somogyi Máté	5/20		24 dénár
9.	Céke Mihály	7/20	2/4	24 dénár
10.	Pap István özv.	24	8	
11.	Tompa János	4/16	9	
12.	Izsák Pál	3/0	22	
13.	Máté Tamás	1/13		
14.	Céke Márton	1/25	12	

*= 30 kéve

Forrás: MOL E 158 Zemplén 1605/2

A dézsmalistából is kiderül, hogy az adózók száma az 1598. évi 30 főhöz képest csak a felére csökkent, míg az adóházakban megnyilvánuló adóképesesség sokkal súlyosabb pusztulást mutat, hiszen 1605-ben Tárkányi János birtokában 1 jobbágházat, míg Paczoth Ferenc (aki ekkor már nem él, csak az özvegye) neve alatt 3 jobbágházat, összesen 4-et írtak össze,¹⁶⁵ azaz az adófakultás (1598-ban: 43 ház) pár év alatt a tizedére süllyedt.

A gazdasági erőhöz a dézsmajegyzékek tanúsága szerint elsősorban a gabonatermesztés járult hozzá, állat után szinte egyáltalán nem adóztak a tárkányi-

164 MOL E 159 Zemplén 1598–1606

165 MOL E 159 Zemplén 1605

ak. A 16. századi óriási konjunktúra, amely egész Európában a mezőgazdasági termékek iránti kereslet élénküléséhez és az árak emelkedéséhez vezetett, Nagytárkányt sem kerülte el. A falu néhány jobbágya ugyanis a hagyományos szántóművelés mellett a 16. század 60-as éveiben borászattal is próbálkozott.

9. táblázat

Nagytárkány bortermelése, 1565–1569

	Név	1565	1567	1568	1569
1.	Korcsma Péter	35 köből			
2.	Korcsma Máté				3 csöbör
3.	Angyal Miklós		14 csöbör	20 csöbör	3 csöbör
4.	Tárkányi Miklósné özv.		15 csöbör	10 csöbör	15 csöbör
5.	Gergely Ferenc		5 csöbör	5 csöbör	
6.	Nyíri János		10 csöbör		

köből = kassai köből (kb. 14 l)

Forrás: MOL E 158 Zemplén 1565/2, 1567/3, 1568/10, 1569/5

A tárkányi borkultúra igencsak rövid életűnek bizonyult, a klimatikus és a domborzati viszonyok nem feleltek meg kibontakozásának. A lista egyben a falu elit-jét is mutatja, a földesúrtól a tehetős jobbágyig. A bortermelők között szereplő özv. Tárkányi Miklósné a birtokosok egyikének özvegye, s azonos azzal a Matuznay Anna nemesasszonnyal, akit Zemplén vármegye jegyzőkönyve 1560-ban Tárkányi Miklós özvegyeként említ.¹⁶⁶ Nem egyedüli jelenség, hogy egy birtokos főként szőlője után dézsmát fizet a feudalizmus viszonyai között, hiszen a szőlő nem tartozott a telki állományhoz, s ha egy nemes más birtokos földjén szerzett (vett) szőlőültetvényt, s az eredetileg dézsmás volt, ez a kötelezettség megmaradt, kivéve, ha a birtokos felszabadította a járadékok alól, de a dézsmaszedők még ekkor sem mindig vették figyelembe a mentességet. Tárkányi Miklósné talán egyik jobbágyától vette vagy általa létesítette a szőlőt, amely egy másik Tárkányi-nemes birtokrészén feküdt. Nyíri János a nagytárkányi jobbágyi elit-hez tartozott, 1568-ban 30 kalangya őszi gabonát aratott,¹⁶⁷ családjának több tagja adott dézsmát. Minden bizonnyal az ő leszármazottja az a Nyíri Péter, aki 1629-ben már a falu (talán egytelkes) nemese és a református egyház patrónusa.¹⁶⁸ Nyíri Péternek egyébként a falu földesúrnője, 'Sennyey Sándorné Paczoth Judit zálogosít el egy jobbágytelket 150 Ft-ért 1628-ban,¹⁶⁹ s ez a járadékmentes telek lesz kiváltságának alapja.

A Bodroghközben más falvakban is próbálkoznak bortermeléssel az 1560–1570-es években, de ezekben is csak 6–7 éven át folyik értékelhető (dezsmálható) borászat.¹⁷⁰

¹⁶⁶ Tóth 1990. 1044. sz.

¹⁶⁷ MOL E 158 Zemplén 1568/1

¹⁶⁸ Zoványi 1909. 94. p.

¹⁶⁹ MOL P 599 Elenchus 492. p. (Másolata: HOM NA 6989)

¹⁷⁰ Veress 1963. 352. p.

2. Jobbágysok Nagytárkányban a 17. században

Az állami adó történetében 1609-től új korszak köszöntött be, ekkortól ismét a porta lett az adóalap, a 16. századhoz viszonyítva azonban újdonság, hogy a 17. században az országgyűlés már időről időre meghatározta, hogy a porta hány teljes jobbágys és zsellér adóképességét tartalmazza. 1609-ben Nagytárkányra mint Paczoth Ferenc özvegyének falujára 1 adóporta alapján vetették ki az adót, Kistárkány pedig mint nemesek condominiuma fél porta adóképességgel bírt. Egy évre rá, 1610-ben Paczoth Ferenc özvegye és Tárkányi István jobbágysai 1 porta után fizették az állami adót, míg zselléreiket a porta negyedrésszéval számították 2/4 adóképességűeknek, ami kb. 1,5 adóportányi gazdasági erőt jelentett. Nem sokkal később, 1613-ban Nagytárkány mint nemesek birtoka szerepel a dicális adó jegyzékében, ekkor jobbágysai után 3/4 portát, zsellérei után fél portát számítottak, ami az adóképesség valamelyes emelkedését mutatja. Kistárkányban ekkor a jobbágysok és zsellérek is fél-fél adóporta után fizettek. Az 1 adóportához közeli értékek a 17. század első harmadában végig jellemzőek voltak Nagytárkányra; 1631-ben, amikor a falu nagyobb részén már Sennyei Sándor a birtokos, negyedportából 1,5 jutott a jobbágysaira, míg a zsellérek egy negyedporta felét fizették. Tárkányi Istvánnak ekkor csak zsellérei voltak, hasonló adóképességgel, vagyis a falu egésze sem érte el az 1 portát. Ugyanakkor Kistárkányban a jobbágysokat 3, a zselléreket 1 negyedportára becsülték az adórovók, így adóképességük éppen 1 portát tett ki.¹⁷¹

Az adóporták mögött rejtőzködő adózók társadalmát ismét csak a dézsma-jegyzékben lelhetjük fel.

171 MOL E 159 Zemplén 1609–1631

10. táblázat

Nagytárkány gabonadézmája, 1620

	Név	Összes kéve	Kereszténypénz
1.	Kovács János	28	
2.	Fazekas György		6 dénár
3.	Varga István		6 dénár
4.	Szócs Bertalanné		6 dénár
5.	Tompa György		6 dénár
6.	Kovács György		
7.	Gerébfi Tamás	7 + 8	
8.	Kovács Mihály		6 dénár
9.	Tompa János	40	
10.	Tompa Istók	Tiszán túl csépel	
11.	Istenes Jónás		6 dénár
12.	Gerő Mihály		
13.	Ferenc Péter	45	
14.	Ferenc András		
15.	Boros János		6 dénár
16.	Kovács András	?	
17.	Kalmár György		
18.	Mézes János		6 dénár
19.	Nyíri Péter		
20.	Bíró István		6 dénár
21.	Somogyi Gergely	122 + 14 zab	
22.	Céki István		
23.	Céki Mihály		
24.	Agárdi Máté	36	
25.	János kovács	?	
26.	Makai István		6 dénár
27.	Pap Miklós		6 dénár
28.	Orbán János	48	
29.	Kovács István		6 dénár
30.	Kalmár György		6 dénár
31.	Tompa János	?	
32.	Varga Gergely	64	
33.	Török Mihály –Tárkányi István kérésére felmentették		
34.	Gerpai Péter		6 dénár

Forrás: MOL E 158 Zemplén 1620/2

Az 1620. évi dézsmalistán a kereszténypénzesek már majdnem az összes adózó felét teszik ki, a telkes jobbágyok közül Somogyi Gergely emelkedik ki tekintélyes őszi és tavaszi termésével. A lista jó példa arra, hogy a zsellérség és szegénység szezonális munkával igyekezett megkeresni kenyerét, hiszen Tompa Istók a dézsmálásnál nem volt jelen, mert valahol a Tisza másik partján cséplést vállalt. A 17. század elején újabb családok jelennek meg a jobbágyi közösségben (Ferenc, Kalmár). Az Istenes név 1568-ban és 1579-ben is szerepelt a dézsmalistán, a 16. század végén azonban eltűnik, s éppen az 1620. évi dézsmajegyzék jelzi kontinuitását. A generációk kicserélődése, a családok új tagjainak megjelenése igazolja, hogy Nagytárkányban, dacára a tizenöt éves háború pusztításainak és a 17. századi gazdasági recesszióknak, folyamatos volt a telki gazdálkodás: Céki Márton, Mihály – Mihály, István; Ferenc András – András, Péter; Fazekas Márton, Máté – György; Gerébfi Demeter – Tamás; Gerő István – Mihály; Tompa Mihály, Péter – György, Istók, János; Török István – Mihály; Varga Gergely, István – Gergely, István. Az utóbbiak talán ugyanazok 1620-ban is, mint

1591-ben. Feltűnő a Korcsma család eltűnése, ez szintén társadalmi emelkedésüket és jobbágyi társadalomból való kikerülésüket igazolja.

Két év múlva, 1622-ben a zsellérek aránya már jóval meghaladja a dézsmaadókat, akik között ismét Somogyi Gergely (szinte bizonyos, hogy az egykori gyilkos szervitor leszármazottja) fizet a legtöbbet. A zsellérek között több özvegy is szerepel, aki férje halála után, igaz, csak ideiglenesen, a jobbágycsalád feje lesz, amíg fia, új férje, esetleg egy rokon nem áll a gazdaság élére.

11. táblázat

Nagytárkány gabonadézmája, 1622

	Név	Összes kéve
1.	Orbán János bíró	
2	Kovács Balázs	3
3.	Somogyi Gergely	54
4.	Tompa János	9
5.	Varga Gergely	13
6.	Agárdi Mátyás	30
Zsellérek		Kereszténypénz
1.	Fazekas György	6 dénár
2.	Rácz Andrásné özv.	6 dénár
3.	Gorszo Gergely	6 dénár
4.	Harci György	6 dénár
5.	Tompa György	6 dénár
6.	Kovács Mihály	6 dénár
7.	Tompa János	6 dénár
8.	Tompa István	6 dénár
9.	Istenes Jónás	6 dénár
10.	Istenes Lukács	6 dénár
11.	Gerő Mihály	6 dénár
12.	Péter Ferenc	6 dénár
13.	Ferenc András	6 dénár
14.	Béres János	6 dénár
15.	Nagy Mihályné özv.	6 dénár
16.	Molnár Péter	6 dénár
17.	Mészáros György	6 dénár
18.	Ács Jánosné özv.	6 dénár
19.	Bíró István	6 dénár
20.	András diák	6 dénár
21.	Orosz Péter	6 dénár
20.	Török Tamás	6 dénár

Forrás: MOL E 158 Zemplén 1622/2

1623-ban, Varga Gergely bíróságában mind a 27 adózó csak kereszténypénzt fizet, minden bizonnyal valamilyen természeti katasztrófa miatt, feltűnő az özvegyek nagy száma: Nagy Mihályné, Orosz Péterné, Farkas Imréné, Kovács Mihályné, Sánta Pálné.¹⁷² 1628-ban az adózóknak már csak a fele kereszténypénzes, igaz, a tizedmennységek alapján igencsak gyér termést takaríthattak be.

172 MOL E 158 Zemplén 1623/1

12. táblázat. Tárkány gabonadézmája, 1628

	Név	Összes kéve/ Kereszténypénz
1.	Tompa János bíró	
2.	Kovács István bíró	
3.	Harci György	15
4.	Tompa György	16
5.	Kovács János	9
6.	Tompa János	15
7.	Istenes Jónás	18
8.	Istenes János	21
9.	Somogyi Gergely	36
10.	Nagy Gál	15
11.	Varga János (1 méhkas)	42
12.	Gönci Gergely	6 dénár
13.	Nagy Mihály	6 dénár
14.	Gerébfi Tamás	6 dénár
15.	Tompa István (1 méhkas)	6 dénár
16.	Béres János	6 dénár
17.	Balázs deák	6 dénár
18.	Rác Andrásné özv.	6 dénár
19.	Serfőző Mihály	6 dénár
20.	Török Mihály	6 dénár

Forrás: MOL E 158 Zemplén 1628/1

A 17. század közepén sem apad jelentősen az adózók száma, s már többen adnak gabonatedet, mint kereszténypénzt. A nevek között a korábbiak mellett újak is feltűnnek: Esztrai, Harci, Szakács. Ezek eredete más források híján ismeretlen, talán a 'Sennyeyek és Tárkányiak más birtokairól költöztek be, nem zárható ki, hogy egy részük családi kapcsolatok révén (házasság) lett nagytárkányi lakos és jobbágy.

13. táblázat. Tárkány gabonadézmája, 1645

	Név	Összes kéve	Méhkas megváltása
1.	Varga István bíró		
2.	Tompa Ferenc	24	
3.	Nagy Gál	30	5=10 dénár
4.	Szakács Mihály	75	6=12 dénár
5.	Esztrai György	12	
6.	Somogyi Gergely	28 + árpa = 15	
7.	Bíró András	68	
8.	Béres Pál	30	
9.	Gerő Mihály	14	
10.	Boros Ferenc	9	
11.	Tompa János	16 + zab = 6	
12.	Harci György	16	
Zsellérek – kereszténypénz			
1.	Tompa Istvánné		6 dénár
2.	Német György		6 dénár
3.	Oláh Mihály		6 dénár
4.	Kovács Balázs		6 dénár
5.	Nyíri György		6 dénár
6.	Angyal János		6 dénár
7.	Nagy Mihály		6 dénár
8.	Varga György		6 dénár

Forrás: MOL E 158 Zemplén 1645/1

A telkes jobbágys és a zsellérek közel egyenlő aránya állapítható meg Nagytárkány 1662. évi dézsmalistájából is. A jobbágys között Kovács István és Szakács Mihály fizeti a legtöbb dézsmát, termésük ezer kéven is felül van.

14. táblázat

Nagytárkány gabonadézsmája, 1662

	Név	Összes kéve v. Kereszténypénz	Méhkás megváltása
1.	Varga János	28	8 dénár
2.	Tompá Ferenc	55	
3.	Kovács Péter	48 dénár	
4.	Gál István	90	
5.	Serfőző Mihály	45	16 dénár
6.	Szakács Mihály	103	
7.	Esztrai György	6	
8.	Lapos Mihály	12 dénár	
9.	Somogyi Gergely	12 dénár	
10.	Bíró Mihály	60	
11.	Sztropkai János	12 dénár	
12.	Béres Pál	48	
13.	Téglavető Pál	30	
14.	Szűcs Mátyás	12 dénár	
15.	Kovács György	23	
16.	Ferenc Péterné	12 dénár	
17.	Gerő András	6	
18.	Kovács István	135	
19.	Puskás Mihály	12 dénár	
20.	Bodnár Mihály	12 dénár	
21.	Szepki György	15	
22.	Gerébfi János	12 dénár	
23.	Kőmíves János	12 dénár	
24.	Szakács János	12 dénár	
25.	Szűcs István	12 dénár	
26.	Szabó István	12 dénár	

Forrás: MOL E 158 Zemplén 1662/1

Az 1662. évi dézsmalista az utolsó, amely a Magyar Kamara Archívumában Zemplén vármegye törökkori dézsmajegyzékei között Nagytárkányról fennmaradt. Ennek alapján a 17. század második felében nagyszámú zsellér élt a faluban. A kereszténypénzt azonban nemcsak azok fizetik, akik valójában is zsellérek, vagyis telek híján vannak, hanem azok is, akik a jobbágys háztartás tagjai ugyan, munkájukkal hozzá is járulnak annak fenntartásához, illetve a termeléshez, a telek dézsmaköteles terméséből azonban alapvetően nem részesednek. Ezt mutatja egy más típusú forrás, az urbárium is. Nagytárkány jobbágys népeségének összeírása abból az alkalomból született, hogy Thököly Imre a Bodrogköz fontos erősségét és gazdasági centrumát, a nagytárkányi kastélyt és uradalmat is elfoglalta 1684-ben, s a várkastélyt és birtokokat fejedelmi hatalmánál fogva állami vagyonához és jövedelmeihez csatolta.

15. táblázat

Nagytárkány jobbágysai az 1684. évi urbáriumban

	(Jobbágysai)	Fiú	Ökör	Tehén	Úszó	Sertés	Méh	Telek
1.	Varga János és fivére Gáspár		4	3	2			"
2.	Özv. Szakács Jánosné	2						"
3.	Bolyi István, Szakács György apósa		6	4	3	4	2	"
4.	Téglás Pál	3	6	2	2			"
5.	Gál András	2		2	2	2		"
6.	Mohai(?) Mihály (Bolyba ment)							"
7.	Gerő András	1					3	"
8.	Szopkó János, Deres Mihály apósa			1	2		3	"
9.	Mészáros János							"
10.	Sáfró Mihály			1	2			¼
11.	Szűcs Mátyás mesterségével szolgál	3						zsellér
12.	Varga András mesterségével szolgál			1		1		zsellér
13.	Csizmadia János mesterségével szolgál			2		2		zsellér

Forrás: MOL UeC 60/4; 115/3

Az 1684. évi urbárium az első, ahol a nőági rokonságra is utalnak (Szakács György és Deres Mihály apósa), az úrbéres jogviszonyt ugyanis a helyi viszonyokat jól ismerő uradalmi tisztviselő rögzítette. Sajnos, a jobbágycsaládok népeségi és gazdálkodási viszonyaira nincsen további forrás, így nem tudjuk, az apósok, vejek, menyek hogyan éltek, hogyan osztoztak a beltelken és a kültelki paraszti munkákon. Az urbáriumban 3 jobbágysai már az 1662. évi dézsmajegyzékben is szerepel: Sztropkai János (1684-ben: Szopkó János), Téglavető Pál (1684-ben: Téglás Pál), Gerő András, de több családban a generációváltást is nyomom követhetjük 1662 és 1684 között: Szakács János és Mihály – János özvegye, Szűcs István és Mátyás – Mátyás, Gál István – András, Varga János – János és fivére, Gáspár (+ Varga András). Voltak azonban olyan törzsszerű jobbágycsaládok is, amelyek (legalábbis férfiágon) nem érték meg a törökkor végét, mert kihaltak, esetleg költözés vagy társadalmi emelkedés folytán kerültek ki a falu adózói közül; ilyen a Tompa, a Kovács, a Harci, a Bíró, az Istenes család.

Az urbárium szerint a 17. század végén 10 telkes jobbágycsalád él Nagytárkányban, 9-en féltelken, 1 jobbágyszakmák pedig negyedtelkes. Az elitet az igásállattal rendelkező négy- és hatökrös Vargák, Bolyi István (Szakács-rokonság) és Téglás Pál képviselte, a többi jobbágysai alig volt állatvagyonra, kivéve a tehenet. A népesség egészére nehéz következtetni, bár az urbárium a családokban élő – már munkára fogható – fiúkat is összeírta, a legtöbbet Szűcs Mátyásnál és Téglás Pál háztartásában. Az összeírásban szereplő 23 férfi mögött még számos családtag, legalább ugyanennyi nő, munkára képtelen gyermek és öreg volt, ezek azonban rejtve maradnak a forrásokban. Az urbárium alapján csak a kézművesek minősülnek zsellérnek, bár nem lehetetlen, hogy ők is jobbágysai éltek, s mesterségük miatt mentették fel őket a jobbágysai járulékok alól. A kézművességnek a tradicionális társadalomban képviselt értékét jelzi, hogy a földesúr gyakran engedi el a jobbágysai kötelezettségeket kézműipari termékek és szolgáltatás fejében, 1601-ben Nagytárkányban Orosz György mellett

Szűcs Gergely is a földesúr, Paczoth Ferenc szabadosa, libertinusa, ez utóbbi talán éppen szűcs mestersége miatt kapta a felmentést, uruk ugyanis a dézsmaszedőknek nem engedi, hogy felszabadított jobbágyaitól megvegyék az állattizedet.¹⁷³ Az 1684. évi urbárium tanúsága szerint a varga-, szűcs- és csizmadia mesterséget űző, feltehetően falusi, céhen kívüli iparosok termékükkel adóztak az uradalomnak. Feltűnő, hogy a 17. század végén, amikor a jobbágyi családnevek már jórészt állandósultak, a falu társadalmának kivételezett kézműveseit még mindig mesterségük nevén szólítják. Nem ők az első kézművesek Nagytárkányban, hiszen nevük alapján a 16. század közepe óta többen is foglalkoztak kézműiparral, igaz, közben paraszti munkát is végeztek, hiszen a dézsmalistákról ismerjük őket. Ezek a kézművesnevek az alábbiak: Fazekas, Kovács, Varga, Szabó, Bodnár, Puskás, Kőmíves, Kovács, Molnár, Tálgyártó (fazekas vagy faesztergályos), Mészáros, az 1683. évi gabonalista végén két Csizmadia nevű is szerepel András és János.¹⁷⁴ Vannak azonban olyan foglalkozásnevek (kézművesek és szolgáltatók) is, amelyek egyértelműen az uradalmi szolgálat-hoz kötődnek: Serfőző, Szakács, Téglás-Téglavető, Kocsis, Sáfár, Kerülő.

Az urbáriummal közel egy időben, 1688-ban, amikor Varga János volt a bíró, csak 3 telkes jobbágy adott gabonadézsmát (Téglás Gáspár, Gerő András, Tompa György), míg 12-en fizettek kereszténypénzt (Sáfár Mihály, Béres Mihály, Szűcs Ferenc, Fazekas Ferenc, Pokol András, Puskás Márton özvegye, Lőkös János özvegye, Reskó Gergely és Varga Mátyás özvegye).¹⁷⁵ A két összeírás összevetése igazolja, hogy a falu társadalma sokkal sokrétűbb, színesebb, mint azt egyfajta forrás alapján gondolnánk, hiszen csak öt jobbágy, illetve jobbágy-család szerepel mind a két forrásban: Gerő András, Sáfár Mihály, Szűcs Ferenc/Mátyás, Téglás Pál/Gáspár, Varga Mátyás özvegye/János/Gáspár.

A század legvégén, 1696-ban az államhatalom a török kiűzését kivetoén felmérte adózói képességét, s ugyanebből az évből a dézsmalista is rendelkezésünkre áll.

173 *Georgius Oroz et Gregorius Zeocz libertini generosi Francisci Paczott, de quibus ipse non permisit decimam exigí.* MOL E 158 Zemplén 1601/10

174 MOL E 158 Zemplén 1683/1

175 MOL E 158 Zemplén 1688/2

16. táblázat

Nagytárkány adózói 1696-ban

	Jobbágy neve	Ökör	Vetés* (telek)	Dézsmá (kereszténypénz)
1.	Puskás Mihály bíró			
2.	Varga János	1	12	12 dénár + 12 dénár (méh)
3.	Szakács György	1	12	12 dénár
4.	Orosz Istvánx		8	
5.	Nagy Mihály		8	
6.	Szaniszló János		8	
7.	Varga István			12 dénár
8.	Hatházi István			12 dénár
9.	Bodnár Szaniszló			12 dénár
10.	Sáfár Mihály			12 dénár
11.	Szopkó István			12 dénár
12.	Mackó Ferenc			12 dénár
13.	Lőkös György özv.			12 dénár

*vetőmag pozsonyi mérőben

Forrás: MOL E 159 Zemplén 1696 és E 158 Zemplén 1696/6

A különböző összeírástípusok megint arra engednek következtetni, hogy a parasztok többféle jogcímen vettek részt a termelésben, s telkes jobbágyokon kívül a falu gazdaságának még számos szereplője lehet. Az 1696. évi állami (dicalis) adóösszeírásban az adómentes falusi bírón kívül csak 5 jobbágyot vettek fel telkesként, kettejük földjét 12 pozsonyi mérőre, hármójukét 8 pozsonyi mérőre becsülték, azaz külterki szántójukba ennyi vetőmagot lehetett elvetni, így a szárazűrmérték egyben területi mérték is. A szántómennyiség is jelzi, hogy a nagytárkányi jobbágyok nem egész, hanem töredékkel gazdálkodtak, fél-, esetleg negyedtelken. Igás állatuk csak a 12 mérő földdel rendelkezőknek volt. Ugyanebben az évben a gabonadézsmá-összeírásban 7 nagytárkányi kereszténypénzes szerepel, mindannyiuk 12 dénárral, azaz a dézsmaszedők nem találtak dézsmálható mennyiséget aratás után. Érdekes, hogy csak két telkes jobbágy szerepel a dézsmaadók között, a 6 kereszténypénzes, a valódi zsellérek nem rendelkeztek szántóval, s még feltűnőbb, hogy 3 telkes jobbágy kimaradt a dézsmajegyzékből. A két lista összevonása azonban a 17. századi jobbágyi család- vagy háztartásfőeknek a valósághoz közeli értékét (13) mutatja. A 13 nagytárkányi adózó parasztcsaládból csak kevesen szerepeltek az 1684. évi urbáriumban is (Sáfár Mihály, Szakács György, 1684-ben özv. Szakács Jánosné is, Szopkó János majd Szopkó István, Varga János és fivére Gáspár, majd Varga János és István), az 1645. és 1662. évi dézsmalistán azonban feltűnnek olyan nevek, amelyeket 1696-ban is viselnek Nagytárkányban (Nagy Mihály, Bodnár Mihály majd Szaniszló, Puskás Mihály, aki bíróságot visel). Van olyan család is, amely a 17. század utolsó harmadában tűnik fel Nagytárkányban: 1688-ban és 1696-ban Lőkös János özvegye szerepel zsellérként a dézsmajegyzékben, de vannak teljesen új nevek is, viselőjük nem sokkal korábban költözhetett a faluba (Hatházi, Mackó, Szaniszló). A 17. század végén kb. 15 jobbágyi háztartás alkotta a falu társadalmának gerincét, s ha ezt az értéket visszavetítjük a 16. század közepi 17 dézsmaadóra, úgy tűnik, a népesség száma nem változott

számottevően, Nagytárkány legfőbb jellemzője azonban a település és a jobbágyi társadalom másfél évszázados töretlen kontinuitása.

Az adólajstromokból nem derül ki a nagytárkányi jobbágyok jogállása, jelesül, hogy örökös vagy szabad menetelű jobbágyok voltak-e. A 16. század második felében számos zempléni jobbágy, köztük a Tárkányi-örökösök jobbágyainak viszsza követelése arra utal, hogy Nagytárkányban is éltek örökös jobbágyok, akik szorosan a telekhez tartoztak, uruk a telekkel együtt örökölte őket az előző birtokostól, s ez a helyhez, telekhez kötött státusz a jobbágyokat életük végéig (örökre) jellemezte, sőt utódaira is így hagyták jobbágytelküket és gazdaságukat. Az ilyen jobbágyok csak jogszabályban rögzített processzus alkalmával költözhetek más földesúr birtokára. Örökös jobbágyok a 17. századi nagytárkányi parasztok között is lehettek, hiszen II. Rákóczi Ferenc kancellárja, 'Sennyey István nagytárkányi jószágainak 1711. évi összeírásánál említik, hogy van néhány örökös jobbágya, de ezek a zavaros időkben szétszéledtek.¹⁷⁶

Bizonyos, hogy szabad menetelűek is voltak a tárkányi jobbágyok között, hiszen sokszor a költözés szabadságát ajánlotta fel a földesúr egy parasztnak, ha birtokán letelepedik. A tárkányi vár helyi és környékbeli származású katonái, akik egyben a birtokon élő jobbágyok is voltak, minden bizonnyal ebből a rétegből kerültek ki.

3. Egyházak és vallások

A társadalom fontos jellemzője a valláshoz és egyházhoz tartozás is. A törökkeri Bodroghöz ebben a tekintetben is sajátos vonásokat hordoz, hiszen míg Felső-Magyarország keleti vidékén sok birtok, falu, mezőváros egységesen református vallású lett a 16. században, Zemlénben a Bodrog és Tisza vidékén több vallás, a római katolikus, a református és az evangélikus rendelkezett hívekkel és intézményekkel, sőt a ruszin népesség között minden bizonnyal ortodox és görög katolikus papok is működtek. Bár a régió 16–17. századi egyháztörténetének még rengeteg kérdést kell megoldania, az bizonyos, hogy a katolikus egyház pozíciói egyrészt a leleszi prépostság – pasztorális és hiteleshelyi – működésének folyamatossága, másrészt a ferences és jezsuita missziók, főként a Homonnai Drugeth család katolicizmust pártoló gyakorlata folytán, sokkal erősebbek voltak, mint más északkelet-magyarországi vidékeken, elég, ha csak arra gondolunk, hogy a kolostor a száműzött egri püspöknek és a székeskáptalannak is otthont adott egy időre. Nagytárkány egyháztörténetére is igaz ez, hiszen földesurai, a Nagytárkányiak és a 'Sennyeyek a 17. században katolikus vallásúak voltak (a 'Sennyey család főpapokat is adott a római egyháznak). Kérdés, hogy számos más főúri és nemesi családhoz hasonlóan, a protestantizmusról visszatért családokról van-e szó, s ez látszik valószínűbbnek, vagy a reformáció terjedésével is megmaradtak őseik hitén. A földesurak

176 *Pagus Nagy Tarkány. Stephanus Senyei... subditos habet aliquot perpetuos, sed turbulentis his temporibus dispersi.* MOL UeC 30/17

battyáni, nagytárkányi kastélyuk kápolnájában, házi káplán, gyóntató, missziós szerzetes alkalmazásával gyakorolták vallásukat, akikben nemcsak a birtokosok, hanem a kastély és uradalom katolikus tisztviselői, illetve a tárkányi várbán szolgált római valláson levő katonák is megtalálhatták lelki gondozójukat. Miután a nagytárkányi kastély kápolnáját Tárkányi István felépíttette, Kassáról hívott papot, hogy 1648 adventjében, Szent Luca napján felszentelje, de a kassai tanács a rossz közbiztonság miatt nem engedte el István papot, s úgy határozott, hogy csak a karácsonyi ünnepek elmúltával mehet.¹⁷⁷ De tartottak kastélyaikban protestáns papot is, 1648-ban a battányi udvari prédikátor Ürgessei Imre, aki egykori kassai prédikátor volt.¹⁷⁸ A battányi kastélyban a kápolna mellett imatermet is berendeztek.

Nagytárkány lakosai már a 16. század második felében áttértek a protestáns vallásra, s a 17. században jó részük a református egyházhoz tartozik. Az első református lelkész nevét – latinul: Joannes Regiopolitanus (Királyhelmecei? János) az 1585. évi gabonadézsma-jegyzékhez csatolt nyugta őrizte meg, amelyben Nagytárkány mint anyaegyház és leányháza, Bély lelkésze tanúsítja, hogy átvette az egyházi tizedből az öt megillető nyolcadrészt, az oktávát.¹⁷⁹ A helyi egyház lelkészének járó hányadot a protestáns papoknak is kiadták a dézsmából (amelyet egyébként ekkor a Kamara bérelt az egri püspökségtől). A nyugta igazolja, hogy Nagytárkányhoz mint anyaegyházhoz tartozott Bély református lakossága is, a nagytárkányi pap járt ki a bélyiekhez is prédikálni, istentisztelet tartani, esketni, temetni. 1605-ben Thúri Lőrinc a lelkész Nagytárkányban,¹⁸⁰ az 1629. évi egyházlátogatás során pedig Békési János volt a pap, de éppen távozni készült az eklézsiából.¹⁸¹ 1630-ban Szikszai Mihályt iktatja be a zempléni egyházmegye zsinata a tárkányi lelkészségbe.¹⁸² 1639-ben éppen akkor ért a vizitáló esperes, Miskolci Csulyak István Nagytárkányba, amikor a lelkész, Erdélyi Ambrus haldoklott, s másnapra meg is halt.¹⁸³

A nagytárkányi református templom pontos helyét nem lehet a források alapján meghatározni, nem tudjuk, kőből vagy romlandó anyagból épült-e, elhanyagoltsága azonban feltűnt a vizitálóknak. 1629-ben nem volt pléhvel befedve a templom, a parókiát sem lakták. Az 1640-es években Szikszai Mihály a nagytárkányi prédikátor.¹⁸⁴ Az 1680-as években Bélyi Pál református lelkész szolgál

177 1648. die 3 Decembris. Az kápolnát, Tárkányi uram épületit elvégezvén, István pap uramat annak consecrálására pro 13 praesentis Tárkányba kívánná. Deliberatum: A mostani rossz hírekhez meg kell ökegyelmének írni, halassaz az ünnepek utánra. Kassa város jegyzőkönyv. AZT 1916. 27. p.

178 AZT 1917. 281. p.

179 *Ego Joannes Regiopolitanus minister ecclesiae quae est in Nagi Tarkan... nobis octavam partem decimae tam ex Nagi Tarkan, quam ex pago filiali nomine Bell integre soluisse nosco.* MOL E 158 Zemplén 1585/1

180 *Laurentius Thurinus dispensator mysteriorum Dej minimus in Nagi Tharkanj...* MOL E 158 Zemplén 1605/2

181 Zoványi 1906. 93–94. pp.

182 Zoványi 1909. 408. p.

183 Zoványi 1906. 397. pp.

184 Zoványi 1909. 418. p.

Nagytárkányban, aki a neve után ítélve a nagyvárkányi leányegyház falujából származott. Bélyi nemesember volt, s amikor Felső-Magyarország Thököly Imre és hívei uralma alá került, Erdélybe szökött, visszatérve azonban hiába ásta ki a nagyvárkányi templomba elrejtett armálisát, az már használhatatlan volt.¹⁸⁵ A szomszédos Kistárkány is anyaegyház a 17. században, ennek fliája Csernyő és Maráza.¹⁸⁶

A 16. század vége óta a zempléni egyházmegyében elkülönültek a főként szlovák nyelvű evangélikusok és a református vallású magyarok. A lutheránus gyülekezetek igazgatásával 1596-tól a varannói szlovák lelkészt bízták meg.¹⁸⁷ Nagytárkányban a hívek a református templomba jártak, a közeli Battyánban azonban az evangélikus híveké volt az istenháza. A Tárkányi-birtokon is volt szándék arra, hogy a különböző felekezetek együtt használják a templomokat. 1648-ban református lelkészek, köztük a sárospataki kálvinista pap kéri Tárkányi Istvánt, hogy engedélyezze nekik, hogy a battyáni (minden bizonnyal evangélikus) templomból eltávolítsák a reformátusokat sértő feszületet és oltárt, s ezután felváltva – „alternative” – használhassák a templomot az evangélikusokkal.¹⁸⁸ A battyáni templom azonban az evangélikusoké marad, s minden bizonnyal az uradalom többi faluja, így Nagytárkány lutheránus lakosai is ide jártak, hogy hitüket gyakorolják, de a helyi reformátusok is használhatták. Az Abaúj megyei Kalsa, a füzéri uradalom faluja 1674. évi összeírása szerint Tárkányi István itteni vagyonát egykor a battyáni ágostai-helvét evangélikus templomra hagyományozta.¹⁸⁹

Nagyvárkányban a kastély urai földesurakként nagyrészt református vallású falu kegyurai maradtak. A református egyház 17. század első harmadában tartott egyházlátogatása igazolja, hogy a kegyúrnak még akkor is kötelessége volt faluja egyházát támogatni, ha más valláson volt, mint jobbágysai. Az 1620-as években a jegyzőkönyv tanúsítja, hogy a „Patrona önagsága”, vagyis a kegyúr-nő (feltehetően Dóczy Orbán majd Sennyey Sándor felesége, a katolikus vallású Paczoth Judit) 50 kalangya abajdóc búzát és 50 kalangya rozsot fizet földes-úri vagyonából az egyháznak, s ezen felül „egy hordó lőrét és két verő ártányt” vagyis sertést is ad évenként.¹⁹⁰ Az egyház papjának a 17. század elején volt bel- és kültelke a faluban, körülbelül egy jobbágytelek nagyságú, de egyéb javadalma is. Két rét is tartozott a papi javadalomhoz, „melyet a falu megkaszál, föl-

185 *Isten titkainak kisáfárlója... Tökölyjárásban Bely Pál az armálisát a tárkányi templomban a földbe ásván, maga Erdélyben szaladott, midőn pedig onnat visszajött volna, addig a patkány mind özszverágta a földben.* AZT 1916. 78. p.

186 Zoványi 1906. 397. p.

187 Dienes 2001. 432–433. pp.

188 1648. 24. Julii. Elsőbben is Tárkányi István uram instál pro consilio, mivel az pataki pap, Verőczey harmadmagával a kálvinista papságnak nevével instálták ő kegyelménél az elmúlt napokban azon, hogy a templomból a crucifixust kivettetésén, az oltárt is elrontatván, alternative lenne a prédikálás (Battyánban). Kassa város jegyzőkönyve. 1648. AZT XXV. [1925]

189 MOL UeC 42/7. UetC CD-ROM

190 Dienes 2001. 335. p.

takar és behord”.¹⁹¹ A katolikus földesurak és tisztviselőik azonban nem mindig adták ki a papi földeket. 1629-ben a Tárkányi-uradalom jószágigazgatója, Bodó Lajos nem engedi, hogy a földesúr tudta nélkül átadják az egyház földjeit. A református esperes azonban a vármegyéhez kíván fordulni, hogy ugyanazokat a szántókat, amelyeket a korábbi földesúr, Paczoth Ferenc idejében megkapott a lelkész, most is adják ki.¹⁹² A battányi református pap, Baracsi János is panasz-kodik 1631-ben a katolikus kegyúrra, Tárkány Istvánra, mert mind az egyház, mind a vármegye figyelmeztetése ellenére nem fizeti ki az egyház járandóságát, „mert azt mondja, hogy az ki megfogadta, az fizessen is”.¹⁹³ Nagytárkányban még az is előfordult, hogy a földesúr, 'Sennyey Sándor elzárta a református templomba vezető utat a hívek – jobbágysai – elől. Az egyház Zemplén vármegye segítségével figyelmezteti a birtokosokat, Tárkányi Istvánt és 'Sennyeyt az 1606. évi bécsi béke szabad vallásgyakorlatról szóló rendelkezésére.¹⁹⁴ Az uradalom birtokosai mellett a falu református kisnemesei is támogatták az egyházat, 1629-ben Nyíri Péter és Korcsma János nemeseket szólítja fel a református esperes, hogy „jobban viseljenek gondot a templomra, melynek zárja nincsen, az scholára, mely teljességgel elpusztult, és az pászternak megígért jövedelmének megadására.”¹⁹⁵ De a falu bírja is az egyház támogatója volt, 1648-ban Sípos Péter látta el a tárkányi egyházat úrasztali edényekkel a szentségek kiszolgáltatásához.¹⁹⁶

Az egyszerű, romladozó, a katolikus kegyurak által nemigen támogatott nagytárkányi református templom a helyi kisnemesi elit temetkezőhelye is volt. 1629-ben ide temették Gálffy Jánost, a református nemesszalád tagját is, amely a Pálóczi Horváthokkal volt rokonságban.¹⁹⁷ Nem tudjuk, hogyan kerültek a Gálffyak Tárkányba, a család azonban több évtizedig élt a faluban, feltehetően nemestelken. Gálffy János veje, majd lánya, Erzsébet 1638-ban és 1639-ben nagytárkányi házuknál haltak meg, akárcsak Gálffy Jánosné Ravaz Anna 1642-ben, s Tárkányban temették el őket. A birtokosok és tárkányi kisnemesek

191 Dienes 2001. 335. p.

192 *Az tárkányi pászternak újabban rendelt jövedelmét Bodó Lajos ura híre nélkül nem engedi a jobbágysoknak megadni. R. Az vármegyét sollicitálni kell, hogy az úrral adassa meg az pászternak azokat a parrochiális földeket, melyekből Paczot Ferenc szokta volt az a búzát a pászternak fizetni.* Zoványi 1909. 190. p.

193 Zoványi 1909. 210. p.

194 *Az tárkányi templomnak utát Sennyey Sándor elfoglalta... a vármegye üzent neki, hogy supersedeáljon, avagy illendő utat adjon és az ecclesiát assecurálja, hogy az az út örökös legyen... az patronusokat, Tárkányi Istvánt újabban requirálni kell... az a dolog az bécsi pacificatio, az religionak szabad exercitiumja ellen vagyon, mikor az templomnak utát elfoglalják, akkor az templomot foglalják el. (1645)* Zoványi 1909. 425. p.

195 Zoványi 1906. 94. p.

196 *Sipos Péter... adott az ő ecclesiájához Sacramentumoknak kiszolgáltatására kannát, pohárt.* Zoványi 1906. 397. p.

197 *Anno domini 1627. die 26 menis julii éczaka egy órakor holt meg az szegény Gálffy János uram, temették el az nagytárkányi templomban 1. die augusti eodem anno.* Szopory Nagy (sz-erk.) 1881. 1627. júl. 26.

viszonya nem volt felhőtlen, Gálffyné veje, Pálóczi Horváth György panaszkodik naplójában az özvegy földesúrnő, Paczoth Judit hatalmaskodása, vagyis jogtalan – talán éppen a vallási okokból tett – fellépése miatt.¹⁹⁸

A patrónus támogatásán és az egyházi földek jövedelmén kívül a pap fizetésének harmadik részét az egyház tagjaitól nyerte. A 17. század elején a nagytárkányi társadalom vagyona szerint támogatta az egyházat. Az egyházi adó felsorolása egyben a falu társadalmának vagyoni rétegződését is mutatja: akinek a dézsmálás után 12 kalangya búzája maradt, az két kalangyát, vagyis megmaradt termése 1/6-át köteles az egyháznak adni, ugyanígy 24 keresztből 4 illeti az egyházat. Aki azonban nem fizetett dézsmát, vagyis a zsellérség, amely „csépével [= csépléssel] keresi” a kenyerét, egy köből csépelt gabonát ad. Az egyházi adó lajstroma kitér az uradalom és a kastély szolgálaira, szolgálattevőire is: „Az udvarbeli szolgák tüzes[ek] és házasok, fél köből gabonát és 3 dénárt adnak”. A tűzesszolgák minden bizonnyal a konyha és kastélytermek fűtését végezték, a házasok pedig a belső személyzetet alkották, ezek egy része a kastély területén lakott. A zsellérségnek az a része, amelynek egyáltalán nincs gabonajövedelme, 28 dénárt fizet a papnak, még az özvegyek is kötelesek 3 sing (kb. 1,5 m) házivásznat adni. „Akinek barma vagyon, tartozik egy szekér fával.” A papnak ún. stólapénz, vagyis az egyházi szolgáltatás díjazása is járt: „Kereszteléstől egy tyúk s egy kenyér. Komapénz egy poltúra.” Az esketésnél is megkülönböztetnek udvari és nagytárkányi – „itt lakos” – hívót, az előbbi 75 dénárt fizet, a tárkányiak azonban a templomi esketésért nem fizettek, csak a háznál tartott szertartásért 90 dénárt. A temetésnél tartott prédikációért 24 dénárt kért a pap, kétszeri beszédért 50-et. A pap nemcsak reformátusokat temetett, hanem „lutheránus és pápista” embereket is, ezek rokonai a temetési prédikációért 1 Ft-ot adtak. A papnak ezenfelül a házas hívektől évente 1 sódar járt. A filia, a bélyi leányegyház tagjaitól is hasonló javadalmat követelt a pap, itt azonban az esketésnél „a menyasszony egy kendő keszkenővel, a násznépe is valamivel tartozik”. Fát nekik is kellett szállítaniuk.¹⁹⁹ A pap felváltva prédikált a két gyülekezetben, az ünnepeken is meghatározott rend szerint tartotta az istentiszteletet. 1648-ban panaszkodnak Erdélyi Ambrus lelkészre hívei, mert a meg egyezés szerint karácsonykor Tárkányban, húsvétkor Bélyben prédikál úrvacsorával együtt, de ekkor nem ment el a húsvéti istentiszteletre. A megelőző évben sem osztott úrvacsorát Nagypénteken a bélyieknek.²⁰⁰

Nagytárkányban, akárcsak a zempléni egyházmegye legtöbb helységében, a 17. században iskolát is működtetett a református egyház. A tanítót a lelkész

198 A.d. 1638. temettük el az szegény sógor uramot Kaszás Bálintot Nagy-Tárkányban die 7. mens. Aprilis. [...] Anno 1639. die 29. mensis junii az én szerelmes sógorom asszony, nemzetes Gálffy Őrsik holt meg menyűtő kő miatt nagy-tárkányi házánál temettük el eodem anno 3. mensis julii. [...] Anno domini 1642. die 4. men. augusti holt meg az feleségem anyja Gálffi Jánosné nemzetes Ravaz Anna, temettük el 6. die eiusdem mensis, 7 die eiusdem mensis hatalmaskottatott Paczó Judit Sennyey Sándor relictája ellenem. Szopory Nagy (szerk.) 1881. 1638. ápr. 7., 1639. júl. 29., 1642. aug. 4.

199 Dienes 2001. 335–336. pp.

200 Zoványi 1906. 397. p.

fogadta fel, s általában több falu gyermekeit oktatta. A nagytárkányi tanító Bélyben és Agárdon is tanított, s a 17. század első felében egy szécsi csötört [= helyi gabona-űrmérték] gabonát és 3 dénárt adott minden jobbágy a rektornak vagy mesternek. Az özvegyek másfél sing házivásznat. A tanítónak az oktatáson kívül sokféle tennivalója volt az egyházban és a falu életében is, többször prédikált, könyörgést tartott a híveknek. Bélyben minden második vasárnap reggel prédikált a tanító, a heti prédikációt pedig pénteken Bélyben, szerdán Tárkányban tartotta.²⁰¹ 1629-ben Liptai Bazil 19 éves tanító szolgálta az egyházat és a gyerekeket, s ebben az évben a nagytárkányi iskolát pusztán és romosan találták az egyházlátogatók, már 4 éve nem használták.²⁰²

4. Táj és gazdálkodás

Nagytárkány jobbágyi társadalma gazdálkodását is a földrajzi környezet határozta meg, az ártéri homokdombokra települt falu kültelki állománya és a határ egyéb részei ugyanis az alföldi folyóvá lett Tisza homokos partján terültek el. A gazdálkodás táji és kultúrtáji környezete jól kiviláglik Tasnádi Nagy Gyula említett 19. század végi kutatásának dűlőnévgyűjtésében, hiszen a földrajzi nevek évszázaddal korábbi állapotokat is megőriztek. Nagytárkány 19. század második felében dokumentált földrajzi nevei a folyó menti tájat festik le: Tisza-tertek, Akasztóhomok, Örvénytó, Paptó; dűlők: Remete-pázsit, Temetőjárás, Kertalja, Ördögőshomok(domb), Veres hegy, Borsószer, Tippan, Cserni-járás, Gömböczös hát, Gömböczös oldal, Vesszős, Rakottyás, Nyárjas, Kis Horgas, Gombódás, Szénaszák, Szabács-ól, Nagykert, Liget, Kis Örvényszög, Holt Tisza, Nagyér (holtág).²⁰³ A földrajzi nevek folyóparti kertekre, homokos dombokra (hát, oldal) utalnak, továbbá vízparti növényzetre: Vesszős, Tippan, Rakottyás, Nyárjas.

A török korban a Tisza mentét még erdőségek borították. Az I. katonai felmérés 1788-ban is sűrű erdőt talál Nagytárkányban, amelyek a Tisza áradásakor teljesen vízben állnak, s egyes helyeken még a víz visszahúzódása után sem száradnak ki teljesen. Árvíz idején csak csónakkal lehet az erdőn átkelni.²⁰⁴ Az ártéri tölgyerdőket 1766-ban is említi az ungvári uradalom összeírása: Záhony határában, a Tiszán túl fekszenek a salamonai erdők, melyeket egy régi Tisza-ág vesz körül, s ha az erdőt a Tisza elönti, a fák kiszáradnak és terméketlenül maradnak. Ugyanez az összeírás az Ung megyei Győröcske falu tárkányi határában említi a Tisza által gyakran elöntött, száraz időben makkoltatásra használt tölgyerdőket.²⁰⁵ A református egyház javadalomkönyve szerint a 17. század ele-

201 Uo. 336. p.

202 Dienes 2000. 166. p.

203 Tasnádi Nagy 1881 (OSZK Fol. Hung. 1932) I. köt. 496. p.

204 *An der Theis sind starke dichte Waldung, diese stehen bey überschwemung ganz im Wasser, und bleiben nach verlauf dieser hie und wieder Sumpfe die nie austrockenen stehen, zur zeit der Überschwemmung kann man durch diese Waldung Mittelst Kahner passiren.* I. katonai felmérés DVD-ROM

205 MOL UeC 122/37(a)

jén nemcsak a nagytárkányiak, hanem a leányegyház, Bély lakosai is a nagytárkányi erdőről szállították a fát papjuknak.²⁰⁶ A 19. század végére Nagytárkány határából jórészt eltűntek az erdők, de a szomszédos Kistárkány lakosai elmondják 1881-ben, hogy a Szögfenék, Luzsnya, Szögösvény és Bencsik nevű dűlőkben egykor erdők voltak, de a „régí” nevezetes erdő általában kiirttatván, leginkább fűzfák növekednek”.²⁰⁷

Az erdők a tűzi- és épületfa-szükséglet mellett elsősorban a hagyományos állattartással hozhattak hasznót a parasztságnak. A sertések ugyanis a tölgy- és bükkerdők makkján nevelkedtek, s így a Tisza menti erdőkre is kondákat hajtottak. A Bodroghközben a gabona mellett a sertéstartás jelentette a mezőgazdaság legjövődélmezőbb ágát.²⁰⁸ Érdekes, hogy ennek ellenére a nagytárkányiak alig fizetnek egyházi tizedet állatvagyon után, pedig elképzelhetetlen, hogy nem használták ki a táj adta lehetőségeket. A földesúr azonban megfizetetti a jobbágyot, ha erdeiben disznót makkoltat. 1684-ben a nagytárkányi kastély és uradalom provizori utasításában is megemlíti a tiszai tölgyerdők hasznát: „Vadnak makkos erdők ezen jószágban, ezért arra vigyázzon Provisor urunk, hogy mikor annak ideje vagyon, minél több disznókat fogadjon az erdőkre”.²⁰⁹ Ha Nagytárkány határában kevés volt a makk, a falu lakosai a leleszi konvent falujának, Agárdnak makkos erdeit használhatták a közeli Leányvár jobbágyaival együtt a leleszi uradalom 1566-ból és 1569-ből származó urbáriumának tanúsága szerint.²¹⁰ A tölgyerdők a disznóhizlalást szolgálták, s az erdő birtokosa, Agárd esetében a leleszi premontrei prépost, díjat szedett az erdőre hajtott kondák után, esetleg disznótizedet szedett, vagyis minden tizedik állatot elsajátította.

A halászat mint ősfoglalkozás Nagytárkány és környéke természeti környezetéből adódott, ezt a gazdálkodási ágat és jövedelemforrást azonban az egyházi és állami adó nem érintette, így a forrásokban alig bukkan fel említése. A paraszti munka jellege miatt azonban a halászat 19. századi gyakorlatából bátran visszakövetkeztethetünk a korábbi évszázadok hagyományára. Az 1880-as évek elején Tasnádi Nagy Gyula gyűjtésében a nagytárkányiak így vallanak az egyik legősibb foglalkozásról: „Halászat van a Holt Tiszában, s ha a Tisza kiönt, a bányagödrökben is sok hal marad. A halászat történik gyalommal, kétközzel, hálóval, varsával, lészával, merítővel és horoggal, az első leggyakoribb halak: potyka, harcsa, csuka”.²¹¹ Az ungvári uradalom 1766. évi összeírásában a Tárkánnyal határos Ung megyei Győröcske falunál említik, hogy amikor a Tisza kiönt, az ártéri erdőségi mocsarakban halásznak, s ekkor kiváltképpen csukákat fognak.²¹²

206 Dienes 2001. 336. p.

207 Tasnádi Nagy 1881 (OSZK Fol. Hung. 1932) I. köt. Kistárkány

208 Veress 1963. 300. p.

209 Idézi: Siska 2003. 290. p.

210 *Possessio Agard... Est et silua glandifera communis cum possessionibus Leanwar et Nagh Tharkan.* [Agárd falu... van makktermő erdő is, amely közös Leányvár és Nagytárkány falukkal.] 1569. MOL UeC 18/17. Az összeírás 1566. változatában (MOL UeC 18/15) is Nagytárkány szerepel, s nem Sárkány, ahogyan hibásan közli: Marsina–Kušík 1959. 227. p.

211 Tasnádi Nagy 1881 (OSZK Fol. Hung. 1932) I. köt. 499. p.

212 MOL UeC 122/37(a)

A battyáni kastélyban is őriztek halászeszközöket, 1644-ben a kamarai biztosok a torony földszintjén, a hadi eszközök, állatbőrök, vaj között a gyalomkötelet is felvették a leltárba. A halat szárítással tartósították.²¹³ A leleszi prépostság egyik épületének padlásán is összeírtak 15 szárított csukát 1569-ben.²¹⁴ A nagytárkányi uradalom Thököly korabeli udvarbírói utasításában is szerepel a különleges halászati eszköz, a gyalom (hosszú, közepén zsákos kerítőháló): „Az gyalom penig, valamikor kegyelmes urunk önagysága szükségére kívántatik, itt való udvarbíró uram szabadossan halásztathasson velle.”²¹⁵ A gyalom a környéken mindenütt az uradalmi halastavak halászati eszköze volt. 1561-ben Móré Gáspár birtokos panasolja be a nagy hatalmú arisztokrata aszszonyt, garai Bánffy Katalint, Telekessy Imre özvegyét, mert jogtalanul halásztatta a nagyrozvágyi halastavat, ezért Móré Gáspár a gyalom nevű halászhalót is elvette.²¹⁶

A halgazdaság virágzó gazdasági ág volt a Tisza és Bodrog környékén, de nemcsak a folyóvizekben, hanem az ezekből elrekesztett halastavakban is. A Nagytárkányhoz közeli Agárdon, a leleszi prépostság jobbágyfalujában 3 halastavat is létesítettek, hiszen a szerzetesi étrend különösen sok halat igényelt. 1569-ben három halnevelő tőről emlékezik meg az agárdi urbárium, a Mikona (*Mykona*), a Márton-tava és a Vértó (*Weer tho*) nevűekről. A tavak értékére mutat, hogy ezek részben a szomszédos birtokosok tulajdonában voltak, a Vértó felét Vékey Ferenc, Nagytárkány földesura birtokolta.²¹⁷

Nemcsak a jobbágyok, hanem a református pap is halászott. 1643-ban a református egyházlátogatás során jegyezték fel a jegyzőkönyvbe, hogy a nagytárkányi református pap „karácson napján az jég hátán halászott”.²¹⁸ A református egyház javadalmai között is szerepel halak beszolgáltatása. A jegyzőkönyv szerint régi kiváltsága az egyháznak, hogy az egyik nagytárkányi halászóvízből a jobbágyok által kifogott halaknak bizonyos részét, korábban a felét, 1639-ben pedig már csak harmadát a papnak kell beszolgáltatni.²¹⁹ A Bodrogtörzében csíkot is fogtak, a leleszi uradalom 1566. évi urbáriumában a vajdai jobbágyoknak kötelező nagybőjtben egy-egy vödör csíkot adniuk uruknak, a leleszi prépostnak, ennek híján egy-egy báránnyal tartoznak.²²⁰

A mezőgazdasági termelésben a gabonatermesztésre a talaj csak korlátozottan volt alkalmas, Nagytárkány lakosai a 19. század végén így jellemzik a termő-

213 *Turris... in primo inferiori fornice... funes pro retibus piscium alias Gyalom kőtél No 1... In superiori fornice... Pisces sicci No. 3. MOL UeC 7/31*

214 *In tecto cuiusdam domus. Pisces lucei exsiccati – 15. MOL UeC 18/17*

215 Függelék I.

216 Tóth 2001. 1148–1149., 1150–1151., 1611–1612. sz.

217 MOL UeC 18/17

218 Zoványi 1909. 397. p.

219 *Vagyon egy halastó, melyből ennekelötte a halászok felét adták, mostan harmadát. (1639)* Dienes 2001. 335. p.

220 *Possessio Wayda... Ad Quadragesimam singuli coloni singulas chykonum hydrias dare debent. Si quando autem chykonos propter eorum inopiam reddere non possent, singuli singulos agnos dare tenentur. (1566).* Marsina–Kušík 1959. 231. p.

földet: „egy rész homokos, másik mocsáros, nedves a Tisza kiöntései miatt.”²²¹ Ennek ellenére, ahogyan a másfél évszázadon át fennmaradt dézsmajegyzékek tanúsítják, a szántóművelésben az őszi gabona termesztése volt a meghatározó, tavaszi, inkább takarmánynak alkalmas gabonát ritkábban vetettek a falu határában, zabból és árpából ugyanis csak kevesen adtak tizedet. Míg az egyház csak az alapvető termelvényekből sajátította el a termés tizedét, a földesúri joghatóság a gabonakilenceden felül pénzbeli és egyéb járulékokra is kötelezte a jobbágyot. 1674-ben, amikor a battányi kastélyhoz tartozó uradalomban Nagytárkány urbáriumát is összeírják, a faluban lakó zsellérek és jobbágyok mind egyike fizeti a Szent Mihály napján esedékes évi 50 dénár cenzust, a földesúr konyhájára azonban nem szolgáltatnak ajándékokat, vagyis beltelki termelvényeikből nem részesül az uradalom. Gabonatermésük – búza, rozs, árpa, zab – után kilencedet adnak uruknak; sertéstized ugyan nincs, de minden 6 disznajuk után 1 a földesúré. Robottal is tartoznak, kötelesek a földesúr allódiumán szántani, kaszálni és aratni.²²² Amikor Thököly Imre, Felső-Magyarország fejedelme Nagytárkányt fejedelemsége kincstári javaihoz csatolta, a nagytárkányi kastély és uradalom udvarbírájának adott utasítás felsorolta a jobbágyok legfontosabb szolgáltatásait, melyek között a kilenced és cenzus mellett a földesurat illető bírságpénz és az ajándékok is szerepelnek.²²³

Fontos kérdés a szántóművelés agrártechnikája, a 16–17. századi Magyarországon ugyanis a hagyományosabb két- és modernebbnek számító háromnyomásos rendszert is ismerték a telki gazdaságok. A nagytárkányi művelési rendszer vizsgálatára elégtelenek a források, mint láttuk, az allódium szántói két nyomásban voltak, nem hagyhatjuk viszont figyelmen kívül, hogy a református egyház-látogatási jegyzőkönyvek szerint a 17. század első felében az egyháznak három nyomásban vannak a földjei, mégpedig mindegyikben ugyanannyi parcella.²²⁴ Ha az egyház saját földjeit, melyeket a földesuraktól vagy a hívektől nyertek alapítványként, három nyomásban szántotta és vetette, a faluközösséget illető nyomáskényszer miatt a többi jobbágnak is így kellett a kültelki parcelláit művelnie, más szisztéma nehezen képzelhető el, igaz, Felső-Magyarország keleti vidékein a kétnyomásos rendszer dívott. Egy telekhez ugyanannyi parcella tartozott minden határrészben, s a nyomáskényszeren alapuló szokásjog alapján határozták meg, hogy melyik évben melyik nyomást vetik be őszi gabonával, melyiket tavasszal, s melyik lesz az ugar. A bevetetlenül hagyott nyomáson is el kellett bizonyos munkákat végezni, 1684. június 28-án az udvarbíró már elvégeztette az allodiális szántók ugaroltatását.²²⁵ Az egyik nyomást Felső nyomásnak, a másikat Alsó mezőnek nevezték,²²⁶ a harmadik neve nem szerepel a for-

221 Tasnádi Nagy 1881 (OSZK Fol. Hung. 1932) I. köt. 500. p.

222 MOL UeC 7/31. UetC CD-ROM

223 *Minden rendbéli proventusokra jól vigyázzon Provisor Urunk, akárminémű adó legyen, pénzbeni cenzus, bírság, désma, tyúk, lúd, komló, kender, olaj, bárány, vad madár...* 1684. Idézi: Siska 2003. 291. p.

224 *Vagyon három nyomás, mindeniken hat-hat föld vagyon.* (1639) Dienes 2001. 335. p.

225 Függelék II.

226 Függelék I.

rásokban. A nyomásrendszer kérdését csak újabb források felbukkanása oldhatja meg, egyébként az is elgondolkodtató, hogy 1696-ban a telkes jobbágyságok közül ketten (Varga János és Szakács György) 12 pozsonyi mérős földdel rendelkeztek (3x4 mérőssel?), míg három jobbágy (Orosz István, Nagy Mihály, Szaniszló János) csak 8 mérőssel (2x4 mérős?), ami talán vegyes nyomásrendszerre mutat, további kútfők híján azonban eldönthetetlen a kérdés.

A telki gazdasághoz kaszálók is tartoztak, míg a legeltetés általában közös területeken folyt a tradicionális üzemszervezetben. Az említett 1684. évi udvarbírói utasítás is megemlékezik a szénatermő rétekről: „Nyilván vagyom, hogy az tárkányi és több jókban [= jószágokban] rétek és kaszálók vannak.”²²⁷ 1684-ben a falu urbáriumáa szerint kb. 219 szekér szénát kaszálhattak le a tárkányi rétekről.²²⁸ A Tisza áradása a rétgazdálkodásnak is kárára volt, hiszen az előntött mezők csak lassan száradtak ki, sőt még a 18. század végén is volt állandó mocsár a falu területén az 1788. évi I. katonai felmérés adatai szerint.²²⁹

Bár gyümölcsstermesztésről csak a földesúri gazdálkodásra vonatkozóan szólnak a források, ártéri és beltelki gyümölcsösökkel minden bizonnyal a jobbágyságok is rendelkeztek, ezek után azonban nem kellett adózniuk. A rövid életű 16. századi tárkányi borászatról már volt szó, de ha a faluban nem is, a régió szőlőhegyein, így a közeli Királyhelmecen és Kövesden bizonyára a nagytárkányi jobbágyságoknak is voltak szőlőik, hiszen a bor a legjobban eladható árucikk volt a kora újkorban.

Az állattenyésztés az erdőhasználatnál említett makkoltató disznótartáson túl nem volt Nagytárkányban jelentős. Az egyházi dézsma jegyzékeiben – az egyház a bárányság (és kecské) után is szedte a tizedet – ugyanis alig szerepelnek nagytárkányi jobbágyságok. 1572-ben a bodrogi falvak jó része tetemes bárányság tizedet szolgáltatott, a legtöbbet Nagygyéres (435 db), Kisgyéres (259 db) és Perbenyik (379 db), de Bély (117 db) és Battyán (112 db) jobbágysága is adott a bárányságból dézsmát, Nagy- és Kistárkány azonban nem szerepel a listán.²³⁰ Az 1601. évi dézsmajegyzék szerint Varga Gergely bíróságában Török János 16, Grepsi Demeter özvegye pedig 13 kecskéje után fizetett 1 R.Ft 5 dénár, illetve 88,5 dénár megváltást, míg a földesúr, Paczoth Ferenc nem engedte, hogy két szabadosát megdezsmálják.²³¹ 1610-ben a kistárkányi Csete István és Paci Mihály fizet 35-35 dénárt bárányságai után,²³² 1644-ben pedig Nagytárkányban Tompa Ferenc és Serfőző Márton 14-14 juha után 1-1 R.Ft-ot ad a dézsma szedőknek.²³³

227 Idézi: Siska 2003. 290. p.

228 Függelék I.

229 *Die Wiesen sind meist sumpfig doch trocken die beim Ort befindlichen wieder aus. Im Ort selbst ist ein beständig bleibender Sumpf.* (Nagytárkány). I. katonai felmérés DVD-ROM

230 Tasnádi Nagy 1881 (OSZK Fol. Hung. 1932) II. köt. 454. p.

231 MOL E 158 Zemplén 1601/10

232 MOL E 158 Zemplén 1610/11

233 MOL E 158 Zemplén 1644/13

A 17. század végén az urbárium 13 jobbágya és kézműves zsellére közül szinte mindegyik rendelkezik tehénnel és üszővel, sertéssel viszont alig,²³⁴ s ez azt jelzi, hogy a nagytárkányi jobbági gazdálkodásban nem volt meghatározó az állattartás. A méhészet viszont végig jelen volt a jobbági jövedelmek között, a dézsmajegyzékek szerint többen foglalkoztak méztermeléssel, az 1684. évi urbáriumban is három jobbágnál írtak össze 2-3 méhkast.²³⁵ A források nem szólnak a baromfitartásról, pedig bizonyosan tartottak tyúkot, libát, kacsát a tárkányiak, egyébként az állatvagyonat könnyebb volt az adószedők elől elrejteni, így kevésbé jelenik meg az összeírásokban, mint a gabonavagyon.

*

A nagytárkányi adózó társadalom egységes jobbági jellege a kora újkor végéig nem változott, a telkek megmaradtak járadékkötelesnek, csak elvétve fordult elő, hogy valakinek sikerült libertinusi vagy nemesi jogállásig jutnia. Hogy mégis volt rá eset, azt egy 1711-ből fennmaradt forrás bizonyítja. 1711-ben, a Rákóczi-szabadságharc bukása után ugyanis az államhatalom összeíratta a Bodrogköz tájain található birtokokat, hogy felmérje, hol vannak újabb adományok vagy elkobzások, s hogy mennyit érnek a birtokok. Ekkor Nagytárkányban a jobbági telkek sorában egyetlen nemesi kúriát, vagyis a nemesi adómentesség privilégiumát élvező telket találtak, amely a külsőségekkel, a telekhez tartozó határrészekkel együtt 30 rajnai Ft-ot ért, s a szabadságharcban meghalt Soós Jánosé volt.²³⁶ A kültelek, az appertinentia mutatja, hogy valaha ez a gazdaság is jobbági lehetett. Ugyanekkor Kistárkányban két kúriát is találtak az összeírók, ráadásul jóval értékesebbet, a rebellis, vagyis Rákóczi-párti Hartyáni (Harkányi?) Mihályét és a szabadságharcban ugyancsak részt vett (*rebellionis compos*) Horváth Ádámét, 100-100 rajnai Ft értékben.

234 Függelék I.

235 Függelék I.

236 *Nagy Tárkány Datur in hac revolutione defuncti Joannis Soós on hoc pago una nobilitaris curia cum appertinentiis valens 30 Fl-os Rhenenses*. Pataky János által készített összeírás. 1711. febr. 20. MOL UeC 32/79

Függelék I–II.

Nagytárkány összeírásai 1684-ből

A nagyvárkányi összeírásokat több forrás alapján közöljük. A II. Függelékben szereplő magyar nyelvű inventárium két változatban is megmaradt, (zárójelben) közöljük az eltéréseket. Az I. Függelékben szereplő inventáriumot latinul és magyarul is felvettük, a szövegközlés alapját azonban a magyar változat képezi, [szögletes] zárójelbe tettük – természetesen magyarra fordítva – a latin nyelvű összeírások azon részeit, amelyek nem szerepelnek a magyar inventáriumban. A forrásokat az előbeszéd hangzásához híven közöljük, a helyesírást azonban nem javítottuk ott, ahol tájnyelvi formát sejtettünk, így a rövid és hosszú magán- és mássalhangzókat (*töb, melyben, abbul* stb.) meghagytuk a szövegben.

A leggyakrabban előforduló idegen kifejezések:

contignatio = (latin) emelet, szint

excindál = (latin–magyar) kihasít

fiscalis = (latin) kincstári

fiscus = (latin) kincstár

invental/inventál = (latin–magyar) összeír, leltárt készít

ittem/item = (latin) továbbá, hasonlóan

No vagy Nro = (latin: numero) szám szerint

portio = (latin) birtokrész

praefectus = (latin) parancsnok, gazdasági vezető

pro fisco = (latin) a kincstárnak

tertialitás = (latin–magyar) harmad, harmadrész

vasa = (latin: vas többes száma) hordók

I.

Nagyvárkány összeírása (1684)²³⁷

Mivel várkányi Segnyei István és Pongrácz urak őnagyságok devialtak²³⁸ az mi kegyelmes urunk őnagyságok hűségétül, azért az Sennyei-jószágbul ezek excindáltatnak kegyelmes urunk őnagysága számára, őnagysága tovább való kegyelmes dispositiojáig²³⁹

Tárkány, 21. Jan(uarii) 1684.

MOL UeC 60/4; 115/3

[...]

²³⁷ Az összeírások részlete, valamint az 1684. április 26-án felvett változatának (MOL UeC 57/88) egy része megjelent: URBARIA ET CONSCRIPTIONES 7. 499. p. és 5. 177–178. pp.

²³⁸ (latin–magyar) letértek

²³⁹ (latin–magyar) rendelkezéséig

Tárkányi kastélyban inventált egyet-másoknak kegyelmes urunk őnagysága számára excindált tertialitassa:

Réz taraszk	Nro 1	Vittek el No 2
Szakállós	Nro 7	Vittek el No 5
Seregbontó	Nro 1	Vittek No 1
Öreg víztartó réz kád	Nro 1	Patakra vitték
Kapu között való muskatoly ²⁴⁰	Nro 4	
Csűrös kertben öreg asztag	Nro 1	
Szalonna		Elvitték
Orja	Nro 10	Vittek No 8
Pár sódor	Nro 16	Vittek No 32
Háj	Nro 3	Elvitték 3
Bor vasa	Nro 27	Vittek No 8
Löre vasa	Nro 8	
Vaj tonna ²⁴¹	Nro 3	Vittek No 3
Túró vasa	Nro 2	Vittek No 1
Káposzta vasa	Nro 3	
Íttem. Fokhagymának és veres hagymának harmad része, kit udvarbíró uram igazítson el.		
Öreg bial	No 1	
Borja is	No 1	
Kecske	Nro 16	
Ökör	Nro 8	
Tulok	Nro 2	
Kúsó	Nro 13	Vittek el Nro 20
Sertés marha	Nro 43	Vittek el No 2
Tehén s egyéb kijáró marha	No 20	Vittek el No 38
Szénának, szalmának harmad része		

Anno 1684. Die 21 mensis Januarii²⁴² bejővén Tárkányban kegyelmes urunk őnagysága²⁴³ parancsolatjából minden inventált bonumoknak²⁴⁴ és az kastélynak is tertialitassát foglaltam kegyelmes urunk őnagysága számára az mint következik.

Azon kastélynak délről való egész oldala az kapuval edgyütt az kapu felett való háza-
kon kívül, kiben találtattak ilyen házak:

Major felől napszállatrul való szegület bástya.

Az bástya alatt egy ház [hypocaustum²⁴⁵] pitvarával s egyéb alkalmatosságaival edgyütt [folyosó, ahonnan a két kályhát fűteni szokták és egy árnyékszék] az felső contignatiojában.

Abbul nyíló más [takaros] ház [az udvarbíró lakószobája].

Ezen házból [hatalmas ajtón] nyíló hosszú öreg palota.

Abbul nyíló egy kisdud ház [kályha nélkül] pitvarával edgyütt [ahol a gabonát tárolják].

Ugyan azon [konyhák fölötti] pitvarból nyíló egy végső ház, az napkelet felől való bástya alatt, ugyan azon bástyával edgyütt.

Alsó contignatióban levő házak.

Kapu drabant házával edgyütt [kis kályhával].

240 (francia–magyar) muskéta

241 (latin) hordócska, szárazűrmérték

242 1684. január 21-én

243 Thököly Imre, Felső-Magyarország fejedelme

244 (latin–magyar) jószágoknak

245 (görög–latin) fűthető szoba

A mellett egy kisded bolt [vagy éléskamra].

Az mellett egy élés ház.

Ugyan a mellett két bolt pitvarostul.

Azon túl egy kis bolt.

Végrül [a bástya alatt] a konyha.

S ezen sor házak alatt egy hosszú pince [melyből a végén egy másik kisebb pince nyílik, ahol most Sennyei István elhunyt feleségének jóságára hever].

Az külső kerítésben egy hosszú kú istálló, melyből az bástya felől való közeleb s nagyob istálló elfoglaltatott [A külső kerítőfalnál, a bástyával szemben amely alatt a konyha van, a többi istálló végében egy kőistálló,].

Az külső kerítésben levő száraz malomnak és jövedelmének harmad része.

[A kert leválasztott harmadát, tudniillik a külső kaputól az ültetvény sarkáig a serfőző külső végénél keresztben felállított kerítéssel kell elkeríteni.]

Ugyanaz külső kerítésben [az úrnő csűrje melletti kertben, amely egykor borjúknak volt kijelölve, ennek a végétől a falu felé menve a téglaegető szíj mellett elhaladva, a kert közepén bizonyos dombokhoz érve, a régi csűr mellett karókkal] kell kijelölni egy major háznak való helyet, az hol kegyelmes urunk udvarbírájának fog tetszeni.

[A sóvám harmadrésze.

A Tisza-parti Szőcs-kert nevű gyümölcsös harmada, a Tisza folyása melletti Somodi-kert harmada.]

Az veteményeskertnek harmad része.

Az kastély előtt való udvaron levő serfőzőben pedig az mikor kegyelmes urunk udvarbírájának fog tetszeni, szabadossan sert főzethet.

Az külső kerítés kapujának harmad része.

Ugyanott egy kapusnak való kis ház.

Az kutak mind kívül-belől az kastélyban közönségessek.

Kastélyhoz tartozó két cigány, Péter vajda és István, az András vajda fia, házokkal együtt.

Az gyalom pedig, valamikor kegyelmes urunk önagysága szükségére kívántatik, itt való udvarbíró uram szabadossan halásztathasson velle.

[Tárkány területén az egyik nyomáson kincstári ekékkel felszántvat 28 hold föld, a másik nyomáson 13 hold, az őszi vetések között, ahol a jövő évben tavaszi vetés lesz, 40 hold.]

[Egy kis német kocsi, valamikor Senyei István úré volt.

Egy tábori társzekér, valamikor Senyei István úré volt.

Két hordó bort kell Senyei Ferencnének átadnia az udvarbírónak, a másik kettő szüret után esedékes.

66 marha, vegyesen nagy és apró, melyeket Vardáról Pácinba hajtottak, Kelepecz István udvarbíró úr kezére bízattak.

40 Pácinban lévő sertés a birtokosztály miatt Tárkányba került, nemsokára azonban Terebesre kell hajtani.

Egy ökörborjú.]

Nagy Tárkány

Alkalmas négyszögletű kastély négy bástyával vagy négyszögletű toronnyal és egyéb alkalmatosságokkal építve, majorsággal, kőistállókkal, veteményeskerttel, gyümölcsőssel, csűrrel, szárazmalommal, serfőzővel.

Majorsági földek a felső nyomáson: 95 hold, az alsó mezőn az őszi vetések között 32 hold van bevetve, sok azonban vetetlen.
Rét 2 van, kb. 9 szekér szénát terem.

(Jobbágyok)	Fiú	Ökör	Tehén	Üsző	Sertés	Méh	Telek
Varga János és fivére Gáspár		4	3	2			~
Szakács Jánosné özv.	2						~
Bolyi István, Szakács György apósa		6	4	3	4	2	~
Téglás Pál	3	6	2	2			~
Gál András	2		2	2			~
Mohai(?) Mihály (Bolyba ment)							~
Gerő András	1					3	~
Szopkó János, Deres Mihály apósa			1	2		3	~
Mészáros János							~
Sáfar Mihály			1	2			¼
Szőcs Mátyás mesterségével szolgál	3						zsellér
Varga András mesterségével szolgál			1		1		zsellér
Csizmadia János mesterségével szolgál			2		2		zsellér

II. Nagytárkány összeírása (1684)²⁴⁶

*Divisio bonorum mobilium et immobilium Tarkaniensium suae Celsitudinis Principalis, occasione defectionis et rebellionis magnificorum dominorum Stephani et Pancratii Segnyei ex una, ex altera vero partibus inter spectabilem et magnificam dominam Mariam Széchi spectabilis condam et magnifici domini Francisci Senyei relictam viduam tamquam dotalistam et tutricem filiorum suorum Francisci et Alexandri necnon filiae Barbarae facta*²⁴⁷

Nagytárkány, 1684. június 28.
MOL UeC 60/5; 108/12

Jutott az Fiscus részére az tárkányi kastélbéli dél felül való egész oldal minden néven nevezendő épületivel, 2 szegletes bástyaival (bástájával) és kapujával együt, az egy kő istállóval, majornak és fűszerkertnek való helyel az téglaszín mellet, az hol az ellőt az bornyus (borjus) kert volt az tulsó (külső) végétől tartva egy kis dombig, az hol megjegyzették (megjegyezték) az asszony önagysága csűrének ellenében. Jutot az Tiszán való sóvámnak harmada, az száraz malomnak harmada, cum proventuum tertialitate²⁴⁸. Jutot, az külső kapunak harmada, a mellele levő házzal együt, melyben Kelepecz uram bort árultatot. Jutot az veteményes kertnek egyik része az nevelő mellet levő szögletes palánktul fogva ige- nessen által az egész külső kapuig, az nevelőben való szabados serfőzéssel.

246 Az összeírás 1683. december 31-én kelt változatának (MOL UeC 108/13) részlete megjelent: URBARIA ET CONSCRIPTIONES 7. füzet (7/2 Nagyjenő – ZS) 498. p. Az összeírás (MOL UeC 115/13) részletét közli: Siska 2003. 287–289. pp.

247 A tárkányi ingó és ingatlan jószágok megosztása nagyságos 'Sennyey István és Pongrácz párt- útése és rebellioja alkalmával egyrészt a fejedelem ömagassága Kincstára, másrészt tekinte- tes és nagyságos Széchy Mária, tekintetes és nagyságos 'Sennyey Ferenc úr megmaradt öz- vegye mint dotalista és fiainak, Ferencnek és Sándornak, valamint lányának, Borbálának gyámja között

248 (latin) a jövedelmek harmadával együtt

Jutot 2 cigány, Péter vajda és István, András vajda fia házokkal együtt, mely van a közepsű kapu mellett.

Jutot a Somodi-kertben a Tisza mentében-köziben (hosszában) harmada.

Jutot az nagy gyümölcsös kertnek az Tisza mellett, az Szőcs-kertnek harmad része az alsó végében. Jutot az egész őszi búza és rozs vetésnek harmada, úgy hogy azt közön-ségessen az Fiscus és az Asszony őnagysága tartozzanak felaratatni, azután keresztel-kei osztozkodván az Fiscus számára essen mint buzából, rozsbul harmad része, az Asz-szon őnagysága két részt vegye el.

Az Fiscusnak szabad korcsmája lészen Tárkányban, valamint az Asszonnyak őnagysá-gának, akar az kastélyban, akar az kapu mellet levő házban árultassa, valahol az maga fundusán szeret.

Jutot az Fiscusnak az tárkányi mezőben az ugorban egy véggel 29 szántóföld és másut 13 föld, kiket meg is ugaroltatta mán az fiscalis udvarbíró. Azon kívül az mely föl-dekben buzák, rozsok vadnak most, az jövő tavaszi vetés alá is cedálnak 40 hold földek az tárkányi jószágban.

Jutot az Fiscusnak az lacai portio egészen.

Jutot az Fiscusnak az szentesi portio egészen, cum suis pertinentiis, nihilo excepto²⁴⁹.

Jutot az Fiscusnak az pacsér²⁵⁰ portio egészen, mint azon által az pacsényi és szentessi határban való őszi vetésben pro hoc anno 1684²⁵¹ az Asszonynak őnagyságá-nak az két rata portiója cedál²⁵², az harmada maradván a Fiscusnak.

Az kantai, senyei portio egészen jutot az Fiscusnak, kihagyván egy pusztát az Asz-szony őnagysága számára pro usu libero aquarum, sylvarum, territorii et successionis.²⁵³

Az cigándi portionak osztal²⁵⁴ szerint való harmada az Fiscusnak, két rész az puszta malommal maradot az Aszonnak őnagyságának.

Az liszakai szabad szőlő jutot Fiscusnak, az újhelyi és tolcsvai szőlők maradtak az Aszonnak.

Ex altera parte²⁵⁵ jutot az Aszonnak őnagyságának és ithon lévő édes gyermekinek napszálat, éjszak és kikellet fellől való egész három oldal az tárkányi kastélynak, az ka-pun kívül az egész falussi emberekkel, földekkel, rétekkal, sóvámnak, szárazmalomnak, kő istálók[nak], gyömolcsös és veteményes kerteknek két részével, az major ház, csüres kert egészen, nevelővel és egyéb alkalmatosságokkal, valamelyek az Fiscus részében nincsenek, pro Fisco specificalván²⁵⁶. Az őszi vetésekből, búzákból, rozsokból két-két rész, az tárkányi majorsághoz való szántóföldeknek, réteeknek mindenestül, az 42 ugar-ban esset és az jövődöbeli tavasz vetésre az mostani tilalmas földekből szakítandó 40 holt földeken kívül, kik pro Fisco cedálnak.

Iten az kisagardi, nagyagardi, damoci, perbeniki, bélyi, sarkanyi praediumbéli,²⁵⁷ dob-rai, karossi, leányvári portiok az Asszonnak őnagyságának maradtanak az egész tavaszi

249 (latin) tartozékaival együtt, kivétel nélkül

250 pácini

251 (latin) a mostani 1684. évre

252 (latin–magyar) kétharmadnyi részbirtok jut

253 (latin) a vizek, az erdők, a terület és az örökség szabad hasznával

254 osztal = osztály. A birtokosztály a közös örökségnek az örökösök egymás közötti felosztása volt.

255 a másik részről

256 a kincstár részére összeírva

257 praedium = (latin) puszta

vetéssel együtt, az csigandi két részel, és ot való tiszta malommal, mint arrul való osztat²⁵⁸ kimutatja.

Az helmei, tolcsvai és újhelyi szőlők jutottak az Asszonnak őnagyságának, Mint azon által az határookban mindenit való szabad pascuatio²⁵⁹ és vizeknek, erdőknek való szabad usussa²⁶⁰ mint az két résznek fen marad, valamint ante divisionem²⁶¹ volt.

Az kastély kapujának custodiájára²⁶² tartozik az Fiscus continue²⁶³ két drabantot, az Aszony őnagysága pedig 4 drabantot ki-ki maga fizetésén tartani, ki-ki szabados lészen az maga részén való drabantoknak parancsolni és falura levéllel vagy jobbágyoknak parancsolni kiköldeni, de úgy mint az által, hogy az kapu gondviseletlenül ne maradjon. Hogyha pedig az Aszony őnagysága többet négyenél akarja tartani az maga fizetésén, szabad lészen azon kívöl. Az tizedes vagyis porkoláb tartassék, kitül az több drabat²⁶⁴ függjen, azon tizedesnek való fizetésében az Fiscus harmadat, az Aszony két részt fizessen, mint tizedes, mint drabatok Utunk hívségére legyenek kötelessek, valamikor udvarbíró uram ithon lészen, nála légyen az kapu kulcsa, ithon nem lévén, az Aszony őnagyságánál tartassék, idegen ember ne bocsáttassék be, hanem mint az fiscalis udvarbírónak, mint az Asszonnak őnagyságának hírével legyen. Senyei Istváné asszontul 8 hordó bor maradván, az négye limitaltat²⁶⁵ az temetségére, az keteit most ad az fiscalis udvarbírónak Senyei Ferencné asszonyom őnagysága, az keteit szüret után ígért őnagysága megadni új borul. Az Senyei István uramtul maratt hintót és társzekeret kiadja az Aszony őnagysága, valamikor parancsol praefectus uram az fiscalis udvarbírónak, hogy hova küldje.

Az mely két volt az Fiscus részén még most az Aszony őnagysága lakat allat vadnak, mihelent kívánja, fiscalis udvarbíró uram az kezében bocsátani tartozik őnagysága, az maga lakatját levévén rólok.

Jól lehet az kapu közöt lévő drabatház az Fiscusnak jutot, mint azon által az köz jó alkalmatosságra nézve az fiscalis praefectus ad placitum²⁶⁶ enget az Aszony őnagysága részéről való drabantok is lakni benne, csak szépen alkudjanak egymással.

Pacinban lévén 8 boros kád az Asszonnak őnagyságának, az hatot kiadtam, az kettő pedig az kis sajtóval²⁶⁷ pro fisco maradnak.

Actum in castello Nagy Tarkany die 28 Junii 1684.²⁶⁸

Wilhelmus à Draheim bonorum fiscalium Praefectus m(anu) p(ropria)²⁶⁹

Széchi Marya Sennyei Ferencné m. p.

Coram me Joanne Geltouieczy m. p.

Coram me Georgio Pinkay m. p.

Coram me Gasparo Bakos(?) m. p.

Coram me Stephani Szaibecz m. p.

258 osztal = osztály. A birtokosztály a közös örökségnek az örökösök egymás közötti felosztása volt.

259 (latin) legeltetés

260 usus = (latin-magyar) használat, használati rend

261 (latin) a birtokosztály előtt

262 custodia = (latin) őrség, őrizet

263 (latin) állandóan

264 drabant, darabont (gyalogos katona)

265 (latin-magyar) megbecsültetett

266 (latin) tetszése szerint

267 sajtó = szőlőprés

268 Kelt a nagytárkányi kastélyban 1684. június

269 Wilhelm Draheim a kincstári jószágok prefektusa saját kezűleg

Rozsályi Kun Anna, Tárkányi István felesége epitáfiuma (17. század második negyede). Olaj, festett, ezüstözött fa, 32 x 189 cm. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest (http://www.hung-art.hu/frames.html?magyar/zmisc/oltar/17_sz/szekeres.html_alapján)

Források és irodalom

Levéltárak rövidítése

HOM = Herman Ottó Múzeum, Miskolc

NA = Néprajzi adattár

MOL = Magyar Országos Levéltár

A 57 = Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri regii (Királyi Könyvek)

E 158 = a Magyar Kamara Archívuma. Dézsmajegyzékek

E 159 = a Magyar Kamara Archívuma. Dicalis összeírások

P 599 = A Sennyey család levéltára

UetC = E 156 Urbaria et conscriptiones

OSZK = Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

Fol. Hung. = Kézirattár – Magyar nyelvű kötetes kéziratok

Irodalom

AZT

Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez 1895–1928 [I–XXVI. évf.] (Nem jelent meg: 1918–1925). Szerk.: DONGÓ GYÁRFÁS Géza. Zemplén Könyvnyomda és Lapkiadó, Sátoraljaújhely

Borovszky (szerk.) 1905

Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely r.(endezett) t.(anácsú) városa. Szerk. BOROVSZKY Samu. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest, 1905

Czobor 1935

CZOBOR Alfréd: A Helmecciek nemzetsége a középkorban és annak Korláthága = Turul 1935. [49.] 1–23., 71–99.

Détshy 1989

DÉTSHY Mihály: Sárospatak vára és urai 1526–1616. A sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 28. Sárospatak, 1989

Dienes 2001

DIENES Dénes: Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek 16–17. század. Budapest

Dienes 2000

DIENES Dénes: Minthogy immár schola mestert tartanak... Református iskolák Felső-Magyarországon 1596–1672. Acta Patakiana IV., Sárospatak

Dávid 2001

DÁVID Zoltán: Az 1598. évi házösszeírás. Budapest

I. katonai felmérés DVD-ROM

Az első katonai felmérés (1788) – Magyar Királyság. Arcanum DVD-ROM, Budapest, 2004

Királyi Könyvek CD-ROM I.

Királyi Könyvek 10–17. kötet (1647–1683) CD-ROM. Magyar Országos Levéltár. Arcanum, Budapest, 2001

Koroknay 2001

KOROKNAY Gyula: A rozsályi Kún-epitáfium beszélni kezd = A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XLIII. [2001] 411–419.

Lojda 1915

L[OJDA] J[ózsef]: Adatok a br. 'Sennyey-család történetéhez = Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez XX. [1915] 89/91.

Maksay 1990

MAKSAY Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén 1–2. Budapest, 1990

Marsina–Kušík 1959

MARSINA, Richard–KUŠÍK, Michal: Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku I. (XVI. storočie). Bratislava, 1959

Nagy 1857–1868

NAGY Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal I–XII. Pest, 1857–1868

Siska 2003

SISKA József: ALTA NON ALTE (A 'Sennyey család históriája) = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLII. [2003] 283–308.

Siska 2004

SISKA József: Balassa Bálint Zemplénben = Régió 2. évf. [2004] 9. szám (szeptember) 17–18.

Siska 2005

SISKA József: Brandenburgi Katalin kincsei Nagytárkányban = Visszhang (Nagytárkány község lapja) VI. [2005] 2. szám (július) 15.

Siska–Kováts 2004

SISKA József–KOVÁTS Dániel: Balassi Bálint Zemplénben = Honismeret XXII. [2004] 6. szám (december). 3–4.

Szirmay 1804

SZIRMAY, Antonius: Noticia historica comitatus Zempleniensis. Edita et indicibus provisa industria Martini Georgii Kováchich. Budae, 1804

Szopory Nagy (szerk.) 1881

A Pálóczi Horvát család naplója. Közli: SZOPORI NAGY Imre. In: Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. Magyar Történelmi Emlékek. Második osztály. Írók. 31. kötet. Budapest, 1881

Tasnádi Nagy 1881

TASNÁDI NAGY Gyula: Zemplén vármegye I–V. köt. Kézirat. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 1932

Tóth 1990

TÓTH Péter: Zemplén vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei I. 1558–1560. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 1990

Tóth 2001

TÓTH Péter: Zemplén vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei II. 1561–1563. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 40. Miskolc, 2001

Turul

A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság Közlönye 1883–1950. Arcanum, (Arcanum digitéka) 1–2–3. CD-ROM. Budapest. 2000–2003

UetC CD-ROM

Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban (Urbaria et conscriptiones) CD-ROM. Arcanum, Budapest, 2004

URBARIA ET CONSCRIPTIONES 5

Művészettörténeti Adatok 5. Füzet (Abos-Zsujta). Az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai XVI. Budapest, 1979

URBARIA ET CONSCRIPTIONES 7

Művészettörténeti Adatok 7. füzet (7/2 Nagyjenő-Zs). Az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai XIX. Budapest, 1984

Veress 1966

VERESS Éva: Háztartás, telek és termelés viszonya hegyaljai és bodrogi jobbágyszékvárosban a XVI. század derekán. In: *Jobbágyszékvárosok és parasztság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megyei XVI–XVII. századi agrártörténetéből.* Szerk.: Makkai László. Budapest, 1966. 285–426.

Zoványi 1906

Miskolczi Csulyak István zempléni ref. esperes (1629–1645) egyházlátogatási jegyzőkönyvei = *Történelmi Tár* 29. [1906] 48–102., 266–313., 368–407.

Zoványi 1909

ZOVÁNYI Jenő: A zempléni ref. dioecesis zsinatai Miskolci Csulyak István esperes idejében (1629–1645) = *Történelmi Tár* 32. [1909] 184–210., 406–437.

Vlastníci a daňovníci Velkých Trakán (Zemplínska ž.) v 16.–17. storočí (Zhrnutie)

Pre dejiny Velkých Trakán v 16. –17. storočí je najcharakteristickejšia kontinuita stredoveku, keď rodina vlastníkov usadlosti sa nezmenila. Spočiatku bola majiteľom dediny a panstva rodina Nagytárkányiovcov, patriaca k stredne šľachte, ale už v 16. storočí bolo charakteristické aj dedenie po praslici. V druhej polovici 16. storočia bol najvýznamnejším zemepánom Velkých Trakán Ferenc Paczoth, neskôr, od prvej tretiny 17. storočia sa objavila rodina Senney a od konca 17. storočia zostala vlastníkom táto barónska rodina, pretože Nagytárkányiovcovia po meči vymreli. Táto obec sa vyníma z radu vtedajších dedín, keď zemepanská rodina tu udržiava rezidenciu, ktorú od druhej polovice 16. storočia prebudovali na zámok so štyrmi rohovými baštami, v ktorom habsburský panovník držal aj vojakov. Dôležitým zdrojom príjmov statkárov bola soľ, ktorá sem prichádzala na pltiach z Máramarosu po rieke Tisa, dostali totiž kráľovskú donáciu, pretože vo Velkých Trakanoch zriadili soľný prístav.

Aj na spoločenstvo daňovníkov je príznačná kontinuita, napriek ťažkostiam v tureckom období zostali Velké Trakany v ranom novoveku trvalo osídlené. Jeho obyvatelia boli v nevoľníckom postavení, časť z nich slúžila ako vojaci alebo sluhovia na zámku, niekoľkí, tak aj členovia rodiny Korcsma sa pozdvihli do zemianskeho stavu. Náboženstvo poddaných, na rozdiel od rímskokatolíckych zemepánov, bolo kalvínske, v dedine mali kalvínsky kostol, dokonca reformovaná cirkev vydržovala aj školu. Hospodárstvo dediny určo-

valo to, že leží na brehu rieky Tisa, dôležitým zdrojom živobytia bolo rybárstvo, v záplavových sadoch pestovali ovocie, v záplavových dubových lesoch pásli svine na žaludoch. Nevoľníci na allódiuoch a na vlastných nevoľníckych pozemkoch pestovali prevažne oziminy, menej príznačné boli jariny a kýmne obilie.

Gutbesitzer und Steuerträger in Nagytárkány (Zemplin) in 16.–17. Jh. (Zusammenfassung)

Für die Geschichte von Nagytárkány ist charakteristisch die Kontinuität des Mittelalters, wo die Gutsbesitzer-Familie bestimmend war. Anfangs war die Familie Nagytárkány Besitzer des Dorfes und des Herrschaftsgutes; bereits im 16. Jh. konnte das Besitzerrecht auch durch weibliche Linie geerbt werden. In der zweiten Hälfte des 16. Jhs war Ferenc Paczoth der bekannteste Gutsbesitzer in Nagytárkány; ab Anfang des 17. Jhs tritt die Familie Sennyei in den Vordergrund; diese Baronenfamilie wird ab Ende des 17. Jhs zum Besitzer, die Nagytárkányer auf männlicher Linie ab.. Das Dorf ragt aus der Reihe der damaligen Dörfer hervor, denn die Gutsbesitzer-Familie bewohnt hier eine Residenz, die in der zweiten Hälfte des 16. Jhs zu einem Burgschloss mit vier Eckbastionen erweitert wurde, wo dem Habsburgerherrscher auch Soldaten dienten. Eine wichtige Einnahmequelle für die Gutsbesitzer ist Salz aus Máramaros; sie erhalten nämlich königliche Gabe dafür, um in Nagytárkány einen Salzhafen zu gründen.

Für die Steuerträger des Dorfes ist die Kontinuität charakteristisch; trotz Schwierigkeiten während der türkischen Besatzung bleibt Nagytárkány in der frühen Neuzeit weiterhin bewohnt. Die Bewohner sind Leibeigene, einige von ihnen arbeiten im Burgschloss als Soldaten oder Diener; andere, wie z.B. die Familie Korcsma, schließen sich dem Adel an. Die Leibeigenen waren Reformierte (die Gutsbesitzer Römisch-Katholiker), sie hatten im Dorf ihre eigene Holzkirche, die reformierte Kirche sogar ihre eigene Schule. Die Wirtschaft des Dorfes wurde durch seine Lage am Fluss Theiß bestimmt, der Fischfang war eine wichtige Einnahmequelle, in den Gärten am Hochwassergelände wurde Obst angebaut, in den Eichenwäldern Schweine gemästet. Die Leibeigenen bauen auf ihren Allodien und eigenen Feldern hauptsächlich Herbstgetreide an, seltener Frühlingsgetreide oder Futtergetreide.

TAKÁCS PÉTER

Nagytárkány 1770–1848 között

Nagyvárkány a Kárpát-medence geográfiai, tájféldrajzi és ebből fakadó néprajzi tagoltsága szerint a 171–172 ezer katasztrális hold kiterjedésű Bodrogházban fekszik. Története során mindvégig megmaradt falunak. Távol a történelem nagy országújtaitól, a jelentős csatahelyektől, a nagy hadvonulásoktól, kicsit félrehúzóva a Tisza romboló áradásaitól is, csak olykor-olykor „öblítette meg a lábát” a Bodrogház időről időre vízzel megtöltő Tisza, Bodrog és a távolabbi Latorca.¹ A Tisza jobb partján fekszik – ma határközeli csendben –, az általunk vizsgált időben félórányi gyaloglásra a folyótól, szemben a bal parti Győröcskével. A Kárpát-medencét államhatárokkal feldaraboló Trianonig a két település – Nagyvárkány és Győröcske között – állandó volt a kapcsolat. Évszázadokon át valamelyik földesúr vagy a két falu közbirtokossága által fenntartott rév biztosította a két part közötti összeköttetést. Ennek a Bodrogház és a szabolicsi Tisza-könyök térségében települt falvak egymással történő alkalmi érintkezésén túlmenő jelentősége volt. A folyók, árterületek szabdalta Felső-Tisza mentén ez a rév biztosította az ungvári, munkácsi, királyhelmecei, kisvárdai, újhelyi vásárok messze földről történő látogatását. Ennél is fontosabb volt, hogy a nagyvárkányi–győröcskei rév nélkül nehezebb és bonyolultabb lett volna a Felső-Tisza-vidék és a Nyírség lakóinak és állatainak a sóellátása. A nagyvárkányi sóház ugyanis nem kis szerepet játszott a Tisza-könyök és a Felső-Nyírség lakóinak sóhoz juttatásában.²

A várkányi „sódepositoriumról”,³ a Tiszáról és a Bodrogházról említést téve többé-kevésbé be is határoltuk azokat a kereteket, amelyek között Nagyvárkány története és lakóinak az élete a 18. század utolsó harmadától a 19. század közepéig zajlott.

-
- 1 Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Zemplén megye*. Budapest 1900.; Frisnyák Sándor: A kultúrtáj kialakulása és terjedése a Nyírség és a Felső-Tisza vidékén, Pristayk Erika: A Felső-Tiszavidék leírása Magda Pál és Fényes Elek munkáiban, Lóki József: A Nyírség és a Felső-Tiszavidék gazdasági életének földrajzi alapjai. Ez utóbbi dolgozatok: Frisnyák Sándor (szerk.): *A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék történeti földrajza*. Nyíregyháza 2002, 23–40., 87–100., 127–132. p.
 - 2 Takács Péter – Udvari István: Adalékok a Felső-Tiszavidék sógazdálkodásához a 18. század végétől. In Németh Györgyi (szerk.): *Manufaktúrák és korai tőkés ipari kisvállalkozások*. Miskolc 1994, 183–208. p.
 - 3 Takács Péter – Udvari István: Adalékok a Felső-Tiszavidék sógazdálkodásához a 18. század végétől (Máramarostól Szepesig). In Udvari István (szerk.): *Hodinka Emlékkönyv I.* Nyíregyháza 1993, 303–324. p.

Aprócska település – korszakunkban 360–600 közötti lakosú – volt Nagytárkány. Olyan falu, ahol mindenki mindenkit ismert, s a hagyományoknak családokat, jellemeket, egyéni életpályákat és a közösséget szigorúan formáló ereje volt. A korabeli történeti statisztikai adatok közlői is ezt bizonyították II. József népszámlálóiól Fényes Elekig.

Nagytárkány lakossága 1785–1850 között

Demográfiai adatok	II. József idején ⁴	Ludovicus Nagy ⁵	Fényes Elek ⁶
Család	82	?	–
Ház	63	75	–
Lakosság száma	360	578	597
Nemes	19	–	–
Tisztviselő	1	–	–
Pap	1	–	1
Római katolikus			301
Görög katolikus		428	150
Református			96
Evangélikus		102	
Zsidó		48	50
Paraszt	21	–	
Zsellér	36	–	

Nagy háborúk, népirtó hadjáratok, a hétköznapiakat forradalmasító technológiai vívmányok elkerülték az általam vizsgált időben Nagytárkányt és környékét. Mária Terézia uralkodásának az utolsó évtizedétől az 1848-as forradalom és szabadságharcig – leszámítva az itt kevés emberéletet követelő 1831-es kolerajárványt – a népességet apasztó nagy járványokról sem emlékeznek a történelmi források.

Az itt élő emberek az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadításig az évszakok ritmusát követő munkás hétköznapiak rendjén éltek. Szántottak, amikor tavasszal megengedte a föld, vagy aratás után ugaroltak, őszi kalászos alá szántottak, kaszálták, takarták, boglyázták a szénát, arattak, majd ősszel és télen csépeltek hadaróval, kézzel, jobb esetben állatokkal tapostatták ki a szemet a kalászosokból. Az 1770-es évektől kukoricát is vetettek, de még többen termeltek dohányt. Históriai nagy változások nem sűrűn zaklatták őket. Annyit változott köröttük a világ csupán, hogy húsz-harminc-negyvenévenként Isten és Isten szolgáinak a szolgálatából kiöregedvén a plébánosuk, a nem nagy jövedelmű plébániára egy fiatal, főpapi-püspöki összeköttetésekkel és patrónusokkal nem rendelkező vagy a jövedelmezőbb plébániák valamelyikéről botránnyal eltávolított papot küldött ide a mindenkori egri püspök (az 1800-as évek elejétől érsek). Olykor-olykor cserélődött a kántor is a templomban, aki, ha kedve tartotta, vagy a curialis és egyetlen nemesek követelték, tanította is az alfabetizációt a népiskolában.

4 Danyi Dezső – Dávis Zoltán: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest 1964.

5 Ludovicus Nagy: *Notitiae politico-geographico-statisticae Incl. Regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum*. Buda 1828.

6 Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára I–IV*. Pest 1851.

Ezeknél a többnyire csak a templomban és az iskolában észrevehető változásoknál jelentősebb volt az, hogy a település kastélyos urai kicserélődtek. A Sennyey-részt, miután gróf Sennyey Antónia gróf Majláth Józsefhez ment férjhez, leányági osztályrészül magával vitte örökségeként – benne Nagytárkányt is a Majláth grófok vagyontömegébe –, s osztatlanul két fiára, gróf Majláth Józsefre és Antalra örököztette át, akik közül Majláth Antal főispánként szolgált Zemplén megyében.⁷ A regulázatlan – az allodiális árutermelő gazdálkodásra a feltételek hiányában alkalmatlan – határú faluban ez sem jelentett különösebb változást. Legfeljebb a gazdatisztek, ispánok, a jószáginspektorok cseréje alkalmával változtak a szeszélyek. Az élet sűrűje és rendje csak keveset, mert bár az 1840-es években elkészült a Bodroghöz vízrendészeti munkálatának a terve, s 1846-ban megkezdték a terv kivitelezését, de 1848-ig – pénz, akarat és kellő jogi, szervezeti és állami támogatás hiányában – mérhető, az itt élő emberek életmódját és termelését befolyásoló változás nem történt. Továbbra is látogatta Nagytárkány határát, főleg a szénatermő réjtét az árvíz, megringatva, megrontva a renden levő szénát, elrohasztva, penészesítve a boglyákba rakottakat. A lakosság megélhetését veszélyeztető áradások akkor váltak tragikusakká, amikor a Tisza, a Bodrog és a Latorca egyszerre kezdtek el rakoncátlankodni. Ilyenkor az erdők, rétek és legelők mellett megmosta az árvíz a nem nagy kiterjedésű szántók lábát is, kisebb-nagyobb területű őszi vetés termését sodorva veszélybe. A Bodroghöz természetföldrajzi adottságainak kényszerítő hatásához és a földesúr-jobbágy viszony hagyományaihoz évszázadokon keresztül alkalmazkodó településen a törökök kiűzése és a Rákóczi-féle szabadságharc lezárulásától az első történelmi értékű változást a Mária Terézia által rendeletileg kikényszerített úrbérrendezés ígérte.

Az úrbérrendezés

Mária Terézia uralkodása idején Nagytárkány lakossága is hozzászokott, hogy a bírónál, a plébánosnál vagy a Sennyey uraság kúriáján egyre gyakrabban jelent meg a járási főszolgabíró vagy a helyettese, hogy összeírja a korcsma- és mézsárszék bérlőit, a földesúri regálék usuálói, a megtelepedett vagy a vándorló cigányokat. Összeírták időnként a pálinkafőző üstöt tartó jobbágyokat, a görögöket, a zsidókat, a kereskedőket, a kézműveseket, a jobbágyok megadóztatható javait, szolgálait szőlőit, gyümölcsöseit... A felvilágosodott uralkodónő mindenről tudni akart a birodalmában, ezért mindent számba vett. A fentebb említett összeírások nem nagyon foglalkoztatták Nagytárkány lakóit. Náluk néhány zsidónál, egy-két kontár iparosnál és egy gyakran cserélődő kocsmabérlőnél mást nem találtak az összeírók.⁸ 1772. március 16-án a szokottnál mégis izgatottabban fogadták Nagytárkányban is a conscriptorokat. Nem a szokásos összeírás céljából érkeztek. Ezúttal a falu jobbágyaiknak és földesurainak viszonyába kívánt beavatkozni a királynő, ezért küldte szét országszerte az összeíró bizottságait. E vi-

7 Nagy Iván: *Magyarország családjai* i. h.

8 Mindezekre lásd a Zemplén megyei levéltár összeírásait.

szonynak a rendezése céljából parancsolta meg minden jobbágy, házas és házatlan zsellér összeírását, és az általuk usuált javak és az ezekből származó haszonvételek ellenében a földesurak által követelt szolgálatok számbavételét.

Magát az összeírást megelőzte a híre: Mária Terézia előbb törvényhozás útján kívánta rendezni a földesurak és jobbágyok szokásjogon és itt-ott a legszeélyesebb önkényen alapuló viszonyát. Harmóniát akart teremteni a jobbágyi haszonvételek és szolgáltatások között. Államilag kívánta szabályozni a földesurak által a jobbágyoknak átengedett telkek és azok appertinentiáinak milyenségét, és az azokért követelhető szolgáltatásokat. Mivel az országgyűlés az úrbérrendezés végrehajtásához szükséges törvényt nem szavazta meg, az uralkodónó rendelettel kényszerítette ki a rendezést. A parancs végrehajtását az ország nyugati vármegyéiben már 1767-ben foganatosították. Zemplén megyében azonban csak 1772-ben kezdődött, és 1774-ben fejeződött be a munkálat. Ebben az időintervallumban vallatták meg Nagytárány lakóit is, akik 1774 őszén vehették kezükbe a megyei törvényhatóság által hitelesített urbáriumukat.⁹

A huzavona, a nemesi rend tiltakozása, az országosan keringő hírek, a bécsi udvar propagandája és a magyar nemesség elég hangos tiltakozása felcsigázták a parasztok érdeklődését is. Ezért a szokásosnál nagyobb érdeklődéssel és izgatottabban várták Nagytárányban is Aisdorfer Baltazár összeíró biztost és Szalatzy Gábor úrbéri deputátust, hogy 1772. március 16-án megkezdjék az előzetes felmérést.

A név szerint említett urak a megjelölt évben, hónapban és napon maguk elé rendelték Turczonszky Mihály falus-bíró (báró Sennyey László házas zsellére [aki 1774-ben nem szerepelt az úrbéri tabellában]), Téglás István (báró Sennyey László örökös jobbágya), Hajdú István (szabados lakos) és Szakács István (gróf Sennyey Imre generális örökös jobbágya) esküdteket. Ezeket hitükre megeskették, hogy mindenben igazat mondanak, és megkezdtek az úrbérrendezés végrehajtásához szükséges előzetes faluvallatást és összeírást.¹⁰

Az előzetes összeírás szerint az úrbérrendező biztosok Nagytárányban 12 jobbágy- és négy zsellérháztartás mellett nyolc desertát (puszta telek) találtak, s a lakosok bevallása szerint az említett úrbéres háznépek 18 pozsonyi mérő beltelket, 208 hold szántót és 87 embervágó rétet usuáltak (használtak). A 12 jobbágy közül hat örökösnek, hat pedig szabadmenetelűnek vallotta magát. A zselléreket szabadmenetelűnek tudták.

9 Az úrbérrendezés irodalma könyvtárnyi. Ebből most csak néhány, a témában eligazító tanulmányra hívom fel a figyelmet. Felhő Ibolya (szerk.): *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. k. Dunántúl*. Budapest 1970; Soós Imre: *Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében*. Sopron 1941; Soós Imre: *A jobbágyföld sorsa Heves megyében a XVIII. században*. Eger 1957; Wellmann Imre: *Pest megye parasztsága és az úrbérrendezés*. In Keleti Ferenc – Lakatos Ernő – Makkai László (szerk.): *Pest megye múltjából*. Budapest 1965, 155–202. p.; Wellmann Imre: *A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdonvállomásainak tükrében*. Budapest 1967. Zemplén megyét illetően: Takács Péter – Udvari István: *Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából I–III*. Nyíregyháza 1995–1998 /Periférián Könyvek 1–3./ (A továbbiakban: Takács–Udvari I–III.).

10 Takács–Udvari III, 164–166. p.

Az adatokból is látszik, hogy a viszonylagos állandóságot, stabil megtelepedettséget jelentő úrbéres viszony helyett kedvezőbb volt még ebben az időben a lazább viszony, amelyikben a szolgálonépek ragaszkodtak mozgási, költözési szabadságukhoz. A kúriára, majorságba, az allodiumra telepedett szolgálo – béres, cseléd, háziszolga, majorsági zsellér, csősz, kerülő, kondás, csordás, juhász stb. – nem rendelkezett ugyan gyermekeire átörököthető telekkel, házzal, az ahhoz tartozó appertinentiákkal (szántó, rét, a telki arányhoz igazodó menyiségű állatok legeltetési joga), de állami adóval sem volt sújtható. Az úri szolgálonépek a földesúr teljhatalma alá tartoztak, s szóbeli vagy írásbeli szerződésben „kikötött” szolgáltatást kívántak tőlük, s azzal arányos jövedelmet biztosítottak számukra (szakmányosok, dohányosok, kertészek, pásztorok, csőszök, kerülők stb.). Nagytárkányban nem volt elhanyagolható az armális, taksás, a kurialista és egytelkes nemesek száma sem.¹¹

Végül a Sátoraljaújhelyen 1774. május 30-án tartott Zemplén megyei nemesi közgyűlésen szentesített nagytárkányi urbáriumban gróf Sennyei Imre generális birtokán négy örökös és öt szabadmenetű jobbágy háznépet és négy benépesítendő desertazsellér-telket regisztráltak. Báró Sennyei Lászlónak két örökös és három szabadmenetelű jobbágy háznépe mellett két házasszellér háztartását és két zsellérsdesertáját regisztrálták.¹²

E két jelentősebb tárkányi földesúr mellett birtokolt még a faluban telket s a határban földeket báró Döry László és a nagytárkányi katolikus plébánia. Báró Döry László a negyed telek nagyságú (fél pozsonyi mérő = 300 négyszögöl) úrbéres telkét, az ahhoz tartozó négy és félhold szántóval és három embervágó réttel együtt taksára engedte Mislei András sóárendátornak. A katolikus plébánia fél pozsonyi mérő nagyságú – appertinentia nélküli – telke fölött ezúttal az itt szolgáló Szloszárik Imre plébános rendelkezett, aki átengedte azt eszterdönkénti 18 nap gyalogos robotért Csipkés György zsellérnek.

Az úrbérrendező biztosok – összhangban a vármegyei hatósággal – Nagytárkányban az egész telek nagyságát és annak járulékait a következőkben határozták meg. A beltelek itt is – mint országosan – 1200 négyszögöl volt, ehhez járult 20 hold szántó és nyolc embervágó, kétszer ritkán kaszálható rét. Az egész telkes jobbágy négy ökröt, két tehenet legeltethetett a falu határán, bár a falu által felfogadott pásztor, csordás és kondás nem szolgált ekkoriban még Nagytárkányban. A kilencedet – mint korábban – ezt követően is szedhette a földesúr, kivéve a kendert és a lent, ami helyett korábban zsákot adtak. A földesúr erdejéből épületre és tűzre a falu lakói fát kaptak, s az erdőben szabadon makkoltathattak. A községben nem lévén nótárius, a földesúrnak nem szolgált gazdasági inspektor, intéző vagy jószágigazgató, református lelkész, ezért ezek számára legeltetési jogot sem állapítottak meg.

11 Danyi Dezső – Dávid Zoltán: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest 1964; Erdemánn Gyula: Zemplén megye társadalma a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. In Szabad György szerk. *A polgárosodás útján. Tanulmányok a magyar reformkorról*. Budapest 1990, 348–362. p.

12 Országos Levéltár, Mikrofilmtár. Az 1767-es úrbérrendezés anyaga vármegye soros mikrofilmen. Zemplén vármegye anyagában a falvak kerületenként, azon belül ábécérendben. Nagytárkány a XIII. Zétényi kerületben.

Korcsmát, mint eddig, egy negyedévig – Szent Mihály naptól karácsonyig – tarthatott a falu, nem lévén szőlőhegye a lakosoknak. Robotolniuk az urbárium szabályai szerint kellett, teher alá két ökröt és a saját szekerüket adva. Szántáskor azonban négy ökrrel, saját ekéjükkel, boronájukkal kellett kiállniuk. Akik nem rendelkeztek négy ökrrel, cimborálva társat kerestek a szántáskor rájuk rótt robot teljesítéséhez, s egy nap ígás robotot két nap alatt teljesíthettek. A földesúr aratáskor, szénakaszáláskor és a hegyaljai szüretnek alkalmával kétszeresen követelhetette nagytárkányi alattvalóitól a robotot.

Az úrbérrendezés során 1774-ben a falu megtelepedése óta – nem számítva Nagy Lajos 1351-es dekrétumát – államilag első alkalommal szabályozták a földesúr-jobbágy viszonyt Nagytárkányban úgy, hogy általánosságok helyett ezúttal családi mélységig avatkozott az államhatalom a földesúr-jobbágy viszonyba. Az önkényt, a földesúri, gazdatiszti szeszélyt, az évszázadok alatt kikristályosodott hagyományt ezúttal felváltotta a jogi szabályozás. Nagytárkány esetében ez azért lényeges, mert korábról sem urbáriumot, sem contractust nem ismeretek a falu földesúri fennhatóság alatt élő lakói.

A falu választott bírója és esküdtársai 1772-ben az alábbiakat vallották Nagytárkány jobbágy- és zsellérközösségéről és az adó alá eső, de a faluvalláskor pusztán álló telkekről.

Előzetes összeírás

Földesúr neve	Telek száma	Jobbágy Száma	Beltelek p. m.	Szántó p. m.	Rét Kaszáló ¹³
Gróf Sennyey Imre ¹⁴	Örökös 4 Szabad 6 ¼	4+1 4+4	5 ¼ 5 ½	78 58	37 27
Báró Sennyey László	Örökös 2 ½ Szabad 1 Zsellér 1 ½	2+1 2 3+2	2 ½ 1 ¼ 2	32 17 14	9 5 6
Báró Döry Lászlótól Mislei András sőtiszt által bérelt telek	1	-	1	9	3
Pléb. Szloszarik István	Zsellér	1	½	-	-
Összesen:	16 ¼	Jobb. 12 deserta 8 zsellér 4	18	208	87

13 A rét Nagytárkányban minden esetben néha kétszer kaszálható – amikor szigorú rendtartás van a határban, s a rét legeltetési tilalmát sem a nemesek, sem a jobbágyok nem szegik meg, vagy nem kényszerülnek megszegni.

14 Gróf Sennyey Istvánnak három egész telkes (Szakács István, Has István, Jaczkó Sándor), egy féltelkes (Szakács Mihály) örökös jobbágya és egy fél teleknek minősülő örökös jobbágy által elhagyott desertája volt. Szolgált a birtokrészén négy egész telkes szabad menetelű jobbágy, s összeírtak a birtokrészén három fél- és egy 1 nagyságú szabad menetelűek által elhagyott beltelket. Az örökösök beltelke a desertával együtt összesen 5 ¼ pozsonyi mérőt tett ki. A szabad menetelűek beltelke – a desertákéval együtt – összesen 5 ½ pozsonyi mérő volt. Sem a beltelkek, sem a szántók, sem a rétek nem voltak egyformák, sem az örökös jobbágyok, sem a szabadmenetelűek által usuáltak. A beltelkek a fél és 2 pozsonyi mérő között ingadoztak, a szántók a 6 és 36 pozsonyi mérő között. A legnagyobb – örökös által usuált – szántó 36 pozsonyi mérő, a legkisebb 6 p. m. A legnagyobb – szabadmenetelű által usuált – szántó 12 p. m., a legkisebb 8 p. m. Hasonló szóródás tapasztalható a rétek területén is.

A Mária Terézia megparancsolta rendezés eredményeként az alábbi úrbéres földesúr-jobbágy viszonyt rögzítették Nagytárkányban:

A rendezés eredménye¹⁵

Úrbéres szolgálonépek	Telek minősége	Beltelek p. m.	Szántó - hold	Rét kaszáló	Igás robot	Gyalog-robot
Örökös jobbágyok	Gróf Sennyey Imre generális					
1. Szakács István	6/8	2	11 - 6/8	9	39	78
2. Szakács Mihály	5/8	1	8 - 5/8	9	32 ½	65
3. Czinke György	5/8	½ - ¼	8 - 6/8	9	32 ½	65
4. Jaczkó Sándor	5/8	1	8 - 5/8	9	32 ½	65
Szabadmenetlű jobbágyok						
1. Csipkés András	6/8	2	11 - 6/8	9	39	78
2. Rosta Péter	5/8	½	8 - 7/8	9	32 ½	65
3. Bálint György	5/8	1	8 - 5/8	9	32 ½	65
4. Szuzsimir György	4/8	1 ½	8 - 3/8	9	32 ½	65
5. Tóth Pál	5/8	1 ½	9 - 3/8	8	32 ½	65
1. Deserta	-	½ - ¼	-	-	-	18
2. Deserta	-	1	-	-	-	18
3. Deserta	-	1	-	-	-	18
4. Deserta	-	1 ¼	-	-	-	18
Összesen:	-	15 ¼	84 - 6/8	80	305 ½	683
Örökös jobbágyok	Báró Sennyey László					
1. Téglás István	5/8	1 ½	10 - 7/8	6 ½	32 ½	65
2. Sztankó Péter	5/8	1	11 - 1/8	6 ½	32 ½	65
Szabadmenetlű jobbágyok						
1. Hajdú János	5/8	½	11 - 3/8	6 ½	32 ½	65
2. Tóth Mihály	4/8	1	7 - 6/8	6 ¼	26	52
3. Beniczky Ádám	4/8	½	8	6 ¼	26	52
1. Deserta	-	½	-	-	-	18
2. Deserta	-	1 ½	-	-	-	18
Összesen:	-	-	49 1/8	32	149 ½	335
Házass zsellér:						
1. Lakatos József	-	-	-	-	-	18
2. Koczka János	-	-	-	-	-	18
Összesen:	-	-	-	-	-	36
Sóarendátor	Báró Dóry László					
Mislei András	¼	½	4 ½	3	13	26
Szabad zsellér	tárkányi plébános Szloszárík István					
Csipkés György	-	½	-	-	-	18
Mindösszesen:						
Örökös jobbágy 6	-	7 ¼	59 ¾	49	201 ½	403
Szabadmenetlű jobbágy és sótiszt 9	-	9	78 5/8	66	266 ½	533
Házass zsellér 3	-	½	-	-	-	54
Deserta 6	-	6	-	-	-	108

A nagytárkányiak életmódja 1772–1848 között

A 19. század második felében végrehajtott vízrendezési munkákig (a Tisza, a Bodrog és a Latorca szabályozásáig) és a vasút (a Sátoraljaújhely–Munkács, valamint a Nyíregyháza–Kisvárd–Ungvár vasútvonal) megépítéséig Nagytárkány

15 OL. Mikrofilmtár, az 1767-es úrbérrendezés anyaga, Zemplén vármegye, Nagytárkány.

lakossága a Bodroghökre jellemző tájföldrajzi kényszerek és adottságok közepette szervezhette meg és alakíthatta gazdálkodását és életmódját. Ebben domináns szerepet játszott a rideg állattartás, a szántóvető foglalkozás, a halászat és vadászat, valamint a természeti javak zsákmányolása.

Arra vonatkozólag nincs pontos adatunk, hogy az úrbérrendezést megelőzően hány hold szántót művel Nagytárkány paraszti lakossága, azt viszont írott forrással adathozhatjuk, hogy a határ elvadult részeit nagy szorgalommal igyekeztek művelés alá szelídíteni. 1772-ben Szakács István és Tóth Mihály két-két pozsonyi mérő nagyságú szántóföldet hódított el a cserjés, gázos, bokros határrészből, Szakács István másfél, Bálint György két embervágó rétet hódított el a természettől. Az irtásföldek gyarapítása folyamatos volt, s ebben a földesurak anynyiban kedveztek az alattvalóknak, hogy az említett irtások után 12 évig nem követeltek semmiféle szolgáltatást.¹⁶ Ennek a szorgalomnak köszönhető, hogy a falu árvíz járta határában az 1850-es években a megközelítően 600 lakost számláló faluban 741 hold szántót¹⁷ műveltek az emberek, és bőséggel volt rétjük, legelőjük is, ugyanakkor fában – makktermő és épületre alkalmas fában – sem szenvedtek hiányt.

A szántójukat két nyomásban usuálták a lakosok. Mivel minden második esztendőben pihent a földjük, trágyázás nélkül is megteremte a tiszta búzát, a rozst, az abajdóc életet (rozsa és búza keveréke), a zabot, a különböző főzelékféléket. Az árpa alá azonban trágyázniuk kellett.

Földjüket négy ökörrrel szántották. Búza alá leginkább háromszor forgatták meg a földet, de a rozst, a tavaszi kalászosokat – árpa, zab – és a főzelékféléket – bab, borsó, lencse – kétszeri szántásba is elvetették.

A kendernek, lennek, zöldségféléknek és a dohányynak külön szorgalmi földet hasítottak ki a határban. Akinek nagyobb beltelke volt, az ezeket a növényféléseket a belső kertben termelte. A belső kertet azonban inkább gyümölcsfákkal ültették tele, s a szorgalmasabbak a határban is bírtak gyümölcsöst. Ehhez biztosítottak a földesurak földet, csak szorgalom, törődés és szaktudás kellett a gyümölcsösök kezeléséhez, termékenységük megőrzéséhez. Szorgalomban és az új ismeretek megszerzése iránti fogékonyságban Nagytárkányban nem volt hiány. Jellemző, hogy az úrbérrendezés idején már minden szántóműveléssel foglalkozó gazda termelte a káposztát és a dohányt, a falu megtelepedése óta a kendert és a lent.

A szántóvető foglalkozástól elválhatatlan volt az állattartás. Egyrészt földet művelni ekkoriban igaerő nélkül képtelenség lett volna. Másrészt szántani csak ökörrrel vagy lóval szántottak az emberek. A tehenet tejéért, még inkább a szaporulatáért és pénzszerzési célból tartották, mert a kiöregedett ökrök helyébe újakat kellett állítani, a falusi, a városi és a külföldi lakosság, de a mindenkori katonaság számára is nélkülözhetetlen táplálék volt a marhahús. Nagytárkány bőséges legelőin, a szigorú tilalomtartás mellett éveként kétszer kaszálható rét-

16 OL. Mikrofilmtár, 1767-es úrbérrendezés, Zemplén vármegye, Nagytárkány.

17 Fényes Elek 1851: Nagytárkány.

jein annyi fű és széna termett, hogy a faluban bárki korlátozás nélkül tarthatott állatot: ökröt, lovat, tehenet, borjút, tinó-binót, sertést, birkát s kecskét is. A Tisza jó és bőséges itatóvizet biztosított. A bőséges, „jó fűvet termő” legelő, a „jó rendtartás” mellett kétszer is kaszálható rét a szarvasmarha-, a ló- és a juhtartást tette lehetővé, a sertések tartását segítették az árterületi mocsarak, dagonyázásra alkalmas pocsolás rétek, a sertések és juhok hizlalására ott voltak az ártéri tölgyfaerdők bőséges makktermésükkel.

A szántó- (búza, rozs, árpa, zab), de főleg a kertművelésből (gyümölcs, zöldség, dohány, kender, len, káposzta) pénzelhettek Nagytárkány lakossága, ha kedve és szorgalma ezt megengedte. Ezek azonban csak krajcáros bevételek voltak. Forintokra az állatok értékesítéséből tehettek szert a lakosok.

Pénzszerzési alkalmuk és lehetőségük a nagytárkányiaknak a korabeli Magyarországon (1772–1850 között) kiválónak mondható. Több vásáros város és mezőváros közelében éltek. Válogathattak, mikor melyikre és mit visznek eladni. Ungvár és Sátoraljaújhely három-három magyar mérföldre volt tőlük, ahol bármikor és bármilyen mennyiségben értékesíthették a szántóföldi termékeket, a gyümölcsöt, a dohányt és zöldségfélét. Kisvárdra és Lelesz egy-másfél mérföldnyire lévén tőlük, e két helyre szarvasmarháikat, lovaikat vihették eladni, s itt vásárolhattak nevelésre csikót, borjút, ha kedvük és pénzük volt hozzá. Zemplén és Királyhelmece a sertésvásáraitól volt híres évszázadokon keresztül. Ide a mocsarakban, dagonyás réteken – csigákon, gyökereken, egyéb vízi állatokon – nevelkedett, a szabad makkoltatású erdőkben meghízult sertéseiket hajthatták fel, s malacokat vásárolhattak tartásra, hizlalásra.

A dohánnyal Egerig, Pestig, Munkácsig, Beregszászig, Máramaros sóbányáiig szekerezhettek, gyalogolhattak, hogy nagyobb haszonnal adhassanak túl rajta.

A rendiség korában, a jobbágyfelszabadításig, a szabad rendelkezésű, telek-könyvezett birtok jogi megteremtéséig a közös használatú határrészek, legelők, gazos, bokros részek, árterületek csak szorgalmat, találékonytságot, vállalkozó kedvet kívántak. A nagytárkányiak éltek is ezzel. Szegénynek e korban nem volt mondható a falu.

Építkezni fa, nád, sár volt bőven, csak erő kellett vágásához, faragásához, s némi hagyományos úton is elsajátítható ismeret. A rokonok, az utca lakói, a falu emberei összefogva, kalákában mindenki számára biztosítani tudták a lakást, a szükséges istállókat, raktározásra alkalmas épületeket.

Ha szorgalmuk és egészségük volt, a legszegényebb emberek is megkapaszkodhattak, s emelkedhettek Nagytárkányban. Tizenöt-tizenhat éves koruktól zsákmányolhatták a határt. Nádat, gyékényt, kákát, szőlőkötöző sást, vesszőt vághattak szabadon s azt jó pénzért értékesíthették a Hegyalján. Halászhattak, csikászhattak, rákot, teknősbékát foghattak. Ősszel, télen, s böjtidőben ezek iránt nagy volt a kereslet a Hegyalján és a görög katolikusok, valamint az ortodox görögkeletiek által tömegesen látogatott ungvári piacokon. Vadat inkább már csak saját maguk számára, azt is vadorzással vagy úri vadászatokon hajtóként szerezhettek.

Pénzt napszámmunkáért is kaptak. Nagytárkányban sódepositórium, sóraktár volt. Tutajosok hordták ide a kősót a máramarosi sóbányákból. Szekeresek az őrlőt, hordós sót Sóvárról, ahová töméntelen mennyiségű kősót kellett felfuvarozni. A forgalom érzékeltetésére idézzük meg Piller Mártont, a peklini uradalom fiskálisát, aki már 1763-ban úgy tervezte, hogy a nagytárkányi sóházból évente 4860 bécsi mázsa (1 bécsi mázsa kb. 52 kg) sót kell finomításra, őrlésre Sóvárra fuvarozni.¹⁸ A több éves gyakorlat szerint egy parasztszekérre tíz bécsi mázsa volt terhelhető, s a legerősebb négyökrös fogat is – vasráfos kerekkel – csak 15 bécsi mázsát rakodhatott egyszerre. Ahhoz, hogy a kívánt mennyiségű só párlás, tisztítás és őrlés céljából megérkezzen Sóvárra, a parasztszekerekből 486-ot kellett megrakni kősóval. Ha minden szekér elé négy ökröt fogtak, s vasráfos, nagy teherbírású volt, akkor 324 szekér elvihette a kívánt mennyiségű sót esztendőnként. De nemcsak Sóvárra szállítottak Nagytárkányból sót. Vittek Debrecenbe, árulták az itt vásárolt sót Szabolcs vármegye nagyobbik felében, s alsó Zemplénben. Az innen induló fuvarosok, sószállítók, haszonnal kupeckedők rendszeresen látogatták Nagytárkányt. De nemcsak szekeresek. Az innen tovább szállítandó sót tutajosok hozták Máramarosból. Évenként több száz tutaj kötött ki a Tisza-parton, amelyikről a piramisszerűen elrendezett sókockákat a raktárba kellett hordani. A tutajt meg olcsón eladta tulajdonosa. Legtöbb esetben lécet, zsindelyt, deszkát is hozott magával, gyarapítva azzal is bevételét. A nagytárkányiak maguknak, vagy azért, hogy haszonnal tovább adjanak rajta, megvették, s vitték a Hegyaljára vagy Kisvárdára.¹⁹

Vallották is a lakosok 1772-ben, hogy „darabos sót Sóvárra vihetne, onnan Terebesre – ki útjokban van – hordós sót hozhatna” aki akar, s akinek arra alkalmas vasalt szekere és ökrei vannak. Munkát, pénzkereseti lehetőséget a gyalogosok is találtak, ha szorgalmuk, erejük és egészségük megengedte. A tutajon leúsztatott sót a raktárakba kellett szállítani. Mikor Sóvárra akarták szekerezni, a szekerekre fel kellett azt rakni. A sóraktárhoz alkalmasszerűen fát, nádat vágni, követ szállítani, egyéb munkát elvégezni... Mindig akadt munka, amiről szerényen úgy vallottak a tárkányiak, hogy „néha-néha előadják magokat alkalmatosságok hol sóház mellett, hol más egyéb munkájuk által pénz keresésére.”²⁰

Külön is meg kell említenünk azt, hogy Nagytárkány azon ritka települések egyike, amelyekben az asszonyoknak és lányoknak a fonáson és szövésen, „gyékény-csináláson” kívül más pénzkereseti lehetőségük is adódott. A sóházhoz Máramarosból sót tutajozók, innen a kősót étkezési sóvá párló és őrlő Sóvárra szekerezők étkeztetése szolid bevételi forrás volt, amit a paraszti vallomások sem hagyhattak szó nélkül: „egyebet pedig, úgymint kenyeret, szalonnát, s egyebet is miek volna otthon is kormányosoknak eladhatják” – vallották 1772-ben.

18 OL. UC. 122:30 (a)/1763.

19 UC 182:14/1791. márc. 14.

20 Takács–Udvari III, 165. p.

Benne voltak hát az élet, a hétköznapi forgatagában a nagytárányiak. Sok-sok előnyel az Alföld több ezernyi települése előtt, s némi hátránnyal is. A Tisza, a Bodrog és a Latorca itt-ott áldásait osztotta, de károkat is bőven okozott. E károkat időnként Nagytárány lakóinak is meg kellett szenvedniük. „A határnak néha nagyobb részét, néha pedig egy darabját be szokta az árvíz önteni, sokszor renden való szénájokat elveszi, s boglyákban valókat elrontja” az árvíz – panaszták.²¹

A lehetőségek és az árvíz okozta károk mellett a lakosság jövedelme fokozásának gátat vetett a rendelkezésre álló föld is. A kétnyomású határon a legtöbb földet használó úrbéresnek 36 pozsonyi mérő szántója volt összesen, amiből egy-egy esztendőben csak 18 pozsonyi mérőt – kilenc kis magyar holdat²² – vethetett be. Ilyen gazda összesen kettő volt a faluban. A többi jobbágyrenden élő lakos évenként három-négy holdat vetett, mert szántóban viszonylag szűkölködtek az emberek. Ezért is kezdték meg viszonylag oly korán a hasznavehetetlen földek irtással való művelésbe vonását.

A szántóföld viszonylagos szűkösségénél is nagyobb akadályt jelentett a jobbágyi szorgalom kiteljesedése terén a robot. A földesúr szükséglete szerint gyalog vagy két ökörrrel szolgáltak a jobbágyok, de robotot csak az örökös, a röghöz kötött szolgálónép végzett. Ők viszont nem keveset. „Gróf Sennyey Imre jobbágyai – marhával vagy gyalog – szürettől kaszálásig minden héten 3 napot úrdolgaáltak. Kaszálás kezdetétől mindennap vagy marhával, vagy gyalog hajtattak, egészen szüret végéig.” Emlékezetüktől ez mindig így volt. Ahogyan mondták: „ekképpen praktikáltatik” munkájuk. Méltóságos báró Sennyey László úr önagysága jobbágya pedig „ezen az esztendőben egész tavasszal két hétig, kaszálásnak s aratásnak idején öt hétig egy végbe gyalog úrdolgan volt, annak előtte pedig minden héten három nap ugyancsak gyalog hajtattott”. A heti háromnapos robot még akkor is nagy megterhelést jelentett, ha nem mindig a családfőnek kellett kiállni. Amennyiben pedig a robot végzésére valakit felfogadott a gazda, az pénzbe került. Nem is kevésbe. Ezért is kellett vásárolni, piacozni több-kevesebb rendszerességgel.

A nagyfokú robotoltatással is magyarázható, hogy Nagytárányban viszonylag magas volt a deserták száma. Leszámítva a jobbágytelket usuáló sóinspektort, a 23 úrbéres telek közül három zsellérteleknek minősült, amelyből egynek ismerjük a nagyságát – fél pozsonyi mérő = 300 négyszögöl –, kettőnek nem. A 20 beltelekből 1774-ben hatot minősítettek desertának, de 1772-ben még nyolc pusztatelekről tettek említést a lakosok. Ezek azonban legalább húsz éve pusztán álltak, mert némelyikről „a lakosok kihaltak”, némelyekről pedig „el-szőktek”. Ez nem volt nehéz. Csak Győröcskére kellett átjönni a réven, vagy Ungvárra elmenni a vásárba, s pereputtyostól, jószágostól ott maradni. Az idegen törvényhatóságokkal – Ung vármegye, Szabolcs vármegye – évekig levelezhetett Zemplén vármegye, mikorra szóba jöhetett a szökevények visszatolonco-

21 Takács–Udvari III, 165. p.

22 A pozsonyi mérő 600 négyszögöl, a kis magyar hold 1200 négyszögöles hold.

lása. Akkorra vagy nevet változtattak, vagy a harmadik-negyedik törvényhatóság területén keresték boldogulásukat a szökevények, vagy olyan szabad királyi városba költöztek, ahonnan nem követelhatték vissza a földesurak elszőkött jobbágyaikat.

A nagytárkányi jobbágyoktól pusztán hagyott telkek appertinentiái ez alatt a húsz év alatt elkallódtak, amint a lakosok vallották: „azokat a pusztákat most a parasztok s nemesek árendában bírják.” A telkek pusztásodása folyamatos volt. A kihaltak vagy elszőköttek helyére mások költöztek. 1772-ben nyolc telken szabadmenetelű emberek ültek, akikről biztosan csak annyit tudunk, hogy 32 évnél kevesebb ideje ültek az általuk usuált „appertinentiás” telkekre. Voltak, akik két éve költöztek a faluba. A szabadmenetelű jobbágyok robot és kilenced helyett taksával váltották meg a szolgáltatásokat. Gróf Sennyey Imre öt szabadmenetelű jobbágya – Csipkés András, Rosta Péter, Bálint György, Szuzsimir György és Tóth Pál – öt forint 57 karcártól 5 forint 6 krajcárig taxások voltak. Róluk azt is tudjuk, hogy ezt „három esztendőtil fogvást, mioltátul itt laknak”, azóta fizették a taksát, de a földesurak szorították őket munkára is. Kötelesek voltak ugyanis ők is három napig kukoricát kapálni az allodiumon, s a megkapált tengerit ősszel letörni. Aratáskor tizenkét napot, szüretkor ugyan csak tizenkét napot dolgoztak gyalogszerben.

Báró Sennyey Lászlónak is volt három taksás embere, akik közül kettő nyolcnyolc forint taksával váltotta meg minden szolgáltatását, egy pedig „varga meszter ember jobbágy lévén, csak mesterséggel szolgált”, zselléreinek egyike nyolc, másika két forint taksát fizetett.²³

Báró Döry László „appertinentiás” negyed telkére sem költözött szolgálatot vállaló ember. Kénytelen volt négy rénes forint 15 krajcár taksa ellenében a beltelkét és azok határbeli járulékait – szántó, rét – a tárkányi sóinspektornak, Mislei Andrásnak átengedni. Szloszarik István „nagytárkányi plebanus uram” a párókia beltelkével rendelkezett, ami a rendezés értelmében negyed teleknek bizonyult, s Mária Terézia rendelete értelmében egy forint census és 18 nap gyalogrobot volt követelhető érte, de a tárkányi munkaerőhiányt jellemzi, s talán a korabeli patriarchális viszonyokra is vet egy fénysugarat, hogy az úrbérrendezés előtt esztendőnként csak 12 nap gyalogrobotért lehetett szolgálóembert fogadni rá.

Ugyanakkor a hagyományok nyűgöző erejével, a szokások rendíthetetlenségével kapcsolatos, hogy az említett kemény robotoláson kívül az örökös jobbágyok a gróf Sennyey Imrének „emberemlékezet óta”, báró Sennyey Lászlónak pedig „csak két esztendőtil fogvást adnak kilencedet. Korábban csak egy pár csirkét és 20 tojást adtak dézsma helyett, s azon kívül karácsony tyúkját és egy zsákot adtak, és 4 singet fontak, s fonnak is.”

Tyúkot és tojást a „méltóságos gróf úr” – gróf Sennyey Imre generális – örökös jobbágyai is adtak. Egyenként három-három karácsony tyúkját és 15-15 to-

²³ Takács–Udvari III, 165–166. p.

jást esztendőnként. Ez utóbbiaknak évenként egy-egy pár teknősbékát is be kellett adniuk az udvarnak, s ha azt nem tették, 17 krajcárral válthatták meg. Ők fonni nem fontak, helyette egy-egy zsákot adtak uruknak.

Mária Terézia úrbérrendezése formailag 1767 és 1774 között minden magyarországi faluban – Nagytárkányban is – lezajlott. Megszülettek a jogi dokumentumok, de köznapi érvényesítésük, az urbárium szerint telki hányadok kimérése, a szolgálatoknak a telki hányadhoz igazítása késett. Arra nincs adatunk, hogy Nagytárkányban mikor szervezték át a jobbágyszolgáltatásokat és az annak alapját képező telki viszonyokat a rendeletnek megfelelően. Annyi bizonyos csak, hogy az úrbérrendezés és a jobbágyszabadítás között földesurat váltott a falu. A Sennyey grófok és bárók helyett Majláth József és Antal birtokába került Nagytárkány. Ők építették azt a kastélyt, melyet Fényes Elek „szépnek” nevezett. Ők lettek a falu és a katolikus egyház kegyurai is. Nekik jövedelmezett a falu határa, s ők birtokolták és adták árendába a földesúri haszonvételeket, a mézsárszéket, korcsmát, malmot, nádlási jogot, a halászat és vadászat feletti felügyeletet. Az, hogy szőlőskertje, szőlőhegye nem volt Nagytárkánynak a 19. század közepéig, nem különösebben érdekes, mert a környék talaja és domborzati viszonyai nem igazán kedveztek a szőlőtermelésnek. A szőlő és a bor hiányát pótolta a gyümölcs, és az abból főzött pálinka. Egyébként sem a Hegyalja, sem a Beregszász környéki szőlőhegyek nem voltak olyan messze, hogy bármikor ne hozhattak volna bort a falu kocsmájára, vagy egyéni fogyasztásra. A szőlőskert hiányánál érdekesebb, hogy Nagytárkány félórányi gyaloglásra lévén a Tiszától, nem sokkal messzebb a Bodrogtól s belátható távolságra a Latorcától, a faluban s a szomszédos Kistárkányban, de Bélyben is csak szárazmalmokban őrlhettek az emberek. Ha vízimalomban akartak őrölni, három-négy órányi távolságra kellett szekerezniük.

Nagytárkány község communitiesének a közösségi életéről alig tudunk valamit. Mint máshol, itt is évenként bírót és esküdteket kellett választani a földesúr vagy tisztjének jelenlétében. A lakosok hitéletének gyakorlására a 18. században, majdnem az úrbérrendezéssel egy időben (1771-ben), a középkori kápolnájuk helyén római katolikus templomot, papjuk számára plébániát építettek.²⁴ Az egyházi tizedet a házi adóval együtt fizették, mert Zemplén megye azt – enyhítendő jobbágysági terhein – megváltotta az egri püspökségtől, s pénzben szedte be a törvényhatóság adóztatott lakóitól.

A falu lakosai a 18. század végén még bizonyosan nem fogadtak közös csordást, kondást és gulyást, s a közösség hasznára sem szántóföldet, sem rétet nem uszáltak. Bevételi forrásuk kettő volt. A Szent Mihály napjától újesztendőig árendába adott kurta korcsma bérleti díja, és a Győröcskével közös fenntartású komp révpénze. Nem lévén egyéb közösségi épületük és szervezetük, csak a templom és a plébánia fenntartására kellett költeniük.

A regulázatlan, nagyrészt közös használatú határban, a tiszai halászatban, a sószállításban, a hatalmas árterület zsákmányolásában sok lehetőség rejtett.

24 Borovszky i. m.

Alkalmat kínáltak ezek akár a megélhetésre, akár a pénzgyűjtésre. A sóház és raktár helyben léte állandó munkaalkalmat kínált. A regionális tájféldrajzi jellemzők a zsákmányolás, gyűjtögetés, halászat, vízi élet ezernyi változatát kínálták. A tutajozás, hajózás, a vízen járók táplálása, a Sóvárról, Sáros vármegyéből, Felső-Zemplénből, Szabolcs vármegyéből sóért ide járó szekeresek, a Máramarosból érkező tutajosok táplálékkal, itallal való ellátása mind-mind lehetőséget kínált a helybeli lakosok számára. Egyben érdekességet, ezernyi kuriozitást hozott a sok idelátogató ember. Mindez azonban a rendi hagyományok keretei között működött. Hiányzott ebből a világból a haszonelvűség, a felhalmozás vágya, a nyereségre való törekvés. A legfőbb értékrend, amit a nagytárkányiak követtek, az isteni akaratban való megnyugvás volt. A szabad rendelkezésű tulajdon hiánya, a telekkönyvezett ingatlan ismeretlen volta és elérhetetlensége nem ösztönözte a nagytárkányiakat tulajdon szerzésére. Hitük és meggyőződésük szerint az Isten a természetben adott dolgokat – gyümölcs, hal, csík, teknősbéka, nád, sás, káka, gyékény, ezernyi más ajándéka a természetnek – nem azért adta, hogy az emberek abból gazdagodjanak. A természeti bőség arra való, hogy a megélhetés okán azokból mindenki meríthessen szükséglete szerint. A madarak, a tojásaik, a vad- és szelíd gyümölcsök, a háziipar nyersanyagai stb. mind-mind arra valók, hogy a szegények osztozkodjanak rajtuk. Ezért is az 1848-as jobbágyfelszabadítás szegényen, minimális szabad rendelkezésű tulajdon birtokában találta Nagytárkány paraszti lakosságát. Az 1848 utáni polgári korszak abszolutisztikus és alkotmányos periódusa pedig rendeleteivel és törvényeivel gondoskodott róla, hogy a szegények még szegényebbek legyenek. Kellott az olcsó munkaerő kubikosmunkára, a nagybirtok művelésére, a vasutak, folyószabályozások, útépitések munkálataira. A szabadon használható közös határrészek, a vesszősök, nádasok, gyékényes részek, makkoltatható tölgyesek, épület- és tűzifát adó erdők mind-mind magántulajdonba kerültek, ahová a telekkönyvezés után belépni is csak a tulajdonos engedélyével volt szabad. Új rendszerű, új értékrendű világ következett, amelyet mire megértettek és megszoktak a nagytárkányiak, megélhetésük okán saját határuk helyett mehettek Amerikába kenyeret keresni.

Velké Trakany medzi 1770–1848

(Zhrnutie)

Od rozvinutia osvieteného absolutizmu po zrušenie poddanstva Velké Trakany obišli kuriozity, ktoré by sa žiadali byť zaznamenané v análoch. V tejto dobe charakterizovala obyvateľstvo a dejiny obce skôr každodenná usilovnosť a prácou naplnené všedné dni.

Dedinu, osídlenú v Medzibodroží, ležiacu na polhodiny chôdze od koryta rieky Tisa, od doby príchodu Maďarov do vlasti až po Trianon spájala s usadlosťou Győröcske, ležiacou na druhom brehu rieky, kompa, ktorá popri prevážaní

trhovníkov mala dôležitú úlohu aj pri zásobovaní obyvateľov Horného Potisia soľou.

Na dedinu, stojacu bokom od významných historických udalostí, upriamuje pozornosť okolie, podnecujúce ľudskú pracovitosť. Chotár Veľkých Trakán, vyvyšujúci sa zo záplavových močiarov, rozdelený na dve časti – zorany štyrmi volmi – bohato rodil pšenicu, raž, a zmes oboch (maď. *abajdóc élet*).

Roľnícku pracovitosť honoroval aj ovos, ale pod jačmeň sa oplátil orať len spolu s hnojením. K poľnej usilovnosti sa v tejto dedine pripájala aj záhradnícka vynaliezavosť a odborné znalosti. Popri ovocí pestovali Trakančania aj tabak, zeleninu, kapustu, konope a ľan podľa požiadaviek trhu v Užhorode, Sátoraljaújhelyi a Sárospataku.

Najviac zisku však mali z chovu dobytká. Ich hovädzí dobytok a kone šli dobre na odbyť na jarmokoch v Kiszvárd a Lelesi. Ošipané, vykrmené na žaluďoch v dubových lesoch v záplavových močiach vyhľadávali mäsiari na trhoch v Kráľovskom Chlmc a Zemplíne.

Rybárstvo, čikárstvo, vtáčkársť, ťažba prútia, šašiny, pálky a trstiny bolo v tomto kraji bežnou činnosťou. Na ťažbe prútia, šašiny, pálky a trstiny, ako a pestovaní konopí a ľanu boli založené ľudové remeslá.

Trakančanom, obdarenými darmi prírody sa ponúkali aj možnosti peňažného zárobku. K tomu mali príležitosť ako nádenníci vo viniciach v Hegyalje a Beregove, ktoré boli v dosiahnuteľnej vzdialenosti, avšak ešte hustejšie sa im sypali do dlane krajciare, ak sa podujali na prepravu soli. Vo Veľkých Trakanoch bol solný sklad. Až do výstavby železnice sa Veľké Trakany s päťsto-šesťsto obyvateľmi stali známymi v kruhu povozníkov a kupcov dvoch-troch žúp práve kvôli tomu solnému skladu. Štyri- až šesťtisíc viedenských metrákov kamennej soli ročne vozili odtiaľto na mletie a čistenie do Solivaru a odtiaľ naspäť, aby zaopatрили obyvateľov obcí Horného Potisia týmto životne dôležitým minerálom. Spolu so soľou prichádzali sem na pltiach všetky poklady lesov v sedmohradskom Máramaroši, aby tu po zmene majiteľa putovali ďalej do oblasti Nyírségu a na Hornú zem. Táto skladovacia a rozdeľovacia funkcia vyzdvihla obec Veľké Trakany v jej stáročnej histórii z hmlý nepoznanosti.

Nagytrákány zwischen 1770–1848

(Zusammenfassung)

Von der Zeit des aufgeklärten Absolutismus bis zu der Sklavenbefreiung gab es in Nagytrákány keine Kuriositäten, die in den Annalesen zu lesen wären. Alltäglicher Fleiß und Alltage voll Arbeit waren zu dieser Zeit charakteristisch für Einwohner und Geschichte.

Das Dorf liegt im Zwischenland Bodrog, eine halbe Stunde zu Fuß von dem Fluss Theiß; das Dorf war mit der ungarischen Siedlung Döröcske (von der Zeit der Landnahme bis zu Trianonzeit) durch einen Fährverkehr verbunden; die

Fähre spielte auch dabei eine wichtige Rolle, dass die Bewohner in der Oberen Theiß-Gegend mit Salz versorgt werden konnten.

Auf das von großen historischen Ereignissen abseits liegende Dorf macht die Landschaft aufmerksam, die den menschlichen Fleiß unterstützt. Aus dem Sumpfgebiet steigt der Markt Nagytárkány hervor, mit Weizen und Roggen, eine Mischung der beiden: das Mischkornleben. Hafer honorierte den Bauernfleiß genauso, aber unter Gerste zu pflügen, lohnte sich nur mit Düngung. Der Fleiß im Dorf war begleitet von Fachkenntnissen im Gartenbau. Neben Obst baute man in Nagytárkány auch Tabak, Gemüse, Kohl, Hanf und Flachs, je nach Nachfrage aus Ungvár (Užgorod, heutige Ukraine), Sátoraljaújhely und Sárospatak (beide heutige Ungarn).

Den meisten Gewinn hatte man jedoch aus Tierzucht. Rindvieh und Pferde aus Nagytárkány waren auf den Märkten in Kisvárd (Ungarn) und Lelesz (slow. Leles) sehr gefragt. Schweine, mit Eichelmast gemästet, waren bei den Metzgern in Királyhelme (slow. Kráľovský Chlmec) und den Städten in Zemplén besonders gefragt.

Fischfang, Schmerlen, Vogelfang, Ruten-, Schilf-, Flecht- und Schilfrohrschnitt waren hier alltägliche Beschäftigungen. Aus letzteren entstand ein ganzes Handwerk.

Für die Nagytárkáner, die ein reiches Angebot an Naturgütern hatten, ergaben sich auch reiche Möglichkeiten, Geld zu verdienen. Mehr Geld als in den Weinbergen von Hegyalja und Beregszász (Beregovo, heutige Ukraine) konnte man verdienen, wenn man sich zum Salzlieferanten meldete. In Nagytárkány gab es ein Salzlagerhaus. Bis die Eisenbahn fertig wurde, war Nagytárkány mit seinen 500–600 Einwohnern durch dieses Salzlagerhaus bei den Händlern und Fuhrleuten bekannt. Jährlich wurden von hier aus 4 bis 6 Tausend q Steinsaltz nach Sóvár geliefert, und dort gemahlen und gesäubert, von dort wieder zurück, um die Siedlungen im Oberen Theiß-Gebiet mit diesem lebenswichtigen Mineral zu versorgen. Aus den Wäldern von Máramaros (heutige Rumänien) wurde aller Schatz auf Fähren hierher geliefert, um weiter nach Oberungarn zu kommen. Diese Verlagerungs- und Verteilungsrolle erhob Nagytárkány aus seiner Unbekanntheit.

TAMÁS EDIT

Nagytárkány népessége a XVIII–XX. században

Bevezetés

Nagytárkány a mai Szlovákia területén, a Felső-Bodroghközben fekszik. Története összekapcsolódik a magyarság ezeréves kárpát-medencei jelenlétével. A nemzetiségileg és vallásilag igen változatos Zemplén vármegye egykori Bodroghközi járásában, a magyar nyelvterületen belül található a település. Vallásilag ez a felső-bodroghközi rész azonban már nem oly egységes (református), mint az Alsó-Bodroghköz. A település történetének áttekintésére nincs lehetőségem, s nem is feladatom. A falu eltelt évszázadaiból csupán csak 200–300 esztendő sajátos, történeti demográfián át történő áttekintésére van lehetőségem. Természetesen ezt sem azonos mélységben, hiszen az elmúlt korok időszakából más-más minőségű adatok állnak rendelkezésemre, így egyes problémák megvilágítása részletesebb, máskor hosszú évtizedek áttekintése csupán csak nagyvonalú lehet.

A Bodroghköz és a hasonló nevű járás, miként neve is jelzi, a Bodrog, a Tisza és a Latorca által határolt területet foglalta magába a történelmi Magyarországon, területén 43 településsel. A terület a szabályozás előtt a Tisza és a Bodrog vízbírodalmához tartozott. Nagy kiterjedésű mocsarak, nádban, sásban gazdag tavak, lápok jellemezték. A halászat, a vadászat volt a fő foglalkozás. Szántók csak a magasabban fekvő területeken voltak. Az árvíz járta réteken szarvasmarhát tenyésztettek. A dombok tövében, a mocsarak közé beékelve északon sűrűn kis falvak hálózata, nagy gyümölcsösök, délen elszórt, terjedelmes községek. Az északi részen alakult ki a terület két központi jellegű települése, Lesz és Királyhelmece is.

Nagytárkányt a terület népesebb falvai közé sorolhatjuk. Különleges közlekedés-földrajzi helyzete, hiszen közvetlenül a Tisza partján feküdt. Sőháza, sőhivatala, sólerakata a máramarosi sószállítás kiszolgálására létesült közvetlenül a folyó partján. A XIX. század közepén a település természeti környezete a Tisza szabályozása folytán megváltozott. A falu melletti folyóág holtággá változott. Az egykor sőházat is éltető vízi forgalom távol került a településtől. A szabályozás révén a mocsarak, nádasok eltűntek, a legelők megfogytak, lettek viszont hatalmas búzaföldek. A gyümölcsösök, dohányföldek helyén répa, lucerna. A vasút által megközelíthető településeken át egyre inkább tapasztalható a XIX. század végén a falvak átalakulása, a régi szokások felhagyása.

Az 1920-ban bekövetkezett határváltozás természetesen az addig egységes Bodroghöz alsó és felső részén is érzékelhető változásokat hozott. Nagytárány ekkor a Csehszlovák Köztársaság részeként megalakult Szlovákia területére került. A határváltozás és a természeti környezet megváltozása az egykor kifejezetten jónak mondott földrajzi helyzetét átalakította a településnek. Elvesztette forgalmi csomópont jellegét, és az egész területtel együtt határ menti, perifériás régió része lett. Különösen a II. világháborút követő újonnan kialakult szlovák–ukrán határ révén tekinthető Szlovákiának ez a felső-bodroghözi, Ung-vidéki része gazdasági, kulturális központoktól távoli, különösen hátrányos helyzetű perifériájának. Mondható ez annak ellenére, hogy Nagytárány közvetlenül szomszédos települése a határátkelővé, sőt határvárossá kiépült Tiszacsernyőnek (Čierna nad Tisou), mely központi átrakóhelyként a terület népességileg leggyorsabban fejlődő városa.

A Bodroghöz és Nagytárány népesség- és településtörténete elválaszthatatlan tágabb környezete, a történelmi Zemplén megye népesedési folyamataitól. A korszakhatárnak tekinthető török idők, a XVI–XVII. század a Bodroghöz népesség- és településtörténetében is ott hagyta korszakjeleit. Az első ilyen jelentős változás a reformáció robbanásszerű elterjedésének időszaka. Mindez a XVI. század első felétől kimutatható a területen. Előbb a lutheri reformáció követői jelentek meg itt, majd az országos folyamatokat követve jött, gyökeresedett meg s vált egyeduralmukodóvá a kálvinizmus a zempléni, abaúji régióban. Protestáns iskolája is volt a kezdetektől Zemplénnek, Sárospatak híres Kollégiumának alapítása az 1530-as évekre datálható. A Bodroghöz mindmáig fontos háttérháza az iskolának. A XVI. század végi református egyeduralkodó után (az ország lakosságának kb. 90%-a protestáns) a sorait rendező, lendülettel terjedő katolicizmus jelentős területeket hódított vissza már a XVII. században. Ennek a folyamatnak is van háttérháza a területen, Lelesz, a történelmi, s hagyományosan római katolikus vallási központ (premontrei prépostság). Jól megfigyelhető Lelesz kiszűrése a Felső-Bodroghözben, ahol a protestáns egyház alsó-bodroghözi többségi jelenlétével szemben a vallások kiegyensúlyozottabban vannak jelen.

A népességtörténet másik fontos folyamatokat elindító változását a török kori harcok, az ország politikai széttagoaltsága eredményezte. A XVI–XVII. században pusztuló, elnéptelenedő falvak, menekülők, befogadó települések jellemezték egyik oldalról a népesség- és településtörténetet. Zajlik azonban egy más irányú folyamat is. A harcok által nem érintett, természet által védett vagy csak a távolságok által megkímélt területek népességfejlődése ebben a korban is folyamatos volt. Sőt, népességfelesleg s az elvándorlás folyamata is megfigyelhető egyik másik területen. A pusztuló, elnéptelenedő térségekben is voltak nyugodtabb, békésebb, újrakezdésre alkalmas pillanatok. Ezek a települések az északról délre, a perifériáról a központ felé minduntalan tartó vándorlási folyamat célállomásai a XVI–XVII. században is. A pusztává vált települések időnként benépesedtek, újraindult az élet. Ezek sokszor spontán, máskor földesurak által ösztönzött, gazdaságilag befolyásolt folyamatok. Érdekessé teszi térségünkben a vándorlás, a menekülés és az újratelepítés folyamatát az etnikai különbö-

zóság lehetősége. A korábban magyarok által lakott települések új lakói – akik sokszor messziről, az Északkeleti-Kárpátok karéjából, irtványtelepülésekről érkeztek a folyó völgyekbe – sokszor más nyelvűek és más vallásúak. A református s római katolikus magyarság mellé így telepedtek a Bodroghözbe görög katolikus ruszinok, s „mutatóba” római katolikus szlovákok.

A XVII–XVIII. században a magyar kortársakat nem aggasztotta az ország soknyelvűsége. Megszokott örökség volt, a nyelvek együttélésének rendje és gyakorlata kialakult. A többnyelvű egyházakban, gyülekezetekben a szentbeszéd és a prédikáció a hallgatók anyanyelvén folyt. A lakosság nemzetiségi összetételének megállapítása a kora újkorban nem egyszerű feladat, leginkább az egyházi adatok segítségével próbálkozhatunk becsléssel. Mondhatunk megszokott sztereotípiákat: a reformátusok magyarok, a római katolikusok magyarok vagy szlovákok, a görög katolikusok ruszinok.

Népesség-összeírások a XVIII–XIX. században

Adózási szempontokat szolgáló népesség-összeírások folyamatosan készültek s maradtak fenn a korból. A vizsgált időszak egyik sokat vitatott, ugyanakkor nagyon fontos forrása egy pusztuló szakasz végén, egy békésebb, gyarapodó évszázad kezdetén készült. Ez az 1715-ben, valamint – helyesbítése céljából – 1720-ban megismételt országos összeírás adózási célokat szolgált, de 1896-os feldolgozása s közzététele révén sokat használt, közismert. Az összeírás név szerint feltüntette a lakosságot, információt adott a jogállásról (nemes, mezővárosi polgár, jobbágy, zsellér, taksás, szabados, egyéb), gazdasági állapotáról, a birtokában levő földterület kiterjedéséről, művelési ágak szerinti megoszlásáról (szántóföld, irtvány, rét, szőlő), jövedelméről. 1720-ban már utasításban rögzítették, hogy kikre vonatkozik az összeírás (külsőséggel rendelkező jobbágyok, zsellérek, más falubeliek, taksát fizető nem nemesek, szabadosok, földesúri szolgáltatásokat pénzzel megváltó nem nemesek, jobbágyföldön gazdálkodó szolgáltatásra kötelezett nemesek: Acsády 1896). Emellett az 1896-os kötetből a korabeli feldolgozás által információkat kaphatunk a településen lakók nemzetiségére is. Ez természetesen Acsády Ignác és munkatársai értékelése nyomán készült. Az adatfeldolgozás során megkísérelték a nevek alapján a lakosság nemzetiségi hovatartozását megállapítani. E munkába – bírálói szerint – sok hiba csúszott. A korabeli iratcsomó újbóli felhasználása a kritikák ellenére célszerű. Nagytárhány esetében mind az 1710-es, mind az 1720-as adatok rendelkezésre állnak, mindkét összeírásban possessióként, faluként szerepel. Az összeírások idején 5 családfőt írtak össze a településen. 1715-ben jobbágyként 4, zsellérként 1 családfő szerepel. 1720-ban mindannyiukat a jobbágyok sorában jegyezték föl. Áttekintve a névsort az öt éves eltéréssel készült két listán, két azonos nevet találunk: Varga Gáspár és Szakács György jobbágyként szerepel mindkétszer. Csimle Sámuel, Ruszkay Mihály, valamint Puskás Mihály, Ratz János, Puskás Istók csupán egyszer-egyszer szerepel a jobbágyok, míg Bodnár János a zsellérek sorában. Az összeírtak jogállása hasonló a megye és a Bodroghöz területén tapasztaltakkal, hiszen a szűkebb környezetben 85–88% a job-

bágyok részaránya. A XVIII. századi nagy népességmozgások időszakában az 1715-ös és 1720-as listák a lakosság kicserélődésének fontos forrásai. Az összeírt háztartások alapján nagyon nehéz megbecsülni egy-egy terület, település összlakosságát. Dávid Zoltán számításai szerint az 1720-ban összeírt adózó családfők az adózó népességnek csak alig egyharmadát képviselték, kétharmad részük kívül maradt az összeírás keretein (Dávid 1957, 192). Acsády nemzetiségi becslését felhasználva a Bodroghöz 93–95%-ban magyarok által lakott a vizsgált időszakban (Tamás 1994, 51). A töredéknyi szláv lakosság jelenlétét feltételező falvak sorában Nagytárkány nem szerepel, bár a Ratz vezetéknev utalhat szláv népességre. (1. táblázat)

1. Táblázat: Nagytárkány adózó népessége 1715-ben és 1720-ban¹

Évszám	A település népessége a lakosság jogi állapota szerint	
	Jobbágy	Zsellér
1715	Samuel Csímle Gasparus Varga Georgy Szakacs Michael Ruszkay	Joannes Bodnár
1720	Puskás Mihály Ratz János Puskás Istók Varga Gáspár Szakács György	

Mária Terézia utasítására, az egyházak közreműködésével készülő (egyház-községenkénti összeírásokra támaszkodó) népesség-összeírások az 1770-es évektől kezdve egyre rendszeresebb és pontosabb adatokat adtak. 1772–73-ban magyar lakosságú és katolikus parókiával rendelkező településként szerepelt Nagytárkány.²

A XVIII. század végén az ország népességéről, a népesség jogi állapotáról a II. József kori népszámlálás (1784)³ nyújt – történelmünk során először – hiteles adatokat. Ezek a számok megbízhatóak, a természetes szaporodás, a bevándorlás és a telepítések következményeként megnövekedett népességű országról szolgáltatnak adatokat. Nagytárkány lakosságszáma ezek alapján 360 fő, köztük 1 pap, 19 nemes, 3 tiszviselő, 1 polgár, 21 paraszt, 20 paraszt és polgár örököse, 36 zsellér, 9 egyéb. Az adatokból azt is tudjuk, hogy 188 férfi, 172 nő alkotta a falu lakosságát. A férfiak közül 69 házass, 119 nőtlen. Már rendelkezünk bizonyos demográfiai információkkal is: 57 főt számlált az 1–12 éves, míg 8 főt a 13–17 éves fiúk korosztálya. 82 család a falu 63 házában lakott. A település birtokosa a báró Sennyey család. 360 fős népességével Nagytárkány a bodroghözi településeket tekintve a középmézőnyben található. A Bod-

1 MOL Filmtár: 1715. évi adóösszeírás Zemplén megye: 3121–3122. doboz, 1720. évi országos összeírás Zemplén megye: 3135. doboz

2 *Lexicon Locorum regni Hungariae...* 1773. Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. Budapest, 1920.

3 *Az első magyarországi népszámlálás (1784–87)*. KSH Könyvtára, Budapest, 1960.; Thirring 1931, 112.

rogtörő átlagos településnagysága ekkor 342 fős (Tamás 1999a, 278). Királyhelmeceknak 882, Leleszének 821, Kiséresnek 670, Zemplénagárdnak 667, Tiszakarádnak 614, Bodrogszerdahelynek 580, Battyánnak 569, Nagyéresnek 517, Bodrogszentesnek 503, Kiscigándnak 497, Zéténynek 479, Bodrogmezőnek 475, Ladamócnak 461, Radnak 435, Nagykövesdnek 427, Vajdácskának 417, Bélynek 401, Bacskának 380 lakosa volt ebben az időben.

A falu kétharmadát alkotó magyarság a XVIII–XIX. század fordulóján római katolikus (1786: 136 fő – 38%) és református (1823: 154 fő – 27%) vallású. 1792-ben a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye adatai szerint a lakosság 30%-a görög katolikus vallású (109 fő) Nagytárkányban. A zemplénagárdi parókushoz, Ternai Antalhoz tartoztak – a feljegyzés szerint – magyar nyelvű⁴ görög katolikusok (Bendász – Koi 1994). 1806-ban számuk már 127 fő (kb. 20–25%). Zelenay György parókus feljegyzéséből tudjuk, hogy közösségének ruszinul és magyarul prédikál (Udvari (szerk.) 1990). Az adatok a település nemzetiségi összetételének megváltozását jelzik a XVIII. század folyamán: ruszinok érkeztek a faluba. Északról délre tartó spontán vándormozgalmuk már a török időkben elérte Zemplén megye déli részét (Paládi-Kovács 1973, 327–368). A közismert, jelentősebb megtelepedéseiken kívül szóróként a terület nagyobb részét érintette bevándorlásuk.⁵ A nagytárkányi ruszin nyelvű görög katolikus népesség megjelenése is ezt a viszonylag gyorsan a magyarságba olvadó szóróbetelepülést jelzi. 1786-ban 6 háztartásban 28 izraelita (7,8%) lakója is volt a falunak.

II. József uralkodása után 80 évek kell eltelnie, hogy valódi statisztikai adatokat eredményező népszámlálásra kerüljön sor Magyarországon. Sőt száz év telik el, míg mai szempontok szerint feldolgozott adatok születnek a népességnyilvántartásban. Eközben azonban nem kell eltekintenünk a népesség számára, vallására, nemzetiségére vonatkozó adatoktól. Nagy Lajos 1828-ban kiadott két-kötetes művében településenként rendezett adatok találhatóak a népesség számára és vallási megoszlására vonatkoztatva (Nagy 1828). Ekkor Nagytárkány lakossága 578 fő. Az itt élők csaknem háromnegyede katolikus (428 fő – 74%), 14,6%-a református (102 fő), s szerepelnek a zsidó vallásúak is (48 fő – 8,3%). Az adatok jól mutatják, hogy Nagytárkány adatai minden esetben eltérnek a bodrogközi átlagtól (Tamás 1999b). Valamelyest kisebb a népességszáma, mint a területen található települési átlag (574 fő). A Bodrogközben tapasztalható református többséggel (52,2%) szemben, a Felső-Bodrogközhez (54,5%) hasonlóan, sőt azt meghaladóan kimagasló a katolikus lakosság aránya (74%). A bodrogközi átlagot (4%) jóval meghaladó a zsidóság aránya Nagytárkányban, ez jóval magasabb az északi részen jellemző adatoknál is (Felső-Bodrogköz zsidósága: 4,7%). A település 75 házában átlagosan 7-en, 8-an éltek (7,7 fő; az 1784-es adatok szerint 5,7 fő/ház). Ha valósnak tekintjük mindkét említett adatsort, akkor szűk 40 év alatt 218 fővel növekedett a lakosság a faluban.

4 *Magyarország történeti helységnévtára: Zemplén megye (1773–1808) I.* Budapest 1998, 243. p.

5 Molnár András: *Tekintetes, nemes, nemzetes, Zemplén megye leírása.* 1799. Qart. Hung. 61. sz. Kézirat, OSZK

Húszegynéhány év elteltével, a XIX. század közepén, a kor kiváló statisztikusai, Fényes Elek (Fényes 1851) és Hornyánszky Viktor (Hornyánszky 1864) munkáiból szerezhettünk földrajzi, történeti, statisztikai adatokat a településről. Fényes Elek *Magyarország geographiai szótára* című munkájában a következőket olvashatjuk Nagytárkány elhelyezkedéséről, népességéről és gazdasági lehetőségeiről: „...magyar falu, Zemplén vmegyében, Kis-Tárkányhoz 1/4 órányira a Tisza jobb partján: 301 romai, 150 görög kathol., 96 ref., 50 zsidó lak. Kathol. paroch. templom. Szép kastély. Sóház és sórákhely a Tisza mellett. Szántóföldje 741 hold; rétje, fája, legelője bőven van. F. u. gr. Majláth József és Antal örök” (Fényes 1851, IV: 182).

Lassú népességnövekedést és stabil római katolikus többséget (50%) mutatnak a statisztikák a XIX. század első felében. A Felső-Bodroghközben a római katolikusok aránya ekkor 32,9%-os, aminél jóval nagyobb a nagytárkányi érték. A görög katolikus népesség aránya is kiemelkedően magas a bodroghközi adatokat tekintve, hiszen a lakosság negyedét alkotják (Felső-Bodroghközben: 19,8%). A zsidóság száma abszolút és relatív értelemben egyaránt változatlan, 50 fős közösségük. Eközben a Bodroghközben arányuk csökkent (3,4%). Mindkét geográfiai leírásban feltűntették a településen használt nyelvet: Nagytárkány magyarként szerepel.

2. táblázat: Nagytárkány lakosságának vallási megoszlása 1828 és 1991 között (Tamás 1999b, 286)

Év	Össz- lakosság	Vallás						Gör. kel.	Egyéb
		Katolikus		Református		Zsidó			
		R. kat.	G. kat.	Ref.	Evan.				
1828	578	428 74,0%		102 14,6%		48 8,3%	–	–	
1851	597	301 50,4%	150 25,1%	96 16,1%	–	50 8,4%	–	–	
1858	600	300 50,0%	150 25,0%	100 16,7%	–	50 8,4%	–	–	
1880	1021	425 41,6%	234 22,9%	173 16,9%	1 0,1%	188 18,4%	–	–	
1890	1007	409 40,6%	250 24,8%	184 18,3%	–	163 16,2%	1 0,1%	–	
1900	1107	436 39,4%	270 24,4%	219 19,8%	–	182 16,4%	–	–	
1910	1120	520 46,4%	224 20,0%	210 18,7%	1 0,1%	165 14,7%	–	–	
1930	1397	612 43,8%	340 24,3%	263 18,8%	34 2,4%	134 9,6%	–	14 1,0%	
1938	1487	697 46,9%	374 25,2%	212 14,3%	96 6,5%	108 7,3%	–	–	
1941	1604	812 50,6%	350 21,8%	254 15,9%	85 5,3%	103 6,4%	–	–	
1991 ⁶	1373	899 65,5%	102 7,4%	171 12,5%	34 2,5%	–	–	164 11,9%	
2002 ⁷	1344	930 69,2%	120 8,9%	213 15,8%	26 1,9%	–	4 0,3%	51 3,8%	

6 egyéb: 39 – 2,8% ateista, 18 – 1,3% nem tudja, 107 – 7,8% egyéb

7 egyéb: 3 – 0,2% metodista, 15 – 1,1% jehova, 26 – 1,9% nincs vallása, 7 – 0,5% nem tudja. Az adatok forrása: Štatistický lexikon obcí Slovenskej republiky 2002. Bratislava, 2003. Tab. 118.

Az első népszámlálás Nagytárkányban, 1869-ben⁸

Az 1700-as évek végétől az 1800-as évek közepéig Magyarországon a termékenység (40‰) és a halandóság (30‰) egyaránt magas volt. A XIX. század első felében a nők átlagosan 6-7 gyermeket hoztak világra, de nagyon magas volt a gyermekhalandóság, a gyermekek mintegy fele nem érte meg 5. életévét. Gyakoriak voltak a járványok (pl. az 1831-es, az 1855-ös kolerajárvány vidékünkön). A XIX. század közepétől érezhető társadalmi-gazdasági változások jelentős hatással voltak a demográfiai/népesedési folyamatokra. A változásokat a halandóság tartós és gyors csökkenése indítja el (csökken a csecsemőhalandóság, nő a várható élettartam). Ugyanakkor ezzel egy időben nem csökken a termékenység, ugyanannyi gyermek születik, igaz, már nagyobb az esélyük arra, hogy fel is nőnek. Ezt az 1860-as évektől tapasztalható változást a demográfiai átmenet első szakaszaként határozzuk meg Magyarországon. (A fejlett nyugati országokban a XVIII. században ment végbe ez a folyamat.) Ugrásszerű a természetes szaporodás növekedése a nevezett időszakban,⁹ ezért ez a korai átmeneti szakasz a demográfiai forradalom vagy demográfiai robbanás elnevezést kapta. Magyarországon a XIX. század utolsó harmadában induló demográfiai változások első forrásanyaga az 1869-ben végrehajtott első modern népszámlálás. A század utolsó két évtizedében robbanásszerűen tapasztalható népességnövekedés már ekkor kimutatható. Elindító folyamatai a gazdasági-társadalmi változások: az iparosítás, a mezőgazdaság és az élelmiszeripar, az infrastruktúra fejlődése.

A mezőgazdaság és az infrastruktúra területén tapasztalható változások Dél-Zemplénben a reformkor időszakában kezdődtek. A bodrogi falvakat az elszigeteltségből a folyószabályozás (később a vasútépítés¹⁰) emelte ki. A folyószabályozás, a lecsapolás munkálatai révén hatalmas, korábban vízjárta területek nyíltak meg a művelés előtt, lehetőséget teremtve az átalakított területek népességeltartó képességének növelésére.

A Bodrogi Tiszaszabályozó Társulat 1846-ban alakult Leleszen gróf Széchenyi István és gróf Majláth Antal főkancellár közreműködésével. Célja az árvizek elleni védelem és a nagy részben mocsarokból álló terület művelésének biztosítása. A társulat területéhez tartozott Nagytárkány is. A műszaki teendők elvégzésére itt állították fel a királyi mérnöki hivatalt. Ez tervezte az átvágásokat (Nagytárkánynál is levágták a kanyarulatot) és a töltéseket. Felügyelői lak is volt a faluban. A töltések 1848-ig Nagytárkány, Zemplénagárd és Révleányvár határában készültek el. A társulat 1855-től fejtett ki nagyobb tevékenységet. 1857–59 között készültek el a tiszai és a bodrogi töltések egészen Tokajig. A szabá-

8 Zemplén vármegyei népszámlálás (1869) levéltári gyűjteménye. Nagytárkány. Sátoraljaújhely, Zempléni Levéltár (Továbbiakban: SZL)

9 Természetes szaporodás: az élve születések és a halálozások különbsége.

10 1872-ben nyílik meg a „Magyar Északkeleti Vasút” Sátoraljaújhely–Csap–Ungvár közötti vonala. Ez áthalad a Bodrogi köz északi részén, a Nagytárkánnyal szomszédos települést, Ágcsernyőt érinti. Lásd: *Frisnyák Zsuzsa* 2001. 65.

lyozással, a kanyarulatok átvágásával megrövidültek a folyók. A vizek levezetése meggyorsult, védművek, töltések készültek. A mederrendezés állami feladat volt a Tisza mentén, a töltésekről a társulatok gondoskodtak. Csap és Tokaj között 33 átvágás történt a Tiszán. Ennek eredményeként a 171 km-es szakasz 84 km-rel megrövidült. Hét helyen épült partvédmű (Majláth 1896).

Az 1869-es népszámlálás adatai szerint Nagytárkány népessége 936 fő (az esetleges eltérések a távollevő népesség különböző arányú beszámításával születhetnek). Kiemelkedően magas a népesség gyarapodása a Fényes Elek által rögzítettekhez képest (gyarapodás: 339 fő). Ez nem meglepő a lakosság kor szerinti megosztásának ismeretében. Nagyon fiatalos a korszerkezet (1–3. ábra). A lakosság 43,8%-a 14 éven aluli (410 fő), sőt 68,7% a 30 évesnél fiatalabb korosztályok aránya. Mindezek jól bizonyítják az 1850-es, 1860-as évektől tapasztalható demográfiai átmenetet a településen. Az 1860-as évektől jelentősen megnő egy-egy korosztály aránya. Tapasztalunk olyan évet, amikor 30-40 fő alkot egy-egy azonos évben született generációt, pl. 1869-ben, a népszámlálás évében 35 születést regisztráltak. A 40 éven felüli lakosság aránya 19,4%-os a településen (182 fő), míg a 60 éven felüliek mindössze 3,3%-ot alkotnak (31 fő). Meglepő ugyanakkor, hogy a 60 éven felüliek között férfitöbbséget tapasztalunk (19 fő), annak ellenére, hogy a családi állapot szerint csupán 5 özvegy férfit írtak össze a 34 nővel szemben. Ugyanakkor a fiatalos korszerkezet jól megfigyelhető a családi állapotot feltüntető adatok alapján is (4. táblázat). A lakosság 53,4%-a (500 fő) egyedülálló (nőtlen vagy hajadon), 41,1% a házasságban élők aránya, 0,5% elvált (4 nő és 1 férfi), míg az összeírók feljegyezték 5 megesett leányzót is.

A népesség mobilitása is jelentősen változik a XIX. században. Bizonyítéku a születési helyek nagyfokú szóródása is szolgálhat (5. táblázat). A lakosság több mint egyharmada (36%) már nem a településen született, más helységről költözött Nagytárkányba. Lényeges eltérés a férfiak és a nők adatai között nincs, a férfiak 62,2%-a, a nők 66%-a helybeli születésű. Legtöbben a szomszédos Kistárkányból költöztek ide (25 fő, 2,7%). Kiemelkedő a szűkebb környezet, a Bodroghoz magas aránya (158 fő, 16,9%), pl. Bélyből 20-an, Zemlénagárdról 12-en, Révleányvárról 10-en kerültek a faluba.¹¹ A tágabb környezetből – Zemplén,¹² Ung¹³ és Szabolcs¹⁴ megyéből – is jelentős a migráció. Említhetjük a köze-

11 Bottyán 10 fő, Királyhelme 8 fő, Dámóc 8 fő, Perbenyik 7 fő, Ágcsernyő 5 fő, Nagyzóvágy 5 fő, Bacska 5 fő, Lelesz 4 fő, Dobra 4 fő, Szolnocska 3 fő, Szinyér 3 fő, Kiskövesd 3 fő, Örs 3 fő, Nagygéres 3 fő, Véke 3 fő, Kiszóvágy 2 fő, Kaponya 2 fő, Ricse 2 fő, Cigánd 2 fő, Bodrogszerdahely 2 fő, Laca 2 fő, Cséke 1 fő, Szomotor 1 fő, Karos 1 fő, Bodrogszentés 1 fő

12 Sátoraljaújhely 9 fő, Sárospatak 3 fő, Homonna 3 fő, Tokaj 3 fő, Szerencs 3 fő, Tolcsva 2 fő, Ladomér 2 fő, Kozma 2 fő, Zemplén 1 fő, Alsókörtvélyes 1 fő, Alsóberecki 1 fő, Berzék 1 fő, Barancs 1 fő, Gálszécs 1 fő, Vinna 1 fő, Vámosújfal 1 fő, Gesztely 1 fő, Dubróka 1 fő, Kemence 1 fő, Vojtóc 1 fő, Azar 1 fő, Kisráska 1 fő, Tiszalúc 1 fő

13 Kisgejőc 4 fő, Csicsér 3 fő, Pálóc 3 fő, Ungvár 2 fő, Ribnyice 2 fő, Kapos 2 fő, Záhony 2 fő, Dobóruszka 2 fő, Daróc 1 fő, Nagyszelmenc 1 fő, Szerednye 1 fő, Palágy 1 fő, Koncház 1 fő, Butka 1 fő, Szolányka 1 fő, Rát 1 fő, Kisszelmenc 1 fő

14 Eperjeske 3 fő, Litke 2 fő, Búd 2 fő, Ópályi 1 fő, Nagykálló 1 fő, Apagy 1 fő, Dombrád 1 fő, Székely 1 fő, Gyulaháza 1 fő, Bercel 1 fő, Bezdéd 1 fő, Mándok 1 fő, Komoró 1 fő, Balkány 1 fő

li Kisvárdát (9 fő) vagy Tiszasalamont (5 fő). Tizenketten alföldi, dunántúli, erdélyi területekről kerültek Nagytárkányba. Hárman külföldi születésűek, egyikük bécsi (Tarczay Dánielné Schinper Ludovika), ketten karintiaiak (Hraszl József és neje Murnik Júlia).

Vizsgálhatjuk a lakosság foglalkozás szerinti megoszlását is az 1869-es adatok segítségével (7. táblázat). Eszerint a felnőtt férfiak 28%-a napszámosként, 21,3%-a földművesként, 9,2%-a földműves segítőjeként (családtag, fiú) kereste kenyerét. Ugyancsak jelentős hányad az évi bérért szolgáltók aránya, 109 fő (szolgáltók, cselédek, juhászok). Sokféle mesterember élt a településen: molnár (Czerő István), kőműves (Kalapos János), lakatos (Kalapos József), suszter (Harzenbaum Miklós, Réday Mihály), ács (Petrik András), szűcs (Sirgula Gábor), szabó (Váczy Imre), asztalos (Bellovecz János), kovács (Puskár István, Dobos Sándor), csizmadiaszegéd (Szirás József). Földbirtokosként csupán Pásztor István szerepel; feleségével és hat gyermekével él négyszobás nagy lakásban, gyermekei mellett képzett nevelő, Valkoszy Ede dolgozik.

A kereskedelmet a zsidó vallású lakosság tartotta kezében, kis- és nagykereskedő (Mandel Benjámin, Fridman Ábrahám, Kesztebaum Dávid, Schwarcz Ignác), kocsmáros (Feldman Mihály), edényáros (Klein József), fakereskedő (Veisz József) volt közöttük. Ugyancsak a zsidók köréből került ki a jószágbérlő (Bürger József, Berger Jakab, Fucks Ábrahám), a regálébérlő (Schwarcz Márton), a szappanos (Ungléder Herman), a metsző (Veisz Ferenc), a harangozó (Schwarcz Áron) és a három izraelita magántanító (Scharber Ábrahám, Klein Jakab, Fried István).

Hivatalnokok, állami alkalmazottak – akár nyugdíjasként (Tárczy Dániel – állami mérnök) is – éltek a településen: orvos (Zarubay Bódog – Szentmártonban született), tanító és orgonista (Lusánszky István), a dohányfelvásárlásban dolgozók (Hraszl József, Székely Mihály), pandúrok (Szederkay János, Szabó György), csendbiztos (Csinálóssy Károly). A cigány lakosság köréből került ki a 3 zenész (Bodák József, Lakatos András, Demeter Lajos), a 2 vályogvető (Horváth József, Karika János) és a pontosan nem meghatározott munkás (Demeter János) is. Az idős korú férfiaknál három esetben azt jegyezték meg, hogy alamizsnán él családtagjai körében.

A nők foglalkozási szerkezete kevésbé tagolt (8. táblázat). A felnőtt nők 67,2%-a háztartásbeli és további 9,4%-a ebben segítő. Utóbbiak a többgenerációs családok fiatalabb – anyóssal vagy édesanyával együtt élő, dolgozó – hölgy tagjait jelentik. Hét esetben a földdel rendelkező családoknál a férj halála miatt a feleség szerepel családfőként, földművesként. 15-en napibérért, napszámosként keresik kenyerüket, míg 21-en évibérért szolgáltak. Két varrónő is dolgozott a faluban, 9 idős asszonyt a család alamizsnásként tart el, két cigányasszonyt (Horváth Klára, Horváth Erzsébet) vályogvetőként írtak össze.

1869-ből először állnak rendelkezésre adataink a lakosság írni-olvasni tudásával kapcsolatban (6. táblázat). Nagytárkány népességének szűken fele tudott olvasni a vizsgált időszakban (a 7 évesnél idősebb lakosság 49,4%-a), az írás tudományát azonban mindössze 22,2%-uk bírta. Nagyon jelentős a férfi és a női

lakosság körében az írni és olvasni tudók közötti különbség. A férfiak 52,9%-a olvas, míg a nőknél ez az arány csak 46,2%. Az írástudás még jelentősebb eltérést mutat. A férfiak 34,3%-ával (120 fő) szemben a nőknek csupán 10,8%-a (40 fő) tudott írni.

1869-ben először áll rendelkezésünkre pontos és részletes adatsor a lakosság vallási megoszlásáról (3. táblázat). Összehasonlítva a Fényes Elek által leírtakkal, valamint az 1880-tól publikált hivatalos statisztikákkal, időben előre és hátratekintve jelentős eltéréseket tapasztalhatunk. A korábbi adatokhoz képest jelentősen csökkent a római katolikus lakosság aránya (39,4%). A népesség egyharmadát meghaladó részarányuk a legnagyobb vallási közösséggé tette őket a településen. Nagytárány önálló plébánia, papjuk helyben lakik (Krizsnóvszky József – sztropkói születésű). A görög katolikusok aránya (25,5%) hasonló a XIX. század első felében tapasztaltakkal. A reformátusok 4%-kal többen vannak, mint a Fényes Elek-féle összesítésben. Szembeötlő a férfiak többsége a református közösségen belül (103 férfi, 88 nő). Evangélikus lakosság az I. világháborúig nem jellemző a településen, csupán 1 személy szerepel a statisztikákban. A XIX. század közepétől a zsidó lakosság gyorsan növekedett a településen. Megtöbbszöröződött számuk (128 fő) és arányuk (13,7%). Ez a régióban tapasztalható nagy arányú bevándorlásnak és a rendkívül magas természetes szaporodásnak a következménye.

3. Táblázat: Nagytárány népességének vallási megoszlása 1869-ben

	<i>Római kat.</i>	<i>Görög kat.</i>	<i>Reform.</i>	<i>Evang.</i>	<i>Zsidó</i>	<i>Ismeretlen</i>
<i>Férfiak</i>	173 37,9%	121 26,5%	103 22,6%	1 0,2%	53 11,6%	5 1,1%
<i>Nők</i>	196 40,8%	118 24,6%	88 18,3%	–	75 15,6%	3 0,6%
<i>Összesen</i>	369 39,4%	239 25,5%	191 20,4%	1 0,1%	128 13,7%	8 0,8%

4. Táblázat: Nagytárány népességének családi állapota 1869-ben

	<i>Házass.</i>	<i>Nőtlen/ Hajadon</i>	<i>Özvegy</i>	<i>Elvált</i>	<i>Megesett</i>	<i>Ismeretlen</i>
<i>Férfiak</i>	193 42,3%	256 56,1%	5 1,1%	1 0,2%	–	1 0,2%
<i>Nők</i>	192 40,0%	244 50,8%	34 7,1%	4 0,8%	5 1,0%	1 0,2%
<i>Összesen</i>	395 41,1%	500 53,4%	39 4,2%	5 0,5%	5 0,5%	2 0,2%

5. Táblázat: Nagytárkány lakossága születési hely szerint 1869-ben

Születési hely	Férfiak	Nők	Összesen
Nagytárkány	283 62,2%	317 66,0%	600 64,0%
Bodrogköz	80 17,5%	78 16,3%	158 16,9%
Zemplén	21 4,6%	22 4,6%	43 4,6%
Kistárkány	15 3,3%	10 2,1%	25 2,7%
Szabolcs	10 2,2%	17 3,5%	27 2,9%
Ung	21 4,6%	13 2,7%	34 3,6%
Sáros	2 0,4%	3 0,6%	5 0,5%
Bereg	5 1,1%	1 0,2%	6 0,6%
Ugocsa	1 0,2%	–	1 0,1%
Abaúj	2 0,4%	3 0,6%	5 0,5%
Borsod	2 0,4%	1 0,2%	3 0,3%
Erdély	1 0,2%	1 0,2%	2 0,2%
Távoli vármegyék	4 0,9%	6 1,3%	10 1,1%
Külföld (Karintia, Bécs)	1 0,2%	2 0,4%	3 0,3%
Ismeretlen	8 1,8%	6 1,3%	14 1,5%

6. Táblázat: Írni-olvasni tudás a 7 évesnél idősebb népesség körében Nagytárkányban, 1869–1938

Év		Férfiak	Nők	Összesen
1869	Olvas	185 52,9%	171 46,2%	356 49,4%
	Ír-olvas	120 34,3%	40 10,8%	160 22,2%
1900	Ír-olvas	Nincs adat	Nincs adat	491 53,9%
1910	Ír-olvas	Nincs adat	Nincs adat	612 68,1%
1938	Ír-olvas	Nincs adat	Nincs adat	1056 82,4%

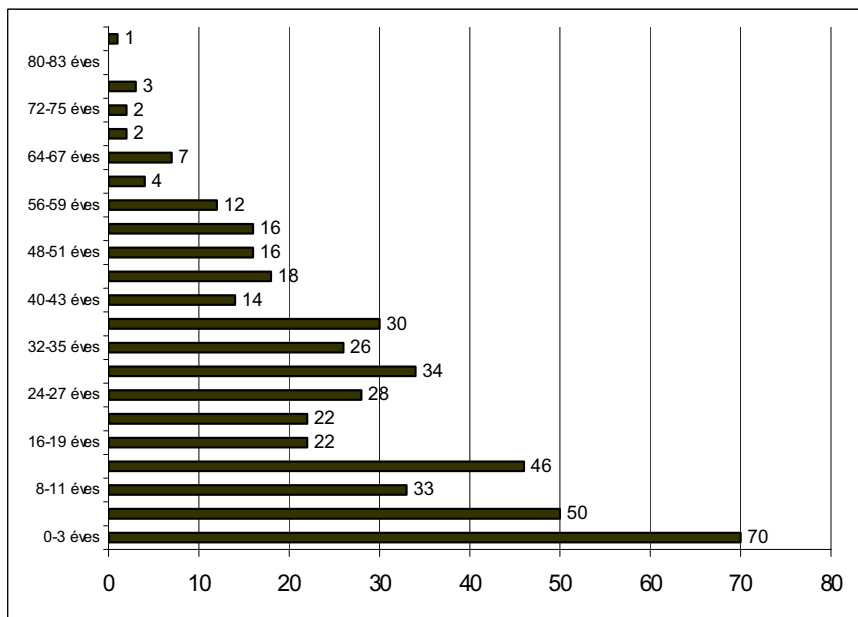
7. Táblázat: Nagytárkány 20 éven felüli férfilakosságának foglalkozás szerinti megoszlása 1869-ben

Foglalkozás	Száma	%
Földműves	51	21,3%
Földműves segítője	22	9,2%
Földbirtokos	1	0,4%
Napszámos	67	28,0%
Pásztor	1	0,4%
Szolga	30	12,6%
Cseléd	2	0,8%
Juhász	4	1,7%
Bojtárszolga	2	0,8%
Segéd	3	1,3%
Molnár	1	0,4%
Kőműves	1	0,4%
Susztermester	2	0,8%
Lakatos	1	0,4%
Suszterinas	1	0,4%
Ácsmester	1	0,4%
Szűcsmester	1	0,4%
Szabómester	1	0,4%
Asztalos	2	0,8%
Kovács	2	0,8%
Csizmadiasegéd	1	0,4%
Orgonista és tanító	1	0,4%
Nyugdíjas hivatalnokszolga	1	0,4%
Pandúr	2	0,8%
Római kat. plébános	1	0,4%
Nevelő	1	0,4%
Nyugdíjas	2	0,8%
Csendbiztos	1	0,4%
Orvos	1	0,4%
Hivatalnok (dohány felv.)	1	0,4%
Mázsás (dohány felv.)	1	0,4%
Nyugdíjas állami mérnök	1	0,4%
Metsző (zsidó)	1	0,4%
Edénykereskedő	1	0,4%
Kiskereskedő	3	1,3%
Izraelita magántanító	3	1,3%
Szappanos	1	0,4%
Fakereskedő	1	0,4%
Regálebérlő	1	0,4%
Kocsmáros	1	0,4%
Kocsmáros segítője	1	0,4%
Jószágbérlő	4	1,7%
Kereskedő	1	0,4%
Harangozó	1	0,4%
Munkás	1	0,4%
Zenész	1	0,42%
Hegedűs	2	0,8%
Vályogvető	1	0,4%
Vályogvető segédei	2	0,8%
Alamizsna	3	1,3%

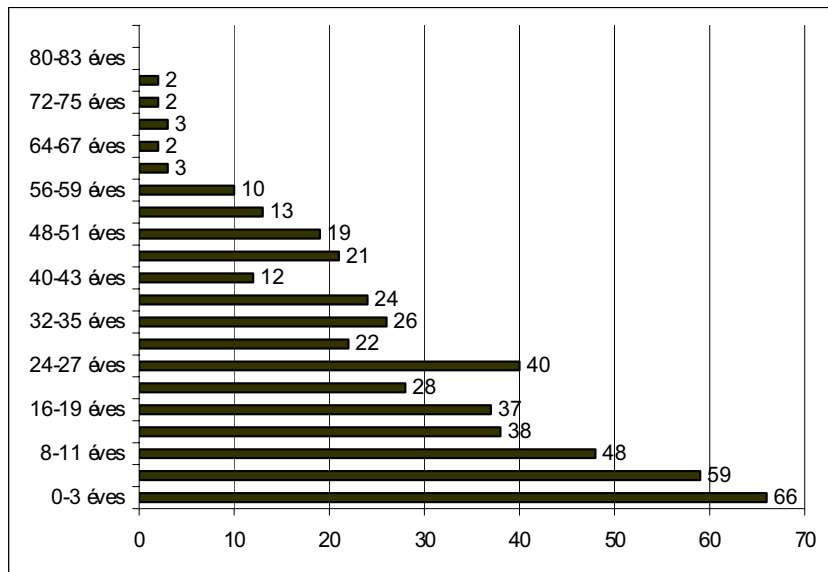
8. Táblázat: Nagytárkány 20 éven felüli női lakosságának foglalkozás szerinti megoszlása 1869-ben

Foglalkozás	Száma	%
Földműves	7	3,0%
Háztartásbeli	158	67,2%
Háztartásbeli segítője	22	9,4%
Napszámos	15	6,4%
Szolgáló	19	8,1%
Gazdasszony	2	0,9%
Varrónő	2	0,9%
Vályogvető segédei	1	0,4%
Alamizsna	9	3,8%

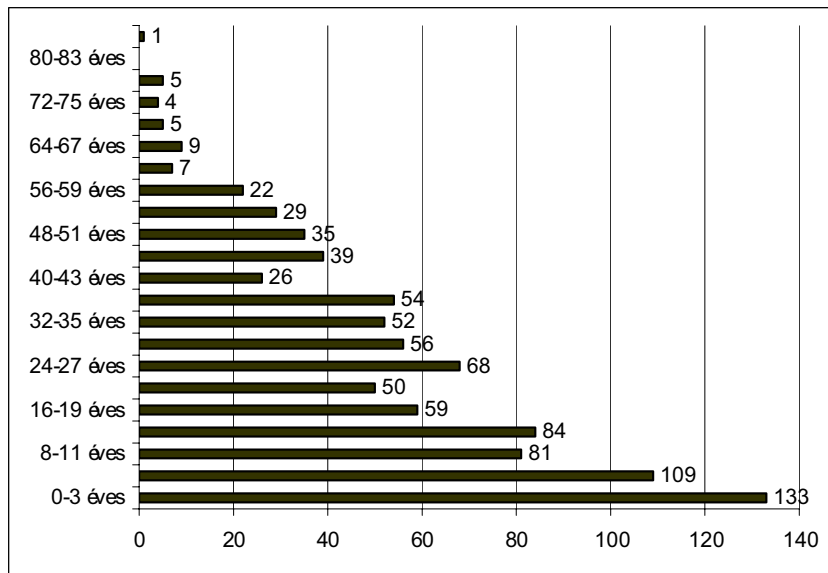
1. Ábra: Nagytárkány férfilakosságának kor szerinti megoszlása 1869-ben

2. Ábra: Nagytárkány női lakosságának kor szerinti megoszlása 1869-ben

3. Ábra: Nagytárkány lakosságának kor szerinti megoszlása 1869-ben

Nagytárkány népessége az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában (1880–1910)

1869 és 1910 között lassan növekedett a népesség Nagytárkányban (1869: 936 fő, 1880: 1021 fő, 1900: 1107 fő, 1910: 1120 fő). Ezt a növekedési folyamatot csak 1890-ben törte meg csekély visszaesés, a népesség száma ezt követően újra növekedett. A lassú népességnövekedés és a rendkívül fiatalos korszerkezet, a magas természetes szaporodás némi ellenmondást tükröz. A születések és a halálozások száma mellett a népesség számát a migráció, a vándorlási különbözet is befolyásolja. A XIX. század végén Nagytárkány népeségtörténetében a vándorlás vált meghatározó tényezővé: negatív vándorlási különbözet, azaz elvándorlás tapasztalható a településen. Megkezdődött egy több évtizedes jellemző folyamat, az amerikai kivándorlás. Ez nem sajátosan nagytárkányi jelenség. Meghatározóan jelen van a Bodroghöz, Zemplén megye s a történelmi Magyarország népeségtörténetében, mindennapjaiban az 1880-as évektől.

Okai között többet is sorolhatunk. A XIX. század második felében a népességnövekedés dinamikája felgyorsult az országban: magas a születési ráta, javultak az életfeltételek (egészségügy, táplálkozás, lakásviszonyok), csökkent a halálozások száma. A bő gyermekáldás, a telki állomány elaprózódása, a létbizonytalanság (az idénymunkák, a napszámosmunkák nem nyújtanak egész évben jövedelmet), a gazdasági válság új lehetőségek keresésére ösztönözte az embereket. A megoldást sokan a tengerentúlon remélték. Az 1880-as évektől egyre nagyobb szerepet kapott a kivándorlás Zemplénben, melynek góca a megye északi részeiről húzódott egyre délebbre s vált jellemzővé a Bodroghözben is.

Olyan emberek indultak útnak az Újvilág felé, kiknek szülei, nagyszülei talán még szűkebb pátriájukat sem hagyták el. Kezdetben csak a férfiak vándoroltak ki. A fiatal férfiakat követték a leányok, akik úgyszintén munkát próbáltak keresni. Később elindultak családtagjaik is, a századfordulótól teljes családok vállalkoztak az útra. Hajóstársaságok ügynökei toborozták a munkaerőt a közép- és kisbirtokos családok köréből. New York, New Jersey, Pennsylvania, Ohio, Virginia, Connecticut állam ipari üzemeinek, vasútjainak, bányáinak fejlődése biztosította az újabb és újabb munkalehetőséget a kivándorlók számára. A többség úgy gondolta elindulásakor, hogy hazatér. Bízott abban, hogy sikerül annyi pénzt összegyűjtenie, hogy itthon földet vásároljon és tisztességgel megéljen. Sokan valóra váltották álmukat, és itthon a megváltozott gazdasági lehetőségeiket kihasználva új életet kezdtek. Sokaknál rendszeressé vált az időszakos kinttartózkodás, munkavállalás, amely után mindig hazatértek. Hazajöttek akkor is, amikor már sokuk állampolgárságot szerzett, gyermekeik amerikaiként születtek.

A növekvő népességű Bodroghöz élen járt a népesség kibocsátásában (Legenyei 1903), melynek kezdete 1890-re tehető¹⁵ (miként az előző fejezetben utaltam rá, a demográfiai átmenet jelei már az 1860-as évektől megfigyelhetők Nagytárkányban). A korabeli elemzés szerint a kivándorlás mértéke 1900-ban volt a legjelentősebb (Legenyei 1903, 6) a Bodroghözben, illetve néhány település esetében évről évre fokozódó. Azokon a településeken a legalacsonyabb a kivándorlás, ahol van munkaalkalom (Karcsa), van föld, közlegelő, háziipar (Kisgéres, Szomotor, Nagygéres), vagy olyan szegény a falu, hogy lakói nem képesek az útiköltséget előteremteni (Alsóberecki, Vécs).

A bodroghözi kivándorlás legfőbb okaként a szegénységet, a rossz birtokviszonyokat, a kevés földet, a közlegelők hiányát, a dohánytermelési engedély elvonását a kisbirtokosoktól, a gabona olcsóságát, a rossz termést, a sertésveszt, a meggazdagodási vágyat, az itthoni munkalehetőségek hiányát (különösen télen), a rokonok csalogató leveleit, a lányok férjhezmeneteli vágyát (az azonos korosztályok kinn ismerkedtek, kötöttek házasságot, tértek haza), a könnyebb megélhetést jelölte meg az 1902-ben megjelent elemzés. A kivándorlók nagyobb része birtokos, de nincs elegendő legelő és föld. Feljegyzések szerint a kinn munkát vállalók szép összeget küldtek haza az itthoniaknak. A visszatelepülők (számuk nem jelentős) jó módon jöttek,¹⁶ de amint teheték vagy amikor elfogyott a pénzük, mentek vissza, akár háromszor-négyszer is. Itt már nem érezték jól magukat.

A Bodroghöz kivándorlási embervesztesége 1870 és 1914 között tízezres nagyságrendű volt (Siska 1996, 13). 1902-ben a Bodroghözből Amerikában levők száma 6575 fő. A legnagyobb a kivándorlás mértéke Leleszpolyánból (23% – meglepő ez az adat, hiszen földjük, közlegelőjük van, bár a munkaalkalom kevés), Perbenyikből (24% – a birtokviszonyok jók, van legelő, munka, hitel, fogasztási szövetkezet, továbbképzési lehetőség. Legenyei idézett munkája szerint a kivándorlás legfőbb oka a „nagyravágyás”), Bolyból (27% – kicsi a határ, nincs közlegelő). Lelesz kiemelkedik a kivándorlók arányában, 52–60%. Kevés ugyan a föld, de munkaalkalom és legelő van. Legenyei szerint a lelesziek igazi oka: „elhagyni a falut örökre”.

Nagytárkányból 1886–87-ben kezdődött az amerikai kivándorlás. A megye a járások jelentései alapján pontosan nyilvántartotta az útlevéllal, engedéllyel utazók számát, s igyekezett az elsőköttekről is pontos kimutatást vezetni. Egy ilyen járási összesítésből tudjuk, hogy 1900-ban a Nagytárkányból Amerikába kivándoroltak száma 103 fő.¹⁷ A folyamat már olyan mérvű, hogy a statisztikai

15 Ágcsernyő 1883, Bacska 1883, Battyán 1883, Bély 1883, Dobra 1883, Kistárkány 1883, Boly 1884, Perbenyik 1884, Bodrogszerdahely 1884, Szomotor 1884, Kaponya 1886, Lelesz 1886, Leleszpolyán 1886, Szolnocska 1886, Nagygéres 1887, Rad 1887, Királyhelmece 1991, Pálfölde 1890, Bodrogszentmária 1890, Szinyér 1890, Véke 1890, Zétény 1890, Kigéres 1892, Vécs 1893, Kisújlak 1896, Bodrogszent 1897.

16 A kisújlakiak gazdagodtak meg leginkább Amerikában, visszatérően tekintélyes birtokot vásároltak.

17 Kivándorlási iratok. SZL

adatok között is külön feltüntették a külföldön távollevőket. Pl. Nagytárkányból 1900-ban 85 személy, a lakosság 7,7%-a,¹⁸ 1910-ben már 174 személy,¹⁹ a lakosság 15,5%-a tartózkodott külföldön; valójában részese lett a kivándorlás folyamatának. 1902-ben a kivándoroltak száma 140 fő (a lakosság 12,5%-a), köztük 3 család (Legenyei 1903, 12). 1900–1902 között volt a legnagyobb mértékű a távozás Nagytárkányból. A kivándorlás okaként az elégtelen kereseti lehetőségeket, a sok adósságot, a vagyonszerzést és az építkezés (külön portára vágynak, önálló otthont akartak építeni) lehetőségét említették. A földbirtokok átlagosan 2 hold nagyságúak. Közlegelőjük nincs, földet részesművelésre nem kaptak. A felnőtt népesség legnagyobb arányban napszámosként kereste kenyerét. Ugyancsak 16% körüli a különböző évi bérért dolgozó szolgálók aránya. A létbizonytalanság, a kiszolgáltatottság körükben a legnagyobb. Nem sokkal jobb a helyzete a saját földjén gazdálkodó földműveseknek sem (7. táblázat). A bő gyermekáldás a telkek elaprózódásához, a családok elszegényedéséhez vezetett.

A magyarányú kivándorlást jól mutatja, hogy a születések magas száma ellenére nagyon lassú a népesség növekedése Nagytárkányban. A népesség kor szerinti megoszlása is bizonyítja, hogy az 1869 körül születettek fiatal felnőttként kisebb arányban vannak jelen a település népességében. 18–20 évesen sokuk a tengerentúlra indult. Elsőként a férfiak vállalkoztak a kivándorlásra. Kimutatható ez a nemek szerinti megoszlásban is (10. táblázat). A korábbi férfiféltöbbséget a XIX. század második felében stabilan a nők magasabb aránya váltotta fel. A kivándorlásba bekapcsolódó nők és egész családok révén azonban nem beszélhetünk egészségtelen arányok kialakulásáról. Demográfiai szempontból nagyon sokat változott ez a falusi társadalom a vizsgált időszakban. A javuló körülmények, a növekvő élettartam következtében növekvővé vált a 60 éven felüliek aránya (9. táblázat). Ugyancsak ennek következménye az özvegyek növekvő aránya (különösen a nők körében).

9. Táblázat: Nagytárkány népessége életkor szerint, 1869–2002

Év	Életkor				
	0–14 éves	15–39 éves	40–59 éves	60 év fölött	Összlakosság
1869	410 43,8%	344 36,8%	151 16,1%	31 3,3%	936
1900	468 42,3%	375 33,9%	189 17,1%	75 6,8%	1107
1910	442 39,5%	389 34,7%	207 18,5%	82 7,3%	1120
1938	547 36,8%	564 37,9%	254 17,1%	122 8,2%	1487
2002	225 16,7%	498 37,1%	327 24,3%	294 21,9%	1344

18 1900. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. I. kötet. Budapest, 1902.

19 1910. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 42. kötet. Budapest, 1912.

10. Táblázat: Nagytárkány népességének nemek szerinti megoszlása, 1784–2002

Év	Férfiak	Nők	Összlakosság
1784	188 52,2%	172 47,8%	360
1869	456 48,7%	480 51,3%	936
1900	515 46,5%	592 53,5%	1107
1910	520 46,4%	600 53,6%	1120
1938	705 47,4%	782 52,6%	1487
2002	673 50,1%	671 49,9%	1344

11. Táblázat: Nagytárkány népességének családi állapota 1900–2002 között

Év	Házass		Nőtlen/ Hajadon		Özvegy		Elvált		Ismeretlen		Össz- lakosság
1900	397 35,9%		642 58,0%		67 6,1%		1 0,1%		–		1107
1910	412 36,8%		637 56,9%		71 6,3%		–		–		1120
1938	518 34,8%		884 59,4%		83 5,6%		2 0,1%		–		1487
2002	642 47,8%		515 38,3%		137 10,2%		36 2,7%		14 1,0%		1344
	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	
	321 47,7%	321 47,8%	302 44,9%	213 31,7%	19 2,8%	118 17,6%	23 3,4%	13 1,9%	8 1,2%	6 0,9%	

A római katolikusok aránya stabil a településen, 40% körüli 1900-ig. Ekkor 10 év alatt több mint 80 fős, 7%-os növekedés tapasztalható (46,4%), miközben a település összlakossága csupán 13 fővel emelkedett. A görög katolikusok aránya a vizsgált 40 esztendőben folyamatosan hullámszó, 2–4% körüli csökkenéseket, illetve növekedéseket regisztráltak a statisztikák. A reformátusok aránya 1869 és 1880²⁰ között csökkent, majd folyamatosan növekedett. A tapasztalt mozgásokat valószínűleg a népesség migrációja, kivándorlása okozza. Dinamikus ugyanakkor a XIX. század közepén a zsidó lakosság arányának és számának növekedése.

A zsidóság megtelepedése a XVIII. századi összeírások alapján bizonyítható Nagytárkányban, hasonlóan a megye s a Bodroghöz településeihez. Az adózók összeírásában 1755–56-ban a taksát fizetők között két zsidó szerepel, egyikük neve ismert, Salamon Majer, másukra csak a bejegyzés utal.²¹ A XVIII. század végén bekövetkező politikai változások és a mind gyakoribb kelet-európai pogromok miatt megindult a zsidóság tömeges bevándorlása Galícia irányából Magyarország határ menti (köztük Zemplén) vármegyéibe. Itteni integrálódásu-

20 Az 1881-ben végrehajtott népszámlálás főbb eredményei... Orsz. Magy. Kir. Stat. Hiv. Budapest, 1882.

21 Az adózók és zsidó bérlők összeírása kerületenként 1755–1756, Nagytárkány. Zemplén megye adószedőjének iratai. IV. A. 1005/f 6. doboz SZL

kat 1840-ig a megye intézkedésekkel késleltette, de megakadályozni nem tudta. A bevándorlásra, a Magyarországon is tapasztalható rendkívül intenzív mozgásukra jó példa a zsidóság 1807. évi nagytárkányi összeírása (12. táblázat). Eszerint ekkor 18 főt regisztráltak. Egyikük sem helyben született. Nyolcan még Lengyelországból indultak vándorlásra, ketten 30 éve telepedtek le a faluban. A folyamatos bevándorlást jelzi, hogy 5 éve is történt átköltözés. 1847-ben 5 zsidó szerepel a haszonbérlok között (13. táblázat).

Az 1868-ban készített zsidóösszeírás szerint 143 zsidó vallású lakosa volt Nagytárkánynak (14. táblázat). A következő évben, 1869-ben készült összeírás 128 személyt regisztrált körükből. Az adatok bizonyítják, hogy 1850 és 1880 között – hasonlóan a megye településéhez – zajlott a zsidóság legnagyobb arányú bevándorlása. A település népességfejlődését jóval meghaladó ütemben nőtt számuk Nagytárkányban, s érte el a 18,4%-ot 188 fős közösségük. Legtöbbjük kereskedő, voltak bérlok közöttük, de dolgoztak iparosként is. Ezt követően közösségük lélekszáma 1910-ig csökkenő arányszámú, 160–180 fő körül mozgó.

12. Táblázat: A Tárkányban lakó zsidók személy szerint való feljegyzése, 1807.²²

1. Izrael Judkovits	Báró Sennyei János árendása. 55 éves. Lengyelországból jött 30 esztendővel ezelőtt
2. Simon Mihály	Tárczi Zsigmond árendása. 46 éves. Szabolcs megyében született
3. Simon Farkas	Báró Sennyei János árendása. 21 éves. Abaúj megyében született
4. Izsák Mátyás	Báró Sennyei János árendása. 42 éves. Lengyelországból jött 20 esztendővel ezelőtt
5. Resnyik László	Gr. Sennyei Imréné árendása. 25 éves. Zemplén megyében született
6. Salamon Klein	Kortsma Károly árendása. 50 éves. Lengyelországból jött 30 éve
7. Simon József	Gr. Sennyei Imréné mészárosa. 38 éves. Szabolcs megyében született
8. Márton Jónás	Gr. Sennyei Imréné pálinkafőzője. 50 éves. Szabolcs megyében született
9. Jakob Sikavits	Kisebb kereskedő. 35 éves. Lengyelországból jött 16 esztendeje
10. Ábrahám Svartz	Kisebb kereskedő. 25 éves. Lengyelországból jött 15 esztendeje
11. Hersli Farkas	Kisebb kereskedő. 28 éves. Szatmár megyében született
12. Lázár Jakab	Zsidóság metszője (Refnyik). 44 éves. Szabolcs megyében született
13. Ábrahám Farkas	Kisebb kereskedő. 32 éves. Zemplén megyében született
14. Kómíves József	Kómíves mesterember. 26 éves. Lengyelországból jött 17 éve
15. Hersko Velberger	Zsidó tanító. 36 éves. Lengyelországból jött 5 éve
16. Ábrahám Mojses	Szigethy László helyén mészáros. 43 éves. Lengyelországból jött 20 éve
17. Farkas László	Pálinkafőző. 28 éves. Ung megyében született
18. Cojin Ábrahám	Aprósággal kereskedő. 25 éves. Zemplén megyében született

22 Zemplén vmegye első alispánjának iratai. IV. 1258. 1. doboz. SZL

13. Táblázat: A nemtelen haszonbérlok összeírása és taksafizetése Nagytárkányban 1847-ben²³

Haszonbérlo neve	Haszonbéri összeg pengő	Melyből taksát fizet
Schvarc Farkas	340	3.24
Volk Ábrahám	20	-.12
Fridrih Izrael	20	-.12
Laizer Beniamin	100	1.-
Aizenberger Dávid	600	6.-

14. Táblázat: Az izraelita népesség összeírása, 1868.²⁴

Családfő	Családfő		Gyerekek				Szolgák		Megjegyzés
	Férfi	Nő	18 éven felül		18 éven alul		Férfi	Nő	
			Fiú	Lány	Fiú	Lány			
Svarcz Áron	1	1							
Klein Josef	1	1			4	1			Iparos
Szamta Emanuel	1	1				1			Kereskedő
Feldman Mihály	1	1	1	2					Kocsmáros
Klein József	1	1		1		2			
Scholer Ábrahám	1	1							
Fuchs Vilmos	1	1			4	1		1	Bérlő
Berger Moises	1	1							Kereskedő
Czigler Samuel	1	1				1			Fuvaros
Veinberger Josef	1	1			2	4			
Svarcz Ábrahám	1	1							Bérlő
Friedman Jerik	1	1							
özv. Lövinerné		1	1						
Burger József	1	1			1	1			Bérlő
Mandel Benjamin	1	1			2	2			Birtokos
Rozenberg David	1	1							
Veinberger Izsák	1	1		1	1	1			Suszter
Grünberg Mátyás	1	1				4			
Gros Márton	1	1				4			
Paplanos Benjámin	1	1		1	1	3		1	
Kösztzenbaum Dávid	1	1							Kereskedő
Svarcz Márton	1	1			1	3		1	
Kornfeld Jakab	1	1			1				Kereskedő
Veisz Josef	1	1		1	1	3			Kereskedő
Frid Izrael	1	1	1	1					Kocsmáros
Svarcz Ignác	1	1			1				
Hartenbaum Mihály	1	1				1	1		Suszter
Berger Jakab	1	1	1	1	1	4			Bérlő
Fridman Ábrahám	1	1	1						Kereskedő
Gelbstein Móricz	1	1			1	2			Szabó
Veisz Ferenc	1	1			3	2			Suszter
Összesen	30	31	5	8	24	40	1	3	

23 Leleszi kerületbeni nemtelen haszonbérlok össze írása, s taksa fizetésbeli terheltségének kiszámítása: Nagytárkány, 1847 – Zemplén adószedőjének iratai IV. A. 1005/f Zsidók és nemtelen bérlok összeírása 1846–1850. SZL

24 Zemplén megye első alispánjának iratai 1867–1870. IV. 1258. 6. doboz.. SZL

Nagytárkány népessége a Csehszlovák Köztársaság és a II. világháború időszakában

1920 után a Bodroghöz története két állam keretei között folytatódott. A Bodroghöz északi része, mely sűrűbb településszerkezetű, gazdaságilag kedvezőbb helyzetű, normál vasútvonal által érintett terület, a Csehszlovák Köztársaság része lett. A déli rész Magyarország keretein belül maradt. Nagytárkány lakói új ország, sőt többszörösen is új (újonnan szerveződő és korábban soha nem létezett ország) Csehszlovákia területén „találták” magukat. Népességtörténetükben ebből az időszakból egy hivatalos statisztika áll rendelkezésre, 1930-as adatokkal.²⁵ A nagyhatalmak akarata jóvoltából a Felső-Bodroghöz az I. bécsi döntés értelmében visszatért 1938-ban Magyarországhoz. A visszacsatolt területeken 1938-ban készült egy népszámlás,²⁶ melyet hamarosan követett a „rendes” tízévenkénti, 1941-ben.²⁷

A történelmi Magyarországon, a magyar nyelvterület határain belül nem volt jelentősége a Bodroghözben s Nagytárkányban a nemzetiségi, anyanyelvi statisztikáknak, hiszen a népesség magyar volt. Az új országhatárok megjelenésével a homogén magyar területnek tekintett Felső-Bodroghözben is változásokat mutat az 1930-as statisztika. 77%-ra esett vissza a területen a magyar anyanyelvűek aránya. Ez azonban még mindig azt mutatta, hogy a magyar nyelvterület a határváltozás ellenére őrizte állásait a Felső-Bodroghözben. Mi eredményezte a magyarság statisztikailag kimutatott térvészését a területen? A századfordulón a magyarosodás utolsó szakaszába került szláv (nagyobb arányban ruszin) eredetű lakosság a korábbi magyar (1910-ben) helyett a szlovákokat jelölte meg anyanyelvként a statisztikai felmérésben, követve az „új állam, új állam-nemzet, új anyanyelv” elvet. A beköltöző hivatalnokréteg, a katonai, rendvédelmi erők úgyszintén az új állam nyelvét beszélték. A nyelvében a századfordulóra már magyarosodott zsidóságot is „leválasztották”, s új kategóriába írták, „csökkentve” ezáltal is a magyarság százalékos jelenlétét. Hasonlóan jártak el a cigányság esetében is. Több településen a csehszlovák állampolgársággal nem rendelkező magyarokat „külföldiként” írták össze.

Nagyvárkány népessége lassan növekedett a két világháború között, a háború kezdetén, 1941-ben 1604-en laktak a faluban. Ebben az időszakban is nagyarányú az amerikai kivándorlás és jelentős az időszakos munkavállalás a tengerentúlon. Így a népességszaporodást a XX. század első felében is az amerikai kivándorlás mérsékelte.

Az időszakos amerikai munkavállalás gyakori utazásai szinte kétlakiséget, egy sajátságos ingázást alakítottak ki. A fiatal nőtlen férfiak és hajadonok oly

25 *Štatistický lexikon obcí v Krajině Slovensko*. Praha 1936.

26 *Az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 108. kötet. Budapest 1939.

27 *Az 1941. évi népszámlálás*. Magyar Statisztikai Közlemények, Budapest 1943.

nagy arányban voltak kinn, hogy az ismerkedés, a házasságkötés is kinn történt a magyar templomban. A kinn született gyerekek szüleikhez hasonlóan megtanultak angolul is a magyar mellett, angol iskolába jártak, de magyar papnál elsőáldozók. A magyarság amerikai berendezkedését jelzi, hogy még magyar filmeket is vetítettek az általuk lakott városrészekben. Sokat emlegetik New Jerseyt, Perth Amboyt (egyik felét Pestnek nevezték), Connecticutot, Bridgeportot. A kinn született gyerekek amerikai állampolgárok lettek. A felnőttek is sok esetben megszerezték az állampolgárságot, mégis hazajöttek Nagytárányba, ezt a falut tekintették otthonuknak. Hazatérve a kinn szerzett jövedelemből házat építettek („vinklis házak”), földet vettek. Előfordult arra is példa, hogy itthon családon belül angolul beszéltek. A népesség mozgása az Egyesült Államok és Magyarország hadba lépését követően korlátozódott. Az Amerikában tartózkodók ott ragadtak, a Tárányban levők nem utazhattak. Kivéve azokat, akik amerikai állampolgárként éltek Tárányban, őket felszólította az Egyesült Államok, hogy térjenek haza (mármint Amerikába). Sok család szakadt szét ekkor amerikai és itthoni ágra. Testvérek, unokák maradtak az újjáéltban.

A római katolikus és a görög katolikus lakosság arányában nem következett be számottevő változás a két világháború között. A római katolikusok egy átmeneti csökkenést követve tartósan növekvő, a települést egyre inkább meghatározó közösséggé váltak. A görög katolikusok előbb növelték arányukat, majd 1941-re csökkenő tendencia érzékelhető, de még mindig őrizték a lakosság több mint ötödét összefogó közösségüket. A reformátusok közössége csökkenő arányszámú, de stabilan 200–250 fős. 1930-ban (34 fő – 2,4%) jelentek meg – a szlovákok beköltözésével – az evangélikusok a településen. A terület Magyarországhoz csatolása után is megmaradt 80-90 fős csoportjuk, a lakosság 5-6%-át alkotva. A zsidó lakosság száma 1900 után folyamatosan csökkenő. Az 1880-tól egyre nagyobb méreteket öltő kivándorlás az egész zempléni területen érintette a zsidó népességet is. Ez is befolyásolta csökkenő számukat, miként az országon belüli elvándorlás. A háború kezdetére – 60 év alatt csaknem megfeleződött – 100 főre zsugorodott közösségük. Ortodox és a status quo ante alapon álló hitközséghez tartozók is laktak a településen. A visszaemlékezések szerint a szegényebb sorsú zsidók voltak ortodoxok. A legtehetősebb a Fuchs család volt, hatalmas majorságot működtettek. Feldman Sámuel, a Janovits család, Koronfeld Piroska, a Herman család, a Rosenbaum család, a Krausz család, a Schwarc család, a Fuchs család, a Stern család, a Taub család, a Jankele család, a Stemberger család szétszórta lakott a faluban. Tragédiájuk 1944-ben következett be.

A Felső-Bodroghözben tapasztaltakhoz hasonlóan a korábban 96–99%-ban magyarok lakta Nagytárányban az 1930-as szlovák statisztika szerint 65,5%-ra esett vissza a magyarok aránya. Ezzel szemben a lakosság 10,7%-a, 149 fő szlovák anyanyelvű. A szlovákok új betelepülőként jelennek meg a településen. Külön telepet hoztak létre számukra 1922-ben a falutól nem messze, ez a Kolónia. 15 család költözött ide, földművesek. Ők alkották a falu szlovák anyanyelvű lakosainak nagyobb részét. Másik részét a hivatalnokok, rendvédelmi alkal-

mazottak alkották, köztük a fináncraktanya lakói. Szlovák iskola indult a faluban.²⁸ Fél százán ruszinak vallották magukat (4%) 1930-ban. Egy részük korábban is itt élt, „magyarosodott ruszin”, másik részük frissen betelepedett. Utóbbiak is a Kolóniára költöztek (Fencsák, Szlivka, Tencsák családok). A 143 külföldiként számon tartott valójában csehszlovák állampolgársággal nem rendelkező magyar anyanyelvű személy.

Nem ejtettünk még szót Nagytárkány cigány lakosságáról. A statisztikában ugyan későn, de a népesség-összeírásokban már a XVIII. században megjelennek. 1771-ben készült cigányösszeírás Zemplén vármegyében. Nagytárkányban három családfőt regisztráltak, Estván Ambrust, Disznós Istvánt és Disznós Györgyöt.²⁹ Legközelebb 1869-ben szerepeltek, immár a hivatalos statisztikában. Ennek értékelésénél már szó esett róluk. Újmagyarként szerepeltek, részben a faluban, magyarok között található házakban, részben a falu végén, három kunyhóban laktak. Bodák József zenész, vallását tekintve római katolikus, feleségével, Marcsi Juliannával (ő görög katolikus), két leányával és egy fiával laktak közösen egy másik (magyar) családdal, benn a faluban. Ők mindannyian nagytárkányi születésűek. Kiskövesdről költözött a faluba, s 1869-ben az 59. számú házban lakott Lakatos András (római katolikus) feleségével, Sándor Julival (református). Ő hegedűsként dolgozott, felesége vezette a háztartást, melyhez komoly gazdaság is tartozott. Egy magyar tehenük és két ökrük, három sertésük és négy méhkasuk volt. A falu szélén vályogvető gödrök, körülötte putrik, itt jóval szegényesebb körülmények között éltek a cigányok. Az egyik kunyhóban lakott Horváth Klára özvegyasszony, aki vályogvetéssel foglalkozott, ebben segített neki fia (Kistárkányban született), aki korábban a hadseregben szolgált közlegényként. Velük élt leánya, veje (Dobóruszkán született) és öt unokája. A felnőttek úgyszintén a vályogvetésben segítettek. Mindannyian római katolikusok. A következő a Demeter család otthona. A családfő Lajos, Kaposról költözött a faluba, eperjeskei születésű, református feleségével, Ordován Sárával. A család rendkívüli mozgékonyságát jelzi, hogy mindhárom gyermekük más-más helyen született – Lácán, Bezdéden, Eperjeskén –, s anyjuk után reformátusok. A falu végén az utolsó lakhely szintén egy cigánykunyhó. Itt Demeter János feleségével, s leányával lakik. Római katolikusok, Litkéről költöztek ide, bár a családfő nagyrozvágyi származású.

A XVIII–XIX. században a korábban Magyarországon lakott cigányság számát jelentősen megnövelve a román fejedelemségek irányából rendkívül intenzív bevándorlás indult. A folyamatot érzékelvén a közigazgatás 1893 januárjában rendkívüli cigányösszeírást tartott. Ez alapján jól elkülöníthető a cigányság két nagy csoportja, a letelepedett és a vándorló csoportjuk. Előbbiek jelenléte a történelmi Magyarországon a XV. századig nyúlik vissza. A török időkben vas-, pléhmunka,

28 Az amerikai magyarok jó része úgy gondolta, hogy a gyerekük az állam nyelvén tanuljon meg, tehát szlovák iskolába járatták őket. Talán az amerikai tapasztalat mondatta ezt velük. Írni-olvasni az állam nyelvén kell tudni. Az ügyintézés stb. minden államnnyelven történik.

29 Cigányösszeírás, 1771. – IV. – 1001/b. Loc. 105. No. 714. SZL

fegyverkészítés, -javítás volt a foglalkozásuk, s jól megfértek a háborús időkben átjárhatóbbá vált magyar társadalomban, de nem tagozódtak be annak feudális rendszerébe. Az ekkor még vándorló, vérségi alapon szerveződő s szokásrendszerüket őrző közösségeiket a XVIII. században felvilágosult uralkodóink – Mária Terézia és II. József – megpróbálták letelepíteni s betagozni a magyar társadalomba. Rendeleteket hoztak életmódjuk ellen, ennek eredményeként megkezdődött a cigányság szigorú belső törvényeinek felbomlása, a szokások gyengülése, a közösségek demoralizálódása. Ez a középkori eredetű cigányság a XIX. század végére már jelentős részében letelepedett, s hozzáidomult a magyar társadalomhoz.

A XIX. században vándorló cigánynak tekintett közösség a XVIII–XIX. századi hatalmas méretű bevándorlás eredményeként jött létre. Az oláh cigánynak nevezett bevándorlók először Erdélyben, majd az ország belsőbb területein jelentek meg, s okoztak gondot. Ismeretlenek voltak számukra a helyi szokások, a magyar társadalom beilleszkedési elvárásaival szemben teljesen elzárkóztak, nem találták helyüket a társadalom szerkezetében, erkölcsaik, tradícióik, belső viszonyaik éles ellentétben álltak a lakosság életmódjával. A XIX. század második felében a kóborló életet élő cigányok és a lakosság összeütközése problémát jelentett. Az akkori belügyminiszter a vándorlás megszüntetését, a kóbor cigányok letelepítését munkaprogramjába vette. Ennek részeként valósult meg 1893-ban a cigányösszeírás, mely munkát pontosság, alaposság jellemezte. Eredményeként valóban sikerült a letelepedett és a vándorló cigányokat is teljességgel összeírni. A regisztrálás szerint 274 940 cigány élt ekkor az országban, 7962 településen. 9/10-ük állandóan letelepedett. Zemplén a vármegyék sorrendjében a 28., a cigány lakosság 1,85%-ával. Az itteniek 40–50%-a magyar anyanyelvű, 30–40%-a cigány, 0–10%-a oláh. A zempléni cigányok ún. magyar cigányok, középkori eredetűek, a férfiak sármunkával, vas- és fémmunkával foglalkoztak, zenészek vagy napszámosok. A nőknél jellemző a sármunka és a napszámosmunka. Közöttük koldulókat, jövendőmondókat is említenek. A cigánygyerekek egyáltalán nem vagy csekély mértékben jártak iskolába, az írni-olvasni tudás nagyon alacsony volt körükben. A putriban lakók száma másfélszerese a házban lakókéinak. A Bodrogi járás területén 1893-ban 846 cigányt regisztráltak. Ez a lakosság 2,01%-a, ami valamivel magasabb a megyei átlagnál. Közülük 82,7% (700 fő) állandóan letelepedett, ők a terület 35 helységében éltek. Ebből 24 községben egészen külön, 8 községben a lakossággal vegyesen, 3 községben részben külön, részben vegyesen laktak. A cigányházak száma 64, a putrik és kunyhók száma 129, az odúk és egyéb lakhelyek száma 5. Földterületet 11, kertet 3 cigány birtokolt. 23 helységben kifogástalan, 8 helyen tűrhető, 1 településen rossz a cigányok magaviselete. Az összeírás két települést említ név szerint a Bodrogi közből, Tiszakarádot és Szolnocsját. Nagytárkány nem szerepelt a részletes adatok sorában, de az előzőekből tudjuk, hogy a XVIII. századtól jelenlétük folyamatos a településen. A járásban tapasztalt tendenciákkal megegyezően már a XIX. században letelepült ez a népesség, részben külön putriban, részben vegyesen, benn a faluban laktak. Előbbiek aránya meghatározóbb. Sármunkával és zenészként dolgoztak. Írni-olvasni nem tudtak körükben.

Nagytárkány cigány lakossága a hivatalos statisztikában csupán 1941-ben jelent meg, ekkor 63 személyt tartottak nyilván, ez az össznéesség 3,9%-át jelentette. A visszaemlékezések szerint mindig elég sok cigány élt a faluban. A telepen, a „Gödörben” laktak a háború előtt. Vályogvetéssel, teknővájással, fakanálkészítéssel foglalkoztak, az asszonyok kéregetni jártak. Ha be kellett segíti a magyar háztartásokba pl. krumpliszedés idején, őket hívták (a cigány családok a magyarok közül hívták gyermekeik keresztszüleit). A csordás is közülük került ki. Később a vasúthoz mentek dolgozni, mások csehországi munkahelyen kerestek munkát. A világháború után felszámolták a telepet, beköltöztek a faluba. Ezzel párhuzamosan, a XX. század második felében folyamatosan növekedett népességszámuk s arányuk a falu közösségén belül.

15. Táblázat: Nagytárkány lakosságának anyanyelvi megoszlása 1880 és 1991 között³⁰

Év	Össz-lakosság	Anyanyelv				
		Magyar	Német	Szlovák	Rutén	Egyéb
1880 ³¹	1021	951 95,9%	6 0,6%	33 3,3%	1 0,1%	30 2,9%
1900 ³²	1107	1060 95,8%	33 3,0%	10 0,9%	1 0,1%	3 0,3%
1910 ³³	1120	1112 99,3%	2 0,2%	1 0,1%	2 0,2%	3 0,3%
1930 ³⁴	1397	915 65,5%	2 0,1%	149 10,7%	53 4,0%	278 19,9%
1938	1487	1434 96,4%	1 0,1%	15 1,0%	22 1,5%	15 1,0%
1941 ³⁵	1604	1554 96,9%	1 0,1%	2 0,1%	20 1,2%	27 1,7%
1970	1777	1559 87,7%	–	203 11,4%	–	15 0,9%
1980	1656	1371 82,8%	–	268 16,2%	–	17 1,0%
1991 ³⁶	1373	1193 86,9%	–	159 11,6%	1 0,1%	20 1,4%

16. Táblázat: A házas nők által nevelt gyerekek száma 1938-ban

Gyerekek száma	Házas nők száma	Aránya
0	28	10,8%
1	41	15,8%
2	48	18,5%
3	31	11,9%
4	40	15,4%
5–10	72	27,7%

30 Lakott helyek: Darvaspuszta, Földvártanya, Vöröspuszta. Lakosság száma: 1948: 1500, 1960: 1795

31 egyéb: 1 – külföldi nyelvű, 29 – 32% beszélni nem tud

32 egyéb: 2 – 0,2% román, 1 – 0,1% egyéb

33 egyéb: 1 – 0,1% román, 2 – 0,2% egyéb

34 szlovák = csehszlovák, egyéb: 104 – 7,4% zsidó, 31 – 2,2% egyéb, 143 – 10,2% külföldi

35 egyéb: jiddis/héber

36 egyéb: 9 – 0,7% roma, 10 – 0,7% ukrán, 1 – 0,1% egyéb

Nagytárkány népességfejlődése a második világháború után

A II. világháború befejezésekor a Felső-Bodroghoz visszacsatolták Csehszlovákiához, így Nagytárkány is újra ide került. Az ezt követő évek különösen sok szenvedést hoztak a terület lakóira. A szerveződő régi-új csehszlovák állam hatalmi eszközökkel korlátozta a magyarok jogait: az 1944. szeptember 27-i rendelettel kizárták a helyi önkormányzatokból a magyarokat (Jakó-Högye 1995, 7). Ugyanekkor az 50 hektárnál nagyobb német és magyar földeket elvették tulajdonosuktól. A kassai kormányprogrammal (1945. április 5.) megfosztották jogaitól a magyar lakosságot. Ebben a kollektív felelősség elve alapján a magyarságot felelőssé tették Csehszlovákia felbomlasztásáért, megfosztották állampolgárságától, a magyar nyelvű egyházi szolgálat törvénytelené vált (1948-ig). Elrendelték az államigazgatás megtisztítását a nem szláv származásúaktól. Elbocsátották a magyar közalkalmazottakat, gondnokság alá helyezték (elvették) a magyar tulajdonú kis- és középüzemeket. A nemzeti létüket, anyanyelvük használatát, állampolgári jogait, gazdasági lehetőségeiket korlátozó intézkedések nyomán sokan menekülésre kényszerültek a létbizonytalanság állapotából. 1945 tavaszán-nyarán menekülthullám indult Magyarország felé.

A Beneš-vezetés célja a csehszlovák nemzetállam megteremtése volt. Ennek érdekében a magyarság teljes eltávolítására törekedtek Szlovákiából. Folyamatosan zaklatták a magyarságot, kényszermunkára vitték egy részüket Csehszlovákiába (1945 őszén), ez újabb menekülthullámot indított el. A potsdami konferencián a nagyhatalmak elutasították a csehszlovákiai magyarság kitelepítésére vonatkozó tervet. Végül egy paritásos alapon megvalósuló lakosságcserében egyezett meg a magyar és a csehszlovák kormány 1946 februárjában. Így sokaknak a lakosságcsere által kellett elhagyni szülőföldjüket. Ez a korszak 1949 júliusában ért véget, sebei azonban ma is fájnak.

A nemzeti állam megteremtésének másik fontos eszköze a reszlovakizálás volt. (1946 június 17-én hirdették meg). A visszaszlovákosítás programjában Csehszlovákia más nyelvű népei új nemzetiséget választhattak: szlováknak vallhatták magukat. A korabeli vélekedés szerint a reszlovakizáció „történelmi igazságtétel”, a valóságban azonban egyértelműen megtorló jellegű volt. A politika megjutalmazta azt, aki nyíltan vállalta a szlávokhoz való tartozást, megadván neki a csehszlovák állampolgárságot. Az intézkedés során a kiemelten kezelendő területek közé sorolták az 1938-as bécsi döntés által érintett déli járásokat. Ezek között ott találjuk a Bodroghoz magába foglaló Királyhalmeci járást is. 1946. június 25-ig 352 038 személy kért reszlovakizálást az országban. A Királyhalmeci járás 6648 családja, összesen 26 999 (más adatok szerint 23 513) személy kérte szlovákká nyilvánítását. Ez a lakosság 73,1%-a, a magyarok 95,9%-a.

A görög katolikusok vallásuk miatt kerültek hátrányos helyzetbe. 1950-ben szinte teljesen felszámolták az egyházukat. Papjaikat elhurcolták, közösségeiket kényszerrel a görögkeleti egyházhoz csatolták. Ezen csak az 1968-as reform idején változtattak, ekkor újulhatott meg a görög katolikus egyház.

A zsidóság nagy része áldozatul esett az 1944-es elhurcolásának. A holocaustot kb. 10-en éltek túl a nagytárkányiak közül. A Janovits lány, a Steinberg-

er lány és Steinberger Nándor, a Taub, a Stern, a Schwarcz család tagjai voltak a túlélők között. Akik visszatértek, azok is hamarosan elköltöztek (Királyhelmece, Kassa), sokan elhagyták az országot, Izraelbe távoztak. A Tisza töltésén álló, egykor gyönyörű zsinagógát 1950–51-ben verték szét. A túlélők leszármazottai járnak haza, a közelmúltban a síremlékeket rendbe hozták.

A II. világháborút követően az amerikai állampolgársággal rendelkezők közül többen elhagyták Nagytárányt, több esetben szétszakítva így családokat. Arra is volt példa, hogy a férj Amerikát választotta, a feleség Szlovákiát. Voltak, akik évek múlva tudtak csak hazautazni, mások esetében a családtagok kiutazása tartott évekig. A két világrend kialakulásával a családok egyik vagy másik ága a világ egyik vagy másik táborába került. Egyre nehezebb lett a kapcsolattartás. Megszűnt a kétlakiság, az ingázás, a kiutazások, rokonlátogatások lehetősége. Az idő múltával lazultak a kapcsolatok. A demográfiai folyamatokat befolyásoló tényezők közül a II. világháborút követően eltűnt az amerikai kivándorlás. Érdekes megjegyezni, hogy a faluban élő viszonylag nagy számú, Amerikát megjárt, angolul tudó személy közül senki nem tanította gyermekeit, unokáit angolul.

A vészterhes évek elmúltával, az 1960-as évekbe tértek magukhoz a szlovákiai magyar települések, gyarapodott lélekszámuk. Nagytárányban is hasonló folyamatot tapasztalunk. 1948-ban kisebb a település lakosság száma (1500 fő), mint 1941-ben. Ez a háborús események és a magyarságot ért politikai, gazdasági, fizikai atrocitások következménye. 1960-ban éri el a falu népességszámának csúcsát (1795 fő). Az elmúlt ötven évben folyamatosan lassan csökken a településen élők száma. Különösen magas a csökkenés 1980–1991 között, 283 fő. Jelenleg 1344 fős népességével a Felső-Bodrogi köz népes települései sorába tartozik Nagytárány. Hasonló nagyságú, mint Bély, Bodrogvécs, Kisgéres, Borsi. Kisebb, mint Bodrogszerdahely, Lelesz, Szomotor, Tiszacsérnyő, Királyhelmece.

A fogyó lakosságú Nagytárányban a népesség kor szerinti összetétele elöregedő társadalmat mutat. 2002-ben a 60 éven felüliek aránya (21,9%) meghaladja a 14 éven alúkat (16,7%). A század második felében megváltozott a településen a nemek közti arány is, újra a férfiak vannak többségben (50,1%). Ez eltér a Közép-Európában tapasztaltaktól. Az ifjabb korosztályok csökkenő aránya, s a férfiak magasabb halandósága miatt jelentősen megváltozott a családi állapot szerinti megosztás. Kevesebb az egyedül élők (nőtlen/hajadonok) aránya, 38,3% (1938-ban még 59,4% volt). Jelentősen megemelkedett az özvegyek aránya, 10,2%. Közülük is kiemelkedő az idős korokra egyedül maradt hölgyek (17,6%) száma. Terjedőben a válások. A 36 elvált személy a lakosság 2,7%-át jelenti. Közöttük a férfiak száma és aránya magasabb (23 fő – 3,4%).

Az újabb határváltozások és a politikai döntések, meghurcolások jelentősen befolyásolták a településen élők anyanyelvi és vallási megoszlását. A falu is megélte, átélte a reszlovakizációt (egy visszaemlékező szerint a falusiak megtagadták magyarságukat, szlováknak vallották magukat, de szégyellték tettüket), hivatalos szlovákká nyilvánításukat (akik nem írták alá a reszlovakizációt, azokat 1946/47 telén elvitték). Nagytárányt nem érintette a lakosságcsere, volt példa viszont csehországi elhurcolásra és „malenkij robotra” (1944. december 2.), melyből évek lettek a Szovjetunióban (Szambr, Kaukázus/Örményország,

Dombaj). Az 1938-ban és 1941-ben egységesen magyar települést mutató statisztikai adatokat (96-97%) csak 2002-ben sikerül megközelíteni. Csak a közel-múltban lett újra 90%-ot meghaladó a magyarság aránya az anyanyelvi statisztikában (17. táblázat). A második világháborút követő, reszlovákizáció által érintett eredményeket nem számítva, 1980-ban a legalacsonyabb a településen a magyarság aránya, 82,8%. 1970-ben és 1991-ben magasabbak az értékek. Napjaink 90%-ot meghaladó eredménye mutatja, hogy Nagytárkányban a 85 évvel ezelőtti határváltozások és a reszlovákizáció ellenére sikerült megőrizni a település egységes magyar jellegét. A magyar anyanyelvet vállalók ma is azt vallják, hogy a családban, a munkahelyen, a faluban a magyar a mindennap használt nyelv. A szlovákot – akár a szlovák nyelvű iskola – ellenére is közepesen vagy gyengén beszélik és ritkán használják. Természetesen vannak, akik jól beszélik az állam nyelvét, de akad olyan is a településen, aki nem beszél szlovákul. Gyermekeik anyanyelve magyar. Magyar tannyelvű iskolába járatják őket. Magyar nyelven hallgatnak televíziót, rádiót.

1945/1946-ig működtek a magyar iskolák a településen. (Volt egy katolikus,³⁷ egy református és egy községi intézmény, 70 gyerek tanult ezekben.³⁸) A Beneš-dekrétumokat követve bezárták őket, s csak 1950-ben volt újra lehetőség magyar iskola indítására. Először csak az első 4 osztállyal működött, később kiegészült teljessé, s máig 9 évfolyamon van lehetőség magyar iskolában tanulni a településen. Ebben 1955/56-ban kezdődött meg a rendszeres szlováknyelv-tanítás.

A magyar iskola 1946-os bezárása után szlovák iskola szerveződött Nagytárkányban, ez a magyar iskola 1950-es újraindulása után is fennmaradt, egészen 2003-ig. Az 1960-as évektől folyamatosan nőtt a szlovák iskola diákjainak száma. Rábeszélték a szülőket, hogy a továbbtanulás, a munkahely végett célszerűbb ide íratni a gyerekeket. Az 1990-es években változott meg a helyzet, a tárkányi gyerekek nagyobb része ma magyar nyelvű oktatásban vesz részt. 2003-ban a szlovák tanítónő felmondása eredményezte az összevont rendszerben működő szlovák iskola megszűnését. Az itt tanuló diákok egy része átiratkozott a magyar iskolába, vagy bejár Tiszacsérnyőbe (Čierna nad Tisou). Az ottani magasabb oktatási színvonalú szlovák iskolában már korábban is tanultak tárkányi gyerekek. Jelenleg 42 gyerek tanul Csernyőben, három Bélyben (Biel), 204-en a helyi magyar iskola növendékei.³⁹

A II. világháborút követően mindig jelentős, 10%-ot meghaladó a szlovák anyanyelvet vállalók aránya Nagytárkányban, legmagasabb 1980-ban (268 fő – 16,2%), legalacsonyabb 2002-ben (105 fő – 7,8%). A szlovákok részben a Kolónia két világháború között beköltözött lakói, részben vegyes házasság révén szlovák településekről ide költözők. A Kolónia lakói 1938-ban, a Magyarországról

37 Ebben az iskolában dolgozott egy szlovák tanítónő, szlovák oktatás is volt.

38 Vaszi Mária tanítónő visszaemlékezőseiből. Ő Szegeden végzett a Tanítóképzőben, és 1940-ben ide került az iskolába, ahol 1946-ig taníthatott. Az iskola bezárásakor elbocsátották. 1950–51-ben Kistárkányban tanított, 1951-ben visszatért Nagytárkányba, ahol nyugdíjba vonulásáig dolgozott.

39 2004-es adatok

hoz csatoláskor elmentek s a háborút követően visszajöttek. Ők ma már idős emberek (egy részük meghalt, gyermekeik elköltöztek).⁴⁰ Ma már a Kolónia lakói között is vannak magyarok. A vegyes házasságok egy részében a szlovákok jelölték meg a családban használt nyelvként. Van azonban olyan házaspár, ahol mindketten szlovák anyanyelvűek (a statisztika szerint), de a családban a szlovák és a magyar egyaránt használt nyelv. A szlovák anyanyelvű szülők gyermekeinek minden esetben szlovák az anyanyelve és szlovák oktatási intézményben tanulnak. Vannak olyan szlovák anyanyelvűek, akik tulajdonképpen ruszin–magyar vegyes házasságból származnak, gyermekük is beszél ruszinul, de mindannyian „hivatalosan” szlovák anyanyelvűek. A szlovák „anyanyelvűek” között vannak olyanok (kevesen), akik a II. világháborút követő reszlovakizáció óta a népszámlálások alkalmával – tősgyökeres magyar családok leszármazottjaként – szlováknak vallják magukat.

A két világháború között még említést érdemlő ruszinság az elmúlt 50 évben szinte eltűnt. 1991-ben 1, 2002-ben 8 személy vallotta magát ruszinnak. Nagytárkány mai ruszin lakói a két világháború között betelepülők leszármazottjai, részben pedig a házastársként idekerülők köréből kerülnek ki. A házastársként idekerültek megtanultak magyarul, ezt a nyelvet használják a faluban nap mint nap. Gyermekeik szlovák oktatásban részesülnek, de magyarul, szlovákul egyaránt jól beszélnek, bár a gyerekek anyanyelveként a hivatalos statisztikákban a szlovák szerepel. A családban használt nyelv minden esetben a magyar és a szlovák (nem a ruszin). A 2002-ben szereplő 3 ukrán személy Ukrajnából betelepült pravoszláv vallásúakat takar.

A statisztikákban szereplő csaknem 10%-os nem magyar nyelvű lakosság körében kevesen vannak olyanok, akik nem beszélnek magyarul. A 80 éve szlovákként, ruszinként betelepülők leszármazottai nagyobb részben ma ugyanúgy használják a magyar nyelvet, mint az itteniek. A vegyes házasságban élők is igyekeztek a falu nyelvét elsajátítani, sikerrel.

A jelentős cigány lakosság épp csak feltűnik a statisztikában, 3 fő. Utóbbi adat nem fedi a valóságot. A nagytárkányi cigányság népesedési jellemzői ma a demográfiai átmenet ismérveit mutatják. Magas körükben a természetes szaporodás. A magyarokkal ellentétben – ahol 2 gyerek az általános – körükben 8–10 gyerek sem ritkaság. Nagyon korán, fiatal korban születik az első gyermek, melyet még jó néhány testvérke követ. Ma már Nagytárkányban a gyerekek 30–40%-a cigány családokban nevelkedik. Az elmúlt években megjelentek a cigány–magyar vegyes házasságok is. A cigány lakosság megnövekedett arányához – a magas természetes szaporodáson kívül – hozzájárult a bevándorlás is. A nagyobb városokból (Kassa) beköltözők már tudnak szlovákul. Amíg volt szlovák iskola, oda jártak gyermekeik, most Csernyőbe ingáznak. Sajnos sok gyermek speciális iskolai ellátásra szorul.

A régi tárkányi cigány családok leszármazottai római katolikusak, magyar anyanyelvűek (ma már ők is jól beszélnek szlovákul). Korábban a zenész cigányok meg-

40 2002-ben a Kolónia lakóinak száma 29 fő, 13 férfi és 16 nő. 14 éven aluli gyermek mindössze három, nyolc aktív. A házak száma 12.

becsült tagjai voltak Tárkány lakóinak. Rendezvényeken, bálokon, családi programokon zenéltek. Családi alapon állt össze a zenekar, apáról fiúra szállt a mesterség. A zenészcsaládok más zenészfamiliákból származó feleséget hoztak maguknak, akár messziről is. Sokszor a testvérek más-más helyre kerültek, máshol alapítottak családot (Rimaszombat, Borsi stb.). A zene révén sok helyre eljutottak, Csernyőbe, Nagymihályba, Pestre is. Ma is él a faluban olyan idős zenész, hegedűs, aki szép pályát tudhat maga mögött. Négy fiú unokája zeneiskolai tanulmányok után már magasabb szinten folytathatja a nagyszülők és az elődök pályáját.

Nagytárkány mai lakói nagyobb részét római katolikusok. Arányuk csaknem 70%-os. 19%-al magasabb ez az érték, mint 1941-ben. A megnövekedett közösséget a görög katolikusok „beolvadása” okozza. Az egykor jelentős görög katolikus közösség a II. világháborút követő intézkedések nyomán visszaszorult. Válásuk üldözése idején a családok átkerültek a római katolikusok közé és sokan ott is maradtak. Egykor a lakosság ötödét alkotó közösségük csak 8,9%-ban van jelen a faluban. Magukra találásukat jelzi, hogy 1991-ben még csak 7,4% volt az arányuk.⁴¹ Közben, 2000-ben felépült templomuk, mutatván, hogy van jövője a görög katolicizmusnak a településen. A két világháború között megjelent evangélikusok száma 1/3–1/4-ére esett vissza, tagjaik halálával folyamatosan csökken közösségük. A reformátusok ma hasonló arányban laknak a településen (15,8%), mint 1941-ben. Közösségük erejét jelzi, hogy az elmúlt évtizedben több mint 3%-kal növekedett arányuk. A hivatalos adatok szerint újonnan alakult vallási közösségek nem gyökeresedtek meg a településen az elmúlt ötven esztendőben, a sok helyen elterjedt Jehova Tanúi szektát (15 fő) csupán néhányan képviselik, miként metodistának is csak hárman vallották magukat.

17. Táblázat: Nagytárkány lakosságának anyanyelvi és nemzetiségi megoszlása 2002-ben

	Anyanyelv			Nemzetiség		
	Férfiak	Nők	Összesen	Férfiak	Nők	Összesen
Magyar	608 90,3%	610 90,9%	1218 90,6%	559 83,1%	556 82,9%	1115 83,0%
Szlovák	54 8,0%	51 7,6%	105 7,8%	105 15,6%	108 16,1%	213 15,8%
Roma	2 0,3%	1 0,1%	3 0,2%	3 0,4%	1 0,1%	4 0,3%
Ruszin	3 0,4%	5 0,7%	8 0,6%	2 0,3%	2 0,3%	4 0,3%
Ukrán	2 0,3%	1 0,1%	3 0,2%	1 0,1%	2 0,3%	3 0,2%
Cseh	1 0,1%	2 0,3%	3 0,2%	–	1 0,1%	1 0,1%
Német	1 0,1%	–	1 0,1%	–	–	–
Egyéb	2 0,3%	1 0,1%	3 0,2%	3 0,4%	1 0,1%	4 0,3%
Összesen	673	671	1344	673	671	

41 A Szlovák Köztársaság településeinek nemzetiségi, vallási adatai 1991. Budapest, 1996.

18. Táblázat: Nagytárkány lakosságának vallási megoszlása 2002-ben

Vallás	Férfiak	Nők	Összesen
Római kat.	462 68,6%	468 69,7%	930 69,2%
Görög kat.	52 7,7%	61 9,1%	120 8,9%
Református	112 16,6%	101 15,1%	213 15,8%
Evangelikus	11 1,6%	15 2,2%	26 1,9%
Pravoszláv	1 0,1%	3 0,4%	4 0,3%
Metodista	2 0,3%	1 0,1%	3 0,2%
Jehova Tanúi	6 0,9%	9 1,3%	15 1,1%
Nincs vallása	16 2,3%	10 1,5%	26 1,9%
Nem tudja	4 0,6%	3 0,4%	7 0,5%

Végigtekintve a felsorolt adatokon, összegzésként a következőket érdemes kiemelni: Népeségyszámát tekintve Nagytárkány a XVIII. században a Bodroghköz településeinek sorában a középmezőnybe tartozott. Magyar nemzetiségű lakói többségében római katolikusok voltak, de reformátusok s görög katolikusok is éltek a faluban. A XVIII. század végén szórványként néhány ruszin család telepedett meg itt. Ők nyelvükben, tudatukban hamarosan magyarrá váltak, de görög katolikus vallásukat megőrizték. A XIX. század első felében lassan, majd a közepén gyorsan növekedett a település lélekszáma. Eközben alaposan megváltozott a vidék, változtak a szokások. Szabályozták a Tiszát, a közeli Ágcseryőben vasútra lehetett szállni. Az állattenyésztés, a halászat, a csikászat mellett egyre inkább a szántóföldi művelés vált jelentőssé. A földművesek mellé kereskedelemmel foglalkozó zsidók költöztek. A XIX. század második felétől a magas természetes szaporodás, az elszegényedés s a boldogulás reménye sokakat amerikai kivándorlásra vagy ottani munkavállalásra ösztönzött. A szerencsével jártak itthon földet vásároltak, házat építettek, gazdagították a falut.

Az I. világháborút követően a terület Csehszlovákiához került, s szlovák, ruszin telepések érkeztek a faluba. Ők lettek a hivatalok és a rendvédelem dolgozói, de jöttek földművesek is. Általuk jelentek meg az evangélikusok a településen. A magyar iskola tovább működött, a falu nyelvében magyar maradt, őrizte szokásait. 1938 és 1944 között újra Magyarország polgárai lettek az itteni magyarok. A frissen beköltözöttek elhagyták a falut. Az Európán végigsöprő náci terror Tárkány zsidó lakóit is elérte, elhurcolták őket a megsemmisítő táborokba 1944-ben.

Egy újabb határváltozás után, 1945–49 között a magyarságot megkülönböztetés, kényszermunka sújtotta. Magyarságukat akarták megtörni, de kitartottak. Megmaradtak magyarnak, s római katolikusnak.

A falu lakossága 1960 óta folyamatosan csökken, miként a Bodroghköz magyar s szlovák oldalán egyaránt. Nincs munka, elmennek a fiatalok. Nagytárkány

a fogyó népessége ellenére a Felső-Bodroghöz népes települései sorába tartozik. Keresi helyét, melyre múltja magyarsága ösztönzi. Az iskola, a templom, a múzeum (Sóház) tudatában, hitében, történelmében erősíti meg az itt élőket. Lélekkel és akarattal szállhatnak szembe az itt élők a demográfia nem oly biztató folyamataival. Az anyanyelvi statisztikák a közösség erősödését jelzik. Reméljük, a folyamat tartós s a demográfiában is érzékelhető lesz.

Irodalom

Acsády Ignác

1896 *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (1720–21)*. Budapest

Bendász István – Koi István

1994 *A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkeszségeinek 1792. évi katalógusa*. Nyíregyháza

Dávid Zoltán

1957 *Az 1715–20. évi összeírás*. Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. Budapest

Fényes Elek

1851 *Magyarország geographiai szótára I–IV*. Pest

Frisnyák Zsuzsa

2001 *A magyar közlekedés krónikája (1750–2000)*. Budapest

Hornyánszky Viktor

1864 *Geographicus Lexicon des Ungarn*. Pest

Jakó Mariann, G. – Hőgye István

1995 *A magyar–szlovák lakosságcsere és előzményei 1945–47*. *Acta Archivistica*. Miskolc

Legenyei Bodnár Péter

1903 *A Bodroghöz a kivándorlás szempontjából*. Budapest

Majláth József (szerk.)

1896 *A Bodroghőzi Tiszaszabályozó Társulat monographiája, 1846–1896*. Budapest

Nagy Ludovicus

1828 *Notitiae politico-geographicae inclyti regni Hungariae 1–2*. Buda

Paládi-Kovács Attila

1973 *Ukrán szórványok a 18–19. században a mai Magyarország északkeleti részén*. *Népi Kultúra – Népi Társadalom VII.*, 327–367. p.

Siska József

1996 *A Bodroghöz népmozgalma. Fejezetek a Bodroghöz néprajzából.* Miskolc

Tamás Edit

1994 Dél-zempléni nemzetiségek a statisztikák tükrében. *Dimenziók – Felső-magyarországi Szemle* 2. szám. Miskolc

1999a Zemplén vármegye népessége a XVIII–XIX. században. In Tamás Edit (szerk.): *Zemplén népessége, települése.* Sárospatak

1999b *A Bodroghöz népessége a XVIII–XX. században.* Sárospatak

Thirring Gusztáv

1931 II. József magyarországi népszámlálásai. *Magyar Statisztikai Szemle* IX. Budapest

Udvari István (szerk.)

1990 *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészseégeinek 1806. évi összeírása.* Nyíregyháza /Vasvári Társaság Füzetek 3./

Populácia Veľkých Trakán v 18.–20.storočí (Zhrnutie)

Z hľadiska počtu obyvateľstva patrili Veľké Trakany v 18. storočí medzi stredne veľké dediny v oblasti Medzibodrožia. Obyvatelia maďarskej národnosti boli prevažne rímskokatolíckeho vierovyznania, ale v obci žili aj kalvíni a gréckokatolíci. Na konci 18. storočia sa tu ako diaspora usídlilo niekoľko rusínskych rodín. Tieto sa v jazyku i vo svojom povedomí stali čoskoro Maďarmi, ale svoje gréckokatolícke vierovyznanie si zachovali. V prvej polovici 19. storočia pomaly, neskôr rýchlejšie rástol počet obyvateľstva usadlosti. K roľníkom sa sem prisťahovali židia, zaoberajúci sa obchodom. Od druhej polovice 19. storočia vysoký prirodzený prírastok obyvateľstva, zbadačenie a nádej na lepší život mnohých podnikli k vysťahovaniu sa za prácou do Ameriky. Šťastnejší z nich si doma kúpili pozemky, postavili dom, obohacovali dedinu.

Po 1. svetovej vojne sa toto územie stalo súčasťou Československa a do dediny prišli slovenskí a rusínski osadníci. Oni sa stali pracovníkmi úradov a poriadkových orgánov, ale prišli sem aj roľníci. Maďarská škola fungovala ďalej, dedina zostala jazykom maďarská, uchovávala si svoje tradície. V rokoch 1938–1944 sa tunajší Maďari znovu stali občanmi Maďarska. Čerství prisťahovalci opustili dedinu. Nacistický teror, ktorý zachvátil Európu, zasiahol aj židovských obyvateľov Trakán, v roku 1944 ich odvliekli do koncentračných táborov. Po opätovných zmenách hraníc zasiahla maďarských obyvateľov diskriminácia, nútené práce. Chceli zlomiť ich národné povedomie, ale vydržali, zostali Maďarmi.

Počet obyvateľov obce od roku 1960 neustále klesá, napriek tomu patria Veľké Trakany medzi väčšie usadlosti Horného Medzibodrožia. Hľadajú si svoje miesto, k čomu ich podnecuje vlastná minulosť a maďarské národné povedomie. Škola, kostol, múzeum (Soľný dom) posilňujú tu žijúcich obyvateľov vo svojom povedomí, viere, dejinách. Štatistické údaje, vzťahujúce sa na materinský jazyk svedčia o umocňovaní tu žijúceho spoločenstva. Dúfame, že tento proces je trvalý a bude citeľný aj v demografii.

Die Population von Nagytárkány im 18.–20. Jahrhundert

(Zusammenfassung)

Nagytárkány war im 18. Jh. einer der durchschnittlich dicht bewohnten Siedlungen in der Bodroggegend. Die Einwohner ungarischer Herkunft waren vorwiegend römisch-katholischen Glaubens, aber hier lebten auch Griechisch-Katholiker sowie Reformierte. Am Ende des 18. Jhs waren hier einige rutenische Familien angesiedelt. Sie wurden in Sprache und Identität bald Ungarn, doch ihre griechisch-katholische Religion haben sie bewahrt. In der ersten Hälfte des 19. Jhs wuchs die Einwohnerzahl des Dorfes anfangs nur langsam; ein rascherer Anwuchs begann erst Mitte des Jahrhunderts. Den Bauern schlossen sich Juden an, die sich mit Handel beschäftigten. Ab der zweiten Hälfte des 19. Jhs zogen viele nach Amerika, da sie verarmt waren und dort auf eine bessere Zukunft hofften. Andere haben sich im Dorf Boden gekauft und ein Haus gebaut, um das Dorf zu entwickeln.

Nach dem Ersten Weltkrieg wurde das Gebiet der Tschechoslowakei annektiert, so sind slowakische und rutenische Ansiedler ins Dorf gekommen, die in Ämtern angestellt wurden; außerdem erschienen hier auch Bauern. Die ungarische Schule funktionierte weiter, das Dorf blieb in Sprache ungarisch und bewahrte seine Traditionen. In der Zeit zwischen 1938 und 1944 bekamen die hiesigen Ungarn erneut ungarische Staatsbürgerschaft. Die frisch Angesiedelten haben das Dorf verlassen. Der ganz Europa vernichtende nazistische Terror hat auch die jüdischen Einwohner von Nagytárkány bitter betroffen; sie wurden 1944 in Konzentrationslager verschleppt. Nach einer weiteren Grenzänderung, in der Zeit zwischen 1945–49, wurden die Ungarn durch Zwangsarbeit bestraft. Man wollte das Ungarentum brechen, es ist jedoch nicht gelungen.

Die Zahl der Dorfeinwohner sinkt seit 1960 stetig, trotzdem gehört das Dorf zu den dichtest bewohnten Dörfern in der Bodroggegend. Angereizt durch die Vergangenheit, sucht das Dorf weiter seinen Platz. Die Schule, die Kirche, das Museum (Salzhaus) stärken die Einwohner des Dorfes in ihrem Bewusstsein, Glauben und ihrer Geschichte. Die muttersprachlichen Statistiken zeugen von Stärkung der Gemeinschaft.

CSÍKI TAMÁS

A megtelepedés útján A nagytárkányi zsidóság a 18–19. században

A Magyarország keleti-északkeleti területein élő vidéki zsidóság 18–19. századi betelepülésére szilárd – s nem minden ellentmondást nélkülöző – történetírói értelmezések állnak rendelkezésre. Eszerint az izraeliták már a szomszédos Galíciában – ahonnan a „tömeges” bevándorlásuk a 18. század utolsó harmadában kezdetét vette – kocsmárosként, boltosként, házalóként, regálé- és haszonbérlokként s általában a falvak és a városok közötti ökonómiai kapcsolatok képviselőiként jelentek meg a feudális életvilágban, ami a birtokos nemességgel való szoros „szimbiózis” alapja lett (pl. Haumann 2002, 40–42; Schramm 1968, 360–362; Pietsch 1988, 55).

S ezeket a karakterjegyeket a Magyarországra telepedő izraeliták nem csupán megőrizték, hanem – egy újabban megfogalmazódó vélemény szerint – a meghaladott hagyománnyal és az eredeti közösségi struktúrákkal (a galíciai stettl-hez fűződő életformával) való szakítás nyomán felszabaduló készségeket sikeres vállalkozói stratégiákká transzformálták. Ami azonnal – legyen az a házalótól a nagykereskedőig vagy a regálébérlettől a tőkés földbérletig vezető, „szerves út” – „kollektív közösségi alkotásnak” minősült. S immár a városokban beteljesedő sikeres és látványos karriererek, a későbbi polgárosodási folyamat, illetve a zsidóság újfent kialakuló csoport sajátos tulajdonságainak előzményeként nyert funkcionális tartalmat (Hanák 1992, 28–30; Pietsch 2003, 75, 78–80. Vö. Kövér 2004, 37–38).

Ez utóbbi állítás valóságtartalmát ezúttal figyelmen kívül hagyva, e tanulmány egyetlen település: a Zemplén megyei (a Bodroghközben fekvő) Nagytárkány 18–19. századi zsidóságát vizsgálja, még ha a rendelkezésre álló elszórt források és adatok csupán egy vázlatos kép kialakítását teszik lehetővé. Mégis, egy falusi (lokális) társadalom jórészt összeírásokra épülő, ám nominatív elemzésekre törekvő bemutatása, a fenti paradigma érvényesülésének korlátjait is körvonalazhatja.

A Nagytárkányba, illetve Zemplén megyébe telepedő izraelitákról tehát a 18. század első harmadától rendelkezésre álló országos és helyi összeírások tájékoztatnak. Ám mivel ezek az 1740-es évektől 1846-ig fizetett türelmi adó számbavételét célozták (ami a kamara és az izraelitákat ugyancsak adóztató földesurak állandó ellentétéhez vezetett), hiányosságukra és pontatlanságukra kell

utalnunk. Így az összeírásokból, melyek a családfők nevét és időnként a családtagok (a gyermekek, testvérek és egyéb rokonok) számát, a családfő foglalkozását és jövedelmét tartalmazták, csupán óvatos, nem a közösség egészére, hanem – ahogy említettük – egyénekre vonatkozó nominális következtetéseket tehetünk.

Tárkányban az 1746-os országos összeírás említett először izraelitákat (egy nőtlen férfit, két házaspárt és egyetlen gyermeket), ám a következő, 1770-es években készült konskripcióban már egyikőjük sem szerepelt (Grünwald–Scheiber 1963, 836–842). Ebben két családfő bukkan fel: Salamonovics Majer (aki 1750 körül telepedett Magyarországra, két kiskorú gyermeke volt, s háztartásában 3 szolgálót – köztük egy katolikus nőt – is összeírtak); valamint Lazarovics Sámuel (aki 1755 körül telepedett az országba, s családjában egy nagykorú fiú található). Mindketten a 'Sennyey uradalom árendásai (a fizetett díjak 80 és 20 Ft), előző lakhelyük ugyancsak uradalmi település volt, azaz – miként a Bodrogház falvaiban – a kisebb földesúri regálék: a kocsmák és pálinkafőzdek bérelete kínált számukra megélhetést.¹ (Az uradalomban egyébként a 18. század utolsó évtizedeiben tulajdonosi-szervezeti változások zajlottak. Nagytárkány 1780-ban vesztette el központi szerepét Bélyel szemben, amely 1782-ben került a 'Sennyeyek vasi ágából származó János birtokába. Az egykori pácini birtokrészek pedig 'Sennyey Antónia Mailáth Józseffel kötött házasságát követően, az 1790-es években tagolódtak a bodrogházi uradalomba. Erről részletesebben Siska 1988, 470–474).

A következő, 1794–95-ös összeírásból újabb családokra és jövedelmeikre vonatkozó információkat kapunk. Már 7 családfő került megnevezésre, mindnyájan házasok, és a gyermeklétszám is magasabb: egy családban 6, egyben 5, háromban 2, egyben pedig 1 gyermeket írtak össze, s ugyancsak egy házaspár volt gyermektelen. Testvérek és egyéb rokonok viszont egyetlen családban sem voltak.

Az éves jövedelmek lassú differenciálódást mutatnak. Négy családfő kocsmát, illetve pálinkafőzdet bérelt (arendator), amit az állattartásból (egy-egy ló, fejőstehén és borjú eladásából) származó bevételek egészítették ki (így az összesen 72, 60, 42 és 40 Ft-ra emelkedett). Egy fő „kézi mesterségből” élt (*opifex*), éves jövedelme az előző csoport minimumát érte el (40 Ft), míg két családfőt jövedelem nélkül, *miser. subinquinus-ként* írtak össze. (Utóbbiak voltak a legkisebb családlétszámúak: 1 gyermekkel és gyermek nélkül. MOL C 55. F1. No. 237).

Végül két 19. század eleji konskripciót említünk. 1821-ben készült újabb ki-mutatás a Nagytárkányban megtelepedett izraelitákról: ezúttal 8, korábban nem szereplő családról (4, 2 [három család] és 1 [két család] gyermekkel, egy család gyermektelen volt), míg oldalági rokonokat (fiú- és lánytestvért) mindössze egy családban regisztráltak. A feltüntetett foglalkozások a már ismert differen-

1 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) C 29. Acta Judaeorum 1725–83. 35. cs. No. 139.

ciátlanságot jelzik: 4-en földesúri regálék bérlői, 4-en pedig ugyancsak szerződéses iparúzők (MOL C 55. F1. No. 429).

Néhány évvel később, 1825-ben az elszegényedő és a türelmi adó fizetésére képtelen izraelitákat írták össze. (A taksa nagyságát, az állami bevételek növelésének záradékával, megyénként állapították meg – Zemplénben ez 1799-től 1812/13-ig 6 360-ról 12 892 Ft-ra emelkedett –, a jövedelemhez igazodó személyenkénti meghatározását, valamint összegyűjtését viszont a helyi közösségek vezetői végezték. MOL C 55. F1. No. 92, Haraszi 1999, 142–143). Nagytárányban 7 családfőről, köztük az előző, 1821-es összeírásban szereplő 3 iparosról mutatták ki, hogy 2–6 év óta nem fizették a türelmi adót (hátralékuk összesen 233 Ft), s ezen idő alatt teljesen elszegényedvén, elköltöztek a vármegyéből, vagy nincstelenül és (jog)utód nélkül haltak meg (MOL C 55. F1. No. 92).

Milyen következtetést tehetünk mindebből a Tárányba telepedő izraeliták első generációinak az 1700-as évek közepén kezdődő történetére? Mindenekelőtt azt, hogy a Bodroghöz, valamint Felső-Zemplén kistelepüléseihez hasonlóan (s ellentétben más megyékkel: pl. Hevessel, Szepessel és Liptóval, ahol kezdetben csupán néhány községbe telepedtek, vagy a hegyaljai bortermelő mezővárosokkal, ahol ugyancsak intenzívebb tömörülésük zajlott: Acsády 1897, 178–179), a beköltözés első, több évtizedes szakaszában mindössze néhány Galíciában született izraelitát (magánosokat és egy-két családot) találunk. S bár számuk a 18. század végéig emelkedett, és nőtt közöttük a családosok (miként a gyermeklétszám is), valamint a Zemplén megyében születettek aránya, ez – az egyéneket tekintve – nem jelentett kontinuus jelenlétet. Állandó migráció, folytonos ki- és betelepedés volt inkább jellemző, amit különböző okok formáltak egyéni döntésekké. (Utaltunk a betelepedés regionális változataira, amire aligha lehet egységes magyarázó elvet találni.)

Kétségtelen, figyelembe kell vennünk a szabad mozgást szabályozó hatalmi-adminisztratív intézkedéseket, melyek a helyváltztatás korlátozásától az országból való kiutasítás (amennyiben nem tudták a földesúri joghatóságért vagy védelemért járó összeget megfizetni) széles skáláján mozogtak (Gonda 1992, 40–41). De utalunk a vándorlásra kényszerítő elszegényedésre vagy egzisztenciavesztésre is (ami a korabeli forrásokban – a türelmi adó nemfizetésével összekapcsolódva – meghatározó argumentum volt), még ha ennek nem tulajdonítunk elsődleges szerepet. Sem a szülőföldet elhagyó első impulzusban, mivel az országba költözők aligha számíthattak anyagi életkörülményeik javulására (sőt terheik nemritkán látványosan növekedtek²), sem a megyén belüli „ide-oda vándorlásukban”, mivel ez – ahogy az összeírások is említették – az eltérő jövedelmű (egzisztenciájú) népességet egyaránt érintette.

2 Abaúj megyében pl. az 1730-as években összeírt 23 családfő az egykori (külföldi) földesurainak kb. 38 Ft-nak megfelelő, míg az új (magyar) földesuraknak 879 Ft évi cenzust fizetett. Acsády 1897, 183–184.

Az országba telepedő és az áruforgalom különböző formáit kialakító, ily módon „kereskedelmi és információs láncot”, sőt „igazi kereskedelmi hálót” képező zsidóságról konstruált történetírói kép (Pietsch 2003, 79–80) csábító lehet a *migráns hálózatok* elméletének adaptálására a betelepedés/vándorlás további értelmezéséhez. Eszerint ennek folytonosságát a migránsok közötti és a kibocsátó közösséggel is megmaradó személyes-kommunikatív, illetve rokoni kapcsolatok motiválják és tartják fenn (Massey – Arango – Hugo – Kouaouci – Pellegrino – Taylor 2001, 25–26). Kétségtelen, a nagytárányi összeírásokban találunk néhány családot, ahol oldalági rokonok is voltak, azaz a családtagok követték a betelepedőket; vagy a háztartásokban segítő szolgáltók (ancilla) feltehetően az egykori rokoni családok fiataljai, esetleg árvái³; ahogy utóbb az egyre népesebb közösség önmagában vonzóvá válhatott a vándorlók, valamint a környező településeken élők számára. Ám ezt sem tekintjük a sikeres, állandó megtelepedéssel záruló migráció általános feltételének, amivel szemben a korábban érkezők (a földesúri regálékat megszerzők), valamint az újabb és újabb betelepedők közötti konfliktusokat említhetjük.⁴

Eddig a migráció különböző, egymással összefüggő motivációit vettük számba, s ehhez még egy – véleményünk szerint meghatározó – tényezőt sorolunk, ami a vándorlást kulturális jelenségnek tekinti. A kibocsátó galíciai közösségekben ugyanis a 18. században és a 19. század elején az egyének mindennapjait felforgató változások zajlottak. Egyrészt a bármilyen életformaváltással mereven szembeszegülő, a kehillák évszázados tekintélyére épülő ortodoxia (rabbinizmus – mely a csoportkohézió leghatékonyabb eszközének a talmudi hagyományokat tartotta), illetve a misztikus vallásos irányzat, ám ugyancsak hierarchikusan szerveződő haszidizmus konfliktusára utalunk, ami nemritkán a közösségekből való kölcsönös kizárásokkal járt. Másrészt a galíciai zsidóknak nem csupán az intézményi struktúrákat és a közösségi normákat elbizonytalanító, hanem az életvitelükbe is közvetlenül beavatkozó felvilágosult abszolutista (II. József-féle) intézkedéseket is tapasztalniuk kellett. (Pl. a kehillák öngazgatási jogának szűkítését, német tannyelvű elemi iskolák alapítását és a magánoktatás korlátozását, a házasság engedélyezésének képzettséghez kötését, a kocsmabérletek megszüntetését, az ingatlanszerzési jog visszavonását: McCagg 1992, 87–88.) Ami az egyént a közösséghez fűző szociokulturális kapcsolatok lazulását eredményezte.

Ám ha ezek a változások az eredeti közösségből való kilépést indukálták, ez nem jelentette a megtelepedés/befogadás gyors sikerét, aminek ugyancsak több okát említhetjük. Bár Nagytárányban a regálébérletekre és a szegődményes iparúzésre is lehetőség nyílt, ez a letelepülést ideiglenessé tette. A földesurak ugyanis a bérleteket bármikor felbonthatták, az iparosokat egy-egy meghatározott munkára szerződtették, vagy a birtokszervezet és a gazdálkodás válto-

3 Erre utal az 1811/12-es zempléni összeírás melléklete (Sas 1986, 35).

4 Az elmondottak pontosításához más települések zsidóságának mikroléptékű vizsgálata is szükséges.

zása szintén befolyásolta az izraeliták migrációját, az uradalmi településeket je-
lölve ki annak keretét.

Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy a zsidók nem csak a forrásokban
megjelölt foglakozásokat űzték. Igaz, az említett összeírások *kereskedők* (mer-
cator – akik általában távolsági kereskedést folytattak), *kalmárok* (quaestor –
ide tartoztak pl. a boltosok, zsidárusok, szatócsok), valamint a szomszédos te-
lepüléseken különféle árucikkkel *házalók* (circumforaneus) kategóriájában
nem tüntettek fel izraelitákat, ami azonban nem zárta ki a családfők vagy a ház-
tartásokban élő családtagok bekapcsolódását a régió áruforgalmába. (Az ös-
szeírók számára minden bizonnyal az uradalomhoz fűződő jogviszonyt kifejező
foglalkozás volt az elsődleges.) A 'Sennyey birtokok 1759-ben készült, a bevé-
teleket és a kiadásokat rögzítő kimutatásából tudjuk, hogy a rozstermés negye-
dét egy tárkányi izraelitának adták el, emellett a sófuarozás (a Tisza-parti tele-
pülésen sólerakat és sóhivatal működött), a házalás, valamint a szarvasmarha-
tartás és a különböző napszámosmunkák is a szűkös jövedelmek kiegészítését,
az adóterhek és a földesúri járulékok teljesítését szolgálták.⁵ Azaz az újabb és
újabb betelepülőknél a lokális – a települések közötti közvetítő szerepen túlmu-
tató – alkalmazkodás különböző formáinak lehetünk tanúi, ugyanakkor a likvid
és szerény profitot biztosító jövedelemforrások a nemzedékek közötti és a meg-
telepedéshez kötődő stabilitást és folytonosságot akadályozták. (Az összeírá-
sok szerint a 18. század végén Tárkányban, miként a Bodroghöz nagy részén az
izraeliták ház- és földjövedelemmel nem rendelkeztek.)

Mindehhez a gazdasági változások (az értékesítési lehetőségek) bizonyta-
lansága társult. Az 1820-as években pl. Felső-Zemplénben a szarvasmarha ár-
nak csökkenése (a Hegyalján az észak felé irányuló borkereskedelem visszaesé-
se), a magas vámok, valamint az árendák sorozatos felmondása miatt az izrae-
liták közül „sokan utolsó ínségre jutván” vándoroltak el a megyéből (MOL C 55.
F1. No. 92). S ez a gazdasági adaptációk sikerességéről, a késői karrieriek
„szerves” előzményeiről alkotott történetírói véleményt árnyalja.

Ám ezúttal sem elégedhetünk meg az ökonómiai érvekkel. Az izraeliták a ne-
mesi birtokra, azaz szegregáltan telepedtek, s kapcsolatuk a falusi népessé-
gel egyoldalú (üzleti) maradt. Emellett mivel a 18. század végéig csak néhány,
s mindig más családot találunk Tárkányban, s mert a hitközségi intézmények hi-
ányoztak (a közösségi struktúra már a kibocsátó közegben képlékenyvé vált),
saját interakcióik sem lehettek intenzívek. (Azokra a konfliktusokra is utalunk,
amit a türelmi adó egymás közötti felosztása vagy a hátralékok közösségre há-
rítása okozott.) Mindez feltehetően az országba telepedők első generációjánál
a migráns tapasztalatokból formálódó identitás része lett, ami a további vándor-
lást ösztönözte. Ily módon a befogadók kulturális (etnikai, felekezeti) karakter-
jegyei a betelepülőket követő, reformkori nemzedékénél kaptak szerepet.

Részletesebb képet alkothatunk a nagytárkányi izraelitákról az 1870-es (az
1869. december 31-i eszmei időpontra vonatkozó) népszámlálás háztartási

5 A Bodroghöz kistáji kapcsolatrendszeréről Siska 1988, 472–474.

lajstromai alapján. Ezek ugyanis házanként, illetve *lakófelekként* (háztartásonként) tüntették fel az ott élők nevét (sokszor a rokonsági fokozatokat és az ott tartózkodás jogalapját is), születési helyét és idejét, családi állapotát, felekezését, foglalkozását, írni és olvasni tudását, valamint a gazdasági épületek (csűrök, istállók) és az állatállomány számát.⁶ Amiből az izraeliták néhány demográfiai mutatójára, a háztartások összetételére s talán az életmódra és a falusi közösségbe integrálódásra is következtethetünk.

Nézzünk először egy-két statisztikai adatot. Az 1870-ben összeírt 141 izraelita az összlakosság kb. 15%-át alkotta (Fényes Elek szerint 1851-ben még csupán 50-en voltak), ami a következő évtizedben emelkedett (1880-ban 188 fő, 18,4%), ezt követően viszont csökkent (1910-ben 165 fő, 14,7%).⁷ Hogy ebben a természetes szaporodás és a migráció miként játszott közre, nem tudjuk pontosan meghatározni, az 1870-es összeírás mindenestre rendkívül alacsony korösszetételű népességet jelez. Az izraeliták kb. 69%-a ugyanis 30 éven aluli, 45%-uk a 14. életévet sem érte el, ezzel szemben a 40 éven felüliek aránya 17, míg a 60 évet betöltöttéké mindössze 4%.⁸

Ezek az értékek magas termékenységre utalnak, bár ennek számbavétele a háztartások vizsgálatával (melyekből a felnőtt korú gyermekek többnyire hiányoznak) nem lehetséges. Mégis feltűnő a 4-5 vagy ennél több gyermeket nevelő családok száma: Weinberger Józsefnek (születési éve 1830) és Klein Etelnek (1834) pl. 7, Weisz Ferencnek (1812) és Perlmutter Annának (1830) 6, Berger Jakabnak (1819) és Velmán Sárának (1830), Schwarcz Mártonnak (1832) és Kesztenbaum Julinak (1842), továbbá Grósz Mártonnak (1828) és Láng Máriának (1840) 5-5 gyermeke szerepelt az 1870-es összeírásban, ami nem is tekinthető minden esetben lezárt termékenységgnek. A felsorolt anyák ugyanis a 30-as éveikben vagy a 20-as éveik végén jártak, legfiatalabb gyermekük mindössze egy-két éves, illetve nem volt alacsony – ezt más családok példázzák – a 40 év fölötti szülő nők száma (MOL XV 16. X 6952 B 1586-1720 Nagytárkány).

Ám nemcsak a fertilitás, hanem a folytatódó migráció is hozzájárult a nagytárkányi zsidóság számbeli gyarapodásához, amire a születési (vagy az anyakönyvezési) helyekből következtethetünk. 1869-ben a felnőtt korosztály negyede, jellemzően a fiatalabbak voltak helyi születésűek (a legidősebb 56 éves), a beköltözők többsége viszont a szűkebb régióból származott. 34-en születtek a Bodrogházban (pl. Dobrán, Lácán, Kistárkányban, Kiskövesden, Nagygéresen – azaz uradalmi községekben), illetve Zemplén megyében, s csak néhány fő születési helyeként jelölt meg az összeíró szomszéd (Ung, Sáros, Bereg, Borsod,

6 E forrásról, valamint a *háztartás* és *lakófél* fogalmáról Pozsgai 2000, 170–176, Pozsgai 2003, 73–77.

7 MOL XV 16. X 6952 B 1586–1720 Nagytárkány, Fényes 1851, II: 182, A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott Népszámlálás főbb eredményei. II. köt. Budapest, 1882, Magyar Statisztikai Közlemények (a továbbiakban MSK) 42. köt. 262–263.

8 Ez a korszerkezet nem tér el számottevően a település egyéb felekezeteinek értékeitől, csupán a legfiatalabbak, valamint a 60 éven felüliek között magasabb valamelyest az izraeliták aránya (Vö. Tamás 2005, 285).

Szabolcs és Abaúj) megyékben fekvő településeket, míg Galíciából senki sem származott (MOL XV 16. X 6952 B 1586–1720 Nagytárkány). Vagyis ha a tárkányi izraeliták 1860-as évekbeli felnőtt generációját szülőhelyi változatosság (regionális mobilitás) jellemezte, ennek területi korlátaira s az uradalmi települések által kijelölt keretek továbbélésére kell utalnunk. Ami a tömeges galíciai bevándorlásról és a zsidók országhatárokon belüli migrációjáról a dualizmus korában kialakuló nagy ívű koncepciót bizonytalanítja el.⁹ (Az 1870-es összeírás háztartásaiban szereplő 14 éven aluli gyermekek többsége viszont már helyi születésű.)

Az elmondottakat konkretizálhatjuk a beköltözés motívumainak, továbbá a rokonsági kapcsolatok alakulásának néhány családra fókuszált vizsgálatával, ami ugyancsak számos variációt jelez. A honos népesség alacsony arányával összefüggésben gyakori volt a beházasodás, illetőleg néhányan családsként költöztek a településre. Utóbbiak közül az 1834-ben Tolcsván született Fuchs Izrael, a bélyi uradalom jószágébérője a '60-as évek közepén jött népes családjával (5 gyermek) Tárkányba, vagy az összeírásban szappanosként szereplő Unglender Herman (aki 1820-ban a Borsod megyei Hejőcsabán született) és felesége, a gesztelyi Goldberger Záli (1830) ugyancsak az újonnan érkezők csoportját gyarapította (3 lányuk 1860-ban, '62-ben és '66-ban a Szolnok megyei Kunhegyesen, fiuk 1868-ban Tiszabón született, ami interregionális és – az utalt modell alapján – meglehetősen „szabálytalan” migrációra utal). Végül még egy iparos, a Sáros megyei Ladoméren született Gelbstein Lázár (1840) szabó és felesége, a nagygéresi Zukker Záli (1842) a '60-as évek közepén költözött Géresről Tárkányba, kisebb lányuk már itt született (MOL XV 16. X 6952 B 1586–1720 Nagytárkány).

A nőagba házasodás révén betelepedők között említjük a sárospataki Fried Izraelt (1811), vagy tárkányi lányt vett feleségül a haszidizmus egyik hazai központjából, Sztropkóról származó Schräber Áron (magán)tanító, akit feltehetően a kiépülő hitközség növekvő lélekszáma vonzott. Fried fia viszont Tolcsváról nősült, s a további példák is a házasodási exogámiát jelzik. Az 1870-es összeírásban ugyanis egyetlen helyben született házaspárt sem találunk, igaz, a tárkányi születésű férfiak feleségeinek származási helye, néhány távolabbi település mellett, a kistérségi körzetet jelöli ki (pl. Nagygéres, Gálszécs, Újhely, Kisvárda, Kistárkány: MOL XV 16. X 6952 B 1586–1720 Nagytárkány).

A vizsgált összeírásból egy-két, a párhuzamos házasodással kialakuló rokonhálóra is következtetni tudunk. A kistárkányi származású Klein Mária (1810) pl. a kiskövesdi Czigler László (1805) felesége lett, míg testvére, József (1816) a rákói (Ung megye) Mandula Terézt (1818) vette el. (Czigler fia Nagygéresről

9 Eszerint „a zsidó Máramarosnál bevándorol. Ekkor még kéregető, napszámos és pálinkakimérő. Fia már két megyével tovább jut nyugati irányba, és gyáros lesz, kereskedő vagy nagybani bérlő. Ha egy vagy két megyével még beljebb jön az országba, akkor máris nagybirtokos, és szerez magának egy kastélyt. Budapesten nemességre törekszik, parlamenti mandátumra, báróságra, és ha már néhány milliót megszerzett magának, akkor tovább megy Bécs irányába” (Eötvös Károlyt, a tiszaezslári per védőügyvédjét idézi Pietsch 1988, 51).

nősült.) Ugyancsak sógorsági kapcsolat alakult a Berger és a Weisz család között, miután a dámóci Berger Jakab jószágbérlő hűgát, Zálit (1820) Weisz József fakereskedő vette nőül. Weisz 1817-ben született Sátoraljaújhelyen, s nyilvánvaló szerepe volt lányai kiházasításában. Az 1844-ben született Katalin ugyanis Kornfeld Jakab (1838) újhelyi születésű kiskereskedő felesége lett, míg az öt évvel fiatalabb Fannit az ugyancsak újhelyi Weinberger Ignác (1842) fakereskedő (feltehetően az apa üzlettársa) vette el (MOL XV 16. X 6952 B 1586–1720 Nagytárkány). Ezúttal is nőági beházasodásoknak lehetünk tehát tanúi, valamint annak, hogy a házassági stratégia és a rokoni kapcsolatok alakítása nemcsak a nagypolgárság, hanem a falusi kisvállalkozók életvilágában is fontos feltétele volt a sikeres üzletmenetnek, a hiányzó vagy kedvezőtlen gazdasági adottságok kompenzálásának, továbbá a családi vállalkozás átöröklésének a következő generáció számára. Végül, az eddigiek jelzik, hogy az 1850-es, '60-as évekre, az újonnan betelepedők mellett, kialakult az izraeliták kiterjedtebb rokoni hálózatokkal rendelkező autochton csoportja. S bár ez a keresztény népeiséget nem foglalta magába, mégis az integrációt mozdította elő.

Az 1870-es népszámlálás lehetőséget kínál az izraelita háztartások vizsgálatára is. Igaz, a felvételi ívek többször az összeíró bizonytalanságáról tanúskodnak az egy-egy házon belüli háztartások (lakófelek) következetes elválasztását és annak kritériumait, valamint a távollevők kimutatását illetően,¹⁰ a háztartások tagjainak státusát viszont közölték, amiből néhány további következtetést tehetünk.

Az izraeliták által lakott házak száma 26 (az összes lakott ház egyötöde), ebből 16-ban található egyetlen háztartás, 3-ban izraelita lakófelek, 7-ben pedig keresztény és izraelita családok éltek együtt. Nézzük előbb az izraelita lakófelek alkotta házakát, ami e fogalom konkretizálását segíti. Klein József edénykereskedő házában lakott Schräber Áron (magán)tanító és felesége (gyermekük nem voltak vagy nem velük éltek), s ez az egyetlen szoba szolgálhatott a tárkányi, esetleg a környék településeinek élő izraelita gyermekek tanítására. (Szerte az országban gyakori volt, hogy a közösségek egy-egy – gyakran helyet változtató – fitalembert fogadtak fel, aki elemi, valamint héber és jiddis nyelvű ismereteket oktatott. Pl. Nagy 1904, 191–192).

A következő több lakófeles ház – igaz, e tekintetben maga az összeíró is bizonytalan volt – a Fried családé. Háztartásfő az 58 éves Fried Izrael, akinek szatócsboltja volt (bár az összeírásban napszámosként szerepelt¹¹), ahol a családtagok: felesége, 13 éves lánya, felnőtt (31 éves) fia és annak felesége is segédkezett. (A másik fiát távol levő magántanítónaként regisztrálták.) S Tárkányban – a népszámlálás felvételi ívei szerint – ez volt az egyetlen, a szülők és a házaspár gyermek alkotta izraelita törzscsalád (az összeíró számára éppen az okozott bizonytalanságot, hogy a fiatal házaspárt önálló háztartásnak minősítse-e), ahol nem a matrilinearitást, hanem a befogadó közösség normájára jellemző, a férj

10 A lakófeleket római számmal és vízszintes vonallal különítette el, míg a személyeket arab számokkal folytatódólagosan jelölte.

11 A foglalkozási terminológia problémáiról később szólunk.

szüleikhez költözést figyelhetjük meg, s amit az árusítás folytonosságának biztosítása motivált, miközben az idősödő apa és felnőtt fia egyéb jövedelemszerzésre kényszerült.

S még egy izraelita lakófelek alkotta házat találunk Tárkányban. Az említett Weisz József fakereskedő férjezett lányai éltek együtt, bár ebben az esetben nyilvánvalóan két önálló tulajdoni és tevékenységi egységre épülő háztartást különíthetünk el (az egyik férj üzlettel rendelkező kiskereskedő, a másik fakereskedő). Sajátos és átmeneti, az oldalági rokonok alkotta lakóféltípusról van tehát szó (ahol a szülők nem voltak jelen, és egyik fiatal párnak sem volt gyermeke), melynek létrejöttében – ahogy utaltunk rá – az apa üzleti-rokoni kapcsolataira épülő családi stratégia játszhatott szerepet (MOL XV 16. X 6952 B 1586–1720 Nagytárkány).

Vessünk egy pillantást a keresztény és az izraelita családok alkotta lakófelekre. Mivel közöttük rokoni kapcsolatok nem voltak (felekezetiileg vegyes házasságok a következő évtizedekben sem létesültek), ezeket természetesen önálló háztartásoknak tekintjük. A családfők napszámosokként, valamint szolgálkként (éves bérrel) szerepeltek a felvételi íveken, mind a keresztények (akik egyetlen kivétellel reformátusok és görög katolikusok voltak), mind a velük egy házban élő izraeliták. Nagytárkány legszegényebb, egy-két hold földdel rendelkező és föld nélküli béres családjai kényszerültek tehát egy fedél alá (minden bizonnyal az izraeliták fizettek valamennyi lakbért), vagyis a falusi társadalomba tagolódás – a közvetlen szomszédság által erősített sorsközösség alapján – a szegényparaszti/agrárproletár rétegnél vagy a gazdaközösség periferiáján indult el. (Kivételként a frissen betelepült és szakmája révén gyorsan befogadásra találó Gelbstein Lázár szabót említjük, aki egy református gazda házában lakott: MOL XV 16. X 6952 B 1586–1720 Nagytárkány).

Nézzünk végül néhány háztartást, ami alapján azok struktúrájára következtethetünk. A faluvégi cselédsoron élt lakófélként egyetlen szobában Markovics Herman (1842) évi béres szolga, akinek háztartásában, a feleségén kívül, egy 17 éves árvát (feltehetően távoli rokonát), valamint – egyedülként a tárkányi izraelita családok között – 53 éves özvegy és „alamizsnából élő” anyját lajstromozták. A társadalmi hierarchia másik pólusáról a Fuchs családot említjük, mely egy raktárat, pincét, istállókat és csúrt magába foglaló tágas portán, 5 szobás lakásban élt, s a népes háztartásban az izraelita szakácsnő és a Bélyről magukkal hozott római katolikus cselédlány mellett az 5 kiskorú gyermek nevelését ellátó magántanító is helyet kapott.

A módosabb izraeliták közé tartozott a közeli Kozmáról származó Burger József (1832) jószágbérlő, akinek a háztartásában két kiskorú gyermek mellett egy izraelita szolgálot találunk; valamint a regálébérlőként összeírt helyi születű kocsmáros, Schwarcz Márton (1832), akinek a családjára ugyancsak érdemes egy pillantást vetnünk. Ez – Munkácsról származó felesége korából ítélve – előző házasságából született kiskorú gyermekeiből állt (nagyobbik fia a huszti jesivában tanult), ám az őket nevelő, minden bizonnyal özvegyembernek meg kellett elégednie egy megesett lánnyal (a háztartásban ugyanis egy Munkácson

született „mostohalány” is volt), ami alighanem családi státusa süllyedését von-
ta maga után (MOL XV 16. X 6952 B 1586–1720 Nagytárkány).

Ezek alapján, s a további háztartásokat vizsgálva arra a következtetésre ju-
tunk, hogy a tárkányi zsidó családok – bár mindegyik a maga egyediségében ra-
gadható meg – nukleárisak voltak: a szülőkből és a gyermekekből álltak, ami
egy-egy rokonnal, többnyire a háztartásban segédkező árvákkal bővült, illetőleg
a módosabbaknál szolgálókkal egészült ki. Ez a keresztényekkel összehasonlít-
va, ahol gyakoribb volt a szülők, a házasságok és az unokák alkotta há-
romgenerációs törzscsalád, valamint az oldalági rokonok együttélése és ezek
variabilitása, egyszerűbb struktúrának tűnik, ami a megelőző időszak intenzív és
le nem zárult migrációjával függ össze, továbbá – ismét a több generáció óta
honos lakossággal összevetve – szerényebb és sok esetben a régió települése-
ihez (a származási helyhez) kötődő rokonsági kapcsolatokra utal. (Az árván ma-
radt vagy nincstelen rokonok befogadását és támogatását felfoghatjuk az egy-
kori társadalmi norma továbbélésének – néhány tárkányi gyermek hasonló okok-
ból volt távol –, ám ez mindenesetre a segélyezés egyéni és családhoz kötött,
azaz a rurális közegben kevésbé intézményesült módját jelenti.)

Az 1870-es népszámlálás adataiból a tárkányi izraeliták foglalkozására is
következtethetünk. Először azonban ennek problémáira utalunk. A *jószágbérlő*,
a *kereskedő* vagy a *napszámos* terminus pl. nem jelöli a mögötte levő, feltéte-
lezhetően sokrétű és időről időre változó tevékenységeket, miként a feleségek
(házfenntartás), valamint a 14 éven felüli családtagok (segéd) mechanikus be-
sorolása sem (Vö. Pozsgai 2000, 176–183; Kövér 2004, 23–24). Főként a kü-
lönböző alkalmi, idény- és mezőgazdasági munkákat végző napszámosok kate-
góriája bizonytalan (láttuk, ide sorolták az egyébként szatócsbolttal rendelkező
Fried Izraelt, akinek házasságát *segédnapszámosként*, lánya és menyje *segédként*
szerepelt); de kataszteri birtokívek hiányában az izraeliták földingatlanairól
sincs információnk.

Az elszórt adatok mégis a foglalkozásstruktúrát (és a jövedelmeket) tekintve
is differenciált közösségre utalnak. Élén Fuchs Izraellel, aki – mint említettük –
Tolcsváról származott, fiatalon, a 20-as évei elején került a 'Sennyey uradalom
kötelékébe (felesége dobrai, első gyermeke 1857-ben már Bélyen született),
ahol jószágbérlőként gyűjtött tőkét, fektette földbérletekbe és -vásárlásokba.
Aminek eredményeként fia, Vilmos 1895-ben tulajdonosként és haszonbérlőként
– 'Sennyey Pál örököseinek birtokát bérelve – kb. 1100 holdon gazdálkodott. (Eb-
ből 640 hold szántó, az állatállományt 10 ló, 60 szarvasmarha, valamint 600-
600 sertés és juh alkotta, s a birtok 15 cselédet foglalkoztatott).¹²

Előttünk áll tehát a tőkés bérlő alakja, igaz, a családi karriernek csupán né-
hány elemét ismerjük, ami nem teszi lehetővé annak rekonstruálását. Az azon-
ban bizonyos, hogy az apa pályája legelején (feltehetően maga is családi akku-
mulációval a háta mögött) került az uradalomba, abban az időszakban (az 1850-

12 A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. II. köt. Gazdacímár. Budapest
1897, 310–311.

es évek közepén), amikor a folyószabályozás nyomán az egész Bodroghözben előbb a legelők, majd azok feltörésével a szántók, tehát a gabonatermelés kiterjesztése következett be. (Nagytárkányban a szántók aránya 1855 és 1883 között 47%-ról 62%-ra növekedett, miközben a legelők 16-ról 9-re, az erdők 17-ről 4-re csökkent: Borsos 2000, 14. táblázat). Az újonnan művelés alá fogott földek jórészt az uradalomhoz kerültek, allodiális kezelésükre azonban 1848 után nem volt lehetőség. (A majorsági szántóművelés szerepe egyébként a különböző típusú árendált földek növekedésével már a reformkorban csökkent, s az ebből származó jövedelmek elmaradtak a bérletekből befolyó, valamint a jobbágyfelszabadítás után kieső feudális jellegű bevételektől.) Így Fuchs a megmaradt és az irtásokkal bővülő állattartó majorok és puszták árendáján kívül szántókat vett bérbe, gabonaüzleteket bonyolított, valamint földeket vásárolt, ami a következő generációnál vált intenzívebbé. Ám emögött nem elsősorban a falusi kocsmával és a házi üzemű pálinkafőzéssel induló gazdasági felemelkedés „királyi útját” feltételezzük (a tolcsvai származás inkább a borkereskedelemhez kötődő családi előzményekre utal), hanem az 1850-es évek gabonakonjunktúrájának, valamint a helyi adottságokat: a művelés alá fogott uradalmi földek növekedésének kihasználását (Pietsch 2003, 79). Aminek azonban a korlátait, a bérleti gazdálkodás ellentmondásait is látnunk kell (extenzív termelési struktúra, a külterjes juhtartás megmaradó dominanciája).

Szerényebb vállalkozói pályát mondhat magáénak Burger József, aki, mint láttuk, Kozmán, Zemplén megye északibb fekvésű Gálszécsi járásában született. Az 1860-as évek végén még tekintélyes állatállománnyal rendelkezett (5 ló, 20 szarvasmarha, 400 sertés és 360 juh), ami azonban a következő évtizedekben – a legeltetés feltételeinek romlásával – apadt (1895-ben 4 ló, 14 szarvasmarha és 150 juh), s amit a tárkányi római katolikus egyház 300 holdas birtokának (ebből 275 hold szántó) bérletével próbált kompenzálni.¹³ Az 1870-es összeírásban szintén jószágbérlelőként szereplő 50 éves Berger Jakab (aki saját állománnyal nem rendelkezett) vagy az említett, feltehetően Fuchsszal üzleti kapcsolatban levő Schwarcz Márton regálébérlelő vagyoni helyzete pedig aligha tért el számottevően a helyi kisgazdákétól (MOL XV 16. X 6952 B 1586–1720 Nagytárkány).

A szakosodás alapján differenciálhatjuk az izraelita kereskedőket. Egyrészt Weisz József fakereskedőt vagy az ugyancsak tekintélyes állatlétszámmal (10 lóval, 5 szarvasmarhával és 9 sertéssel) rendelkező, a tanítónak szállást adó Klein József edénykereskedőt említjük (az állattartás továbbra is kiegészítő jövedelemforrás volt, de a helyi társadalom presztízsstruktúrájának adaptációját is jelzi), míg a másik póluson néhány vegyeskereskedőt, Friedmann Ábrahám hálalót és Fried Izrael szatócsot, ami utóbbi esetében nem biztosított önálló megélhetést. (Láttuk, Fried napszámosként szerepelt az összeírásban.) Az iparosok – nem számottevő – mesterségbeli megosztottságát pedig, a két kocsmároson kívül, egy-egy mészáros, cipész, szabó és szappanos mutatja, ami az em-

13 A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági... II. köt. 570–571.

lített kereskedőkkel együtt az izraeliták kispolgárosodásának dualizmus kori ke-reteit jelölte ki. S aminek az alkalmi munkákból élő vagy a nagybirtokhoz kötő-dő napszámosok és cselédek (1869-ben, a családtagokkal együtt, a tárkányi iz-raeliták több mint negyede), a velük egy portákon lakó volt zsellérekhez hason-lóan, nem lehettek részesei. (Köztük találjuk egyébként a legtöbb tárkányi szü-letésűt, illetőleg térbeli mozgásuk koordinátáit az uradalmi települések adták: MOL XV 16. X 6952 B 1586–1720 Nagytárkány).

Végül a közösségi élet néhány vonására próbálunk következtetni. A hitköz-ségi szervezet kiépülése a lélekszám stabilizálódásával és a honos népesség arányának lassú növekedésével párhuzamosan, az 1840-es, '50-es években kezdődött. Az izraelitáknak ekkor már önálló temetőjük volt és szentegyletük működött, majd tanítót, a rituálisan tiszta vágásokat végző metszőt (Weisz Fe-renc az 1860-as évek elején telepedett Tárkányba), valamint az imaházat ellá-tó, az egyházi adót és az esetleges adományokat beszedő, továbbá a rituális fürdőt (mikve) üzemeltető templomszolgát alkalmaztak.¹⁴ (Az 1880-as években Nagy- és Kistárkány fiókhitközségi besorolást nyert – az anyakönyvi kerület székhelye Királyhelmece volt –, s ekkor épült zsinagógájuk, mely az izraelitákat szimbolikusan is elhelyezte a helyi társadalomban.)

Mindez elmélyült hitéletre utal, ne gondoljunk azonban a 19. század máso-dik felében valamiféle merev rítus- és hagyományrendszer egységes érvényesü-lésére. A közösség intézményi strukturálódása ugyanis abban az időszakban zajlott, amikor az izraeliták a honosság (helyi születésűek, újabb és újabb bete-lepedők), a rokoni, illetve a keresztény népességgel való kapcsolatok alapján vagy szociálisan is differenciálódó csoportokat alkottak. Sőt, ha a Galíciából el-vándorló nemzedék motívumai között az ottani kehillákkal való szakítást is elfo-gadjuk, akkor feltételezhető, hogy Északkelet-Magyarországon az ortodoxia és a haszidizmus enyhébb és „rugalmasabb” formái jelentek meg (Vö. McCagg 1992, 99–100.). Ami a közösségi szervezet és intézmények normatív, a min-dennapi élet és a falusi interakciók szabályozására kiterjedő működésének sza-bott gátat. (S ami majd Zemplénben és a környező megyékben a hitközségeken belüli sorozatos konfliktusokhoz járult hozzá.)

A fentieket néhány példával konkretizáljuk. Említettük, a közösség által meg-hívott és finanszírozott tanító működött Tárkányban, ami az összetartást erősít-tette, ám a judaizmus alapjainak átadására hivatott, de túl nagy megbecsülés-ben nem részesülő, személyükben gyakran változó oktatók kiválasztása rend-szeres konfliktusokat okozott. (Az 1860-as években két tárkányi szegény csa-ládból származó fiú szintén tanítóként volt távol.) Ugyanakkor a vagyonos Fuchs Izrael magántanítót fogadott gyermekei mellé, Mandel Benjamin kiskereskedő a szomszédos Cigánd izraelita népiskolájába küldte fiát, ahol fokozatosan a vilá-gi tudásanyag került előtérbe, míg a 16 éves Schwarcz Ignác a haszidizmus egyik hazai központjában, a huszti jesivában tanult. A következő évtizedek tan-köteles gyermekei pedig egyre nagyobb arányban a helyi állami és községi, eset-

14 MOL XV 16. X 6952 B 1586–1720 Nagytárkány.

leg a református elemi iskolába jártak (izraelita népiskola nem alakult Tárkányban), ami az integráció újabb eszköze lehetett. (Ezzel összefüggésben említjük, hogy az 1870-es népszámlálás adatai szerint a 18. évben felüli zsidók harmada írni és olvasni sem tudott, további 13%-a pedig csupán olvasni tanult meg.)¹⁵

A közösségi életet nemcsak a közös tanulás divergenciája, hanem a vallásgyakorlat eltérései is bomlasztották. Az izraeliták egy része ugyanis – egyre inkább csak az ünnepeken – askenázi rítus szerint imádkozott (maguk az ünnepi szokások a 19. század második felében profanizálódtak), míg a haszidok külön imaházban tartották istentiszteletüket, s az életmódban, a vallási hagyományokhoz kötődésben is növekvő különbségeket feltételezünk. Csupán az étkezési szokásokra utalunk: a mélyen vallásosak a metszőhöz vitték állataikat (a baromfit) rituális vágásra, vagy Fuchsék izraelita szakácsnője feltételezhetően szintén kóser konyhát vezetett, mindeközben az 1870-es összeírás szerint a családok harmada tartott saját fogyasztásra egy-két sertést.¹⁶

Ennek alapján a beilleszkedés és az elkülönülés egyszerre jelen levő elemekre következtethetünk. A kezdeti, a 'Sennyey-portákra telepedéssel összefüggő szegregáció megszűnt, az 1830-as, '40-es évektől az izraeliták a településen szétszórórtak, az össznépszerűség foglalkozási státusza szerinti térbeli lokalizációt követve helyezkedtek el. Sőt, miként láttuk, a napszámosok és a szolgák közös portákon (házakban) laktak, az ezeken levő gazdasági épületeket együtt használták, ami nemcsak egymás szokásainak megismerését, hanem a mindennapi (szorosabb) kapcsolatok állandósulását alapozta meg. Hasonlóképpen, az izraelita családokban alkalmazott keresztény szolgák, vagy Fuchs és Burger bér gazdaságában foglalkoztatott napszámosok is a közeledéshez, az esetleges előítéletek oldásához járultak hozzá.¹⁷

A nyelvhasználatot vagy a nyelvváltás folyamatát nem tudjuk rekonstruálni, amire a dualizmus kori népszámlálások bevalláson alapuló anyanyelvi adatai egyébként sem alkalmasak. Az mégis szembetűnő, hogy miközben 1880-ban Zemplén megyében az izraeliták kb. 54%-a vallotta magát magyar és 32%-a német anyanyelvűnek (ami a jiddissel azonosítható), a nyelvhatáron fekvő Tárkányban az adatok – mindössze 6 német anyanyelvű regisztrálásával – a nyelvi homogenizációra utalnak.¹⁸ Ezt a nyelvi integrálódás, a lokális-kommunikációs kapcsolatok jelének tartjuk, ami azonban nem azonos a (magyar) nyelvhasználat kizárólagosságával, még kevésbé a strukturális asszimilációval. Ezzel összefüggésben a rítusnyelvre vagy a családok egy részénél a belső érintkezésben megmaradó jiddisre hivatkozunk, valamint arra, hogy a két évtizeddel későbbi (1900-as) népszámlálás anyanyelvi adatai, amelyek talán alkalmasabbak a nyelvi identitás kifejezésére (a feltett kérdés: mi az anyanyelve, azaz amit „magáénak vall s a legjobban és legszívesebben beszél”: Gyáni-Kövé 1998,

15 MOL XV 16. X 6952 B 1586–1720 Nagytárkány.

16 MOL XV 16. X 6952 B 1586–1720 Nagytárkány.

17 Minderről részletesebben, más rurális társadalmakat bemutatva Csoma-Lówy 1994, 98–125; Sozan 1984, 8–17; Nagy 1904, 174–205; Kövé 2004, 30–36.

18 *A Magyar Korona Országában az 1881. év elején... I. köt.* 522–637. p.; II. köt. 381. p.

133), a korábbtól eltérő nyelvi struktúrát jeleznek: 33-an vallották magukat német anyanyelvűnek, ami – ha ezt ezúttal is a jiddissel azonosítjuk – a tárkányi zsidóság csaknem egyötöde (MSK 1. köt. 262–263.). S a csoportkötődés ezen deklaratív elemét, miként említettük, a felekezeti vegyes házasságok hiánya – amit nem csupán az egyházi, hanem az izraelita vallás 19. század végi recepciójáig a világi törvények sem tekintettek érvényesnek – egészítette ki.

Hogyan összegezhettük röviden az elmondottakat? Az 1840-es, '50-es évek-től az izraeliták szociális és kulturális tagolódásával, a státusszerepek változásával, amorf intézményi struktúrájukkal és a falusi népességgel való interakciók kiterjedésével összefüggésben a közösséget – makroperspektívában – elhelyezhetjük a vallás és a szokásjog által meghatározott, ám rendkívül diffúz hagyomány, illetőleg a migráció és a megtelepedés indukálta, de az adott lokális keretei között értelmezhető modernitás (meglehetősen bizonytalan) tengelyén, az átmenetiséget hangsúlyozva. Ám ha a mindennapokat élő egyénekre koncentrálunk, sokkal inkább a különböző életformák egyidejű jelenlétét, az individuális alkalmazkodások és befogadások sokszínűségét feltételezzük.

Irodalom

Acsády Ignác

1897 A magyar zsidók 1735–38-ban. *IMIT-Évkönyv*. Budapest, 173–190. p.

Borsos Balázs

2000 *Három folyó között*. Budapest

Csoma Zsigmond – Löwy Lajos

1994 Kóser vágás és a kóserborok a nemzsidó vallású magyar parasztság tudatában. Deáky Zita – Csoma Zsigmond – Vörös Éva (szerk.): *...és hol a vidék zsidósága?... Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről*. Budapest, 95–129. p.

Fényes Elek

1851 *Magyarország geographiai szótára. I–IV*. Pest

Gonda László

1992 *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest

Grünwald Fülöp – Scheiber Sándor (szerk.)

1963 *Magyar–Zsidó Oklevéltár VII*. Budapest

Gyáni Gábor – Kövér György

1998 *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest

Hanák Péter

1992 Jews and the Modernization of Commerce in Hungary 1760–1848. Silber, Michael (ed.) *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945*. Jerusalem, 23–40. p.

- Haraszi György
1999 A zsidóság visszatérése Magyarországra a XVIII. században. In *Két világ határán*. Budapest, 129–148. p.
- Haumann, Heiko
2002 *A keleti zsidóság története*. Budapest
- Kövér György
2004 Performációk I. „Zsidó társadalom” Tiszaeszláron a nagy per előestéjén. *Korall* 17, 5–42. p.
- Massey, Douglas – Arango, Joaquin – Hugo, Graeme – Kouaouci, Ali – Pellegrino, Adela – Taylor, Eduard
2001 A nemzetközi migráció elméletei: áttekintés és értékelés. Sik Endre (szerk.) *A migráció szociológiája*. Budapest, 9–40. p.
- McCagg, William
1992 *Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670–1918*. Budapest
- Nagy József
1904 Falusi élet Vas megyében. *IMIT-Évkönyv*. Budapest, 174–205. p.
- Pietsch, Walter
1988 A zsidók bevándorlása Galíciából és a magyarországi zsidóság. *Valóság* 11, 46–59. p.
2003 A magyar vidéki zsidóság fejlődésirányzatai a 19. század első felében. *Múlt és jövő* 3, 75–82. p.
- Pozsgai Péter
2000 Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. *Történeti Demográfiai Évkönyv*. Budapest, 166–224. p.
2003 Familia – lakófél – háztartás. Dobrossy István (szerk.) *Mikrotörténelem: Vív-mányok és korlátok*. Miskolc, 61–81. p.
- Sas, Meir
1986 *Vanished Communities in Hungary. The History and Tragic Fate of the Jews in Újhely and Zemplén County*. Toronto
- Schramm, Gottfried
1968 Die Ostjuden als soziales Problem des 19. Jahrhunderts. In *Gesellschaft, Recht und Politik*. Neuwied, 353–380. p.
- Siska József
1988 Egy Zemplén megyei nemesi gazdaság a XVII–XVIII. században. *Agrártörténeti Szemle*, 3–4. 470–513. p.
- Sozan, Michael
1984 *Zsidók egy dunántúli falu közösségében*. Debrecen
- Tamás Edit
2005 Nagytárkány népessége a XIX. század második felében. Czimre Klára (szerk.): *Kisközségtől az Eurorégióig*. Debrecen, 283–290. p.

Cesty usídľovania

Židovské obyvateľstvo Veľkých Trakán v 18.–19. storočí

(Zhrnutie)

Štúdiá sa zaoberá dejinami židovského obyvateľstva v 18.–19. storočí. O procese osídľovania informujú celoštátne a miestne súpisy, ktoré obsahujú meno hlavy rodiny, niekedy aj počet členov rodiny (detí, súrodencov a iných príbuzných), ako aj povolanie a príjmy hlavy rodiny.

Celoštátny súpis z roku 1746 spomína prvýkrát izraelitov, ktorí boli nájomcovia panstva Sennyey, čiže – ako v dedinách Medzibodrožia – živobytie im zabezpečoval prenájom menších veľkostatkárskych regálov: krčiem a liehovarov, ako aj zmluvné prevádzkanie remesiel. A hoci sa ich počet do konca 18. storočia a v prvých desaťročiach 19. storočia zvyšoval a narastal medzi nimi aj pomer tých, čo mali rodinu (spolu s tým sa zvyšoval aj počet detí), resp. tých, ktorí sa narodili v Zemplínskej župe, z hľadiska jednotlivcov to neznamenal kontinuitnú prítomnosť. Namiesto toho bola charakteristická neustála migrácia, priebežné vysídľovanie a osídľovanie, čo rôzne príčiny (mocensko-administratívne nariadenia, hospodárske nevyhnutnosti, sociokultúrne tradície) sformovali v individuálne rozhodnutia.

Detailnejší obraz o izraelitoch vo Veľkých Trakanoch získame na základe sčítania obyvateľstva v roku 1870, ktoré podľa jednotlivých domov (domácností) uvádzajú mená tu žijúcich (ich príbuzenský pomer), dátum a miesto narodenia, rodinný stav, povolanie, gramotnosť, ako aj počet domácich zvierat. Na základe týchto údajov môžeme vyvodzovať demografické údaje izraelitov, zloženie ich domácností, ako aj niektoré javy, týkajúce sa spôsobu ich života a integrácie do dedinského spoločenstva.

V raste počtu židovského obyvateľstva hrala prvoradú úlohu vysoká pôrodnosť, ale neukončila sa ani migrácia, hoci pravdou je, že väčšina prisťahovalcov pochádzala z Medzibodrožia (čiže z užšieho regiónu). Časté bolo priženie a zo súpisu z roku 1870 môžeme vyvodiť poznatky aj o niekoľkých, súbežným uzatváraním manželstiev sa vytvárajúcich príbuzenských (švagrovských) sietí. Domácnosti však boli nukleárne, resp. v Trakanoch žila v tej dobe len jediná židovská rodina, pozostávajúca z rodičov a rodiny ich už v manželstve žijúceho dieťaťa.

Údaje o zamestnanosti poukazujú na pomaly sa diferencujúce spoločenstvo. Na čele s majetným nájomcom hospodárskych zvierat, resp. pôdy; obchodníkov už možno členiť podľa zamerania ich činnosti; rozdelenie remeselníkov podľa odborov dokazuje krčmár, mäsiar, obuvník, krajčír a mydlíar. Narastal však aj počet židov, žijúcich z príležitostnej práce alebo nádenníkov, paholkov a sluhov, viazaných s veľkostatkcom.

V závere sa štúdiá zaoberá náboženskými organizáciami a inštitúciami, budovanými od 40-tych rokov 19. stor., zmenami systému rituálov a tradícií, zvykov a životného štýlu, problematikou používania jazyka, z čoho môžeme usudzovať aj na súčasne existujúce prvky začlenenia sa a izolácie.

Auf dem Wege zur Niederlassung Das Judentum in Nagytárkány im 18. und 19. Jh. (Zusammenfassung)

In der Abhandlung wird die Geschichte des Judentums in Nagytárkány im 18. und 19. Jh. vorgestellt. Über den Einsiedlungsprozess informieren ländliche und örtliche Registrierungen, die Namen, Beruf und Einkommen des Familienoberhauptes, die Anzahl der Familienmitglieder (Kinder, Geschwister, sonstige Verwandte) beinhalten.

Eine Registrierung aus dem Jahre 1746 erwähnt zum ersten Male Israeliten im Dorf, die Pächter im Herrschaftsgut Sennyei waren, d.h. – wie in den Dörfern des Zwischenraums Bodrog – kleinere gutsherrschaftliche Regalen: die Pachtung von Kneipen und Schnapsbrennereien, bzw. vertragliche Gewerbetätigkeit boten ihnen den Unterhalt. Ihre Anzahl weist bis zu Ende des 18. Jhs bzw. in den ersten Jahrzehnten des 19. Jhs eine wachsende Tendenz; auch die Anzahl der Verheirateten (wie auch der Kinder), bzw. der aus dem Komitat Zemplén Stammenden ist gewachsen, doch dies bedeutete – was die Einzelpersonen betrifft – keine Kontinuität. Statt dessen waren Migration, stetige Aus- und Einsiedelung charakteristisch, die durch verschiedene Ursachen (machtsadministrative Maßnahmen, Wirtschaftszwang, soziokulturelle Traditionen) individuellen entschieden wurden.

Über die Israeliten in Nagytárkány bekommen wir ein eingehenderes Bild anhand einer Liste über die Volkszählung aus dem Jahre 1870; da wurde über Haushalte berichtet: Name (verwandtschaftliche Beziehungen), Geburtsort, Geburtsdatum, Familienstand, Beruf, Schreibe- bzw. Lesefähigkeit, Tierbestandszahl. Daraus kann man auf den demographischen Index der Israeliten, die Zusammensetzung der Haushalte und auf einige Elemente der Integration in die Dorfgemeinschaft schlussfolgern.

Im Zuwachs des Judentums spielte nun die hohe Fruchtbarkeit die Hauptrolle, aber die Migration war auch noch nicht beendet; die meisten Einsiedler stammten aus dem Zwischenraum Bodrog (d.h. aus der unmittelbaren Region); oft wurde auch hineingeheiratet; aus der Registrierung im Jahre 1870 kann man auf einige Schwägerschaften schlussfolgern, die durch parallele Heirate zustande kamen. Die Haushalte waren jedoch nukleär, bzw. in Nagytárkány lebte zu dieser Zeit nur eine einzige israelitische Stammesfamilie, bestehend aus Eltern und verheiratetem Kind.

Die Berufsangaben weisen auf eine sich langsam differenzierende Gemeinschaft hin. An ihrer Spitze mit den wohlhabenden Vieh- bzw. Bodenpächtern; die Händler können bereits nach ihrer Qualifizierung gegliedert werden; über die Qualifikationsteilung der Handwerker zeugen Berufe wie Kneipwirt, Schuster, Schneider oder Seifenmacher. Auch die Zahl jener israelitischen Tageslöhner, Dienstleute und Knechte ist angewachsen, die gelegentlich bei einem Großgrundbesitzer arbeiteten.

Schließlich beschäftigt sich die Studie mit kirchlichen Vereinen (40er, 50er Jahre des 19. Jhs), mit Ritus- und Traditionssystem, mit Bräuchen, wie auch mit den Veränderungen des Lebensstils, mit der Problematik der Sprachbenutzung, anhand deren man gleichzeitig auf die Elemente der Anpassung und Isolierung schließen kann.

1-2. kép: A nagytárkányi zsidótemető (L. Juhász Ilona felvétele, 2004)
(L. Juhász Ilona tanulmányához)

A kivándorlás és hatása

A Bodroghközi falvak monografikus kutatása során megkerülhetetlen kérdés az amerikai kivándorlás témaköre, mivel Zemplén és a Bodroghköz exponált helyet foglal el a kivándorlás kutatásában. Ennek oka az, hogy a Magyarországon az 1880-as évektől nagyobb arányban kibontakozó kivándorlás statisztikáiban Zemplén vármegye az elsők között szerepel a megyék rangsorában.

A kutatás során személyes beszélgetésekben, családi történetek felderítésével próbáltam képet alkotni a migrációs jelenségről. Sajnos olyanokkal, akik személyesen vettek részt az amerikai kivándorlás első világháború előtti legintenzívebb korszakában, már nem beszélhettem. A két világháború közötti időszakról azonban már több információval tudtak szolgálni a kivándorlók leszármazottai. Egyetlen olyan adatközlőm volt, aki gyermekként három évet töltött Amerikában. A kutatás keretei nem adtak lehetőséget arra, hogy találkozzam az Amerikában még élő elszármazottakkal, vagy azok utódaival. Sikerült azonban az 1990-es években újból megindult amerikai munkavállalás úttörőivel és résztvevőivel találkoznom és rögzítenem tapasztalataikat.

A személyes interjúkon kívül átnéztem a Zempléni Levéltár kivándorlási iratait, sajnos kevés eredménnyel. 1880-tól Zemplén vármegye járásai kötelesek voltak havi bontásban az alispán részére jelentést adni a kivándorlás mértékéről. Ezek a jelentések a legtöbb zempléni járásból megmaradtak, azonban a bodroghköziek szinte teljességgel hiányoznak. Csupán két-két hónapról találunk jelentést 23 éves időszakot áttekintve, a géresi és az agárdi körjegyzőtől és egy éves összesítést a bodroghközi járás községeiről.

Találunk utalásokat arra vonatkozóan, hogy a járás akkori szolgabírája éveken át elmulasztotta ez irányú kötelezettségét. Zemplén vármegye Közigazgatási Bizottságának 1901. júliusi ülésén Matolai Ede alispán külön felszólította a bodroghközi főszolgabírórt jelentési kötelezettsége teljesítésére: „Miután az alispáni jelentésnek az amerikai kivándorlók számát feltüntető részéből nem tűnik ki az, hogy a Bodroghközi járásból hányan vándoroltak ki, mert e tekintetben a járás főszolgabírája nem tett jelentést, holott az ülésen történt felszólalás szerint e járás területéről is tömegesnek mondható a kivándorlás, a közigazgatási bizottság utasítja a járás főszolgabíróját, hogy a jövőben a kivándorlottak és hazajöttek számát pontosan feltüntető jelentését minden közigazgatási ülésre bemutatni el ne mulasztja...” (Zempléni *Levéltár Alispáni Iratok, Kivándorlási Iratok* IV. B 1406.).

A hiányzó adatokat ekkor visszamenőleg is kiegészítették az egész Bodroghközre vonatkozólag, de a rendszeres adatszolgáltatás irataival ezután már csak két évről rendelkezünk. Az 1903. utáni időszakból teljességgel hiányoznak a ki-

vándorlással kapcsolatos iratok a Zempléni Levéltárból, az alispáni iratok szakszerűtlen selejtezésnek következtében.¹

Bizonyára jó forrásul szolgálhatott volna a nagytárkányiak kivándorlásának kutatása során a fiumei, antwerpeni, brémai vagy hamburgi hajózási társaságok kikötői naplóinak, utaslistáinak átvizsgálása, vagy az amerikai bevándorlási hivatal, az amerikai levéltárak kutatása, erre azonban most nem került sor. Egyedül a bevándorlási hivatal anyagában tudtam keresni az interneten keresztül (www.ellisland.org). Sajnos mind a kivándorlók nevei, mind a településnév sokszor hibásan került be a digitális adatbázisba, ezért a keresési eredmények töredékesek és hiányosak, nagyobb elemzésre nem adnak módot.

A kivándorlás irodalmát vizsgálva nagyon gazdag kortárs anyaggal találkozhat a kutató. Ennek feldolgozását már többen is elvégezték. A legfontosabb monográfiákat Rácz István, majd Puskás Julianna – ő a Bodroghözben is készített interjúkat – és legutóbb Albert Tezla írta a témában (Rácz 1980; Puskás 1982; Tezla 1987; Tezla 2005).

A bodroghözi kivándorlásról Legényei Bodnár Péter jelentetett meg tanulmányt 1903-ban, amely képet ad az akkori állapotokról. Adatait a helyi lelkészeknek, gazdatiszteknek, jegyzőknek, tanítóknak, birtokosoknak, azaz a falusi intelligenciának kiküldött kérdőíveiből szerezte. Megállapításai és javaslatai leginkább ennek a rétegnek a véleményét tükrözik.

A Bodroghözre vonatkozólag a kivándorlás jelenségét Balassa Iván dolgozta fel elbeszélő néprajzi munkájában (Balassa 1975), majd egy kisebb közleményben (Balassa 2001). Előbbi munkájában kissé egyoldalúan mutatta meg a jelenséget, kihangsúlyozva az ahhoz kétségtelenül kapcsolódó kiszolgáltatottság és keserűség érzését, a nehézségeket. Fejős Zoltán a Zempléni-hegység területén végzett kutatásokat (Fejős 1980). Borsos Baláznak a Bodroghözről szóló monográfiájában a jelenség értelmezése kapcsán az alkalmazkodási stratégia volt a kulcsfogalma. Munkájában megállapítja, hogy „a migráció nem a természeti környezet változására (itt a folyószabályozásra gondol), hanem a megmerevedett gazdasági, társadalmi környezetre adott adaptív válasznak tekinthető” (Borsos 2000). Az egy-egy bodroghözi falu történetét feldolgozó monográfiákban is találkozhatunk a kivándorlást érintő rövid fejezetekkel, mint pl. Dámóc, Karcsa vagy Zemplénagárd esetében (Siska 1987; Nagy 2002; Kovács 2000).

A kivándorlás okait vizsgálva szembesülhetünk a téma komplexitásával. Magát a jelenséget takaró fogalom sem túl szerencsés, ugyanis egyoldalú meghatározás. A kivándorlás szó nem utal a folyamat másik összetevőjére, a visszavándorlásra. A téma kutatása során az 1960-as évektől új megközelítést alkalmaznak (Thistlethwaite 1960). Az európai történészek már nem kivándorlóknak (emigrant), az amerikai történészek pedig nem bevándorlóknak (immigrant) gondolkoznak, hanem migrálóknak és migrációban (migration), melyet társadalmi és gazdasági tényezők határoznak meg. A migráció elsősorban munkaerő-vándorlást jelent a tengerentúlra vándorlás esetében is.

1 Oláh Tamás szíves szóbeli közlése.

A kutatók megegyeznek abban, hogy a kivándorlás közvetlen okai közül a népesség növekedése a meghatározó. Ennek egyik kulcstényezője a csecsemőhalandóság csökkenése volt. Az 1880-as évektől számolhatunk Magyarországon demográfiai robbanással, amikor a stabil születési ráta mellett csökkent a halálozási arány. Az 1900-as évek elejére megszorodott a munkaképes korosztály, munkaerő-túlkínálat keletkezett. A mezőgazdasági népesség tömegeire már nem volt akkora szükség, mint korábban. Az iparosítással kiszélesedett a mezőgazdasági piac, és ez változásokat hozott mind a földbirtoklás formáiban, mind a művelési módszerekben. Az új módszerek alkalmazása a földek egyesítését követelte, nagyobb gazdaságok létrejöttét. Ezek a változások Európa országaiban különbözőképp jelentkeztek: Közép- és Kelet-Európában a nagybirtokrendszer stabilizálódott, a paraszti földhasználat korábbi lehetőségei szűkültek (Puskás 1982, 28). A paraszti birtokok nehézségei a nagy gazdaságokkal folytatott verseny következtében megsokszorozódtak. A mezőgazdasági népesség növekedését az agrárszektor, a megmerevedett birtokstruktúra és termelési keretek miatt nem volt képes elartani (Rácz 1980, 41).

A Bodroglókkal foglalkozó történeti munkák is hasonló jelenségről számolnak be a 19. század végéről. A lecsapolt területeket művelés alá vevő uradalom megjelenésével a falvak lakóinak életfeltételei beszűkültek.²

Az európai országok mezőgazdasági munkaerő-fölöslegét nem tudta kiegyenlíteni az ipar munkaerő-szükséglete. A mezőgazdaságban keletkező felesleges munkaerőt a magyar ipar sem tudta felszívni, mivel az iparosítás részlegesen és későn indult meg Magyarországon.

A migrálók a két eltérő adottságú gazdasági rendszer közötti eltérés adta előnyöket használták ki: a hazai és az amerikai munkalehetőségek és munkabérek közötti különbséget. Az előnyös kereseti lehetőségek, a hazai és az amerikai bérek között meglevő diszparitás volt a fő mozgatórugója a tengerentúltra vándorlásnak. A különbség az amerikai és a magyarországi munkabérek között minimum három-négyszeres volt. Ez befolyásolta az Amerikában töltendő idő hosszát is. Pontosán meghatározható volt az itthon megvalósítandó célok fényében, hogy mennyi ideig kell Amerikában dolgozni ahhoz, hogy a „vállalkozás” anyagilag sikeres legyen: a tervezett megtakarítás realizálódjon az utazás és a kint tartózkodás költségeinek fedezése mellett. Természetesen az eredeti célok a tengerentúlon eltöltött idő során sokak számára megváltoztak, ezért a visszavándorlási arány kisebb a kivándorlásénál.

A kivándorlást mint nemzeti szűgyent, hatalmas veszteséget tárgyalják sokan a korban, méretének eltúlzása közös vonása volt a különböző társadalmi rétegek, politikai pártok megnyilatkozásainak. A migráció kérdése hatásos eszköz volt a napi politikai csatározásokban. Ezzel szemben a szociológusok megállapították, hogy a migráció előnyökkel jár mind a fogadó, mind a küldő ország számára (Puskás 1982, 146). Hasonló túlzásnak tartja Puskás Julianna a Szociáldemokrata Párt sajtójának, a *Népszavának* az 1904. június 11-i híradását, mely szerint „a Bodroglókban minden harmadik emberre azt mondják, hogy Amerikás”.

2 Erről bővebben lásd Viga Gyula munkáit!

„Az »ügy elfogy, mint a magyar, mintha nem lett volna« és hasonló költői túl-
zások, valamint publicisztikai tájékoztatások hangvétele mélyen beivódott a ma-
gyar köztudatba. Hatásai onnan napjainkig nem törölödtek ki, és ösztönzést ad-
nak arra, hogy másfél millió magyar tengerentúlra vándorlását tartsuk számon”
(Puskás 1982, 60).

A negatív megítélés egyik oka lehet, hogy a korabeli statisztikák nem vizsgál-
ták a visszavándorlás arányait. A migráció pozitív megítélésére azonban már a
kortárs irodalomban is találunk utalásokat. Az 1890. évi népszámlálás szöveges
bevezetőjében az olvasható, hogy a kivándorlás „gazdasági hatásai nem egy he-
lyütt határozottan jótékonynak mondhatók.” Például Abaúj-Torna és Zemplén me-
gyékben, ahol hirtelen és általános gazdasági csapás sújtotta a népességet (fi-
loxéravész), vagy az ínséges termésű éveket maga mögött tudó Sáros megyében
„valóságos jótétemény gyanánt jelentkezett a kivándorlás. A nyomorgó népanya-
got levezette oda, ahol jövedelmező keresetet talált, míg a hátramaradtak hely-
zete, kereseti és megélhetési viszonyai a munkabérek emelkedésével, a jelenté-
keny pénzsegélyezések útján, melyek évenkénti összege vármegyénként 300
000-1 500 000 Ft. között váltakozik, tagadhatatlanul fellendült, hozzátartozóik
adósságait sok esetben letisztázhatták, de sokan földet is vásárolhattak. A ju-
tányos haszonbérösszegek, melyekért a kivándorlók földjeiket bérbe adták, jóté-
kony hatást gyakoroltak az otthon maradt szegény nép megélhetési viszonyaira,
az amerikai pénz beözlönése folytán pedig a földek ára nemcsak hogy megóva-
tott a teljes aláhanyatlástól, a legtöbb helyütt jelentős emelkedést ért el. A visz-
szatértek a megtakarított tőkéikkel teljesebb gazdasági felszerelést szerezhetve,
sok esetben virágzó gazdasági existenciát teremthettek maguknak. Lelkületük a
legtöbb esetben előnyös változáson ment át, munkaszeretetük és ügyességük
rendszerint növekedett” (Népszámlálás 1891. I. 109).

A bodrogi közíró jelentése szerint „a járás területén az amerikai ki-
vándorlás távolról sem eredményezi a földművelő és munkásosztály anyagi jó-
létének oly mértékbeni emelkedést, amint az a felvidék tótjai közt constatálha-
tó. A felvidék munkakereső népe között kifejlődött azon nemes verseny, mely az
Amerikában megtakarított keresmény összegét idehaza földbirtok vásárlásába
igyekszik befektetni, s a vetélkedő konkurrenciájánál fogva a paraszt és kisebb
birtokok értékét mesésen magas árakra emelte, itt a Bodrogi közön abszolúte
nem észlelhető” (Zempléni *Levéltár Kivándorlási Iratok* IV. B. 1406).

A tengerentúlra vándorlásra jellemző, hogy erősen regionális jelenség volt. Ez
azt jelenti, hogy a gazdasági tényezők mellett számos társadalmi ok is segítette
vagy akadályozta kibontakozását. A kivándorlási régiók legtöbbször átnyúltak az or-
szághatárokon. Az 1899-1913 közötti években a magyar etnikumú kivándorlók kb.
40%-a az ország északkeleti megyéiből a szlovák régió szomszédságából száрма-
zott: Zemplén, Abaúj, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Ung megyékből. Kiugró kiván-
dorlási központ volt Zemplén vármegyében a homonnai és szinnai járás (Fejős
1980), ahonnan terjedt Alsó-Zemplén magyarlakta területei felé a kivándorlási láz,
mivel „hallja és tudja, hogy a tótság mily rengeteg pénzt szerez Amerikában, hogy
boldogul, hogy gyarapszik anyagilag, mily jólétben van” (Zemplén *megye, Tokaji já-*

rás jelentése. Tezla 2005, 55.). „A társadalmi taszító erők nem egyformán hatotak az ország területén, az intenzitásbeli eltérés az egyes területek eltartó képességének különbségéből fakadt” (Rácz 1980, 112). A kivándorlási régiók egyik jellegzetessége, hogy az ipari centrumoktól viszonylag távol estek, kívül a belső ipari vonzáskörön, peremhelyzetűek, gazdaságilag elmaradottabb területek voltak, mostohább természeti viszonyokkal (Puskás 1982, 31). A földművelésen kívül egyéb gazdasági tevékenységek is teret kaptak, erős volt a demográfiai-gazdasági nyomás, és a belső migrációs hagyományok (Puskás 1982, 101).

A kivándorlás makrostrukturális, többnyire gazdasági okain kívül (szegénység, földéhség, munkaerő-piaci anomáliák) a kutatók hangsúlyozzák az úgynevezett *láncmigráció*, azaz a személyes tájékoztatás mint legfőbb információs csatorna szerepét a jelenség kialakulása és elterjedése tekintetében.

A nagy kivándorlásnak „legfőbb okát azon körülmény képezi, hogy a már itt letelepedettek egymás után írják haza a leveleket, lefestvén az Egyesült Államokat mint arany országot, és buzdítják a sógort, a komát, a testvért, hogy csak bátran jöjjenek, van itt munka és kereset bőven...” (Tezla 2005, 99) Találkozhatunk hajóstársasági ügynökökkel is, akik szintén elutazásra csábították az embereket, de tevékenységük csak ott tudott érvényesülni, ahol már volt kézzelfogható példa, bizonyíték, közvetlen információ is (Puskás 1982, 104).

Egy-egy faluból a kivándorlás bontakozásának menetét nagyban befolyásolta, hogy milyen sikerrel jártak azok, akik először hajóztak át. A sikeresen megtérők esete példává vált, s további kivándorlásra ösztönzött (Fejős 1980, 302).

A fent leírt láncmigráció teljesen jellemző a tárkányiakra is. Alig találkozhatunk olyanokkal, akik teljesen a nagy ismeretlenbe vágta bele. A legtöbben kint levő testvérekhez, nagybácsikhoz, ismerősökhöz vagy hazatért rokonokkal együtt utaztak ki.

A kivándorlási hullám 1905 és 1907 között tetőzött, majd 1911 és 1913 között újra fellendült, amit az első világháború akasztott meg. Hasonló tendenciákat jeleznek Zemplén megye lakosságának ki- és visszavándorlási mutatói az 1899 és 1913 közötti időszakból (Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat 67).

1. táblázat

Év	Kivándorlás (fő)	Visszavándorlás (fő)
1899	4167	949
1900	4953	1223
1901	6771	1342
1902	5603	1842
1903	4529	2789
1904	4933	1871
1905	8923	1417
1906	7624	1965
1907	8235	2834
1908	2401	3425
1909	6114	1042
1910	5522	1279
1911	3555	1925
1912	5265	1406
1913	3992	1454
1899-1913	82584	26763

Fejős Zoltán becslése szerint a kivándorlási statisztikákban szereplő adatok 14-15%-os emelésével jutunk el a helyes adatokhoz, ugyanis a statisztikusok az útleveľforgalom alapján számoltak, így az illegális kivándorlók kimaradtak a kimutatásokból (Fejős 1980, 301).

Az 1921-es bevándorlási törvény a Magyarországról beengedhetők kvótáját 5747, Csehszlovákiából pedig 14 357 személyben határozta meg. Az 1924. évi törvényi keret szerint ez tovább szűkült: Magyarország részére 473, Csehszlovákia részére 3073 személyt engedélyezett (Puskás 1982, 167; Tezla 2005, 21). Az új amerikai törvények lehetőséget adtak a már 1921 előtt kint tartózkodó külföldi állampolgárok családtagjai számára az Amerikába utazásra, a kvótarendszeren kívül. Ez a lehetőség megfontolásra késztetett sokakat további életükrol: a hazatérést válasszák, vagy az új hazában folytassák életüket és egyesítség a családjukat.

A húszas évek gazdasági prosperitását a négy évig tartó gazdasági válság szakította meg (1929–1932). A válság leginkább azokat az iparágakat sújtotta, ahol a magyarok dolgoztak: szénbányászat, acélipar. Megnőtt a hazatérők, visszavándorlók számaránya is, mely a harmincas években meghaladta a kivándorlókét. Később a második világháború újabb prosperitást hozott, a hadiipari termelés felfutása a munkaalkalmakat bővítette, emelkedtek a jövedelmek.

A második világháború után – a „vasfüggöny” felhúzásáig – azok számára volt elérhető az Amerikába település, akik kint születtek, és így amerikai állampolgársággal rendelkeztek.

A kivándorlók abszolút számát tekintve 1913-ig 82 584 fővel Zemplén vármegye az első helyet, az ezer lélekre eső kivándorlók arányában pedig a hatodik helyet foglalta el (16,3%), messze megelőzve ezzel a 4,6%-os országos átlagot (Puskás 1982, 111). A Zempléni kivándorlók 90%-át szlovák nemzetiségűnek véli Sáros Aranka (Sáros 2001, 31).

A Zempléni Levéltárban őrzött 1879-től 1902-ig terjedő összesített jelentés szerint a Bodroglózból 1883-ban indult meg a kivándorlás. Az első évben csak hét főt jeleznek, és ezt az adatot csak 1886-ban egészítik ki újabb hét fővel, ami bizonyára nem fedi a valóságot. 1886-tól 1889-ig vannak további adatok, melyek szerint 1888. július 1-ig a kivándorlás kezdetétől – azaz 1879. augusztus hónaptól – összesen 128 főt regisztráltak. Ezt az adatot csak két év múlva egészítik ki további 241 fővel, majd egészen 1901-ig a Bodroglózból – mint ahogy a fejezet elején már említettük – nem tesznek említést újabb kivándorlókrol. A táblázatot vezető vármegyei köztisztviselő a táblázat mellé hitetlenkedve csak ennyit írt, hogy „hiszi aki akarja”. A nemleges jelentéseket csak 1901-ben egészítették ki, mely szerint 1879 óta a Bodroglózból összesen 3520 egyén vándorolt ki. 1902-ben további 327 főrol tesznek említést.

Legényei Bodnár Péter munkájából tudjuk, hogy Nagytárkányból a kivándorlás 1886–87-ben kezdődött és – az 1903-ig terjedő időszakot nézve – a legnagyobb mértéket 1900 és 1903 között érte el (Legényei 1903, 27). A levéltári iratokban csak elszórtan, egy-egy rövidebb időszakban találunk a nagytárkányi kivándorlókról jelentéseket. Eszerint 1887-ben Nagytárkányból 1 nő és Kistár-

kányból 2 férfi kiutazását, míg 1890. december 1. és 1891. február vége között Nagytárkányból összesen 5 fő kivándorlását jelezték. 1901-ből az éves összesítő lapon 103 nagytárkányi kivándorlóról értesülünk (Zempléni Levéltár Kivándorlási Iratok IV.B. 1406.458. doboz). Legenyei 1902-ben végzett felmérése idején Nagytárkányból 140 kivándorlót jegyzett fel, ami az akkori összlakosság 12,5%-a volt (Legenyei 1903). Ugyanekkor a szomszédos Agárdról 177 fő, míg Kistárkányból 70 fő, Bélyből 78 fő vándorolt ki. A legtöbbben Leleszből mentek el: 337 fő, míg a legkevesebben Kaponyáról, ahonnan csupán 6 fő vándorolt ki.

Egy érdekes adattal találkozhatunk még erről az időszakról. Egy kimutatás szerint a Nagytárkányt is ellátó bélyi postahivatalon keresztül 1887-ben Amerikából 3903 Ft 40 kr érkezett (Zempléni Levéltár Kivándorlási Iratok IV.B. 1406.457. doboz).

A Zempléni Levéltár 1879–1903-ig terjedő iratanyagát átnézve az egyéni útlevélkérelmek között nem találtunk nagytárkányi adatokat. Az ezután következő évekről sincsenek további adatok a Zempléni Levéltárban, így az országos statisztikákból tudunk csak informálódni. (Lásd 1 sz. táblázat)

Az országos statisztikai összesítés szerint Zemplénből csaknem kétszer annyi férfi vándorolt ki, mint nő: 63,2% és 36,8% (Borsos 2000, 173). A kivándorló nők aránya 1907 után növekedett, majd közvetlenül az első világháborút megelőző években hirtelen felszökött ez a mutató (Puskás 1980, 82). A nemek szerinti megoszlás tükrözi a kivándorlási folyamat állandósulását, mely jelenség mögött legtöbbször a családegyesítés szándékát találjuk. Szintén ezt támasztja alá, hogy ugyanekkor nő a gyerekek és az idős korosztály kivándorlása is.

A statisztikai felmérések azt mutatják, hogy a kivándorlók jelentős százaléka a fiatal korosztályhoz tartozott. A bevándorlási hivatal Interneten elérhető részleges adatai alapján 16 éves kortól 42 éves korig szóródik a nagytárkányi munkavállaló kivándorlók életkora (www.ellisland.org).

A kinti munkavállalás célja a fiatalok esetében a házasság megalapozása, az itthoni egzisztencia megteremtése volt, amely történhetett a házasságkötés előtt vagy fiatal házasként, közvetlenül utána is. A házasság előtt nemcsak leányok, hanem kb. a 16 éves korukat betöltött lányok is utaztak a tengerentúlra, hasonló céllal. Nehéz életet vállaltak az Amerikát megjárt lányok, mivel a nagylányságuk korát már nem szabadon, hanem kemény munkával töltötték, és ha a házasságkötés után a férjük újból kiment, akkor egyedül maradtak a gyerekekkel és a földdel. Egy ilyen sorsot megélt asszony ekképpen figyelmeztette a lányát: *„Anyám azt mondta, hogy azt a kenyeret, amit ő evett, meg ne kóstoljam, mert se fiatalasszony nem volt, se lány nem volt, mert hát a férje alig volt itt vele, elment”* (Adatközlő 6).

A családfő – akár a házasságkötés után rövid idővel – útnak indult, meg sem várva az első gyermek megszületését, vagy majd hazatérve a további gyermekek születése után is egy-két hónappal elutazott, és sokszor a gyerekek évekig nem is látták édesapjukat. Előfordult az is, hogy nemcsak az apja, hanem az anyja is itthon hagyta a gyermekét a nagymamára vagy testvérré, unokatestvérré. *„A szükség törvényt bont”* – summázták a régiek.

A kivándorolt tárkányi legények és leányok között az udvarlás és ismerkedés és az azt követő házasságkötés messze a szülőfalutól is megtörténhetett. „1914-ben, mielőtt a háború kitört volna, édesapám és édesanyám is kimentek külön-külön az Egyesült Államokba. Apa ment a szüleihez, anyám pedig a bátyjához ment a nagyapával. Tehát a nagyapa ment a fiához. No és akkor ott összeismerkedtek, megházasodtak, megszületett a fiuk, és hároméves volt a hajón, amikor hazajöttek Amerikából. Tehát 1914-től 1921-ig voltak a szülők ott. Én 1922-ben itthon születtem, és 11 hónapos voltam, amikor az édesapám itt hagyott bennünket és visszament Amerikába. Majd hatéves koromban láttam először az édesapámat, amikor utána kimentünk mi is” (Adatközlő 6).

Fejős Zoltán megállapítása szerint „a kivándorlás az objektív taszító- és vonzóerők egyidejű jelentkezése következtében, a közösségek kultúrája szabta normák, értékek szűrőjén keresztül, egyéni elhatározás alapján bontakozott ki” (Fejős 1980, 306).

A kortársak 1903-ban számos okot felsorakoztattak, melyben a bodroghközi nép problémáit látták (Legenyei 1903). Elsőként említik a rossz birtokviszonyokat, azaz a nagybirtokok szorításában növekedni nem tudó paraszti birtokok kilátástalan helyzetét, másrészt a parasztság kereseti lehetőségéhez képest aránytalanul nagy és továbbra is növekedő közterheit, adóit, a csekély munkabérek és munkaalkalmakat, a téli kereseti lehetőség hiányát, a részesműveléshez kapcsolódó mellékszolgáltatások rendszerét. Többen említik a nép eladósodását az uzsorások felé, mely egész Zemplénben komoly problémát jelentett. A dohánytermelés állami monopóliummá válása során egy korábbi jó kereseti lehetőségtől is elesett a századfordulón a bodroghközi nép. Mindezeket tetézte a gabonaneműek alacsony ára, a rossz termésátlag és a sertésvész.

Akit nem a szegénység űzött, hanem Legenyei Bodnár szóhasználatában „a meggazdagodási vágy rugói” vagy akit a „meggazdagodási viszketegség” hajtott, azok számára kecsegtető volt az Amerikából hazaküldött sok pénz, a nagyobb munkabér és a kinti jobb minőségű élelem. Míg itthon viszonylag szegényes, egyszerű ételeket fogyasztottak, Amerikában jóval több húst ettek, a változatosság, az új ízek különlegessé tették az élményt. Még a hatvanas években kint járt rokon látogató is felelegette, hogy Amerikában a habart ételek helyett csak húst ettek, azt is nagyon változatosan. „*Ott csak a hús megyen: bárányhús, disznóhús, válogattak a húsban, most ilyet főznek, most olyat*” (Adatközlő 2).

Legenyei Bodnár munkájában a kivándorlás helyi okai a Nagytárkányból érkezett válaszok szerint a következők voltak. „Nagy-Tárkányban a földbirtok csak 2 holdat jelent átlagban, közlegelőjük nincs, amit a bérlőktől jó drágán bérelnék, júniusban már nincs rajta fű; földet részben nem kapnak, de nem is vállalnak, mert rossz a termés és súlyosak a mellékszolgáltatások. Van visszavándorlás, de jelentéktelen, mivel visszavágnak. Osztatlan közös birtokállapotok – tulajdonostársak kielégítése végett mennek ki Tárkányból” – jegyzi fel a sok adósság, építkezés, silány kereset és vagyonszerzés mint okok megjelölése mellett (Legenyei 1903, 27).

A kiváltó okok mellett számolnunk kell a kivándorlók céljaival is. Ez elsődlegesen nem a hazától való elszakadás volt – ahogy ezt a fogalom sejteti –, ha-

nem az itthoni élet megalapozása, a család fenntartásához szükséges megfelelő birtoknagyság kialakítása, a gazdaság felszerelése. A homonnai főszolgabíró is kijavította a fogalmat 1900-ban kelt jelentésében a zempléni alispánhoz: „nincs mód, erő és hatalom, hogy az amerikai kivándorlásnak, helyesen a pénzszerezés végett való kimenetelnek eleje vétessék” (Zempléni Levéltár Kivándorlási Iratok IV.B. 1406).

Az útra kelés egyik legfőbb célja tehát a megszerzett pénzen való itthoni földvásárlás volt. Láttuk, hogy a bodrogi parasztság földhiányát leginkább a nagybirtokok okozták. Az amerikai pénzen történő földvásárlások ennek ellenére általában a paraszti földbirtokok között bonyolódtak, csak az 1898-as agrárszocialista mozgalom után nyílt néha lehetőség a nagybirtokokból való földvásárlásra. A szántók és rétek mellett a *belhely*- (házhely-)vásárlás és az építkezés tartozott még a legfontosabb célok közé. *„Kimentek a régi öregek, pénzt keresni Amerikába...”* Így sommázták a mai öregek az amerikai kivándorlás lényegét. *„Amerikába kimentek földet vásárolni, mert Amerikában jól fizettek, a dollár az mai napig dollár, abban az időben meg igen jó volt a dollár. Két-három évet kint voltak, úgy jöttek haza, oszt akkor földet vettek. Itthon voltak egy évet, vagy meddig, hogyha elfogyott a pénz, visszamentek, akkor megint gyűjtöttek pénzt, akkor megint hazajöttek”* (Adatközlő 3).

„Apukának volt 32 hold földje, örökölt is hat holdat a nagymamától, de többít ők Amerikában megvették, ezt a belhelyt is. Kintről küldték a pénzt és a nagymama vette a földeket” (Adatközlő 7).

„Letudtak Amerikában egy két évet és meggazdagodtak, mert akik itt gazdálkodtak, azok éppen, hogy tudtak élni, mert nem volt munkahely. Akkor nem volt vasút Csernyőben, ahol ötezer, meg nyolcezer ember dolgozott a vasútnál” (Adatközlő 2). *„Ott keresett annyi pénzt, hogy onnan hozta a ház árát, úgy építette.”*

A fenti célok alapján érthető, hogy miért kapcsolódott a kivándorlás jelenségéhez a megtakarított pénzek hazaküldése. Sokan nem egyszerre hozták haza magukkal az összespórolt pénzüket, hanem folyamatosan segítették az itthon maradt családtagokat, vagy irányították távolról az építkezést, a földvásárlásokat.

A kivándorlók céljai között szerepelt az osztatlan közös birtokállapotok megszüntetése, a tulajdonostársak kifizetése, a közös udvarokról való menekülés, a saját belhelyen, önálló lakás kialakítása. A két világháború közötti időszakból, amikor a századelőhöz képest több lehetőség nyílt itthon is a parasztgazdaságok számára a piacra termelésre, megtörtént Nagytárkányban ennek az ellenkezője is: az itthon maradt testvér fizette ki az Amerikába férje után öt gyermekével kiutazni szándékozó nővére jussát hitelből. Az asszony férje már Amerikában volt, három nagyobb gyermekükkel. *„1930-ban nősült apám, és én úgy emlékszem, hogy ugyanabban az évben eljött Julcsa néni, apámnak az egyetlen nővére és az apámat megkérte, hogy öcsém, ha most ki tudnál fizetni a jussból, akkor most ki tudnék jutni Amerikába a családommal. És én, míg élni fogok, soha nem felejttem el neked. Nem volt pénzünk, és édesanyám azt mondta, hogy hát tessék ide figyelni, Julcsa néni, dohányt termesztünk és kérünk valakitől kölcsönt és kifizetjük magát, hogy tudjon kijutni a családjával Amerikába. Rögtön*

anyám gondolta is, hogy kihez megy el a faluba, aki ki tudja segíteni, és kifizeték, nem tudom már mennyi pengő volt az, és igen sírt Julcsa néni, leborult az asztalra, hogy öcsém, ennyi kölcsönt felvettél, hogy én kimehessek Amerikába, mi lesz veletek, hogy fogtok megélni. Bátrak voltak, szerettek dolgozni és megcsinálták, úgyhogy ő ki tudott jutni” (Adatközlő 4).

A kivándorlást indukáló szubjektív indítékok Nagytárkányban is fellelhetők. Volt olyan asszony, aki iszákos urától akart szabadulni. Kiutazott, majd mikor anyagilag biztosítva látta jövőjét, két gyermekét is kivitette. Férjétől nem vált el, csak elköltözött. Később a lánya szerette volna az édesapját kivitetni maguk után, de ő inkább maradt a faluban.

Azokban a családokban, ahol több gyermek is felnőtt, a családfő beosztotta a család munkaerejét, egy-egy fiát itthon tartotta, míg a harmadikat segítette szerencsét próbálni az Újvilágban. „Mikor Menyus bátyja mint fiatal fiú azt mondta, apám én kimennék Amerikába, mennek Bélybűl is, erről is, arról is, én kimegyek. Azt mondta neki nagyapa, jól van, fiam, még két fiam marad itt, mert négy fiú volt nagyapának. Hát a Józsi meg a Feri itt marad, te elmegy, de ha egy kicsivel jobb lesz, mint itthon, ne gyere haza, de ha nem lesz, rögtön írdjál és küldöm a pénzt és gyere haza akkor. Hát azt mondta Menyus bátyja, két évig voltam kint, akármelyik zsebembe nyúltam, mindbe pénz volt, hát úgy gondoltam, én nem jövök haza” (Adatközlő 1).

Jellemző volt az is, hogy nemcsak egyszer, hanem akár többször is megjárta Amerikát, mint pl. Vaszyly István, aki „hatszor úszta át” a tengert – azaz háromszor is megjárta az Újvilágot.

A kivándoroltak társadalmi helyzete a falun belül különböző volt. A jó gazdák azért mentek, mert megtehették, a szegényebb gazdálkodók pedig azért, mert nem láttak más utat a szegénységből való kiemelkedésre. Föld nélküli szegények, uradalmi cselédek kivándorlásáról nem tud a helyi emlékezet. A kivándorlás jelensége egyértelműen a gazdatársadalomhoz kötődik. Aki kiment, azért ment ki, hogy hazatérve földet vegyen és önállóan gazdálkodjon.

A paraszti földművesmunkához azért is tértek vissza, mert a biztos megélhetést akkoriban az jelentette. „Harminc hold földje volt nagyapának, és hát abba gazdálkodtak és szépen megéltek.

Nagyapa ezt mondta: – Fiam, ha ott nem lesz jobb neked, mint itthon, gyere és én rögtön küldöm a hajójegyet neked. Akkor ez nem volt gond a családban, mert nagyon jók voltak ezek a gyerekek, mind a négy fia nagyon jó volt nagyapának” (Adatközlő 1).

„A nagymamának – akinek kiment két fia – fizetett első helye volt a templomban, a nagyapa meg halottbíró volt. Nem a szegényebbek közé tartoztak” (Adatközlő 13).

A másik végletről is vannak beszámolók. „Mesélték a szüleim, hogy a mezőn dolgoztak és kint kapáltak a mezőn, és akkor látták, hogy az egyik bácsi megyen, a bot a vállán, a bakancs ráakasztva meg egy tarisznya, mezőtláb. Kérdezik, hogy: – Sándor bácsi, hát maga meg hova megy? – Megyek már Amerikába. – És csak így? – Hát mit csináljak, hát muszáj menni, család van, el kell a gyere-

keket tartani valahogy. Ez így volt, ezt rengetegszer hallottam a szüleimtől, meg más idős embertől is. Kérdezték tőle, de hát nem sajnálja a szülőfaluját, az országot, a családját, nem szereti? – Szeretem én, mert ha lehetne, egy zsebkenőbe bekötném és betenném a zsebembe és magammal vinném”(Adatközlő 4).

Nagytárkányból a kb. 20 családból álló zsidó közösség sorsáról kevés információval rendelkezünk. Tudjuk, hogy néhány család már a második világháború előtt kiment Amerikába, míg mások csak 1947–49-ben. Nagyon valószínű azonban, hogy az ő esetükben teljesen más indítékokkal és célokkal kell számolnunk.

Természetesen a legnagyobb gazdák nem mentek ki Amerikába, ugyanúgy, ahogy a nagybirtokosok vagy vármegyei tisztviselők gyermekei sem látták az óceánt és a tengerentúlt (Bodnár 1998, 23).

A kintiek boldogulásukat erős munkamoráljuknak, kitartásuknak és vállalkozó kedvüknek köszönheték. Aki be tudta osztani a kemény munkával keresett pénzt, spórolósabb volt, az könnyebben ért el eredményeket. *„Amerikában is vannak nagyon szegény emberek, mert Amerikában minden héten fizetnek, hétvégén és van, aki megkapta szombaton és hétfőn fűtől menni, meg megissza. Ilyeneket mondott a nagybátyám, hogy ne gondold, hogy kimentem Amerikába, oszt adtak egy gereblyét a kezembe, hogy húzzam össze a dollárt. Nem, meg kellett érte dolgozni. Az üzem segített és meg kellett mutatni, hogy én egy gerinces ember vagyok, de ha nekem azt mondta az én mesterem, hogy így legyen, Menyus, akkor annak úgy kellett lenni, de ha én odapofáztam vón, akkor én sehol nem volnék. És ott dolgozni kell. Mikor hazament, azt mondják, mindig ült a kisépjére, meg voltak ezek a tuja-fák neki, több ezer a kertben és ő azt kapálta, kiszedte és eladta. Hát azt mondta apu, Miért csinálod Menyus? Hát életünkben mindig dolgoztunk, a két kezünk után volt mindenünk, és csak azután van. Fiuknak lakást vettem, mindnek kocsit vettem, szépen megnősültek. Az egyik fia hajómérnök, a másik meg repülőmérnök. Mindnek megvan az iskolája, mérnökije. S azt mondta, amikor nősültek, én nagyon szép pénzt adtam nekik”* (Adatközlő 1).

Ma talán csodálkozunk azon, hogyan tudtak egy ilyen távoli országban csak a munkára és a pénzgyűjtésre koncentrálni. Keveseknek jutott eszükbe, hogy megismerjék az országot. *„Egyedül egy ember volt, aki nem hozott pénzt, az apósom mesélte. Akkor volt kint Amerikában, mikor apósom. Hányszor mondta neki, hogy Pista, nem ezért jöttünk. Hát ő meg akarja Amerikát ismerni, meg is ismerte, és új házat nem is épített. Ottan felélte a pénzét. Ha akarják, hogy jöjjön haza, akkor küldjenek neki pénzt, mert nincs utiköltségre pénze. Mindig ezt mondta az apósom. Még legényember volt, fiatalabb volt, mint apósom pár évvel.”*

Legényembereken kívül a családosok közül is volt, aki kint maradt, és itthon hagyta végleg a családját, ahogy a faluban mondják: *„elpártolt a családjától”*. Emögött azonban bonyolult családi történetek és indítékok húzódtak meg. *„A nagypapa hazajött többször is, amíg anyu meg nem született. Hazajött, született egy gyerek, majd visszament. Anyu volt a negyedik gyerek, és mikor anyu megszületett 1927-ben, utána már nem jött többször haza. Hívta ki a nagymamát, de az nem hagyta itt az öreg szüleit. Talán a hajójegyet is megvette a nagyma-*

ma, és menni kellett volna a gyerekekkel a nagypapa után, de itt voltak az öreg szülei és senkijük nem volt. A többi gyereke merre volt, nem tudom, ő volt a legkisebbik, a nagymama és nem ment aztán. Azután már csak levelet küldött, de pénzt nem, majd amikor megtudta, hogy az egyetlen lánya (négy gyerek volt, de három meghalt) hozzáment az ellenségének fiához, utána még levél se volt” (Adatközlő 12).

A kivándorlók számára nem jelentett akadályt az ismeretlen idegen nyelv. „Földiekhez” utaztak ki, rokonokhoz, ismerősökhöz, akik segítettek munkát keresni. Magyar kolóniákon laktak, a kivándorlók ugyanis nem szóródtak szét Amerikaszerte, hanem a keleti part nagy iparvidékén nagyjából egy tömbben hoztak létre zárt nemzeti közösségeket. A munkavégzés során pedig csak minimális nyelvismeretre volt szükség. A több évet kint élő amerikások közül sem mindenki sajátította el tökéletesen az angol nyelvet. Minden faluban számon tartották az angolul jól tudókat. Így volt ez Nagytárkányban is. A két háború között Sipos Pál volt, aki fordította a leveleket, írta a kérvényeket vagy tanította a kiutazni szándékozókat angolul. Később Tárcai Antalné Lukács Ilona – aki 6 és 9 éves kora között volt kint Amerikában – vette át a szerepét, egészen a mai napig.

Az utazáshoz szükséges volt az útlevél megszerzése. Ehhez igazolni kellett azt, hogy az illetőnek nem volt állami és községi adótartozása, nem állt katonai szolgálat előtt, és nem folyik ellene bűnvádi eljárás. Az útlevél megszerzése ezért általában hosszadalmas folyamat volt, és pénzbe került. Ennél sokkal egyszerűbb volt a kivándoroltak által hazaküldött útlevéllel kiutazni. Egy útlevéllel egy évben akár hárman-négyen is kijuthattak, ha hasonlítottak egymásra.

Sokan mentek a Bodroghözből útlevél nélkül is Amerikába. Hogyan volt ez lehetséges? A kivándorlókat szállító hajóstársaságok tájékoztató füzeteket terjesztettek, amelyekben az utazással kapcsolatos tudnivalókat ismertették. Vidékünkéről legtöbbször Galícián át, a német kikötővárosokon keresztül hajóztak el Európából. Ebben az irányban útlevél nélkül is át lehetett szökni a határon, és a hajóstársaságok Bréma és Hamburg kikötőiben útlevél nélkül is felvették a ki-vándorolni szándékozókat (Fejős 1980, 302).

Az útlevélre igazából csak az Oszák–Magyar Monarchia és Németország közötti határon volt szükség. Itt azonban a fizetett kivándorlási ügynökök és beépített vasúti alkalmazottak által alkotott embercsempész szervezet segítségével lehetett átjutni. Az első világháború előtt Királyhelmeceen egy Klein nevű bádógos szervezte a szökéseket, az útlevél nélkül kiutazóknak. Érdekletesen írja le 1900. május 2-i jelentésében mindezeket a homonnai főszolgabíró: „Hiába minden közbelépés, népünket a tömeges amerikai kivándorlástól visszatartani nem lehet még kevésbé az által, hogy útleveleik ellen akadályok gördítenek, mivel nap-nap mellett folyton mennek s tízszer annyian útlevél nélkül, mint útlevéllel. Az útlevélügyek késedelmes elintézése feletten káros a népre, mivel kétszer-háromszor is visszatérítik Kassáról, Budapestről, Zsolnáról, Otviczinből, de negyedszer mégiscsak kimegy. Ez azonban négyszeres útiköltségébe került, úgy-hogy egy évig jól kell ott dolgoznia, hogy ezen költségeit bekeresse. Ügynökök vesznek Bécsig való elkísérésig egyesektől 80–100–120 koronát, ezeket elfog-

ni nem lehet, mivel most nem akarom előadni, hogy miért, csak annyit mondok, hogy az ügynökök velük többnyire marhaszállító kocsiban mennek Bécsig. Szíveskedjék csak a tekintetes alispán úr felkérni ő nagyméltóságát a belügyminiszter urat, utaztasson Mezőlaborctól egyelőre csak Mihályiig és Kassáig titkos rendőröket minden vonaton és meglátja, hogy mi történik a vasúton. Éppen ma hallottam, hogy a kalauzok még le is ólmozzák azon kocsikat, hol elhelyeztetnek a kivándorlókat. Különben ha Legenye-Mihályiban a csendőrség az állomásfőnökkel és Saújhelyben az ottani rendőrség minden innen érkező vonatot átkutatná, még a teherkocsikat is, bizonyára elfogná az ügynököket, s a kivándorlókat. Most csak azok tartóztatnak fel, kiket nem kísérnek ügynökök, s így másoknak nincs abból hasznuk. Itt ha egyes tudva levő ily ügynökök ellen eljárás tétetik folyamatba, nem lehet ellenük bizonyítani, mivel a nép hálás irántuk és javukra vall, el nem árulja őket” (Zempléni Levéltár Kivándorlási Iratok IV. B 1406).

Majd másutt így ír: „az Americába vándorlás ismét élénkebben foly ösmeretlen ügynökök közvetítésével, akik a kivándorlókat többnyire Gácsországon át szállítják, s így az ügynököket mint a kivándorlókat a vasúton elfogni alig lehet, mert az ügynökök szoros összeköttetésben állnak az egész vonalon a Porosz határszélig a vasúti kalauzokkal.”

Ha elfogták az illegális kivándorlókat, rendszerint a pénzük elvételével büntették őket a hatóságok. Egy brémai német utazási cég ezzel kapcsolatban többnyelvű röpiratban figyelmeztette és látta el jó tanácsokkal a kivándorlókat. A hibás magyarsággal írott dokumentumot eredeti írásmódja szerint közlöm:

Hirdetés!

Magyarnak vagy Tótnak ami kivándorolni kedve van, már atúl halóttak hogy a Hatarón revidálnak, és a Pénst a néptől elvизnek, és akór úgy háza Küldeneg.

Eztet elkerülni a Hatarón akor csak 15 fort kel maganal hadni, hogy lehet vasúti kartja Oderbergtül Brémaik vagy Oswincstül Brémaik kivaltani, és a masig Pénst kerülbélül 70 fort. előre hazatül Postaval Brembe a F. Missler, úrhoz küldeni, mert neki van a Felsőges engendmény hajóiroda Wasúti útza 13 és 14 Bahnhofstrasse 13 és 14, Bremen.

A Póstara kapja Rezepist, és erre kapja F. Missler úrnal Brembe a penst visa ha rezepist megmutatja de 70 forint kel Brembe küldeni mert ha amerikaba győnek akor kel valami Penst mutatni, mert lehet hogy onét viza is küldenek.

A F. Missler úr van engedmén a Váróstül a nép Amerikaba küldeni, és van neki a Varósnál egy kezesség 15,000 Markot hadva, akor nem kel félni hogy a Pénst nem bistos vagy hogy nem kapja viza.

(Zempléni Levéltár Kivándorlási Iratok IV.B. 1406)

A nagytárkányi kivándorlókat szekérrel vitték ki a bélyi vasútállomásra, ahonnan vonattal utaztak tovább. Mikor elindultak a faluból, szokás volt a búcsúnótát énekelni. „*Hollik János már másodszor is ment, de a felesége nem akarta engedni. Elment érte a kocsí, hát felhajtott az udvaron. No azt mondja az ember*

a kocsisnak: Addig ne indulj sehova, míg a nótámat el nem danolom. No, a felesége sírt, ott volt mellette, akkor eldanolta:

*Bús fellegek vándorolnak az égen,
maradásom nincsen e nagy vidéken
az van írva a bús felhőre
Isten véled szülőföldem örökre*

*Szülőföldem határidat itt hagylak
Csak még egyszer tornyaidat láthassam
Sugár torony ne nézz, ne nézz utánam
Ne csalogass jól tudod hogy hiába*

Na azt mondja, Gyi! Most mehet le. Ez volt az a nótája annak az embernek, mikor ment ki Amerikába” (Adatközlő 2).

Az 1947-ben kivándoroltak nótája a La Paloma volt (Midón Havannában hajóra szálltam...).

A második világháború előtt a kivándorlók hajóval tették meg a hosszú utat az Atlanti-óceánon. Az utazás a XIX. század végén két hétig is eltartott, majd le rövidült egy hétre, míg a harmincas években – a gyorsabb hajókkal – már négy nap alatt is átszelték az óceánt. A kivándorlók rendszerint a fedélközön, azaz a hajó gyomrában utaztak, a harmadosztályon. A fedélzetre csak néha tudtak feljönni. *„Végig bent kellett lenni a hajóban, de minket úgy dobált a hullám, mint egy dióhéjat és hál istennek azért szerencsésen kiérkeztünk, úgyhogy nem volt semmi baj. No és mán hazafelé osztán gyönyörű idő volt, úgyhogy állandóan a fedélzeten voltam”* (Adatközlő 6).

A hajójegyet általában kölcsönből vagy jószágeladásból fedezték. A munkába állásuk után első dolguk volt a kölcsön törlesztése. Akinek nem tellett a hajójegyre, az sem ijedt meg. Az utazás árát ledolgozta a hajón, beállt fűtőnek.

A hajók többsége a New York melletti szigeten, Ellis Islandon kötött ki. Az első világháború előtt volt olyan nap, hogy 10 000 ember érkezett Európából. Korábban a kivándorlók kihajózási helye a Manhattan sziget csúcsán elhelyezkedő Castle Garden volt. Ennek magyarosított nevét, a „keszegárdát” használták a kivándorlók az Ellis Islandre is, ahol megtörtént az orvosi vizsgálat, majd a bevándorlási tisztviselők kérdéseinek kellett túljutniuk. *„A legalattomosabb kérdés a következő volt: Ígért-e önnek valaki munkát Amerikában? – mert csak munkaképes ember léphetett amerikai földre, de a szerződéses munkások importálását tiltotta a törvény. A legjobb válasz a fenti kérdésre tehát az volt, hogy: Munkát akarok keresni – még akkor is, ha a rokonok vagy ismerősök már gondoskodtak az újonnan érkezőnek munkaalkalomról”* (Tezla 2005, 91).

A többséget a hatóságok alkalmasnak találták, és beeresztették az országba, de a kitoloncoltak szörnyű sorsa miatt a „könnyek szigetének” is hívták az Ellis Islandet.

Amint megérkeztek a bevándorlók, első dolguk volt a viseletük lecserélése és a polgári külsőségek felvétele. *„Amint kiteszik hazulról lábukat, levetik a gubát, kurta szoknyát, a férfiak polgári ruhába bújnak, a nők kalapot vesznek, hosszú szoknyát, s első dolguk partraszálláskor, hogy lefényképeztessék magukat s hazaküldjék a fényképet”* (Legenyei 1903). Ezzel az amerikai társadalom megvetését akarták elkerülni, mivel az új amerikusokat *Greenhornnak* (zöldfülű) vagy *hunkynak* csúfolták (ez a *monkeyra*, magyarul a majomra rímelt).

A megérkezetteknek első dolguk volt egy rokont, falubeli földit, esetleg a Bodroghözéből más ismerőst a levélben elküldött cím alapján felkeresni, a szállás végett. Közismert az ún. burdos szállás (boarding house) az irodalomból. A burdos ház lakói többnyire rokonok, barátok voltak, vagy egyazon faluból kivándoroltak, akik közös háztartásra társultak (Puskás 1982, 213). A kollektív szálláson megválasztották a burdos gazdát, aki rendszerint olyan férfi volt, aki feleségével volt kint. *„Ennek kötelessége a beszerzés, az élelem fizetése és az elszámolás. Minden hónap végén a csoport minden egyes tagja egyformán fizeti az összes kiadás ráeső részét, plusz 1,5–2 \$-t a burdos gazda feleségének”* (Bulletin... 1907).

A burdos asszony vezette a ház életét: mosta, vasalta 10–15 férfi ruháját, takarított, főzött rájuk, és elkészítette az ételcsomagokat a különböző műszakban dolgozók részére. Mindezek mellett elláthatta a bank funkcióját is: gyűjtötte és megőrizte a munkások megtakarított pénzét. A burdos ház lényege – a kivándoroltak szavaival – a koszt-kvártély, azaz a szállást és étellemezést a kivándorlók közössége együtt oldotta meg. Ez a sajátos rendszer volt a leginkább gazdaságos és tette lehetővé a kint tartózkodás céljának elérését: feszített munkatempó mellett a legtöbb pénz összegyűjtését. A kivándorlóknak a gyárakban eltöltött napi 10 óra munka mellett alig volt szabadidejük, azt is leginkább pihenéssel töltötték. A szabadidőt többnyire izoláltan töltötték saját közösségükben, a visszatérni szándékozók nem integrálódtak a kinti társadalomba. *„Apám burdos volt, volt egy család, aki főzött rendesen, sokszor mondta, hogy a többi ment mulatni, ő meg inkább vállalta a munkát, úgyhogy a sütőben találta a vacsorát, sokáig dolgozott, nem jött haza vacsorára, hanem túlórázott. Azt hiszem, magyar családnál lakott”* (Adatközlő 11).

Önálló lakást bérelni csak az tudott, aki már többször járt kint, megismerte a helyi viszonyokat és biztos munkája volt. Volt olyan család Tárkányból, amelynek sikerült azt elérnie, hogy burdosokat nem tartottak, de ezt megelőzte a szülők többszöri amerikai kiutazása, s amikor már az egész család – gyerekekkel együtt – kint tartózkodott, akkor éltek így, a harmincas években.

A kivándorlók megismerték a vécével és fürdőszobával is felszerelt lakásokat. Olyan házban is laktak, ahol nem volt beépített kád, csak egy nagyobb lávór, a folyóvíz mellett.

Jellemző a tengerentúli munkavállalókra, hogy az itthon paraszti munkát végző emberek odakint csak a legritkább esetben végeztek hasonló munkát. Legtöbbször az iparban vagy a bányászat területén helyezkedtek el, a nők pedig a könnyűipar területén vagy cselédként találtak keresetet.

A bevándoroltak zömének úti célja Amerikában a négy keleti ipari állam volt: Pennsylvania, New York, Ohio és New Jersey (Puskás 1982, 187). A szlovákokkal együtt érkező magyarok első csoportjai a Pittsburgh környéki bányatelepekhez áramlottak az 1880-as években. A bányavállalatok és acélgyárak ekkor szállították, főleg a Missler német hajóügynök-céggel, a kivándorlókat Magyarországról (Puskás 1982, 188). Pennsylvániában ekkor számos kisebb bányatelep létezett, az ún. place –, „plészek”.

A pennsylvániai bányaplészekben való pénzkeresés a kivándorlás korai szakaszára volt jellemző. Talán ezért van az, hogy kevés olyan emberre emlékeznek Nagytárányban, aki bányában dolgozott. A nehéz és veszélyes munka ugyan jobban jövedelmezett, mint a gyári, azonban a gyakori bányabalesetek sokakat visszatartottak a föld alatti munkától. Pennsylvániában a legtöbb magyar nyelvű lakost Philadelphiában találták 1920-ban: 8060 személyt. Ebben az államban McKeesport volt még ismertebb magyar település (Puskás 1982, 188).

1900 és 1910 között a magyarok fő kivándorlási útvonala az Ohio állambeli Lorain mellett Cleveland volt, melyet „amerikai Kecskemétnek”, „amerikai Debrecennek” sőt „Kis-Magyarországnak” is neveztek. Itt két vasgyárban találtak leginkább munkát az emberek (Puskás 1982, 190).

Perth Amboy New Jersey állam egyik legnépesebb települése volt, ahol munkaalkalmat a vas-, drót-, és rézgyárak, valamint a szivargyár és vegyészeti gyár kínáltak. New Jerseyben ezen kívül Trentonban a Roebling-féle drótygyárakban dolgoztak magyarok, továbbá Passaic vett fel sok női munkaerőt, gumi-, gyapjú-, szövő-, selyem- és viaszosvásongyáraiba. New Brunswickben leginkább a bőr- és szivargyár, a pléh- gumi-, gomb- és papírgyár, majd a Johnson&Johnson vegyészeti gyár dolgozói voltak magyarok. Woodbridge-ben az agyagbányákban, míg Carteretben az acél-, műtrágya-, rézgyárakban és széndokkokon találtak sokan munkát (Puskás 1982, 194).

Connecticut államban a legnépesebb magyarok által lakott település Bridgeport volt, ahol vas-, autó-, és gépgyárakban dolgoztak (Puskás 1982, 194).

A nagytárányiak leginkább New Jersey államban kerestek munkát. Perth Amboy, Trenton, Carteret, Newark, New Brunswick, Cromen, Darion, Keasbey voltak azok a városok, amelyekről tudjuk, hogy ott éltek és dolgoztak. Connecticut államban Bridgeportban, Pennsylvániában pedig McKeesport városában jártak. Perth Amboy volt talán az a város, ahol a legtöbb nagytárányival találkozhatunk. A két részből álló város perthi részét magyarosítva Pestnek nevezték. *„Hol voltál? Voltam Pesten. Hova mégy? Megyek Amboyba.”* – kérdezték egymástól. A városban a magyar negyed a „pesti” oldalon volt, a római katolikus templom körül.

A nagytárányi férfiak is veszélyes gyárakban dolgoztak leginkább, például azbeszt- vagy ólomgyárban, ahol a legtöbb munkás egészségét megtámadta, elkezdte az anyag, amellyel dolgoztak. *„Soknak megtámadta a gyomrát, apámnak a fülére gyött – mindig úgy hámlott a füle. Mindig azt mondta, úgy hámlik a fülem, mint a kígyó.”* (Adatközlő 6.) Tárci Imre téglagyárban dolgozott Perth Amboyban a húszas években. Mások vasgyárban, vasöntödében, lemezgyárban,

csavargyárban kaptak munkát. *„Aki kiment, keresett állást, mentek, jelentkeztek: A gyárak elibe mentek és akkor kijött az a bász (boss), a munkavezető, most magát jónak látja, a másikat nem, a harmadikat igen, így szedték őket, apuka úgy mondta. És akkor bevitték, és ha bevált, megfelelt munkásnak, akkor megmaradt, ha nem, akkor elengedték. Három napig vagy meddig volt ez a helyzet, a próbaidő”* (Adatközlő 7).

A nehéz és veszélyes munkákhoz sokszor kapcsolódtak kisebb-nagyobb, sőt végzetes balesetek is. A bányákban a metánrobbanások és bányaomlások szedték áldozataikat. Az acélgyárakban a forró acél miatt, másutt a veszélyes gépek kezelése, a nehéz áruk mozgatása közben szereztek sérüléseket, vesztették el végtagjukat vagy haltak meg magyarok. A kivándoroltak kiszolgáltatott helyzetben voltak, mivel az amerikai állampolgároknak járó baleset- és egészségügyi biztosításban nem részesültek. Éppen ezért már viszonylag korán, az 1880-as években létrehozták saját betegsegélyező egyesületeiket. Legismertebb talán a pennsylvaniai magyar bányászok alapította Verhovay Betegsegélyező Egyesület vagy bridgeporti alapítású Rákóczi Egyesület volt, és a különböző felekezeti alapon szerveződő betegsegélyező egyesületek. Egy nagytárkányi gazda egy alumíniumgyárban történt robbanás után olyan biztosítási összeget kapott, hogy abból a nagytárkányi és a kistárkányi legnagyobb gazdák vagyonát megvehette volna – mesélték a visszaemlékezők.

Több nagytárkányi lány dolgozott amerikai milliomosoknál cselédként, házvezetőként vagy szakácsként. Itt ugyan kevesebbet kaptak, mint a gyárban, ellenben kisebbek is voltak a költségek, hiszen a szállásra és étkezésre nem kellett költeni. A cselédkedést átmenetinek tekintették, amely jó lehetőség volt a férjhez menés előtti hozománygyűjtésre. *„Anyám először a szivargyárban dolgozott, és aztán úgy ment el a nénémhez, aki egy milliomosnál dolgozott. És aztán innen került a szomszéd milliomoshoz, mert ezek összejártak, partit rendeztek, 60-70 személy is volt, mikor mennyinek, kellettett főzni. Anyámat is annyira betanította, hogy volt ott egy német szakácsnő és azt javasolta, amikor ment el, mert ment férjhez, hogy én ajánlom neked Juliát, hogy legyen ő a szakácsnő helyettem, és hát megszerették és onnan is ment férjhez az én anyám is. Akarták, hogy apám menjen oda, hát mi dolga lett volna! Csak parkot rendezni. Hát nem ment el, a munkát nem hagyta, mert többet keresett, no de itt viszont teljes ellátás volt, hát akkor nem mindegy? A fejemet a kőhöz, vagy a követ a fejemhez?”* (Adatközlő 6).

A cselédek munkáját a Milady, azaz a ház úrnője irányította. Általában az amerikai ételek elkészítését követelték meg, de olyan hely is volt, ahol szívesen ették a magyar kosztot.

A gyárakban ellenben többet kerestek, és nagyobb szabadsággal is rendelkeztek az ott munkát vállaló nők. Szivargyár mellett egy kerámiagyárról is tudunk, ahol nagytárkányi nők dolgoztak.

A parasztokból lett gyári munkások különbözőképpen viszonyultak új munkájukhoz. Volt, aki hazavágyott a biztonságot adó gazdálkodáshoz, de volt olyan is, aki megkedvelte azt a rendszert, hogy hetente fizettek, és így mindig volt pén-

ze – ha munkája is volt –, szemben a gazdálkodással, ahol a jószág eladásból származott a pénz zöme, és egy évre be kellett osztani. Szerencsés volt az, aki Amerikában saját lábára tudott állni, valamilyen vállalkozás formájában. Volt Nagytárkányból is olyan, akinek ez sikerült, és hídépítő ács lett.

Ritka eset volt ugyan, de volt olyan a faluból, aki farmon dolgozott, nem is akárhol, hanem a Kennedy családnál, ahol főképp pulykák nevelésével foglalkoztak. A mezőgazdaságban farmokon nem szívesen dolgoztak, mert jobbak voltak ugyan a munkakörülmények, de kevesebbet kerestek, így kitolódott a kint tartózkodás ideje. Vaszily bácsi az első világháború előtt és alatt egy olyan állattenyésztő telepen dolgozott, ahol már sok minden gépesítve volt. Sikerült az egyszerű alkalmazott státuszból a felügyelő posztig vinnie. *„Mesélte Vaszily bácsi, hogy bement Kennedy hozzájuk, és akkor már jól beszélt angolul, és oda ment Kennedyhez és mondta neki, hogy engedje meg, hogy a magyar szakácsnőnk egy pulykát vágjon le karácsonyra és úgy mi magyar módra megfőzzük. És azt mondta, jól van megengedem. S azt mondja, karácsony első nap megfőtt a pulykaleves, hát jött Kennedy, és kérdi: Na megfőtt a pulykaleves, Mary? Azt mondja, hogy meg, tessék jönni és ebédelni velünk. Jó, kérek én is egy terítéket. És azután minden vasárnapra kellett pulykalevest főzni”* (Adatközlő 1).

A kinti modern mezőgazdasági ismereteket, módszereket csak az tanulhatta meg, aki ilyen helyen dolgozott. Azok, akik gyárban kerestek pénzt, az ott szerzett ismereteket hazatérve nem igazán tudták hasznosítani.

A bérezést tekintve általánosságban megállapíthatjuk, hogy a gyárakban, bányákban vállalt nehéz munkáért a magyarországi bérekhez képest azok négyszeresét fizették (Puskás 1982, 204). Az átlagos napibér 1,46 \$ volt, az órabér 15–20 cent között mozgott. A szakképzetlen bevándoroltak fizikai munkával a legnagyobb keresethez a bányákban szakmáymunka vállalásával juthattak. Itt a napi bér elérhette a 2–3 \$-t is (Puskás 1982, 205). Aki már önállóan dolgozott, mint pl. a fent említett hídépítő ács, komolyabb keresethez is juthatott. Neki már hat és fél dollár volt az órabére. A nők voltak a legrosszabbul fizetettek, ők heti átlagban 4–6 \$ között kerestek.

A kivándoroltak zöme nem integrálódott az amerikai társadalomba, hanem összetartottak, igyekeztek egymás közelében lakni, zárt magyar kolóniákat alakítottak ki. *„18 család lakott abban az egy épületben, három feljárt volt és mind magyar.”* (Adatközlő 6.) Az integrálódás ellen hatott az is, hogy a legtöbb gyárban zömmel bevándorlók dolgoztak, egyes gyárakban szinte mindenki magyar volt, másutt szlovákokkal, lengyelekkel, olaszokkal (taljánokkal – ahogy ők nevezték) dolgoztak együtt.

Az óhazából, az „ókontriból” (old-country) érkezők megkeresték egymást, összetartottak. A kinti közösség nemcsak a tárkányiak közössége volt, hanem a környező falvakból való „földiekből” alakult nagyobb közösség is. Nagykaposiak, agárdiak, lelesziek, vagy Téglásról, Szürtéről, Királyhelmeccről érkezettek, azaz a bodrogháziak, Ung-vidékiek alkották a kivándorlók elsődleges szociális hálóját.

A betegsegélyező egyletek célja volt a társas igény kielégítése is. Rendszeressé váltak a szombat esti egyleti bálok. Mindez természetesen akkor, amikor

már megnövekedett az igény a szabadidő társas eltöltésére. Már nem volt elegendő a burdos házban közösen elfogyasztott sör és társaság. A bálok egyre színvonalasabbak lettek: műsoros előadások, tréfás jelenetek, színdarabok színesítették, dalárdák léptek fel. 1905-re már majdnem minden nagyobb egylet saját színjátszó csoportot alakított (Puskás 1982, 240). Az amerikai társas élet formáit a 20-as évektől kezdték utánozni: piknikeket, teadélutánokat, bazárokat szerveztek, sőt még szépségkirálynőt is választottak (Puskás 1982, 349). Perth Amboyban a Rákóczi Egylet szervezett piknikeket és magyar bálakat a Rákóczi Hallban, melyre nagytárányiak is eljártak.

A nemzeti identitás megnyilvánulásai is erőteljesebb hangsúlyt kaptak az Újvilágban, mint odahaza. A nemzeti vagy saját közösségeik jubileumi ünnepein a nemzeti identitás külsőségeivel szerepeltek a városban, megmutatva ezzel, hogy a magyarok nem piszkos csöcselék. Csökkenteni akarták a méltánytalan előítéletet, amely az amerikaiak szemében élt, ha már a közéletben semmi szerepet nem játszhattak (Puskás 1982, 243).

A legényként kiment férfiak nemegyszer Amerikában találták meg életük párját. Volt eset rá, hogy a fiatalember a burdos család egyik lányát vette el, vagy a gyárbeli munkástársa lánytestvérét.

A két világháború között a gyerekek angolul tanultak az iskolában, és csak szombatonként a hitoktatást végző egyházi iskolában igyekeztek magyarul tanítani. Ugyanígy jobbára magyar misére jártak a hívők. Egyházi iskolába csak az első áldozásra való felkészítés idején járták a gyerekeket, ahol hiába tanítottak magyar nyelven, ha a hittant szolgáló alapvető nyomtatványok angol nyelvűek voltak. Így az alapvető imádságok szövegét is angol nyelven tanulta meg az ifjúság: a tízparancsolatot, hiszekegyet.

Egymást a kintiek nem a magyar, hanem az angol nevükön szólították. Ez legtöbbször megmaradt akkor is, amikor hazatértek. Az Istvánból Steve, a Bélából Bill lett, a Jánosból Johnny, az Imréből Jimmy, az Ilonkából Helen.

Az amerikai viszonyok közül sokaknak nagy élmény volt a „tegező viszony”. Az itthoni szokásokkal szemben, ahol a címek és rangok használata a megszólításban is érvényesült, az angol nyelv nem ismerte ezeket a formulákat. Látták, hogy cirkalmas megszólítások és magázódó formula nélkül is lehet kommunikálni és a tiszteletet megadni a másik embernek. Az urambátyámországból egy olyan közegbe csöppentek, ahol az embereket a teljesítményük alapján ítélték meg egyedül, és ahol a törvény mindenkire egyaránt vonatkozott. Az amerikai államberendezkedés megismerése elégedetlenné tette a kíváncsiakat az itthoni viszonyokkal szemben: nagyobb volt a jogszabadság, kisebbek a közterhek, fejlettebb az államberendezkedés. Odakint hozzátartozott a kultúrához a szabad véleménynyilvánítás, szóban és írásban is. Megismerték az ipari fejlődés áldásait: a gőzfűtést, villanyvilágítást, a department store-t, az áruházat.

A feudális viszonyokhoz szokott hazai nagybirtokosság a demokratikus viszonyokat megismerő parasztság változását úgy élte meg, hogy a kevés igényű, korábban önként alárendelődő népet új szociális tanokkal bolondították meg Amerikában. Legényei Bodnár és korának földbirtokosai a következő szubjektív mó-

don értékelték ezt: „A visszaérkezők tunyák, munkátlanok, iszákosság, nagyra-vágyás, úrhatnamság, luxus, nagy igények, cifrázkodás jellemezi őket. Aki már kint volt, nem tud visszaszokni az itthoni gyengébb kosztra, sem az itteni viszonyokhoz” (Legényei 1903).

Az itthon maradt családtagokkal a kintiek rendszeresen leveleztek, tartották a kapcsolatot, kíváncsiak voltak a hazai hírekre, a gazdaság állására, az időjárásra, a termésre, és irányították a levelek útján a földvásárlásokat. Sajnos jelen gyűjtés idején már egy levelet sem találtam. Az idők folyamán az építkezések, költözködések során eltűntek a családi levelesládákból.

Mint említettük, a kivándorlók általában folyamatosan segítették a hazai családjukat kisebb-nagyobb pénzküldeményekkel. Volt, aki a pénzt levélben küldte haza, bár ez elég veszélyes volt, előfordult ugyanis, hogy a postán valahol feltűnt a levél, és kilopták belőle a pénzt. A levélben megírták, hogy mennyi dollárt küldtek, de pénz nem volt a borítékban. Ezek a lopások inkább az ötvenes években történtek. A két háború között ajánlott levélben küldték a pénzt, vagy könyvesutalvánnyal, csekken. *„Ha ajánlott levél volt, a bátyám mindig ment érte Bélybe, mert akkor nem volt itt posta. És abban az ajánlott levélben a bátyám tudta, hogy mi van. Meg volt neki mondva, nem szabad elmondani. Barátokkal ment és úgy hozta haza a pénzt”* (Adatközlő 6).

Amerikából postán nemcsak pénzt küldtek az itthoniaknak, hanem csomagokat is. Postahivatal csak Bélyben volt, ezért oda kellett menni átvenni azokat. A bélyi vasútállomást *amerikás állomásnak* is nevezték. *„Apám két idősebb fiútestvére, Sándor és Károly ilyen húszon évesen, fiatalon kimentek és ott nősült meg mind a kettő. Többen voltak testvérek és elmentek pénzt keresni, apám itthon maradt. Sokat segítettek, mindig emlegette apám, hogy csomagot küldtek, segítette a szüleit is a testvéreit is, de gyerekek nem volt. Bélyből szekérrel hozta a posta, és úgy emlékszem, olyan nagy csomag volt az asztalon, és akkor apám szétosztotta: Ez a tied, ez a tied. Ruhát, még cipőt is küldtek, meg kakaót és kávé-t. Utána már mondta, hogy ő már nem is tud mit küldeni, ő már nem fiatal, és inkább küldött pénzt, hogy vegyünk érte, amit akarunk”* (Adatközlő 13).

„Amerikából jöttek csomagok: UPB – utolsó posta Bély, és mi elneveztük – a gyerekek – amerikás állomásnak, mert a csomagok odáig jöttek. Megjött a papír, hogy apám menjen Bélybe, az állomásra Amerikából kiváltani a csomagot. Öten voltunk testvérek, és a nagynéném küldözött ruhákat. Jó holmik voltak azok, emlékszem, a két nagyobbik lánynak – már kezdtek járkalni bálokra – és akkor küldözgettek nekik ruhácskákat, meg a kisebbekre is. Azt tudom, hogy gyalogszánkával ment apám télen nagy hóban, úgy húzta haza Bélyből. Az utolsó posta Bély volt, még Csernyő azután épült” (Adatközlő 4).

Nagyon fontos szerepet töltött be a családi egység fenntartásában a hazaküldött vagy kintre kiküldött fénykép. Így láthatta növekvő gyermekeit a kint dolgozó édesapa, és nem felejtette el, miért él távol a családtól. Az otthon maradt gyerekek, akik lényegében csonka családban nőttek fel, a fénykép révén alkothattak teljes képet a családjukról. Kialakult gyakorlat volt e célból, hogy a családról itthon készült képet összemontírozták a kinti családfő fényképével.

Több év amerikai munkavállalás után rendszerint a cél a hazatérés volt, és az itthoni élet megkezdése, folytatása. Említettük már, hogy az amerikasok legfőbb célja a földvásárlás vagy lakásépítés volt. *„Vettek földeket, építettek lakást. Azért mentek ki dolgozni, nem volt földje. Pénzt hoztak, földet vettek, mert azt tudták, akinek földje van, abból meg lehet élni, ha megmunkálja”* (Adatközlő 1).

A családfő távolbaszakadása után az itthon maradt család gazdálkodásának az irányítását az asszony vagy a nagyapa, esetleg ha ő is távol volt, a nagymama vette át. A földeket feles, harmados művelésben műveltették. A nagymama vagy az anya építette a házat a hazaküldött pénzből, hogy mire a családfő vagy a kint tartózkodó család hazaér, már álljon az új ház. Legtöbbször gazdasági kényszer volt a korai férjváltás a felnövő nagylányoknak, hiszen *„nem volt gazda az udvaron”*. *„Nekünk is volt, hogy tizedében learatták, mert kicsi volt a család, nem tudtunk menni, még akartunk volna se, hát én mentem volna a bátyámmal? Hát apám otthon nem volt. Én nagyon keveset voltam apámmal, hát azt lehet mondani, hogy 1929-től 36-ig. Akkor 39-ig megint nem láttam. 1936-ban itt maradt a bátyám és 18 évesen ő vezette a gazdaságot, de az volt a szerencse, hogy a szomszéd bácsi is értett a gazdálkodáshoz, meg a sógornőmnek a testvérének az apósa. Kiadtuk a földeket harmadába. A bátyám is meg az uram is megszántotta, és akkor a kapálást harmadába, az aratnivalót meg tizedében aratták, minden tizedik kereszt volt a képeseké. Minden föld meg volt művelve, jöttek nekünk segíteni kaszálni a bátyámnak, vagy visszasegítette, vagy kifizette, de azért így volt az jobban, hogy eljöttek segíteni”* (Adatközlő 6).

Az itthon maradt szülők mellett, hogy építkeztek, gazdálkodtak, intézték a földek vásárlását a hazaküldött pénzből, a faluban több embernek is kölcsön tudtak adni.

A húszas években az amerikai pénzből épült házak már *vinkelyesek* voltak, azaz L-alakúak, az utcafronton három ablakkal. Tetejüket palával vagy bádoggal fedték. A nádtetőt vagy a *kikindelyi* cserepet – ami nagyon nehéz volt – váltották fel az eternitpalával. A pala már az 1910-es évektől elérhető volt. Az amerikai házakban elől két szoba volt, utána konyha, majd hátsó szoba és kamra. A ház alá pincét is készítettek. Korábban csak az udvaron volt verem. Gangos háznak is nevezték ezeket a házakat, ugyanis a tornácot cifrán faragott oszlopok és rács díszítette. A ház elé betonjárdát építettek.

Ezekbe a házakba a nádfedeleles közös udvarokból költöztek, amihez képest egy ilyen típusú ház nagyon elegáns volt. *„Apám jobban csak pénzt hozott Amerikából, arra számolt, hogy építkezik, és a családnak otthont nyújtson, mert úgy volt ott a nagyapámnál, mint vő, és azért ment, hogy saját otthont csináljon. Földet nem nagyon sokat vett, csak a lakást építette, vinkelyes házat”* (Adatközlő 11). Nem mindenki épített új házat, csak a régit alakították át: tetőt cseréltek, ledobták a nádat, és nagyobb méretűre vagy nyithatóra cseréltek az ablakokat, a korban divatos formákra.

Az amerikasok házukban a szobában cserépkályhát rakattak, és törekedtek a szobák lepadlózására is. Mindez függött az anyagi lehetőségektől, és előfordult, hogy csak a ház építése után évekkel került sor minderre – esetleg újabb amerikai munkavállalás során. Fürdőszobát – vezetékes víz hiányában – még aki

akart, az sem tudott építeni. Vettek azonban egy nagy pléhkádat, amit a nyári konyhában vagy a kamrában tartottak, de fürdés során bevitték a konyhába, ahol vizet melegítettek, megtöltötték, és úgy fürödtek. Az elektromos hálózat hiányában a kint látott elektromossággal működő eszközöket sem volt értelme hazahozni. A szobai bútorok közül is a moderneket igyekeztek kiválasztani. Réz-pálcás plüssdívány, metszett tükör, tálalószekevény vagy a húszas években divatba jött kredenc voltak ezeknek a lakásoknak a meghatározó darabjai.

Többen voltak, akik nemcsak egyszer utaztak ki, hanem többször is átszelték az óceánt. Volt, aki hazatérése után immár felnőtt lánya férjét, azaz a vőjét vitte ki magával. Volt, hogy az apa az időközben munkaképes korúvá cseperedett fiával ment ki, majd kivitette az egész családját, egy nagylányán kívül.

Nagy eseményszámba ment, amikor hazaérkezett valaki Amerikából. *„Még akkor itt volt Bélyben az állomás, ilyen lovas szekéren hozták haza. Aki jött haza és itt akart maradni, biztosan megpakolva jött haza. Apám számított visszamenni, ezért nem nagy kufferral jött”* (Adatközlő 11).

Attól függően, hogy csak ideiglenesen vagy véglegesen tért haza valaki, több vagy kevesebb tárgyat hozott a kofferben, nagyládában. Divatos volt az Amerikában vásárolt függőlámpa porcelán burával, a zsebóra és a gyűrű. Természetesen sok ruhaneműt is hoztak, és mellette az itthoni családtagok számára még ismeretlen déli gyümölcsöket, narancsot, banánt és különböző cukorkákat. Mások különleges szerszámokat hoztak haza: fűrész, fúrót, vagy Sipos János, aki a kovácmesterséget szerette volna folytatni, műhelye felszereléséhez hozott tárgyakat. Egy véglegesen hazatért család szinte az egész kinti háztartását hazahozta, három kofferben. A ruhaneműkön kívül bepakolták a függönyöket, kendőket, a kint készített kézimunkákat, az ágyhuzatokat, dísz tárgyakat, porcelán-készletet és ezüst evőeszközkészletet, sőt még a rádiót is.

A koffert a hazautazás előtt vásárolták Amerikában, és itthon is használták termény tárolására vagy szobai bútorként, ruhásládának. A koffer fából készült, csattal záródott és pléhhel erősítették meg a sarkait, fedele általában domború volt, amire ráírták nagy fehér betűkkel a tulajdonos nevét és címét, belül deszkával rekeszekre volt osztva. Aki fonott ládában hozta haza értéktárgyait, az a későbbiek során nem tudta olyan jól használni, mint a zárt nagyládákat, koffereket.

Az amerikai viszonyok megismerése után többen döntöttek volna a végleges kint maradás mellett, azonban a családi kötelékek hazahívták őket. A faluban maradt öreg szülők betegsége sokakat hazatérésre késztetett. *„Nagyanyám írt, apukát mindig csalogatta, hogy jöjjenek haza és így hazajöttek Amerikából”* (Adatközlő 7). A hazatérésre nemcsak a tervezett pénzösszeg megtakarítása után került sor pár éves munkavállalás után, hanem olyanok is hazajöttek sokkal később, akik Amerikában érték el a nyugdíjkorhatárt, és szerették volna nyugdíjas éveiket szülőfalujukban tölteni. Van erre példa a harmincas és az ötvenes évekből is. Később, a nyolcvanas évekből is tudunk erre vonatkozó tervről, amit az illető halála akadályozott meg.

Az amerikai munkavállalás vállalkozó kedvet is igényelt, joggal mondták, hogy elmentek szerencsét próbálni. Nem lehettek ugyanis teljesen biztosak ab-

ban, hogy a ráfordított költségek (útlevél, utazás, kint tartózkodás) megtérülnek. Volt, akinek nem volt szerencséje, és pénz nélkül tért haza. Akár még a hazautazás is problémát jelenthetett, és itthonról kellett pénzt küldeni, hogy haza tudjon jönni, vagy a hajón vállalt munka révén jutott vissza Európába: például ökröket gondozott egy teherszállító hajón. Ebben az időben *„volt egy kistárkányi ember, az gyalog jött a tengertől haza, akkorában, mikor édesapám is kint volt. Hát nem volt munka, gyalog jött a tengertől haza, három hónapig vagy meddig jött hazafelé. Régen volt, csak mondták, hogy Szabó hazajött gyalog a tengertől, pénze nem volt”* (Adatközlő 2).

Amerika nyomoríka – mondták azok, akik nem jártak sikerrel.

A hazatértek amerikai ruházatukkal, viseletükkel kitűntek a faluban. Nem cserélték le rögtön ruházatukat, hanem elhordták. Előfordult, hogy a lányok hajukat rövidre nyírták és már nem kötöttek kendőt. Az itthoni norma még eltért ettől, és a közösségi nyomás érvényesült. *„Már itt nálunk az nem volt feltűnő, hogy valaki hajadonfőnt van, csak mondjuk én, ha elmentem hajadonfőnt a templomba, vagy átmentem Agárdra, akkor azt mondta az öreg nagynéni, hogy Ilonka, téged meg fog verni az Isten, mert te hajadonfőnt jársz. Hát ő ugye meg volt ahhoz szokva, hogy ő mindig, állandóan kendőben van”* (Adatközlő 6).

A hazatértek között a leglátványosabb eltérés az idősebb asszonyok viseletében volt. Amíg itthon a hetvenes, nyolcvanas évekig feketében illett járni az idősebb asszonyoknak, a hazalátogatók, hazatérők fejkendő helyett kalapot hordtak, és világos, „cifra” ruhában jártak. Idősebb korukban sem teljesen feketében jártak, hanem csak sötétebb ruhákban: barnában, sötétkéken. Télen pelerines kabátot viseltek a templomban. Fejüket újra bekötötték, vagy volt olyan, aki női kalapot hordott továbbra is. A hetvenes években az itthon maradt lányához hazalátogató édesanya fiatalabbnak nézett ki lányánál.

Az Amerikát megjárt asszonyok némelyike megismerkedett a dohányzással is. Amíg a kinti társadalom megengedte a nőknek a cigarettázást, itthon már csak titokban élhettek e szenvedélyüknek.

Kérdés, hogy milyen mértékben módosult a hazatérők életformája, magatartása. Meghonosítottak-e új szokásokat, vagy a régi környezet visszaasszimiláló ereje volt erősebb? Balassa és Fejős a környezet visszahúzó erejét hangsúlyozzák. Saját véleményem szerint egyszerre hatott mindkét tényező. Puskás szerint is változatos, sokszínű képpel találkozhatunk a kivándorlás tanulmányozása kapcsán e kérdésben (Puskás 1982, 128).

A visszatértek körében sokaknál hamarabb jelentkezett gyermekeik tanítási igénye, de ennek ellenkezője is jellemző volt, hogy a szerzett föld miatt a gazdálkodásban, a paraszti életformában igyekeztek tartani gyermeküket.

A hazatértek a piaczgazdasághoz szükséges új vállalkozói ismereteket és munkakedvet is magukkal hozták. Volt, aki mozit nyitott a csűrjében az 1940-es években, és bálokat is szervezett. Szövetkezetet működtetett – saját lakásában a két első szoba volt a bolt és a kocsma –, később bérbe adta ki. Volt, aki cséplőgépet vett, amellest új házat is épített. Jó érzékkel tudták, hogy milyen növényeket érdemes termelni, és megtanulták, mikor kell a terményt, a jószágot el-

adni és venni. Új eszközöket ismertek meg, a gazdaságot ekével, boronával, sőt vetőgéppel szerelték fel. Új szerszámot tudtak a lovakra venni, és volt olyan, aki személyfuvarozást vállalt lovas kocsijával.

Az sajnos a történelem bűne, hogy a gyarapodás útjára lépett falut többször is megakasztották és visszavetették a fejlődésben a 20. század eseményei. A háborúk során – a falusi vagyon legfőbb formáját – a jószágállomány színe-javát hajtották el, míg a kibontakozó kommunista rendszer a lehetőségek világát cserélte fel a kötelmek világára. *„Mindig az embert kirabolták, ugye nagy gazdaságba volt, jöttek a magyarok, kiürítették az istállót, hat darab jószágot, és mindig csak egyet hagytak, jöttek az oroszok, kiürítették az istállót, majd összeszedték mindig magunkat, akkor jött a Tszcs, kiürítették az istállót, egy tehén maradt”* (Adatközlő 7).

Azonban a legnagyobb csapást az amerikásokra a kollektivizálás jelentette. Hirtelen semmivé lett az, amiért kockáztattak, dolgoztak és vállalták a tengeri utazást többször is. A családi élet felborítása árán szerzett földeket kellett a földműves-szövetkezet megalakításakor a közösbe beadni. Sokakat ez az örület szélére sodort. Nemcsak a földeket, hanem a gazdasági eszközöket, gépeket is elvették. Sipos János cséplőgépet vett az Amerikából hazahozott pénzen. A hatalmas értékű munkaeszközzel, amellyel arra számított, hogy élete végéig kenyérkeresetet biztosít neki és unokájának, csak egy évet tudott csépelni, mert 1953-ban elvették. *„A vén Sipos kint volt Amerikában, amikor jött a rendszer és vitték el a gépet, az öreg aláfeküdt, hogy húzzák rá a gépet. Kihúzták az öregét, mégis elvitték a gépet, hát ilyen világ volt a kommunista világ. Úgyhogy a gépért nem kapott egy koronát se, elkobozták tőle”* (Adatközlő 2). *„Mikor a cséplőgépet vitték el, még el akarták vinni a csendőrök, hogy szabotált, mert mikor a traktort is elvitték, még akkor nem vette úgy a szívére, de mikor már a cséplőgépet vitték, mikor a hídon ment éppen, húzzák lefele, mikor letört a cséplőnek a tengelye, és még el akarták vinni a csendőrök, hogy szabotálja, hogy kettétört a tengelye, amikor az udvarról húzták ki. Nem akarta kicsukni a kaput, az igaz. Volt nálunk két kovács, még az egyikre haragudott is. Nekem mindig mondta az a kovács, mert mikor traktorista voltam és az én kezem alatt dolgozott a kovács. Az egyik kovácsot hívták a csendőrök, hogy vágja le a lakatot. És az nem ment, azt mondta, hogy ő nem avatkozik bele, nem megy senki udvarára, amaz meg lement, levágta a lakatot”* (Adatközlő 9).

A 20. század viharos történelme és az amerikai viszonyok megismerése sokszor megváltoztatta az eddigiekben vázolt klasszikus mintát – a kinti munkavállalás utáni hazatérést – a kinti letelepedés irányába. Először az első világháború állta útját a hazatérésnek, majd az új államhatár és a kvótarendszer bevezetése készítette a tervek átgondolására a kint levőket. Később az újabb európai háború réme tartott vissza sokakat, majd a vasfüggöny húzott elég éles határt a jóléti és az önkényuralmi rendszerek közé. A végleges amerikai letelepülés indoklásában a magyar bevándorlók leginkább a magyarországi helyzet változásait hangsúlyozták: a Monarchia felbomlása, háborús vereségek, az ország feldarabolása (Puskás 1982, 319). Egyre többen kérték és szerezték meg az ameri-

kai állampolgárságot. *„A nagyszülők 1938-ban hazajöttek. Azért akartak hazajönni, mert már nyugdíjasok voltak. Ezt a házat nagyanyám építette, nagyapám onnan küldte a pénzt, és még földet is vett, de megtudták, hogy nálunk ki fog törni a háború, úgyhogy egy telet letudtak itthon: augusztusban jöttek haza és már tavaszkor vissza is mentek.”*

A végleges letelepedés fő ösztönzői azonban gazdaságiak voltak: az amerikai életforma vonzása, az ipari társadalom nyújtotta előnyök, a kedvezőbb anyagi lehetőségek és legfőképp a gyermekek előnyösebb jövőjének reménye. Azt, aki kint a legalja és legnehezebb munkát végezte, messze a hazai viszonyok fölé emelte az amerikai élet egyetemes színvonala. *„Itt kényelmes villaszerű otthonában lakik, villany, gáz, fürdő, automobil stb. Hogyan hajoljon az ember újból anynyira is, hogy bevonuljon újra a kis falusi bogárhátú, szalmafedeles házikó alácsony ajtaján?”* („Mit akar a magyar katolikus szövetség?” Cleveland 1924)

Az eredeti célt tehát az USA gazdasági fejlődésének gyors haladása változtatta meg, amely magyarországi összehasonlításban, életmódban és életformában más civilizációs szint lehetőségét kínálta. Ezzel együtt elmúlt a mindenáron való pénzgyűjtés, önsanyargatás korszaka, a boarding house-ok helyett a húszas évektől megindult az önálló családi házra vagy legalább külön háztartásra berendezkedés tendenciája.

A hazatérés vagy kint maradás között nem mindig húzódott éles határvonal. A migrálás az életmódjuk részévé vált. Volt olyan, aki annak ellenére, hogy megszerezte az amerikai állampolgárságot és még a családját is kivitette, munka-helye elvesztése után nem fogadta el a kint felajánlott közmunkát, hanem hazajött gazdálkodni, majd a háború után újra kiment. A kint maradt első generációból legtöbben – ha nem is tárkányiakkal – magyarokkal házasodtak Amerikában is. A második generációnál általában már végbement a nyelvváltás, és a ma élő harmadik generáció közül csak egy-két ember tartja a falubeli rokonokkal a kapcsolatot, amely azonban a nyelvi és távolságbeli szakadék miatt könnyörtelenül felbomlik előbb-utóbb. *„Nekem is nem tudom hány unokatestvérem van, de nem tartjuk a kapcsolatot, mert én nem tudok angolul, ők nem tudnak magyarul, úgyhogy már megszűnt. A nagynéném meghalt, a testvérem meghalt, még a fiával meg a lányával se tudunk beszélni. Mikor meghalt a fia, angolul küldött táviratot, hogy meghalt, és azóta még csak egy karcot se írnak. Magyarul nem tudnak, úgyhogy megszűnt a kapcsolat”* (Adatközlő 3).

Általában a kapcsolat elszegényedett, formalitássá és egyoldalúvá vált az unokatestvérek között. A levélváltás csak az ünnepekre korlátozódott, és a kapcsolatot leginkább a kintről néha küldött pénz, esetleg a remélt örökség miatt tartották fent. Két család is volt a faluban, aki amerikai örökségből építkezett.

A véglegesen kitelepültek őseik iránti tiszteletadásának egyik sajátos formája a síremlékállítás, vagy annak költségeinek fedezése volt. Volt, aki 1932-ben hazatérve Ungváron készíttetett nagyszüleinek síremléket a kistárkányi temetőbe, mások az itthon maradt testvéreket, családtagokat bízták meg síremlék állításával.

A hazai és kinti kereseti lehetőségek közötti óriási különbség sokakat csábított volna Amerikába. A kint levő rokonok (nagybácsik, testvérek) meg is adták

volna a szükséges támogatást és háttérrel a hajójegy megvásárlásához és a tengerentúli élet elkezdéséhez, azonban az itthoni családi kötelékek sokakat maradásra készítettek. *„Nagybátyám mondta: Tudod mit, küldök repülőjegyet, és gyere ki. De egyedüli gyerek voltam, szüleim éltek, két kisfiam volt meg a férjem, nem hagytam. Gyere ki egy évre vagy egy félre, majd megtudod, hogy mit keresel. De nem mentem ki”* (Adatközlő 1).

Volt rá eset, hogy a tengeri hajóúttól való félelem tartott vissza egyeseket. *„Testvére kint volt, és küldött pénzt haza, hogy az öccse is menjen ki, de azt üzenve vissza, hogy ha a tenger kiapad, akkor megy ki.”* (Adatközlő 6.) *„Hajóval jött haza apám, és úgy jött haza, hogy viszi ki anyukát és engem, de közben anyuka félt a víztől, a tengertől és itthon maradtunk. Állítólag már meg volt minden, hogy visz ki bennünket, de anyuka nem akart menni és így itthon maradtunk. Hányszor mondta: Gyerekek, ha akkor kimentünk volna Amerikába!”* (Adatközlő 11).

Volt Nagytárányból olyan gyermek, aki meghalt az utazás során, úgy mondták, hogy tengeribetegségben. A tengerbe bocsátották. A kedélyeket borzolta a kor legnagyobb katasztrófátörténete, a Titanic legendája is, melyről élményszerű beszámolókat is ismertek az amerikaiak. *„Apósom beszélt erről a hajóról, a Titanicról, hogy az ő gazdájának, a milliomosnak az egyik testvére is ott volt. Azt mondta, hogy fizettek volna, de csak nőket meg gyerekeket engedtek fel a mentőhajóra, és hogy az ő gazdájának a testvére is fel akart volna ülni, és elvágta a kezét, és beesett a tengerbe, mert az férfi volt. Ott volt a gyermeke és a felesége, de férfiakat nem engedtek fel oda, mert kevés volt a mentőcsónak. Ennyit mesélt a nagyapa erről”* (Adatközlő 10).

Volt, akinek már az egész családja (szülei és testvérei) kint volt Amerikában, és kivitték volna őt is. *„Akkor már anyám férjhez ment, külön család volt már, és nagyapám Amerikába ki akarta vitetni őket, már apámat is meg anyámat is és apámról a nagyanyám hozzákezdett sírni apámnak, hogy Mi lesz velünk, hát te is itt hagyol bennünket? Oszd akkor megsajnálta, pedig már megvolt a hajójegy és akkor visszaküldte a hajójegyet, így itthon maradtak”* (Adatközlő 3).

A két világháború között a bevezetett kvótarendszer miatt kevesen indultak el Amerikába, emellett itthon is új lehetőség nyílt a pénzszerzésre: a dohánytermesztés. Ahogy számon tartanak „Amerikából épült sort” (utcát) a faluban, hasonlóképpen azt is, melyik „épült fel a dohányból” (a Bélyi utca és a csendőrlaktanya kertje végénél levő utca). Talán a dohánytermesztés az oka, hogy Nagytárányban nem találkozunk a két háború között a Kanadába való kivándorlás jelenségével.

A második világháború után megszűnt az amerikai munkavállalás lehetősége. A háború utáni években – egészen 1949-ig – az Egyesült Államok a konzulátusa útján megkereste azokat, akik a háború előtt kint születtek Amerikában, vagy más úton nyertek amerikai állampolgárságot. Dönteniük kellett, hogy melyik országot választják végleges hazájuknak. Nagytárányból ekkor öten éltek ezzel a lehetőséggel, és utaztak vissza Amerikába. *„A bátyám négy évig volt fogásba, 47 szeptemberéig. Na és aztán lejött nekünk a konzulátusról, hogy mehet ki Amerikába, de közben már megnősült, megszületett a fia. Egy kilenc, vagy*

hathetes fiúcskát itt hagyott, valahogy így. No és aztán csak kilencévesen találkoztak, akkor tudta kivitetni a családját” (Adatközlő 6).

A későbbiek során aki ki tudott utazni Amerikába, az legtöbbször családgyesítéssel, és ezáltal véglegesen elhagyta szülőfaluját. A hatvanas, hetvenes évektől volt lehetőség rokoni látogatásokra, mind Csehszlovákiába, mind Amerikába. A nehezen megszerezhető vízum vagy az immár állandó munkahelytől való hosszabb elszakadás problémája gátolta meg ezekben az években a kiutazásokat. Az államhatalmi rendszer sem szívesen engedte ki tagjait az ellenséges nyugati világba. A hatvanas években még csak rokoni látogatást engedélyeztek: szülőhöz vagy testvérhez lehetett kiutazni rövidebb időszakra, három hétre vagy egy-két hónapra. Volt, aki csak a nyugdíjkorhatár elérése előtt egy évvel tudott kivenni fél év fizetetlen szabadságot a vasúttól, ahol a munkahelye volt. A kint élő testvér így hálálta meg öccse évtizedekkel ezelőtti segítségét, hogy támogatta a kiutazását, a házból való kifizetéssel. A rokonlátogatás ideje azonban munkavállalással is párosult.

Az 1990-es években a rendszerváltozás után több lehetőség nyílt újra a külföldi munkavállalásra. A legújabb időben Amerika mellett a nyugat-európai országok is számos lehetőséget nyújtottak a szakképzett és szakképzetlen munkaerő számára. Németország, Anglia, Írország is kedvelt célpontok lettek, főleg a szakképesítést nem igénylő munkakörök, a bébiszitterkedés, felszolgálómunka és a házi betegápolás területén. A kilencvenes évek második felében öregek gondozását vállalta több nagytárcányi asszony Amerikában. Az asszonyok kiközvetítését egy Ung-vidékről származó szlovák házaspár szervezte. A lehetőségről szóló hírlánc elérte Nagytárcányt is 1995-ben. A faluból nyolc nyugdíjas asszony vállalkozott erre, akiket már nem kötött a munkahely. Meghívólevél birtokában megszerezték az amerikai vízumot, amely ugyan tíz évre szól, de egy utazás során csak hat hónap kint tartózkodást engedélyeznek, amit rendszerint a vállalkozás megtérülése érdekében túl kellett lépni. Minimum másfél év volt az idő, amiért érdemes volt kimenni. Az újbóli kiutazás a korábbi kint tartózkodási idő túllépése miatt bizonytalan volt, de mégis megpróbálták. Volt, akinek sikerült még többször is bejutni az országba, volt, akinek nem.

Aki kiment, küldte haza a meghívólevelet, melynek mind formai, mind tartalmi követelményeivel tisztában volt. A kikerkeztetett asszonyokat a repülőtéren a szlovák panzió üzemeltetői várták, majd elvitték őket a szlovák házba. Az asszonyok igyekeztek minél hamarabb munkát vállalni, hogy ne kelljen a házban fizetni a napidíjat. Nem mindig fogadták el a munkaközvetítő, az „ágent” által ajánlott első munkát. Tudták, hogy csak ott érdemes dolgozni, ahol valamennyire mégis jól érzik magukat, a kölcsönös szimpátia kialakulására van remény. Előbb-utóbb sikerült elhelyezkedniük egy-egy családnál, házvezetőnek és betegápolónak.

Nagyon nehéz munkát vállaltak: haldokló öregeket ápoltak, akiknek a nap 24 órájában bármikor szükségük lehetett segítségre. Ezért alig rendelkeztek saját szabadidővel, kimenővel. Ezt ellensúlyozta a fizetésük, melyet tisztán félre lehetett tenni a kosztot és kvártélyt biztosító „munkahelyen”. A nyelv ismeretének

hiánya nem riasztott vissza senkit, kint hamar elsajátították a szükséges szavakat. A szlovák, lengyel vagy magyar helyre került asszonyoknak igazából minimális angol nyelvtudásra volt szükségük, még az „ügynökeik” is lengyelek vagy szlovákok voltak.

Szerencsés volt az, aki 56-os vagy korábban kivándorolt magyarokhoz került. Akadt olyan asszony is, aki szülei által ismert zsidó család leszármazottaihoz került. A kint tartózkodó asszonyok telefonon tartották egymással a kapcsolatot, ha jó lehetőségek adódtak, értesítették a másikat, vagy ha valakinek problémája volt, segítséget tudjon kérni. Hazatérés után rendszerint nem magukra, hanem gyermekeik boldogulására (házvásárlásra vagy mezőgazdasági gépekre) költötték a megszerzett pénzt.

Az amerikai munkavállalás nagyobb megszakítással 1886-tól szinte napjainkig kíséri a falu életét. Ez az összetett jelenség a különböző családok egyéni történeteiből tevődik össze, mely nagy változatosságot mutat. A kivándorlás összességében a falubelieket rugalmasabbá, nyitottabbá tette, munkamoráljukban megerősítette, és anyagilag előrelelendítette őket.

Irodalom

Balassa Iván

1975 *Lápok, falvak emberek.* Budapest

2001 A Bodroglak és az amerikai kivándorlás a 19–20. század fordulóján. In Balassa Iván – Dankó Imre – J. Dankó Katalin – Tamás Edit – Viga Gyula (szerk.): *Előadások a Bodroglakból.* Sárospatak, 36–45. p.

Bodnár Lajos

1998 *Utolsó küldöttválasztás Nagykaposon. Történelmi elbeszélés néprajzi gyűjtés alapján.* Královský Chlmec – Királyhelmece

Borsos Balázs

2000 *Három folyó között. A bodroglaki gazdálkodás alkalmazkodása a természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák előtt és után. 1840–1910.* Budapest /Néprajzi Tanulmányok/

Bulletin...

1907 *Bulletin of the Bureau of Labour.* Washington D. C. No. 72. 1907. szept. 474–482. p.

Fejős Zoltán

1980 Kivándorlás Amerikába a Zemplén középső vidékéről. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIX.* Miskolc

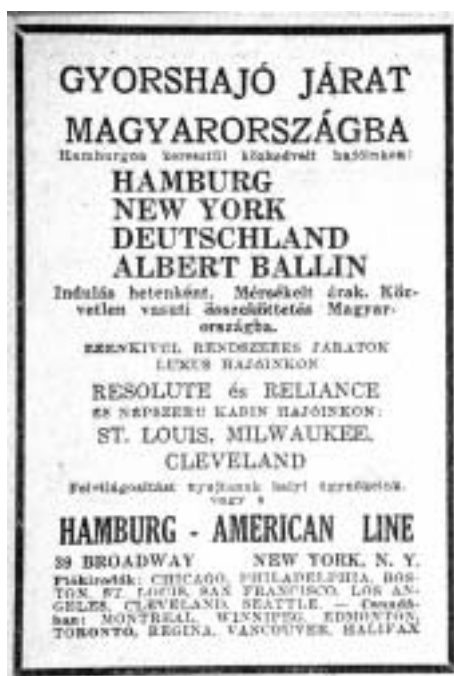
Kováts Dániel

2000 *Zemplénagárd krónikája.* Zemplénagárd

- Legényei Bodnár Péter
1903 *Bodroglak a kivándorlás szempontjából.* Budapest
- Nagy Géza
2002 *Az ezeréves Karcza krónikája.* Karcza
- Puskás Julianna
1982 *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940.* Budapest
- Rácz István
1980 *A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849–1914.* Budapest
- Sápos Aranka
2001 Középső Zemplén migrációs folyamata a dualizmus korában. In Tamás Edit – Viga Gyula (szerk.): *Előadások a Bodroglakból.* Sárospatak
- Siska József
1987 *Dámóc története és népe.* Sátorlajújhely /Helytörténeti Publikációk VI./
- Tezla, Albert
1987 *Valahol túl, Meseországban: Az amerikai magyarok 1895–1920. I–II.* Budapest
2005 *„Egy szívvel két hazában”. Az amerikai magyarok 1895–1920.* Budapest
- Thistlethwaite, Frank
1960 Migration from Europe Overseas in the 19. and 20. centuries. In *XI. Congrès International des Sciences Historiques.* Stockholm

Adatközlők

1. Tárciné Szatmári Anna, 2. Puskár József, 3. Kopasz Sándor, 4. Hauksz Lajosné Puskár Magda, 5. Feketéné, 6. Tárci Antalné Lukács Ilona, 7. Nagy Árpádné Tárci Margit, 8. Nemes Béláné Kirik Anna, 9. Kis Pál, 10. Vaszily Pálné Tárci Mária, 11. Juhász Sándorné Csonka Margit, 12. Pitóczki Józsefné Vaskó Mária, 13. Perdukné Ballók Ilona

1. kép. Utazási iroda hirdetése az Amerikai Magyar Népszavában, 1931

2. kép. Tárkányi legények, Szatmári Pál és Menyhért Amerikában, 1910-es évek

3. kép. id. Lukács Ferenc és Polóka Juliana esküvője, Perth Amboy, 1918

A bridgeporti Szent István r. k. magyar templom.

4. kép. A bridgeporti Szent István római katolikus templom

Vystahovalectvo z Velkých Trakán (Zhrnutie)

Štúdia sa na základe sporadických prameňov a spomienok pokúša na príklade Velkých Trakán predstaviť jav, ktorý literatúra označuje pojmom vystahovalectvo. Autor považuje vystahovalectvo za zamestnanecký migračný jav, ktorého účastníci realizovali zisk pohybom medzi dvomi, voči sebe navzájom uzavretými systémami. Práve preto chápeme vystahovalectvo ako úspešnú adaptívnu odpoveď na nepriaznivé domáce hospodárske podmienky. Tak dokázali účastníci dosiahnuť čo možno najväčšie zisky v rámci daného času. Z hľadiska analýzy zisku javu-výdavkov videli súčasníci skôr len stranu „výdavky-náklady“, preto bolo vystahovalectvo hodnotené negatívne.

Z hľadiska hnacej sily tohto javu pripisujeme veľkú dôležitosť osobnému informovaniu, ktoré nazýva literatúra reťazovou migráciou. Bádania zvykli skúmať pomery spoločensky a hospodársky zaostalej krajiny ako *push* činitele, americké možnosti ako *pull* činitele. Popritom upozorňujeme aj na skúmanie migrantmi vytýčených – spoločensky a hospodársky síce obmedzených – cieľov. Toto skúmajúc vidíme, že spomenutý jav sa spája predovšetkým so snaživým gazdovským spoločenstvom, ktorého príslušníci prijali prácu v Amerike v snahe získať pôdu a postaviť nový dom, podujali sa znášať ťažkosti a núdzu s tým spojenú. Stavebné práce usmerňovali z ďaleka a svojim rodinám posielali domov peniaze. Novopostavené domy boli obvykle modernejšie a ich majitelia ako prví uplatňovali nové výdobytky svojej doby.

Z Velkých Trakán sa prví vystahovalci vydali na cestu v roku 1886-1887 a umiestnili sa predovšetkým v priemyselných závodoch východného pobrežia. Popri mládencoch a ženatých mužoch nachádzame medzi nimi aj mladé dievčatá. V roku 1902 sa do tohto hnutia zapojilo 12,5 % obyvateľov obce. Po dvoch-troch rokoch – prípadne viacnásobne opakovaných – zarábania peňazí sa spravidla vrátili domov a tu pokračovali vo svojom živote. Kvôli vyššej úrovni amerických pomerov sa mnohí nevrátili domov a rozhodli sa pre získanie štátneho občianstva a trvalé usídlenie. Prvá svetová vojna a po nej nasledujúca obmedzujúca americká migračná politika znížila počet vystahovalcov na zlomok niekdajšieho počtu, popritom však už aj doma bola daná možnosť zarobiť si prostredníctvom pestovania tabaku. Po druhej svetovej vojne zanikla možnosť dočasného prijatia práce v Amerike a až po roku 1990 sa znovu oživil záujem o prácu v na tomto kontinente. Vtedy v dôsledku zmeny spoločenského poriadku využili vo Velkých Trakanoch túto možnosť už nie aktívne pracujúci, ale niekoľko žien na dôchodku.

Prijatie práce v Amerike je zložitý jav, ktorý sa skladá z osobných príbehov rôznych rodín, ktoré však kvôli subjektívnym činiteľom vykazujú veľkú rôznorodosť. V súhrne však vystahovalectvo učinilo obyvateľov Velkých Trakán pružnejšími, otvorenejšími, posilnilo ich pracovnú morálku a pozdvihlo v oblasti hmotného blahobytu.

Auswanderung aus Nagytárkány (Zusammenfassung)

Die Studie versucht, mit Hilfe ärmlichen Quellen und Erinnerungen durch das Beispiel Nagytárkány das Phänomen vorzustellen, das in der Fachliteratur als Auswanderung bezeichnet wird. Der Autor betrachtet die Auswanderung als eine Erscheinung der Arbeitnehmer-Migration, deren Teilnehmer im Rahmen von zwei verschiedenen geschlos-

senen Systemen durch Bewegung sich ein Gewinn verschafften. Deswegen verstehen wir die Auswanderung als eine erfolgreiche adaptive Antwort auf die ungünstigen wirtschaftlichen Bedingungen. So konnte der möglichst größte Gewinn erreicht werden.

Die Analyse des Erscheinung-Aufwand-Gewinns betrachtend sahen die Zeitgenossen eher die Seite der „Aufwendung“, deshalb war die Auswanderung negativ beurteilt.

Die Ursachen des Phänomens betrachtend, schreiben wir der eine große Bedeutung der persönlichen Informierung zu, die in der Fachliteratur als Kettenmigration bezeichnet wird. Die Forscher untersuchen die Verhältnisse eines gesellschaftlich und wirtschaftlich rückständigen Landes als push-Faktoren, die amerikanischen Möglichkeiten als pull-Faktoren. Dabei machen wir aufmerksam auf die Untersuchung der Ziele, aufgestellt von den Migranten – die gesellschaftlich und wirtschaftlich zwar beschränkt sind. Dies untersuchend sehen wir, dass das Phänomen sich eher der aufstrebenden Wirtengemeinschaft anknüpft, die in Amerika Arbeit gesucht und damit alle Schwierigkeiten auf sich genommen haben, um sich zu Hause Boden und ein neues Haus kaufen zu können. Sie haben die Bauarbeiten aus der Ferne organisiert und Geld der Familie geschickt. Die gebauten neuen Häuser waren gewöhnlich moderner und die Besitzer verwendeten als erste die Neuerungen der Zeit.

Aus Nagytárkány gingen die ersten Auswanderer 1886–87 weg, sie fanden Arbeit vorwiegend in den Industriebetrieben der östlichen Staaten. Neben jungen Burschen und verheirateten Männern gingen auch junge Mädchen weg. An der Bewegung beteiligte sich (im Jahre 1902) 12,5% der Dorfbewohner. Nach 2-3 Jahren (auch mehrmals wiederholten) Auslandsaufenthalt kamen sie gewöhnlich heim, um das Leben zu Hause fortzusetzen. Da die amerikanischen Verhältnisse auf einem höheren niveau waren, kamen jedoch viele nicht zurück, sie wählten (nach der Erwerbung der Staatsangehörigkeit) die endgültige Niederlassung. Der Erste Weltkrieg und die nachfolgende beschränkende amerikanische Migrationspolitik verminderte die Zahl der Auswanderer auf einen Bruchteil; es boten sich bereits zu Hause mehrere Möglichkeiten an, wie Tabakanbau. Nach dem Zweiten Weltkrieg gab es keine amerikanische zeitweilige Arbeitsgenehmigung mehr, das Interesse, in Amerika Arbeit zu suchen, erwachte erst in den 90er Jahren des 20. Jhs wieder. Infolge veränderten gesellschaftlichen Verhältnisse nutzten diese Möglichkeit nicht mehr aktiv Arbeitende, sondern vorwiegend einige Pensionisten aus Nagytárkány.

Arbeitnehme in Amerika ist ein Phänomen, zusammengestellt aus individuellen Geschichten verschiedener Familien, die wegen subjektive Tatsachen große Unterschiede zeigen. Die Auswanderung machte die Dorfbewohner schnellkräftiger und offener, bekräftigt in ihrer Arbeitsmoral, in einem materiellen Wohlstand lebend.

A község nyelvi jellemzői

Általános vonások

Nagytárkány nem szerepel a Magyar Nyelvjárások Atlaszának kutatópontjai között. Sőt, az egész Bodroghözéből csupán Ricséről és Vissről vannak adataink.

A község alapvetően az északkeleti nyelvjárásterülethez tartozik (tehát ahhoz a részhez, amely irodalmi nyelvünk megteremtésének alapja is lett), ezen belül pedig a bodroghözihez. Ehhez legközelebb a szabolcsi nyelvjárás áll. Alapvető jelenségek: az a és á hang mindig ajakkerekítéses, a zárt ë hangot éppen ismerik, de nagyon ritkán használják, az ly (pontosabban: l + j összeolvadása) helyett mindig j jelentkezik.

Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a bodroghözi falvak közül a nagytárkányiak nyelve áll talán a legközelebb a magyar irodalmi, illetve a köznyelvhez. Ennek magyarázata alighanem az egységesülési folyamat, amely Nagytárkányban sokkal gyorsabb volt, mint a környező községekben. Ez némiképpen meglepő a viszonylagos (földrajzi) elzártság miatt. Ha azonban figyelembe vesszük a nem is kis mértékű el- és bevándorlást, akkor ezt akár természetesnek is vehetjük.

Magánhangzók

Magánhangzókban jóval gazdagabb Nagytárkány nyelvjárása, mint a normalizált köznyelv. Felső nyelvalláson: u, ú, ü, ő. Azt hozzá kell még tenni, hogy a hosszú ú és ő jóval ritkább a köznyelvinél, a bodroghözi használatnak felel meg. Középső nyelvalláson: az o, ó, ö, ő, é, alsó nyelvalláson: az a, e, a legalsón az á. Nagyon ritka a zárt ë, pl. nēm (kategorikus tagadás). Az orrhangú magánhangzókra alig-alig van példa: pē'z 'pénz'.

Ismerik a félhosszú magánhangzókat, de ezek csak bizonyos hangtani környezetben jelentkeznek: ha a magánhangzót -r vagy -j vagy -l követi (ez utóbbi esetben az -l az esetek többségében kiesik): sör, kendər; szugòj, újj; àlma, kulturház.

A kettőshangzók (diftongusok) éppen még megvannak, de kezdenek erősen felbomlani. Záródók: ou > ó, ao~aó (többnyire egytagú szavakban használatos, pl. jaó, őü > ő, nyitódó: ie és ië > é.

Magánhangzó-törvényszerűségek:

Zártabbá válás: annyit jelent, hogy a nyelv állása a szájpadi felé közelít. A középső nyelvallású hangot felső nyelvallással mondják: ë > i: ugyi; é > í (gya-

kori): bike, bí, derí, egyíb, kökíny, míreg stb.; ó > ú: lú; ő > ű: csű, csűsz, búven: Az alsó nyelvállású hangot középsővel mondják: bogoj 'bagoly', kutyákat.

A nyíltságra, az ellentétes folyamatra csak egy példát találtam: fodbál 'futball'.

Az illabializáció jelensége (amikor is az ajakkerekítéses magánhangzót ajakképpel ejtik) meglehetősen ritka: fil 'fűl', kilső 'külső'.

A magánhangzó rövidülése az egész Bodroghözben gyakori jelenség: hev 'hév', level, nehez, kíván, pup, vasut, szűk, gyűrű, hegedű stb.

A nyúlás pl. a következő szavakban fordul elő: cifra, piros, sima; cúkor, dúdor, fúrik; búszke, túske. A nyúlásnak nemcsak itt, hanem a magyar nyelvtérlet nagyobb részének is van egy érdekes esete az ún. pótlónyúlás. Az -l + mássalhangzó kapcsolatból az -l kiesik, s ennek következményeként az előtte levő magánhangzó megnyúlik: fót, ötözik, erkőcs, kóduš, kődök, tőgyfa, kúcs, nyóc stb.

A magánhangzó kiesése Nagytárkányban két esetben következik be: 1. amikor a főnévi igenév képzője előtt -t- áll: álitni, bolondítani, diszitni, meritni. 2. magánhangzóra végződő helységnevek + -képző:

csernyi 'ágcsernyői', karcsi 'karcsai', véki 'vékei', baksi '(szentistván)baksai', kazsi 'kazsui'.

Mássalhangzók

Ha a mássalhangzórendszert nézzük, a nagytárkányi nyelv általában a köznyelvi normához igazodik. Azért általában, mert ez a nyelvjárás használ olyan mássalhangzókat is, amelyek nem fonéma értékűek. Ez annyit jelent, hogy jelentésmegkülönböztető szerepük nincs, a helyesírás sem jelöli ezeket. Legelőször is vizsgáljuk meg a fonéma értékű beszédhangokat! A) Szájhangok: 1. ún. felpattanó zárhangok: ezeket önmagukban nem tudjuk kiejteni, csak akkor, ha utánuk magánhangzó (bármely rövid is) következik: b~p, d~t, k~g. 2. réshangok: v~f, z~sz, zs~s, - ~ h: nincs zöngés párja, 3. zár-réshangok: dz~c, dzs~cs, gy~ty, 4. folyékony hangok: j~ -, l ~ -: nincs zöngétlen párjuk, r ~ -: nincs zöngés párja. Jellegzetességük az, hogy az előttük levő magánhangzót kissé megnyújtják, úgynevezett félhosszú magánhangzót hoznak létre (pl. tčj, tanul, kčrt). A nem fonéma értékű hangok száma alig tér el a köznyelveiktől: ÷: ez az, amit a német ch-val jelöl, de a magyarban csak akkor jelentkezik, ha a h után mássalhangzó következik (pl. ihlet, de ezt a szót nem hallottam Nagytárkányban), ÷ë ez csak abszolút szóvégen fordul elő, de csak akkor, ha a felszólító mód -j jelét k, p, r mássalhangzó előzi meg (rak÷ë, kap÷ë, vár÷ë). A folyékony, jelen esetben a pergetett hangokra is van példa: azaz nem a nyelv perdül többször, hanem a két ajak: pŕukk (a lovak hajtásakor használták). A képzésmód természetesen változhat akkor is, ha a mássalhangzót magas (elöl képzett) vagy mély (hául képzett) magánhangzó követi. Ám ezek a jelentésen mit sem változtatnak. B) Orrhangok: m, n, ny. Nem fonéma értékű: č. Ezt akkor használják, ha az n után g vagy k fordul elő szóközépi helyzetben: ičga, ičkább. Ha azonban az m hangot f vagy v kö-

veti, akkor a képzés helye előre tolódik kevéssé.

Mássalhangzó-törvényszerűségek:

Részleges hasonulás: csaknem teljesen megegyezik a köznyelvi kiejtési normákkal: húzhatod 'húzhatod', viszpart 'vízpart', patagba 'patakba' kébzel 'képzel', foktok 'fogtok' stb., továbbá a képzés helye is megváltozhat: ez akkor következik be, ha az n és ritkábban az ny hang után két ajakkal képzett mássalhangzó (b vagy p) következik: szémbánya 'szénbánya', kémpor 'kénpor'; Zétémbe 'Zéténybe'.

Teljes hasonulás: ez is nagyjából megfelel a köznyelvi normának, de annál azért szabadabb: annya 'anyja', egisség 'egészség', haggya 'hagyja', busujjon 'búsuljon'. A szóközépi -rl-ből lehet -ll-: salló, talló.

Az összeolvadás is többnyire köznyelvi szintű: zöccség 'zöldség', mecc 'metesz', mulactság 'mulatság', néccer 'négyezer', csalággya 'családja'.

A hangűr megszüntetése: ez régi vonása nyelvünknek, hogy két magánhangzó találkozásakor a dallamosság megtartása érdekében egy mássalhangzót illeszt be. Ez a hang az ómagyar korban a v, ritkábban a h volt, de a XVI. századtól kezdve a magyar nyelvterület nagyobb részében a j fordult elő, és ma is az (ezt a helyesírás soha nem jelölte): diják, dijó, karfijol, őrijás.

A mássalhangzók rövidülése kötelezően akkor jelentkezik, ha a szó hosszú mássalhangzóra végződik és utána mássalhangzóval kezdődő toldalék következik: vard 'varrd', álkapocs 'állkapocs', halgat 'hallgat', szebnél 'szebbnél', arcal 'arccal'. Nagytárkányi rövidülések: aval, evel, ere 'erre', kézel, lábal, ösze, visza.

A nyúlás már jóval ritkább: köznyelvi is: lessz, eggy, de Nagytárkányban szóközépen is előfordulhat: nyugdijjas, közzé.

A palatalizáció, amikor a d, n hangokat egy j-vel toldjuk meg, közepes gyakoriságú: nyő (ige!), vonyit, loknyi, szappany, vagon, betony, térgyepel.

Az ly felbomlása Nagytárkányban érdekesen alakult: A j elvonására csak egy példánk van: Ujhel 'Sátoraljaújhely' (az egész Bodroghözön így ejtik), a magyar nyelvterület nagyobb részére jellemző ly > j tendencia itt is érvényesül(t), ám vannak nagytárkányi jellegzetességek is: jászol 'jászol', ököj 'ököl'. Mindezek azt valószínűsítik, hogy a helységben évszázadokkal ezelőtt az ly használata általános volt.

Ritkán a zár-réshangból réshang válhat (affrikáció): bornyu, gyön.

Toldás: híj < hí 'hív' (híjlak, de: hívsz). A további példák a kéttagúságra való törekvést mutatják (régii nyelvünkre éppen a két szótagú szavak túlsúlya volt jellemző), asztat, esztet, ötet, máma.

Alaktani, mondattani megjegyzések

A -ba/-be és -ban/-ben között nem tesznek különbséget, csakis a -ba/-be ragpár használatos, amikor akár a hová?, akár a hol kérdésre felelnek: iskolába megyek, az iskolába vagyok. Az -ért rag itt -ér-nek hangzik, s az előtte levő -a, illetve -e mindig megnyúlik. A -hoz/-hez/-höz rag helyett, ha személyre vonatkozik,

a -nál/-nél jelentkezik: megyek az orvosnál, mamámnál, Dobóéknál, Feriéknél stb. Elég gyakori az igemódok felcserélése: majd együnk valamit 'eszünk', ennél-e már végre? 'eszel'. A tagadó kérdő mondatokban az -e szócska mindig a tagadószóhoz tapad: nem-e akarsz elmenni? Az oszt kötőszót kezdi kiszorítani az és. A köznyelvhez való igazodás itt vehető leginkább észre. Mondataik szabályszerűek, a hangsúlyozás és a hanglejtés is a normatívának felel meg. A megszakított mondat igen ritka, legfeljebb csak érzelmi töltéssel fordul elő.

Szójegyzék

A *Magyar Nyelvőr* 1876-ban, 1878-ban és 1939-ben közölt három rövidke szöveget (tehát ha a szó után évszám is van, az adat innen való), így több mint száz évre visszamenően van valami képünk a régi nagytárkányi nyelvről. A többiek helyszínen gyűjtöttem. Ezek többsége ún. alak szerinti tájszó, azaz csak kissé tér el a köznyelvtől (pl. rakottya), kisebb részük valódi tájszó, amely a köznyelvben nem ismeretes (pl. palozsna), elvéve akadnak jelentésbeli tájszavak is: a hangalaknak itt más a jelentése, mint a köznyelvben (pl. masina). Itt már nem ismételtem azokat, amelyek a magán-, illetve mássalhangzó-törvényszerűségek példaanyagában szerepelnek.

azér = azért (1878)
azut = azután (1878)
csizma = csizma (1878)
disztó = disznó (1878)
druga = telefonoszlop
esmer = ismer (1876)
eszáta = szövőszék
fére = félre (1878)
fizes = füzes
früstök = reggeli
gombóda = tarhonya
grajcár = krajcár (1878)
íp = ép (1876)
köszméte = egres
krompé = krumpli (1878)
kucik = pattanás a szájon
kutacs = piszkavas
láptó = létra
masina = tűzhely
megyen = megy (1876)
mihint = mihelyt (1878)
mindétig = mindig (1878)
mingyá = mindjárt (1878)
murmog = mormog (1878)
ór = orr (1878)
oszt = és
pákja = nádbuzogány (1939)
palozsna = záptojás

pilis = forradás a kenyéren
 pille = tejbőr
 pípa = pipa (1878)
 pipulya~pápulya = gyermekláncfű (1939)
 puffancs = fánk
 puja = gyermek
 rakottya = rekettye
 ré = rév
 ridzik = a nőtény disznó pározni akar
 sajtan = sótan
 sikánkózik = csúszkál a jégen
 strec = lapcsánka
 szaka = toka (1878)
 szurós disztó = tompa orrú sün
 szurós kutya = hegyes orrú sün
 tetű = tetű (1876)
 tojózkodik = a kakas párzik
 tőgy = tölgy
 tőtés = töltés
 tündelevér = denevér (1939)
 ű = ő (1876)
 vaklégy = bögöly
 veksza = háborgás, nyugtalanítás (1876)
 vikszos = bekent (lábbeli) (1878)

Szólások

A *Magyar Nyelvőr* 1878. évi számában Paszlavszky Sándor nagytárkányi szólásokat – ahogy ő írja: „szólásmódokat” – tett közzé. Az az érdekesség, hogy több mint száz év elteltével ezek a szólások nemcsak ismeretesek, hanem használatosak is a helységben. Ezeket most betűhíven közlöm. Magyarázni sem szükséges őket, hiszen azonnal tudjuk, hogy miről van szó.

Ha jó vóna, a kutya is megenné.
 Megjárta, mint a mádi zsidó.
 Ugy jár, mint akinek az óra vére foly.
 Mihint gondol, mingyá gombol.
 Tapogatózik, mint a tót a hajnal után.
 Ott a nap, ahol a kódus a vaját elöntötte.
 Olyan okos, mint a tordai malac.
 Olyan jámbor, mint a gonosz.
 Ugy szaporodik, mint a rakamazi krompé.
 Világos, mint a tulsó sor.
 Olyan szelidek, mint a mándoki galambok.
 Ugy dobog a szíve, mint a ricsi kutyáé.
 Korpa közé keveredőt megeszik a disztók.
 Gyüölök egymást, mint a két vallásu házasfelek.
 Olyan messze van tülle, mint Makó Jeruzsálemtül.
 A rosz nyereség hasonló a kárhoz.

Amilyen az öreg tyuk, olyan a csirkéje.
Amire szükség van, egy grajcárér is drága.
Olyan egészséges, mint a falhoz vert macska.
Ugy tipeg-topog, mint a tojós galamb.
Ugy siet, mint a csizmadia a vásárra.

A község nevének eredete

Meglehetősen későről, 1320-tól lehet adatolni Tharkan formában. Nyilvánvalóan jóval korábban is megvolt, hiszen 1324-ben már két Tárkányról szólnak az okmányok. Az országban azonban ezeken kívül még 12 megyében fordult elő a Tárkány név. Biharban egy (Köröstárkány, jelenleg Romániához tartozik, román neve: Târcaia, az ugyancsak Biharban levő Kistárkány jóval későbbi alapítású), Hevesben kettő (Felső- és Mezőtárkány) és Komárom megyében egy (Tárkány). A többi Tárkány elpusztult, s csak egy-egy dülönév őrzi egykori meglétüket. A Tárkány névről megoszlanak a vélemények. Török eredetű méltóságnév, amely a 'szakrális kovács' jelentésre megy vissza. Ha azonban ez igaz lenne, akkor a X. századi alapítást kellene feltételeznünk. A Tárkány helynevek azonban csak a XIII. és XIV. században bukkannak fel, így az eredeztetés erősen kétséges, hiszen azóta 3-400 év telt el. A másik vélekedés törzsnevet gyanít a névben, megtartva a 'szakrális kovács' jelentést, de ez nem valódi, hanem csak „vélt” törzsnev. Így legvalószínűbb az, hogy személynév volt, és a Tárkányok az alapítójukról, első birtokosuk személynévéről kapták elnevezésüket. Ezt az is alátámasztja, hogy a korban kimutatható a Tárkány személynév. Sőt Nagytárkány és a Komárom megyei Tárkány is személynévből vezeti le a községnevet 1864-ben (Árpádhoz való kapcsolása már önkényes – bár ezzel a községek régiségét igyekeztek volna bizonyítani). A nagytárkányi adatot a lejegyző Szirmay Antal munkájából vette.

Földrajzi nevek

A helység neve az ejtésben: Natytárkán, melléknévi alakja: natytárkányi, hol? és hová? kérdésre így felelnek: Natytárkamba, honnan? kérdésre pedig: Natytárkából.

Mielőtt rátérnék a ma is ismert és használt elnevezésekre, célszerűnek látom közölni Pesty Frigyes 1864. évi helynévtárából azt, amit 1864-ben fontosnak gondoltak az akkor élő emberek elmondani. A korabeli helyesírást, mivel dokumentumról van szó, megtartottam. A földrajzi neveket *kiemelten* hozom.

„Helly nevek
Nagy Tárkány Községből
Zemplén Megyéből

Zemplén Tiszai [értsd: Zemplén megye, tiszai kerületi szolgabíróság – M. L.] ország szer-
te Nagy Tárkány a' neve más neve nem volt nem is volt, Árpád vezér idejéből állítatik szár-
mazottnak a' neve, ugyanis annak fia volt Tárkány nevű – ez – egy kastélyt épített vár formát
romjainak nyoma van ezt 1649. évben III. Ferdinánd só árulással Tárkány nemzetségnek

ajándékozta 1675 évben az az érintett Kastélyban B. Sennye ` Ferencz és Ns: Terebess ` István a' lázadók által meg kinoztattak a' falú neve Árpád fiáról Tárkánynak nevezetik.

Bornyús kert úttza, Kalodás domb úttza, valaha büntető hely volt, *nemes sor úttza*, Úraság és nemesek laknak, *Széna zsák* valaha igen jó széna termő, ma szántó föld, *Gombódás, Rakottyás* szántó föld, *Vesszős, Czinkerét, rétek. Vadkert, nyárjas, boso szer, Veres hegy* szántó földek, *Akasztó homok* e' helyen a' vezérek által a' bűnösök akasztattak most szántó föld, *Tölgyes homok, Gömböczös* szántó föld, *Remete* e' helyen Remetét lakni mondanak, most legelő, *Nagy Kert* gyömölcsös a' *Tisza parton Szöllő li-get* ez előtt szőlő most szántó föld, *Szakács ól* a' birtokos neveröl.

e' Község határa 1951. hold tagosítatlan.

látta

Kigyóssy Albert

Tisza K[erü]leti sz[olga]bíró"

PECSÉT

Belterületi nevek

A helységben sok utcanév található. Egyes utcáknak több nevük is volt, így célszerűnek látszott rendezésük. Ezt a község vezetősége meg is tette.

1. Mai hivatalos utcanévek

Agárdi utca: Zemplénagárd felé vezet, *Arany János utca, Balassi Bálint utca, Dohány utca*: a dohánybevaltó van ott, *Fő utca, Iskola utca, Kaszárnya utca*: a fináncoktartánya felé vezet, *Kert alja utca*: mindössze egyetlen ház van ott, *Kolónia utca*: régebben csak Kolónia, a két világháború között ruszinokat, szlovákokat telepítettek ide, akkor külterületnek számított, ma már belterület, bár nincs teljesen összeépülve Nagytárkánnyal, *Marczy István utca*: a község kulturális életében egykor jelentős szerepet játszó ember tiszteletére adott név, *Petőfi utca, Rákóczi utca*: II. Rákóczi György erdélyi fejedelem tiszteletére kapta a nevet, *Remete pázsit utca*: a Remete-pázsitból hasították ki, *Stadion utca*: a futballpályára vezet, *Szoroska*: zsákutca, *Tárkányi György utca*: az egykori birtokos tiszteletére adott név, *Templom sor*: a római katolikus templom utcája, *Tisza utca*: a Tiszához vezet, *Új sor*.

2. Nem hivatalos, régi, népi elnevezések

Alsó-Ördöngös utca, Bélyi út, Bornyus-kert utca, Cigány sor, Felső-Ördöngös utca (az Alsó és Felső Ördöngös közös neve: *Ördöngös*) , *Fizesi sor, Fodor szoroska, Fuksz (Fuchs) majori sor, Galagó sor egy, Galagó sor kettő, Hősök tere, Kalodás domb utca, Kifli utca~Testvér sor, Kistárkányi sor, Kis vég, Legyes sor, Magazin utca, Nagy Géza sor~Ócska temetői utca, Nagy sor, Nemes sor~Angol zóna, Ördöngösi sor, Repülő sor, Simon sor, Töltési sor*. Itt említem meg a *Galagó* nevű falurészt. A két világháború között a szegények házai álltak itt. Az ungvári – a csehek által épített – fényűző negyedről kapta a nevét ellentétes értelemben.

3. Építmények nevei

Dohánybevaltó ~ Magazin, Finánckaszárnya ~ Kaszárnya, Fuchs-kastély (ejtve: fuksz), *Fuchs-major, Futballpálya* (ejtve: fodbalpája), *Jéerdé ~ Szövetkezet ~*

Szövetkezeti udvar ~ Jéerdé-telep ~ Tanya, Kilencéves alapiskola ~ Nagy iskola, Kovácsműhely, Községháza, Kultúrház, Magazin-kastély, Óvoda, Sternberger-major, Tanítólakás, Tűzoltószertár, Tyúkfarm, Zakhár-műhely.

4. Egyházi épületek nevei

Evangélikus templom ~ Lutheránus templom, Harangláb, Katolikus iskola, Katolikus templom, Parókia, Református iskola, Zárda, Zsidó templom.

5. Boltok, kocsmák nevei

Arany Szarvas kocsmá, Kuglizó (kocsmá kuglizóval), Hermán-kocsmá, Krósz- (<Grósz-) kocsmá ~ Mozi, Nagy áruház ~ Nagy bolt, Szerina-bolt, Rossz kocsmá: ma már nyoma sincs, de tájékoztató pontul szolgál.

6. Szobrok nevei

Hősök-szobor, Hősök téri kereszt, Marci-kereszt, Markovics-kereszt, Nepomuki Szent János-szobor, Ternyila-kereszt.

7. Kertek

Drótos-kert (beépítve), Kű-kert, Láncos-kert, Pap-kert, Református-kert (beépítve).

8. Egyéb belterületi elnevezések

Cigány-gödör, Fehér-híd, Kaloda-domb, Pap-pince, Sipos tója (ma már nem tó, mert feltöltötték, egy tér a falu közepén), Temető, Várakok.

A külterület elnevezései

Nagytárkány községet az következő helységek határolják: Bély – Tiszacsernyő – Kistárkány – Győröcske – Tiszabездé – Zemplénagárd – Dámóc.

Előljárójában szükségesnek tartom megjegyezni, hogy Tiszacsernyő helység megalapításakor a következő területeket vették el Nagytárkánytól: Csernyi-járó (a névadó eredetileg Ágcsernyő községe volt), Fehér-homok, Gömböcsös-hát, Gömböcsös-oldal, Nagy-mező, Tölgyes-homok.

Akaszto-homok, Ármeder: a Tisza-gát, Kis-töltés, Kenderáztató, Tisza-hát, Győri-oldal, Másik-oldal, Földvári út, Bezdédi-rész, Földvári-lapály, Halász-ház, Új-Tisza, Tisza-kanyar, Torok, Határszél összefoglaló neve, Ásás gödri, Bába-homok, Bezdédi ré (azaz rév), Bezdédi-rész (Tiszabездé felé esik), Borc-homok, Borsó-szer, Cigánytelep (csak az 1944. évi Helységnévtárban szerepel), Cinke-rét, Csűrös-kert, Disznó-legelő, Falusi legelő, Fekete-tó (ma már szántó), Finánc-butyka, Fizes, Földvár, Földvári lapály, Földvári út, Fuchs-tábla, Gát ~ Tisza-gát, Gombódás, Gömböcsös, Győri oldal ~ Győri-szög (Győröcske felé esik), Gyurikert, Halászház ~ Halásztanya, Határszél ~ Magyar határnál, Holt-Tisza ~ Ócska-Tisza, Homokbánya, Horgas, Járónál ~ Tiltónál, Kápolna ~ Kondásháznál, Kenderáztató (a Holt-Tisza része), Kert alja, Kis-erdő, Kis-liget, Kis-öccse, Kis-rét, Kis-tippan, Kis-vesszős, Králik-tag, Lapály, Lenke-kert, Magyar kunyhónál, Mókus-rét, Nagy-kert, Nagy-liget, Nagy-pusztá, Nagy-rét, Nagy-tippan ~ Tippan, Nagy-Tisza ~ Új-Tisza ~ Tisza, Nagy-vesszős, Nyárjas, Ócska temető, Orgon(y)ista-homok (valaha a kántor használta), Öntözőcsatorna ~ Szomotori-csatorna, Ördögösi-dűlő, Örvény-kert, Pap tova (ma szántó), Rakottvás, Remete-pázsit

(egy része belterület), *Szakács ól*, *Szénazsák*, *Szőlő-liget*, *Tisza-bánya-töltés*, *Tisza-hát*, *Tisza-kanyar*, *Tisza-kert*, *Tisza-part*, *Tisza-torok* ~ *Torok*, *Töltés alja*, *Urbarista legelő*, *Vad-kert*, *Veres-hegy*, *Vesszős* (a Kis- és Nagy-vesszős közös neve), *Zsidó temető*.

Családnevek

A magyarság nagyjából Nagy Lajos király uralkodásának idejétől visel kételemű nevet. Azért nagyjából, mert a kételeműség általánossá válása az ország területén nem mindenütt egyszerre történt. Gyűjtőutam során 87-féle vezetéknevet szedtem össze Nagytárkányban. Ezek között van olyan is, amelyet csak egyetlen személy visel. A leggyakoribb családnevek a következők: Dobó, Dobos, Gönczi~Gönczy, Nagy, Polák, Pólyi, Tártsy.

A neveket, hogy elkerüljem a felesleges ismétlődéseket, nem ábécérendben, hanem kategóriánként teszem közzé:

I. A névadó ős személynevére visszamenő családnevek. 1. Régi egyházi személynevek: ide olyan nevek tartoznak, melyek szerepelnek a Bibliában (Ó- és Újszövetség) vagy egy-egy szentnek, hitvallónak, mártírnak a neve: *Gergely* (az egyháztörténet 17 ilyen nevű szentet ismer, a névadó a legnagyobb valószínűség szerint a 7. században élt Gergely pápa volt), *Lukács* (a harmadik evangélista neve az Újszövetségben), *Márton* (a sok Márton nevű szent közül a legvalószínűbb a Sabariában [ma: Szombathely] született, majd Franciaország védőszentjének a neve), *Móricz* (3. századi katonamártír neve, tisztelete inkább francia és német földön terjedt el). Ruszin: *Vaszily* < Bacčëü 'Vazul, Vászoly' (a görögben: Baszileiosz, a 4. században élt egyházatyának a neve, tisztelete a keleti kereszténységben meglehetősen gyakoriságú). Szlovák: *Jabrik* < *Jambrik* < *Imre* (Szent István fiáról, a szintén szentté avatott Imréről van szó). 2. Régi egyházi személynevek rövidült, képzett alakjai (ún. becézőnevek): *Balla* < *Barlabás*, *Marcsi* < *Márton* vagy *Marcell* + *-ci*, *Matyi* < *Mátyás* + *-i*, *Pető* < *Péter* + *-ő*. Ruszin: *Vasko* < *Ivasko* < Čâaí (a magyar vaskó 'vakarókés' jelentésű szóhoz a hangalaki azonosságon kívül semmi köze sincs). Szlovák: *Gres* < *Gregor* 'Gergely' + *-š*, *Petrik* < *Petr* 'Péter' + *-ik*. 3. Régi világi személynév: *Dobó*: a magyar nyelvben keletkezett. 4. Patronimikon (az apa nevéből származó) nevek, eredetüket képzők is jelölik. Ez – a rendelkezésünkre álló nevek alapján – a magyarban: a *-fi*, a németben: a *-s*, a ruszinban és szlovákban: *-vics*, *-szki* képzőkkel történik. Mai nyelvre lefordítva: valakinek a fia, leszármazottja. Magyar: *Győrfi* 'György fia'. Német: *Haux* ~ *Hox* ~ *Hóksz* < *Hauch* + *-s* < *Hugo*, azaz Hugo fia. Ruszin: *Pitóczy* < *Điňyx* 'kakas', azaz egy Kakas nevű ember fia. Szlovák: *Kozinszky* < *Kozinec* 'csüdfű', 'Kozinec fia', *Pankulics* < *Panko* 'úrfi', 'a földesúr fia', *Szenkulics* < *senko* 'széna' (e két utóbbi még az *-ula* képzővel is bővült), tehát 'Pankula, illetve Szenkula nevű ember fia'.

II. A származás helyére utaló családnevek: ezek a névadó ősnek az eredeti (olykor csak hozzávetőleges) lakóhelyét nevezik meg. 1. Nagyobb egység (megye, táj) neve + *-i* képző: *Nógrádi* 'Nógrád megyei', *Szatmári* 'Szatmár megyei',

Szilágyi 'szilágysági'. 2. Puszta helynév: ez a típus nyelvünkben meglehetősen ritka, de nem példa nélküli: *Dargó*: Zemplén megye. 3. Melléknévképzős helynevek. A képző a magyarban az -i, a szlovákban pedig legtöbbször a -ský, amely a magyarban sokszor -cki formát vesz fel. Megjelölöm azt is, hogy az illető helység mely megyében van. *Gönczi* (a katolikusok írják így) ~ *Gönczy* (a reformátusok írják így): Abaúj megye, *Győri*: bár a Győr helységnév négy megyéből is adatható, de itt a szomszédos Győröcske (Ung megye) jöhet csak számításba (vö. a földrajzi neveknél *Győri oldal*~*Győri szög*, a ma használt Győröcske alak csak a 18. század végétől ismeretes), *Lippai*: Pozsega, Temes, Zala megye, *Meggyesi*: hat megyében fordul elő, ezek közül a legvalószínűbb Sáros, *Pólyi*: Pólyi, Abaúj megye, *Százvai*: eredetileg Százfai: Abaúj megye, *Tárczy*: Tárca, Sáros megye, *Tárkányi*: Tárkány helységnév Bihar, Borsod, Heves, Komárom, Tolna és Zemplén megyében fordul(t) elő, de esetünkben csakis a szomszédos Kistárkányról lehet szó, *Terebesi*: Bihar, Szatmár és Ugocsa megyében is van Terebes, de itt a Zemplén megyei Töketeres a legvalószínűbb névadó hely, *Várad*: csak távolabbi megyékben (Arad, Bihar, Nyitra, Somogy, Marosszék) fordul elő, nem tudhatjuk, hogy melyik volt a névadó. Szlovák: *Hrabóczki* < Hrabovský: a legvalószínűbb névadó helység a Zemplén megyei Hrabovec (nad Laborcom), magyarul: Izbugarabóc, *Vitószki* < Vidovský: Vidová 'Vigtelke', Gömör megye. 4. Népnévek: ezek a származás hozzávetőleges helyére utalnak. Eredetileg az etnikumra vonatkoztak, de később mellékjelentéseket vettek fel: pl. arról a vidékről származott, onnan választott magának feleséget, az ő szokásuk szerint élt, az ő vallásukat követte, sőt még valós vagy ráfogott tulajdonságot is jelölhettek: *Magyar*, *Németh*, *Orosz* (itt csakis 'ruszin' vagy 'görög katolikus vallású' lehet a jelentése), *Tóth*. Szlovák: *Polák* 'lengyel', *Szaták* 'Ung megyei, Homonna környéki szlovák' (az elnevezés alapja az, hogy a köznyelvi čo szót itt so-nak ejtik). 5. A helység valamely részén lakó: egyetlen adatunk van, az is német eredetű: *Pachmann* < Bachmann 'patak mellett lakó'. A B->P-váltás osztrák-bajor eredetre mutat.

III. Foglalkozásra utaló családnevek. 1. A legtöbb esetben megnevezik a foglalkozást. A jelentést csak ott adom meg, ahol elengedhetetlenül szükséges, mivel a közszó vagy kihalt, vagy csak szűkebb körben ismeretes. *Bodnár* 'kádár, szekérgyártó', *Dobos* 'katonai jelet adó személy, kisbíró, dobkészítő', *Hajdú* 'marhapásztor; gyalogos katona; jobbágyszolgáltatások alól felmentett személy; fegyveres szolga; a Hajdúságban élő~élt személy', *Juhász*, *Kalapos* 'kalapcsináló', *Kovács*, *Lakatos*, *Molnár*, *Pásztor*, *Puskás* 'puskás katona; puskaműves, puska javító', *Szűcs* 'ruházzkodásra alkalmas bőrök kikészítésével foglalkozó iparos', *Takács* 'textíliák szövésével foglalkozó mesterember', *Vedres* 'vödörkészítő; vízfordó'. Ruszin, szlovák: *Puskár* (ugyanaz a jelentése, mint a Puskásnak). Szlovák: *Szedlák* < Sedliak 'földműves'. 2. Előfordulhat az is, hogy csak utalnak a foglalkozásra, azaz megnevezik a létrehozott terméket, a foglalkozás eszközét, a munkavégzés helyét stb.: *Buzogány* 'buzogánykészítő; buzogányos katona', *Kása* 'kásamolnár, kásátörő', *Mező* 'mezőőr; a mezőn dolgozó személy', *Terjék* 'a kígyómarás ellenszere; mákonyt tartalmazó gyógyszer', az el-

ső névwiselő tehát gyógyítással foglalkozhatott. Szlovák: *Szlivka* ~ *Slivka* 'szilvatermelő, -aszaló, -árus, -lekvárfőző'.

IV. Egyéni tulajdonságra utaló vezetéknevek: *Bajzák* 'szilaj, vad', *Bajusz* 'feltűnő bajuszú', *Csonka* 'félkezű', *Dúcs* 'dudor a test látható részén', *Kiss* 'alacsony'; a fiatalabb testvér; valamely testrésze kisebb az átlagosnál; jelentéktelen', *Mogyorós* 'mogyorós területtel rendelkező', *Nagy* 'magas; az idősebb testvér; valamely testrésze nagyobb a megszokottnál, jelentős személy', *Ősz* 'ősz hajú'. Román: *Rinkács* 'komor'. Ruszin: *Bucsku* < áy:ęa 'kis bükkfa' szó megszólító esete (a fanévi eredetű családnév mind a ruszinban, mind a szlovákban gyakori, és ezek többnyire valamilyen tulajdonságot jelölnek), *Holovács* 'nagy fejű', *Nodzsák* 'szűkölködő, ínséges', *Perduk* 'fenék', azaz feltűnő fenékű, *Pituk* 'kakas', *Ternyila*: a něpí 'tövis, kökény' szó képzett alakja. Szlovák: *Holik* 'kopasz', *Lutherán* 'evangélikus vallású', *Hriscsák* 'bűnös, vétkes', *Husnaj*: felszólító módú igealak, szavajárási név, de az alapszó jelentését nem ismerem.

V. A névadásnak több indítéka is lehetséges: ma már csak családtörténeti kutatások alapján lehetne eldönteni, hogy a mai névwiselőre melyik is a jellemző, ezért valamennyi lehetséges változatot ismertetem. *Balogh*: 1. régi világi személynév, 2. 'balkezes', 3. 'rossz, gonosz', 4. 'másságot mutató személy' (így nem véletlen az, hogy a cigányság körében gyakori név), *Fodor*: 1. 'göndör', 2. a ruszin Fedor 'Tódor, Tivadar' név magyarosodott alakja, *Nemes*: 1. 'a kiváltságos osztályhoz tartozó személy', 2. 'ennek szolgája, vagy egyéb formában kötődik hozzá', 3. 'pozitív lelki tulajdonságokkal rendelkező ember', *Siska*: 1. 'fánk', 2. 'toboz', 3. 'egyfajta fű', sőt szlovák név is lehet.

Irodalom

Borovszky Samu (szerk.):

1907 *Zemplén vármegye*. Budapest

Csorba Csaba (közreadja):

1990 *Zemplén vármegye katonai leírása. 1780-as évek*. Miskolc

Fényes Elek

1851 *Magyarország geographiai szótára I–IV*. Pest

Haller, Georg

1981 *Comitatus Zemplenisensis*. München

Horger Antal

1934 *A magyar nyelvjárások*. Budapest

Imre Samu

1971 *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest

- Kálmán Béla
1971 *Nyelvjárásaink*. Budapest
- Kiss Lajos
1988 *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Budapest
- A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Budapest 1970–1974
- Magyarország helységnévtára 1944*. Budapest
- Mizser Lajos
é.n. *Zemplén megye Pesty Frigyes 1864. évi helynévtárában*. Kézirat
- Nagy Géza
1994 *A magyarországi Bodroglók földrajzi nevei*. Pácin
- Szatmáry József
1987 *Királyhelme (Kráľovský Chľmec) és környéke helynevei*. Budapest
- Szinnyei József
1893–1901 *Magyar tájszótár I–II*. Budapest
- Szirmay de Szirma, Antonius
1803 *Notitia topographica, politica inclyti Comitatus Zempleniensis*. Budae
- Viga Gyula (szerk.)
2000 *Kisgyéres. Hagyomány és változás egy bodroglóki falu népi kultúrájában*. Dunaszerdahely /Lokális és regionális monográfiák 1./

Jazyková charakteristika obce (Zhrnutie)

Obec Velké Trakany patří k severovýchodnej nářečovej oblasti, v rámci nej k medzibodrožskej. Jej charakteristické znaky sú: hlásky *a* aj *á* sú vždy labiálne, uzavreté *ë* je veľmi zriedkavé. Je veľmi blízke maďarskému hovorovému jazyku, ale zato je v ňom aj mnoho odlišností. Diftonusy sa uzatvárajú: *ao*, *ou* > *ó*, *öü*, *eü* > *ő*, resp. otvárajú: *ie*, *ië* > *é*. Sú v rozpade. Na uzatvárajúce sa samohlásky je mnoho príkladov: *kőkíny* ´kőkény´, *míreg* ´méreg´, *lú* ´ló´, *csű* ´csó´. Labializácia je dosť zriedkavá: *kílső* ´külső´, *fil* ´fül´. Skrakovanie je naopak v súlade s nářečím časté: *pup* ´púp´, *vasút* ´vasút´, *nehéz* ´nehéz´, *gyűrű* ´gyűrű´. Predĺžovanie sa vyskytuje takmer neočakávane: *cúkor*, *píros*, *síma*. Tzv. náhradné predĺženie vzniká vypustením hlásky *-l-*: *öltözik* ´öltözik´, *erkölcs* ´erkölcs´, *kódus* ´koldus´. Niektoré samohlásky v istej fonetickej situácii môžu aj vypadnúť: *diszítani* ´diszíteni´, *karcsi* ´karcsai´. V zvukových zákonitostiach spoluhlások sa obvykle

uplatňujú normy hovorového jazyka: napr. *viszpart* ´vızpart´, *egisség* ´egésszég´, *néccer* ´négyszer´, ale existujú aj veľkotrakanské zvláštnosti: *ösze* ´össze´, *nyő* ´nő´ (ige!), *tér-gyepel* ´térdepel´, *salló* ´sarló´. Kedysi poznalo toto nárečie aj hlásku *ly*, ale táto sa dnes objavuje v podobe hlásky *j*: *jászaj* ´jászol´, *ököj* ´ököl´. Názov niekdajšieho župného sídla však dôsledne vyslovujú ako *Ujhel* v celom Medzibodroží. V slovnej zásobe, slovných zvratoch nárečia Veľkých Trakán sa v mnohom líši od hovorového jazyka, ale tieto slová a slovné zvraty sa postupne dostávajú na perifériu: *disztó* ´disznó´, *pipulya* ´gyermekláncfű´, resp. *Ha jó vóna, a kutya is megenné* (prekl. Keby to bolo dobré, aj pes by to zožral) = veľmi zlé. Medzi (staré, prípadne niekoľko storočné) jazykové zvláštnosti patrí aj pôvod názvu obce, skúmanie miestnych názvov. Danú obec môžu charakterizovať aj rodinné mená. Vo Veľkých Trakanoch sú najčastejšie nasledovné: *Dobó*, *Dobos*, *Gönczi*~*Gönczy*, *Nagy*, *Polyák*, *Pólyi*, *Tárczy*.

Sprachliche Kennzeichen des Dorfes (Zusammenfassung)

Das Dorf Nagytárkány gehört zum nordöstlichen Sprachdialektengebiet, konkreter zum Sprachdialektengebiet im Zwischenraum Bodrog. Charakteristische Züge sind: die Vokale *a* und *á* sind immer labial, der geschlossene Vokal *ë* kommt nur sehr selten vor. Es steht der ungarischen Gemeinsprache nahe, doch es finden sich viele Abweichungen. Die Diphtonge sind geschlossen: *ao*, *ou* = *ó*; *öü*, *eü* = *ő*, bzw. geöffnet: *ie*, *ië* = *é*; sie werden allmählich aufgelöst. Es gibt mehrere Beispiele für Gebrauch von geschlossenen Vokale: *kökíny* – *kökény*, *míreg* – *méreg*, *lú* – *ló*, *csu* – *cső*. Illabilisation kommt nur selten vor: *kilső*, ´*külső*´, *fil*, ´*fül*´. Eine Verkürzung ist jedoch je nach Dialekt häufig: *pup* – *púp*, *vasut* – *vasút*, *nehez* – *nehéz*, *gyürü*– *gyűrű*. Eine Dehnung kommt manchmal unerwartet vor: *cúkor*, *píros*, *síma*. Eine so genannte Ersatzdehnung erfolgt durch Weglassen von - / -: *ötözik* – *öltözik*, *erkőcs* – *erkölcs*, *kódus* – *koldus*. Einzelne Vokale können in bestimmten phonetischen Stellungen ganz wegfallen: *diszitni* – *diszíteni*, *karcsi* – *karc-sai*. Beim Konsonanten-Lautgesetz gelten vorwiegend Normen der Gemeinsprache: z.B. *viszpart* – *vízpart*, *egisség* – *egésszég*, *néccer* – *négyszer*; es gibt aber auch Erscheinungen, die für Nagytárkány charakteristisch sind: *ösze* – *össze*, *közé* – *közzé*, *nyő* – *nő* (als Verb!), *térgyepel* – *térdepel*, *sálló* – *sarló*. In der Vergangenheit war in dieser Mundart auch „*ly*“ gebräuchlich, heute mehr zu „*j*“ geworden: *jászaj* – *jászol*, *ököj* – *ököl*; der Name der ehemaligen Komitatsstadt wird im gesamten Zwischenraum Bodrog grundsätzlich *Ujhel* ausgesprochen. Die Mundart in Nagytárkány unterscheidet sich in Wortschatz und Redensart von der Gemeinsprache, doch diese gelangen allmählich auf die Peripherie: *disztó* – *disznó*, *pipulya* – *gyermekláncfű*, bzw. der Satz „*Ha jó vóna, a kutya is megenné*“ – ist absolut falsch. Zu den alten (ja jahrhundertealten) sprachlichen Kennzeichen gehört der Ursprung des Dorfnamen und die Untersuchung der Ortsnamen. Eine Gemeinde kann doch auch durch ihre Familiennamen bezeichnet werden. Die häufigsten Familiennamen in Nagytárkány sind: *Dobó*, *Dobos*, *Gönczi* – *Gönczy*, *Nagy*, *Polyák*, *Pólyi*, *Tarczy*.

5. kép. Banki hirdetés az Amerikai Magyar Népszavában, 1931

(Fogas Tóth Balázs tanulmányához)

6. kép. A Nagy család Amerikában, 1910-es évek

7. kép. Tárcsi Imre és családja montírozott képen, Perth Amboy, 1926

FEHÉR JÓZSEF

A művelődés évszázadai Régi irodalmi hagyományok

A magyar reneszánsz költészet legnagyobb alakja, a zaklatott életű Balassi Bálint (1554–1594) igazi pátriája Felső-Magyarország volt. Többször megfordult, megfordulhatott Nagytárkányban is.¹ A költő húga, Balassa Anna ugyanis Pachot Ferencnek, Zemplén vármegye alispánjának felesége volt, s ők nagytárkányi kastélyukban tartották udvarházukat. Náluk nevelkedett hosszabb-rövidebb ideig Balassi Bálintnak Dobó Krisztinától 1585-ben született fia, Balassa János. A Sennyey család levéltárában² több feljegyzés utal erre. Az első – jellemzően – a költő kalandos házasságával van összefüggésben. Ellenségei – főleg nagybátyja, Balassa András – néhány hónapja született gyermekét is felhasználták, hogy befeketítsék az egyházi és világi hatalmasságok előtt. Az Országos Levéltárban őrzött iratköteg egyik passzusa így szól erről: „1586. év: Balassa Bálint a Római Pápa V. Sixtus előtt abban vádoltatván el, hogy törökké akarna lenni és fiát török szokás szerint Musztafának kereszteltette, az Esztergomi Káptalan előtt vallást télesen a hitről, és familiája pecsétjét is reá teszi, mely még most is egészen ép. Itt van az egész Római Hit veleje...” A költő később tisztázta magát a vád alól. Dobó Krisztina 1589-ben fiatalon meghalt, Bálint életének pedig legmozgalmasabb időszaka következett el: lengyelországi és más hadjáratokban vett részt, szerelmi kalandokba, néhány botrányba keveredett. Ebben az időszakban két húga viselte gondját fiának. Ahogy említettük, egyikük Anna, Nagytárkányban.

A Balassi-levelezést végiglapozva feltűnő, hogy fiát szinte sehol sem említi a költő. Azonban mégis: amikor 1594-ben Esztergom ostrománál egy ágyúgolyó halálra sebezte. Utolsó óráiban atyai gondoskodással említi, „aggódva fiacskájáért”:

Balassi Bálint utolsó szavai
(Dobokay Sándor előadásában)

1594. május

„...Ngs.Balassi Bálint úr, aki mikor Esztergom ostroma közben mindkét lábát a golyó átjárta, hívatta ezt a papot, és mikor ettől bűneinek meggyónására intetett, azonnal beleegezett, és gyónásának óráját megállapította. Mikor a pap visszatért, Balassit úgy ta-

1 Köszönöm Siska József kollégámnak, hogy felhívta a figyelmemet a Balassák és Nagytárkány kapcsolatára.

2 MOL, a 'Sennyey család levéltára. Elenchusok. P 599.

lálta, amint egy imakönyvből ájtatosan könyörgött Istenhez; aztán előtte lelkiismeretét nagy érzéssel megnyitotta, Isten és a Boldogságos Szűz segítségét kérve. Mikor a felszer vasával sebéhez nyúlt, Vergiliusból idézte ezt: »Most van szükség bátorságra, Aeneas, most erős szívre!« A mi papunk akkor ösztönözte, hogy egészen Isten tetszésére hagyatkozzék. Ezt készséggel megtette, aminek nyilvánvaló jele volt, hogy mikor az atya látta, hogy a fájdalom súlyosbodik, és többek között ugyanúgy bátorította, ezt felelte: »Hiszen azt akartuk, Atyám, hogy így legyen!« *Aggódva fiacskájáért, akit nyolcéves korában egyedül hagyott hátra, ebben a beteg állapotában kérvényt írt Mátyás herceg Ő Fenségehez, és nem hitte, hogy megbízhatóbb embernek adhatja, mint ennek a papnak, kit ily szavakkal szólított meg: »Tudom, Atyám, hogy te természettől és hivatásodnál fogva igaz ember vagy, kérlek tehát, hogy ezt halálom után add át a Fenséges Hercegnek.« Azt kérte benn, hogy fiát a Társaság iskolájába küldje, hogy ott a nyolcéves gyerek a katolikus vallással és tudománnyal elteljék.* – Végül is az esti órában, mely halálát megelőzte, mikor a láz a szokottnál hevesebben támadta meg: intetvén, hogy magát Isten akaratának engedje át, és hogy reményét Istenbe helyezze, így válaszolt: »Krisztus megholt érettem, hát én hogy kételkedjem? Te katonád voltam, Uram, és a te seregében jártam.« Meghalt végre ez az igen katolikus férfiú és nemes lelkű katona, akinek ahogy eltöltött életét egész Magyarország bámulta, úgy mindenki magasztalta halálában Istent kegyelmeért, aki a tizenkettedik órában is az elsők közé tudja emelni az ő választottait.”

A költő halála után asszonytestvérei örökbe fogadták Balassa Jánost: Balassa Mária (a költő másik húga), Balassa Anna és Pachot András (Mária férje, füleki várkapitány) abban egyeztek meg, hogy Balassa Jánost hárman felnevelik. A fiú 1597-ben került el véglegesen Nagytárcányból, mikor néneje, Mária teljes fokú gondviselője és gyámja lett. Mindössze 17 évet élt az ifjú Balassi, 1602 márciusában halt meg (Siska–Kováts 2004).

A költő Balassi után a következő évszázadban egy teológiai író neve fémjelzi a települést. A Bodroghközben évszázadokon át meghatározó szerepet játszó Sennyey családból származik *báró Sennyey László* jezsuita író. Tárcányban született 1631. május 6-án, Nagyszombatban halt meg 1702. január 13-án. Apja a dinasztiaalapító Sennyey Sándor, akinek hat gyermeke közül László került értelmiségi pályára, 1648-ban a jezsuita rendbe lépett. Bécsben, Grazban tanult, majd ugyanitt a filozófia és a teológia tanára lett. Nagyszombati rektorsága idején naplót írt, kézírata a budapesti Egyetemi Könyvtárban van, sajnos máig kiadatlan. Erdélyben is működött. Összefüggő teológiai műve, az *Examenquadripartitum ordinandorum* Grazban jelent meg először 1686-ban, s 14 kiadást ért meg. Másik hittani munkája Nagyszombatban jelent meg *Conclusiones Canonico-Juridicae* címmel. Része volt abban, hogy az 1687. évi pozsonyi országgyűlésen a jezsuita rendet egyhangúlag befogadták Magyarországra és a csatolt részekbe. 1666-ban ő alapította újra a nagyszombati egyetemi nyomdát. Latin nyelvű római útinaplói, melyeket 1687-ben, 1693-ban és 1696-ban írt, a magyar utazási irodalom Faludi Ferenchez közelítő ízlésvilágát képviselik. Az útinaplókat Iványi Béla adta ki 1929-ben, *Báró Sennyey László nagyszombati rektor római utazásai* címmel (MÉL, 1969; MIL, 1994).

A 19. században jeles emberek kerültek ki a másik híres bodroghközi családból, a Mailáthok közül. A nagytárcányi római katolikus templom falán emléktábla jelzi, hogy a családi sírboltban van eltemetve *gróf Mailáth Antal* (1801–1873)

és testvére, *gróf Mailáth József* (1796–1875). Gróf Mailáth Antal igen szépményű, nagy tehetségű embere volt a magyar reformkornak, így már 29 éves korában Zemplén vármegye főispánjává nevezték ki. A magyar nyelvújítás vezéralakja, *Kazinczy Ferenc* (1759–1831) is nagyra becsülte, üdvözlő verset is írt hozzá 1830. augusztus 5-én:

Gróf Mailáth Antalnak. I–II.
főispáni beiktatására, 1830.

1.

*Tekintsetek alá magas egetekből,
Ti a Majláth háznak elhunyt csillagai,
S lássátok, mint kelnek régi nemetekből
Házatoknak ismét új ragyogványai.
GYÖRGY, a Honnak s Honthnak tündöklő nagy fénye
ANTAL, te Zemplénynek öröme s reménye.*

2.

(Zemplény szól.)

*Én szültem őket, én neveltem:
Kevélyen láttam nagy fejlődését,
Isten tévé első lépését,
De ah, a nem-hív elhagyott!*

*Most jó s enyém! s enyém s örökre!
Erőben ül fel kormányomra.
Szent ég, tartsd meg boldogságomra
A jót, a hívet, a nagyot.*

A környék népe emberként is nagyon tisztelte. Perbenyiki birtokán orvoslással foglalkozott, korabeli feljegyzések szerint kórházat alapított, gyógyította a vidék népét, szegényt és gazdagot, ha kellett étellel, itallal is ellátta őket, és „ezen viselkedésével megnyerte a nép nagy tiszteletét és háláját” (Cap 2002). Kazinczy Ferenc a Mailáthok közül *gróf Mailáth János* (1786–1855) íróval állt a legszorosabb kapcsolatban. Rendszeres levelezésben álltak 1816-tól, levelezésük Kazinczy haláláig tartott, 99 levél ismeretes az 1816 és 1830 közötti évekből, ebből 46 Kazinczytól, 53 Mailáthtól való. Különleges érdemének tartotta Kazinczy, hogy Mailáth gróf a magyar költőkből antológiát állított össze, azt kitűnő népszerűséggel lefordította („szép az, hogy egy magyar író oly jó németül, hogy az ausztriai németek közül kevés” – írja Kazinczy), s ezzel a tettevel népszerűsítette, ismertette a magyar irodalmat a külföld előtt. Később, bajorországi tartózkodása idején, 1853 őszétől 1854 tavaszáig a későbbi Erzsébet királynénak, akkor még Ferenc József császár jegyesének előadásokat tartott a magyar történelemből. Gyanítható, hogy Erzsébet rokonszenve a magyarokhoz részben Mailáth Jánosnak is köszönhető.

A nagytárkányi családi sírboltban nyugvó Mailáth Józsefnek is vannak érdekei a művelődés terén. Jeles botanikus és a hazai és külföldi szárnyasok gyűjtője volt perbenyiki birtokán. 1873-ban a sátoraljaújhelyi piarista gimnáziumnak száz kötetnyi könyvgyűjteményt adományozott (Cap 2004).

Kazinczy Ferenc az 1831. évi nagy kolerajárványnak esett áldozatául augusztus 23-án. A kolera terjedésének idején említi Tárkányt is: „De az örömkben gazdag út szinte már Miskolcon borulni kezdte, Szerencsen pedig már világosabban értünk, hogy Szemere Péter főszolgabíró Tokajt be akarja záratni, mert a Máramarosból sőt szálakon hordó oroszok az indiai epemirigyet (Cholera morbus) oda is elhozzák, s két ember közülök és egy harmadik, kivel dolguk volt, egyszerre összerogyott, s meghaltak; hogy a nyavalya Tisza-Újlakon, Ugocsában s Zemplényben *Tárkány*, Agárd, és Czigánd helységekben kiütött; s ezek zárva vannak. Nem merénk hinni a szót s Patakig hajtatánk. Ott bővebben s bizonyosabban hallánk a hírt, s képzelvén, mi fogna történni, ha Szemere bemenne ugyan Ungvár vármegyébe, de oda záratnék; mind én mind profesor Somosi s Kézy és Nyiry urak kérünk ötlet, hogy fordulna meg mindjárt Patakról, s magát a veszélynek, legalább a bajnak ki ne tegye. Engede tanácsunknak s június 30-án egymástól elválánk. Már másnap Újhely is elzáratott és ha huszonnégy órával később jövék, el voltam volna rekesztve házam népétől. A pataki professzorok, képzelvén, mely elakadásba jutna az ifjúság, ha a július 10-dikére rendelt examenek napjáig fenntartatnék, július elsőjén szét ereszték azt, és hogy a tett bölcs tett volt, mutatta a következés.” (OSZK. Quart. Hung. 1237)

Az iskoláztatás múltjából

A kereszténység felvétele után, az Árpád-korban sorra létesültek iskolák Magyarországon. Nagytárkány közelében a legjelentősebb, tanítással is foglalkozó egyházi hatóság a leleszi prépostság volt a premontreiek vezetésével. A prépostságon – később hiteles hely – kívül a helyi plébániák is működtettek iskolákat. A pápai jegyzékek szerint a tóketerebesi régióban a legkorábban működő iskolák a következő községekben voltak: Bacska, Barancs, Battyán, Bély, Boly, Céke, Gálszécs (1337), Királyhelmece, Lasztóc, Nagytárkány, Nagykövesd, Perbenyik, Ruszka, Tóketerebes (1330), Véke, Zemplén. Ezek a római katolikus egyház fennhatósága alá tartozó iskolák általában a mohácsi vészig, a reformáció térhódításáig állottak fenn, helyükön a protestánsok létesítettek iskolákat a 16. század második felétől (Sápos 2003).

A nagytárkányi református iskoláról az első adatok a 17. századból valók.³ Felső-Magyarországon, így a Bodroghközben is a legkorábbi időben elterjedt a reformáció, a vidék népe Luther, majd Kálvin hitére tért át. A református egyház a 16. század végére, a 17. század elejére kiépítette iskolahálózatát, megszervezte a 6–12 éves gyerekek elemi ismeretekre való oktatását. A lelkészeket és

3 Dienes 2000. Az egyház- és iskolalátogatások jegyzőkönyveinek feljegyzéseit innen vettem át.

a tanítókat a Sárospataki Kollégiumban képezték. Az iskolák irányítása, fenntartása az egyház, az eklézsiák feladata volt, első számú vezetőjük a lelkész, beosztottja a tanító (rektor), aki a kántori teendőket is ellátta. A gyerekeket elemi ismeretekre oktatták, mindazokra a gyakorlati tudnivalókra, amelyeket mindennapi életükben hasznosítani tudtak. Anyanyelven, azaz magyar nyelven folyt a tanítás. Előbb csak a fiúkat, majd a lányokat is bevonták az oktatásba.

A népiskola ideális állapotát Johannes Amos Comenius, a nagy cseh–magyar pedagógus fogalmazta meg *Schola Ludus* című művében akkor, amikor maga is Sárospatakon működött Lorántffy Zsuzsanna meghívására, 1650–1654 között. Az elemi iskola három osztályból állt az ő rendszerében. Comenius tanítója az első osztályról ezt mondja: *„Arra tanítom őket szóban és példamutatással, hogy iskola előtt és iskola után, étkezés előtt és étkezés után, lefekvéskor és felkeléskor letérdelve, kezüket összekulcsolva, szemüket az ég felé emelve, a teljes áhítathoz illő testtartással fohászkodjanak Istenhez... Továbbá, hogy pontosan ismerjék Isten akaratát, naponta elismétlem velük a Tízparancsolatot, továbbá elégtételként a Hiszekegyet és hasonlókat. Elviszem a szent gyülekezetbe is, és arra tanítom őket, hogy ott fegyelmezetten viselkedjenek, mintha Isten és az angyalok színe előtt volnának. Mert bár a szentbeszéd meghaladják értelmi képességüket, így mégis hozzászoknak Isten szent helyének tiszteletéhez, és annak tudatához, hogy ők az egyház polgárai és Isten háznépéhez tartoznak.”* Az istenfélelemre nevelést követően az erkölcsi nevelésről ezt olvashatjuk: *„Példamutatással és intelmekkel szoktatom őket ételben és italban a mértéktartásra, öltözködésben a tisztaságra, a feljebbvalók iránti tiszteletre és a szolgálatkész engedelmességre az utasítások és a tilalmak betartásában egyaránt; azután meg igazmondásra, hogy ne téveessenek meg soha senkit hazugsággal, és igazságosságra, hogy sohase vegyenek el semmit, ami a másé, sem úgy, hogy ellopják, sem úgy, hogy eldugják; továbbá folytonos munkára és foglalatosságra... Változatos módon próbálkozom viszont azzal, hogy a sérelmekkel szemben béketűrőkké formálódjanak (hiszen ez az erény az alapja a keresztény magatartásnak); azt pedig, hogy végül inkább akarják, hogy a más akaratja irányítsa őket, mint a sajátjuk, az engedelmesség folyamatos gyakorlásával érem el.”* A harmadik nevelési területtel kapcsolatosan elmondhatja e játékban Comenius a tanítóval azt is, hogy ha bölcsesetre még nem taníthatja is a gyermekeket, *„egyengetem számukra a bölcsességhez vezető utat, mégpedig azáltal, hogy rövid és kellemes úton tanítom őket a betűkre, melyek minden műveltség megszerzésének egyetemes eszközei és kulcsok a bölcsesség kincsesházához.”*

A második osztályban a tanító így összegzi feladatát: *„Megtanulnak tőlem hibátlanul olvasni, írni, kezdő szinten számolni és énekelni, ennél jobban erkölcsösnek és istenfélőnek lenni”.* A harmadik osztályban: *„Arra tanítom őket, hogy az anyanyelvükön gyorsan olvassanak és írjanak, hogy szemléljék a világ alapvető dolgait, és hogy mindezeket milyen szavakkal fejezzék ki”.* S hogy a Comenius által elképzelték után milyen volt a valóságban az iskolai élet, milyen állapotok uralkodtak a nagytárkányi iskolában, azt a korabeli egyház- és iskola-

látogatási jegyzőkönyvekből tudhatjuk meg. A feljegyzések az 1611. és 1671. évek között keletkeztek; a nagytárkányi iskola a pap vagy a tanító révén időnként egy irányítás alá tartozott a bélyi, az agárdi (zemplénagárdi), a kistárkányi iskolával.

Nagytárkány (Zemplénagárd, Bély)

1611.

Tarkany

(Beel, Agard)

Rector Reditus

Tarkanyban minden jobbágy egy Szécsi csötört búzát és három pénzt ad. Az özvegyek másfél sing vásznat. Agardon minden jobbágy 16 pénzt ad. Az özvegyek másfél sing vásznat. Vagyon itt egy halászó ér is. Beelben minden jobbágy 16 pénzt ad. Az asszony önagysága tíz forintot fizet, nyolc köből búzát, egy verő ártányt. Özvegyasszony másfél sing vásznat. Utitur mensa propria pro lubitu.

rector reditus: a rektor, azaz a tanító jövedelme

csötört, csetert: negyedrészt. Zemplénben a szaput (vékát) értették alatta, s a köből negyedrészt jelentette

pénz: dénár

dénár: a magyar forint váltópénze, 1 forint=100 dénár

sing: régi hosszmérték, 62,2 cm

verő ártány, verő disznó: levágásra alkalmas (herélt) disznó

Utitur...: Saját asztalával él, kedve szerint. (Tehát étkezését nem a lelkész biztosította, mint sok helyen.)

1629.

Rector Basilius Liptoviensis uxoratus, qui 19 annis vivit hic.

(A tanító Liptói Balázs, nős, aki 19 éve lakik itt.) A schola pusztá (!) vagyon, 4 esztendeje, hogy mester nem lakott benne. A Tarkani rétről írtam Niri Péternek és Kortsma Jánosnak, hogy jobban viseljenek gondot a templomra, melynek zárja nincsen. A scholára, mely teljességgel elpusztult, és a pástornak megígért jövedelmének megadására.

1639.

Scholae Rector Paulus Matyasfalusi Liptoviensis.

Az iskola mester a bort igen szereti. Korcsmára ne járjon, hanem a scholában üljön és tanítson. Mind a pástyor, mind a mester fizetése nagy részben hátra vagyon. A mesternek mindössze 18 vagy 20 köből gabonával.

1656.

Rector Stephanus Bakai.

1659.

(Bély, Kistárkány)

Rector Stephanus Szerdahelyi.

A Tarkanyiak nem vádolják, de a Belyiek panaszkodnak, hogy el nem jár a prédikátor tisztiben, a mester is akképpen. Vádoltatnak mind a ketten, hogy egymással való veszekedésekkel botránkoztatnak igen a hallgatók között.

1661.

Rector Stephanus Szerdahelyi.

Schola mesterekről is jól emlékeztenek, csak hogy scholában járó egy gyermek sincsen, kit tanítana, mivel maga sem arra való, hogy tanítani tudná. Rector scholae keservesen panaszkodik: A schola mesternek nagy sokan fizetését meg nem fizetik. A schola körül csak egy karó farkát is nem építenek.

1670. január 20.

Rector Johannes Örösi.

1671. január 24.

Rector Johannes Örösi.

A schola mester igen negligens tisztiben, a minister híre nélkül széjjeljár harmad-, negyed napig s egy hétig is. Melyről illendő animadversiója lött. Proventusát elvesztegeti. Erről is mandátuma vagyon, hogy ez jövő Palmarumig hosszú mentét szerezzen magának, alioquin nem patálják. Az eklézsiák is admoneálatnak, hogy a zsinatig a mestert egészen contentálják, hogy köntöskét szerezhessen magának.

negligens: hanyag, gondatlan

minister (Verbi Divini Minister): lelkész (Isten igéjének szolgálója)

animadversiója: büntetése

proventus: jövedelem

palmarumig: virágvasárnapig (Húsvét előtti vasárnapig)

alioquin...: egyébként nem szenvedik el

admoneál: megint, figyelmeztet

contentál: megalégít

Mai nyelvre fordítva: A tanító munkájában igen hanyag, gondatlan, a lelkész tudta és engedélye nélkül három-négy napig vagy akár egy hétig is elcsavarog (eltűnik). Ezért megérdemelt büntetésben részesült. Jövedelmét elszórja. Kötelezve van (Megparancsolták neki), hogy virágvasárnapig hosszú mentét szerezzen magának, különben elbocsátják. Az egyházközségeket is figyelmeztették, hogy az egyházgyűlésig a tanítóknak minden jövedelmét adják meg, hogy köntöst vehessen magának.

mente: prémes, bélelt, zsinóros, régi magyaros rövid felsőkabát

köntös: (felső)ruha, különböző hosszúságú bő kabát

Az ellenreformáció után, a Ratio Educationis korában újra teret nyernek a római katolikus iskolák, amelyekben a vallásoktatáson kívül az írott és nyomtatott betűk írását és olvasását, a számolás elemeit, természettani ismereteket, mértéket, rajzolást, éneket, naptárismeretet, a levélírás alapelemeit tanítják. Nagytárányban 1771-ben létesült ez az iskolatípus. Az iskolalátogatás ugyan nem volt kötelező, de falunkban is megvolt az esély az alapműveltség elsajátítására, az írni-olvasni tudás megszerzésére. 1771-től folyamatosan működött mint egy tantermes és egy tanerős iskola. 1907-ig ide jártak a kistárányai római és görög katolikus tanulók is.

A népoktatás kezdetei

Magyarországon az általános tankötelezettséget az 1868. évi XXXVIII. törvény-cikk írta elő. E törvény értelmében a 6–11 éves gyermekek nyilvános minden-napi iskolába voltak kötelesek járni. Azokban a községekben, ahol nem voltak felekezeti iskolák, a helyhatóság köteles volt iskolát létesíteni és fenntartani, il-letve a felekezeti iskolák állami iskolává alakulhattak át. Ha megmaradtak fele-kezeti iskolának, kötelesek voltak a népiskolai törvény előírásainak megfelelni.

A törvény életbelépésének első időszakában a gyerekeknek alig több mint fe-le járt iskolába. Az 1900-as évek elejére azonban már szinte teljes körű a tankö-telezettség teljesítése. Nagytárkányban a 19–20. század fordulóján az írni-olvasni tudók száma a következőképpen alakult: 1900-ban a község lakóinak száma: 1107 fő, a 6 évnél idősebbek szám: 886 fő, írni-olvasni tudók száma: 491 fő (55,41%). 1910-ben a község lakóinak száma: 1120 fő, a 6 évnél idősebbek szám: 924 fő, írni-olvasni tudók száma: 621 fő, ez 66,23% (Sápos 2003, 81–86).

Nagytárkányban a népoktatási törvény megszületése után is felekezeti isko-la működött, azaz a római katolikus egyház tartotta fenn az intézményt. A ki-sebb számú református felekezetű gyermekek a kistárkányi református iskolá-ba jártak át, s hasonlóképpen a kistárkányi katolikusok a nagytárkányi iskolá-ba. Mindkét helyen összevont osztályokban, azaz egy tanteremben tanultak a 6–11 évesek (osztatlan iskola). A nagytárkányi római katolikus iskola 1907-ben épült, s 1965-ig szolgált iskolai funkciót. A reformátusok sem tűrheték sokáig mostoha helyzetüket, nézeteltérés is támadt abban az időben a két falu refor-mátussága között, melynek következtében a nagytárkányiak is telket vásárol-tak, és 1910-re helyben felépítették iskolájukat (Csíkvári 1940).

Az 1900-as évek első két évtizedének tanítói: Váry Endre és Branna József (a római katolikus iskolában), Pataky Elemér és Erdélyi Margit (a református is-kolában). Közülük Branna József kántortanító az, aki a leghosszabb időt töltöt-te Nagytárkányban, neve még évtizedek múlva is olvasható a tanítók névsorá-ban. Életútja jellegzetes néptanítói sors. 1887-ben született Beregszászon, kö-zépiskoláit és a tanítóképzőt szülőhelyén végezte el 1907-ben. Ugyanebben az évben kezdte meg pedagógiai pályafutását a Bereg megyei Újtővisfalván, a Szolyvai járásban. Két év múlva Nagytárkányban választották meg római katoli-kus kántortanítónak. 1914-ben mint népfelkelő bevonult katonának a 65. gya-logezredhez, s előbb a Kárpátokba, később a német frontra került. 1915-ben és 1916-ban újra tanított, majd 1917-ben ismét katona volt. Ugyanebben az évben fogságba esett, és csak 1920-ban jött haza. A tanításon kívül jelentős népmű-velődési tevékenységet is folytatott: a Hangya és a Hitelszövetkezet alapító tag-ja és ügyvezetője, az Önkéntes Tűzoltó Egyesület elnöke, a Levente Egyesület alelnöke, a Bodroghközi Katolikus Tanítók elnöke, népművelési előadó volt. Van-nak, akik máig is emlékeznek, hogy az 1940-es nagy árvíz idején éjszaka, cső-nakba ülvé a magazinnál (a dohánybevéltő épületénél), hogyan mentette ki az ártérben rekedt pásztort és annak családját. Branna József 53 éves volt akkor, bátor társa neve: Liszt László.

A történetet Penzák Borbála meg is verselte:

*Nem mentek annak mentésére
földbirtokos urak
Egy jó igaz tanító volt
ki mentésükre szaladt.*

*Hála s öröm volt
a nagy Tisza parton
A hős mentőjüknek
köszönetet mondunk.*

A nagytárkányi iskola 1920–1944 között

Az első világháborút lezáró trianoni békediktátummal, de gyakorlatilag már 1918 őszétől Nagytárkány a megalakuló Csehszlovákiához került. A tanítók közül néhányan nem voltak hajlandók fogadalmat tenni a csehszlovák államnak, inkább eltávoztak, mint például Erdélyi Margit református tanítónő. A fájdalommal végbement konszolidáció után az első igazinak mondható iskolai tanév az 1921/22-es volt. A tanévet 1921. szeptember 6-án 86 tanulóval kezdték, külön a reformátusok és külön a katolikusok. Az iskola megnevezése: hatosztályú elemi római katolikus, ill. református népiskola. A katolikusban Branna József, a reformátusban Kuthy Anna tanított.

1922/23-as tanév: az iskola megnevezése: ötosztályú római katolikus, ill. református elemi népiskola. A tanévet szeptember 4-én kezdték 71 tanulóval.

1923/24-es tanév: az iskola megnevezése: Nagytárkányi római katolikus, ill. református hatosztályú elemi népiskola. A katolikus 78, a református 34 tanulóval kezd.

1924/25-ös tanév: az iskola megnevezése: Nagytárkányi római katolikus, ill. református hétosztályú elemi népiskola. A tanítás 101 tanulóval kezdődik. A református 42 tanulóval kezdett.

1925/26-os tanév: ugyanaz, mint az előző évben.

1926/27-es tanév: ugyanaz, mint az előző évben, de ekkor már nyolcadik osztály is van.

1927/28-as tanév: a római katolikusoknál 103, a reformátusoknál 54 tanuló van.

1928/29-es tanév: a római katolikusoknál 118, a reformátusoknál 59 tanuló van.

1929/30-as tanév: római katolikus 145, református 69 tanuló.

Branna József tanító úr ezt az évtizedet is végigtanította, a reformátusoknál pedig az 1920-as éveket Kuthy Anna. Érdemes róla is megemlékeznünk. 1884-ben született Ungváron, 1904-ben szerezte meg tanítói oklevelét. Magyarorságon (Zemplén megye) kezdte működését, 1922-ben került Nagytárkányba, ahol meg-

szakítás nélkül folytatta pedagógiai pályafutását. Rendszeresen tartott népművelési előadásokat, és kivette részét a szociális-karitatív munkából.

Az 1930-as évek elejére változik a tanítás rendszere, ugyanis a felekezeti iskolák mellé 1930-ban községi elemi iskola létesül. Az oktatást úgy szervezik, hogy a 6 (később 8) osztályból egy osztályt (évfolyamot) a római katolikus, egy osztályt (évfolyamot) a református iskolában járnak ki a gyerekek. Hogy melyiket, az többször változik, de általában az első és második osztályt. A többi a községi (állami) iskola vállalja fel, többnyire összevont tanulócsoporthoz. Az 1931/32-es tanévben például volt 4 osztály, két felekezeti, és egy községi iskola két összevont osztállyal. A tanulók száma ekkor 177 fő. További változás, hogy az 1920-as évek közepétől 1 osztályos szlovák iskolát is szerveztek, de ide csak csekély létszámmal iratkoztak be tanulók. Az akkori jegyző felesége, Matkovčikné volt a tanító.

Az 1930-as évek tanítói: id. Branna József a katolikus, Kuthy Anna a református iskolában, míg a községi iskolában ifj. Branna József, Tóth István, Majtényi Márta és Komlósi József tanítottak. 1938 novemberétől Nagytárkány az I. bécsi döntés alapján ismét visszakerült Magyarországhoz. Ez az állapot éppen hat évig tartott. Ezekről az évekről, pontosan 1941-ből teljes körű iskolafelmérés maradt ránk a nagytárkányi elemi iskoláról.⁴ A bodroghközi járáshoz tartozó községben 3 iskola működött:

1. *Községi Elemi Népiskola*, melynek fenntartója Nagytárkány község. Az iskolafelügyelő Bányai György, székhelye Királyhalmecen van. Az iskolaszék elnöke Szemcsányi Elek. Tanítási nyelve: magyar. Az iskola Steinberger Lipót épületeiben működött, ezért a község 230 pengő bérleti díjat fizetett neki. Az épületek viszonylag jó állapotban voltak, saját kútjuk, ivóvizük volt. A 3 tantermet fával és szénrel fűtötték. Bútorzata teljes, de a felszerelések közül hiányzott Magyarország és Zemplén vármegye hegy- és vízrajzi térképe. 4 tanítói álláshe-lye közül jelenleg 3 van betöltve, 1 rendes, 1 helyettes és 1 kisegítő tanerővel. Az iskolában rajtuk kívül 1 napibéres szolgát alkalmaznak. A 3 tanteremben váltakozó oktatás folyik, azaz délelőtt és délután is tanítanak. Az V–VIII. osztályokban, amikor sürgős gazdasági munkák vannak (összel és nyárelőn), gyakran le-rövidítik a szorgalmi időt. Az iskolaigazgató Tárkányi József, 1911-ben született, nős, 3 gyermeke van. Fizetése 222 pengő, az V–VI. osztályt tanítja, 72 gyermek van a két osztályban. A másik tanító Bodák József, nős, gyermektelen, fizetése ugyanennyi, 47 gyermeket tanít a III. osztályban. Tárczy Mária helyettes tanító hajadon, 20 éves, 39 gyermek van a keze alatt a IV. osztályban. A VII–VIII. osz-tály tanítója, Tárczy Béla „most van választás alatt”, itt 62 fő a tanulói létszám. A községi elemi iskola összlétszáma tehát: 220 fő. A tanköteles korú gyerme-kek (a 6. életévüket betöltöttek) mind be vannak írva. 21 tanuló túlkoros. A ta-nulók táplálkozása 35%-ban jó, 65%-ban gyenge. Ruházatuk 10%-ban jó, 40%-ban gyenge, 50%-ban rossz. Tan- és írószerekkel való ellátásuk 45%-ban jó, 40%-ban gyenge, 15%-ban rossz. Az első elemi osztályt a római katolikus isko-

4 Zemplén Vármegye Levéltára, Királyi Tanfelügyelőség Iratok

lában járják, a másodikat a reformátusban. A 220 tanuló felekezeti megoszlása: 97 fő római katolikus, 31 fő református, 15 fő ágostai evangélikus, 66 fő görög katolikus, 11 fő izraelita. A tanulók mind magyarok. 119 a fiúk, 101 a lányok száma.

2. *Római Katolikus Elemi Népiskola.* Fenntartója a Római Katolikus Hitközség, melynek egyházi főhatósága Kassán van, a Bodrogközi Esperességhez tartozik. Tanítási nyelve magyar, 1 tanteremben működik, egy fedél alatt a tanítói lakással, melynek tulajdonosa a római katolikus egyház. 1907-ben épült, 720 m² udvar, 1400 m² kert, 6 katasztrális hold szántóföld tartozik hozzá. A tanterem alapterülete 67 m². 1 tanítói állása van. A tanító neve Branna József, nős, 2 gyermeke van. A tanítói lakásban lakik, a kántori teendőket is végzi, évi 462 pengő fizetést kap. Az első osztályosok száma: 51 fő. Táplálkozásuk, ruházatuk, tan- és íróeszközökkel való ellátottságuk hasonló, mint a községi elemi iskolába járóké.

3. *Református Elemi Népiskola.* Fenntartója a Református Egyház, egyházi főhatósága a Tiszáninneni Református Egyházkerület, az Alsózempléni Esperességhez tartozik. Az iskolaszék elnöke Virágh Béla, Kistárkányban lakik. Tanítási nyelve magyar, 1 épületben, 1 tanteremben működik a tanítói lakással közös fedél alatt. Tulajdonosa a református egyház. Az épület jó állapotban van, 1910-ben épült, 640 m² udvar, 1144 m² kert tartozik hozzá. A tanterem alapterülete 46 m². 1 állami segélyes tanítói állása van. A tanítónő Kuthy Anna, hajadon. A második osztályos tanulók száma: 39 fő. Táplálkozásuk, ruházatuk, tan- és íróeszközökkel való ellátottságuk hasonló a községi népiskolai átlaghoz.

Iskola a változó időben (1944–2005)

1944 novemberében a szovjet csapatok elérték Nagytárkányt, s ettől az időtől a község ismét Csehszlovákia területéhez tartozott. A háború befejeztével, már 1945 tavaszán megindult az iskolai élet újrászervezése. Ebben három tanító járt az élen: Nagy Károly, Fazekas István és Tátrai József. 1945/46-ban még működhetett úgy-ahogy az anyanyelvű iskola, azonban mivel 1945 áprilisában a kassai kormányprogram meghirdette a német és a magyar iskolák bezárását, 1946 szeptemberétől megszüntették a nagytárkányi magyar iskolát is. A beneši politika következtében, mely a magyar nemzetiségűeket nem tartotta egyenlő jogú állampolgároknak, a tanulók csakis szlovák iskolába járhattak, magyar tanítókat nem alkalmaztak. Nehéz évek következtek, melyeket még súlyosbított a reszlovakizáció, amelynek az volt a célja, hogy a magyar (és más) nemzetiségűek vallják magukat szlováknak. Sokan jogos félelmükben ezt meg is tették, s ez újabb lelki terhet is rótt a magyar nyelvű lakosságra. Közben az 1948. április 21-én hozott iskolatörvénnyel megtörtént az iskolák államosítása is.

Csak az 1950/51-es tanévben nyílhattak meg ismét az anyanyelvi oktatás kapui. Ettől kezdve 1953-ig az 1–5. évfolyam tanulói tanultak Nagytárkányban Kalapos Márta igazgatónő vezetésével, a 6–8. osztályosok Bélybe jártak iskolába. 1953-tól 1960-ig a „Nyolcosztályos Középiskola” nevet viselte a nagytárká-

nyi iskola. Ebben az időszakban 360–400 között volt a tanulók létszáma, így több régi magánépületet is felhasználtak tanítás céljára: pl. Olasz Jankának, a Tisza-kertet bérlő budapesti lakosnak a lakását és a régi Fuchs-féle kastélyt is. 1960-tól „Kilencéves Alapiskola” működött, mely egy évvel hosszabbította meg a tankötelezettséget. A tanulói létszám változatlanul magas volt, kinőtték a rendelkezésre álló régi épületeket, hiszen két, sőt három váltásban is folyt tanítás. Még az igazgatói, tanítói lakásokat is felhasználták osztályterem céljára. Nehéz körülmények között, 4 épületben folyt a tanítás, így 1959 táján fogalmazódott meg először az igény, hogy szükséges új iskola építése. Ezt előbb elutasították a felsőbb szervek, de a hatvanas évek első felére a helyzet megoldása elodázhatalanná vált. Fazekas István igazgatóhelyettes kezdeményezésére összeült az akkori pártvezetőség, Hajdók István, Györgyi Árpád, valamint Tóth Pál, az iskola igazgatója. Terveket készítettek az iskolaépületek elhelyezéséről, az osztályok, tantermek méreteiről s ezt kérvénnyel együtt továbbították a legfelsőbb állami hatóságokhoz és pártszervekhez. Széles körű összefogás jött létre a közösségi vezetők, a tantestületi tagok és a szülői munkaközösségek között. Az iskola építése meg is indulhatott 1964 nyarán, az osztályok 3 pavilonja 1965. szeptember elejére elkészült, míg a másik 3 pavilont 1966-ban vehették használatba. Az akkori viszonyokhoz képest korszerűnek mondható 15 osztályterem mellé laboratórium, tornaterem, műhely, iskolai étkezdé létesült, központi fűtést vezettek be. Az iskolába a nagytárkányi tanulók 1–9. osztályosai, valamint a kistárkányi tanulók 6–9. osztályosai jártak. A tanulók létszáma ebben az időben 350–400 fő között volt 15 magyar és 1 szlovák osztályban. Ez a létszám még az 1970-es évek elején is érvényes volt. A régi iskolákban, a volt református és a volt katolikus iskolák épületeiben óvodát és közösségi könyvtárat alakítottak ki.⁵

1973. szeptember 29-én ünnepelte az ún. szocialista iskola fennállásának 20. évfordulóját. A tanítás nyelve természetesen magyar, s az intézmény baráti kapcsolatokat ápol a sárospataki Esze Tamás Általános Iskolával. 2001-ben a magyar nyelvű oktatás 50. évfordulója tiszteletére rendeztek emlékünnepeket. Az iskola mindig, még a legnehezebb időkben is hűségesen tartotta magát a comeniusi alapelvhez: „Minden gyermek az anyanyelvén szerezze meg a tudása alapját.” Ez a nemes szándék fogalmazódott meg az egyik emlékező, Pribék Erika soraiban is: „A magyar nyelv él. Nekünk a nyelvünk nagyobb kincs, mint a földünk, mert régibb, s akkor is él, amikor a föld már nem a mienk. Ennek az élő nyelvnek a továbbadását, oktatását ünnepelhattük meg 2001. november 16-án falunkban. Az 50 év alkalmat adott az ünnepre, a magyar iskolák indítói-ra, akik a jogfosztottság évei után, emelt fővel, egyenes gerinccel, az anyanyelv szavaival szólították a tudásra szomjazókat. Ünnepeltük a hittel és hűséggel élőket, a mindig embereket. Ünnepeltük azokat, akik a semmiből intézményt teremtetek, tartalommal megtöltötték és a szolgálni akarás elkötelezettségével kitartottak a munkában, a nemzeti közösség iránti felelősségben, az anyanyelv

5 Községi Krónika, 1972.

erős hűségében. Egyperces néma felállással emlékeztünk azokra is, akik már nem érhették meg ezt a napot, hogy velünk ünnepeljenek.”

Az 1970-es évek közepétől enyhén, az 1990-es évektől meredekebben csökken a gyermeklétszám mind az óvodában, mind az alapiskolában. 1975-ben 317 tanulója és 23 pedagógusa van, 2000-ben összesen 240 gyermek jár Kistárkányból, Nagytárkányból és Tiszacsernyőből az iskolába. 2001 szeptemberétől az 1. évfolyamba mindössze 13 gyermek iratkozik be; a demográfiai hullám a mélyponton van. A 2002/2003-as tanévben az első osztályosok létszáma 23, a tanévzárón 204 tanuló vehette kézbe a bizonyítványt.

A magyar nyelv megtartása és ápolása mellett fő törekvése volt mindig is a nagytárkányi iskolának a tehetséggondozás. Gyerekek tucatjait juttatta el a bázisiskolának számító kassai Magyar Tannyelvű Középfokú Ipari Iskolába és a királyhalmeci magyar gimnáziumba, akik közül sokan lettek orvosok, mérnökök, tanárok, jeles közéleti személyiségek. A jó színvonalú oktatás mellé erkölcsi-érzelmi nevelés társult, mellyel a szülőföldre kötődést máig megtartották. Az iskolának egy volt tanulója, Százvai István így vall erről: „Számomra az iskola, ahová szüleim 1955-ben beíratnak, a tudás bölcsője volt. Ezért hálával és tisztelettel gondolok szüleimre, akik magyar iskolába íratnak. Tanítóimra, akik megtanítottak gondolkodni. Magyarul gondolkodni, álmodni. Mély nyomot hagyott bennem az emberi közelség és magyarságtudat, amit az én tanítóimtól kaptam... Mindig nagy szeretettel gondolok nagytárkányi iskolámra, melyben kiemelkedő erkölcsi és szellemi tőkével láttak el. Kaptunk szeretetet, alázatosságot, biztonságot, örömet, széleskörű tárgyi tudást. Tanítóim bölcsen adagolt szigorú és jósága mind-mind meghatározták jellememet... Amikor a pedagógusi pályát választottam, tanítóim példaképei lebegtek szemem előtt. A felnövekvő ifjúságnak tudatosítania kell: ha önmagunkat és másokat becsülve akarunk élni, ragaszkodnunk kell a gyökereinkhez, múltunkhoz, nagyjainkhoz. Ragaszkodni kell a nagy kincshez: az anyanyelvünkhöz. Mert csak az anyanyelv teszi az embert emberré. Szükségünk van egészséges nemzettudatra, önbecsülésre, hisz a múltunk ismerete nélkül nincs jelen, de jövő sem.”

Az iskola mai tanulói rendszeresen részt vesznek tanulmányi versenyeken, s azokon mindig szép eredményekkel szerepelnek. Kapcsolataik felerősödtek – különösen az utóbbi másfél évtizedben – a magyarországi oktatási-közművelődési intézményekkel. Rendszeres résztvevői a királyhalmeci Mécs László-szavalóversenynek, a II. Rákóczi Ferencről és Kossuth Lajosról, valamint Zemplén történelméről szóló vetélkedőknek Sátoraljaújhelyen, a Tompa Mihály Országos Vers- és Prózamondó Versenynek, a Szép Magyar Beszéd versenyeknek, matematikai olimpiáknak, angol és szlovák nyelvű versenyeknek stb. Az iskolában gyakran rendeznek író-olvasó találkozókat elsősorban felvidéki írókkal, költőkkel, valamint képzőművészeti kiállításokat mutattak be. Színjátszó-, népitánc- és modern tánc-csoportot működtetnek. 2004-ben az iskola Ispiláng Színjátszó Csoportja a Ludas Matyi című mesefeldolgozással, Bajzák Katalin rendezésében eljutott az országos színjátszófesztiválra. Az első osztályosok a betűvetést, az olvasás technikáját a magyarországi Apáczai Tankönyvkiadó könyveiből sajátítják el.

A 2003/2004-es tanévtől már az alsó tagozaton is bevezették az angol nyelv oktatását; számítógépes tantermet alakítottak ki, ahol szakkör keretében ismerkedhetnek a tanulók a számítástechnikával; az anyanyelvi oktatás mellett nagy hangsúlyt fektetnek a szlovák nyelv megfelelő szintű elsajátítására, hogy a tanulók számára a jövőben se jelentsen akadályt, ha szlovák középiskolában folytatják tanulmányaikat.

Az iskola és az óvoda 2002. július 1-jétől községi irányítás alatt működik.

Iskolán kívüli művelődés

A nagytárkányi közművelés „őse” minden bizonnyal egy *Vitányi László* nevű magyar királyi dohánybevéltő főtitzt, hivatalnokfőnök volt. 1886-ban született Ungváron, régi nemesi családból. Egyik őse, Vitányi József, II. Rákóczi Ferenc idejében várkapitány volt Sárospatakon. Makón és Sárospatakon tanult, 1909-ben kezdte pályafutását. 1912-ben elvégezte a debreceni gazdasági akadémiát, a dohánybevéltő tiszti tanfolyamot, ezután első állomáshelyére, Békéscsabára nevezték ki. Az 1910-es évek közepén került a nagytárkányi Magyar Királyi Dohánybevéltő Hivatalhoz, itt előbb gyakornokoskodott, majd a hivatal főtitstje lett. 1917-ben bevonult katonának a 65. gyalogezredhez. Nagytárkányi állomáshelyén munkálkodva széles körben ismert természetbúvár lett, s mint természetbarát a Magyar Madártani Intézetnek kinevezett megfigyelője, az Országos Magyar Méhészeti Egyesület helyi megbízottja volt. Saját kezelésében 45 családú méhészetet tartott, amely egyúttal megfigyelőtelepként szolgált. *Madárvédelmi tanulmány* címmel értékes szakcikke jelent meg a korabeli sajtóban. Vitányi László még az 1940-es évek elején is Nagytárkányban működött mint dohánybevéltő főtitzt (Csíkvári 1940, 242).

A két világháború között a falu élte a kornak megfelelő ünnep- és hétköznapiakat. A társas művelődési alkalmakat az jelentette, hogy a helyi fiatalok minden télen betanultak egy-két hosszabb, egész estét betöltő színdarabot, amelyekkel szórakoztatták a lakosságot. Néha a környék falvaiban is felléptek. Május éjszakáján a fiúk a lányoknak cigányzenével szerenádot adtak. Vasárnap délutánonként a helyi tanítók ismeretterjesztő előadásokat tartottak a falu felnőtt lakosságának.

Nagy élmény volt az 1940-es években a mozi megjelenése. Még ma is sokan emlékeznek vissza nosztalgiaiával a „csűr-mozira”, amelyet a Farkas-féle csűrben helyeztek el. Egykori igazgatója, Ternyila László így emlékezik erre: „Itt egy mozigépről volt szó a 40-es években, amit egy kassai illetőtől kaptunk s egy csűrben helyeztünk el. Elmondhatatlan újdonságot jelentett ez akkoriban. Sokat látogatták a csűrt, pedig csak falócák voltak elhelyezve a vászon előtt. Később aztán a gép átkerült egy rendes épületbe.” A falunak nem volt kultúrháza, csupán 1954-ben építették át erre a célra a Krausz-féle üzlet- és kocsmahelyiséget, itt működött a mozi, itt bonyolították le igen mostoha körülmények között a kulturális rendezvényeket.

Az 1960-as évek elejétől megjelennek a faluban az első tévékészülékek, 1965-ben 212, 1970-ben 308, 1984-ben már 426 db van belőlük, utóbbi évben már színes képernyőjűek is. Rádióból 1945-ben 4 db van a faluban, 1965-ben 295, 1970-ben 405. A társas művelődési alkalmak száma ennek következtében csökken, a táncos-zenés összejöveteleket (bálokat, discókat, klubrendezvényeket) inkább csak a fiatalok látogatják. A Metropol könnyűzenei együttes 1973-tól színesíti a szórakoztatást, ugyanebben az évben cukrászda nyílik a faluban. A zenés-táncos mulatságokat, a szilveszteri bálokat az 1968-ban épült vendéglő nagytermében, a szülői bálokat az iskola tornatermében tartják ebben az időben. A mulatságokon általában cigányzenekar játszik még az 1960-as években is.

Az 1970-es években egy év visszatérő rendezvényei:

Január	Újévi koncert az iskolában
Február	a „Februári Győzelem” hónapja
Március 8.	Nemzetközi Nőnap
Március 28.	Tanítók Napja
Május 1.	Lampionos felvonulás május 1. előestéjén, tömeges felvonulás május 1-jén
Május 9.	Csehszlovákia felszabadulásának évfordulóján lampionos felvonulás, tábortűz, a bélyi katonaság bemutatói (pl. rakétakilövés)
Június 1.	Nemzetközi Gyermeknap
Augusztus	A Szlovák Nemzeti Felkelés évfordulója
Szeptember 1.	Az iskolás tanulók ünnepélyes fogadása
Október 6.	A Néphadsereg Napja
Október 28.	Csehszlovákia függetlenségének kikiáltása
Október	Nyugdíjasok köszöntése
November	Csehszlovák–Szovjet Barátság Hónapja
November 7.	A Nagy Október Szocialista Forradalom évfordulója
November 24.	A község felszabadulásának évfordulója.

A korhangulatot jól érzékelteti, hogy „a május elsejei színes felvonuláson részt vettek a helyi cigányzenekar tagjai, kik szintén májusi és forradalmi dalokat játszva kísérték a felvonulást”. A falu életében jellegzetes szerepet tölt be a hangosbemondó, melynek felújítása, minőségének javítása sokszor szerepel a községi feladattervekben. A hangosbemondón keresztül elsősorban tájékoztatják a lakosságot, olykor művelődési alkalmakról is hírt adnak, illetve könnyűzenét sugároznak.

Voltak azonban a valódi művelődéshez, az irodalomhoz, művészetekhez közelebb álló rendezvények is, így például a falukönyv 1972. évi bejegyzése szerint: „Községünkbe elég rendszeresen látogatnak el hazai, tehát csehszlovákiai magyar írók. Az iskola, illetve a Csemadok szervezet meghívására volt már községünkben Dávid Teréz író, Moyses Ilona író, Ordódy Katalin író, Gyurcsó István költő, Tözsér Árpád költő, Török Elemér költő, Gál Sándor költő és prózaíró, Cselényi László költő, Lovicsek Béla író, Dobos László író, Tolvaj Bertalan kritikus, Rácz Olivér költő és műfordító. Az ilyen összejöveteleket az iskola ebéd-

lőjében szoktunk megrendezni kultúrház hiányában.” Sok erőfeszítés után végre 1973 májusában elbontották a régi Fuchs-féle kastélyt, 1974-ben megtörtént az alapkövetétel, és 1976. december 23-án átadták az új kultúrházat. Az épületben helyet kapott a HNB (helyi nemzeti bizottság), a könyvtár, a házasságkötő terem, tanácsterem, a postahivatal és az ifjúsági klub is.

Az új kultúrházban rendszeressé váltak a kézimunka-kiállítások, ennek nagy kultúrája van Nagytárkányban, de az egész Bodroghözben is. A hetvenes években már tudták fogadni Szepsiből az énekkart, Királyhelmecről a Magyar Tanítók Énekkarát (magyar, szlovák és szovjet forradalmi dalokat énekeltek), Kassáról a Thália Színházat, mellyel szerződést is kötöttek. A színház általában gyermekműsorokat és népszínműveket hozott a faluba. A művelődési háznak 1977-től függetlenített vezetője is volt.

Az 1980-as évekre a pangás időszaka jellemző a művelődésben és a közéletiségben, nem csak a faluban, az egész szocialista táborban is. A falukrónikában többször előfordulnak az olyan értékelések, mondatok, mint pl.: „A kulturális élet falunkban nem a legmagasabb szintű. A helyi csoportok tevékenysége nem a legkielégítőbb.” Vagy: „Sajnálattal kell megállapítani, hogy a szovjetbaráti szervezet egész évben egy gyűlést sem volt képes összehívni. Nem működik a szervezet... Ajánlatos a falusi pártszervezetnek foglalkozni a szervezettel.” Vagy: „A párt elbeszélget a fiatalokkal a közömbösségről.”

Üdítő színfolt egy-egy érdemes, tartalmas alkalom, pl. 1988-ból: „Novemberben történelmi előadásra került sor a Csemadok szervezésében. Siska József, a szerencsi Zempléni Múzeum igazgatója tartott előadást a Bodroghöz történelméről. Előadását sokan hallgatták meg. Az ő kutatásai révén jutottunk hozzá egyes adatokhoz. Az adatok a budapesti Országos Levéltárból valók. Az anyagot felkutatta Siska József múzeumigazgató. Lejegyezte Kopasz József pedagógus.”

Az 1990-es évek fordulójára, a rendszerváltás izgalmas, újszerű időszakára megélénkült a közművelődés is. Szabadabb a határon való átjárás, a magyarországi színészek, énekesek elsősorban népszerű műsorokkal, könnyű műfajjal járvák a határ menti településeket: Halász Judit és a Bojtorján együttes, Koós János táncdalénekes, Ihos József és Bajor Imre humorista, Antal Imre konferan-szié, Kovács Zsuzsa operetténekes stb. hakniműsorokkal lépnek fel, de ez is nagy élménynek számít. A 90-es évek közepére kulturális és intézményi kapcsolatok alakulnak magyarországi településekkel: pl. kiállítást rendeznek a Hollóházi Porcelángyár termékeiből, részt vesznek a határon túli kulturális fesztiválokon stb. 1999-től Nagytárkányi Kulturális Napokat (falunapokat) rendeznek, amelyek hagyományossá válnak. A falu újra visszanyerni látszik régi öntudatát: megalkotják a község szimbólumrendszerét, felavatják-megszentelik a falucímet és a zászlót. A következő falunapi rendezvények már akár egy hétig is eltartanak, kézimunka- és képzőművészeti kiállítások, zenei rendezvények, a Thália vendég-sze-replése, régi kismesterségek felelevenítése, gyöngyfűző és kelme-festő bemutatók, ökumenikus szertatások, hagyományőrző csoportok műsora, utcabál stb. tesz- szik színessé a programot. Fellépnek a meghívott kultúrcsoportok Cigándról, Kis- és Nagykövesdről, Királyhelmecről. A rendezvényeket időnként a Szlovák Köztár-

saság Kulturális Minisztériuma, az Illyés Alapítvány, a Rákóczi Alapítvány és a magyarországi Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma is támogatja.

A 3. falunapon („Millenniumi Tárkányi Napok”, 2001. június 29. – július 1.) felavatják a Millenniumi Oszlopot, Ferencz György szobrászművész alkotását, és átveszik a millenniumi zászlót.

A 4. falunapon, 2002-ben a Hősök terén felavatják Ferencz György Gránátot tartó katona szobrát, a háborús hősök és áldozatok emlékművét. Az evangélikus templom előtti parkban 1943 májusában állították fel az I. világháború hőseinek emlékművét. Ezt 1945-ben ledöntötték, majd 1971-ben felújították, felírták rá a II. világháborúban meghaltak neveit, és vörös csillagot tettek a tetejére az internacionalizmus szimbólumaként. Ferencz György új szobra immár „helyrebillentette” az időt.

A 4. falunappal a község alapításának 680. évfordulóját ünnepelték. Ebből az alkalomból önkormányzati díjakat adtak át a művelődésben példamutatóan dolgozóknak: id. Takács Sándornak, a népdalkör tagjának, a Csemadok helyi szervezetében végzett munkájáért, a pénztár vezetéséért; Csonka Lászlónak, a helyi alapiskola volt igazgatójának, nyugalmazott pedagógusnak, a Csemadok Nagytárkányi Alapszervezete Tisza Népdalköre karnagyának pedagógusi munkájáért, kulturális tevékenységéért; id. Magyaros Imrének, a falu római katolikus kántorának, a Csemadok énekköre tagjának, az egykori citerazenekar tagjának; Bajzák Katalin tanítónőnek, a gyermek színjátszó csoport vezetőjének a népi kultúra, a hagyományok ápolásáért.

Színes és ötletes alkalom a község életében a „Tárkányok Találkozója” elnevezésű rendezvénysorozat. A nagytárkányiak 2000-ben vették fel a kapcsolatot a magyarországi, Heves megyei Felsőtárkánnyal. Felsőtárkány küldöttsége 2000. július 2-án részt vett a nagytárkányi újonnan épült görög katolikus templom felszentelésén, majd Nagytárkány közössége vett részt a felsőtárkányi búcsún. Így formálódott ki az az elgondolás, hogy az azonos nevű települések, a „Tárkányok” találkozója évente megrendezzék. Az Illyés Alapítvány is támogatta az ötletet. 2002. augusztus 20-án Felsőtárkányban találkozott a Tárkány nevet viselő öt település: a házigazdákon kívül Nagytárkány, az erdélyi Köröstárkány, a Heves megyei Mezőtárkány és a dunántúli Tárkány. 2003-ban csatlakozott hozzájuk Kistárkány is, és ettől az évtől kezdve Nagytárkányban az óvoda előtti tér a Tárkányok tere nevet viseli. A Ferencz György által készített emlékjelen a Tárkányok címere és az egyes települések Nagytárkánytól való távolsága látható. A találkozókra a „Tárkányok” saját összeállításukkal, kulturális műsorokkal mutatkoznak be. Ma már ez a rendezvény is kiemelkedő eseménye nemcsak a községnek, hanem az egész Bodroghöznek és az Ung-vidéknek is. Nagytárkányt legalább 40 éve tartó barátság fűzi a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Mándokhoz is.

2000 szeptemberében megjelenik Nagytárkány község lapjának, a *Visszhangnak* az első száma. Kiadja a Nagytárkányi Községi Hivatal, felelős kiadója Kopasz József polgármester, szerkesztője Kopasz László, a szerkesztésben még rajtuk kívül Hudák Katalin, Nagy Éva, ifj. Vojtkó Béla és Smolnický Béla római katolikus plébános működtek közre. A későbbi számok kiadója az önkor-

mányzat mellett a Csemadok helyi szervezete. Az I. évfolyam 1. számában a polgármester így indokolja a lap megjelenítését: „Önök egy induló lap első számát tartják kezükben. Lehet, hogy többen meglepőnek találják az ötletet, hogy itt – az ország végében levő községben –, Nagytárkányban újságot adjanak ki, amikor a lapterjesztők különféle országos, regionális napilapokat, heti és havi folyóiratokat kínálnak. A hazai lapokon kívül beszerezhetők a különböző külföldi lapok, a TV és a rádió csatornáin keresztül eljut hozzánk a világ minden tájáról a legfrissebb híradás; ezek után megkérdendők: miért van hát szükség egy helyi lapra? A válasz egyszerű. A nagy országos és regionális lapok nem, vagy nem eleget foglalkoznak a helyi problémákkal, eseményekkel. Egy kis közösség lakóit pedig elsősorban a helyi dolgok érdeklik... Szeretnénk e lapon keresztül megszólítani, tájékoztatni községünk polgárait mindennapi gondjainkról, problémáinkról, ugyanakkor bevonni őket apró vagy nagyobb örömeinkbe, sikereinkbe. Természetesen nemcsak a határozatainkat és rendeleteinket akarjuk publikálni, hanem a község legfontosabb eseményeit, történéseit, vidám és szomorú mozzanatait is. Amint lapunk tartalmából láthatják, sok mindennel akarunk foglalkozni. Olvashatnak az iskoláról, az egyházak életéről, kultúráról és sportról, helytörténetekről, népszokásokról és nem utolsósorban megismerhetik falunk életét közelebbről... Ne feledjék, az utókor lesz hálás azért, hogy részletesen megismerheti ősei életét, múltját.”

A Visszhang tudatosan vagy önkéntelenül, de történelmet ír, amikor a jelen történéseit jegyzi az utókornak. Szándéka rokonítható a Nagytárkányi Falukrónikával, s már ez a két maradandó alkotás is kiemeli Nagytárkányt a környék vagy az egész régió hasonló nagyságú települései közül.

Színesíti a falu kulturális kínálatát a volt sóház és a dohánybevéltő („magazin”) épületeiben létrehozott kis múzeumi gyűjtemény, ahol egy magánvállalkozó, Fuksz Sándor az egykori sőtiszi irodát rekonstruálta, valamint helytörténeti kiállítást és népművészeti anyagot mutat be.

2005 júniusában felavatták Nagytárkányban Ferencz György szobrászművész maradandó értékű köztéri szobrát Trianon emlékezetére.

Szép, ünnepélyes eseménye a falu kulturális életének az újévi koncert a római katolikus templomban. 2005-ben már negyedik alkalommal rendezték meg a helyi önkormányzat, a Csemadok helyi szervezete és a római katolikus egyház közreműködésével. Ebben az évben felléptek: Nagy Livia, a Miskolci Nemzeti Színház magán-operaénekeese, Márton Zsolt Barna, a marosvásárhelyi filharmonia tagja, a törökbálinti Lendvai Károly Férfikórus és a nagytárkányi Tisza Népdalkör.

A Csemadok kulturális missziója

Csehszlovákiában 1945-ben a „felszabadulással” a magyarságot kollektív büntetéssel sújtották: csaknem valamennyi tagját megfosztották csehszlovák állampolgárságától, aminek következtében a magyarok nem vehettek részt a közügyek intézésében, nem választhattak és nem voltak választhatók, elvesztették állásukat előbb mint állami és közalkalmazottak, majd mint magánalkalmazot-

tak, elvesztették munkahelyüket, nyugdíjukat, nemzeti gondnokság alá helyezték kis- és középüzemeiket és a kisiparosok műhelyeit, nem kaptak kártérítést a háborús károkért, 1945-ben bezárták valamennyi iskolájukat – amelyeket csak 1949–1952 között nyitottak meg újra –, így még a betűvetést sem tanulhatták meg anyanyelvükön, majd a reszlovakizáció keretében bizottság előtt kellett tömegesen megtagadniuk nemzeti hovatartozásukat... Az évekig tartó üldöztetést és létbizonytalanságot 1948 végén, ill. 1949 elején korlátozták. Az 1948. október 25-ei 245. számú törvény ugyanis lehetővé tette a csehszlovák állampolgárság megszerzését. Ám a magyaroknak hűségessküti kellett tenniük... E politikának vetett véget az 1948-as „Februári Győzelem” (a köztudat így emlegette évtizedeken keresztül), „amikor is a Kommunista Párt győzött a beneői burzsoá politika felett, s megkezdődött az emberhez méltó, nemzetiségi hovatartozás nélküli gazdasági, politikai és kulturális élet”.⁶

Az enyhülés után 1949 márciusában megalakulhatott Pozsonyban a Csema-dok, a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Szövetsége, a magyar nemzetiség kulturális-társadalmi szervezete. Fő tevékenységi körei a népművészeti hagyományok ápolása, a nyelvművelés, a népművelés voltak. Ezután az ország falvaiban és városaiban nagy lelkesedéssel alakították meg a helyi szervezeteket.

Nagytárkányban 1949 júniusában alakult meg a Csema-dok helyi szervezete. Néhány lelkes, kezdeményező ember állt a szervezőmunka élére: Tárczy Károly Pál, Marczy István, Vaszily Pálné, Fazekas István, Juhász János, Csonka László, Nagy János és mások is, legtöbbször évtizedeken keresztül aktív munkát fejtettek ki. A megalakulás után hónapról hónapra gyarapodott a taglétszám, az emberek természetesnek vették, hogy belépjenek, mert ez jelentette a keretet a magyar nyelvű kulturális élethez és az érdekvédelemhez.

Legkorábban éneklőcsoport és színjátszó kör alakult, amelyek sokszor szó-rakoztatták a helyi közönséget, s felléptek más falvakban is. Szinte minden évben új népdalcsozor-összeállítással jelentkeztek, és csaknem minden évben színdarabot vagy esztrádműsort tanultak be.

A Csema-dok elnökei voltak az elmúlt 55 év alatt: Tárczy Károly Pál, Nagy Árpád, Kássa Zsigmond, Kopasz József. Joggal mondható, hogy a Csema-dok nagytárkányi alapszervezete megalakulásától kezdve napjainkig a község s szinte az egész Bodroghköz kulturális életében jelentős szerepet töltött és tölt be. „Népzene, néptánc, kiállítás, színház, kirándulás, iskolai beiratkozási program vagy népszámlálás, mi mindenütt ott voltunk” – mondta a szervezet jelenlegi elnöke egyik évvértékelő beszámolójában, s ez a megállapítás szinte folyamatosan igaz. Az év visszatérő rendezvényeinek a Csema-dok volt mindig is a fő szervezője, az utóbbi években a helyi önkormányzattal összefogva: a hagyományos farsangi bálnak, a március 15-ei emlékműsornak, az anyák napjának, a nyugdíjasok köszöntésének, az újévi koncerteknek stb. De kivették részüket a millen-niumi ünnepségek szervezéséből, a bodroghközi Csema-dok Napok rendezvényei-

ből, a magyar iskola újraindulásának 50. évfordulójára összeállított programokból, szobrok és emléktáblák állításából, népzenei fesztiválokból, színházi előadások, író-olvasó találkozók, ismeretterjesztő előadások szervezéséből. 2005 januárjában a helyi szervezetnek 135 tagja volt.

Egyik fő feladatuknak tartják a hagyományörzést. A legutóbbi időben bábáskodnak egy Nagytárkány történetét bemutató monográfia megírása körül. De megemlékeznek elődeikről is. 2004-ben, a Tárkányi Napok egyikén emléktáblát helyeztek el Marczy István családi házában falán. Marczy István az 1950-es, 60-as években a község kulturális életének fontos személyisége volt, a Csemadok színjátszó körének alapítója, irányítója, mindenese. Az emléktábla szövege:

Ebben a házban élt Marczy István

(1909.8.28. – 1974.6.11.)

A kultúra mindenese

*Csak akkor lehetünk mindannyian együtt boldogok,
ha önmagunkból azt ajándékozzuk, amire a
másiknak szüksége van.*

(Gilbert Le Mouel)

Marczy István szerepe azért is jelentős, mert a Marczy család házában nyílt meg 1994. október 30-án az első görög katolikus imaház. A házat a nemes célra a Papp család ajánlotta fel. A 2000. július 1-jén felszentelt új görög katolikus templom művészi festése elsősorban dr. Kárpáti László miskolci-görömbölyi művészettörténésznek köszönhető.

A Tisza Népdalkör

„Amíg egy nép énekel, messzire hallatszik, hogy létezik” – ez a Sütő Andrástól vett idézet lehetne a mottója a Csemadok nagytárkányi éneklőcsoportjának. A kórus elődje az 1950-es évek elején alakult, első vezetője Vaszily Mária tanítónő volt. 1984-ben újjáalakult Kanócz János vezetésével, 1994-ben vették fel a Tisza nevet, mondván, hogy ez a legmagyarabb folyó, mely Nagytárkány határában is kanyarog. Jelenleg Csonka László a szakmai vezetője.

Elsősorban bodroghközi és Ung-vidéki népdalokat énekelnek. A népdalkör mellett a nyolcvanas, kilencvenes években citerazenekar is működött, mely a falu büszkeségei közé tartozott.

Az 1980-as évek közepétől rendszeresen részt vesznek a Tavaszi szél vizet áraszt népdalversenyeken, a keletcsényi Daloló Ung-vidék népzenei fesztiválon. 1998-ban meghívást kaptak a Gombaszögi Fesztiválra, azóta itt még négyszer szerepeltek. A Bíborpiros szép rózsá országos népzenei versenyen 2001-ben Dunaszerdahelyen a vegyes kórusok kategóriájában harmadik helyezést értek el, 2003-ban a magyarországi Tibolddarócon aranykoszorús minősítést kaptak. A népdalkör 2003-tól tagja a Seprődi János Kóruszövetségnek, melynek tagjai a Kárpát-medencében működő magyar kórusok és népdalkörök. 2003-ban Ópusztaszeren, 2004-ben Tiszaszentimréen mutatkoztak be. Jó és rendszeres

kapcsolatot ápolnak a törökbálinti Lendvai Károly Férfikóruossal, valamint a felsőtárkányi, köröstárkányi, mezőtárkányi és a tárkányi csoportokkal. Rendszeres szereplői a bodrogközi falvak kulturális rendezvényeinek, már négy alkalommal vettek részt a Cigándi nemzetiségi-népzenei fesztivál nagy seregszemlájén, ahol elnyerték a legjobb határon túli csoport díját. A népdalkör megalakulásának 20. évfordulójára, 2004-ben jelentették meg első CD-lemezüket, melyen reprezentatív válogatás hallható az együttes dalaiból.

A Tisza Népdalkör a nagytárkányi kulturális élet legösszetartóbb és legszínvonalasabb, folyamatosan működő művelődési közössége.

Példaértékű életutak a falu művelődésében

Fazekas István iskolaigazgató

Amikor az 1960-as évek elején tartósan magas volt az iskolai tanulói létszám (360–400 fő), s az osztályok elhelyezése a régi épületekben tarthatatlanná vált, Fazekas István akkor igazgatóhelyettes állt a leghatározottabban egy új iskolaépület megépítésének ügye mellé. Kezdeményezésére fogott össze a párt és az állam helyi vezetése, a szülői és tantestületi munkaközösség, melynek eredményeként felépült az új iskolaépület. Ő volt tehát az a karizmatikus személyiség, aki ezt a munkát véghez tudta vinni.

Kitűnő pedagógusnak tartották. Amikor dr. Balázs Máriát, a faluból elszármazott orvosdokort megkérdezték, ki volt a kedvenc tanítója a nagytárkányi iskolában, így válaszolt: „Feledhetetlen emlékeket őrzök a későbbi éveim tanítójáról, Fazekas tanító úrról, aki azokban az években képes volt megbízni tanítványában és aki emberségből jelesre vizsgázott.” (Az 1940-es évek második felében ugyanis csak szlovák tagozat volt az iskolában, annak minden következményével együtt.)

Másik maradandó alkotása a nagytárkányi Községi Krónika írásának elindítása. A ma már több száz oldalas, azóta mások által is folyamatosan vezetett vastkos kötet igazi kincse a helytörténetnek. (Nélkülözhetetlen volt mint forrás e sorok írójának is.) 1972-ben kezdte írni. Bevezetőjében elmondja, hogy „a Községi Krónika anyagát összegyűjtötte és feldolgozta Fazekas István iskolaigazgató abból a célból, hogy községünk eredetéről és fejlődéséről az utókor tudomást szerezzen. Nevezett igazgató Kistárkányban lakik s 1953-tól működik mint tanító Nagytárkányban. Ezt megelőzően már 1945-ben is működött a községben.”

A krónika lapjain keresetlen őszinteséggel vagy a korhangulatot tükröző írásokkal megelevenednek a falu ünnep- és hétköznapijai, a valóságos élet az időjárás alakulásától a társadalmi változásokig. A majdnem példa nélküli, de legalábbis ritka vállalkozás érdemei felbecsülhetetlenek.

Fazekas István emlékezetére a *Hét* című képes hetilap 1973. április 13-án megjelent számából újraközöljük itt a róla rajzolt portrét. „Meggyőződésem, hogy kevés olyan magasztos hivatás van, mint a nevelők, tanítók és tanárok hivatása. Nem könnyű a tudás magjait elvetni és a magból kikelt fácskát felnevelni. Ezért talán nehéz olyan

pedagógust találni, aki az élet minden terén igazán megállná a helyét. Nehéz huzamosan, hosszú évtizedeken át tanítani, nevelni és irányítani a fiatal emberkéket és emellett saját, nem kis létszámú családjáról is gondoskodni az embernek. Még nehezebb akkor, ha a feladatokon kívül a különféle társadalmi szervezetek is elvárják az embertől a tevékeny munkát. Vannak azonban olyan emberek, nevelők, akik az élet összes rájuk rótt feladatát példásan, szerényen és kitartó buzgalommal teljesítik. Az ilyen nagy teherbírást és fáradhatatlanul lelkes emberek közé tartozik a Velké Trakany-i (nagytrákányi) általános iskola igazgatója, Kis- és Nagytrákány szeretett Pista bácsija is. Engedjék meg, kedves olvasók, hogy bemutassam kedves igazgató bácsinkat, akinek arcáról igazán ritkán tűnik el a mosoly. Nem arról van szó, hogy nem lehetne oka a haragra vagy a mogorvaságra, hiszen sok bajjal, nehézséggel találja magát szemben a nagy iskola vezetésénél. Arcán a mosoly a belső megnyugvást tükrözi, valamint erős és legyőzhetetlen hitét fáradozásai sikerében.

A mokány, göndör, dús, fekete hajú és bajszerű Fazekas István arcáról ritkán tűnik el a mosoly, teste munkától edzett, csupa erő és akarat ez az ember. Kistárkányban, itt, a Tisza partján született, negyvenöt évvel ezelőtt, népes földművescsalád fiaként. Már kora gyermekkorától érdeklődött a tudományok, főképpen a természettudományok iránt. Középiskolai tanulmányait a háborús években végezte el Sárospatakon és tudását a háború végétől azonnal kamatoztatta, mivel már 1945-től elkezdte tanítói működését a nagytrákányi elemi iskolában. Nagy szeretettel és energiával látott a kis nebulók oktatásához, s elnyerte a kicsinyek bizalmát és szerető megbecsülését. Tanító kollégái között is közkedvelt volt jó humora és segítőkészsége miatt. A háború utáni első évektől kezdve bekapcsolódott a falu kulturális életébe és a proletár internacionalizmus szellemében sokat adott a két Tárkány népének. 1949-től tagja a Csemadok-nak, 1956-tól egészen 1967-ig a Csemadok helyi szervezetének kultúrfelelőse; e poszton is jól megállta helyét. Az ő vezetése alatt lendült fel Tárkányban a kulturális élet és e téren sokat adott az iskolának is. A nagytrákányi magyar oktatásnyelvű általános iskola igazgatójának 1965-ben nevezték ki, és bátran mondhatjuk, hogy méltó e megtisztelő beosztásra.

Az iskolának saját zenekara van s az utóbbi években szép eredményeket értek el a járási »Ki mit tud« vetélkedőn. Fazekas Aranka tanítónő, az igazgató leánya, a legutolsó Jókai-napokon a felnőtt versmondók kategóriájában díszoklevelet kapott.

Fazekas István igazgató 1960-tól párttag. Egész életével, munkásságával azt bizonyítja, hogy igazán hű fia szocialista hazájának, dolgozó népének és méltó arra, hogy vezető pedagógusként fejtsse ki áldásos tevékenységét. Az igazgató »bácsi« nem pihen akkor sem, amikor hazajön, mivel sokat kell segítenie gyengélkedő feleségének a régi kistárkányi ház körül, ha nem akarja, hogy udvara és kertje gazzal nőjön be. Dehogyan is akarja ezt, hiszen szereti a szép virágokat, gyümölcsfákat és örül a lába körül csipegő apró jószágoknak. Ezért hazatérve felébred benne földművelő őseinek vére, és verejtékes munkával, erős kezével igazi kis földi paradicsomot varázsol maga köré. Igaz, ebben segít Aranka lánya, Géza és Öcsi fia, akik még otthon vannak, vagy a néhanapján hazatérő nős Pisti fiú is, de a munka zömét mégiscsak a családfő Fazekas István végzi.

Már lassan két évtizede ismerem őt és mindig ilyennek láttam. Munkaszeretőnek, és munkabírónak, optimistának és optimizmust keltőnek, az élet minden terén példamutatónak, akit érdemes megismerni olvasóinknak is.

Dr. Juhász István”
(Hét 1973/15, 24)

Vaszily Pálné szül. Tárczy Mária ny. pedagógus

„Egy tanítónak, egy pedagógusnak gyertyának kell lennie, melynek addig kell világitania, míg a csonkja el nem ég!” – fogalmazta meg hitvallását Vaszily Pálné született Tárczy Mária pedagógus. Joggal írhatta e fennkölt szavakat utólag is, hiszen egész pályafutásával igazolta hitelüket.

1921. március 24-én született Kistárkányban, 4 éves korától zárdában nevelkedett Sátoraljaújhelyen, majd Szegeden végezte el a pedagógiai főiskolát. 35 éven át tanított, oktató-nevelő munkája és közéleti tevékenysége Nagytárkányhoz köti. Férjével, Vaszily Pállal, aki az 1970-es években a HNB elnöki tisztségét is betöltötte, a falu köztisztvisletben álló, meghatározó személyiségei voltak. Tanítói, tanári munkájában a gyermekek szeretete volt a meghatározó. Külön figyelemmel volt a tehetségekre. (Csak példaként említjük, hogy korán felismerte Puskár Magdolna, ma Hokszt Lajosné népdalénekes tehetségét, 1970-ben elénekelte vele a Nagytárkányra oly jellemző „Dohányos lány dalát”-t és sok más, már-már feledésbe merült helyi népdalt, melyeket a falu éneklő csoportja megtanult és megmentett a feledéstől. Puskár Magdolna azóta több díj birtokosa, járási és országos népdalversenyeken öregbítette faluja hírnevét. Citerán kísért dalaival Nagytárkánynak sok dicsőséget szerzett.)

Vaszily Pálné megérdemelten kapta azt az erkölcsi elismerést, hogy a falu nevében ő vehette át a Millenniumi Zászlót. Ma is tevékeny, sokszor publikál Nagytárkány lapjában, a *Visszhangban*. Mivel életútja, tevékenysége több mint fél évszázadot fog át, egyik visszaemlékezését, mely a nagytárkányi művelődés tükre is lehetne, ennek a lapnak a hasábjairól – némileg rövidítve – közöljük.

„Úgy nyújtom át kedves olvasóimnak ezt a hivatásommal szerzett és szeretettel készített munkámat, mint egy szerény ajándékot. Vajon örül-e majd neki, aki kapja, hasznát veszi-e és főleg megéri-e belőle a szándékot, amivel írásom elkészítésén munkálkodtam?

Váratlan volt a lehetőség, felkészületlenül ért engem. Az egész kicsit szeretné pótolni a múlt ismeretét, melyet tanítótársaimmal együtt a tanítás, a nevelés és a kultúra terén elértünk. Múltunk az élet tanítómestere, történelme és ígérete volt a jövő számára.

Mivel szüleim – Tárczy László és Petrik Mária – kistárkányi születésűek voltak és rokonságunkban szintén több pedagógussal találkoztam, a Szegedi Tanítóképző Főiskola elvégzése után 1940-ben segítséget kaptam ahhoz, hogy ebben a faluban kezddem el a népnevelő munkámat. Reményeket táplálva indultam el nehéz, de örömteli hivatásom útján.

Iskolánk a »Felekezeti és Községi Népiskola« nevét használta. Az első osztályos diákok tanítója, id. Branna József (aki egyben a katolikus egyház kántor-tanítója is volt), sokat foglalkozott tanításon kívül a fiatalsággal is, a kulturális élet fejlesztésével.

A református iskola II. osztályos tanítványait Kuthy Anna kitűnő nevelésével tanította. A községi iskola III. osztályának tanulóival kezdtem tanítói pályámat, 1940–1946-ig. Ezekben az években tanítótársaim voltak: Bartkó Béla, Bodák

József, ifj. Tárkányi József (Branna), Tárczy Béla testvérem, aki pár hónapi tanítás után katonai szolgálat miatt a frontra kerülve hősi halált halt.

Nagyon nehéz volt a háborús évek alatt tanítani. Elkeseredett hangulatot hozott 1942-ben az a szomorú hír, hogy ifj. Puskár István Debrecennél első hősi halottja lett a falunknak. Hazahozatalakor a bélyi állomásig szállította két katona kísérettel gyászos koporsóját. A falu végétől virágcsokrokkal vártuk iskolánk tanulóival együtt és virágkoszorút fontunk arra a szekérre, amelyre a bánathozó koporsó volt elhelyezve »ifj. Puskár István« felirattal. Így maradt meg emlékül a családnak az a kis szentkép, amelyet iskolás korában jó magaviseletéért kapott.

A tanításunk is nagyon nehéz volt ezekben az években, mivel tanítóhiány volt és egész napos tanítások voltak. Ebben az időszakban volt a férjhezmenetelem is. Házasságunkban két gyermek született: Pál, aki a gimnáziumi érettségi után a vasútnál fejezte be működését. Jelenleg mezőgazdasággal foglalkozik. Mária a Budapesti Orvostudományi Egyetem befejezése után mint körorvos működik, férjem a Helyi Nemzeti Bizottság elnöke volt.

1940–1946-ig tanításon kívül »népművelési« előadásokat tartottunk, irodalmi ismeretekkel, tudományos rendezvényekkel. A vallásos nevelés további fejlesztése alapján megalakult a »Kalász« (női) és a »Kalot« (ifjak) egyesülete, melynek vezetője: Vissi Ernő kat. káplán volt. A fiatalság köréből segítőtársa voltam.

A hitoktatáshoz tartozott az »Úrnap«-i körmenet, melyen az iskolai tanulók is jelen voltak. Ezekben az években tanított: id. Branna József, ifj. Branna (Tárkányi) József, Kuthy Anna, Nagy Károly, Tátrai József és Vaszi Pálné (sz. Tárczy Mária).

1946-tól megváltozott a magyar anyanyelvű iskolák helyzete, mivel megszűnt ezekben az iskolákban a tanítás és tanulóinknak a szlovák nyelvű iskolában kellett folytatniuk a tanulmányaikat. Ebben az iskolában tanított Istóková tanítónő. Sajnos én már itt nem taníthattam, 1950-ig, amikor új történelmi korszak vette kezdetét és megkezdődhetett a magyar nyelvű oktatás.

Nehéz éveket kellett átélnem vallásos nevelésem miatt. 1950–51-ig Kistárkányban taníthattam, majd visszakerültem a falunkba. Itt már több tanító is működött: Bálint István és az előbb felsorolt tanítótársaim. 1953-ban Forgács János, Kalapos Márta, Szalka Piroska és Kajla Júlia is tanított iskolánkban. Tanterem hiánya miatt Bélybe is jártak az V–VIII. osztályos tanulók.

1953–60-ig a »Nyolcosztályos Középiskola« nevet viselte iskolánk. Mivel 360–400-ig volt a tanulók létszáma, ezért több régi magánépületet is fel kellett használni a tanítás céljára: pl. Olasz Janka budapesti lakos a Tiszakertet bérlő, gyümölcskereskedő lakását és a »régik« Fuchs-féle lakást (kastélyt), mely sok nehézséget okozott a távolsága miatt.

Új iskolai épületre nagy szükség volt, ennek megépítésére a járási tanács segítsége kellett. A helyi tanácsban is beleegyezést adta: Tóth Pál (iskolánk igazgatója), Fazekas István (igazgató-helyettes), Hajdók István, Györgyi Árpád, a tantestületi tagok: Orosz József, Százvai Istvánné, Várady Ferenc és Vaszi Pál, a HNB elnöke. A tervrajzot elküldték Dr. Horváth Gyulának, a Kerületi Nemzeti Bizottság dolgozójának és Laczkó József kerületi képviselőnek, akik gyors segít-

ségükkel elintézték az új iskola ügyét. Támogatást kaptunk még Fülöp Sándor, Proscsák Bertalan és Váradi Ferenc igyekvő segítségével. Itt, az új iskola épületében kapott helyet a szlovák tannyelvű iskola is Fazekas Magdolna tanítónővel és Nagy Pálnéval, akikkel kapcsolatban voltunk. A tanulóknak tanítási órán kívül különféle brigádmunkákban kellett részt venniük. Az úttörő (pionír) szervezet néhány tagja esküvők alkalmával verssel, köszöntéssel emelte a házaságkötések pompáját. A kultúra fejlesztésének érdekében különféle körök is létesültek iskolánkban: irodalmi kör – Csicseri Piroška, Szakács Ilona, továbbá az osztálytanítók: Babiák Jolán, Bálványi Ilona, Bucsay Lajos, Fazekas István, Fazekas Aranka, Dohányos Mihály, Kaszás Erzsébet, Juhász Mária, Kalapos Márta, Kacsi Mátyás, Marcsi Ilona, Pituk Erzsébet, Perhács János, Pásztor Olga, Pitóczki Sándor, Simon Ernő, Tóbiás József, a Györgyi házaspár, Gilányi Ilona, Tárczy Pál, Petrik Ferenc és felesége, valamint Szalay László és a későbbi Fazekas István (igazgató).

Boros Kálmán a mandolinon való zenélést tanította, melynek eredményét oklevéllel bizonyította. Nagy Gusztáv tanítványaival több testnevelési versenynek volt győztese. Pásztor Béla pedagógustársam szintén a testnevelés szaknak volt kiváló tanítómestere. A zongorázni tanuló diákokat én készítettem elő a királyhelmecei zeneiskolában történő vizsgákra. Az iskolai énekkar ünnepélyeken való részvétele szintén a feladatom volt. Megemlíteném még a CSEMADOK tanítói, valamint a falusi felnőtt női és férfi énekkar vezetését. Ezért a munkámért elismerő oklevelet kaptam, melyet Kopasz József polgármester nemrégiben adott át. A dicsőség, a siker azoknak köszönhető, akik a napi munkájuk után, nem ismerve fáradtságot, szívesen jöttek a próbákra és így növelték az ünnep szépségét. Létszámuk kb. 30–40-re volt tehető. Egy alkalommal, a Borsiban tartott ünnepségen vett részt a csoport, melyet fényképen is megörökítettünk. Magunkévá tettük Sütő András erdélyi író mondását: »Amíg egy nép énekel, messzire hallatszik, hogy létezik.«

Az iskolai színjátszó csoport kiemelkedő fellépése a »János vitéz« c. daljáték volt, mely nagy hírnevet szerzett iskolánkban. Nehéz feladat volt ennek a megrendezése, melyben Fazekas István, Tóth Árpád és személyem zongorakísérettel vett részt. A szereplők kiválasztásában az iskola többi pedagógusa is segített, a sikerből ők is kivették a részüket. Főbb szereplők voltak: ifj. Vaszily Mária (Iluska), Nagy Gusztáv (Jancsi, ill. János vitéz), Proscsák Bertalan (király), Juhász Irén (királylány), Magyar Éva (gonosz mostoha), Petrik Ferenc (strázsamester), a tündéreket és mellékszereplőket az iskola növendékei játszották.

A pedagógiai ismeretek és a tanítás fejlesztésének gondolata hozta baráti kapcsolatba pedagógusainkat a sárospataki iskola pedagógusaival, akik a község vezetőinek és az igazgatónak szíves meghívására részt vettek az új iskola 20 éves fennállásának ünnepi ülésén. Osztálylátogatásuk alkalmával megállapították, hogy jól felkészült és kedves diákokkal találkoztak. Megtekintették az iskolában működő napközi otthon vezetését, amelynek Balázs Aranka volt a tanítónője. Az 1972-ben létrehozott iskolai étkeзде a tantestület és a diákok, valamint minden jelentkezőt ellát ebéddel sok éve. Vezetője kezdetben Pásztor Bé-

la tanító volt, akitől a munkát Vaszy Éva képesített étkezdevezető vette át. Besztott szakácsnők: Petrik Béláné, Molnár Jánosné, Babiák Pálné, Bányácski Éva, Spisák Borbála, Tárczi Erzsébet.

Végül meg kell említenem, hogy iskolánkból sok jól felkészült diák tanult tovább pedagógusi, mérnöki, orvosi főiskolán és egyetemen, ahonnan diplomával kezükben léptek ki az életbe. Sokan voltak azok is, akik jó eredménnyel végeztek, de tudásukat a sors mostoha közbeszólása miatt nem tudták az életben érvényesíteni.

Jelenlegi pedagógus kollégáimra vár az a feladat, hogy tanításukkal és nevelésükkel tovább folytassák, amit a régiek elkezdtek. Ezen a gondolaton haladva örömmel adom át stafétabotomat unokámnak, Vaszy Róbertnek és feleségének, Dobó Andreának, akik a nyíregyházi, ill. a sárospataki főiskola elvégzése után szintén vállalták ezt a nemes életcélt és feladatot – pedagógiai munkát. Ha egy pedagógus megismerteti tanítványaival a múlt történelmét, megtudja, hogy népe mire volt képes a múltban, mit nem tudott megtenni, és ebből megérti, hogy mire képes most. Egy tanítónak, egy pedagógusnak gyertyának kell lennie, melynek addig kell világítania, míg a csonkja el nem ég!” (Visszhang 2003/1, 10–12).

Irodalom

Cap György

2002 Mailáth Antal gróf emlékezete. *Széphalom* 12. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 107–110. p.

2004 Kazinczy és a Kazinczy Kör kapcsolatai a gróf Mailáth családdal. *Széphalom* 14. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 75–86. p.

Csikvári Antal (szerk.)

1940 Zemplén vármegye. Vármegyei Szociográfiák XI. Budapest

Dienes Dénes

2000 *Minthogy immár schola mestert tartanak... Református iskolák Felső-Magyarországon 1596–1672.* Sárospatak.

Községi Krónika. 1972-től folyamatosan vezetve.

MÉL

Magyar Életrajzi Lexikon. Budapest 1969

MIL

Magyar Irodalmi Lexikon. Budapest 1994

Magyar Országos Levéltár, a 'Sennyey család levéltára. Elenchusok. P599.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Quart. Hung. 1237. 26–37. Nógrád. Gömör. 1831. Kazinczy Ferenc némely újabb utazásai.

Siska József – Kováts Dániel

2004 Balassi Bálint Zemplénben. *Honismeret* 6. szám, 5–7. p.

Sápos Aranka, T.

2003 *A tőketerebes járás népességfejlődése a dualizmus korában*. Košice–Kassa

Zemplén Vármegye Levéltára, Királyi Tanfelügyelőségi Iratok, Nagytárkány község

Visszhang. Nagytárkány község lapja. I. évf. 1/2000 – VI. évf. 4/2005.

Storočia vzdelávania (Zhrnutie)

Z dávnych literárnych tradícií je kuriozitou skutočnosť, že syn Bálinta Balassu János bol nejaký čas vychovávaný u príbuzných vo Veľkých Trakanoch. Aj sám básnik bol viackrát v tomto kraji, navštívil zemianske sídlo. V Trakanoch sa narodil barón László Sennyei, jezuitský spisovateľ (1631–1702), neskorší trnavský rektor, ktorého cestopisné denníky majú významnú pramennú hodnotu o 17. storočí. V krypte rímskokatolíckeho kostola vo Veľkých Trakanoch je pochovaný gróf Antal Majláth (180–1873) a gróf József Majláth (1796–1875), obaja boli nadanými osobnosťami doby maďarskej reformácie. Prvého si veľmi vážil aj Ferenc Kazinczy, druhý bol významným botanikom a prírodospytcom.

Pravidelná školská dochádzka v kruhu detí Veľkých Trakan je zásluhou reformácie. Štúdia uverejňuje tie cirkevné a školské vizitačné protokoly, ktoré vznikli v rokoch 1611–1677 a ktoré sú verným zrkadlom skutočných pomerov v 17. storočí.

Povinnú školskú dochádzku v Uhorsku nariadil zákonný článok č. XXXVIII. z roku 1868. V prvom období po vstupe zákona do platnosti navštevovala vo Veľkých Trakanoch školu sotva polovica detí, splnenie povinnej školskej dochádzky nastalo v plnej miere až v 1910-tych rokoch. V usadlosti pôsobila rímskokatolícka škola s väčším počtom žiakov a reformovaná škola s menším počtom detí.

Trianonským mierovým diktátom, ktorým bola ukončená prvá svetová vojna, sa Veľké Trakany stali súčasťou novovytvoreného Československa. Medzi dvomi svetovými vojnami pôsobili v obci tri školy: obecná základná škola, rímskokatolícka základná škola a reformovaná základná škola. Vyučovacím jazykom bola maďarčina, ale od polovice 1920-tych rokov otvorili aj slovenskú školu s jednou triedou. Táto práca píše aj o ľudových učiteľoch tohto obdobia.

Po skončení druhej svetovej vojny Košický vládny program a benešovská politika rozhodla o zatvorení maďarských škôl. Až v školskom roku 1950/51 sa znovu otvorili brány vyučovania v materinskom jazyku. Spočiatku mohli pôsobiť len vo veľmi málo podmienkach, až kým sa v rokoch 1965–1966 konečne postavila nová školská budova.

Škola vo Veľkých Trakanoch sa vždy, aj v najťažších podmienkach pridrižovala základnej myšlienke J.A.Komenského: „Každé dieťa má získať základy vzdelania v materinskom jazyku“. Popri ochrane maďarského jazyka sa dnešná škola prispôsobuje meniacim sa podmienkam, požiadavkám doby.

Mimoškolské vzdelávanie možno sledovať od prelomu 20. storočia. Do 1950-tych rokov sú charakteristické tradičné dedinské príležitosti, neskôr podujatia tzv. socialistickej osvety. Na obdobie prelomu 1990-tych rokov, napínavú, novú etapu zmeny politického systému sa zintenzívnili aj osvetové činnosti. Hlavnou záštitou vzdelávania bola miestna organizácia Csemadok-u, ktorá bola založená roku 1949. Najvyššiu úroveň v kultúrnom živote Veľkých Trakán dosahuje ľudový spevokol Tisa.

Usadlosť sa môže pýšiť aj podujatiami, presahujúcimi hranice obce: „Stretnutie Trakán“, „Veľkotrakanské kultúrne dni“, novoročné koncerty v rímskokatolíckom kostole atď. Od septembra 2000 pravidelne vychádza obecný mesačník „Viszhang“ (Ozvena). V posledných rokoch na verejných priestranstvách dediny pribudlo niekoľko sôch.

V závere predstavuje táto práca pod názvom „Príkladné životné dráhy v osvetovej činnosti obce“ život a prácu dvoch vynikajúcich pedagógov, ktorí mnoho urobili pre rozvoj osvety v dedine.

Jahrhunderte der Bildung (Zusammenfassung)

Von den alten literarischen Traditionen gilt die Tatsache, dass der Sohn von berühmten ungarischen Dichter der Renaissance, Bálint Balassi (1554–1594), János, mehr oder wenige Zeit bei der Verwandtschaft in Nagytárkány verbrachte, als Kuriosum. Der Dichter selbst weilte in dieser Gegend auch öfters, wo er den Herrenhof aufsuchte. In Nagytárkány wurde der Jesuitendichter Baron László Sennyei (1631–1702) geboren, der spätere Rektor in Tyrnau (ung. Nagyszombat; slow. Trnava), dessen Reisetagebücher bedeutende Quellen über das 17. Jh. vermitteln. In der Gruft der römisch-katholischen Kirche in Nagytárkány liegen Graf Antal Mailáth (1801–1873) und Graf József Mailáth (1796–1875) begraben; beide waren große Talente der ungarischen Reformperiode. Antal Mailáth wurde auch von dem ungarischen Spracherneuerer Ferenc Kazinczy (1759–1836) hoch verehrt; József Mailáth war ein hervorragender Botaniker und Naturwissenschaftler.

Eine regelmäßige Schulung der Kinder in Nagytárkány ist der Reformation zu verdanken. Die Abhandlung präsentiert jene Protokolle über Kirchen- und Schulbesuche, die in der Zeit zwischen 1611–1671 entstanden sind; sie widerspiegeln die wahre Situation im 17. Jh.

Die allgemeine Schulpflicht in Ungarn wurde im Gesetzartikel XXXVIII. des Jahres 1868 verordnet. In der Anfangszeit ging kaum die Hälfte der Nagytárkáner Kinder zur Schule; eine vollständige Erfüllung der Schulpflicht erfolgte erst 1910. In der Siedlung gab es eine römisch-katholische Schule mit hoher und eine reformierte mit einer geringeren Schülerzahl.

Nach dem Friedensdiktat in Trianon wurde Nagytárkány der gerade gegründeten Tschechoslowakei angeschlossen. In der Zwischenkriegszeit gab es im Dorf drei Schulen: dörfliche elementare Volksschule, römisch-katholische Elementarschule und reformierte Elementarschule. Die Unterrichtssprache war ungarisch, aber seit der Mitte der 20er Jahre gab es auch eine einklassige slowakische Schule. Die Abhandlung beschäftigt sich auch mit der Tätigkeit berühmter Volkslehrer dieser Periode.

Nach dem Ende des Zweiten Weltkrieges ließ das Kaschauer Regierungsprogramm und die Politik Benešs die ungarischen Schulen schließen. Eine Schulbildung in der Muttersprache wurde erst im Schuljahr 1950/51 ermöglicht. Die Schulen arbeiteten anfangs unter sehr schwierigen Bedingungen, bis endlich im Schuljahr 1965/66 das heutige Schulgebäude gebaut wurde.

Die Schule in Nagytárány hielt sich sogar in den schwierigsten Zeiten fest an die Grundidee von Comenius: „Jedes Kind soll sich die Grundkenntnisse in seiner Muttersprache aneignen“. Neben der Bewahrung der Muttersprache passt sich die heutige Schule den veränderten Umständen, den Forderungen der Zeit an.

Die außerschulische Bildung kann seit der Wende des 20. Jhs verfolgt werden. Bis zu den 50er Jahren waren die traditionellen dörflichen Anlässe, später die Veranstaltungen der so genannten sozialistischen öffentlichen Bildung charakteristisch. Die öffentliche Bildung wurde zur Zeit der aufregenden historischen Wende, in den 90er Jahren, reger. Hauptträger der Bildung war die örtliche Organisation des ungarischen Kulturverbandes, Csemadok, die im Jahre 1949 gegründet wurde. Das Volksliedensembel „Tisza“ war der bekannteste Repräsentant des kulturellen Lebens.

Die Gemeinde zeichnet sich durch Veranstaltungen aus, die die Dorfgrenzen überqueren: „Begegnung der Tárányer“, Nagytárányer Kulturelle Tage, Neujahrskonzerte in der römisch-katholischen Kirche, usw. Seit September 2000 erscheint regelmäßig die Monatszeitschrift des Dorfes („Visszhang“ = Echo). In den letzten Jahren entstanden im Dorf mehrere Statuen und Denkmäler.

Die Abhandlung endet mit dem Kapitel „Beispielgebende Lebenswege in der Kultur des Dorfes“; hier werden Lebenslauf und Schaffen zweier hervorragenden Pädagogen vorgestellt, die für die Kultur des Dorfes Großartiges geleistet hatten.

Melléklet

Százvai István A nagytárányi futball

Községünkben 1945-től egészen az '50-es évek elejéig a futballpálya az ún. Disznólegelőn, a régi temető és a Tisza holtága mellett terült el. Adolf Taub (Iczag) vezetése alatt a játékosok, mint például Dobos János, Takács Pista, Brindzák József barátságos és serlegmérkőzéseket játszottak. A futballcsapatot a mérkőzésekre a helyi fúvószenekar kísérte el, amely a hazai mérkőzések előtt és közben játszott a csapatnak és a szurkolóknak. A zenekart Tesbér József vezette, Sanyi György helyi parancsnok vezényelte.

Az '50-es évek elején a község futballpályáját áthelyezték a holtág másik oldalára, a Rosszkocsmával szembe. Ebben a csapatban futballoztak a faluban szolgálatot teljesítő fináncok is, mint például Habronyi, Tóczik, Megyesi F., Ternyila L., Juhász S., Ternyila J., Petrik F., Petrik Antal. Előfordult, hogy a labda meccs közben „defektet kapott” (kiszakadt), akkor Nagy Sándor cipész helyben kijavította vagy megvarrta. Itt a Tisza partja közel volt, és ha a labda beleesett a vízbe, a csónakban várakozó fiatalok hozták vissza a pályára. Ebben az időszakban olyan csapatokkal játszott községünk, mint Nagymihály és Királyhelmece. A helyi bajnokságok az '50-es évek végén már a Fuksz-majorjában kezdődtek, mivel ide helyezték át a futballpályát. Ebben a csapatban játszott továbbá Ignác József, Tóczik, a kapus Arday, akinek ha nem volt dolga, felült a kapufa tetejére és onnan kiáltott, hogy újságot a kapusnak. Közben jött az új generáció, többek között Balla Pista, Ricsák István, Krupi Károly, a '60-es évek elején a három Pagacsár, András, János, József és Takács Sándor. Ez a csapat a szövetséget védőnképe alatt Kapcela József vezetésével játszott. A gondnok Török János volt. A bajnokságra teherautóval jártak, és ekkor kezdtek a csapatban a Slivka testvérek, Pali, Laci, Miklós, Jabrik József, Fodor Zoli és a kistárányi vendégjátékosok is. Ebben az időszakban a nagytárányi ifjúsági csapatnak nem akadt ellenfele. A csapat tagjai: Szoták Zoli, Terebesi József, Ádám Józsi, Szekerkai

Károly, Zamatócky János, Márton Pista, Márton Sanyi, Dobos Pista, Gress István, Porosztócky István, akik később a felnőtt csapatban folytatták tovább pályafutásukat. A csapatot Marczi Pista bácsi mint kereskedő szponzorálta. 1965-ben megszűnt a termelőszövetkezet, és ezzel együtt a futballcsapat is. Hét évig nem volt Nagytárkányban csapatunk, majd az új generáció beindulásával a '70-es évek elején beneveztünk újra a bajnokságra. Ennek a csapatnak a résztvevői: Ádám György, Nagy Gusztáv, Nagy Tibor, Kónya Nándor, Hauksz Csaba, Nagy Pál, Kuczibán Pisti, Petrik Tibor, Pagacsár Ödön és Nagy Zoltán. A csapat irányításával Gergely János, Hám Mikulás és Kiss Pál foglalkozott, akik sportelnökként felváltva vezették a csapatot, a járási bajnokság IV. és III. osztályában.

A '80-as években a következők csatlakoztak játékosként a csapathoz: Hajdú László, Százvai István, Lippai László, Dobó Miklós, Fazekas Albert, Törnyik Öcsi, Takács Sándor, Márton Tibor és Százvai János. A csapatot Nógrádi Zoltán vezette, Kiss István mint pályagondnok segített a csapat körül. Megemlíthető még, hogy ebben az időszakban is folytak a Nagytárkány–Mándok öregfiúk csapatainak barátságos mérkőzései, 1965-től 2005-ig Gergely J. és Nógrádi Z. vezetésével.

Nagytárkány népi építkezése

Egy település népi építkezésének vizsgálata soha nem vonatkoztatható el földrajzi környezetétől, különösen ha a 19. századi nagyszabású tájátalakító munkálatokat megelőző időszakot vizsgáljuk. A környezet nyújtotta javak felhasználása a népi építészetben általános alapelvként kezelendő, s nemcsak a kis vagyonnal rendelkezőkre vonatkozik, hanem a nemesség különböző rétegeire is, bár utóbbiaknak nagyobb lehetőségük volt a távolabbi területek építőanyagainak beszerzésére. Ennek fényében tekintjük át Nagytárkány természeti környezetét.

A 18. század végi katonai térképek tanúsága szerint a Tisza mindkét partját ártéri ligeterdők szegélyezték, melyek bőven kielégítették a környező települések lakóinak tüzi- és építőfa-szükségletét. Településünk e négy megye, Zemplén, Ung, Bereg vagy Szabolcs találkozásának közelében fekszik: Nagytárkányt a Tisza választotta el Szabolcs vármegyétől, s csak a folyókanyarulat levágása után került kissé távolabb a főfolyástól. Az átvágás után keletkezett „sziget” közigazgatásilag a 20. század elején is még Szabolcs megyéhez tartozott, így a hajdani meder egy részének feltöltődése miatt keletről a település a szárazföldön közvetlenül is határossá vált Szabolccsal. A szomszédos falu, *Salamon* Ung megyei tiszai átkelő volt Záhony előtérbe kerüléséig, s a só és az építőanyagok vízi szállítása idején Nagytárkány fontos kikötő- és ki-, valamint átrakóhelyként közvetlen kapcsolatban volt Máramarostól Szegedig valamennyi, a tiszai kereskedelem és folyami szállítás által érintett közreműködővel.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy Nagytárkány – bár a Tisza közvetlen közelében települt meg – a Bodroghöz északi részén fekvő település, s ezernyi szállal kapcsolódott/kapcsolódik ma is ehhez a területhez. A szomszédos Kistárkány környékén szakadt ki a Tiszából a Bodroghöz egyik nagy ere, a *Tice*, mely északon kanyargó, sebes folyású, elég mély medrű, bővizű volt. Kiáradva tengernyi összefüggő víztükörrel kötötte össze a Tiszát és a Bodrogot, s erős kanyargások után Szentmáriánál ömlött a Bodrogha (Valter 1974, 6). A folyószabályozások előtt a Nagytárkányban kirakott sót vagy a Tiszán addig leúsztatott építőanyag egy részét is ezen az éren szállították tovább a Bodroghoz belsejébe, Tokaj irányába.

A Tisza és a Bodrog 19. század második felében elvégzett szabályozása gyökeres változást hozott. Általa szárazra kerültek a folyó közeli ártéri erdők, s ezek, valamint a síksági tölgyesek irtása – a vasútépítés szükségleteinek kielégítésén kívül – a Tokaj környéki szőlőültetvények karóigényét is szolgálta. Együttes hatásuk eredményeként megnőtt az évente elöntéstől megszabadult területek ará-

nya, s így megnövekedett a szántóföldi termelésbe bevonható termőföldek nagysága is (Bogoly 1998, 96–97). Mindez visszahatott a terület népi építkezésére, hiszen az addig szinte számolatlan mennyiségben meglevő építőanyag termőhelyei visszaszorultak, s ezek – párosulva a polgárosodás által keltett igényekkel, az ipar, a közlekedés és a kereskedelem fejlődésével, majd ez utóbbi struktúrájának és irányainak kényszerű megváltozásával az új országhatárok meghúzása következtében – szükségszerűen átalakították a települések több évszázad fejlődési folyamat során kialakult hagyományos szerkezetét, épületállományát, a felhasznált építőanyagok körét stb. Különösen a II. világháború utáni változás érintette érzékenyen a területet, s zárta el jó időre szinte hermetikusan addigi természetes kapcsolataitól, s „a Bodroghöz falvainak egy része valóságos gazdasági vákuumba, földrajzi »zsákba« került, a határmegvonás megakasztotta az amúgy is nagyon lassú és ellentmondásos fejlődésüket” (Viga 2001, 83). Ez a megrekedt állapot érhető tetten Nagytárkány népi épületeinek jelenlegi állapotán, a mezőgazdaság, ipar stb. megannyi területén.

A földrajzilag a Bodroghöz északi részén megült település népi építkezése eddig nem különösebben keltette fel a kutatók figyelmét. Bár a Bodroghöz néhány falvának jellegzetes építőgyakorlatát, az építkezéshez felhasznált anyagokat jó néhány tanulmány taglalja (Cseri 1986. Bő irodalommal!), a terület peremén meghúzódó Nagytárkány jórészt kimaradt a felsorolásból. Ennek az is magyarázata lehet, hogy szinte semmiben nem különbözött a hasonló természeti adottságokkal rendelkező szomszédos ungi, szabolcsi vagy zempléni településektől, de az is, hogy a 20. század első harmadában a hármashatár szorításába kerülve nem igazán ideális helyszíneként jöhetett számításba a néprajzi te-repmunkához. Pedig a kutatók nagyon sok esetben szinte a „szomszédig” eljutottak (Deák 1910; Páll 1987), Nagytárkány mégis kívül esett látószögükön.

Hogy mégis meg tudjuk rajzolni a község 19–20. század fordulójának tipikus építkezési jellemzőit, ahhoz igen nagy segítséget adnak a statisztikai források. A 19. század utolsó harmadában megindult s meghatározott időközönként – általában tízévenként – elvégzett statisztikai adatfelvételek bizonyos támpontot nyújtanak a lakóépületek anyagaihoz, tájékoztatnak azok számáról, de a folyamatról, a részletekről vagy éppen az összképről nem adnak felvilágosítást. Ezeket az adatokat egészítik ki a Magyar Néprajzi Atlasz 1960-as években végzett felmérései, melyek a terület szintén múlt századfordulós időszakának néprajzi állapotát voltak hivatva feltárni. Sajnos Nagytárkány nem szerepel az atlasz kutatópontjai között, így a közeli szlovákiai, ukrainai és magyarországi kutatópontok (Lácacséke, Cigánd, Zsurk, Beregrákos vagy Lónya), valamint a statisztikai összeírásokban a szomszédos vagy majdnem szomszédos Zemplén vármegyei Ágcsernyő, Kistárkány és (Zemplén)Ágárd, az Ung vármegyei Salamon, valamint a Szabolcs vármegyei Tuzsér és Ágtelek települések adatait használtuk fel munkánk megírásához. Az adatok összehasonlításából leszűrhető tanulságok igen figyelemreméltóak, s reméljük, általuk sikerül Nagytárkányt is elhelyezni a térség magyar népi építkezését bemutató palettán.

A terület a népi építészet tekintetében az újabb néprajzi szakirodalom szerint az *északi*, a *szamosi* és az *alföldi* magyar házterület közötti átmeneti zónához tartozott, melyben eltérő intenzitással voltak jelen az imént említett három népi építkezési övezet jellemző jegyei. Bár a bodrogi terület átmenetet képez az alföld és a hegyvidék között, népi építészet szempontjából inkább a tőle keletebbre eső részekkel mutat hasonlóságokat (Barabás–Gilyén 1987, 168). Az építkezést – miként mindenütt másutt is – a helyben vagy a közelben található építőanyagok mennyisége és milyensége határozta meg elsősorban, de természetesen befolyásolta a korabeli szállítási útvonalak (főként a jelentősebb folyók – esetünkben főként a Tisza és a Bodrog jöhetnek csak szóba) közelsége is, mely utóbbi megdrágította vagy olcsóbbá tette az építőanyagokat. Mivel jelentős kereskedelmi központról van szó, ahol komoly hivatal is található, számításba jöhetnek bizonyos presztízsszempontok is, hiszen a hivatalnokok vagy a kereskedelem foglalkozó vállalkozói-kereskedői réteg tagjai (a 19. század közepén 50 zsidó lakosa volt a falunak, ami egyértelműsíti, hogy a só- és építőanyag-kereskedelem az ő kezükben volt; Fényes 1851, II: 182) a paraszti szinttől való elkülönülés kifejezéseként nemegyszer jelentősebb, az anyagi lehetőségeiket is sokszor meghaladó mértékű beruházást kezdeményeztek.

Ha sorra vesszük az épületek alkotóelemeit, elsőként a *falazatok anyagát* kell megvizsgálnunk. A vízhez közeli településeken – így a Bodrogi közben is – a természeti környezet kedvezett a *favázás épületek* építésének. Ez nem csupán kényelmi szempont volt, hanem szükségszerűnek is látszott, hiszen a kisebb-nagyobb árvizek igen sokszor „meglátogatták” a településeket. A favázás épületeknek megvan az a jó tulajdonságuk, hogy a viszonylag gyorsan elvonuló árvizek nem tesznek olyan nagy kárt bennük, mint a csak földfalú épületekben: nem omlanak össze, így a kiszáradást követő javítások után újra birtokba vehetők. A lakó- és gazdasági épületek vázát, tetőszerkezetét a környező erdők fából a falusi specialisták, ügyes kezű parasztemberek faragták ki. A függőleges oszlopok (*culápok*) közeit a legkülönbébb anyagokkal töltötték ki: a legarchaikusabb megoldás a vesszőfonás (helyi nevén *patics* vagy *pacsit*) készítése volt, melyhez alapanyagot a folyók, patakok s más élő és holt vizek mentén számatlanul növekvő fűz- és más bokrok adtak.

Az 1900-es népszámlálás épületadatait vizsgálva „finom” megkülönböztetésre nem nyílik mód, hiszen a kérdőív csak a falak anyagát firtatta, azok elkészítési technikáját nem. Emiatt aztán nem lehet különbséget tenni a favázás, vesszőfalú vagy rakott sárfal és a vályogfal között sem. „*Fa vagy más*” anyagból a község 171 házában alig több mint fél százaléka, összesen 1 ház készült a statisztika szerint. Ezt az adatot nem tudjuk értelmezni, hiszen nem világos, hogy mit takar a „*más*”-ból készült fal, s a „*fa*” falazóanyag esetében sem tudjuk, hogy deszka- vagy boronafalú épületről van-e szó. „*Vályog vagy sár*” néven összeírt falakat az épületállomány közel 79%-ánál találtak, ami uralkodó falanyag volt szerte a Bodrogi köz más településein is. Ez azonban éppúgy lehetett

tapasztott vesszőfal, villával rakott sárfal, esetleg vert fal is, mint előre megformált és kiszáritott vályog. Ami gondolkodóba ejtő, az a környező települések közül Ágcsernyón összeírt 19,2%, Kistárákban 27,7%, vagy a szabolcsi, szintén Tisza menti Ágteleken talált 56,5% „fa vagy más” falú lakóépület. Mivel területünk nem tartozott a faépítkezési övezethez, így feltehetően favázas sövényfalú lakóházakat regisztráltak ily módon ezeken a helyeken. Mindenesetre a Néprajzi Atlasz 222. térképének adata szerint Cigándon, Lácacsékén, Zemplénagárdon a földfalak között a vályogfal és a deszkák közé tömött fal (általános szóhasználat szerint *vertfal*) volt az uralkodó a 19–20. század fordulóján, így feltételezhetjük, hogy Nagytárákban is ezt a faltípust írták össze ilyen nagy számban. *Kőből vagy téglából* csupán 10 épület készült (5,8%), ami ezen építőanyag helyben nem található voltából fakad (a legközelebbi kőbánya a légvonalban alig több mint 10 km-re fekvő [Bodrog]Szentesen található, ahol viszont a lakóházak több mint 99%-a volt kőfalú!). Ami érdekes még, az az épületek fala alatti *alapozás*: bár a falakat alig, azok alapját nagyjából kőből rakták. 107 vályog- vagy sárfalú ház rendelkezett kőalappal, az épületek közel 2/3-a (62,6%), míg elég magas volt a mindenféle alapot nélkülöző vályog- vagy sárfalú házak aránya (közel 1/3, azaz 31%). Bizonyára a kő könnyen megszerezhetősége miatt nincs adatunk a településen nagyobb mérvű paticsfalépítésre, hiszen a kőalap megvédte a vályogfalat a felvizesedéstől. Ilyen magas szilárd alapozási arányt a szomszédos települések közül csak Kistárákban (53,6%) és Salamonban (53,8%) írtak össze, míg az egész Bodrogi járás adata 49,3%-ot mutat (MStatKözl. 1. k., 1902. 262–265).

A falak fölé boruló tető formája a Bodrogi köz déli részén kontyolt (mindkét végén eresztett), míg közelebbi környezetünkben felső csonkakontyos megjelenésű volt a Néprajzi Atlasz adatai szerint (Barabás 1987, 252. térkép). A szomszédos ungi Tiszaháton is a felső csonkakontyos („svábos” végű) vagy a tűzfalas, nyereg-tetős („frontos” végű) épületek domináltak, a szegényebbeknél azonban igen sok „lapos végű” (ez a környező területek meglevő vagy ábrázolásokról ismert lakóháztípusai közül feltehetően a kontyos formát jelentette) magyar házat látott a századfordulón Deák Geyza (Deák 1910, 192). A *tetőhéjazat* szinte egységesnek tekinthető a tárgyalt terület falvaiban. Az errefelé általában nemesi és közösségi épületekre jellemző hasított *zsindegy* felhasználását csak a módosabbak engedhették meg maguknak, s az egyházi épületeket is ezzel az anyaggal fedték. A jelenleg is ismert kész, már hornyolt fenyőzsindegyt – mivel a területünkön nem voltak fenyőerdők – a 19. század közepétől a máramarosi vagy a beregi hegyekből a Tiszán leúszatott készletekből szerezték be, ami megdrágította alkalmazását. Hasonló módon jutottak a területre a fűrészelt fenyőáruk is, amit ugyancsak a tehetősebbek használtak fel építkezéseiknél. A szegényebb sorúak leginkább *nád*dal fedték épületeiket, bár a mocsarasabb részeken a gyékény használata is előfordult. A talajadottságok miatt – viszonylag kis mennyiségű gabona termelése – a szalmával, zsúppal való tetőfedés itt nem volt gyakorlatban.

Az 1900-as népszámlálás épületstatisztikai kérdéseire adott válaszok – a falak anyagához hasonlóan – nem adnak tökéletes képet. A tendencia mégis igen

jól kivehető, mégpedig abban a tekintetben, hogy a járás lakóházainak 81,5%-át a helyben található tetőfedő anyag, „*nád vagy zsúp*” borította, míg *fazsindellyel* közel 15%-ukat fedték, a *cserép-, pala- vagy bádogfedél* pedig csupán 4%-ot tett ki.

Ha megvizsgáljuk a nagytárkányi és a környező települések tetőhéjazatait, némileg árnyaltabb képet kapunk: Nagytárkányban az épületek 79%-át borította nádfedél, míg zsindellyel közel 20%-ukat fedték. A cserép-, pala- vagy bádogfedés ebben az időszakban még szinte elenyésző volt. A kontrolltelepülések közül csupán Salamon és Ágtelek nádtetőinek aránya maradt 80% alatt: előbbi helyen 67, utóbbin 70% volt; helyette az átlagnál több épületet fedtek zsindellyel: közel 30%-ot mindkét településen (MstatKözl., 1. köt. 1902. 262–265).

Ezeket az adatokat érdemes összevetni a tíz év múlva felvettekkel. Leginkább szembetűnő, hogy Nagytárkány lakóépületei falának anyagában 20%-kal megnőtt a *kőalappal* ellátott vályog- vagy sárfalú épületek aránya: több mint 83% állt kőalapon, s az *alap nélkülieké* alig 12%-ra szorult vissza. (A Bodroghközi járás adatai szinte „leképezik” Nagytárkányét: 49-ről 69%-ra emelkedett a kőalapú vályog- vagy sárfalú lakóházak aránya, míg a korábbi $\frac{3}{4}$ rész alap nélküli ház alig több, mint 10%-ra csökkent.)

A nádfedés visszaszorulása szintén rohamos volt: míg az épületszám alig változott a településen (hattal nőtt 10 év alatt), a náddal borított lakóházak aránya 43,5%-ra, tehát több mint 35%-kal csökkent. Ezzel szemben óriásit ugrott a *cserép-, pala- vagy bádogfedés* aránya, s ekkor már az épületek több mint negyedrészt fedték ily módon (a korábbi 1,75%-ról 27,1%-ra nőtt). Jelentősen változott a *zsindelyfedéssel* ellátott házak aránya is: több mint 10%-kal, 29,4%-ra emelkedett. Járási szinten is hasonló tendenciával találkozhatunk: a *cserép-, pala vagy bádog* 1910-ben a lakóépületek több mint 30%-át fedte (az emelkedés több mint 26%-os), a *nádé* közel 25%-kal esett vissza, míg a *zsindelyfedés* alig változott (14,5-ről 12,6%-ra esett). Érdekes, hogy Nagytárkány adataival nem vág egybe a közeli Kistárkányé: bár nem volt ilyen pregnáns a változás, a tendencia itt is nyomon követhető. A településen a *nádtetős* épületek aránya még mindig meghaladta a 64%-ot, a *cserép- vagy bádogtetőké* pedig több mint 20%-kal emelkedett: 22,6% (MStatKözl., 42. k. 1912, 262–263, 276–277).

* * *

Az írott források vizsgálata után nézzük, hogyan fest ma Nagytárkány hagyományos épületállománya, mik a jellegzetességei, a mai állapot milyen folyamatok eredményeként alakult ki, s az hogyan tagozódik be a Bodroghköz többi településének sajátosságaiba.

A telek

A település telkei utcára merőleges szalagtelkek, amelyek korábban nem voltak kétfelé választva, így a jószágot a portán keresztül, minden akadály nélkül az elől álló gémeskút vályújához terelték. Ma már több esetben a porta csűr előtt-

ti első részét kerítéssel választják kétfelé. Az utca felőli rész az emberek tere, a csűr felőli rész az állatoké (Flórián–Hofer 1987, 71). A település telkein a lakóépületek – amelyekhez gyakran hozzáépült a kamra, az istálló – az utca felé eső traktusban vannak, ahol a kerítéstől a kiskert választja el őket. Ebben az első traktusban a házzal átellenben a nyári konyha kap helyet, előtte az utca felé kiskert és kút található. A portának ezen a végén, jól látható részen kap helyet a füstölő. A hátsó traktusban az állatokat szolgáló épületek, a disznóól, a tyúkól, a csűrbe épített istálló és maga a csűr van.

A hagyományos, telekhatáron épített kerítés a terület nagy részén fonott sövény volt tölgyfa karókkal, az utca felől rendszerint palánk- vagy deszkakerítés. Az oldalhatáron silányabb anyagokból, nádból, vesszőből vagy napraforgókörből készült. Ma már szinte általánosnak mondható a kereskedésekben kapható drótkerítés mind az utcai, mind az oldalhatáron, de az utcai részen a specialisták által készített lemez- vagy vaskerítés is gyakori.

A lakóház

Nagytárkány ma is álló régi lakóépületeinek falai alapanyagukat tekintve nem mutatnak nagy változatosságot. A legjellemzőbb alapanyag a földből, sárból készített vályogtéglá, amelyet itt vetettek helyben. „Vetették azt cigányok is, magyarok is. Aki tudta, az magának vetette.” Az ilyen falakat a legtöbb esetben már 40-50 cm-es kőalapokra (Székely–Nagy–Harsányi 1996, 141) építették, amelyekhez a követ a szentesi bányából hozták. Az ilyen alapanyagú (Barabás 1987, 221–222. térkép – MstatKözl. 1912, 262–263) kőalapokra épített lakóházak építési kora a 20. század első felének évtizedeire tehető (Kiséry 1935, 13; Barabás 1987, 226. térkép), ami a folyók szabályozásával (Balassa 1975, 124) és a vagyoni differenciálódással hozható összefüggésbe (Cseri 1989).

A mennyezet jellemző típusa a deszkafödém, amely esetben a folyógerendákra merőlegesen lefektetett deszkák szélei egymást fedik (Székely–Nagy–Harsányi 1996, 141). A folyó- vagy keresztgerendák alatt az első és hátsó szoba hosszában még előfordul a mestergerenda. Ilyen deszkás mennyezet maradt fenn a Papp Gábor tulajdonában levő régi lakóház hátsó szobájában. A ház készítésének évét belevésték a mennyezeti gerendák egyikébe, emlékezet szerint a hátsó szoba utolsó folyógerendájába. Az jelöli, hogy a ház „200 éven felüli”.

Nagytárkányban a szarufás, torokgerendás tetőszerkezet, a kontyos tetőforma (1–2. kép), valamint az utca felé kontyolt nyeregtető (3. kép) jellemző (Székely–Nagy–Harsányi 1996, 141). Kivételként tekinthetjük azt a csapott nyeregtetős épületet, amelynek tetőformája elősegíti a díszes oromzat és a díszes homlokzat létrehozását (4. kép), amely a 19. és 20. század fordulóján csak a gazdagabb családok lakóépületeit jellemezte (Balassa M.I. 1997b, 156; Cseri 1989). Az itt látható épület oromzatán található szellőzőlyukak és a köztük található falfülke, az alattuk húzódó, valamint a homlokzatot és oromzatot elválasztó vonalon ismétlődő több soros vakolatpárkány a klasszicizmus jegyeit hordozza (Balassa M.I. 1997a, 280). Mindezek mellett az oromzat keretezése a ba-

rokkot követő copfirányzat hatása (Dám 1992, 215–224) (4. kép). A legjellemzőbb fődém ma már természetesen a cserép és a pala, azonban elvéve még bádogtetőt is felfedezhetünk (5. kép). Míg a bádogtető az amerikai kivándorlás hatása (Dobos 1983, 184), a cserép a vályogfallal, a fundamentummal egy időben, a fejlődésnek köszönhetően jelenik meg (Kiséry 1935, 13). Egy-egy épületen többféle fedőanyag is megtalálható; például: az épület első felén bádog, míg a végén cserép (5. kép), de a pala és cserép párosítás is előfordul (Székely–Nagy–Harasányi 1996. 141).

A régi, fel nem újított lakóépületek ajtajai asztalosok által készített vésett, betétes ajtók (7. kép). Egy 1910 körül épült lakóház 1996-os felmérésekor kapcsolt gerébtokos, kifelé kétszárnyú, befelé egyszárnyú, felül üvegezett, világítóablakkal ellátott bejárati ajtót jegyeznek fel. Egy-egy ajtó felett néhol még megtalálható az egykor fontos funkciót betöltő füstlyuk, amely már csak belülről látható, kívülről be van vakolva. A bejárati ajtók a pitvarba, a konyhába nyílnak, ahonnan további ajtók vezetnek a szobába, szobákba vagy a kamrába. A szoba ajtajára jellemző lehet, hogy egyszárnyú, betétes, felül üvegezett, a kamra ajtaja pedig pallótokos, betétes szárnyú. A már említett 1910 körül épült lakóház 1996-os felmérése során kapcsolt gerébtokos, kétrétegű, két, felső harmadukban egy nyílószárnyas ablakot, illetve a második szobán új hármas ablakot írtak össze (Székely–Nagy–Harsányi 1996. 141). A településen fennmaradt és jellegzetes ablakok a hatszemesek és a T-osztatúak. Ezekből az épület elején mindig kettő található, az első táblák mögé pedig gyakran vasrácsokat építettek, amelyek a biztonságot szolgálták (4., 8. kép). Az elől megjelenő harmadik ablak minden esetben a tornác lezárója (6. kép). Az udvari homlokzaton megjelenhet egy, az utcai oromzaton levőkkel azonos típusú ablak, amely szintén az első szobához tartozik (2., 6. kép). Az udvari homlokzat hátsó részén ritkán láthatunk az elsőkhöz hasonló ablakokat, mivel hátul általában a kamra volt. A két lakószoba háznál ugyanolyan ablak maradt fenn hátul is (2. kép). Ha hátul nagyobb, újabb hármas ablak jelenik meg, akkor az az egykori kamra szobává alakítását mutatja (3. kép). A közvetlenül a bejárati ajtó mellett elhelyezkedő ablakok, amelyek vagy az oromzat ablakaival azonosak (3. kép), vagy keskeny háromszemes ablakok, a konyha fényét biztosítják. Újabban már megjelennek a műanyag ablakok is, amelyek nagyságukat tekintve megegyeznek a régi ablakok nagyságával, de felosztásukban kevésbé ismétlik a régieket.

A lakóépületek alaprajzáról azt mondhatjuk, hogy a 19. század elejéről maradtak fenn azok, amelyek csak háromosztatúak. Itt az ajtón belépve a pitvarba, konyhába lépünk, ahonnan az utca felé mindig a szobába, az udvar felé vagy a hátsó szobába, vagy a kamrába jutunk. Később vagy egy kamra – ha két szoba volt eredetileg – vagy egy istálló követte az elől álló helyiségeket. Az 1910 körül épült 172. lakóház, amelyet 1996-ban mértek fel: szoba + konyha + szoba + szoba felosztású. Az utolsó szoba valamikor kamraként szolgált (Székely–Nagy–Harasányi 1996. 141). Az is előfordulhatott, hogy a szoba + konyha + szoba + kamra felosztást követte még egy istálló vagy egy plusz kamra. Ez a „min-

dent egy fedél alá építünk” tendencia a 19. század végén válik jellemzővé szinte az egész Bodrogházban (Flórián–Hofer 1987, 71).

A lakószobát, a kamrát eredeti céljának megfelelően használták, nem alakultak ki hálókamrák (Balassa M. I. 1997a, 280). A többszobás épületek használata mára teljesen megváltozott. A valamikori első szobát és konyhát nem feltétlenül használják a mindennapokban, hanem az egykori kamra komoly átalakítás után lesz lakóhelyiséggé. Ezt az átalakítást a hátsó nagy hármass ablak megjelenése is jelöli.

Nagytárkány régebbi lakóépületein – ugyanúgy, mint a környező településeken – megjelenik az oldaltornác mint a vagyoni differenciálódás egyik eleme, amely a 19. és 20. század fordulóján válik jellegzetessé (Cseri 1989). Ma egy-két helyen látható faoszloppal alátámasztott oldaltornác. Ennek oka az, hogy az erdők kiirtása után vályogból, téglából építették az ereszeket alátámasztó oszlopokat (Deák 1910, 190) (3., 4. kép). Gyakori és régebbi megoldás volt, amikor a tornácot csak az utca felőli sarkán támasztották alá. Nyomai találhatók a deszkamellvédes tornácoknak, amelyekből nyitható ajtórészek vagy az utca felőli lezárás maradt meg (1., 7. kép). A 213. portán álló lakóház oldalánál egészen a valamikori istállóig végigfutó tornác mellvédje ma már vakolt, csak három kétajtós, fadeszkából összeállított, fűrészelt virágmintás kapu díszíti. Elölről hátrafelé haladva a tornác hosszanti oldalán az első az utca felőli szoba és a valamikori konyha bejárata előtt, a második a mostani konyha és szoba (a valamikori kamra) bejárata előtt áll. Az utolsó a tornác udvar felőli, hosszanti végét zárja le keresztben. A fejlődés során gyakoriá vált a falazott, vakolt mellvéd (6. kép). Az 1996-ban felmért épület tornácát a következőképpen írták le: „A két fő homlokzat találkozásánál négyzetes téglaoszlop, az utca felől falazott mellvéddel, a bejárati homlokzat előtt faoszlopos tornác” (Székely–Nagy–Harsányi 1996. 141). A főhomlokzatok találkozásánál lehet tornácoszlop, amelyek utca felőli végének kialakítása lehet boltíves (2–3. kép) vagy egyszerű téglalap alakú, vakolt pillér (Balassa 1997b, 154) (1., 4–5., 6. kép). Ez utóbbi megoldás fejlettebb változata, amikor a tornác utca felőli végét ablak zárja le, ami a tornác beépítésének kezdeti állapota (6. kép). Később a tornácokat teljesen beépítik, beüvegezik. Az udvar felőli végüket ritkán zárták le oly módon, mint az oromzat felőli részeket. Az oromzatnál megjelenő oszlopok gondos kiképzésére, megjelenésére mindig nagyobb figyelmet fordítottak, mint a ház oldalán vagy végén levő, a tornác alátámasztását szolgáló oszlopokra. A gondosabban kiképzett oszlopok késői megjelenését bizonyítja, hogy alapanyaguk téglalap (3. kép), amit négyszög (ritkábban hat-, esetleg nyolcszög) alapra raktak ki (1., 3., 4., 6. kép), s felső részükön díszítés céljából fejezetet, alsó részükön lábazatot alakíthattak ki (1., 4. kép). Ezeket az oszlopokat mindig bevakolták. A tornácok elé gyakran szőlőt ültettek, amit ma már nem feltétlenül termésük, hanem árnyékuk végett őriznek (7., 6. kép).

Az 1900 körüli összeírások szerint Nagytárkány környékének területére jellemző volt a pitvarbeli szabad kémény, amely alatt kezdetben a nyílt lángú főzésre alkalmas *tőc*, *tőcik* kapott helyet, s ahová a szobában levő kemence nyí-

lása is vezetett. A szobában a kabolához vagy kandallóhoz építették a kemencét, amely később kikerül a konyhába, a szabad kémény alá (Barabás 1987, 238–245. térkép). A kemence később teljesen kiszorul a lakóépületből, és az udvar különböző részein kap helyet. A pontos emlékezet nem túl távoli időig vezethető vissza: eszerint a konyhában boltívek fogták közre a szabad kéményt, amely alatt középen, a konyhában búbos kemence állt. Mára a búbost elbontották, a konyhát lepadlósolták, s megjelent a zárt kémény is. A szobákban kályha, *csikósspór* kapott helyet. A lakóház hátsó részéhez plusz helyiséget is építhettek, amelybe kemence kerülhetett. A kályhában, a *spórban* szénnel és fával tüzeltek. A fát a Tisza mellől hordták. Csak később, a '60-as években kezdtek szénnel tüzelni.

Régebben a ma látható, szilárd falas nyári konyha helyén deszkából készült építmény állt. Ekkor még benne volt a kemence, a *falimasina*, a katlan és a szabad kémény is. A mostani, 1963–64 környékén épült nyári konyhának már csak a végébe, a fészker alá építettek valamikor kemencét, amelyet mára már el is bontottak.

Gazdasági épületek

Ahogy arról már volt szó, gyakran egy fedél alá építették a *kamrát* vagy az *istállót* a lakóházzal.

Régebbi elrendezésre utalhat, amikor a *disznóól* a házzal átellenbe épül (9. kép), míg újabban a porta hátsó traktusába kerül. Ezek fából, kőből is készülhetnek. Jellemző elemük az önetető. A kőből készült disznóóllal kapcsolatban újra szóba került a szentesi bánya, ahonnan a kő származik. A *tyúkfő* általában a porta hátsó részén kapott helyet.

A *csűr* a porta első részén áll keresztben, így zárva le azt a kertetől. A *csűr* vagy *pajta* egy része dohány szárítóként funkcionált. Az épület egyik végében istállót is kialakíthattak, melynek az utca felé és a kert felé is volt ajtaja. Az udvar felőli ajtó előtt *rácsnak* nevezett, lécekből összeállított kisajtó volt, amely a jószág szabad közlekedését meggátolta ugyan, de engedte az istálló szellőzését is. A hátsó ajtó mellé gödröt (shakta) ástak, ahova a hírlásból a trágyalé kifolyt, így azt közvetlenül fel lehetett használni a kertben. Az istálló padlásán szénát tároltak. Középen – elől is, hátul is – kétszárnyú nagy ajtók, felettük felnyitható deszkából összeállított csapőajtókhoz hasonló nyílászárók kaptak helyet; utóbbiak arra szolgáltak, hogy kezdetben a jól megrakott szekér, majd a cséplőgép is átférjen. A középen kialakított folyosó mindig a cséplés fontos helye volt. A csűr másik végén dohány szárító részt alakítottak ki, elől, hátul és oldalt egy-egy nyílóval, amelyek a szellőzést biztosították. A szentesi bányából származó kővekből készült az alap, a fundamentum. A falakat vályogtéglából rakták. Fedésük ma már pala vagy cserép. A csűr mára elvesztette funkcióját, és ha még mindig áll a portán, amelyet esetleg laknak, akkor raktárrá válik.

A gémeskutat hajtókkal működő *kerekes kút* váltotta fel a portákon, de a földben az eredeti, szentesi kőből készült kút megmaradt. Ma már a föld felet-

ti felső részt beburkolják, vagy egészen befedik deszkával, vagy keskeny deszkatetővel látják el.

* * *

Tanulmányunk arra bizonyos, hogy a jelen már alig árulkodik a múltról: Nagytárkány máig fennmaradt régi épületei jó, ha százévesek, szinte kivétel nélkül a 20. század elején épültek. Egy részük lakatlanul, elhagyva, az időjárás viszontagságainak kitéve pusztul, másik részüket felújítják, átalakítják. A községre eddig nem jellemző boltíves oldaltornácokat építenek, műanyag ablakokra cserélik a régieket, modern ajtókat állítanak be. Természetesen a változás elkerülhetetlen, a fejlődés, a továbbélés pozitív, nem úgy, mint a természet erőire hagyott pusztítás. Érdemes lenne több régi épületet felújítani, közösségi funkcióval ellátni. Talán még nem késő.

Irodalom

- Balassa Iván
1975 *Lápok, falvak, emberek.* Budapest
- Balassa M. Iván
1997a A magyar népi építészet táji tagolódása a 18–20. században. Balassa Iván (szerk.): *Magyar néprajz IV. Életmód.* Budapest, 255–288. p.
1997b Népi építészet. In Fügedi Márta (szerk.): *Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete.* Miskolc, 125–169. p.
- Barabás Jenő
1987 *Magyar Néprajzi Atlasz IV.* Budapest
- Barabás Jenő – Gilyén Nándor
1984 *Magyar népi építészet.* Budapest
- Bogoly János
1998 Adatok a Felső-Bodrogköz és környéke flórájához. Frisnyák Sándor (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza.* Nyíregyháza, 93–106. p.
- Borsos Balázs
1994 A bodrogközi települések földrajzi és területhasznosítási típusai a XIX. század közepén. A *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII.* Miskolc, 307–344. p.
- Cseri Miklós
1986 Bodrogköz népi építkezésének vázlata. In Viga Gyula (szerk.): *Fejezetek a Bodrogköz néprajzából.* Miskolc, 29–36. p.
1989 *Pácin, Bodrogközi Kastélymúzeum.* Budapest
- Dám László
1992 *Építkezés.* Debrecen /Néprajz egyetemi hallgatóknak 13./

- Deák Geyza
1910 Az ungvármegyei „Tiszahát” népi építkezése és művészete. *Néprajzi Értesítő* 185–199. p.
- Dobos László
1983 *Bodroglók, szülőföldem. Gondok könyve*. Budapest
- Fényes Elek
1851 *Magyarország geographiai szótára I–IV*. Pest
- Flórián Mária – Hofer Tamás
1987 Adatok az észak-magyarországi csűröskertes települések kérdéséhez. *Az Egri Múzeum Évkönyve* 23, 57–77. p.
- Kiséry László
1935 *A csonkamagyarországi Bodroglók*. Debrecen
- MstatKözl.
1902 *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása*. Budapest /Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat, 1. kötet/
- MstatKözl.
1912 *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása*. Budapest /Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat, 42. kötet/
- Páll István
1987 *Szabolcs megye népi építkezése a XIX. század közepén*. Szentendre /A Magyar Népi Építészeti Archívum kiadványai 2./
- Székely Ágnes – Nagy Bendegúz – Harsányi István (felmérők)
1999 Nagytárkány. A Bodroglók népi építészetének katasztere. *Ház és Ember* 13. Szentendre, 141–143. p.
- Takács Péter – Udvari István
1998 *Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából III*. Nyíregyháza /Periférián Könyvek 3./
- Valter Ilona
1974 A Bodroglók honfoglalás kori és középkori településtörténete. *Agrártörténeti Szemle*, 1–55. p.
- Viga Gyula
2001 A hagyomány és a változás kérdéséről a Bodroglók népi kultúrája kapcsán. In Balassa Iván – Dankó Imre – J. Dankó Katalin – Tamás Edit – Viga Gyula (szerk.): *Előadások a Bodroglóról*. Sárospatak, 76–88. p.

1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

7. kép

8. kép

9. kép

Ľudové stavitelstvo vo Veľkých Trakanoch (Zhrnutie)

Prvá časť štúdie podáva náčrt prírodných podmienok, ktoré kedysi určovali základný stavebný materiál budov v usadlosti. Na pomery pred druhou polovicou 19. storočia, keď prebiehala regulácia vodných tokov riek Tisa a Bodrog a rozsiahle likvidácie lesných porastov, väčšinou nemáme konkrétne údaje, ale na základe rastlinného porastu a reliéfu terénu, zhodných s ostatnými usadlosťami Medzibodrožia, možno predpokladať, že sa od nich neodlišoval.

Konkrétne údaje poskytujú štatistické súpisy z prelomu 19.-20. storočia, v ktorých sa nachádzajú aj číselné údaje o jednotlivých obciach, medzi nimi aj Veľkých Trakan. Tieto dopĺňujú jednotlivé listy Maďarského etnografického atlasu, vzťahujúce sa na toto obdobie, avšak konkrétne údaje o Veľkých Trakanoch v ňom nenájdeme, pretože táto dedina nebola výskumným bodom. Na pomery začiatkom minulého storočia poukazuje zozbieraný materiál z vtedy už prebiehajúcich národopisných výskumov v okolitých regiónoch (užské Potisie, Medzibodrožie, Szabolcs na dnešnom maďarskom území a pod.), ktorý sa kvôli podobnému prírodnému prostrediu môže vzťahovať aj na našu obec.

Z údajov vyplýva, že vo Veľkých Trakanoch na prelome 19.-20. storočia mala väčšina obytných domov steny z nepálených tehál (viac ako 93 %), polovalbová konštrukcia striech bola pokrytá trstinou takmer v 80 % prípadov, z ostatných malo viac než 19 % šindľovú krytinu. Veľká časť budov bola postavená na kamenných základoch z kameňa, dovezeného z kameňolomu v Szentesi (takmer 70 %), čo bolo mimoriadne dôležité kvôli často prevlhčenej pôde. Akiste kvôli ľahko zaobstarateľnému kameňu nemáme údaje o rozsiahlejšom výskyte stavieb s vypletanou stenou, veď kamenný základ ochránil budovu pred nasiaknutím vlhkosti zo zeme. Pre porovnanie uvádzame aj podobné údaje z niektorých okolitých obcí, aby sme poukázali na vzťah Veľkých Trakan k svojmu okoliu.

K roku 1910 sa už čiastočne zmenila situácia: trstinové strechy boli v krátkom čase nahradzované plechovými, škridlovými alebo bridlicovými strechami (už len 43 % bolo trstinových) a začal sa vytvárať obraz dediny, ktorý je pre túto obec dodnes charakteristický.

Dnešný stav si vezmeme pod lupu na základe recentných výskumov. Najdôležitejšie poznatky, ktoré z nich môžeme vyvodit', sú nasledovné:

Dávnejšie nebol natoľko oddelený na gazdovstve priestor pre ľudí od priestoru pre zvieratá., ako je to dnes na portách vo Veľkých Trakanoch. V zadnej časti dvora, za obytnou budovou, dostali miesto zvieratá a hospodárske budovy. Oproti obytnému domu stojí studňa, za ňou letná kuchyňa.

Každá z budov, pripomínajúcich minulosť, bola postavená z nepálených tehál, zhotovených Cigánmi alebo budúcim majiteľom domu. Tieto domy už dostali 40-50 cm-ový kamenný základ, ku ktorému doviezli kamene zo szentesského kameňolomu. Zachované charakteristické stropové konštrukcie: doštený strop, pod ktorým sú hrady a po dĺžke domu sa nachádza aj pozdĺžna hrada, *mešternica*. Krokrovú konštrukciu strechy charakterizuje polovalbová sedlová strecha, ale nachádza sa tu aj jediná výnimka, podlomená sedlová strecha. Táto výnimka poskytla možnosť na bohatšiu výzdobu štítu: na vytvorenie výklenku v murovanom štíte medzi vetracími otvormi povale, na orámovanie štítu, resp. na vytvorenie omietkových ríms klasicistického charakteru. Krytinami striech, ktoré tu aj dnes možno vidieť, sú bridlica, škridla a niekde ešte aj plech, nájdeme tu však aj strechy s miešanou krytinou na jednom dome, t.j. inú krytinu má strecha na prednej a inú na zadnej časti domu. Pôvodné členenie domu: izba-kuchyňa-komora sa premenilo na: izba-kuchyňa-izba, k čomu mohli pristavať ešte jednu izbu, komoru alebo maštal.

Otvorený komín v kuchyni a pec pod ňou, resp. v letnej kuchyni postavená alebo k nej pristavaná pec na pečenie a kotol žijú už len v spomienkach. Dvere sú zhotovené stolársky, s vložkou. Z okien sú charakteristické šesťdielne, resp. novšie s delením v tvare T, z ktorých dve sú vždy umiestnené na priečelí domu, smerujúcim do ulice. V medzikenom priestore sa často nachádzajú kovové mreže, zabezpečujúce ochranu domu. Vpredu sa objavujúce tretie okno vždy uzatvára podstenie, čo predstavuje počiatočnú fázu zasklenia, zastavania podstenia. Novšie veľké trojdielne okná sa objavujú v zadnej časti domu a naznačujú premenu komory na izbu. Ďalšou charakteristickým prvkom domov je bočné podstenie, ktoré má jeden alebo dva tehlové, omietnuté, zdobené hlavné stĺpy. Ak je len jeden hlavný stĺp, podopiera predsunutú strechu na rohu pri stretnutí uličného priečelia a bočnej fasády, smerujúcej do dvora. Toto môže byť smerom do ulice vytvarované na hranato alebo do oblúku. Keď hovoríme o dvoch stĺpoch, druhý uzatvára podstenie na konci, pri stene na dvorovej strane domu.

Chliev pre ošípané, kurník a stodola sa nachádzali už v spomenutej zadnej časti porty. Spomedzi nich stodola uzatvárala a na mnohých miestach aj dnes uzatvára a oddeľuje túto časť porty od záhrady. Cez stodolu prechádza uprostred široká chodba, ktorú vpredu i vzadu uzatvárajú veľké dvojkrídlové drevené brány. V tejto časti kedysi mlátili obilie tradičným spôsobom, neskôr pomocou strojného zariadenia. Na jednom konci stodoly, rozdelenej chodbou na tri časti stála maštal, na druhom konci miestnosť na sušenie tabaku. Steny stodoly boli z nepálených tehál, posilnené konštrukciou z hrubších trámov. Funkcie ešte dnes stojacich stodôl sa zmenili, najčastejšie sa z nich stalo skladište. Chliev pre ošípané mohol byť postavený z kameňa alebo dreva, kým kurníky poznáme len drevené. Zásobovanie ľudí i zvierat vodou zabezpečovali kedysi vahadlové studne – ktoré stáli prednom trakte porty, neskôr boli miesto nich postavené kolesové studne. Tieto buď úplne zakryli, alebo ich opatрили len úzkou strieškou.

Volksarchitektur in Nagytárkány

(Zusammenfassung)

Der erste Teil der Abhandlung ist eine Skizzierung jener natürlichen Bedingungen, die einst den Baumaterial bestimmt haben. Über Wasserregelung der Theiß und des Bodrogs in der zweiten Hälfte des 19. Jhs. bzw. über Verhältnisse vor der Entwaldung verfügen wir über keine bedeutenden Angaben; aber nach Flora und Gelände anderer Siedlungen im Zwischenraum Bodrog kann vermutet werden, dass dies auch hier ähnlich war. Konkrete Angaben geben Statistiken aus der Zeit der Jahrhundertwende, wo auch Zahlenreihen einzelner Siedlungen (so auch von Nagytárkány) zu finden sind. Diese werden durch Angabenlisten im Ungarischen Ethnographischen Atlas ergänzt, hier findet man jedoch keine Angaben über Nagytárkány, da das Dorf nicht zu den Forschungspunkten gehörte. Auf die Situation Anfang des vorigen Jahrhunderts deuten ethnographische Forschungen, die in den umliegenden Gebieten damals bereits im Gange waren (Theißbrücken am Ung, Zwischenraum Bodrog, Szabolcs); diese lassen sich wegen Ähnlichkeit der natürlichen Gegebenheiten auch auf Nagytárkány übertragen.

Aus den Angaben geht hervor, dass in Nagytárkány an der Wende des 19. / 20. Jhs. die Häuser vorwiegend aus Lehm gebaut waren, (über 93%), der Schopfdach war mit Schilfrohr gedeckt (etwa 80%), andere Häuser (19%) waren mit Schindeldach. Die meisten Gebäude standen auf einer Steingrundlage (etwa 70%), nötig wegen naß werdenden Bodens; Stein stammte aus der Steingrube in Szentes. Dass Strohlehmwände in größeren Mengen gebaut wurden, dafür gibt es keine Angaben, wahrscheinlich deswegen, weil

Stein leicht anschaffbar war; Stein schützte Lehmwände vor Naßwerden. Um das Verhältnis von Nagytárkány und der Umgebung vergleichen zu können, präsentieren wir ähnliche Angaben aus anderen umliegenden Dörfern.

1910 war die Situation etwas anders: Schilfrohrdach wurde ziemlich schnell durch Blech-, Ziegel- bzw. Schieferdach ersetzt (nur noch 43% der Häuser mit Schilfrohr gedeckt); ein Dorfbild begann sich herauszubilden, das gegenwärtig für die Siedlung charakteristisch ist.

Der heutige Zustand wird anhand örtlicher Forschungen untersucht. Folgendes lässt sich festzustellen:

Räume für Mensch und Tier waren früher auf dem Grund nicht so eindeutig voneinander getrennt wie heute. Hinter dem Wohngebäude sind die Tiere untergebracht bzw. dort stehen die Wirtschaftsgebäude. Gegenüber dem Wohnhaus befindet sich der Brunnen, dahinter eine Sommerküche.

Jedes Gebäude – nicht sehr alt, aus Baumaterial gebaut, charakteristisch für den Anfang des 20. Jhs – erinnert an die Vergangenheit, von Zigeunern oder den zukünftigen Besitzern aus Lehmziegeln gebaut. Die Wände stehen aber auf einer dicken Steingrundlage von etwa 40–50 cm; Stein stammt aus der Steingrube in Szentes. Für den Dachsparren ist Schopfdach charakteristisch; es gibt nur eine einzige Ausnahme: Streichsatteldach. Diese Ausnahme ermöglichte, den Giebel reicher zu zieren: zwischen den Luftlöchern der Diele wurde eine Wandnische errichtet, der Giebel eingerahmt bzw. klassizistische Malterkanten herausgebildet. Auch heute noch gebräuchliches Deckmaterial sind Schiefer, Ziegelstein, seltener Blech; diese können bei einem Wohngebäude auch gemischt vorkommen: entweder der hintere oder der vordere Teil des Gebäudes wurde mit anderem Material gedeckt. Die Einteilung – Zimmer – Küche – Diele wurde auch verändert: es entstand die Einteilung Zimmer – Küche – Zimmer, dazu konnte man eventuell noch ein Zimmer, eine Diele oder einen Stall zubauen. Schornstein in der Küche des Wohnhauses, darunter der Backofen, bzw. Backofen und Kessel in der Sommerküche sind heute nur noch Erinnerungen. Die Türen sind gestemmte Tischlerarbeiten. Bei den Fenstertypen dominieren ältere sechsteilige bzw. neuere T-teilige, von denen sich je zwei an der Straßenfassade des Wohnhauses befinden. Hinter den Außentafeln dieser Fenster sind schützende Eisengitter zu beobachten. Das Fenster vorn schließt immer den Flur ab; dies ist eine frühe Phase für Verglasung und Bebauung von Fluren.

Die hinteren großen dreiteiligen Fenster zeugen davon, dass die frühere Diele zum Zimmer umgebaut worden ist. Charakteristisch ist der Seitenflur mit einer verzierten beputzten Hauptsäule, gebaut aus 1–2 Stück Ziegeln. Ist dies aus einer Ziegel gemacht, so unterstützt es am Zusammentreffen der zwei Hauptfassaden das herausragende Dach. Dies kann eine eckige oder gewölbige Form haben. Spricht man von zwei Säulen, so schließt die zweite das hintere Hofende des Flurs ab.

Schweine- und Hühnerstall, Scheune befinden sich auf dem bereits erwähnten hinteren Ende des Grundes. Durch die Scheune wird dieser Teil von dem Garten getrennt. In der Mitte der Scheune befindet sich ein breiter Gang, vorne und hinten durch Zweiflügel-Holzstore abgeschlossen. In diesem Raumteil wurde einst traditionell, später maschinell gedrescht. Auf dem einen Ende der Scheune, die durch den Gang in drei Teile aufgeteilt ist, befindet sich der Stall, im anderen der Tabakrockner-Raum. Die Scheune wurde aus Lehm gebaut, gestärkt durch dickes Balkengerüst. Die heutigen Scheunen werden als Lagerräume benutzt. Schweineställe wurde aus Stein oder Holz gebaut, Hühnerställe nur aus Holz. Für Wasser (wie für Menschen so auch Tiere) sorgten anfangs Ziehbrunnen (im ersten Trakt der Grundes), später Räderbrunnen. Diese wurden dann entweder ganz bedeckt oder mit schmalem Dach verseht.

A hagyományos gazdálkodás jellemzői és változásai

I. A faluhatár hasznosításának főbb vonásai

A határ használata, az állattartás és a földművelés rendszerelvű viszonya, a termesztett növénykultúrák története és művelésük rendje fejezi ki leginkább az emberi közösség szoros viszonyát a tájjal, ugyanakkor a földrajzi környezet átalakítása is az emberi tevékenységnek erre a területére hat vissza leginkább. A termelőgazdálkodás történeti folyamataiban ötvöződik az egymást váltó generációk öröksége és a változó feltételekhez alkalmazkodó megújulás folyamata. Mindez egészében tükrözi Nagytárkány egymást követő nemzedékeinek legfőbb tevékenységét, az abban való irányultságát, egyszersmind azokat a gazdaságtörténeti formációkat, amelyek a hasonló adottságú vidékek népét az elmúlt századokban jellemezték. Ez utóbbi nagy rendszerekben, típusokban a lokális vizsgálatok olykor az egyes korosztályok, akár egyének törekvéseit, szándékait, a tájhoz és paraszti gazdálkodás egészéhez vagy annak részleteihez való viszonyulását is feltárhatják.

A kutatás Nagytárkányt – Kistárkánnyal együtt – a Felső-Bodrogrköz *Tisza-melékéhez*, a *folyóparti települések* közé sorolja. Ezek jellemzője volt a vízrendezés előtt, hogy a szántóföldek övezete – ártéri legelő-, rét-, kert- és/vagy erdő-övvel elválasztva – a folyóval párhuzamosan húzódott (Gönyey 1925, 65–102; Bogoly 1992, 6–7; Borsos 2000– 54-57). A vízrendezés előtt a Tisza magaspartján fekvő településtől délre a tavakkal, holtágakkal behálózott ártér a folyóhoz közelebb erdőként, attól távolabb rétként és – a *Nagykert* néven – ártéri kertként hasznosult. A falu körül félkörívben szabályos alaprajzú szántók húzódtak, nyugat felé azonban csak rétek voltak találhatóak (Borsos 1994, 319–320. Lásd még jelen kötetben Frisnyák Sándor tanulmányát).

A néprajz módszerével részleteiben nem mutatható be, de főbb vonásaiban megrajzolható az a folyamat, ami a tárkányi jobbágyparasztek és utódaik mezőgazdálkodásában a 18–20. században lezajlott. A *két mezőre* osztott határ használatában figyelhető meg leginkább a földművelő gazdálkodás átalakulása: a korábban ugarolással pihentetett forduló a 19. században egyre inkább a tavaszi vetések és – hangsúlyosan – a kapások révén hasznosult, míg a másik forduló az őszi kalászosok szolgálatában állt. Ahogyan az egész magyar agráriumban, a kapásnövények útja éppen az ugar fokozatos feltörésével vezet a ha-

tárhasználat rendjébe: a pihentetést a rendszeres trágyázás pótolta, ennek megfelelően növekedett a vetett takarmányok és az istállózás szerepe is (Fehér 2003, 91–122; Orosz 1979, 1039–1117; Orosz 1994, 167–177). A vetett takarmánynövények egy része a talajerő utánpótlásában is jelentős szerepet kapott, a kapások viszont a pénzszerzés szolgálatában is álltak (főleg a dohány). A kalászosokat mindig a kapások után vetették. A szűkös legelőterület miatt az állatállomány csak a távolabb bérelt legelők révén, valamint takarmányozással volt növelhető: mindkét törekvés megfigyelhető a tárkányiak gazdálkodásában. A határhasználat változása akkor is változó gazdasági célokat körvonalaz, ha a tárkányiak termelőtevékenysége nagyobb részben az önellátást szolgálta, s egyáltalán nem volt jellemzője a hagyományos gazdálkodás idején a nagyobb volumenű piacra termelés.

Bár elsősorban a számadatok által tükrözött arányok változása alapján következtethetünk, de úgy gondoljuk, hogy Nagytárkány gazdálkodásában – ahogy a Bodroghköz többi településén is – erőteljes változást idézett elő a vízrendezés és a folyószabályozás nagy tájátalakító hatása. Kötetünkben ennek mibenlétével részletesen foglalkozik Frisnyák Sándor tanulmánya. A táj formálása, részleteinek átalakítása a Bodroghközben hosszú, több évszázados folyamat, aminek betetőzése és – máig ható – lezárása a vízrendezés és a lecsapolások, a 19. század második felének nagy tájrendezése, ami több lépcsőben számolta fel a korábbi gazdálkodás rendszerét. A Bodroghköz népessége tevékenységével alkalmazkodott a táj adottságaihoz, kihasználta annak természet adta lehetőségeit, ugyanakkor tevékenységének más része – elsősorban a termelő gazdálkodás és munkakultúra – ambivalens viszonyban volt az ökológiai környezettel.

A földhasznosítás változásának Frisnyák Sándor által bemutatott adatai azt jelzik, hogy Nagytárkányban – hasonlóan a történeti táj egészéhez – az erdő és a víz rovására tudták kitágítani termelő tevékenységük kereteit. Azon a nem elhanyagolható tényen túl, hogy a falu határában 37,5%-ról 56,8%-ra nőtt a szántóföldek aránya, miközben az erdő 13,6%-ról 3,5%-ra, a terméketlen terület pedig 20,3%-ról 11,7%-ra csökkent, az egész mezőgazdálkodás jellegét és a munkakultúrát befolyásoló változások is történtek. A termelőtevékenységben hangsúlyos volt az *aljföldek* és a *homokhátak* arányának módosulása, ami mind a gabonafélék, mind a kapásnövények termesztését befolyásolta. Ugyanakkor az, hogy a gyepterület lényegében nem nőtt, sőt, valamelyest csökkent (28,6%-ról 26,4%), a legeltetésre is alkalmas erdőterület viszont erősen visszaesett, jószerével kikényszerítette az állattartás struktúrájának változtatását.

Borsos Balázs részletezőbb adatai szerint, 1855–1913 között a művelési ágak az alábbiak szerint alakultak (%):

Év	Szántó	Rét	Legelő	Kert	Szőlő	Erdő	Termő	Terméketlen
1855	47,1	20,3	15,6	–	–	17,0	79,7	20,3
1883	62,3	22,8	8,9	2,1	–	4,0	–	–
1897	64,3	22,4	7,5	1,8	–	4,0	88,8	11,7
1913	84,5	1,7	6,9	6,9	0,1	0,6	91,3	8,7

(Borsos 2000, 14. táblázat)

Tanulságosak Borsos adatai a jelzett időszakból a kataszteri jövedelem mértékéről és növekedéséről is (jövedelem/kh):

Év	Szántó	Rét	Legelő	Kert	Szőlő	Erdő	Teljes határ	Határ jövedelem növekedése	Növekedés 1855-höz
1855							131		
1883	222	120	101	739	–	120	195	1,49	
1913	736	341	184	665	1200	325	687	3,52	5,24

(Borsos 2000, 15. táblázat)

A Tisza szabályozásával és a vízrendezéssel természetesen nem zárult le a természet és az emberi tevékenység sajátosan ambivalens viszonya. A folyó állandóan alakította, formálta a medrét és a partot: nagy területeket szagattott le a Tisza-kertből, s jószerével áthordta a túlsó, magyar oldalra. Ha később jött az áradás, alaposan befolyásolta a vetések sorsát, a növénytermesztés sikerét. Sokfelé szabdalják ma is apróbb-nagyobb vízállások a határt, nem ritkaság, hogy a búzaföld semlyékes, sásos-nádas mélyedést övez (1. kép). Csapadékos esztendő után új vízállásos részek alakulnak, amelyek évekre megnehezítik egy-egy határrész művelését. Maga az áradás jellege és hatása is átalakult: adatközlőink szerint amíg az 1950-es években még szinte megtermékenyítette a gyümölcsösök talaját, ma már rossz áradások vannak, amelyek tönkreteszik a talajt. Gönczi Béla (1930) erről így vélekedik: „Megváltozott a Tisza vize, én azt alapítottam meg, hogy már nem hasznos a víz. Ha ezelőtt kijött a víz, utána olyan termés volt, hogy az csuda. Most meg nem, inkább árt. Eltűntek az erdők a Kárpátokban, ahonnan hozta a hordalékot az eső, ami mind trágya volt. Most ha leesik az eső, másnap már itt van a víz. Korábban a *belső oldalt* soha nem kellett trágyázni, még ha dohányt ültettünk, akkor sem trágyáztuk.”

A vízrendezés történetéből számos, jószerével folklorizálódott történet maradt fent, ezek közlésétől itt – a levéltári forrásokkal való összevetés hiányában – eltekintünk. Néprajzilag azonban érdekes, s további kutatást igényelne a mai generációk sajátos viszonya a korábbi állapotokhoz, s az azok között élő elődökhöz. A vízjárta táj egykori arculata, a kiterjedt legelők és kaszálók nagy állatállománya, a víz túlre települések lakóival egykor meglevő kapcsolatok éppen úgy a helyi tradíció fontos részei, mint a Tisza hátán úszó tutajok rakománya és a ruszin vagy román tutajosok, vagy a rossz kocsmák egykori vendégei. Mindezek a változó tájhoz való kulturális viszonyulás elemei, a nagytárhányi hagyomány múlt emlékei.

A határhasználat átalakulása azonban nem egyszerűen az okszerűbb gazdálkodás és gondolkodás következménye, hanem sok vonatkozásban a szociális helyzet, az egészségtelen birtokstruktúra folyománya. A nagybirtokok szorításában a 19. század második felétől folyamatosan növekvő népesség¹ csak növelte a szűkös határ birtoklásának ellentmondásait: a nagy amerikai kivándorlás a földhöz jutás jószerével egyetlen reménységét jelentette.² Ezen a helyen csak

1 Lásd a kötetben Tamás Edit tanulmányát.

2 Legényei Bodnár Péter szerint 1911-ben a falu lakosságának 15,5%-a volt külföldön. Közli: Borsos 2000, 28. táblázat.

az 1938. évi összeírás néhány fontos adatát mutatjuk be a fentebb leírtak érzékeltetésére.

Földbirtokok száma és területe (1938):³

Összes birtokos: 229

Földterület: 2.207 kh (1.270 ha)

1 kh-nál kisebb, földes: 12 (8 kh)

földtelen: 66 (15 kh)

1–5 kh, földes: 69 (179 kh)

földtelen: 1 (3 kh)

5–10 kh, 42 (296 kh)

10–20 kh, 16 (207 kh)

20–50 kh, 18 (687 kh)

50–100 kh, 2 (116 kh)

100–500 kh, 3 (696 kh)

A főfoglalkozású földbirtokosok megoszlása a birtokolt földterület arányában a következő képet mutatta:⁴

Összes: 155 fő

100 hold fölött: 1

50–100 hold: –

20–50 hold: 8

10–20 hold: 19

5–10 hold: 33

1–5 hold: 52

1 kh alatt: 42

A fenti adatok egyértelműen arról tanúskodnak, hogy Nagytárkány paraszti társadalmában a kisparaszti és az életképtelen parcellán gazdálkodó vagy földtelen zsellérréteg létszáma volt a meghatározó. (Csak súlyosbította a helyzetet, ha figyelembe vesszük, hogy 1938-ban az 597 kereső közül 483 – vagyis több mint 80% – még őstermelő volt.⁵) A tárkányiak véleménye szerint egy átlagos család önfenntartását és lassú gazdasági haladását egy 20 *köblös* (1 magyar hold, 1200 négyszögöl) földterület tudta biztosítani, ez keveseknek állt rendelkezésére. A tehetősebb parasztok földje is széttagoltan, több darabban volt, ami erősen kihatott a hasznosítás lehetőségeire is. Mindez befolyásolta a gazdálkodás stratégiájának egészét is: jószerével nincs egységes modellje a tárkányi paraszti üzemek szervezetének. Az állattartás és a földművelés összhang-

3 Magyar Statisztikai Közlemények 108, 182–183. p.

4 Magyar Statisztikai Közlemények 108, 144–145. p.

5 Magyar Statisztikai Közlemények 108, 108. p.

ja nem csupán a tartásmód átalakulása miatt bomlik meg, hanem a sokféle darabolt üzemek olykor sajátosan csonka struktúrája miatt is. Ugyanakkor ezek a szervezetek nem körvonalaznak mezőgazdasági vállalkozói réteget sem, inkább csak a szegénységre adott kényszerű válaszként értelmezhetők. A vékony tehető paraszti réteg és a szegénység között a ledolgozás, a részes művelés és a kepes (arató-) munka – akár generációkat átérő – kapcsolatrendszerét hozta létre. Ezt a kapcsolatot az 1940-es, 1950-es évek fordulójának politikai helyzete számolta fel: a *kuláknak* mondott gazdák nem fogadhattak *kepeket*, ami a szegénységet is hátrányosan érintette. A mobilitás, az újítás, az újabb növénykultúrákkal való próbálkozás éppen úgy jellemezte a nagytárkányi parasztokat, mint a sokféle tevékenység, a pénzszerzési lehetőségek állandó keresése. A két világháborút követő határmódosítás ebben a vonatkozásban is hátrányosan befolyásolta a település lakóinak gazdasági mozgásterét. A zemplénagárdi gazdáknak kevesebb földjük volt ideát, a tárkányiaknak valamivel több az agárdi oldalon. 1950-ig lehetett átjárni a földeket megművelni az erre a célra kiállított igazolvánnyal, azt követően megszűnt ez a lehetőség.

A fentiek mind hozzájárultak ahhoz – amint azt más összefüggésben is említettük –, hogy Nagytárkány paraszti mezőgazdasági termelése jelentős mértékben a falu népességének önellátását szolgálta. Jelentősen befolyásolta mindezt az is, hogy Tárkánynak nincs vasútállomása. A bélyi *FUTURA* éppen úgy felvásárolta a leszerződött mezőgazdasági felesleget, mint a helybeli zsidó kereskedők. Amennyire a piacozás a Bodroghköz számos településén hozzátartozott a parasztcsaládok gazdasági stratégiájához, Nagytárkányban még az 1970-es években is „megszólták” azokat, akik ilyen módon boldogultak: – Csak nem kofák lesztek? – kérdezték. Ez a közösségi norma azonban természetesen a korábbi generációk gyakorlatában és az azzal kialakult mentalitásában gyökerezett.

II. A földművelés és a termesztett növények

A földművelés termelékenységének alapja a talajerő utánpótlása volt, nem meglepő tehát, hogy a szántóföld trágyázására milyen nagy gondot fordítottak.⁶ A *trágyadomb* az istálló mögött volt. Trágyahordás minden évszakban volt, de főleg télen hordták ki – szekéren vagy *szánkán* –, meg tavasszal a földekre a trágyát. Aratás után is kitakarították a portát, s a leszántás előtt kihordták a trágyát a tarlóra, de nyáron kevés volt a trágya: a jószág a legelőt járta. Volt, aki a szántóföldön *szarvasba* rakta le a trágyát, volt, aki rögtön szétterítette. Télen általában szétszórták, s a hóolvadás után, tavasszal szántották le, főleg a kapásnö-

6 Adatközlőink szerint a más határon való legeltetéssel járó veszteség volt az, hogy arra az időre elvesztette a gazdaság az állat trágyáját. A kolónián a cselédek ingyen legeltethették a jószágukat, takarmányt is kaptak a tartásához, de az állat trágyája a gazda üzemében maradt. Jobb gazdák egy évre kiadták dinnyének egy-egy parcellájukat a homokos részekre, amit a bérlő trágyázott meg: az volt a haszon, hogy a következő években nagyon jó gabonatermés volt azon a területen.

vények alá. A tarlót legeltették (lásd alább), s csak a *tengeritörés* előtt szántották le (tarlóhántás), majd azt követően – az őszi vetés alá – másodjára is (vetés *alá szántás*). A második szántás mélyebb volt az elsónél. *Fagerendelyes* eke már nem volt az emlékezetben elérhető időszakban. Lovakkal leginkább ötös, ökrökkel pedig *hetes* ekékkel szántottak.

A kolónián gazdálkodók – mivel nem legeltették a tarlót – az aratás után is kivitték a trágyát: *kopkába* húzták le, szétterítették, s le is szántották.

1. A kalászosok termesztése a *kétnyomásos* határhasználat egyik legfontosabb gazdasági haszna volt. Az 1772-es úrbéri bevallás szerint a határ a búzát, a gabonát (rozs) és a zabot trágyázás nélkül is megteremte, az árpa alá azonban trágyázni kellett. Bizonyos, hogy a vízrendezés után – az ármentes térszínnek és az árterek hasznosítása közötti differenciák másodlagossá válásával – változott a kalászosok vetésének aránya: a búzatermelés szerepének növekedését tételezhetjük fel a homokhátak tradicionális rozstermesztésével szemben. Az alföldben búza, a homokos dombokon dinnye, dohány és *gabona* (rozs) termett.

Az idősebbek emlékeznek arra, hogy eleik *kölest* is termesztettek. Ha vizes, áradásos tavasz volt, s késett a vetés ideje, akkor egy-egy darabot kölessel vetettek be: a kukoricához már kevés volt az idő, de a rövid tenyészidejű köles még beérett.

A kalászosokat a közös gazdálkodás előtt kézzel vetették.⁷ (A kolónián gazdálkodók vetőgépet használtak az 1930-as években.) A gabonát már *Kisasszony-napra* (szeptember 8.) igyekeztek elvetni, a búza szeptember végén – október elején került a földbe. A tavaszi vetés ideje – az időjárástól függően – március vége – április eleje volt. A gabonafélék vetőmagját rézgáliccal *csávázták*: éppen csak átmosták benne, s utána máris szórták (Balassa 2000, 11–62). A vető férfiak vékányi magot (kb. 25 kg) tettek a *vetőzsákba*: erre a célra bármilyen zsák alkalmas volt, aminek az egyik sarkát kicsit bekötötték. Mindig a vető tapasztalata adta a mag szórásának ritmusát. Minden lépésre szórtak egy *markot*: egyik lépésre balra, a másik jobbra vetettek. Egy *fogásra* kb. 4 méteres sávot vetettek be: két-két dobást jobbra is, balra is (Balassa 1999, 1011–1063). A vetés megkezdésekor mindig fohászkodtak, hogy a Jóisten adjon belőle sokat, vagy csak annyit: – Istenem, segíts! S hálát adtak magukban a vetés befejezésekor is.

Az elvetett magot beboronálták: egytagú favázás boronákkal dolgoztak a gazdák az 1950-es évekig, vesszőboronát nem használtak. Nem szerették hengerelni, mert úgy tartották, hogy akkor *lemegy róla a hó*. Inkább tavasszal szoktak hengerezni, hogy a *fagy ne húzza fel a tövit*. Sima fahengereket használtak, két hámfával fogták eléjük a lovakat. Volt, hogy rá is ültek a hengerre, de volt, aki sajnálta a lovakat, s inkább ment a henger mellett.

Az emlékezet óta mindig nemesített kalászosokat vetettek. Mikor a magyarok 1938-ban bejöttek, akkor terjedt el a *bánkúti búza*, s a következő évtized-

⁷ Az egyik adatközlőnk szerint azért maradt meg a kézi vetés, mert olyan keskeny, apró parcellák voltak, amin a vetőgép nem is tudott volna megfordulni. B. J. (1932)

ben igen népszerű volt. Többféle, magas sikértartalmú búzát termesztettek a JRD-ben⁸ is, de a mai takarmánybúzák a közös gazdálkodás előtt ismeretlenek voltak. Az is nehezen volt elképzelhető korábban, hogy a búzát takarmányozásra használják. Jelentősen megnőttek azonban az elmúlt évtizedekben a termés-hozamok: ma 40–50 mázsa búza is megterem egy hektáron, a két háború közötti időszakban örültek a 25 mázsa körüli eredménynek.

Tavasszal *kiszurkálták az aszatot* a kalászosok vetéséből: ezt a nők és a gyerekek végezték kovácsoltvas hegyű, vékony nyelvű eszközzel.

Az aratást hagyományosan *Péter-Pál napján* (június 29.) kezdték el: először a homokdombokon vágták a *gabonát*. A közös gazdálkodás előtt 70-es meg 80-as kaszákkal arattak, ritka volt az olyan nagy erejű arató, aki 90-es kaszával vágott. (Ma már rövid, 50-es kaszák is használatban vannak.) Az idősebb adatközlők szülei korában – az 1900–1910-es évek – még asszonyok vágták sarlóval a gabonát.⁹ Aratáskor *csapó* volt a kaszán: ez egyágú volt, ami a végén ágazott kétfelé, spárga volt rákötve, ami *csapta* a termést.¹⁰ A szálakat *rávágták* az állóra, az asszonyok – sarlóval vagy kézzel – *szedték a markot*. Az árpát *rendre vág*ták, majd kicsit fonnyadni hagyták, s általában csak a nap végén kötötték nagyobb kévébe. A búzát és a rozst a maga szalmájába kötötték, az árpához előre készítették nádból, sásból kötelet. Volt, aki az árpának is gabonaszalma kötelet kötött: *cséphadaróval* kiverték a szemet belőle, a szalmáját kötésre is felhasználták. A második világháborúig egyik-másik idős férfi a kévét *subafa* segítségével kötötte be. Az emlékezet egyaránt számon tart sima, valamint rovátkolt végű kötőfákat (Selmeczi Kovács 1979).

A tarlón a kévékbe kötött gabonából *keresztet* raktak: 18 kévé alkotott egy keresztet. A legsős elnevezése *kántor*, arra fektettek négy oldalról négy-négy kévét, végül felülre ültették a *papnak* nevezett tizenharcadikat. Ennek úgy törték meg a kalászeit, hogy befedje az alatta levő kévéket.

Ahogy a Bodroghöz más településein, Nagytárkányban is élénken él a ruszin vándoraratók emléke. Mind Északkelet-Szlovákia hegyvidéki falvaiból, mind Kárpátalja és Ukrajna településeiről jöttek a második világháborúig. Amíg a helybeli kepek a tizedik, ők általában a tizenötödik keresztért arattak. *Fehéredett a falu a ruszinoktól* – mondják adatközlőink: a Fuksz birtokon nagyobb számban dolgoztak, de arattak időnként a falubeli parasztoknak is. A kolóniára *Nagyberezna*, *Munkács* környékéről (*Podkarpatszka Rusz*) jöttek ruszin aratók. A megkapott kepek részüket kicsépezték: a gazda a bélyi vasútállomásra vitte ki a terményüket, amit vonattal szállítottak haza. Az általuk végzett munka eszközei és technikája az emlékezet szerint azonos volt a magyarokéval. Egyetlen különbséget a kasza fénésének technikájában lehet kimutatni – a magyarok a penge *tőviről* fennek a hegye felé, a ruszinok pedig fordítva, a nyél végére állított kasza hegye felől fennek –, de ennek etnikus vonása nem igazolható (Vö. Viga 1996, 78–79).

8 Jednotné roľnícke družstvo = egységes földműves-szövetkezet, tsz. A szerk. megj.

9 Kopasz Sándor (1931). Vö. Kántor 1926, 83–86.

10 Az aratás és szemnyerés kérdéséhez: Barabás szerk. 1987, 21–76. térképlap

A kereszteteket székéren behordták a portára, a csűr mögött, a kert elején levő *rakodón asztagokat* raktak belőle. A cséplés a portákon történt, a cséplőgépeket egyik portáról a másikra vontatták. Általában ökrökkel, de volt, hogy egy pár *bilaj* (bivaly) húzta a cséplőket, amelyeket leginkább amerikai pénzekből vásároltak meg a tulajdonosaik.¹¹ (Kistárkányban Kalaposéknál már Ford traktorral vontatták a gépeket.) A gép az asztagok közé állt, vagy beállt a csűrbe, és a traktort meg az elevátort állították kívül a rakodóra. Általában 11-12 fő munkereje kellett a csépléshez, nem volt elég a családtagok segítsége. Két *etető* dolgozott, az egyik általában a gép tulajdonosának embere volt. A többit a gazda adta: két *zsákos*, két *kévés asszony*, két fő a kazalra kellett, kettő a töreket kaparta, három pedig a szalmához kellett. (Az 1930-as években az idősebbek még használták a hatágú *tőrekhányó villákat*.) Jobb gazdánál 6-700 kereszt termény is volt, az egyik asztagba a zab meg az árpa, a másikba a *gabona* került. Két ember hordta a padlásra a zsákokba rakott terményt. A törekre rátették a zabszalmát meg az árpaszalmát – ez mind takarmánynak ment. A fiúgyerekek 10–12 évesen a törekben kezdtek dolgozni, aztán már hányták a kévét, 16–18 évesen pedig – ha elég erősek voltak – már *zsákoltak* is. A gépi cséplés eltartott egészen szeptemberig, s a befejezése után kezdtek szántani az őszi vetés alá.

Az 1930-as években a lakóházak jelentős része *szúppal* volt fedve, nád- vagy szalmatetősek voltak a csűrök is. Az ehhez szükséges rozskévékből a szemet *cséphadaróval* verték ki, a lépcsőzetes fedést azonban már erre szakosodott emberek készítették el.

Az újvilági kapásnövények meghonosodásában általában fontos szerep jutott a különféle *kerteknek*: ezek tartozhattak közvetlenül a házas beltelekhez, de lehettek a határban is. Kerítettségükre utaló elnevezésükön kívül lényeges volt, hogy a nyomásokba, fordulóba általában nem tartoztak, s rendszeres trágyázás révén – a szántóföldi kultúrákhoz képest – intenzívebb művelésre lehettek alkalmasak. Szabó István szerint a (bel)telekből leginkább a káposztáskertek (*hortus caulium*) szakadhattak ki, minthogy a káposztának mélyebb, lehetőleg víz menti, de mindenképpen nedvbő talajra van szüksége (Szabó 1969, 44–49. passim). Nagytárkány úrbéri bevallásában a *haszonvételek* között szerepel: „Mindenkinek pedig káposztás- s dohány-kertye telkin van” (Takács–Udvari 1998, 165). Ebből nagy biztonsággal arra következtethetünk, hogy a *kert* itt a házas belsőséghez (belhely) csatlakozó fundus részt jelentette. Ez viszont azt is sugallja, hogy az említett kapásnövények csak a vízrendezés után kaptak helyet a határ alkalmas térszínein, s akkor növekedett meg jelentősen a gazdasági szerepük is a parasztüzemekben.

Az ármentes területek változását is figyelembe véve a magaslatok, a kisebb homokdombok a nagytárkányiak mezőgazdálkodásában is megkülönböztetett je-

11 Az Amerikában megkeresett jövedelem leginkább földszerzésre szolgált, de nem volt ritka a cséplőgép vásárlása, az azzal való vállalkozás sem. A helyi hagyomány szerint az amerikaiak kezdték el építeni a faluban a *vinkejes* (L alakú) házakat is. Bizonyos, hogy az amerikaiak jelentős hatással voltak a ruházat polgárosodására is.

lentősséggel bírtak. Bár a történeti források jellege csakúgy, mint a recens adatok korlátjai, nehezítik a folyamatrajzot, úgy véljük, hogy ezeknek a magaslátoknak a hasznosítása a *gabonavetéstől* (rozs) haladt a kapásnövény-kultúrák (főleg a *dohány* és a *dinnye*) felé, végül – az elmúlt évtizedekben – a szőlő művelése révén hasznosultak.

2. Véltetően a Bodrogrköz történeti-néprajzi forrásainak nehéz hozzáférhetősége is belejátszott abba, hogy *Takács Lajos*, a magyarországi dohánytermesztés monográfiusa nem foglalkozott a bodrogrközi dohányval (Takács 1964). Vidékünkön a homokosabb határú falvakban már a 18. század második felében elterjedt a dohány termesztsége. Királyhelmecekről *Bél Mátyás* feljegyezte, hogy lakosai nagy mennyiségben termeszti a dohányt, *Molnár András* pedig általánosan fogalmazta meg a Bodrogrközről, hogy e sajátos sorsú kapásnövény termesztsét a lakosok „erősen gyakorolják” (Püspöki Nagy 1977, 909; Udvari 1992, 80). A kis területen nagy munkaerőt koncentráló, ám jelentős hasznót hozó dohány – különösen annak állami monopóliuma után – vidékünkön leginkább az uradalmi gazdálkodás része lett, de több településen van nyoma a paraszti termesztsében is. Nagytárkány paraszti gazdálkodásában a közös gazdálkodás előtt a dohány a családok egyik meghatározó jövedelemforrása volt.

Anélkül, hogy ismételtlen a lokális társadalom jellemzőinek részleteibe menénk, ebben az összefüggésben is meg kell állapítanunk, hogy a kapásnövények, hangsúlyosan a dohány és a dinnye termesztsének jelentőségét erősen befolyásolta az egészségtelen birtokstruktúra, a kiséldön gazdálkodók és a zsellérek jelentős részaránya. Voltak zsellér családok, melyek a *tizedik keresztért* arattak, *harmadában* kapálták a kukoricát, a krumplit, emellett *feles dohányosok* voltak: mindez együtt biztosította a megélhetésüket. A dohányföldet a gazda megszántotta, megtrágyázta, ő hordta ki a földre a vizet, a termést meg beszállította – a többi munka a dohányos feladata volt. Ha kiséldű parasztember foglalkozott a dohányval, annak – nem lévén ígásjósága – a trágyáért meg a szántásért ledolgozással kellett fizetnie. Hogy ezek a rétegek is ragaszkodtak a dohányműveléshez, önmagában is igazolja, hogy a dohány – a parasztüzem méretének és azzal nagyban összefüggő irányultságának megfelelő – készpénz-jövedelmet biztosított. A nagytárkányi dohánybevéltő működése nem csupán a helybeli – és a környező falvakban élő – parasztek gazdálkodását lendítette, de még a második világháború után is száznál több nőnek adott időszakosan munkát.¹²

A kedvező talajadottságokon túl is volt még egy lényeges szempontja a dohánytermesztés preferálásának, amit egyik adatközlőnk nagyon pontosan megfogalmazott. „A dohánytermesztés azért volt jó ezen a vidéken, mert mindig olyankor volt a munkája, mikor más munka nem volt a földeken. Tavasszal, mikor mindent elvetettünk, akkor kellett kezdeni a dohányval foglalkozni. Mikor kiültettük a dohányt, akkor kellett a vetést *szurkálni* (aszatolás), meg kapálni a terményt. A dohányt augusztus derekán kellett törni – szeptember 8-án már a

12 A dohánybevéltő működéséhez apró adalékokat közöl: Penzák 2002, 10–11.

pajtában kellett lenni neki –, lényegében utána jöttek az őszi munkák. Holt időben kellett vele foglalkozni.”¹³

A családi üzem mérete és munkaereje alapvetően megszabta a dohány termőterületét. Leginkább 0,5–1 hold között változott a beültetett terület, de általában azt tartják, hogy a tehetősebb parasztnál félhektáryi dohány adta meg a család évi készpénz-„fizetését”. Jelentős mennyiségű dohányt termesztettek a kolónián lakó gazdák is a két háború között. Ők *dohányosokat* alkalmaztak – zömmel magyarokat, a határ túlsó oldaláról is –, de voltak dohányos kertészei a Fuksz-birtoknak is.

A háború előtt *kapadohányt*, meg főleg *debreceni* és *szabolcsi* dohányfajtákat termeltek a parasztok. A debreceni korábban jött divatba: nagyra nőtt, erős szára, levele volt. A szabolcsi később került termesztésbe, az finomabb volt, sárgára érett – cigarettadohány volt, de nagyon erős. Ezt kevésbé kedvelték, mert súlyra gyenge hozama volt. Mikor bejöttek az oroszok, akkor már a nemesített *havannai* dohányt termeltették. A háború után jött be a *virzsinia* is.

A munkaigényes kapásnövény művelésének technikája gyakorlatilag egységes, amit elsősorban az magyaráz, hogy a dohánytermesztés és -értékesítés állami monopólium volt, a dohánybeváltó hivatal adta a vetőmagot, s lényegében minden munkát ellenőrzött a melegágy készítésétől a kapálásig és a törésig, a szárítástól a beváltás folyamatáig.

A palántaneveléshez melegágyat készítettek. A *fahamut* megszitálták, a magot abba tették bele. Elkeverték, és három ujjal összefogva szórták el a melegágyba. A melegágyat az udvar hátsó részén készítették el. Trágyával rakták körbe, bele *magföld* került, amit trágyahelyen vagy másutt gyűjtöttek: a jobb minőségű, humuszos földet homokkal keverték össze. Mikor elvetették, *monilóval* takarták be. (Az üveg nem volt jó, mert a nap megégette a gyenge palántát. A takaráshoz szükséges textíliát is a beváltóhivatal adta a termelőknek.) A kikelő hajtásokat locsolgatták, gyomlálták. Tyúktrágyát vízben feloldottak, azzal locsolgatták a palántát. A palántát ültetéskor a melegágyból kihúzgálták, nem földkocskával vették ki. A dohányt sárgaföldbe, de nem homokba ültették: a homokban nehezen fogan meg, ha nincs esős idő. De a tárkányi földek lényegében mind jók voltak a dohánynak. 50–60x70 cm-es sortávolsággal ültették ki, *sorolóval* húzták meg a helyét: kellett a hely a nagy leveleknek.

A dohány alá a szántóföldet is nagyon gondosan kellett előkészíteni. Mikor kitavaszkodott, a dohányföldet mindjárt megszántották, megboronálták, lehengettek. De fontos volt, hogy a kiültetés előtt frissen meg kellett trágyázni: beleszántották a trágyát, jól eldolgozták, hogy könnyű legyen bele ültetni. A sorokat kikapálták, a kézzel kialakított lyukakat meglocsolták, úgy tették bele a palántát. Főleg asszonyok ültették el a palántákat. A fejlődő dohánynövény bőséggel igényelte a vizet: a dohányt locsolták. Lajtos kocsival hordták a vizet a Tiszáról: beálltak a folyóba, vödörrel megtöltötték, úgy vitték ki a földre a vizet.

13 Gönczi Béla (1930)

Mikor a palánta megfogant, máris kapálni kellett. Általában kétszer kapálták, de sokan azt tartják, hogy annyiszor kellett, ahányszor a termőtalaj azt *mutatta*, igényelte: ha *cserepes* volt a töve, mindig meg kellett mozgatni. A dohányhoz nem volt speciális kapa, ugyanolyan használtak, mint a dinnyéhez, más kápnővényhez. (A háború előtt vándorárusok *mecenzéfi kapákat* meg kaszákat hoztak árulni a faluba. Azok voltak a legjobbak, a későbbi, boltban vásárolt eszközök lényegesen gyengébbek. Az egyenes *saraboló* kapák csak az 1980-as évektől jelentek meg a faluban.) Elsőre előfordult, hogy ekekapát alkalmaztak, de vigyázni kellett, hogy ne törje a töveket. Az ekekapá után a töveket kézzel is be kellett kapálni. A második kapálás mutatta magát: mikor kezdett bedudvásodni, akkor újra megkapálták, ekkor be is *töltötték* a töveket. Mikor kimagzott a dohány, le kellett *tetejelni*: le kellett törni a virágot, vele 3–4 felső levelet is. Ezután már kezdett fejlődni a levelek alatt a *kocs*, a hónaljhajítás. *Lekocsozták*, aztán augusztus közepétől már lehetett törni a dohány haszonleveit. A törés többeknél egyszerre ment: az aljeveleket rajta hagyták a tövön, mert azért nem fizettek semmit. Általában azonban háromszor törtek: az alsó 4–5 nagy levelet általában felverte az eső, sár. A középső levelek adták a legjobb minőséget, végül a felső levelek kerültek sorra. (A törések száma vélhetően együtt változott a dohányfajtákkal.)

A letört leveleket a hónuk alá fogták, amikor összegyűlt egy hónaljnyi, egy *tyúkba* (hónaljnyi csomó) lerakták a földre. Általában reggeltől délig *törtek*, estig hagyták a leveleket a *tyúkokban* fonnyadni: frissen tört volna a levél. Óvatosan felrakták a szekérre, úgy szállították haza.

A dohány szárítására Nagytárkányban a *dohánypajta* vagy a *csűr* szolgál. A dohány feldolgozásához pajtát építettek, de akinek csűrje volt, az ott szárította a dohányt is. (A csűr elsődlegesen a behordott gabona és a széna tárolására szolgált.) Volt olyan szegény gazda, akinek nem volt tárolóépülete: az udvaron kötötte ki a *pórékat*, esténként pedig bevitte azokat, hogy ne nedvesedjen meg a dohány. A két háború közötti időszakban kedvezményesen adtak faanyagot is a dohánypajták építéséhez, javításához.

A hazavitt dohányleveleket a szárítóépületben szalmára rakták, még aznap este felfűzték. Az asszonyok és a férfiak végezték ezt a munkát, de besegítettek a szomszédok is. A hosszú fémtűvel a *pórémadzagra* rögzítették a dohányleveleket, majd az épület szélességében kötötték fel a fa állványzatra, a *szerdiára*. A zöld dohányt nem volt szabad magasra tenni, mert a cserép alatt megégett volna. A jó dohányszárító pajták tetejét középen 3–4 sor cseréppel, a többi részét náddal fedték: így nem volt benne nagy hőség, egyenletesebben száradt a dohány. Először alulra pakoltak, ahogy száradt, úgy kötötték a pórékat egyre feljebb.

November elsején kezdték a *csomózást*. Lehúzták a madzagról, kisimították a megszáradt dohányleveleket, méretük szerint válogatták őket. Hosszú *csomózóasztal* szolgált erre a célra, azon kisimították a leveleket. Volt egy *válogató* személy – nő vagy férfi –, aki méret és minőség szerint 3–4 felé szortírozta a dohányt. A második világháború utáni időszakban két nagyságot és két minősé-

get válogattak külön. Ehhez a szabványt a beváltó mindig megadta. Különféle osztályok voltak, meg a *kihányás*: ez gyenge minőség volt, nem fizettek érte. (Volt *kiselső, nagyselső, kismásodik, nagymásodik*.) Az egyforma leveleket összeillesztették (párolták) – általában húsz darabot téve egy csomóba – és *suskóval* átkötötték. A tengeritöréskor kiválogatták a *suskó* (csuhé) szépjét, egy zsákban őrizték a padláson a dohány csomózásáig. A dohánysimító a parasztság életének jellegzetes közös munkaalkalma volt, a generációk találkozásának, a tradíció átadásának lehetősége. *Bálba* (bála) *rakták* a bekötött leveleket: kb. méterszer méteres csomagokba. Alatta volt két rúd, felette is kettő, a rudak végét összekötötték, úgy vitték a beváltóba (2. kép).

A két világháború közötti időszakból egy konkrét példát is tudunk arra, hogy egy parasztüzem milyen területen s milyen gazdasági eredménnyel művelte a dohányt. A Fodor Lajos gyűjteményében megmaradt (kétnyelvű, szlovák és magyar) irat az 1933. évre adatott ki Nagytárkányban, Mislai István részére. A kaszai hivatal nagytárkányi határpénzügyőri szakasza állította ki (654/1933). Engedélyezett dohányfajta: debreceni (debrecinski). A dohányültetvényen – a település három határ részén: *Földvár, Tippan* és *Temető járás* – összesen 9700 m² területen termesztett dohányt a jogosult. A szárításnál egy *zsinór* hossza 6 méter volt. Az irat másik oldalán található egy elszámlolás: I/A, I/B, II. és III. osztályban váltották be a dohányt. A beváltás napja január 2. volt. Több tételben, mennyiségben váltották be a termést. I/A: 140, I/B: 340, II. osztály 240, III. osztály 430 kg volt. Az elszámlolás mindösszesen: 1165 kg, 10 kg *kihányás*, 101 kg *levonás nedvesség* címén. Összesen 4732 cseh korona volt a fizetség, amiből 4526,50 koronát kapott kézhez Mislai István. Ez volt tehát a bevétele az adott területen általa művelt dohányynak.

Az emlékezők az 1950-es évek második feléből évi 40–80 ezer koronát is említenek, amit egy család a dohányból éves munkája eredményeként kaphatott, ám írásos adatunk erre vonatkozóan nincs. Bizonyos, hogy a közös gazdálkodás bevezetésével fokozatosan jelentős haszonvételi lehetőségétől estek el a tárkányiak, aztán 1968-ban a dohánybeváltó is beszüntette tevékenységét.

Mint említettük, a fináncok folyamatosan figyelemmel kísérték a dohánytermesztők munkáját. Fokozottan érvényesült ez a szárítás időszakától. A pajtában több helyről lemért szerdiák alapján megbecsülték a száraz dohány súlyát, amit aztán a beváltáskor számon kértek. Az emlékezet szerint még a beváltás után is megállíthatták a férfiakat, hogy ellenőrizték, milyen dohányt szívnak, mi van a *dóznijukban*. Ezzel együtt a tárkányi emlékezet is őrzi a *dohánycsempészet* emlékét: a Magyarország felől érkező, Csehországba tartó közvetítők szerepe is körvonalazható. Főleg a trianoni határok megvonása után és a háborúk utáni időszakban csempészték dohányt, hasonlóan a többi hiánycikkhez (Viga 1994, 243–247). Bizonyos, hogy a cigaretta és a dohány mindig keresett, nagy értékű árucikk volt, amiért más iparcikkeket lehetett megszerezni. Az emlékezet szerint az 1930-as 1940-es évek fordulóján a cseh bicikligumikhoz csak dohányért lehetett hozzájutni. Talán még postai csomagban is küldtek dohányt érté-

kesíteni, ám az erről szóló elbeszélések a kontrollálhatatlan, folklorizálódott történetek felé mutatnak.

3. A görögdinnye (*Colocynthis lanatus*) és a **sárgadinnye** (*Cucumis melo*) termesztése a 16. századig vezethető vissza Magyarországon, ám szélesebb körű elterjedésével összefüggő jelentősebb gyümölcskereskedelem csak a 18. századtól adatolható biztonsággal (Kósa 1979, 314–315; Kósa 1981, 398). A 18–19. század folyamán már kirajzolódnak a dinnyetermesztő körzetek is, amelyek persze nem kizárólagos térszínei a termesztésnek, hanem a szakosodás és a kereskedelem csomópontjai. *Szontágh Gusztáv* 1843-ban megfogalmazta, hogy a dinnyetermesztő körzeteket a piacok tartják el, s elsősorban a nagyvárosok biztosíthatják a dinnyések vásárlókörét (Idézi: Rapaics 1940, 241). Meg kell jegyeznünk, hogy a 18–19. század gazdasági leírásai és statisztikai munkái nem tesznek említést a Bodrogló dinnyetermesztéséről. Kivételt képez a vidéket leíró *Molnár András*, aki 1799-ben általánosan megfogalmazza a Bodroglóról, hogy a dinnyét falvaiban „erősen termesztik”.¹⁴

A 19. századi gazdasági irodalom pontosan felismerte a dinnyetermesztés kettős jelentőségét, hasznát: közvetlen szerepét a fogyasztásban és a piaci értékesítésben, valamint azt, hogy a dinnyeföldekkel a szántóterület kiterjeszthető az ugarföldek rovására.¹⁵ A Bodrogló területén a 19. század derekától a 20. század közepéig elsősorban az árvízrendezés tette lehetővé a dinnyetermesztő területek relatív bővülését: a vízrendezés felszabadította a korábban részben vízjárta szántókat, s a homokdombok egy részét – lényegében együtt a homoki szőlő elterjedésével – a dinnyetermesztésnek adta át. (A két növénykultúra több helyen közös termőhelyeken tenyészett, s egymás rovására is terjeszkedett.)

A dinnyetermesztésnek akkor is megvolt a gazdasági haszna, ha egy-egy településen nem volt kiterjedt vetésterülete, mert belterjesebb irányt szabott a mezőgazdasági termelésnek. Vetésterülete – hasonlóan Magyarország más tájaihoz – itt is az 1920–30-as években növekedett meg, s azonos volt a gazdasági hatása is. Összefügg ezzel a kérdéssel az is, amit *Gunst Péter* fogalmazott meg: a dinnye jellegzetesen *paraszti növény*, melynek vetésterületéből igen sok (a két háború közötti Magyarországon 42–45%) jut a kisparaszti birtokokra. Különösen a nadrágszjparcellák tulajdonosai számára volt jelentősége a dinnyetermesztésnek (Gunst 1976, 321).

Lényegében hasonló volt a helyzet a Bodrogló területén is. A dinnye jelen volt az uradalmak gazdálkodásában is, ha annak értékesítési lehetőségei azt megkívánták, de jelen volt a törzseparcellákon is, ahol jobbra az önellátást, kisebb mértékben az értékesítést szolgálta. A dinnye termesztésében a bodrogló

14 Molnár András leírását közli: Udvari 1992, 80, 84. A 18–19. századi gazdasági irodalommal a dinnyetermesztésről szóló fejezeteihez lásd: Viga 1991, 91–93.

15 Vö. Sándor 1977, 382–386. A vonatkozó irodalom bibliográfiai adataival. Érdemes itt felhívni a figyelmet Gunda Béla azon megállapítására, hogy a dinnyekereskedelem körzetei jellemzően nem nagyok, mivel a dinnyeszközpontok egymástól nem nagy távolságra helyezkedtek el. Gunda Béla szíves szóbeli közlésére többször hivatkoztam. Vö.: Viga 1990, 108–109.

közi falvak között határozott különbségek voltak még a 20. század során is, jól lehet az első világháború után mindenütt fejlődésnek indult a gazdálkodás ezen ága. A termőterületek mérete összefüggött a termesztés technikájának színvonalával, változásával, a nagyobb termőhelyeken századunkban már *dinnyéseket* alkalmaztak.

A dinnye Nagytárkányban is a homokos térszínek, különösen a homokhátak partosabb részeinek hasznosítására szolgált – a *lábba* inkább *tököt* vetettek –, de a művelése sajátosan kötött rendbe illeszkedett. A dinnye alá ugyanis trágyázni kellett, ezért helyét évente változtatták, utána pedig akár 5–6 évig is *gabonát* (rozs) vetettek újabb talajjavítás nélkül. Ez szülte azt a gyakorlatot, hogy kisebb dinnyeföldet azok is kaphattak a gazdától, akiknek nem volt földjük, vagy megfelelő dinnyeföldjük: megtrágyázták és egy évig művelték a dinnyét, majd „visszaadták” a területet a gazdájának.

A Bodroghözben a második világháború után egymás mellett élt a dinnye magról való vetésének és palántázásának gyakorlata. A nagytárkányiak nem palántáztak. „Itt senki nem palántázta a dinnyét régen. *Kiárkolták* a helyét, tettek bele egy fél veder *magföldet*, belelöktek két-két szem magot, egy-másfél méter távolságra. Mikor kikelt, általában három alkalommal kapálták. Volt, aki leszedte az oldalhajtasokat, mások meg szerették, ha indás volt. Főleg görögdinnye termett, a sárgadinnye kevés volt. Fajtákat nemigen ismertek. Nagy, gömbölyű dinnye volt itt, apró magvakkal. Olyan nagyok voltak, hogy három nem ment bele egy furikba. Voltak csíkos, hosszabb forma dinnyék is. De inkább a fekete héjút termelték.”¹⁶ Emlékeznek az idősebbek a Bodroghözben korábban szívesen művelt *kaszadinnye* termesztésére is. „Voltak *csíkosok*, ami magyarban is van, de a legtöbb a korán termő, vékony fekete hajú dinnye volt. Volt hosszú *kaszadinnye* is. Régen nem adták el, mindenki magának termelte a dinnyét. Magról vetették, nem palántázták. A gyepkockázás az 1980-es években jött be: a legelőn vágtuk ki. Abban 2 héttel hamarabb termett a dinnye. Korábban magunk szedtük meg a magot is. Ha jó idő volt, akkor kicsiráztattuk a magot, úgy vetettük el. *Szilon* harsnyákba tettük, meglocsoltuk, és betettük a párna alá, ott csíráztattuk. 2 nap alatt már kicsit csírázott. De vigyázni kellett, hogy jó időben és jó földbe kerüljön a csíra, mert különben tönkre ment az egész termés. Május 20-ig elvetették a dinnyét. De fagyoszentek után volt a legjobb. A fészket istállótrágyával csináltuk meg: kis gödröt csináltunk, bele a trágya, rá egy kis homok, arra a mag, és betakarták. A trágyának nem volt szabad érni a növény tövét. Meg érett trágya kellett hozzá, nem friss. 3-4 szemet tettünk egy fészekbe. A dinnyét minden eső után meg kellett kapálni, főleg a homokon. Mikor 3-4 levelében volt, akkor csak 2 szálát hagytak. Mikor jól megfutott, akkor az indát leföldelték, hogy a szél ne forgassa fel – ezeken a helyeken általában újra *letövedzett*. Volt, hogy visszacsíptük a hajtást, és a megerősödött oldalhajtas hozta a termést. A tövek között kellett 1-1 métert hagyni. *Sorolóval* jelölték be a tövek helyét.”¹⁷

16 Gönczi Béla (1930)

17 Rinkács István (1928)

A dinnyeföld szélére szívesen vetettek két-két sor kukoricát, mert védte a dinnyét. Vetették a *tengeri* egy-egy sorát néha a dinnye közé is: három-négy sor dinnye után – ritkán, nem a tövéhez – egy sor kukorica került, ami kis árnyékot vetett, meg a szélről is óvta a dinnyét.

Leginkább csak kapával gyomtalanítottak, de volt, aki először *ekekapával* mozgatta meg a dinnyeföldet. Mikor már méteres futása volt az indának, leföldelték, hogy a szél ne forgassa fel. Mikor az *első dinnye* megindult, *megjegyzték*: általában csak egy vonást húztak rá, ami az *első kötést* jelezte, s nem tulajdonjegyként szolgált. Volt azonban, aki apró *bélyegzővel* a monogramját ütötte a dinnye héjába. A termés beérésére leginkább a dinnye hangjából következtettek: ha kopogtatáskor *tompán szólt*, leszedhető volt.

Volt, aki elvitte árulni, de pénzt nemigen *csináltak belőle* a háború előtt. A háború után már inkább kereskedtek vele, de nem volt jó piaca, mert bőségesen termett a szomszédos falvakban is. Elsősorban azonban saját fogyasztásra termesztették, generációkon át a nyár végi időszak alapvető élelme volt. Hazavitték egy szekérrel, hűvös helyre tették, mikor elfogyott, újat szedtek. Volt, aki kenyérrel fogyasztotta. A dinnye egészen kora őszig meghatározó jelentőségű volt a nagytárhányiak táplálkozásában is.

A sárgadinnye jelentősége csekélyebb volt. A második világháborúig parázs, *fajtos húsú, cikkelyes* sárgadinnyét termesztettek – még lekvárt is főztek belőle.

Az aprócska, kifejezetten dinnyét az asszonyok besavanyították: a *kisdinnye* tartósításának módja és ízesítése lényegében azonos volt a savanyú uborkáéval.

4. A *burgonya* (*Solanum tuberosum*) termesztésének mind az emberi táplálkozás, mind az állati takarmányozás szempontjából fontos gazdasági szerepe volt. Úgy tűnik, hogy – hasonlóan a Bodroghöz más településeihez – az 1930-as évek végén, az 1940-es évek elején jelentek meg azok a fajták (gülbaba, *rőzsa*), amelyeket korai újkrumpliként sikerrel értékesíthettek (Kántor 1960, 453–458). Kevesebben adták el Ungvár piacán, inkább a felvásárlókra bízták a terményt. Különösen a határ fekete homokos részein termett bőséggel. Korábban az *ella* termesztése dominált, a *veres krumplit* pedig zsidók vásárolták fel, akik szeszt főztek belőle. Az 1960-as évek végétől néhányan ismét kezdtek foglalkozni a korai burgonyával: akkor már *Táborból* (Csehországból) szerezték be a vetőburgonyát.

5. A *tök* (*Cucurbita pepo*) a második világháborúig főleg takarmánynövény volt, bár a *bécsi tök* (= *sütőtök*) parázs, édes húsa sütvé kedvelt volt. Ezt szeptember végéig a szántóföldön vagy a kertben hagyták, mikor megcsípte a dér, akkor hordták az emberi fogyasztásra kiválasztott példányokat a kamrába, pincébe. Inkább a *disznótök*, *fehértök*, *lótök* termesztése volt azonban jellemző, a bodroghözi falvak jellegzetes habart és rántott főzeléke, a *töklotyó* is gyengébb disznótökből készült. A *spárgatök* (*Cucurbita pepo* var. *oblonga*) termesztése csak az 1950-es évek elejétől terjedt el a házi kertekben, de kiváló termőhelye volt a Tisza-kert *Sokas* nevű területe is (3. kép). Az elmúlt évtizedben Magyarországról került be az ún. *istengyalulta tök* magja, amit nem kell gyalulni a főzéshez, így gyorsan népszerűvé vált. Korábban a tök magját nem cserélgették:

a legszebb példányok magját tisztították meg, s a következő esztendőben a kertben, valamint a szántóföldi parcellák szélén vetettek belőle néhány tövet. A tök gyakran másra nem használható, kis földdarabokon – például kerítések tövében – is díszlik, bizonyára ez teszi lehetővé újabban a különféle színű és formájú dísztököcskék terjedését, amelyek kiszárított termése itt-ott a lakásokba is bekerül.

6. Néhány parasztüzem a két háború közötti időszakban a *cukorrépa* (Beta vulgaris var. saccharifera) termesztésére rendezkedett be. A jobb gazdák azt tartották, hogy a dohány mellett leginkább ezzel lehet pénzt keresni. A tárkányi talajt szerette a répa is, főleg a *Tippan* táján olyan fekete, agyagos talaj volt, ami- ben szép répa termett. A cukorrépára is előre kellett szerződni: a szerződésben foglalt területre a terebesi cukorgyárból adták a vetőmagot, oda kellett a termést is beszállítani. Vetőgéppel szórták el a magot, a *kanalát* lassúra állították, mert nem lehetett sűrű a vetés. Mikor kikelt, *egyeselték*, majd kétszer megkapálták ekekapával. Kétágú répaszedő villával szedték ki a termést, amit *cso- mókba* raktak. A betakarítás után az egész család kiment lepucolni a répát: nemcsak a sarat, földet kellett letakarítani, hanem a levelet is le kellett csapni kisbaltával vagy húsvágó bárdal (!). Csak tisztán vették át a répát, amelyet a gyár szállított el. A *répaszeletet* (reszling) visszakarta a termelő: főleg *tőrek- kel* keverve használták takarmánynak. Ha kérték, *melaszt* is kaphattak: volt, aki ezt Kistárkányban pálinkának főzette ki, de vízzel keverve a törekre locsolták, úgy takarmányozták vele. Jól tejtelt tőle a jószág.

7. A *kukorica* (Zea mays) a tavaszi kapások egyik meghatározó növénykultúrája volt, a legfontosabb szemestakarmány. Az emlékezet szerint két fajtát termesztettek: a *kemény tengerit* és a *lófogút*. Sokfelé köztes vetemény volt, több- ben együtt vetették a napraforgóval, de szerettek egy-egy sort vetni a dinnyeföld szélére is, hogy kis árnyékot vessen. Körülvetették egy-egy sorával a kenderföldet is. Ugyanakkor a kukoricavetésbe, akár minden második sorába bab kerülhetett. Kapálásához a 19–20. század fordulójától terjedt el az ekeka- pa használata. A kukoricatörés társas munka volt, hasonlóan a *kukoricafosztóhoz*. A le- hántott *suskó* legjavát zsákokba gyűjtötték, mert nélkülözhetetlen volt a dohány csomózásánál a kötéshez.

8. A *napraforgó* (Helianthus annuus) a kukorica kísérőveteménye volt, de el- vetették a krumpliföld szélére is. Volt, aki eladott belőle, de – kukoricával vagy más szemmel összekeverve – szerette a baromfi is. A római és a görög katoli- kusok Bélyben üttettek olajat belőle, az olajpogácsát megette a tehén meg a sertés is. A második világháborúig többen főztek vele: nagyböjtben csak azt használták zsírozónak. Adventben már nem vették olyan szigorúan, de húsvét előtt kimosták az edényeket, és 7 héten nem főztek zsírral, csak olajjal.

9. A *bab* (Phaseolus vulgaris) egy része köztes vetemény volt a határban, fő- leg a kukorica között, másik része a konyhakertekbe került. Erre a célra a *fe- hér*, a *tarka*, az *annapaszujt* meg a *csipkele paszujt* alkalmazták. A tarka legin- kább *törvepaszujnak*, a csipkele pedig *káposztás paszujelesnek* volt kedvelt. A belhelyi kertekben leginkább a *juliskabab*, az *erzsibab* meg a *büdöskű* termett.

Mivel ezek futnak, állást kellett nekik készíteni: 3-4 méteres vesszőket, esetleg napraforgóköröket – 4-5 darabot – szúrtak le körben, felső végük összeért. Az indák erre futottak fel, a virágzás idejére szinte kúpszerűen betakarva a tartó alkalmatosságot. Volt, aki a *gyenge* (zöld) *paszujt* is kedvelte, de jobbra megszáritották a termést, és cséphadaróval verték ki a szemet a hüvelyekből.

10. A *kender* (*Cannabis sativa*) a közös gazdálkodásig a parasztüzemek közös haszonnövénye volt. Mindenki csak akkora darabot vetett a frissen megtrágyázott földbe, amennyi szőszre szükség volt: 1-2 árnyi terület ezt bősséggel fedezte. A kender sűrűn vetették, hogy vékony szálú legyen. A gabonacséplés befejezése után *kinyűtték*, kévékbe kötve vitték le áztatni a *Hótt-Tiszára*. A kiázott szárazakat szétteregették megszáradni, majd megtörték: elsőre egynyelvű *vágót*, majd kétynyelvű *tillót* használtak erre a célra. A második világháború utáni évekig a hegyekből *szlovák* – mások szerint *ruszin* – asszonyok jöttek, akik *résziben* vágták a kenderet. A szősz *gerebennel* kétfelé választották: a *fejssz* a jobb minőségű vásznak alapanyaga lett, a *csepűből* zsák, ponyva készült. A szősz megpuhítására *taposóba* hívták össze az ismerős lányokat, asszonyokat, amit aztán hasonló módon segítettek vissza: falhoz, kerítéshez támaszkodva, lábbal dörzsölték puhábbra a rostokat. Az 1950-es években még dominált a kenderrost szövése, utóbb a bolti pamutok vették át annak szerepét. Az 1970-es évektől már csak a rongypokrócok anyaga került a nagytárkányi asszonyok szövőszékére.

III. A gyümölcs és a Tisza-kertek haszna

Nagytárkány hagyományos gazdálkodásának sajátos fejezetét képezi a *Tisza-kertek* hasznosítása. Mindez nem csupán agrártörténeti, agrár-etnográfiai kérdés: a mai idősebb nemzedék emlékezetében úgy él ez a terület, mint egy korábban volt „virágkor” letéteményese, a gazdagság és a jólét lehetőségének kulcsa. A visszaemlékezések is meglehetősen nosztalgikusak, s talán a település 20. századi történetében – térben és időben – semmihez nem kötődik annyi személyes emlék, mint ezekhez az ártéri kertekhez, jóllehet a folyószabályozás során épített gát és az élővíz közé eső, *belső oldálnak* is nevezett terület nagyobb része Kistárkány határában volt.¹⁸ Tavasztól őszi hétvégeken még „kirándulni” is odajártak a helybeliek: szalonnát sütöttek, kis bor is került, ott beszélgettek. A két település azonban szinte összenőtt az idők során, az örökség meg a házasság segítette a Tisza-kertben való birtokszerzést.

A Tisza menti falvak határában többfelé jellemző volt, hogy gyümölcsösök teremtek az ártérben, a töltés és a folyó közötti területen: Técső (Tyacsev), Tiszaújlak (Vilok), Tiszasalamon (Szolomonovo – mindhárom Ukrajna), Tuzsér, Záhony, a Bodrogháza pedig Zemplénagárd, Révleányvár, Tiszakarád és Ci-

18 Az emlékezet szerint a második világháborút megelőző években mintegy 400 hektárnyi területű volt a Tisza-kert, amiből mintegy 100 hektárnyi hasznosítottak gyümölcsstermesztéssel. Ez utóbbinak kb. ¼ része volt nagytárkányi gazdák birtokában.

gánd térségében voltak – különböző minőségű és hasznú – gyümölcsligetek (Csíkvári szerk. 1940, 56). Ezek históriája – lokális források híján – nem tisztázott, nem állnak rendelkezésre szükséges adatok a nagytárkányi kertekről sem. Ismerünk viszont adatokat Kistárkány Tisza-kertjeiről, amelyek több összefüggésben hasznosíthatók számunkra is. 1825-ben Apagyi Antal örököseinek perében roppant kifejezően emlékeznek meg az ilyen adottságú területek hasznáról: „...vagyon még a Néhai Tettes Apagyi Antal successorainak hasznos Tisza kertje, és száraz malma, melyek esztendőnként szép jövedelmet adnak, kivált az előző hét, nyolcz esztendőktől fogva, midőn határjaink az árvizek által annyira elnyomattatva voltak, hogy aratni is csak csolnakon, szekeren fel türekezett gatyába jártunk, szántó földinknek csak hájtait szántogattuk, taklászokat aratgattunk, s egyedül Tisza gyümölcsös kertjeinkből bé vett haszon vételekből tartottuk meg magunkat, csak nem az éhel haláltól gyermekeinket.”¹⁹ Az 1836. évi X. törvény alapján a Felső-Bodroghköz falvaiban is megkezdődött a települések határának tagosítása, s – az évtizedekig elhúzódó tagosítási perek ellenére – megtörtént a „régí földek” összeírása, köztük a Tisza-kertek felvétele a földkönyvekbe. A Tisza-kerteket külön dűlőbe sorolták, s Kistárkányban 56 darabra osztották fel a telki állomány arányában.²⁰ Kistárkány 1845-ös kéziratos térképén a *Tisza-kertek* helynév a nagytárkányi határhoz közel, a *Remete laposa* északkeleti szomszédságában jelenik meg, de ilyen módon hasznosuló területként jelölték az élő vizet közvetlenül szegélyező, a *Luzsnya sűrűje* irtványföld és a Tisza között fekvő *Luzsnya kertek*, *Örvény szög* és *Győri szög* területét is. Nagytárkányban a *Győri szög* távolabbi, *Győricske* melletti részét említik *Tisza-kert*, *Tisza-hát* néven, de említik *Belső oldalként* is. Az emlékezet szerint a mai Magyarország területére, az országhatártól nem messze eső *Nagykertben* is sok gyümölcsfájuk volt a tárkányi gazdáknak. Ezt a területet a vízrendezés során lementszett régi Tisza holtága és az élővíz, valamint a töltés és a mai folyómeder fogja közre.

A már említett levéltári források, valamint a recens gyűjtések során lényegében rekonstruálható ezeknek a területeknek a hasznosítása: a Tisza-kertek fokozatosan váltak többhasznúvá, a területükön zajlott irtás vélhetően nem jelentette az ártéri gyümölcsös ligeterdők teljes kivágását. Legkorábbi állapotukban – hasonlóan a Tiszakarád és Cigánd térségében a két háború között még meglevőkhöz – leginkább szilvás gyümölcserdők voltak. A Tisza szabályozása után alakult ki végső helyük, s a jószerével vadon termő gyümölcserdők a 19–20. század fordulójától szelődültek valódi kultúrtájja. A magról kelt hajtásokból a gazdák csak az erősebbeket hagyták meg, s azokat nevelték fává, fokozatosan sorokba is rendezve őket. Mivel az áradás rendszeresen meglátogatta őket, többféle módon igyekeztek azokat úgy átalakítani, hogy ne csak kárát, hanem

19 Zemplén Megyei Levéltár, Sátoraljaújhely (továbbiakban: ZML), Úrbéri törvényszéki és tagosítási iratok, VII/c/II. 25. doboz, szám nélkül. Kistárkány község iratai. Nagytárkány község anyaga nem maradt ránk. Ezen a helyen is megköszönöm Hógye István szíves segítségét.

20 Lásd az előző jegyzetben jelzett forráshelyet.

hasznát is lássák a meg-megjelenő árvizeknek. Ennek legfontosabb eszköze az újabb, magas törzsű gyümölcsfák meghonosítása volt: az akár 3-4 méteres törzsű fákat ebben az időszakban sorokba rendezték, ritkították, azért is, hogy közeik és aljuk más módon (is) hasznosítható legyen (Andrásfalvy 1963, 271–305; Andrásfalvy 2001, 493–527; Károlyi–Nemes 1975, 107–109; Bellon 2003, 109–138). A Tisza-kertekben azonban azok felszámolásáig álltak olyan régi, öreg fák, amelyeknek már senki nem tudta az eredetét és a fajtáját, ezeket nem is gondozták, nem ápolták. Ebben az időszakban a szilvasok korábbi dominanciáját az almafák veszik át: az 1930-as években már megközelítőleg $\frac{3}{4}$ része almafa az állománynak, mintegy 20%-nyi a szilva, a többi pedig körte volt.²¹ Az 1930-as években már kisebb darabokat, akár gyümölcsfasorokat is értékesítettek, s többfelé oszlott a kertek birtoklása.

A haszonvétele legfontosabb feltétele a *jó* áradás volt: az árvíz, amely a tavaszi olvadáskor gazdag hordalékot hozott, jöszerevel megtermékenyítette a fákat és a kerteket. Különösen akkor, ha hamar levonult, s nem áztatta sokáig a talajt, de táplálta a fákat. Az 1950-es évektől már nem jó vizek jönnek, inkább ártanak a talajnak: a Tisza vízgyűjtő területén kiirtották az erdőket, a víz már nem a korábbi löszös talajt, tőzeget hozza, hanem terméketlen iszapot.

A Tisza-kerteket a 20. század elejéről komplex módon hasznosították. A parasztemberek tudták, hogy a megszántott részeket a víz erőteljesebben erodálja, ezért a friss gyümölcsstelepítések helyét szántották, amíg a csemeték kicsik voltak, mikor *beálltak* a gyümölcsfák, azok alját inkább kaszálónak hagyták. Inkább a víznek kevésbé kitett kertrészeket szántották és vetették. A tavaszi ár miatt azonban őszi vetésre ezek sem voltak alkalmasak, de tavaszra igen: a gazdák a maguk kertrészeiben zabot vagy más tavaszi gabonát vetettek. Így is megvolt a gazdasági kockázat: ha nyáron is kijött a Tisza, tönkrement a vetés. A téli meg a kora tavaszi áradás kevesebb kárt okozott, de a nyári komolyabbat. A magasra nőtt vetemény a talajon rothadni kezdett, ami sok gondot okozott. Főleg a búza meg a *gabona* elvesztése okozott nagy kárt, hiszen volt, akinek összesen annyi termett. Meg sem lehetett közelíteni egy darabig ezeket a részeket: nem bírta el a talaj a szekeret, lovakat. Egészen az 1940-es évekig megőrizték a köles termesztését: a rövid tenyészidejű gabonaféle – ha csak takarmánynak is, de – a nyár elején elvetve is termést hozott. De pótolták a gabonavetést kukoricával (silózásra), babbal (zöldbab) is. Kukoricát egyébként nem szívesen vetettek ide: magas növésű volt, eltakarta a fényt a többi növénytől, s zavarta a kertek őrzését is. Termeltek a Tisza-kertekben krumplit, tököt, volt, aki dinnyét is. Vetettek egy-egy darab lucernát meg lóherét, kisebb darabokban paprika, paradicsom, káposzta, egyéb zöldség termett. A mindenkori vízjáráshoz igazodva, változatos módon hasznosították kerteket, alkalmanként a fák között is. Ezeket a tereket azonban legtöbbször kaszálónak használták: a gyümölcsérés idejére, a második kaszálás után a füves rész nagyban megkönnyítette a lehulló gyümölcs felszedését. A *sarjút* sorban vágták a *veres szilva*, az

21 Bálint István (1928)

tán a *berbenci szilva*, végül az almafák alatt, hogy könnyebb legyen a gyümölcs begyűjtése. Kaszálónak vetettek őszi vagy tavaszi *bökényt* (bükköny) is: zabos vagy rozsos kétszeresként.

A legelő jószágot a hulló gyümölcsre nem hajtották rá: inkább felszedték, s otthon etették fel a felesleget a sertésekkel. A jószágot inkább csak a közös nyájak beszorulása után, *magánlegelésre* hajtották a Tisza-kertekbe.

A *belső oldal* kedvelt legeltető területe volt a méhészeknek is, annak ellenére, hogy egy nagyobb eső is elég volt a Tisza áradásához. Több helyen voltak *gyékény kőpúk* kirakva (10. kép), a gyümölcsfák beporzásához is hasznos volt a méhek jelenléte.

A *sáncparton* meghagyták a füzéseket meg az akácokat, azok fáját tüzezésre ritkították. Mindenkinek megvolt a maga kis erdőrésze: méteres átmérőjű fűzfák, nyárfák álltak ott még az elmúlt évtizedekben is. Télen kivagdalták belőle a felesleges *növényeket*, a *magfákat* meghagyták. A korábbi sűrű ártéri erdő helyett ritkás, nagyfás erdőrészt formáltak ki.

A Tisza-kertekben *kertpásztorok* őrizték a termést: ezek a jobb gazdák nap-számosaiból vagy más szegény emberek közül kerültek ki. Juttatásuk némi gyümölcs, szalonna, termény, esetleg takarmány volt. A partos részeken, ahova nem ért el a víz, földbe vájt *kunyhókat* állítottak: ezek vázát vagy félkörben meghajlított fűzfavesszők alkották (Bodó 1982, 199–201), vagy – az időállóbb objektumoknál – a *sáncpart* akácfaiból készítették el az építmény vázát. A *szelemen* egyik vége a földön nyugodott, elől két gerendával támasztották fel. Rudakkal erősítették, majd szalmával és földdel fedték be az oldalát. Előtte *taberna* állt: ez is földbe volt vájva, de kétoldalt nyitott volt, hogy ki lehessen látni belőle. A madarakat *kereplővel* meg *madárijesztőkkel* igyekeztek távol tartani. Volt, aki egy vaslapot akasztott a kunyhó előtti *tabernára*, azt kongatva riasztotta a torkos seregélyeket és más kártevőket. (A hagyomány szerint a kongatással a pásztorok egymásnak is tudtak jeleket adni.)

A termesztett gyümölcsfajták változását, az igényesebb gyümölcskultúra elterjedését nem egyszerű nyomon követni, a gyümölcsfajták elnevezése sem igazít el pontosan ebben a kérdésben. A változtatásokat ugyanis az egyes gazdák nem egy időben hajtották végre, a gyümölcsösök nem egyforma szerepet játszottak a különböző parasztüzemek gazdasági stratégiájában. Az bizonyos, hogy a legjelentősebb változást az almafajtáknál figyelhetjük meg. A hagyományos fajták későn érők voltak: keményen, alig megérve szüretelték őket, s az ősz és a tél folyamán váltak fogyaszthatóvá (Vö.: Viga 1986, 181. skk). Adatközlőnk mondatai lényegében ilyen tulajdonságú gyümölcsre utalhatnak: „Olyan nagy fák voltak, azt mesélte édesanyám, hogy egy-egy fáról lejött egy szekér alma. Úgy öntözték a fonott szekérfasba az almát, mint a krumplit, és semmi baja nem volt. Olyan tartós almák voltak. Hozták haza, *fődelték le, mint a krumplit*. Elvermelték. Nem volt kényes, nem kellett azokat permetezni sem.”²²

22 Kopasz Sándor (1931)

Almafajták: *batul* – régi fajta, nem igényelt nagy gondozást, mégis bőtermő volt –, *bilaj piros* (bilaj ~ bivaly, nagyra nővő, kemény húsú alma), többféle *rozmaring*, de főleg a *húsvéti rozmaringot* kedvelték, *kormos*, *lapos alma*, *tarka piros*, *paraszt sóvári*, *beregi sóvári*, *nemes sóvári* – az emlékezet szerint a sóvárikat a hernyó sem bántotta, a kemény héjukat még a pondró sem tudta átfúrni –, *ján'csecsű ződ lapos*, *ontárió*, *parmin*, *rétesalma*, *törökbálint*, *jonatán*. Csak *parasztalma* néven emlegetnek egy régi fajtát, amely feltűnően kemény húsú volt: „*olyan kemény vót, mint a kű!*” Az 1920-as évek végén a jonatán jelentett nagy minőségi áttörést: fokozatosan váltották ki vele a sóvári fajtákat, a batult, a rozmaringokat meg a törökbálintot. Az 1930-as évek végén, a „magyar időben” különös előszeretettel ültették, de voltak jonatántelepítések még a szövetkezetben is. A közös gazdálkodás főleg a *starking* és a *golden delicesz* fajtákat honosította meg. (Korábban is voltak hasonló fajták, de a JRD-ben nemesített állományt telepítették.)

Körték: *búzával érő*, *szőkekörte* – szép sárga színű, korán érő fajta volt –, *mézkörte*, *császárkörte*, *vilmoskörte*, *muskotály*, *disznószar körte*.

Szilvafajták: *berbenci* (*berbencei*), *besztercei*, *duránci*, *veres szilva*, *ringlő*. Ma is szinte vadon nő a *gömbölyű szilva* – főleg *pálinkát főztek belőle* –, minden évben bőven terem.

Az *aszalás* az első világháború előtt közönséges konzerválási mód volt. A Tisza-kertben készítették el a földbe mélyített aszalókat – ezek később az udvarokon vagy a házi kertekben újultak meg. Az aszaló szájánál kialakított szabad tűzhelyben fával tüzeltek, a meleg levegő és a füst az aszaló *nyakán* átgomolygott a vesszőből font *lésza* alá, amin a gyümölcsöt szétterítették (Dobrossy 1969; Trejbal 1973). Elsősorban a keményebb húsú, főleg a besztercei szilvát szárították, a körtét és az almát felcikkelve, magházukat kivéve aszalták. A Felső-Bodrogykőzből csak a két szomszéd település, Nagytárkány és Kistárkány határában volt – az emlékezet szerint – olyan aszalóház, amelyek keletebbre, például Szatmárban és a felföldi városokban általánosan elterjedtek voltak (Gunda 1984, 55–57., Vö.: Etnografický atlas Slovenska [a továbbiakban: EAS] 19. térképlap). Kisebb mennyiséget kemencében szárítottak: tepsiben tolták be a kenyérsütés után. Az aszalvány elnevezése általában *aszalt szilva*, *körte*, *alma*, a *susinka* kifejezést ismerik ugyan, de ritkán használják (Lásd: EAS 35. térképlap).

A *lekvárfőzés* általános gyakorlat volt az 1970-es évekig. A Tisza-kertben a kertpásztorok kunyhója mellett, meg az udvarokon is voltak földbe ásott lekvárfőző helyek, de voltak felfalazott *üstházak* a nyári konyhákban is. Az 1950-es évektől ezeket a hordozható üstházak váltották fel. (Az 1960-as évektől többen elvágott vashordóból konstruálták az üstházakat.) A gyümölcszsüret idején akár két hétig is égett a tűz az üstök alatt, amíg el nem fogyott a gyümölcs. Főleg a kimagvalt berbencei vagy a besztercei szilvából főztek lekvárt, de volt, aki kevés almát is reszelt hozzá, s együtt főzte a két gyümölcsöt: az 50–100 literes rézüstben *rángatóval* – így hívták a vitorlás keverőt – mozgatták a *ciberét*. Mikor már *megolvadt* a szilva az üstben, leszedtek belőle, s friss gyümölcsöt öntöttek hozzá, hogy az egész egyszerre főjön. A kifőtt lekvárt *cserépszilkébe* szedték,

majd kis időre a forró kemencébe tették, hogy a teteje *bebőrözzön*. Az edényt ezután vászonkendővel vagy hólyagpapírral kötötték le. A száraz padláson vagy a kamrában a lekvár több évig is elállt: felhasználás előtt egy-egy adagot kevés cukorral és vízzel kavargatva *megtörtek* kissé a tűzhelyen. A baracklekvár itt csak az elmúlt másfél-két évtizedben terjedt el, de ma is csak kevesen főzik.

Bár Zemplén vármegye 1780. évi katonai leírása Nagytárkányban *szilárd falú pálinkaégetőt* említ (Csorba 1990, 171), az emlékezet már csak Kistárkányból tud ilyen berendezésről. A Monarchia idején a fináncok még időre adták ki a főzöt a gazdáknak: mindenki megmondta, hogy hány felöntésre, hány napra bérlí azt, annak alapján fizette be érte az adót. A hordozható főzőket szekéren vitték ki a Tisza-kertbe is. Nem a mostani minőség volt, de azt fogyasztották. A pálinkafőzésnek azonban inkább csak a második világháború után lett nagyobb keletje.

A Tisza-kertek legjelentősebb gazdasági hasznát tehát a gyümölcs jelentette, s gyűjtéseink azt jelzik, hogy a tárkányi gyümölccsel már a 20. század elején is számottevő forgalom zajlott. Az 1990-es évek elején végzett gyűjtések során az idős adatközlők még gyermekkori emlékként idézték fel a Tiszán leúszó tutajokat, amelyek Máramaros, Rahó felől jöttek, s egészen Szegedig levitték farakományukat. A tutajosok megvették a gyümölcsöt a tárkányi gazdától, és *kosárszám* vitték tovább árulni az Alföldre. E térségek hasznossága a jobb minőségű gyümölcsfaállomány intenzív gondozásával volt fokozható. Már az első világháború után kezdtek tudatosan telepíteni: kivágták az „ősi”, magról kelt fákat, helyettük nemesített, főleg magas törzsűeket ültettek. Voltak benne 6-8 méteresre megnövők, a sortávolságuk a 10 métert is elérhette. Nagyok voltak a koronák, így is csaknem összeértek (12. kép). Az 1920-as években kezdték trágyázni a fák tövét, nyáron a törzsek körül – a korona irányában – megkapálták a talajt, szüret után ásóval is átforgatták a földet a fák alatt. Biztató kísérletek történtek az állomány nemesítésére az 1930-as évek végén, amikor állami támogatással telepítették a *jonatán* almafákat, ekkor kezdődött el – a korábbi rézgálicos beszórás után – a rendszeres permetezés is. 1938-ban került erre a vidékre egy budapesti gyümölcskereskedő, *Olasz Janka*, aki a bécsi döntés után igyekezett fővárosi piacot biztosítani a Felső-Tisza mente gyümölcsének. Nagyszőlőstől lefelé, Huszt környékén és a Bodrogházban is felvásárolta a gyümölcsöt, de új telepítésekkel, fajtaváltással és tudatos gyümölcskertészkedéssel próbálta javítani a kitűnő termőhelyi adottságú gyümölcsösök minőségét. Nagyszőlős és Huszt környékén szőlőt, szamócát is felvásároltak, s vasúton szállították Budapestre. Nagyszőlősen került kapcsolatba *Logojda Jánossal*, akit azonban behívtak katonának, s az ugyancsak nagyszőlősi *Pályok Györgyöt* (1913–1981) ajánlotta maga helyett gyümölcskertésznek. Pályok Györgynek már az édesapja is jó gyümölcsstermesztő hírében állt, de sem ő, sem a fia nem voltak tanult szakemberek. Pályok György Olasz Janka alkalmazottja volt, az ő megbízásából települt át családjával Kistárkányba. Pályok irányította az Olaszféle gyümölcsészetet. Olasz Janka főleg bérelte – 15–20 éves szerződéssel – a kistárkányi és nagytárkányi gazdák Tisza-kertjét: Nagytárkányból például a Szat-

máriak, a Rinkács család, de mások is az üzlettársai voltak. Használt kerteket *felében* is, de vásárolt is területeket – a *Luzsnya* területén –, s jelentős új telepítésbe fogott. Összesen mintegy 30 hektárnyi területet birtokolt. Többen vállaltak munkát a gyümölcskertekben: Kistárkányból például Dobó István, Juhász Ferenc, Palkó Ferenc – de mások is bedolgoztak, ki a metszést, ki a permetezést végezte. Szüret idején a szedésnél meg a szállításnál nagy számban dolgoztak napszámosok. Az alma termesztése dominált: a gyümölcsöt *sorozták*, méretük szerint válogatták és csomagolták. Olasz Janka speciális ládákat gyártatott a gyümölcs szállításához: vagonszám szállították a portékát a bélyi vasútállomásra Budapestre. A Tisza-kertek gyümölcsé különleges aromájú volt, roppant kelendő volt a fővárosi viszonteladók körében. Az 1945-ben újrarajzolt határok hamar lezárták e próbálkozásokat.

A közös gazdaságok is megörökölték a Tisza-kertek gyümölcskultúráját: az 1960-as évek végén még mintegy 15 000 gyümölcsfa volt a tárkányi Tisza-kertek 100 hektárnyi területén. Volt olyan év, hogy csak a kistárkányi szövetkezet 15–20 vagonnyi szilvát meg 100 vagonnyi almát (1000 mázsa) értékesített a Tisza-kertből. A JRD idején is frissítették az állományt, mivel a régi fajta gyümölcs egyre kevésbé volt piacképes. Az új fajták gondosabb kezelést igényeltek, permetezni kellett őket, termesztésük nem volt olyan sikeres, mint a korábbi időszak gyümölcsfajtaié. Ezzel együtt a szövetkezet mindig szép sikerrel szerepelt Litoměřicében (Csehország) a csehszlovákiai mezőgazdaság kiállításán. 1976-ban államosították a kistárkányi szövetkezetet, akkor kezdődött meg a gyümölcsfaállomány elpusztítása. Két év alatt a fákat kihúzgálták, bulldózerrel kipusztították. (Ez a kistárkányi és a nagytárkányi idős parasztemberek emlékeztében máig a közös gazdálkodás egyik neuralgikus pontja.)

Az igényesebb gyümölcsfajták betelepítése a belhelyeken csak az 1950-es évek végén kezdődött, de ennek csak egyik oka volt a Tisza-kertek gyümölcsfaállományának felszámolása. A nemesített gyümölcsfák oltványainak beszerzésére ettől kezdve nyílt lehetőség, de a közös gazdálkodás kialakulása sem engedte már meg a kertek korábbi módon való hasznosítását. A portán levő kertekben korábban főleg szilva termett, alma kevés volt, a faállomány azonban jószerével vadon nőtt, nem igényelt különösebb gondoskodást. Tárkány híres volt a szilvájáról: még az utak mentén is *veresszilvafák* díszlettek. A JRD idején azonban megszűnt a szilva felvásárlása is, ez is lendületet adott az almafák telepítésének: a korábban a Tisza-kertben már ismert *ontárió*, a *jonatán*, a *starking*, a piros meg cirkás *delicesz* az 1960-as évek elején terjedt el a házi kertekben. (Megjegyezzük, hogy az elmúlt években ismét megfordult ez a folyamat: az almafák egyre inkább nemes szilvafáknak adják át helyüket. Amellett, hogy a szilvafa két évre terem, míg az almafa csak hat-hét évre hoz termést, belejátszik a váltásba az is, hogy a Csörög [Čerhov] és Kisújhely [Slovenské Nové Mesto] környéki, kordonos művelésű törpealma-ültetvények lényegében ellátják a környékbeli almapiacokat.)

Régebben nem volt olyan porta, ahol *eperfa* ne termett volna. Főleg a baromfiudvarokban állt, az aprójószág, főleg a kacsza nagyon szerette az éretten lepergő gyümölcsét. Az 1950-es években azonban úgy ellepte a hernyó az eper-

fákat – még büntetést is kellett miatta fizetni –, hogy kivágták azokat, s jószerevével eltűnt Tárkányból az eperfa.

Jelentős számú diófa terem a faluban, ám terebélyességük miatt sokfelé kiszorulnak a portákról, átadva helyüket kisebb helyigényű gyümölcsfáknak. A kolónián viszont megmaradt a diófák dominanciája: az ottani fekete földet nem nagyon szeretik az igényesebb gyümölcsfák.

A gyümölcsfák oltogatása Tárkányban nem volt ismert. Nem foglalkoztak vele a Tisza-kertben sem, ma is csak egy-két ember ismeri annak fortélyait, leginkább szakkönyvek alapján. A mai nemes gyümölcsállományból azonban jelentős mennyiség már helyben lett oltva.²³

Az 1970-es évektől megszorodtak a faiskolák: Besztercebánya és Igló környékéről, újabban Nagykaposról és Királyhelmecekről szerzik be a nemes gyümölcsfák csemetéit. A kajszibarack és az őszibarack nem minden helyet kedvel, természetese változó sikerrel folyik. Az újabb, nemes szilvafajták egy-egy fáról akár 5-6 láda gyümölcsöt is adnak: befőzni, lekvárnak, pálinkának egyaránt kiválóak. Viszonylag új a ribizli, az elmúlt másfél évtizedben jött divatba a tüske nélküli szeder – korábban csak vadon gyűjtötték a szedret a *Luzsnya* területén, a Tisza mellett.

Az 1930-as évektől a gyümölcs – kezdetben főleg *berbenci* és *ringlőszilvák* – befőzése a korábban domináns savanyított káposzta rovására terjedt. Most már többféle gyümölcsöt főznek be, de ma sem mindenki konzerválja ilyen módon a termést.

A *szőlő* nem kedveli az itteni talajt, ültetése az 1950-es évek elején indult meg. Az emlékezet szerint a néhány gazda által betelepített területek – *Rakottyás*, *Bábahomok*, *Akasztóhomok* – korábban mind dinnyeföldek voltak. A magyar határ közelében, a Rakottyáson levő ültetvényt először karózták, az 1960-as évek végétől pedig *kordonos* művelése folyt. Főleg *hárslevelű* és *csabagyöngye* termett. Utóbb az *újtemető* mellett, a kistárkányi határ szélén levő, *Remete* nevű homokdombot hasznosítja néhány gazda kis szőlőültetvénnel. Az állomány vegyes – *furmint*, *hárslevelű*, *rizling*, *szlankamenka*, *muskotály* –, de nem ad értékes termést. A domb lábánál, a szőlők végében parányi zöldségeskertet művelnek. A belhelyeken ugyancsak az 1950-es évektől kezdték el – főleg *izabella* ültetésével – a szőlő lugasos telepítését, később többen *kékfrankosra* tértek át. Egészséiben azonban a szőlő nem játszott komoly szerepet a nagytárkányiak életében, az ünnepi asztalra szánt bort a kocsmák, boltok biztosították.

IV. Az állattartás rendje

Az állattartás lehetőségeit nagyban befolyásolta, hogy szűkös volt a legelőterület, és a termesztett takarmányok is csak részben tudták pótolni az állatállomány szükségletét. Nem elnagyolt szóhasználat: a határnak minden talpalatnyi

²³ Jeles oltogató hírében áll Rinkács István (1928).

területét igyekeztek hasznosítani az állati takarmány előállításában. A külső legelők megszerzését éppen úgy kényszernek kell tekintenünk, mint azt, hogy alkalmanként – takarmány hiányában – a sertés szaporulatát *felében* adták oda tartásra. (Vállalt valaki két malacot, azokat 6 hónapig nevelte, utána az egyiket megtarthatta magának.) Különösen a szegényparaszti réteg tudta nehezen biztosítani a földművelés és az állattartás összhangját. Egy fejőstehén tartása azonban még az uradalmi cselédek számára is biztosított volt, tehát a jószág-tartás az önfenntartás szigorú formáival is összekapcsolódott. A parasztemberek azt mondják, hogy ha jó tehenet akartak venni, akkor a cselédektől vettek: az uradalmak nem spóroltak a legelővel meg a takarmánnyal.

A haszonállatok létszáma 1895-ben és 1938-ban az alábbiak szerint alakult:²⁴

szarvasmarha		ló		sertés		juh	
1895	1938	1895	1938	1895	1938	1895	1938
293	475	106	185	762	1414	900	305

Az állatlétszám legdinamikusabb növekedése a Bodroghközben 1895–1911 zajlott le (Boros 1997, 226–227; Frisnyák 1995, 170–177. passim). Ennek egyik kiváltója a vízrendezés, ami tájunkon – jelentős falvankénti eltéréssel ugyan – általában a legeltetés és a takarmányozás arányaiban csak lassú elmozdulást eredményezett. Azok a települések, amelyek kiterjedt legelővel és réttel bírtak a vízrendezés után is, rövid távon gazdasági előnyt szereztek a többiekkel szemben. Az állatállomány növekedése közvetlenül is összefüggött a népesség gyarapodásával is. A Bodroghközi járás állatállománya azonban kevésbé nőtt dinamikusan, mint az egész Bodroghközé, s 1911–1938 között jelentősen átalakult:²⁵

szarvasmarha		ló		sertés		juh	
1911	1938	1911	1938	1911	1938	1911	1938
10 132	11 124	3083	2673	9972	7767	7995	9649

Nagytárkány népessége dinamikusan növekedett, nőtt az állatállomány is, ezért a lényegében változatlan gyepterület egyre szűkösebben tudta ellátni a gyarapodó állatállományt. Az eladásra hizlalt szarvasmarhák csak a távolabbi legelőn növekedhettek, de egészében a marhanevelésre és -értékesítésre a tárkányiaknak kevesebb lehetőségük volt, mint a szerencsésebb adottságú bodroghközi falvaknak. Főleg borjút és malacot adtak el, növendék jószágból nem igen pénzelték.

24 A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája 1895. Magyar Statisztikai Közlemények XV. Budapest, 1897., Az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás. Magyar Statisztikai Közlemények 108. Budapest, 1939.

25 Magyar Statisztikai Közlemények 108, 48–51.

1. Legelők, legeltetés és takarmányozás

Az emlékezetben elérhető időszakban a tárkányi legelő nagyon szűkös volt, kevés jószágot lehetett rá kihajtani. A gyep területe némiképp csökkent a vízrendezés után,²⁶ de bizonyosak lehetünk benne, hogy a tárkányiak – ha nagyobb volumenű állattartásra rendezkedtek be – a korábbi századokban is rászorultak más, külső legelőkre. Igaz, az 1772. évi úrbéri bevallásban még az szerepel, hogy a marhájuknak elégséges legelőmezejük van, az uraság erdejében a *makolás* is szabad (Takács–Udvari 1998, 165). A 20. században a szarvasmarhák tartását is korlátozta a legelő hiánya, s már csak a temetőnél levő *disznólegelő* biztosította a sertésnyáj legeltetését. Hozzá kell persze tennünk, hogy a faluból hiányzott a nagygazda réteg, a parasztüzemek többségében 2-3 darab jószágot neveltek.

Írásos források hiányában nem tudtuk egészen rekonstruálni a legelőjog kérdéseit. Legeltetési társulat Nagytárkányban nem működött, az emlékezet szerint az egykori *úrbéresség* csak a disznólegelő fölött diszponált. A többi legelőn az emlékezet óta a kihajtott jószágért mindenkinek fizetni kellett, nem volt senkinek *joga*. Az *úrbéres legelő* csak 14 hektár és 40 ár volt, ezt a *konda* járta a *Hótt-Tisza* parton (13. kép). Ez feloszthatatlan volt, 328 néven volt nyilvántartva: a jogosultak a sertéseiket ingyen legeltethették. Az 1920-as évektől bérelték a római katolikus egyház 50 hektáros legelőjét (papi *legelő*). Volt a falu határának egy *Tisza lapály* nevű része: azt 4-5 évig legeltették, aztán pár évig szántották, mikor kimerült, megint legelőnek adták. A *Pusztá* nevű részt a Sennyey gróftól bérelték a tárkányiak, ez most Zemplénagárd (Magyarország) határába esik, hasonlóan a korábban ugyancsak legeltetett *Nagykert* nevű részhez.

A *kint háló* jószágának nem volt legelője a tárkányi határon. Az 1920-as években a gazdák közösen vettek egy 40–50 hektáros legelőt *Eszeny* (Javorovo, Ukrajna) határában: mindenki a tulajdon arányában hajtotta rá a növendék szarvasmarhákat, a hordásig az ökröket, lovakat is. Egy magyar holdat számítottak egy számosállatra. Ez nagy területű legelő volt, több falu is hajtott rá jószágot. A tárkányiak is fogadtak egy-két bojtárt. Nagy *karám* volt fából, éjszaka abba zárták az állatokat. Mikor az ukrán–szlovák határt 1945-ben meghúzták, akkor az Ung-vidéken, Kaposkelecsény környékén béreltek legelőt a *heverő jószág*nak. Volt, aki *Leleszen* váltotta meg ismerős gazda legelőjogát, s hajtotta oda a jószágát. A közös gazdálkodásig azonban többen béreltek legelőt a Latorca menté nagy külterjes legelőin: *Zétény* (Zatín), *Polyán*, *Rad* térségében nagy kint háló legelők voltak (Viga 1996, 26; Viga 2001, 207–216).

Akik napközben fuvarba jártak, éjszakára – fiatal fiúk, legények segítségével – kicsapták legelni a lovakat. A sarjú kaszálása után a réten, gyümölcsszüret után a Tisza-kertben, de másutt is meglegeltették az ígáslovakat.

A legelőket tavasszal a gazdák megboronálták, a pásztorok kivágták a kihajtott bokrokat, cserjéket. Kitisztították a kutakat is.

26 A földhasznosítás változásának kérdéséhez lásd a kötet elején Frisnyák Sándor tanulmányát.

A fejőstehenek a *csordán* legeltek: időjárástól függően, általában Szent György-naptól november 1-jéig hajtotta ki őket a csordás. Az első kihajtáskor *zöld ággal* terelte ki a gazdaasszony a tehenet az istállóból: a szokás a magángazdálkodással együtt halt el. A Tisza holtágának nedves, gödrös partja ideális sertéslegelő a víz közelében, azt járta a *konda*. Volt, hogy a *kondás* télen-nyáron kihajtott, de a háború után már jellemzőbb volt, hogy a *hízóba fogott* sertéseket a cséplés után *befogták*, a *kocák* meg a *malacok* az erős fagyig, a hó leesésig kijártak, mert kevés volt a takarmány. A kolónián élőknek nem volt sertéslegelőjük és pásztoruk, ők egész évben ólban tartották a sertéseket.

A pásztorokat a községházán fogadták fel. Terményjárandóságuk mellett *sorosztot* kaptak. A csordás járandósága több volt a kondásénál. A kondások általában helybeli cigányemberek voltak: Kis András vagy 30 évig volt pásztora a falunak. Járt neki *bocskorpénz*, de kapott néhány fillért akkor is, ha *megbúgott* a koca a legelőn. Ünnepkor, főleg karácsonykor a pásztorok köszönteni jártak a házakhoz: pohár bort, pálinkát kaptak, meg az ünnepi asztalról elmaradhatatlan *bélest*.

A falu a csordásnak meg a kondásnak is adott *pásztorházat*. A csordás a falu tenyészbikáit az ott található ólban nevelte. A közösségnek volt egy néhány hektáros rétje, ahol közösen kaszálták le a bikák téli takarmányát.

Az aratás végére a legelők általában leszáradtak, fűvük elkopott. Ezért mikor a *kalászoszt* levágták, a tarlót nem szántották le azonnal: felverte a gyom, őszig alkalmas volt a legeltetésre. Volt, hogy a tarlóra külön *bornyúcsordát* szerveztek, pásztort fogadtak hozzá. A juhokkal is járatták a tarlót. Mikor ősszel felszabadult a határ, akkor már szabad volt a legeltetés. A földön maradt növényi részek és a gaz egyaránt segített abban – amíg az időjárás engedte –, hogy spóroljanak a téli takarmánnyal.

A közös gazdálkodás előtt minden szegletét kihasználták legeltetésre meg szénakaszálásra. Nagytárkánynak kevés *rétje* volt, minden évben hiányzott a széna. Közös rétje nem is volt a falunak, csak a *Másik oldal*, a *Szakács ól* meg a *Tisza partok* területén voltak kaszáló rétek, ahol a magángazdák hagyták meg erre a célra a gyengébb részeket. Volt némi kaszáló a *Tisza kertben* is. A rétet csak a jószág trágyázta: a második *kaszálat* (sarjú) után éjszakára ráengedték a lovakat legelni. Főleg fiatal fiúk, legények jártak ki a jószággal éjszakai legelőre. *Nyűgbe* tették a lovak lábát, hogy ne tudjanak hazamenni.

Minden *sáncpartot* megkaszáltak: még a szövetkezet idején is le voltak kaszálva a töltések. A kanálisok partján termő füves-sásos részeket is levágták, ezek szénafüve inkább a lónak volt alkalmas takarmány. A Tiszaszabályozó Társulattól, később a Vízügytől bérelték a töltés kaszálásának jogát: általában 50–100 méteres darabokat osztottak ki, de ez is kevés volt, mert a java a gátörök járandósága volt. Elmentek kaszálni a lovaknak a Latorca mellé, a *kaposi erdőre* is.

A széna első füve az *anyaszéna*, második a *sarjú*. A kaszálásánál az egyszerre vágott mennyiség neve *rend*, aminek az összehajtásakor *hurka* képződik, abból a *rudas*, végül a *kazal*. A széna *forгатásához* az 1930-as évekig használatban maradtak a hasított ágú favillák is.

Amellett, hogy a szénafüvet is pótolták, a vetett takarmányok a talajerő utánpótlásában is fontos szerepet kaptak. A lovas gazdák igyekeztek legalább 2-3 köblös területen *lucernát* vetni: 4-5 évig művelték egy helyen, aztán kiszántották. A lucernán és a lóherén kívül kedvelték a *bökényt* (bükköny) is: főleg tavaszit vetettek – árpával vagy zabbal együtt –, de az őszt is használták a talaj javítására. Zöldtrágyának is használták: tavasszal vetették, mikor elvirágzott, beszántották. Ha hagyták megérni, *abraknak* csépeltek belőle. A szemestakarmányok közül a kukorica volt a legnépszerűbb. A szeszélyesnek tartott árpát – őszi és tavaszi is termett – becsülték, de kevesen termesztették: ha májusban nincs eső, csak *kihagyessedik*, s kevésbé alkalmas takarmány a jószágoknak. A *zab* a lótartók körében volt kedvelt takarmány. A hagyományos paraszti gazdálkodás időszakában elképzelhetetlen volt, hogy a búzát takarmányozásra használják fel.

Mindig spórolni kellett a takarmánnyal. A legjobbat a ló kapta, mert az *szántott*. A teheneknek odaadták a gyengébb szénát, vagy az ínségtakarmányt is. A kukoricaszárat összekötve tették a tehenek elé. Azt mondták, hogy a *tengerigórétől van a legjobb tej*. Télen még a búzaszalmát meg az árpaszalmát is felétették: megvágták szecsckának, takarmányrépával, répaszelettel, egy kis mellasszal meg kis korpával adták a jószágoknak. Minden háznál volt szecsckavágó. Nehéz volt kiteleltetni az állatokat. Ahogy mondják: itt egy kéve kukoricagóré sem veszett el.

A szénát a szabadban, kazalban tartották, de ha volt hely, berakták a csűrbe (pajtába) is. Néhányan emlékeznek a faluban a négy rúdon mozgatható tetejű szénatároló építményre, de a nevét nem tudják.²⁷

A kolonistáknak külön legelőjük volt, jószágaiknak bőséggel állt rendelkezésükre legelőterület: minden porta után 3 hektárt mértek ki, meg hozzá közel 4 hektárnyi erdőt, amit ugyancsak legeltettek. (Az utóbbit az 1960-as években vágták ki.) Tárkányi szegény embert fogadtak meg csordásnak, együtt legeltek a tehenek meg a növendék jószágok. Egészen Csernyőig húzódott a legelőjük, amire azoknak a jószágát is felfogadták – 1-2 tehenet –, akik a kolonistáknál dolgoztak. Olyan embert nem is fogadtak fel dolgozni, akinek nem volt tehene, sertése. „Itt volt bőven takarmány, de a falusiak még a *kukoricagórét* is elvittek, ott olyan kevés takarmány volt. Mi nem ettük ezt, pedig volt szecsckavágó” – mondja adatközlőnk.²⁸ A szénafüvet a szegénységgel kaszáltatták résziben. Bőséggel volt vetett takarmányuk is: lucerna, lóhere, a lovat nem is engedték a legelőre, még éjszaka sem. Egész évben ólban tartották a sertéseket is. A takarmányt a *csűrben* (a szlovákoknál *sztodola*, a cseheknel *humna*²⁹) tartották, mögötte a *csűrháton* volt a szalmakazal.

27 A többség szerint abarája csak a ruszinoknak meg a szlovákoknak van a hegyekben.

28 Borovics József (1932)

29 *humna* – szlovákul: ez többes számú alak (csak többes száma van, jelentése: kert alja). A pajta, csűr viszont *humno* [a szerk. megj.]

A nagyállatok tartására szolgáló építmény – jobban *istálló*, bár használják rá az *ól* elnevezést is – mindenütt a portán állt, jellemzően a lakóház folytatásaként. Az egyik oldalon a lovak, a másikon a szarvasmarhák voltak, egy rúddal (strajfa) elválasztva. A középső rész neve *piac*. A borjúnak külön kis részt választottak el, kis jásszollal. A lovak előtt *rács*, a tehenek előtt jásszol volt. Az emlékezet óta kötelező volt az istállókban a *hídlás* készítése.

2. Haszonállatok – haszonvételi formák

1. A *szarvasmarha* kelendő cikk volt a sokadalmakon, a tárkányiak *Csap* (Csop), *Kisdobrony* (Malaja Dobrony), *Királyhelme*c (Kráľovský Chľmec) és *Munkács* (Mukacsevo) állatvásárait fordultak meg. Főleg borjút, ökröt vagy növendéket adtak el, s *előhasú üszőt* kerestek. A tárkányiak azonban nem voltak nagy állatkereskedők, többségüknél a tej és az igaerő jelentette a marhatartás valódi hasznát.

A borjút 3–4 hónapig hagyták szopni, akkor elválasztották az anyjától. Utána már csak reggel szoptott, az anyját kihajtották a legelőre. Délben a fejősteheneket a csordás hazahajtotta. Mikor a borjú is a legelőre került, szögekkel kivert szíjból csináltak az orrára szopásgátlót. Az első fejés tej neve *fecstej*, melegítve *kurászka* lett belőle. Mikor ezt készítették, összehívták a szomszéd gyerekeket is, megkínálták vele őket is.³⁰

Tejért pénzt csak a fináncok meg a tanítók adtak, a parasztoknak volt elegendő. Kevesen piacoztak a tejtermékekkel is: néhány asszony volt csak a két háború között, akik Csapba – kb. 8 km a töltésen – vitték a túró, tejfölt, vaját. A vaját lapostányérra tették, a tetejét alkalmanként fakanállal cifrázták: a középebe keresztet rajzoltak, köré rózsákat, virágokat „nyomtak” a kanállal.

1895-ben 278 magyar, 11 riska- és 4 pirostarka marha szerepelt az állományban. Tanulságos arra is utalni, hogy az akkor összeírt 293 szarvasmarhából mindösszesen 7 borjú volt, üsző, tehén 46, a 4 éven felüli tehén 148 (!), tinó, ökör 49, ugyanez 4 éven felül pedig 42 volt. 1938-ban 268 tehén és 46 ökör szerepel a statisztikában.³¹ A nagy szarvú szürke magyar marha tartása a két világháború között egyre inkább háttérbe szorult, legtovább a Fuksz-féle birtokon használták őket a szántáshoz. Az 1930-as évek végén tarka fajtákat tartottak, az emlékezet szerint 1938 után, a magyarokkal került a faluba a szimentáli. Ezt nevelték a közös gazdálkodás előtt a kolonisták is, néhány „piros” picgál mellett.

A Fuksz-birtok cselédei *tehéntartást* kaptak bérként: a borjút ők is eladták, abból kaptak pénzt.

A *lóállomány* 1895–1911 között, másfél évtized alatt két és félszeresére nőtt a Bodroghözben, azt követően azonban csökkent: a bodroghőzi járásban 1911-ben 3083, 1938-ban viszont csak 2673 lovat írtak össze.³² Az állomány

30 Az emlékezet nem őríz ezzel kapcsolatban semmiféle mágikus cselekvést.

31 Magyar Statisztikai Közlemények XV., Magyar Statisztikai Közlemények 108, 276–277.

32 Magyar Statisztikai Közlemények XV., Magyar Statisztikai Közlemények 108, 48–51.

gyarapodása Nagytárkányban azonban szembetűnő (1895:106 – 1938:185). Bár néhányan remonda lovakat is neveltek a katonaságnak, a lóállomány növekedése mögött elsősorban a fogatolásban végbement változások tapinthatók: ennek egyik meghajtója a vasútállomásra való fuvarozás volt (Frisnyák 2002, 147–170). A vasúti forgalom a bélyi állomásról zajlott: a fuvarosok oda szállítottak, meg ők hozták el onnan a portékát. Fuvaros gazda kevés volt, inkább csak alkalmi fuvarok voltak.

A *fogatolás* változása alapvetően összefonódik az igavonó állatok fajtaváltásának időrendjével. A domináns igaerő Magyarországon a feudális korban is differenciált volt tájanként, annak ellenére, hogy a szántás nagy munkaereje éppen úgy a nagy testű ökrök alkalmazását preferálta, mint a kontinentális állatkereskedelem (Bodó 1990, 64–65). A 19. század végéig azonban nincs megbízható adatsor, lehetőség az alkalmazott igaerő területi összevetésére. A legkorábbi egységes szempontú forrás, az 1895-ös összeírás vármegyei összesítései azonban elfedik a kistájak differenciált igaerő-használatát. A nagy területű Zemplén vármegye domináns lófogataihoz képest (Bodó 1986, 12; Takács–Udvari 1992, 21), a Bodroghöz településein alapvetően kiegyenlített volt a ló- és a szarvasmarhafogatok aránya, s dominancia a települések túlnyomó többségén nem mutatható ki egyik vagy másik fogatolt ígásállat javára. Ha azonban ragaszkodunk a statisztika számaidatához, akkor a szarvasmarha ígázásának egységes tömbjei rajzolódnak ki a szlovákiai Bodroghöz területén, a Latorca és a Bodrog mentén, egy északkelet–délnyugati sávban: a szarvasmarhafogatok többsége mutatható ki a következő településeken: *Bodrogszög* (Klín nad Bodrogom), *Kisgéres* (Malý Horeš), *Kiskövesd* (Malý Kamenec), *Bodrogszerdahely* (Streda nad Bodrogom), *Bodrogvécs* (Več), *Szomotor* (Somotor), *Kisújlak* (Nová Vieska), *Pálfölde* (Pavlovo), *Rad* (Rad), *Bodrogszentmária* (Bodrog), *Szinyér* (Svinice), *Véke* (Vojka), *Boly* (Boľ) és *Zétény* (Zatín), ezekhez – szinte szigetként – a Királyhelmehez közeli *Kisdobra* (Dobrá) társul (Viga 1996, 158). Bár mindig lokális okai, kiváltói és feltételei voltak az igaerő alkalmazásának, bizonyosan ki-mutatható kapcsolat volt a szarvasmarha fajtaváltása és az igaerő változása között, még akkor is, ha a megjelenő új fajtákkal a tehének igába fogása is terjed, szemben a nagy testű szürkemarha ökrének jármolásával. Amíg a 19. század végére Zemplén vármegye településeinek jelentős részén már lezajlott a szarvasmarha fajtaváltása, a Bodroghözben még domináns volt a magyar fajta: 1895-ben 21 636 magyar és 1421 színes, 1911-ben pedig 14 262 magyar és 7281 színes jószág volt. Vagyis a 20. század első évtizedének végén még a bodroghözi szarvasmarha-állomány 79,2%-a a hagyományos szürke magyar állományhoz tartozott (Majláth é. n., 172–187). A fajtaváltás alapvetően összefüggött természetesen a Bodroghöz vízrendezésével, a tájatalakítással, a megváltozó legelők és a takarmánybázis egész kérdéskörével is. A gazdálkodás újfajta természeti feltételei azonban nem eredményeztek gyors és automatikus változást a gazdálkodás, a paraszti üzemszervezet struktúrájában (összgezően: Viga 2003, 85–91).

Nagytárkányban már 1985-ben 31 lófogatot írnak össze (abból egy darab egyes fogat), az ökörfogatok száma 20, amihez 5 tehénfogat társult. Mindez azért is tanulságos, mert a szarvasmarha-állomány fajtaösszetétele nem tükrözte ezt az átalakulást.³³ Az 1930-as évek végére már háromszor annyi ló volt, mint ökör (16. kép). Van, aki szerint a régi, jobb gazdák fogták inkább az ökröt, akiknek több földje volt. A nagy szarvú fehér ökrök a szántásban sokkal erősebbek voltak, de fuvarban lassúak. Mások szerint a csendesebb, nyugodtabb gazdák inkább ökröket tartottak, a temperamentusabbak meg lovakat. Az ökör dolgozott is, hízott is, ez volt a haszna, mégis egyre többen lóval dolgoztak. Az ökrös gazdák igyekeztek a 2-3 évig fogott jószág mellé fiatalít is venni: mikorra az megszokta a jármot, az öregebbet vitték a vágóra. A két háború közötti időszak végén – ebbe a rövid impériumváltás is belejátszhatott – egyre inkább a szép lovakat szerették hajtani. Úgy tűnik, hogy a bécsi döntés után a lóállományban is lezajlott a fajtaváltás: akkor jöttek be a *lipicai* meg az *angol telivér* lovak, a háború vége felé pedig a *nóni-uszok*. *Gidrány* csak egy-kettő volt Tárkányban. A régi kolonista csehek az 1930-as években nagy stájer lovakat is tartottak, *komet*be fogták azokat. Később a szlovák telepések közül is többen átvették ezeket, s morva vidékről rendelték meg maguknak a lószerszámot. A szlovákok másik része viszont gyors, *magas* lovakat tartott, s éppen úgy büszke volt rá, mint a magyar gazdák.

A szegényebbek, akiknek csak tehenük volt, azt fogták járomba. Előfordult egyes járom is, de ritka volt: főleg ekekapáláshoz használták (17. kép).

A kolonista szlovákok 4 méteres hosszú szekereket használtak, aratáskor pedig 5 méteres, létrákkal (drábina) felszerelt szekereken (rebrinyák) hordták be a terményt. Erre 20 mázsa is ráment, nem kellett lekötöni rajta a rakományt. A magyar gazdák hordáskor *ódalrudakat* tettek – a *bírfára* akasztott fém gúzsok meg *keresztfák* segítségével – a szekérre. A rakományt kötéllel vagy *nyomórúd* segítségével rögzítették.

Az ökörfogatban a baloldali jószágot *csálé*, a jobboldalit *prükk* szócskával fordították, ennek megfelelően *csálé* és *prükkös* volt az elnevezésük. A lófogatban *nyerges* és *rudas* a két oldalt befogott állatok elnevezése. A tárkányiak rövid *bírfás* szekereket használtak: ezeket helybeli vagy nagykaposi kerékgyártók készítették, de a helybeli kovácsok vasalták be.

Bilaj (bivaly) az emlékezet szerint csak egy pár volt a faluban: a Fuksz-birtokon a cséplőgépet vontatták.

2. A sertéstartás alapvetően a parasztcsaládok önellátását szolgálta, az állomány növekedése közvetlen következménye a népességszám gyarapodásának is. A *magyarokig* (1938) a *mangalica* volt a domináns sertésfajta, a szalonna és a zsír volt a tenyésztés fő célja. Adatközlőink legendákat mesélnek a valószínűtlen méretűre meghízott, göndör szőrű sertésekről.³⁴ A második világhá-

³³ Magyar Statisztikai Közlemények XV.

³⁴ Az bevett és elfogadható, hogy a hatalmasra hízott sertésből csak egyet lehetett egy szekérre feltenni, az azonban már nehezen hihető, hogy „abroncsot” tettek a disznóra, hogy „szét ne csattanjon”, amíg a szekéren levágni viszik.

ború időszakától jelentek meg a különféle hússertések, elterjedésükben az 1950-es évektől a közös gazdaságok is szerepet játszottak. A tárkányi portákon leginkább leppentős disznóólakban tartották a jószágot (itt *emelcsőnek* mondják a felnyitható oldalajtót). A sertéstartás jelentősége a közös gazdálkodás időszakában is megmaradt, sőt ma is sokan tartanak sertést, a szervezett húsel-látás ellenére.

3. A juhászat nem tartozott Nagytárkány gazdálkodásának jelentős ágazatai közé. A juh főleg az uradalmak haszonállata volt, az 1950-es évektől a JRD, majd az állami gazdaság is foglalkozott vele. Nagytárkányban nem volt elég juh-legelő – a *brankázás* (kosarazás) itt nem dívott –, inkább csak a tarlón, a töltés mentén a magyar országhatárig, meg a faluhatár őszi szabadulása után lehetett legeltetni. Mégis említést kell tennünk róla, mert néhány családnak – inkább rövidebb távon – hasznát jelentett, másrészt pedig több juhász, pásztorember is megtelepedett Nagytárkányban. A parasztemberek nem értettek a birkához, az itteni juhászok mind beszármazottak voltak.³⁵ Jelen tanulmány kereteit azonban meghaladná a bodrogi juhászat általánosabb problematikájának tárgyalása. Helyben nem vágták a birkát, inkább eladták azt Kassa környéki meg helmeci vágóknak. A juhhúst sem nagyon kedvelték a tárkányiak, sajtot (gömölye), túrót ritkán és keveset készítettek a helyi bacsók (10. kép).

Az emlékezet szerint a juhászat a közös gazdaság időszakában vett nagyobb lendületet, amikor a tartás fő hasznát a Csehszlovákiában nagy értékű gyapjú jelentette (12–13. kép). Az 1960-as években 120–150 korona volt egy kiló merinógyapjú ára, a hosszabb szőrű fajták gyapjáért kevesebbet adtak. (Ehhez képest az 1990-es években 30 korona körül mozgott a gyapjú ára.) Ennek megfelelően főleg *merinót* tartottak, aztán jött divatba az orosz fajta *tarnopolszki*, de volt kevés *cigája* meg *valaski* is az 1970-es években. A juhászat nyári építménye a *hodály* volt, az *akol* inkább télire szolgált. A juhászok rézkampóját leginkább egy brezinai (Kolbáska) rézöntő készítette, de felbukkantak ezen a tájon edelényi juhászcampók is (Bodgál 1959, 369–391) (11. kép).

További, inkább tematikus néprajzi szakmunkák oldalaira illő részletek helyett³⁶ egy jellegzetes tevékenységre kívánunk még itt utalni: a nagytárkányi vándor juhnyírók munkájának néprajzi vonatkozásaira. A birka gyapjának lenyírására szakosodott csoportok vándoroltak, Észak-, Északkelet-Magyarországon ezek tevékenysége a magyar–szlovák népi kapcsolatoknak is egyik sajátos fejezete (Szabadfalvi 2001, 734–735). A Bodrogköz településén is szerveződtek birka-

35 A Bodrogköz településein nem volt ritkaság a pásztordinasztiák felbukkanása. Pl. a Rimár család két-három generáció alatt az Ung-vidékről a Bodrogközi Pácinig és a Szatmár megyei Nyírmegyesig jutott. Nagytárkányba a kárpátaljai Szúrtéről (Sztrumkovka) származott be *Sima János*, ugyancsak betelepült volt a Jabrik és az Orosz bacso család, többen juhászok. Egyik adatközlőnk, Kovács János Tiszacsermelyben született, ahol édesapja és annak testvére is bacso volt. Onnan kerültek Nagykázmérba (Kazimír), majd Mészpestre (Kucany). Dolgozott az Ungvár melletti Domonyán, bányásként Iglófehérhegyen (Mlynky), később Ráskán (Malé Raškovce) volt szövetkezeti juhász, majd Kistárkányban bacso a JRD juhnyája mellett.

36 A *bárány*, *anyajuh* és a *kos* elnevezések mellett, *őrü* a herélt állat elnevezése.

nyíró csoportok: *Szinyérben* (Svinice) a 20. század elejéig visszavezethető volt tevékenységük az emlékezetben (Viga 1992, 216–219). A vándor juhnyírók tevékenysége a közös gazdálkodás időszakában többfelé újrászerveződött, de volt, ahol csak ebben az időszakban alakult ki. Ez utóbbiak közé tartoznak a nagytárkányi nyírók is. Az 1950-es években helyi társaság tevékenykedett, de aztán felnőttek a gyerekeik is, a csoport szétvált, egyik része helmeciekkel állt össze. Az 1970-es években a fiatalabbak, korábbi szinyéri, mokcsai (Križan), Nagykapos környékén dolgozó, valamint egy Nagymihály (Michalovce) környéki szlovák csoport tevékenységi körének összevonásával, a tárkányiak az 1970-es években már jószerével egész Északkelet-Szlovákiába, egészen a lengyel határig eljártak nyírni. Az Ung-vidéktől Terebesig (Trebišov), a Bódva felső völgyétől Homonnáig (Humenné) elmentek. Személygépkocsival mentek négyen-ötven Tárkányból, a többiek teherautóval csatlakoztak hozzájuk. Feljártak Felsővízköz (Svidník) környékére a ruszin falvakba, meg Pozsarovce vidékére. A *nyíró partiban* (csoport) általában 12 fő volt, de legalább 8–10 embernek mindig együtt kellett lennie. Az 1960-as évekig csak hagyományos kézi lemezollókkal dolgoztak, akkor jelentek meg – amerikai rokonok ajándékaiként – az első elektromos nyírógépek. Fokozatosan átalakult a nyírás módja is: a hagyomány szerint a szlovák nyíróktól tanulták el, hogy a birkát kb. 30 cm magas padra, ill. *lókára* ültetve szabadítták meg a gyapjától. Korábban az állat leszorítása, ezzel a módszerrel egyensúlyának megtartása igényelt nagy fizikai erőt. Az 1960-as években 5–7 koronát fizettek egy birka lenyírásáért, ez felment 15–20 koronára. Ma 35–40 koronát fizetnek, amiért egyre kevésbé érdemes vállalni ezt a munkát. Régebben többen a csernyői vasutasállásuk mellett jártak nyírni, utóbb már vegyes volt a kép: fizetett szabadság idején dolgoznak, néhányan állandó munkahely nélkül vannak.

Az első nyírás májusban volt. Az akolban nyírtak, a *brankával* elkerített részből a gazda, gyakrabban a nyírók segítője hordta az állatokat kéz alá, az akol ponyvával leterített részébe. Régebben mindenki kapott egy-egy bilétát minden lenyírt állat után, újabban már *egy kézre nyírnak*: mindenki egyformán részesedik a fizetségből. A legjobb nyírók akár 90–100 darab birka gyapját is levágták egy nap alatt. A nyíró csoportok vándorlásának felderítése, kapcsolatrendszerük feltárása, nem utolsó sorban eszközeik és technikájuk változása önálló tanulmányt érdemelne.³⁷

4. Amint a földművesek által művelt tájakon általában, a *kecske* a Bodroghöz falvaiban, Nagytárkányban is lenézett állat volt: a *szegény ember* állatának vélték. Itt azonban a szegények sem tartottak kecskét, még a kisföldűek és a cselédek is tejelő tehenet igyekeztek nevelni. A kecske csak az 1980-as évektől jött divatba. Elterjedésében meghatározó szerepet játszott az, hogy kevés takarmányt igényel, tavasztól ősziig elég neki az a *dudva*, amit a kertben kigyomláznak.

37 Mikor a nagyképes amerikai géppel először mentek nyírni az északkeleti, hegyi ruszin falvakba, az ottani asszonyok azt mondták, hogy a magyarok *sarlóval jöttek nyírni a juhok*.

A faluban sokfelé pányván legeltetik a kecskéket a ház körül, kertek és mellékutcák gyepes fasorain. Húsát most is kevesen fogyasztják: főleg a fiatal gidát vágják, húsát sűtik vagy pörköltnek készítik el. Teje sem emberi fogyasztást szolgál elsősorban: inkább a malacoknak adják, beleöntik a sertés moslékjába. Van, aki azt tartja, hogy a legjobb *szmeszka* (táp) sem olyan hasznos a malacok nevelésében, mint a kecsketej: „mintha fűjnek felfelé a malacot, úgy fejlődik tőle”.

5. Aligha rekonstruálható ma már, hogy miként alakult a *baromfitartás* gazdasági szerepe, vagy hogy a tartásmód módosult-e, s ha igen, milyen módon alakult az elmúlt századok során. A néprajzi irodalom főleg a víziszárnyasok esetében lát oksági kapcsolatot az egyes tájak vízrajzi adottságai és a paraszti gazdasági tevékenység között (összegzően: Szilágyi 2004, 400. skk.). A baromfitartás egyfajta szerepét már a feudális szolgáltatások is igazolják: a Mária Terézia-féle úrbérrendezést előkészítő paraszti bevallások (*investigatio*, 1772) szerint báró Sennyei László jobbágysai – dézsma helyett – egy *pár csirke* és 20 tojás, valamint *karácsonyi tyúk*, gróf Sennyei Imre emberei pedig 3 tyúk és 35 tojás szolgáltatásával tartoztak (Takács–Udvari 1998, 166). A recens gyűjtések alapján a baromfi elsősorban a családok önellátását szolgálta, a télidőben levágott sertés(ek) mellett ez volt a húsellátás forrása. Emellett csak másodlagos, de nem elhanyagolható az értékesítés gazdasági jelentősége (lásd alább).

A tyúk tartása Nagytárkány minden parasztgazdaságában közönséges volt, ám a vagyoni helyzet – főleg a takarmány révén – befolyásolta az állomány létszámát. (Nem kizárt, hogy ez jelentős tényező volt a baromfiállomány összetételében is.) Általában a *parasztyúkokat* szerették. Korábban a fajtákra kevésbé figyeltek –jelentőségük csak az előnevelt csirkék megjelenésével, az 1960-as évektől nőtt meg –, inkább az volt lényeges, hogy a *kotló* alá tett tojások jó egyedeiktől származzanak. Ennek érdekében néha elcserélték a tojásokat az asszonyok, ám ennek is inkább ott volt jelentősége, ahol nem volt megfelelő kakas a baromfiudvarban. A tyúkok a tollazatuk szerint leginkább *piros* vagy *sárga* színűek, a fején tollbóbitát viselő *kontyos*. A *kopasznyakú* egyedeket kevésbé kedvelték. Az 1950-es, 1960-as évektől jelentek meg az apró *japán tyúkok* és *kakások*: a baromfiudvar díszeként tartanak helyenként egy-egy párat belőle. Az emlékezet szerint a 20. század elején még elterjedt volt a *kappanozás*: az ivartalanított kakast kihizlalták, és megsütve fogyasztották (Szilágyi 2001, 85–101).

A tyúkkal és csirkével – ellentétben a bodrogi falvak többségével – nem nagyon piacoztak. Ugyanakkor a nagytárkányi adatok megerősítik azokat a néprajzi megfigyeléseket, hogy a tyúkok tartásának jövedelmével a gazdaasszony rendelkezett (összegzően: Paládi-Kovács 2001, 777). Esetünkben ez azonban inkább azt jelentette, hogy ha nem volt otthon pénz, s fűszerért, sóért, cukorért, petróleumért kellett a boltba menni, a második világháború előtti zsidó kereskedők néhány tojást is elfogadtak „cserébe”. A tehetősebb családok portáján akár 120–150 csirke is nevelődött, gyakran csak azt vették észre, hogy a kotló előhozta a valami eldugott helyen kikeltett *fészekalja* csirkét. Jellemzően azonban nagy gondot fordítottak a kotló alá tett tojások kiválogatására. Van, aki ma is *lám pázza* tojásokat az ültetés előtt: az a jó, aminek a lámpa fényénél felül

nagy *pénzi* látszik. Nem jó viszont, ha nagyon sűrű a tojáshéj *rostja* (szöveze). A kotló *fészke* a régi házakban, az 1950-es évek végéig a konyhában volt elhelyezve, utóbb már a kamrába került. Az ültetés előtt 2-3 napra a fészkekre teszik, de csak 1-2 tojást tesznek alá. Ha jól ül, akkor a kotló méretétől függően kerül alá az általában 19–25 – mindig páratlan számú – tojás. A próbaültetésnél elhelyezett, később eldobott tojást Nagytárkányban számosan *polozsna* néven említik, de többen vannak, akik a tojó tyúkok fészkebe tett tojást nevezik így, ami azt a célt szolgálja, hogy azok ne tojjanak el.

Ahogy a magyar nyelvterületen általánosan, a baromfiültetést Nagytárkányban is számos hiedelem övezi. Máig ismert, hogy a karácsony esti vacsoránál egy családtagnak mindig ülvé kellett maradni az asztalnál, s mondogatni: – *Az én tyúkom mindig tojjon, a tied csak kotkodáljon!* Megkülönböztetett jelentősége volt a kotlóültetés és a kikelés idejének: a májusi csirkét *sipogósnak*, *fososnak* tartották, a *gabonavirításkor* vagy a bodza virításakor kikelő csirkék pedig könnyen elpusztulnak. A *márciusi csirke* volt a legegészségesebb, meg az, amit a *kazal alá* ültettek (július–augusztus). Az a jó, ha a frissen kelt csirkék a *holddal együtt növekednek*. Közismert, hogy a tojásokat férfikalapban vagy sapkában vitték a fészkebe, hogy sok kakas keljen, legyen mit levágni. A csirkék és más aprójószágok védelmére szolgáló *borítókat* helybeli cigányok készítették a vízparton vágott fűzfavesszőből.

A mai tárkányiak nem ismerik annak a parányi tojáshéjnak az elnevezését, amit alkalmanként a tyúkok tojnak a tojási időszakuk befejezése előtt. Közismert viszont, hogy ezt a tojást – egyesek szerint háttal állva – át kell dobni a háztetőn keresztül a szomszédba.

A víziszárnyasok tenyésztő körzetei hagyományosan a folyóvizekhez és a holtágakhoz kapcsolódnak (Paládi-Kovács 2001, 775). A Tisza, a Bodrog és a Latorca mente vízjárásai és vízállásos területei kitűnő feltételeket biztosítottak a liba és kacsatartásra. Nagytárkányban főleg a *Hótt-Tisza* nevelt nagy számú szárnyast, de a *Cigánygödör* – a falu jelentős része az ott készített vályogból épült fel – és más névtelen *tókák*, vízállások hasznosítása is általános volt. A vízinövények, apróbb állatok mellett a környező rétek növényzete is fontos táplálékot jelentett: a tárkányiak külön hangsúlyozzák a *csorbóka* (pityang: *Taraxacum officinale*) jelentőségét. A libák és kacsák legeltetésére azonban csak a vízhez viszonylag közel lakóknak volt lehetőségük, a parasztgazdaságok egy része a baromfiudvarban nevelte a libát, kacsát is. Ezeket az állatokat a tollazat *fosztása* előtt legalább egy alkalommal lehajtották *megfürösztelni* a Holt-Tiszára. Közös libanyájakat nem szerveztek, mindenki csak a maga állatcsapatát hajtotta a vízre, s az állatcsapatok naponta hazajártak. Adatközlőink szerint inkább csak „elengedték világgá: a liba magától lement a vízre, meg hazajött”. Bár voltak, akik a kiscsirkéket is *lejegyezték* – valamelyik lábujját vagy a sarkát csonkították meg kissé –, de a kihajtott kislibák és kiskacsák *pápérját* (úszóhártya) hol egyik, hol mindkét lábán megjelölték.

Libát és *kacsát* szinte mindenki tartott még a közös gazdálkodás időszakában is. A tárkányiak a *magyar* és az újabban elterjedt *cseh* liba tartására emlé-

keznek: az utóbbi hosszabb nyakú volt – említik *néma liba* néven is –, csak nyújtogatta a nyakát, nem *bizsergett* mindig, mint a másik. A cseh liba sokat tojt, de nem ült meg, a másik viszont rendre kiköltötte azt a 10–12 tojást, amit *kitojt*. A kacsza *fehér* tollú fajtáját a tolla miatt szerették, elterjedését vélhetően a gépi keltetés segítette, a *pekingi kacsza* keltetése viszont otthon is általános volt. A kacsatojást tyúk alá is tették kiköltetni. A frissen kikelt kislibát és kiskacsát néhány hetes koráig apróra vágott *csalánnal* táplálták, amibe egyre nagyobbra darált kukoricát kevertek. Darát kapott a kiscsirke is, az 1950-es éveket is megért *kódarálók* szinte kizárólag az aprójószágoknak való aprítást szolgálták.³⁸

A liba és a kacsza elsődleges hasznát a hús jelentette, mind a fogyasztásban, mind az értékesítésben. Bár a háború előtt a zsidó *meccőtől* a parasztok is vásároltak, kevés hús volt, a télen vágott sertés húsa nem tartott ki egész évben. A libát levágták soványan, de tömték is, a kacsza hasonlóan hasznosult. A kacsát akkor vágták, mikor már meg lehetett tépni: akkor már megsült a *mag zsírjában*. A *törmést* ősszel kezdték: a kacsát általában 3, a libát 4 hétig tömték, napi 3-4 alkalommal. Az asszonyok leültek, az állat nyakát a lábuk alá vették, fejét oldalra fordították, és kézzel tömték bele a kissé beáztatott és kevés étolajjal leöntött kukoricát. A második világháború után, Magyarországon élő rokonok révén jutott el a faluba a csöves tömőalkalmazhatóság, de használata nem lett általános.

A helybeli zsidóság maga is tartott libát, de szívesen megvásárolták a parasztok *kitömmött* libáit is. A közös gazdálkodás időszakában felvásárlók is jártak a faluba, ők nem hizlalt libát kerestek. Az 1950-es évek végén 20 korona volt a liba kilójának – élősúlyú – ára. Nem volt ritka, hogy évente 25–30 libát nevelt egy-egy család, és 1000–1500 koronát kapott érte.

Nagy érték volt a *toll* is, de előbb minden gazdaasszony a *staférungot* igyekezett kiállítani, csak aztán adott el belőle. (Adataink szerint a lányoknak legalább két dunnát és négy párnát, a fiúknak pedig egy dunnát és két párnát igyekeztek adni, amihez igen sok toll kellett.) Ha a liba jó időben kelt, háromszor tépték meg, s az utolsó adta a legszebb tollat. Általában hathetente téptek, mikor az állat már kezdte hullatni a tollát. Előtte megfürösztötték valamelyik tóban. A *fosztóba* összehívták az ismerős lányokat, asszonyokat, volt, hogy húszan is összejöttek. A munkát hasonló módon segítették vissza. *Tengerit* főztek, *bélest*, *puffancsot* sütöttek a vendégek megkínálására. A fosztó hagyományosan társas munka volt, a szórakozás alkalmá is, ahol a fiúk, férfiak is megjelentek, s ahol megszokott volt a mesélés, éneklés.

A *pulyka* kényes állat, nem is mindenki szerette, de számos helyen tartották. Az emlékezet nem ad választ elterjedésére, divatjának változásaira. Ahány tojást tojt, arra ültették a megkotlott pulykát, a kikelt állatkát – amíg a *méreg* ki nem jött a fején – túróval táplálták, meg egy-egy szem borsot adtak neki naponként. Akik szerették, azok dicsérik húsa minőségét és mennyiségét is.

³⁸ Az emlékezet szerint a hordozható vályús, valamint a keretes kézi malmok egyaránt használatban voltak. Vö.: Selmeczi Kovács 1984, 217–233.

Gyöngytyúk csak néhány darab volt a faluban az elmúlt fél évszázad alatt: néhány család tartotta, inkább csak a baromfiudvar díszeként. Nem vágták le őket. Itt is ismert az a vélekedés, hogy a gyöngytyúk jellegzetes hangja távol tartja a patkányokat a háztól.

Mivel a háziszárnyasok hívogatására használt tájszavak elterjedésének rendszere további vizsgálatokat igényel (Paládi-Kovács 2001, 773), érdemes itt rögzíteni a nagytárkányi adatokat. Csirke: *cib-cib-cib* (cip-cip-cip), kiskacsa: *táj-táj-táj*, kisliba: *buzsu-buzsu*, pulyka: *pi-pi-pi*.³⁹

Az emlékezet szerint az 1940-es évektől jelentős volt a faluban a *galambászat* is. A tenyésztés alapját a *templompadon* felszaporodott állomány képezte. A szürke *postagalambokat* majd a *strasszereket* jobbra a házak padlásán tartották, de sokfelé volt *galambdúc* is. A galambfióka gyenge húsból levest főztek. Az 1960-as évektől a galambtartással felhagytak, aminek okát a helybeliek abban látják, hogy a galambok ürüléke néhány év alatt tönkretette a házak csatornáját. Bizonyára fontosabb lehetett azonban ennél, hogy a közös gazdálkodás kialakulása után megnőtt a *belhelyeken* levő kertek veteményezésének jelentősége, aminek nem kedvezett a galambtartás.

Hasonlóan a Bodroghöz többi településéhez, Nagytárkányban is koronként változó volt a *méhészet* gazdasági jelentősége. A méhtartás archaikus formáiról helybeli források nem állnak rendelkezésünkre, de szórványos adatok azt sejtetik, hogy azok elemei itt is megérték a 20. századot. A második világháborúig többen méhészkedtek, de ma is sok portán van méhes a kert végében (Balassa M. I. 1971, 83–104; Balassa M. I. 1973, 113–150).

V. Az újabb gazdasági célok és az üzemszervezet néhány jellemzője a második világháború után

Az 1938-ban kezdődött rövid impériumváltás,⁴⁰ vele a háborús évek, majd a korábbi csehszlovák hatalom visszatérése éppen úgy nem enyhítette Nagytárkány társadalmának és gazdaságának ellentmondásait, mint a háborút követő évek. A korábban is meglevő feszültségek ugyan – a korszak politikai rendjében – új formában jelentek meg, de szegénység volt, s a föld nem tudta megtartani a népesség egy részét. Nagytárkány és a környező falvak bizonyára lényegesen na-

39 Adataink – a gyűjtések helyszíne miatt – nem alkalmasak a Magyar Néprajzi Atlasz vonatkozó térképlapjaival való összevetésre (Barabás szerk. 1987. II. 145–151. térképlap)

40 További kutatást igényelne, de az eddigi adataink azt jelzik, hogy a bécsi döntés (1938) után több olyan változás – elsősorban fajtaváltás – figyelhető meg Nagytárkány mezőgazdálkodásában, amely esetleg a magyar állam tudatos gazdasági törekvéseivel, talán bizonyos mintagazdaságok, telepek hatásával magyarázható. Olyan egybeesésekről van szó, amelyek kizárják, hogy csak a parasztgazdák tájékozódása, kapcsolatai révén valósultak volna meg. A növénytermesztésben a *bánkúti búza*, a *gülbaba* és *rózsa krumpli*, a *jonatán* alma újabb fajtái, az állattenyésztésben a *mangalica* egyeduralma megszűnik, bekerül a parasztüzemekbe a *szimentáli* marha, valamint megkezdődik az *angol telivér* és a *lipicai* lovak tartása.

gyobb emberveszteséget könyveltek volna el, ha nem jön létre az ukrán–csehszlovák határ és azzal együtt a csernyői vasúti átrakóüzem, amely felszívta a munkaerő-felesleg jelentős részét. A mezőgazdaság kollektivizálása idején ugyan igyekeztek a falu népét visszatartani, de kialakult a sajátosan kettős tevékenységet végzők karakteres csoportja. Ezek a férfiak a csernyői vasúton dolgoztak, ám nem szakadtak el egészen a földtől, s mentalitásukban is sokat megőriztek korábbi paraszti vonásaikból.

Ugyanakkor az 1950-es évek a falu megkésett modernizációjában és polgárosulásában jelentős eredményeket is hoztak: az 1950-es évek elején vezették be a villanyt, 1954-ben megindult a menetrend szerinti autóbuszjárat is, azt követően hamarosan kikövezték a Csernyőbe és a Bélybe vezető országutat. Ez jelentős fejlődés volt, különösen ahhoz képest, hogy az első kerékpár az 1930-as évek derekán került a faluba, addig csak gyalog vagy szekéren lehetett kimenni Tárkányból.

Jelentősen átalakult fokozatosan a falu egész arculata. A település központi részén levő tavacskákat feltöltötték, a Fuksz-birtok majorságát, cselédlakásait⁴¹ új házsorok váltották fel, új utcák létesültek a görög katolikus templomtól Csernyő felé vezető országút mentén is.

Mind a tevékenység jellege, mind a paraszti társadalom kapcsolatrendszere miatt külön figyelmet érdemel a Nagytárkány szélén, a Bélybe vezető országút mellett létrehozott *kolónia*, illetve a *kolonisták* gazdálkodása. Az 1990-es évek elejétől jelentősen megnőtt azoknak a munkáknak a száma, amelyek Csehszlovákia népmozgalmának történetével foglalkoznak. A történeti feldolgozások mellett (a legismertebbek: Janics 1979; Vadkerty 1993; Vadkerty 1999), Liszka József összegzően foglalkozott e folyamatoknak a népi kultúrára gyakorolt hatásával is (Liszka 2002, 106–107, 397–415). Munkájában a magyarlakta falvak „tartozéktelepüléseiként” létrejött kolóniák sorában említi a nagytárkányit is (Liszka 2002, 106).

Az 1918. novemberében megalakult első csehszlovák kormány programjában jelentős szerepet kapott a földreform is. A nagybirtokok 1918. novemberében bejelentett zárolása után a földbirtokreform alaptörvényének számító, 1919. április 16-án elfogadott „lefoglalási törvény” alapján minden 150 hektár feletti szántóbirtok és minden 250 hektár fölötti vegyes jellegű (szántó, legelő, erdő) birtok lefoglalásra került. Ez nem jelentett azonnali elidegenítést, csupán annak lehetőségét (Simon 2004, 1362–1363). A kolonizáció szempontjából a 81/1920-as, ún. kiutalási törvény volt meghatározó, ami a kiutalások formáját és az igény jogosultak körét határozta meg. A földet elsősorban kisbirtokosok, zsellérek, kisiparosok, mezőgazdasági és erdőmunkások, földnélküli nincstelekek, hangsúlyosan a csehszlovák fegyveres erők tagjai és azok leszármazottai igényelhették, akik a háborúban a hazáért veszítették életüket (Simon 2004,

41 A Fuksz-udvarban cselédházak álltak, amelyek közös konyhával rendelkeztek. Vö.: Balassa M. I. 1987, 123–138.

1363). A Csehszlovák Köztársaságban lezajlott földreform nemzeti jellege elsősorban a németek és a magyarok által lakott határ menti területeken volt megfigyelhető. Bár a hivatalos indoklás szerint a kolonizáció a gyéren lakott mezőgazdasági területek benépesítését szolgálta, a telepítések elsősorban Szlovákia és Kárpátalja magyar többségű vidékeit célozták. A telepítések súlypontja Délnyugat-Szlovákia Pozsony és Párkány közé eső területén volt, de jelentős szláv telepek jöttek létre Barsban, Nógrádban, Gömörben és a Bodroghözben is. A Kassa és Beregszász közötti stratégiai jelentőségű vasútvonal mellett több legionárius telepet is létrehoztak: a Csap melletti vasúti csomópont biztosításának feladatát látta el a Tiszasalamon, Battyán és Bély melletti legionárius telepek rendszere. A kolonisták a lefoglalt nagybirtokok legjobb minőségű részeit kapták, általában 12 hektár területet (Simon 2004, 1366–1367, 1375).

A nagytárányi adatközlők szerint a kolóniát az 1920-as évek végén hozták létre: *legionáriusokat*, háborús „vitézeket” telepített le a csehszlovák állam – hasonlóan a Battyánban és Csapnál levő kolóniákhoz –, a terület korábban a bélyi gróf birtoka volt. Főleg csehek jöttek, velük négy szlovák család. Húszéves banki kölcsönnel házat építettek nekik, gazdasági épületeket, s családonként 20–22 hektárnyi területet mértek ki a gazdálkodás céljára. A letelepültek azonban zömmel nem parasztok voltak – pék, finánc –, csak itt kezdték megtanulni a gazdálkodást. Többen voltak, akik nemigen fogták meg a kasza nyelét, jobbra a tárányi magyar családok művelték meg harmadában a földjüket. Feles dohányosokat is alkalmaztak, s egészében jó parasztgazdaságokat alakítottak ki. Az általuk művelt földterület a legtehetősebb tárányi gazdákéval vetekedett. „Ide ha behúzta a cséplőgépet, három napot is csépelet egy helyen! A faluban két óra múltán már húzni kellett más portára” – mondta adatközlőnk.

1938-ban a visszatérő magyarok elől elmenekültek a kolónia lakói. A második világháború után evangélikus szlovákok jöttek, meg a Csehszlovákia és a Szovjetunió között lezajlott lakosságcsere eredményeként – szlovákiai ruszinok helyett – kerültek ide az új lakók, s foglaltak el 13 portát. (Öt család visszakerült a korábbi lakosok közül is.) Adatközlőnk *Onokovce* (Felsődomonya, Ung vm.) szlovák faluból származik, ahonnan összesen hat római katolikus család települt Csehszlovákiába 1947-ben. Először Gútára (Kolárovo) vitték őket, de ott nem voltak üres porták állatállományuk és ingóságuk elhelyezésére. Voltak, akik cseh területekre mentek tovább, de kerültek közülük Bélybe meg Zéténybe is. Adatközlőnk a tárányi kolónián kezdett gazdálkodni 20 hektár földön. Gazdálkodásuk jellege nem különbözött a tárányi gazdákétól: szántóföldjükben a tavaszi kalászosok (árpa és zab), valamint a kapások (sok dohány, burgonya) és az őszi gabonavetés területe váltakozott. Sok jószágot, a fejőstehenek mellett főleg lovakat tartottak: a tágas legelőre a lovakat nem is hajtották ki, egész évben istállózták őket. Mindehhez bőséges vetett takarmány (lóhere, lucerna) szolgált. Portáik lényegében egységes arculatot mutatnak: a telek szélén áll a lakóház, mögötte az istállóval, az udvart a széles csűr választja el a kerttől. (Távolról nézve a csűrök sora önálló kis hegyvidéki falu képét kölcsönzi a közigazgatásilag Nagytárányhoz tartozó kolóniának.) A csűrbe rakták a learatott kalá-

szosokat, cséplés után a széna került a helyére. Általában külön dohánypajtájuk volt – ezeket mára elbontották –, de voltak, akik a csűrben szárították a dohányt, amit csak a cséplés után kezdtek törni.

A kolonisták jó kapcsolatot tartottak a tárkányiakkal, az utóbbiak szívesen vállaltak munkát a kolónián. 1952-ben itt is megalakult a JRD: a kolónián önálló közös gazdaság szerveződött. 1964-ben azt is beolvasztották az állami gazdaságba.

Ahogy térségünk valamennyi *szocialista* országában, Csehszlovákiában is elmentmondásos folyamat volt a mezőgazdasági szövetkezetek (JRD) megszervezése. Az alapvetően politikai döntés tönkretette a legjobb paraszti gyakorlattal és tudással rendelkező társadalmi réteget, ugyanakkor nem tudott elég biztonságot adni a falusi szegénységnek sem. (Nem szólva arról, hogy nem enyhítette az utóbbi réteg több generációs földéhségét. A legnehezebb talán éppen azokkal a kisközségi emberekkel volt megértetni a kollektivizálást, akik a háború után kaptak 2-3 hektár földet a grófi birtokból!) A szövetkezetek első vezetői politikai alapon kaptak megbízást, s jobbára nem voltak agrárszakemberek. Nagytárkányban 1952-től 1957-ig szerveződött az első közös gazdaság, amely – több átalakulás után – állami gazdaságként fejezte be a tevékenységét 1990-ben.

Némiképp ellentmondásnak tűnik, de a nagytárkányiak mezőgazdálkodásában a piacra termelés virágkora a közös gazdálkodás időszakában, az 1960-as és az 1970-es évek fordulójától következett be. A „kiszállalkozások” részben a szerződött állatok – főleg szarvasmarhák – hízalásán, részben pedig a gyümölcsstermesztésen és a fólia alatt nevelt zöldségek értékesítésén alapultak. Mindebben szerepet játszott az is, hogy a népesség egy része a mezőgazdaságon kívül dolgozott, ugyanakkor például a vasutasok utazási kedvezménye segítette a zöldségfélék és gyümölcsök értékesítését. A szövetkezeti tagoknak 0,5 hektár háztáji földet adtak – aki *féltag* volt, az a felét kapta –, ebbe azonban jobbára kukoricát vetettek. A zöldségtermesztés kezdetben a portán levő kiskertben folyt. A *bulgárkodás* – az emlékezet szerint a Csapon élő bolgárkertészek-től került át Tárkányba az elnevezés – az 1960-es évek végén kezdődött. „Addig csak akkor ettünk paprikát, ha valahonnan szekérral árulni hozták” – mondták az adatközlőink. Leginkább a *bulgár petlérek* hozták a faluba szekéren a paprikát árulni, ők árusították a *kék tökö*t (padlizsán) is. A belhelyen levő kiskertekben kezdetben főleg uborka, karalábé és karfiol, valamint paprika, paradicsom, káposzta volt a fő termelvény. Volt olyan adatközlőnk, akinek egy évben 10 ezer karfiolt volt kiültetve. A zöldségféléket meg a gyümölcsöt helyben is felvásárolták – a csehszlovák állam iparvidékei nagy mennyiségű élelmiszert igényeltek –, többen szállították be a perbenyiki vasútállomáson működő átvőőknek is. De azok kerestek igazán jól, akik kosarakban, bőröndökben vonaton vitték a portékát a városok és a Táttra vidékére. A nagy áttörést azonban a saját gépkocsi megjelenése hozta: a személyautó csomagtartójában egyszerre elszállított néhány láda alma – már Magyarsas (Zemplínske Jastrabie), Imreg (Brehov) környé-

kén – akár ezer korona bevételt is jelenthetett. Utóbb sikeres próbálkozások történtek például a fólia alatt nevelt virágok, virágpalánták értékesítésével is.

Aligha tévedünk, ha úgy véljük, hogy ez a korai „vállalkozói” réteg az, amelyik részben a JRD előtti időszak – inkább a megelőző generáció tapasztalatán nyugvó – paraszti hagyományára, részben az 1970-es és 1980-as évek tapasztalataira építve viszonylag gördülékenyen érte meg a rendszerváltás időszakát is. A földjüket visszaigényelve közülük került ki a lehetőségekhez képest boldoguló „újparaszti” réteg.

1990 után nem mindenki igényelte vissza a földjét: különösen a gyenge adottságú parcellák és az idős tulajdonosok birtoka nem került művelésre. (Ez a terület az önkormányzati földalapban maradt.) Aki bemutatta a tulajdoni lapot, az a régi – közös gazdaság előtti – parcelláit kaphatta vissza, de mivel a paraszti birtokok több tagban voltak, általában mindenki egy darabban igyekezett földet szerezni. Mikor megjelent a szlovák földtörvény, mindenki visszaigényelte a földjét: hektáronként 27 ezer korona kárpótlást adtak készpénzben, terményben, más részesedésben. Négy-öt évig sokan gazdálkodtak, aztán kiderült, hogy nem mindenki képes megfelelni a mostani elvárásoknak. Gép nélkül nehéz volt megművelni a földet, inkább igyekeztek azt bérbe adni. Sokan egyszerűen felélték a kárpótlást, nem tudtak újra megkapaszkodni a mezőgazdálkodásban. Néhány 30-40 hektáros családi üzem jött létre, amiket jelentős állami támogatással gépesítettek. Az elkövetkező évek adnak majd választ arra a kérdésre, hogy a fentebb bemutatott előzmények után merre vezet tovább a nagytárkányi mezőgazdaság útja.

Adatközlők

Borovics József (1932), Gönci Béla (1930), Jabrik József (1937), Jabrik Józsefné (1938), Kopasz Sándor (1931), Kopasz Sándorné Kaszás Anna (1937), Mezei Júlia (1931), Nagy Árpád (1932), Nagy Árpádné Tárczi Margit (1932), Rinkács István (1928), Rinkács Istvánné Danko Mária (1934), Szabó Árpádné (1932), Tárczi Antalné (1922).

Irodalom

Andrásfalvy Bertalan

- 1963 *Duna menti gyümölcsösök kertek. Adatok a magyarországi déli Duna-szakasz népi gyümölcskultúrájának ismeretéhez. Értekezések. Pécs 271–305. p.*
2001 *Gyümölcskultúra. In Szilágyi Miklós (szerk.): Magyar Néprajz II. Gazdálkodás. Budapest, 493–527. p.*

Balassa Iván

- 1999 *A gabona kézi vetése Magyarországon. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVIII, 1011–1063. p.*
2000 *A gabona vetőmag kiválasztása és előkészítése. Agrártörténeti Szemle 1–2. szám, 11–62. p.*

Balassa M. Iván

- 1971 Méhesek a Hegyközben és a Bodroghözben. *Néprajzi Értesítő* 53, 83–104. p.
1973 A hegyközi és bodroghközi méhészet. A méhtartás egész évi menete. *Ethnographia* 84, 113–150. p.
1987 Cselédházak a magyarországi nagybirtokokon. *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve* XXIII. Eger, 123–138. p.

Barabás Jenő (szerk.)

- 1987 *Magyar Néprajzi Atlasz* I. (21–76. térkép) – II. (77–153. térkép). Budapest

Bellon Tibor

- 2003 *A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön*. Budapest

Bodgál Ferenc

- 1959 A rézőntés technikájához. Az edelényi juhászkampó. *Ethnographia* 70, 369–391. p.

Bodó Sándor

- 1982 Egy pásztorkunyhó típus a Bodroghözéből. In Balassa Iván – Ujváry Zoltán (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. Debrecen, 199–201. p.
1986 A mezőgazdasági termelés igaereje Magyarországon 1895-ben. *Agria. A Dobó István Múzeum Évkönyve* XXII. 187–201. p.
1990 *A magyar paraszti termelés igaerejének története*. Debrecen /*Studia Folkloristica et Ethnographica* 26./

Bogoly János

- 1992 *Királyhelmece. Királyhelmece és a Felső-Bodroghköz természetrajza és története*. Bratislava

Boros László

- 1996 A folyószabályozások hatása a Bodroghközben a társadalmi és gazdasági folyamatokra. In *Seminar k 150. výročiu založenia Združenia pre reguláciu Tisy v Medzibodroží. Kráľovský Chlmec* 56–72. p.
1997 A folyószabályozások hatása a Bodroghközben a társadalmi és gazdasági folyamatokra. In Dobány Zoltán (szerk.): *Tokaj és környéke. Földrajzi tanulmányok*. Tokaj–Nyíregyháza, 223–233. p. /Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 4./

Borovszky Samu (szerk.)

- é. n. [1900] *Zemplén vármegye*. Budapest

Borsos Balázs

- 1994 A bodroghközi települések földrajzi és területhasznosítási típusai a XIX. század közepén. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXII. Miskolc, 307–344. p.
2000 *Három folyó között. A bodroghközi gazdálkodás alkalmazkodása a természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák előtt és után (1840–1910)*. Budapest

- Csikvári Antal (szerk.)
1940 *Zemplén vármegye*. Budapest
- Csorba Csaba (közreadja)
1990 *Zemplén vármegye katonai leírása (1780-as évek)*. Miskolc
- Dobrossy István
1969 *Az aszalás mint konzerválási mód a Zempléni-hegység falvaiban. Ethnographia 80, 514–536. p.*
- Fehér György
2003 *A termelés változó feltételei. In Estók János – Fehér György – Gunst Péter – Varga Zsuzsanna: Agrárvilág Magyarországon (1848–2002). Budapest, 91–122. p.*
- Fényes Elek
1851 *Magyarország geographiai szótára I–IV*. Pest
- Frisnyák Sándor
1990 *Adalékok a Bodrogtörz történeti földrajzához (18–19. század). Acta Academiae Pedagogicae Nyíregyháziensis 12/F, 227–245. p.*
1995 *Adalékok a Bodrogtörz történeti földrajzához (18–19. század). Tájak és tevékenységi formák. Földrajzi tanulmányok. Miskolc–Nyíregyháza, 161–181. p.*
- Frisnyák Zsuzsanna
2002 *Szekerezés a vasutakhoz. A magyarországi vasútállomások vonzáskörzetei, 1895. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLI. 147–170. p.*
- Geöcze Sarolta
1896 *A Bodrogtörz a szabályozás előtt és után. A Bodrogtörzi Tiszaszabályozó Társulat Monográfiája (1846–1896). Budapest, 113–147. p.*
- Gönyey (Ébner) Sándor
1925 *A Bodrogtörz lápi községeinek településföldrajzi vázlata. Föld és Ember 5, 65–102. p.*
- Gunda Béla
1984 *A szatmári hagyományos népi műveltség etnogeográfiai helyzete. In Farkas József közreműködésével Ujváry Zoltán (szerk.): Tanulmányok Szatmár néprajzához. Debrecen, 35–137. p. /Folklór és Etnográfia 16./*
- Gunst Péter
1976 *A mezőgazdaság fejlődésének megkezdése a két világháború között (1920-as 30-as évek). Gunst Péter – Hoffmann Tamás (szerk.): A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században. Budapest, 275–400. p.*
- Janics Kálmán
1979 *A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után (1945–1948). Bratislava*

Kántor Mihály

1926 *Bodrogközi adatok a sarlós aratáshoz. Néprajzi Értesítő* 18, 83–86. p.

1960 A cigándi „körömpe”. *Borsodi Szemle* 453–458. p.

Károlyi Zsigmond – Nemes Gerzson

1975 *A Közép-Tisza vidék vízügyi múltja I–II.* Budapest /Vízügyi Történeti Füzetek 8–9./

Kósa László

1979 *Görögdinnye. In Magyar Néprajzi Lexikon* 2. Budapest, 314–315. p.

1981 *Sárgadinnye. In Magyar Néprajzi Lexikon* 4. Budapest, 398. p.

Liszka József

2002 *A szlovákiai magyarok néprajza.* Budapest–Dunaszerdahely

Mailáth József

é. n. [1900] *Mezőgazdaság és állattenyésztés. In Borovszky Samu (szerk.): Zemplén vármegye. Budapest, 172–187. p.*

Molnár András

1799 *Tekintetes, nemes, nemzetes Zemplén vármegye leírása. OSZK. Kézirattára, Quart Hung. 61.*

Orosz István

1979 *Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. Kovács Endre (főszerk.): Magyarország története 1848–1890. Budapest, 1039–1117. p.*

1994 A tartásmód átalakulásának kérdései a magyarországi állattenyésztésben a XIX. század első felében. Kulcsár Árpád – Szulovszky János (szerk.): *Korok, régiók, társadalmak. Tanulmányok Gyimesi Sándor 60. születésnapjára.* Budapest, 167–177. p.

Paládi-Kovács Attila

2001 *Baromfitartás. In Szilágyi Miklós (szerk.): Magyar Néprajz II. Gazdálkodás. Budapest, 771–799. p.*

Penzák János

2002 *Nosztalgikus gondolatok a dohánybevéltőről. Visszhang. Nagytárkány község lapja* 1. szám, 10–11. p.

Püspöki Nagy Péter

1977 *(Fordította, bevezette, jegyzetekkel ellátta) Bél Mátyás a Bodrogközről. Irodalmi Szemle* 20, 904–920. p.

Rapaics Raymund

1940 *A magyar gyümölcs.* Budapest

Sándor István

1977 *A magyar néprajztudomány bibliográfiája (1850–1870).* Budapest

Sebők László

1990 *Magyar neve? Határokon túli helységnév-szótár.* H. n.

Selmeczi-Kovács Attila

1979 *Der Garbenbindestock im Karpatenbecken. Ethnographica et Folkloristica Carpathica 1. Debrecen, 75–84. p.*

1984 Kézimalmok Kelet-Magyarországon. In Farkas József közreműködésével Ujváry Zoltán (szerk.): *Tanulmányok Szatmár néprajzához.* Debrecen, 217–233. p. /Folklór és Etnográfia 16./

Simon Attila

2004 Legionárius telepítések Dél-Szlovákiában a két háború közötti időszakban. *Századok* 138, 1361–1380. p.

Szabadfalvi József

2001 Juhtartás. In Sziklági Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás.* Budapest, 705–748. p.

Szabó István

1969 *A középkori magyar falu.* Budapest

Szilágyi Miklós

2001 A kappan. HÁLA József – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós (szerk.): Számadó. *Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére,* 85-101. Budapest

2004 Libatenyésztés az Alföldön. In Novák László Ferenc (szerk.): *Az Alföld gazdálkodása. Állattenyésztés.* Nagykovács, 399–414. p.

Takács Lajos

1964 *Dohánytermesztés Magyarországon.* Budapest

Takács Péter – Udvari István

1992 *Szlovák nyelvű paraszti vallomások Mária Terézia korából. Adalékok zempléni ruszin és szlovák községek történetéhez.* Nyíregyháza /Vasvári Pál Társaság Füzetek 7./

1998 *Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából III.* Nyíregyháza /Periférián Könyvek 3./

Trejbal, Jiří

1973 *Sušárny ovoce na Slovensku I. část. Zborník Slovenského národného múzea. Etnografia 14. Martin, 107–178. p.*

Udvari István

1992 Molnár András: *Tekintetes, Nemes, Nemzetes Zemplén vármegye leírása (1799).* Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén 18. 80–84. Miskolc

Vadkertý Katalin

1993 *A reszlovakizáció.* Pozsony

1999 *A belső telepítések és a lakosságcsere.* Pozsony

Viga Gyula

- 1986 A gyümölcs a népi árucserében. In Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): *Árucseré és migráció*. Miskolc, 175–195. p.
- 1990 *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon*. Debrecen–Miskolc
- 1991 A jármű dinnye. In Ujváry Zoltán (szerk.): *Régió és Kultúra. Tanulmányok Szatmár néprajzából Gunda Béla tiszteletére*. Debrecen, 91–124. p.
- 1992 A szinyéri “nyírók”. *Néprajzi Látóhatár* 1, 3–4. szám, 216–219. p.
- 1993 A Tárkányi Tisza-kertek. Az ártéri gyümölcsösök hasznosításának formáihoz. *Ethnographia* 104, 423–434. p.
- 1994 A csempészet emlékei a Bodrogközben. In Ujváry Zoltán (szerk.): *Történeti és néprajzi tanulmányok*. Debrecen, 243–247. p.
- 1996 *Hármas határon. Tanulmányok a Bodrogköz változó népi kultúrájáról*. Miskolc /Officina Musei 4./
- 2001 A Latorca néprajzához. In Barna Gábor (szerk.): *Társadalom, kultúra, természet. Tanulmányok a 60 éves Bellon Tibor tiszteletére*. Karcag–Szeged–Szolnok, 207–216. p.
- 2003 A paraszti igaező és a munkakultúra néhány összefüggése a Bodrogközben. In Viga Gyula – Holló Szilvia Andrea – Cs. Schwalm Edit (szerk.): *Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából*. Budapest, 85–91. p.

1. kép. Vizenyős részekkel tagolt gabonavetés (A külön nem jelölt fotók Viga Gyula felvételei)

2. kép. Dohány beváltása, 1930-as évek (Ismeretlen fényképész felvétele, Fuksz Sándor gyűjteményében)

3. kép. Főzőtök szállítása

4. kép. Méhköpű

5. kép. Méhes a kertben

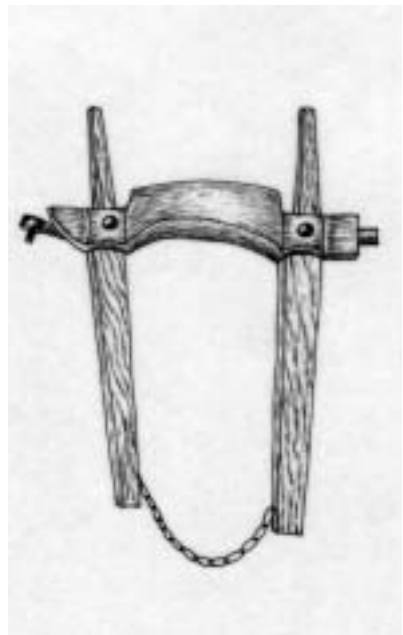
6. kép. A Tisza-kert áradáskor (Ismeretlen fényképész felvétele)

7. kép. Delelő csorda a Holt-Tisza mellett

8. kép. Szénagyűjtő gereblye

9. kép. Egyes járom

10. kép. Juhfejes (Ismeretlen fényképész felvétele)

11. kép. Juhász kampók

12-13. kép. Juhnyírás (Ismeretlen fényképész felvétele)

14. kúp. Juhkolompok

Charakteristika tradičného hospodárenia a jeho premeny (Zhrnutie)

Štúdia sa podrobne zaoberá premenami roľníckeho hospodárenia v usadlosti, kladúc dôraz predovšetkým na charakteristiky roľníckeho hospodárenia v 19.–20. storočí. Autori však venujú pozornosť aj obdobiu kolektívneho hospodárenia, dokonca prihliadajú vo svojej štúdii aj na stav po roku 1990.

Jadro celej práce tvorí problematika, ako využívali chotár obce navzájom sa striedajúce generácie obyvateľstva tejto usadlosti, majúcej svojrázne danosti krajiny v Potisí. Kľúčovou hranicou tohto obdobia je úprava vodných tokov, prebiehajúca od polovice 19. storočia: autori poukazujú na procesy, ktoré prebehli v zmenených krajinných podmienkach. Všímajú si aj spoločenské a kultúrne zmeny, ktoré sprevádzajú formovanie krajiny. Poukazujú na to, akú odpoveď dáva populácia na problémy nezdravej majetkovej štruktúry, ako to všetko súvisí s vývojom zamestnanosti. Predstavujú, akým spôsobom sa mení poľnohospodárska činnosť, pracovné procesy v zmenenom využívaní chotára obce, uvádzajú charakteristické znaky pestovania dominantných plodín. Oboznamujú so vzťahom toho všetkého k premene techniky chovu hospodárskych zvierat. Predstavujú poľné hospodárenie *kolonistov*, usídlených na kraji dediny, a vzájomné súvislosti s činnosťou roľníkov tejto obce. Detailne, bohato používajúc aj nárečovú terminológiu, predstavujú autori jednotlivé odvetvia roľníckeho hospodárenia, zároveň však sledujú aj okruh otázok,

spojených so zmenou organizácie výroby. Samostatná kapitola sa zaoberá využívaním tzv. Tisza-kertek (záhrad pri Tise), zmenami využívania niekdajších záplavových ovocných sádov v 20. storočí. Snaha autorov smeruje predovšetkým k vytvoreniu takých „dlhých“ historických prierezov, ktoré aj v meniacich sa podmienkach umožnia zachytiť rozoznanie dlhodobu podobných rysov poľného hospodárenia.

Charakteristische Züge der traditionellen Wirtschaftsführung und ihre Umwandlung (Zusammenfassung)

Die Abhandlung befasst sich ausführlich mit Veränderungen in der Wirtschaftsführung des Dorfes, besonders im 19.–20. Jh. Die Autoren orientieren sich dabei auf die gemeinsame Bewirtschaftung, sie widmen sich auch den Verhältnissen nach 1990.

Die zentrale Problematik der Untersuchung ist, wie der Ackerboden in der Siedlung von mehreren Generationen genutzt wurde. Eine der wichtigsten Fragen in diesem Zusammenhang ist die Flussregelung bzw. Gewässerregelung seit Mitte des 19. Jhs.: die Autoren stellen Prozesse vor, die sich unter den veränderten Veränderungen in der Landwirtschaft vollzogen. Erwähnt werden auch gesellschaftliche und kulturelle Veränderungen, von denen die Umgestaltung der Landschaft begleitet wurde. Es wird darauf hingewiesen, welche gesellschaftlichen Antworten die Bevölkerung auf die Probleme der ungesunden Biostruktur gibt und wie das alles mit der Beschäftigungsrate der Bevölkerung zusammenhängt. Die Verfasser stellen, auf welche Art und Weise sich Ackerbautreiben bei Veränderung von Ackerbaunutzung entfaltet, sie geben die Kennwerte für bestimmende Pflanzenkulturen an, die Veränderungen in den Techniken für Viehzucht miteinbezogen.

Die landwirtschaftliche Tätigkeit der Kolonisten, die am Rande des Dorfes angesiedelt wurden, bzw. deren Zusammenhänge mit der Arbeit der Dorfbauernschaft werden auch vorgestellt. Die Autoren stellen die einzelnen Zweige der bäuerlichen Wirtschaftsführung in einer reichen Volkssprache ausführlich auf, wobei sie auch Organisationsfragen des Prozesses erschließen. In einem selbständigen Kapitel wird die Ausnutzung der so genannten „Theiß-Gärten“, bzw. von Obstgärten im ehemaligen Flutgebiet im 20. Jh. behandelt. Die Verfasser führen in erster Linie „lange“ Geschichtsschnitte auf, in denen die ähnlichen Züge in der Wirtschaftsführung auch langfristig wiederzuerkennen sind.

8. kép. Kertész Sándor és családja (montázs az Amerikában lévő apa képével)

9. kép. Amerikások által az 1930-as évek elején épített lakóház
(Fogas Tóth Balázs tanulmányához)

Összefüggések és kölcsönhatások: halászat – sporthorgászat – orvhalászat

Ha valaki a létfenntartás szempontjából fontos népi foglalkozások néprajzi bemutatását várja el a falumonográfia egyik fejezetétől, nyilván csodálkozni fog, ha a nagytárkányi halászatról szóló dolgozatommal találkozok ebben a kötetben. Joggal kérdezi: vajon mi indokolta a terjedelmes ismertetést, amikor – hiába gyanítunk a térképre rátekintve a faluhoz tartozó halászóvizet – a statisztikák egyetlen „halász” foglalkozású személyt sem tartanak számon.

Van igazság ebben a kérdésben, ám aki így kérdez, figyelmen kívül hagyja a halászat magyarországi kutatástörténeti hagyományait. Nemcsak azt, hogy a magyar etnográfia 19. századi kezdetei óta – a klasszikusként tisztelt kezdeményező, Herman Ottó iránymutatása nyomán (Vö. Herman 1887) – a népies halászatot folyamatosan megkülönböztetett érdeklődés övezte,¹ s ennek köszönhetően olyan faluközösségek halászatáról is születtek feldolgozások, melyekben a kutatás idején talán ha egy-két személy képviselte a halászfoglalkozást. Miért ne készülhetne tehát egy olyan faluról is, ahol minden tényező – különböző minőségű vizek, bennük változatos halfauna és a halak zsákmányul ejtését „nemes szenvedélyként” megjelölő emberi szándék – együttesen jelen van, igaz, hogy a hal fogása csak afféle „szabadidős tevékenység” vagy a hatóság által elítélt, illegális kényszerített élelemtermelés lehet? És persze az sem hagyható figyelmen kívül, hogy azért készült minden eddigi néprajzi feldolgozás, azért készül ez a mostani is, mert a magyar etnográfia kutatási hagyományainak mindmáig része egy elméleti és módszertani előfeltevés. Ennek lényege így összegezhető: a ma megfigyelhető és a múlt élő tanúinak kimeríthetetlenül gazdag emlékezete megőrizte töredékes, idő telvén mind töredékesebb adalékokból olyan korok, korszakok eszközkészletére, munkakultúrájára, tudásbázisára lehet következtetni, amikor még a létfenntartáshoz tetemesen hozzájárult a halászkodás – nem csupán kisebb-nagyobb embercsoport élelemtermelő foglalkozásaként, hanem az árvíz járta területeken egyedül lehetséges, részben termelő, részben zsákmányoló jellegű, természetközeli paraszti létforma egyik meghatározóan fontos elemeként.

1 A kutatástörténeti összefüggések további részletezése helyett hadd utaljak korábbi összefoglaló dolgozatomra: Szilágyi 1978

A halászat néprajzi kutatásáról vallott ilyen felfogás persze több mint egy évszázada formálódott ki, és arra az *akkor még* reálisan számba vehető adottságra alapozódott, hogy az élő emlékezet őriz valami fontosat a földművelés kiterjesztése érdekében elvégzett gigantikus tájtalakítást, az ármentesítést megelőző állapotokról. Valóban sokat megőrzött: a folklórelbeszélések mesésen gazdaggá, változatossá, idillien széppé stilizálták a valaha volt halászati lehetőségeket, mert így még hatásosabbak lehetettek a halállomány katasztrofális csökkenésén, a lehetőségeknek a napi megélhetést veszélyeztető beszűkülésén kesergő halászipanaszok. A változásokat átélő-megszenvető halászok nosztalgikus múltszemlélete is szervesen beleépült tehát abba a képbe, melyet az etnográfia alakított ki a halászatról, s mely – a kutatásnak köszönhetően – sokkal inkább a visszavonhatatlanul a múltba tűnt „mesés vízi világ”, mint a jelen egyik népi foglalkozásának tükrözője lett.

Idő telvén persze tovább romlottak a halászati lehetőségek, így a mind keserűbb panaszok is folytatódtak. Ám a folklóremlékezet lassan-lassan nem az ármentesítés *előtti* állapotokban, hanem az emlékezni kész legidősebb generáció ifjúkorában talált rá a – sanyarú jelennel a „minden megváltozott” nagyobb nyomatéka kedvéért bízást szembeállítható – „mesés időkre”. Így a halásznosztalgikiakat közvetítő néprajzi halászatkutatás 20. századi eredményeiből az is pontosan kiviláglik, hogy alaposan megváltozott a „sanyarú jelent” ellenpontozni hivatott „múlt” – folyamatosan változott aszerint, hogy éppen melyik konkrét történelmi korszakot jelölte meg a folklór-emlékezet az eszményi szépség, a rend, a korlátlan lehetőség időszakaként.

Mindenképpen fontos tisztáznom a bevezetőben a csak a halászatra, egyéb népi foglalkozásokra nem érvényes múlt–jelen összehasonlításnak (az „egykori” gazdagsághoz viszonyított szegényes jelennek) az egy–másfél évszázada folyamatosan *változó* tartalmát, mert – első hallásra bármennyire hihetetlen – a nagytárcányiak szerint a nosztalgikusan idézgetett „rég” időkhöz, a messze tűnt mesés múlthoz az 1960–1970-es évek is hozzátartoznak.² Íme, egy, a közeli múltat eszményien gazdagnak láttató vélekedés: *„Akkor nem telepítettek halat soha, mint máma. Akkor a természet adta a halat! Körül a falun ha vót egy kis hajlat, magyarul pocsolya, ahol víz vót, ott vót hal. Ugya, a madarak a kishalakat összeszedték, ahogy vitték, elejtették. Körül a falun mindenütt lehetett... a határba sások vótak, mindenütt hal vót.”*

Legidősebb – 70 év fölötti – informátoraim java korabeli férfiként, a *halásztársaság* teljes jogú tagjaként, a fiatalabbak – az 50 körüliek – serdülőként, suttyó legényként vagy maguk is haszonélvezői voltak, vagy apjuk-nagyapjuk iránymutatása szerint halásszá nevelődve arra készültek, hogy azzá lesznek az *ak-*

2 Annak érdekében, hogy a nagytárcányi halászat múltjának/régmúltjának kronológiája, ennek részeként a Tisza ármentesítésének – a meder-rövidítésnek: a Holt-Tisza kialakulásának – a halászat szervezetére és technikájára gyakorolt 19. és 20. századi hatása tisztázható legyen, levéltári kutatást is végezni kellett volna. Ez alkalommal azonban csupán azt tekintem feladatnak, hogy az interjúzó módszerrel egybegyűjtött adatok történeti forrásértékét értelmezsem.

kor még kiváló halas víznek számító, közvetlenül a falu mellett húzódó Holt-Tiszának.³ Azóta azonban minden megváltozott. *Halászhorgászok* akkor sem lehetnének, mert ma már csak a sporthorgászat engedélyezett („két pálcával”), ha ugyanolyan lenne a halászóvíz, mint volt egykoron. Két lehetősége van tehát annak, aki megörökölte apjától-nagyapjától a halászszenvedélyt, s akit a vízben sejtett „uratlan jószág” – az amúgy szűkölködő ember számára a legkiválóbb, s olcsó (hisz egy kis munkával, de amúgy ingyen megszerezhető) élelem-alapanyag biztosításának vágya hajt –: a sporthorgászat és az orvhalászat (helyi szóhasználat szerint a *feketehalászat*). Íme, egy középkorú sporthorgász vélekedése a horgászat/halászat jelenlegi jogi korlátairól, s a szigor csekély hatásától: *„Máma olyan szigorúan veszik a halászatot, hogy: bíróság... és még le is ültetik, hat hónapot kap nyugodtan. De vannak olyanok, akik csinálják, elég sokan, sajnos. Mink nem szólunk nekik... Hát nem lehet szólni! Mert ha én kimegyek Tárkányba, a fele Tárkány rokonunk, oszt' ű is benne van... Nem szólhatnak semmit. Hát a rendőrök jönnek, járnak kontrolálni, de a rendőröket is ki lehet cselezni. Most is vót itt: kontrolra lejöttek, csináltak egy nagy kontrolát: egy pártól elvették a felszerelést, bíróságra is mentek egy páran, de hát ez semmi.”*

A legelkeserítőbb azonban számukra a halászóvíz állapota. Látványnak is igen lehangoló a falu alatti Holt-Tisza: elhanyagoltságról, gondozatlanságról árulkodik, természetes tehát, hogy az „egykorú”–„mai” összehasonlításoknak ez a legfőbb tárgya: *„A víznek az alja kemény vót, iszap nem vót benne, sulyom⁴ nem vót benne, tiszta vót az egész víz. Most ha belemegyem az ember a vízbe, rögtön viszketeget kap attúl a dudvaportúl, attúl a méregtül. Akkor meg tiszta vót, mert ki vót pucolva: a nagyhaló kiszedte, a kishaló kiszedte belőle. [...] Nem úgy, mint máma! Hát itt ahogy vagyunk, a két gát közt, mán a pecát nem lehet bedobni! Ha fenekest dob be, húzza ki a ző'dnyálkát, pokrócot húz ki. A*

3 Összesen 720 percnyi interjút készítettem olyan férfiakkal, akik a helyi közvélemény szerint és a saját véleményük szerint is, „szenvédélyes”, a vizek, a halak titkait kiválóan ismerő halászhorgászok. A magnetofonnal rögzített beszélgetések szó szerinti lejegyzéséért feleségemnek, Sz. Bányaí Irén ny. történész muzeológusnak tartozom hálás köszönettel. – A továbbiakban részletesen idézni fogok a lejegyzett interjúkból minden olyan esetben, amikor a megfogalmazás élményszerű volta, egyedisége indokoltá teszi, hogy adatközlőimnek adjam át a szót, viszont nem nevezem meg név szerint, hogy kitől való az idézet – tekintettel arra, hogy az információk olykor féllegális, illegális tevékenység élményét idézik meg, s jobb megóvni rendkívül kényes informátoraimat az esetleges kellemetlenségektől. De mert ők maguk úgyszólván tudják, hogy kiktől származnak ezek a „bizalmas” információk, fogadják így névtelenül hálás köszönetemet, amiért megosztották velem gazdag tapasztalataikat, s hozzájárultak e dolgozat megszületéséhez.

4 Bár a holtág leggyakrabban emlegetett vízinövénye a sulyom (*Trapa natans*), arról nem tudtak adatközlőim, hogy azt emberi fogyasztás céljára gyűjtötték volna, csak azt emlegették, hogy a tehenek nagyon szeretik. Pedig a sulyom rendszeres gyűjtéséről és kenyérpótlóként vagy csemegeként való fogyasztásáról az egész magyar nyelvterületről s Bodrogházi közéből is vannak archivális és recens adatok (Balassa 1975, 31–32. – összefoglalóan: Szilágyi 1997, 86–92.). Egy adatközlői megjegyzés aligha elegendő az egykori fogyasztás valószínűsítéséhez: *„ha zöldön szépen kibontja, megeszti, olyan, mint a dió zölden, még attúl jobb, a diónál. Vót egy öreg bácsi, tavaly halt meg, az állandóan gyűjtötte és ette.”*

magyar határnál jóval ide be van sűrűsödve, be van sulymosodva, kalakánnal tele.”⁵ Az érintettek persze pontosan tudják az elizapadosás, elgazosodás okát: az emberi felelőtlenséget, az egykori kapkodó munkavégzést, a jelenlegi pénztelenséget, no meg a nemtörődömséget jelölik meg okként. Következésképpen az állapotok megváltoztatására javasolható módszerről is van elképzelésük: „Abszolút nincs húzása a víznek! [Áradáskor] mindent behoz a két gát közé, és amott már nem tud kicsúszni, nem tud amarra kifolyni a víz, kimenni a szenny, a piszok. Itten csak egy egyszerű zsilipet kell csinálni, és ottan kéne azt az új gátat, amit csináltak, aztat likvidálni. Azt úgy kellett vóna megcsinálni, meg is van a karika [betongyűrű az átereszhez], ott van fenn a kistőtésen, azokat kellett vóna nekik belerakni, de gyorsan kellett, aszonták, hogy a falun nem járhat keresztül a tehen... Dűtögették a nagy fákat, rá a fődét, és így lett: a csöveket kihagyták, a jószág tudjon keresztül menni. És így nincs húzása, az iszap csak rakódik, rakódik a két gát közt.”

A természeti környezet megváltozásával a mai embernek – helybelieknek és idegenből érkezetteknek – a vízzel kapcsolatos viselkedése is felelőtlenségbe, nemtörődöm kártételbe, természetkárosításba csapott át: „rengeteg olyan emberek vannak, hogy nem nézik, hogy ez Tisza, hogy járnak ide fürödni, minden. Kijönnek autóval, kihozzák a szemetet az autónak a hátuljába, és belelökik a Tiszába! [...] Kutyákat beledobálnak, malacot beledobálnak – dögöt. Én lecsuknám, vagy úgy megbüntetném, hogy elmenne a kedve!” És beszélgetés közben következik egy példatörténet arról, hogy egyszer horgászás közben egy hatalmas nejlontáska ócska ruhát húzott partra, mert a horogra akadt hal abba húzódott bele: „15 kila biztos vót abba, de a halacska nem vót még húsz deka se.”

A halászsok számára felettébb kedvezőtlen változások értetlenséget, elkeseredettséget kiváltó hangulata persze az emberek közötti megváltozott viszonyok értelmezésére is rávetül, s az egykori apró emberi gesztusok meg a mai emberi ridegség szembeállítás is besorolódik a múltat – ez esetben az emlékező ifjúkorát, a halászat szempontjából idilli állapotot – megszépítő emlékezések vég nélkül sorolt érvei közé: „Jöttem a gáton keresztül az Új-Tiszáruí, ott vótak a gyerekek: horgásztak. Megfogtak egy ilyen kis halat, hogy örültek neki! Ott állt egy, mondom neki: te mér’ nem horgászol? Azt mondja, hogy nincs mivel. Itt akkor megvót a két sor akácfa, a másik ó’dalra elmentem, vágтам neki akácfabotot, kivettem a szaturt, kötöttem rá horgot: horgássz te is! Mára meg nem az van, hogy segítse azt a gyereket, hogy tanítsa azt a gyereket, elszedi a pácát tüle, összetördeli.”

Ha ennyire hangsúlyos volt, ha ennyire egybekapcsolódott a „jó”–„rossz”, a „szép”–„rút”, a „rendes”–„rendetlen” értékminősítéssel az adatgyűjtői beszélgetéseimben a múlt–jelen szembeállítás, mint ezek az apró részletek sejtetik, a Nagytárkányban szokásos halászati technikáról elmondottak sem voltak a gyűjtés során, s nem lehetnek ebben a feldolgozásban sem teljességgel függetle-

⁵ A kolokány: fehér virágú mocsári növény (Stratones aloides). Nagy 1992, 176. Az ÚMTSz 3: 441. szerint – aligha helyesen – a sulyom 'Trapa natans' szára.

nek attól a pszichikai kényszersztól, hogy a „mába” – a 2004. nyarán végzett gyűjtéseim jelen idejébe – akarva-akaratlan belejártsszék a néhány évtized előtti közelmúlt eszményítése: bár sorra-rendre a *jelenre* hivatkoztak informátoraim élménybeszélései, nekem, a hallgatónak, tudnom kellett – beszélgetőtársaim feltételezték rólam ennek folyamatos figyelembe vételét –, hogy az elmondottaknak csak a „múltban” lehet érvényessége, hisz ma már „minden” más. Másik oldalról pedig a Holt-Tiszára vonatkoztatott múlt-jelen szembeállítás segített abban, hogy minden részletkérdésben meglegyen – a néprajzi hitelességgel kapcsolatos szakmai elvárás értelmében – a határozott különbségtétel az „itthoni” és a más halászóvizeken szerzett, a tudás-egészbe beépült személyes tapasztalatok között. Számon kell tartania ugyanis az olvasónak, hogy informátoraim korántsem csak a Holt-Tiszában halásztak! Mivel „régén”, amikor még nem volt „kötelező” a sporthorgászat, a halászati eszközöket is szabadon használhattak, előbb a királyhalmeci, majd onnan elszakadva az ágcsernyői *halásztársasághoz* tartoztak a tárkányiak, joguk (s a baráti kapcsolatok miatt gyakorlati lehetőségük is) volt rá, hogy a Latorcán halásszanak. És folyamatosan lehetőségük volt, ha elkerülték a konfliktust a határőrizeti szervekkel – mert az is határvíz, csak úgy, mint a Holt-Tisza egy része – az Élő-Tiszán való halászatra is.

És azt is feltételezték rólam beszélgetőtársaim, hogy ugyanúgy értelmezem az orvhalászat fogalmát, mint ők. Azaz: ha észreveszem is (mellesleg: nehéz lett volt nem észrevennem, hisz tüzetesen tanulmányoztam az orvhalász-mentálitást. Vö.: Szilágyi 1989), hogy az általuk részletesen ismertetett orvhalász-praktikákat nem – nem csak – az éppen nyilatkozó által szavakban elítélt „ismeretlen személyek” alkalmazzák, hanem olykor ők maguk is éltek velük, noha egyébként (mi más lehetne?) becsületes sporthorgászok, nem kiáltak azonnal halellenőr után. Elfogadom megmásíthatatlan realitásnak, hogy vannak horgászok, akik így fogalmazzák meg nemes szenvedélyük indítékát: *„A halásszszenvedély az, amikor maga megfogja. Letette a varsát, s mikor kedve tartotta vagy ideje tartotta, akkor megnézte, és ezzel le vót tudva? Az nem halászat. A halászat az, amikor leülők, ha van jó barát, akkor egymás mellett, elbeszélgetünk, egy kis szalonnát megsütünk, egy csepp bort megiszunk, és akkor: lássuk hogy viszi a dugót! Ez a halászat!”* És vannak olyanok is, akik nem tudnak, nem akarnak lemondani, hiába a szigorodó tiltás, azokról a halászmódszerekről, melyekbe annak idején belenevelődtek. S akik a zsákmány mennyiségén, nagyságán, piaci értékén, nem pedig a megszerzéséért folytatott küzdelem sportszerűségén, a hálnak is esélyt adó lovagias magatartáson mérik a halászkodás eredményességét, sikerét.

Persze a tárkányiak is öntudatosan kinyilvánították: nem ők, hanem azok a *feketehalászok*, akik *„minden éjjel rakik le azt a tükörhálót, négyet, ötöt, tízet. Hát hol van az engedély? Itt olyan feketehalászat megy, hogy nem is képzeled el maga, hogy itt mi van!”* Azaz: nem az alkalmanként szabályt szegő, hanem az az orvhalász, aki a leghatékonyabb „célszerszámokkal” szerelkezik fel, hogy minél nagyobb hasznot remélhessen. Indulatosan kérdezik tehát: a gyerekek lennének az orvhalászok, akiket az ellenőrök zaklatnak? *„Eltörök a botot a pulyák-*

tól, ha lemegy egy kis pedzőssel halászni. [Régen] jött az ellenőr: na, fiam, fogtál valamit? Nem így kell, úgy kell – direkt ízlették, hogy tanuljuk meg azt a halászatot, hogy minél több tagja legyen annak a társulatnak.” Közben pedig szemet hunynak az igazi orvhalászok garázdálkodása felett!

A nagytárkányi halászat/horgászat néprajzi tanulságainak itt következő összefoglalása azt tükrözi, hogy (amennyire lehet egy messziről jött idegennek) igyekeztem azonosulni informátoraim felfogásával: „élőként” mutatom be a kényszerű körülmények miatt ma már csak az emlékezetben élő, s nem ítélem el azokat a kényszer-orvhalászokat, akik nemcsak idézgetik, hanem napi gyakorlatukban is továbbéltetik (mert másképp nem lehet, illegálisan) a több évszázados halásmódszereket. Az értelmezés legfőbb szempontjának az etnográfiai jelentőséget: különösséget avagy általános elterjedtséget tekintem. Nem ahhoz mérem hozzá tehát a 2004-ben – lám – még *mindig* fellelhető igen régies, gyakran az 50–100 éve megfigyelttel lényegileg azonos értékű, azokat újabb megújabb részletekkel még ki is egészítő néprajzi adalékokat, hogy az éppen hatályos rendelkezések szerint mit szabad és mit nem szabad egy sporthorgásznak. Hiszen arra figyeltem a gyűjtés során is, hogy milyen volt s milyen manapság a más-más jogi helyzetű halfogók tapasztalatainak egymásba épülése, egymásra hatása, a halász- és horgász-tudásanyag kölcsönös ide-oda áramlása.

A halásztársulat és a gyalmos halászat

A nagyhálós és kisszerszámos halászat legális lehetőségét az 1960–1970-es évekig biztosító halásztársulatról, melynek működését minden informátorom „eszményi” időszakként emlegette, igen nehéz hiteles képet alkotni. Annyira közel vannak az egykori társulat tagjai: a „híres” nagytárkányi halászok, hogy a kollektív emlékezet őrzi a nevüket, és azt is, hogy *nem* voltak főfoglalkozású halászok, de a halászat volt a szenvedélyük. Sőt, a jelentéktelen apró részletek is megőrződtek velük kapcsolatban: a halászok körül tébláboló kisgyermek emlékezetében ma is élénken él, hogy „vót olyan négykerekű kis szekerjük, és annyi halat fogtak: azzal a szekerral húzták haza, úgy az emlékezetembe’ van, hogy meg tudnám mutatni azt a helyet.” A szervezeti forma lényegéről: a nagyobb szervezeti egységbe tartozás, a vízhasználat jogi feltételeiről és körülményeiről azonban nincsenek egyértelműen értékelhető adataim.

A Királyhelmechez, majd a szétválás után Ágcsernyőhöz tartozás (az oda fizetett tagdíj, s ezen az alapon a közös vagyon számontartása) és ezeknek a – talán járási – szervezeteknek a keretében a nagytárkányi *kompánia* önállósága nyilván úgy értelmezendő, hogy az emlegetett adminisztratív központok szervező, irányító szerepének tudomásul vétele volt a kisszerszámokkal való legális halászkodásnak és az önálló nagyhálós csapat megszervezésének feltétele. Azt viszont nem tudtam kideríteni, hogy a nagyobb szervezeti egység avagy a helyi kompánia bérelte-e – és kitől – a nagytárkányi határban található halászóvizet. A helyi szokásjog mintha a szocialista korszakban is elismerte volna a „halászóvíz a parti birtok tartozéka” ősi jogelvet, mely – a megváltozott körül-

ményekhez hozzáigazítva – az 1888. évi magyar halászati törvénybe is átmenődött (Solymos–Szilágyi 2001, 135). Az így felemlegetett egykori „szokás” azonban aligha értelmezhető a bérleti díj „kifizetéseként”, csupán a vízhez fűződő jog jelképes kinyilvánításaként: *„Régen úgy vót, hogy jött az október, az az utolsó szezon a halászatba, és akkor kijött az egész halásztársulat, lehúzták a vizet, és el vót osztva a hal: akinek oda lement a fő'dje, az kapott jogot abból a részből... a halnak a jogából, itt az Ócska-Tiszán. Nem kellett fizetni, csak bizonyos kiló halat kapott akinek oda járt le a fő'dje. Mert ez nálunk szokás vót régen. Most mán ez nem csinálódik, mert mán minden el van hanyagolva... Akkor még gyerek vótam.⁶ mink mentünk, mint segédek.”*

A nagytárkányi *kompánia*, mely (ma már tisztázhatatlan, hogy milyen rendszerességgel) *gyalommal*, szinonim nevén *nagyhálóval* halászott a Holt-Tiszában, egyébként pedig a tagjai egyénileg, esetenként társulva bármilyen kisszer számmal szabadon halászhattak, olyan, a feudalizmus korában gyökerező szervezeti forma volt, amelyet a szakirodalom – Herman Ottó nyomán – *bokor* néven tart számon (Herman 1887, 69–71. Vö. Solymos–Szilágyi 2001, 129–130, 139–141.). A *gyalom* közös tulajdonuk volt: minden tag a maga által kötött hálódarabbal járult hozzá,⁷ az egyéb tartozékokat pedig – elsősorban a kötélverővel elkészítendő húzóköteleket – a fel nem osztott, közösen értékesített halászsákmány árából szerezték be. A zsákmány elosztásának módja – ugyanúgy, mint más vidékeken – szertartásos rendet követett, amit az emlékezet pontosan őriz: *„Ott vót elosztva [azaz: a kihúzás helyén], hányták szíjjel hatalmas nagy csomókba. Kezükbe vettek valami fát, és húztak, hogy mék méké. Nagyság szerint vót elrakva.”* – *„Kivettek egyforma halat, tegyük fel: vótunk hatan vagy heten, kirakták: na ez a hét egyforma. Nem dekázták, mert mérlegen nem mérték... Akkor rakott hozzá, mindig hánya sorba', körbe', az egyik rakta, csinálták ketten-hárman: válogatták annak, aki hánya körbe'. A főnök meg nézte, nehogy egy is kimaradjon, hogy ne csapják be egyik a másikat. Utána vót ilyen papír, ráírták: egyes, kettes, hármas, összerázták kalapba': tessék belenyúlni.”*

A közös tulajdonú nagyháló, a *gyalom* – eltérően a Herman Ottó által ilyen néven bemutatott, a szakirodalomban ebben a formában típusnak tekintett tavi kerítőhálótól (Herman 1887, 286–287) – nem volt zsákos, csak az ólommal, vasdarabokkal súlyozott *alín* és fenyőfa guriga, utóbb parafa- vagy könnyű műanyag úszókkal felszerelt *felín*, valamint a két végére erősített *botló* között bőre hagyott *öbli* volt, hasonlóan, mint a Felső-Tisza vidékén, a Bodroghözben mást is: a hálófalból hátranyúló zsák sehol sem volt szükségszerű tartozéka a

6 1958-ban született.

7 „Mondjuk vót 60 méteres a háló, két gyalom vót, mondjuk nekem vót benne 20 méter, amannak 20 méter. Mindig kötögették a hálót, csinálták, hatalmas köteleket kellett mindig újítani. Az idősebbek csinálták, nekünk [t.i. a gyerekeknek, akik, mert segítettek, szintén kaptak a kevésbé értékes halból] a hálóbá' jogunk nem vót, de a keszegeket, a dévért vagy akármilyen halat, hiába vót másfél-két kilós, mi azt szedhettük össze, ilyen nem nemes halakat: vigyél fiam, amennyi kell, szedd össze.”

20. században használt *gyalomnak* (Pl.: Gönyey 1926, 17–18; Ecsedi 1934, 218; Nyárády 1938, 169–170, 380–382; Balassa 1975, 34, 42; Szilágyi 1995, 168–182; D. Varga 2004, 65–68.). Méretének, tartozékainak kialakításakor – ahogy másutt is – a meghalászendő víz adottságaihoz alkalmazkodtak: „Ez olyan 120 méter, vót amelyik 80 méter hosszú vót, de 4 méter széles. Felül dugók vótak, alul lesúlyozva ólommal vagy pedig csavarokkal, kinek mi vót. Mert akkor vót olyan nap, hogy három is vót ilyen nagyháló a vízbe’!” Mivel a szakirodalom ritkán emlegeti (Pl.: Banner 1989, 101–102.), érdemes idézni, hogy miként tették simábbá a mindinkább eliszaposodó tómederben a háló vontatását: „Ha sár van igen nagy, hogy csússzon, akkor füvet szoktunk, vagy szalmát, ez mindegy, ilyen kis csutakot csinálni, minden méterre vagy két méterre, hogy ne menjen a sárba’ az alín, hogy csússzon a sár tetején. Mert belevágódik az alín a sárba, azon ólom van – nem bírja húzni se.”

A használat módját – a vontatást, kerítést és a partra vontatást – is a körülményekhez alkalmazkodva alakították ki. A munkamenet ismertetése kissé bonyolultnak tűnik, a lényege, hogy igen hosszú segédköteleket is használtak, melyeket a két parton végzett vontatás után, attól függően, hogy melyik part volt alkalmasabb a kihúzásra, csónakon vitték át ide vagy oda, s ott húzták ki: „Mikor hidegebb lett a víz, nem lehetett menni a vízbe’, akkor húztuk a nagyhálót, három kötélről. Egy kötéllal a hálót áthúzták egyik ó’dalról a másikra. Azon vót két kötél, egyik a tartókötel, másik a vezérkötel. Mikor azt mondtuk, hogy fordulj, akkor befordult. Akkor mán jött a húzókötel emezen az ó’dalon. Emezek engedték a kötelet, mink meg mán kerítettük befele a húzókötéllal.”

Használták télen, jég alatt is a *gyalmot*, előzetesen kivágva a nagyobb beadó és kihúzó lék, valamint a kisebb hajtólékek alkotta, megközelítőleg téglalap alakú jeges tanyát. Az emlékezetből felidézett ilyen ismertetés szerint lényegileg ugyanúgy, mint évszázadok óta és Európa-szerte:⁸ „A téli [halászat] ment nagyhálóval is. Mikor mán befagyott a víz úgy, hogy megbírta az embert, no akkor megindultunk. Vót egy rúd, nagy véket kivágtunk a közepin, oszt’ a hálót ott eresztettük be a két partra [t.i. a part irányába]. Na most akkor: mentünk végigfele mind a két parton [t.i. a partközépsőben a jégen], minden négy méterre vágni kellett egy kis véket, mert a rúd gyött alatta, ahogy a másik tolta. Hát ez elég hideges vót, nagy kézfázás vót, meg kellett szokni: babrálni a hideg vízbe’... És húztuk a rúddal a kötelet mindig! Utoljára egy nagy véket kivágtunk megint középen, összezártunk, és ott gyött ki a háló a lyukon.”

A nagyhálós halászat különböző formáit tehát egyértelműen a halásztársulathoz kapcsolja az emlékezet. Hadd tegyem hozzá: természetesen ennek a halászati formának nincs, mert nem lehet „orvhalász” utóélete. A *gyalomtartás* túl nagy befektetést jelentett ahhoz, hogy érdemes lenne a lebukást, ezzel együtt a szerszám elkobzását kockáztatni. És a háló elvetetése, vontatása is látva-

8 A szakirodalmi adatok összegzése: Szilágyi 1995, 180–182.

nyosság számba ment, aligha lehetne, s ha talán lehetne, nem volna érdemes ezt a jól összehangolt csoportos tevékenységet „titokban” végezni. Hiszen a tárkányi gyalmos halászathoz a benne részt nem vevők, csupán figyelők érdekeltté tétele, a halászszerencse kiszámíthatatlanságának tréfás megkísértése is hozzátartozott! Többen idéztek a valamikori idilli viszonyok jellemzésül ilyen emléket: *„mikor halásztak, azt kérdezték tőlem: P. bácsi vagy P., mennyit adol ezér’ a húzásér’? És akkor én azt mondtam: 100 koronát vagy egy liter pálinkát, és akkor az a húzás az enyém vót. Élvezet vót velek lenni!”*

Elemi halfogó ismeretek továbbélése, újraalkalmazása

A halfogás élelemtermelő foglalkozássá válásának legkezdetéről a vizeket és a bennük élő halakat eltökélten fürkésző, de halászeszköz nélküli vagy csupán alkalmi eszközökkel – husággal, kihegyezett bottal – felszerelkezett őskori ember képe ködlik fel. Aki már sok mindent tudott a leggyakoribb halfajok és a halakat nevelő vizek természetéről, azt is tudta tehát, hogy ha célszerűen használja a kezét s a kézbe kapott husángot, meg tudja ragadni, mozdulatlaná dermesztheti a síkos testű, a saját közegében igencsak virgonc halat. Bár a halászat több évezredes története a mind rafináltabb szerkezetű, mind nagyobb hal-tömeg kifogására alkalmas speciális halászeszközök kifundálásának és továbbfejlesztésének története, ez a folyamatos újítókészség a kezdet kezdetének tudáskészletét korántsem érvénytelenítette: a néprajzi gyűjtések tanúsága szerint jelen volt a 20. században is, s újra meg újra hozzáigazodott a változó viszonyokhoz.⁹ És jelen van napjainkban is a beláthatatlanul hatalmas emberi tudáshalmaz legmélyén, mint bármikor felhasználható, megfelelő alkalom adódván célszerűen fel is használt „ősi” ismeretelem – elemi ismeret.

Aki persze arról beszélt a néprajzi gyűjtőnek, hogy eszköz nélkül vagy alkalmi eszközökkel is tudott halat fogni, nem tartotta számon a „régiektől” hallott, esetleg személyesen is kipróbált módszer „ősi” eredetét: a hosszú gyakorlatban tökéletessé csiszolódott személyes ügyességet és a halak alaposan megfigyelt tulajdonságaihoz való alkalmazkodást emlegették az így halászkodók eredményességének feltételeként.

Azok a horgászok és alkalmi halfogók is jól tudják, akik csupán láttak ilyen módon halászókat, hogy aki kézzel akarja megfogni a halat, finoman, lassan kell közelednie hozzá, mintha simogatná, majd gyors mozdulattal a kopolyújánál kell megragadni: *„két ujjal megfogta, akkor mán kiveszi, és kihajítja a partra [...] mikor mán ott megszorította, felemeli, akkor mán nem tud elmenni”*. És tudják azt is, hogy akkor igazán eredményes a kézzel való halfogás, ha sikerül rábukanni a halfészekre, amely *„bokrok aljánál, bedőlt fáknál meg ilyesminél szokott lenni, pláne mán ősz környékén”*. A ponty szeptember táján már *vackol lefele:*

9 A kézzel való halfogásról összefoglalóan: Szilágyi 1981.

„kezd fészkelni. Kijelöl magának olyan kemény gödörfelét, hogy bele tudjon fe-
küdni [...] Vagy ilyen vízpatkánygödör: azt a pontyok kinyalják, odamennek téli-
re. Telieszik magukat, hogy zsírtartalom legyen nekik, hogy ne fagyjanak meg.
Belefeleküsznek, télen azok nem csinálnak semmit, csak ott fekszenek.” Aki így
halászik, nem törődik az ősz felé már lehűlt vízzel: belemerülve a part közeli víz-
be, kitapogatja a halfélszket, s „ha ráakad olyan gödörre, van benne 15 vagy 10
vagy 8, lehet, hogy több ponty is, olyan kilósak, másfél kilósak, nagyobbak is”:
egyenként meg lehet őket fogni. A meg nem fogott, de megzavart hal persze ki-
menekül a fészekből, de „bizonyos idő múltán, félóra vagy óra múlva úgys visz-
szamegy. Ki kell várni, az visszamegy arra a helyre.” Szintén kedvező alkalmat
teremtett, ha a Tisza áradása után a töltés melletti kubikokban, a bányákban
pocsolyaszerű, nyárra mindinkább kiszáradó víz benne hal maradt. Ha a sarat,
az iszapot taposással felkavarták, a felszínen vergődő halakat könnyen meg le-
hetett fogni, a partra dobálni. Ezt a szórakozással, azaz fürdéssel egybekapcsol-
ható lehetőséget főleg a suhanc gyerekek használták ki: egy-egy főzetnyi halat
rendszerint hazavittek. A halászfarma ember inkább a tehénpásztort kérte meg:
hajtsa keresztül a teheneket a pocsolyán, hogy az iszapban vergődő süllőket
összeszedhesse.

Aki rendszeresen fogta pusztá kézzel a halat (tudván persze, hogy ez a mód-
szer is orvhalászatnak minősülne) az évek során megszerzett személyes ta-
pasztalatot, a hosszú *praxist* tartja a legfontosabbnak: „én észreveszem a
lábommal, ha megyek a vízbe: sár van, én már tudom, hogy közel fészek van.
Kezdem keresni lábbal, megérezem a szélit, mostan beleteszem a lábom, hát a
potyka már úgy jár a lábom körül. No most akkor lassan megindulok lenyúlni,
egyet megfogok, felemelem és kiveszem – és így ki lehet venni az isten tudja
hányat. Van úgy, hogy 30-40, még több is... És akkor bele a tarisznýába, vagy
ha nincs ott más, közel van a part, akkor kidobálja vagy kiviszi az ember.” Az
ilyen halfélszket azután megjelöli magának a halász, de nem a vízben, mert ar-
ra más is felfigyelne, hanem kinn a parton: „letesz egy kis botot, beleszúr a föld-
be, vagy száraz gallyat vagy kúdarabot, hogy ne tudják az minek van ott.” A ma-
ga halfogó tapasztalatairól, a hosszas víz alatt tartózkodást feltételező módszer
tökéletessé fejlesztéséről középkorú beszélgetőtársam így számolt be: „va-
gyunk itt vagy négyen, nekem mondtak egy csúfnevet, az rajtam is maradt:
gyöngyhalász [...] lebújtam a víz alá, a fa alá, megtámasztottam a fejemet, és
szedtem ki a halat. [...] Feljövök és kilököm a partra [...] 34-et löktem ki egy
fészekből, potykát. Veszek levegőt, lemerülök, elég sokáig birom a víz alatt, vót
úgy, hogy a feleségem nézett, hogy hol vagyok. Van itt egy tanár, az is megmond-
ja, szemtanú, leült így az ücsköre kint a parton és nézett. A tarisznýát felakasz-
tottam a fára, tudtam százszázalékosan, hogy ott a fészek, lebújtam, ű ott várt,
hogy minek bújok én oda be a bokorba, a fa alá. Lebújtam. Feljöttem, egy vót
így a számba, nem nagy vót, egy potykácska, meg két süllő a kezembe. Leült:
ha ezt valaki mondja... nem létezik... még ilyet nem láttam! Beletettem... Tanár
úr, még várjon, még megyek vissza le!” A hal megragadásának mozzanatáról így
beszélt: „Három ujjal, elkapni a kopoltyúnál [mutatja: a hüvelyujjával és közép-

*sőujjával fogja, mutatóujja van elől], mint a satu, nem létezik, hogy a hal ki tud menni, ha máshol, a farkánál fogja meg, az kicsúszik, és nemhogy emelni, rögtön lefele nyomni a fejét a sárba, hogy a farka felfele legyen, akkor nem tud előre fele csúszni, mert akkor neki a földbe kéne menni, hátrafele nem tud úszni a hal.*¹⁰

Az állóvízben felfedezett természetes hal (legjellemzőbben a csuka) leütésének, s amíg kábult állapotban van, megfogásának egy speciális módszere Közép- és Észak-Európa szerte, így a Kárpát-medencében is a közelmúltig jellemző maradt: a vékony, áttetsző és hőmentes jégen át meglátott halat a jégre mért ütessel kábították el, s gyorsan léket vágva kiemelték.¹¹ A nagytárkányi halászok-horgászok – gyermekkorukban s azóta is, ha megfelelő alkalom adódott – ugyanolyannak ismerték a felettébb egyszerű módszert, mint más vizek mentén élő társaik. Néhány részmegfigyelésüket mégis érdemes felidézni: baltával, s inkább az élével, mint a fokával kell ráütni a jégre, mert a „*dübbenéstől nem ízél meg a hal, az élével igen, pláne jó éles baltával. Csukának például ha ide vágott a feje mellé, százszázalékos, hogy ottmaradt*”. És „*iparkodni kell kivenni, mert ahogy az ember vágja ki azt a velet, kap egy kis levegőt, oxigént, odébb megyen, hiába fogja keresgetni, elmegy. Az úgy van: mikor fejfel vannak kifele a parthoz, akkor ütni, ha tovább megy a partnak, menjen. Mert ha bent, mélyebb vízen üt az ember, megbódul, aztán odébb csúszik.*”

Ugyancsak az ősidőkből ered s a vadon termő növényekben levő hatóanyagokkal kapcsolatos botanikai tudást feltételez a víz, illetve a hal megmérgezésével végzett halfogás.¹² A mérgező növények – a helyben gyűjtögetettek is, az importból származó halmérgek is – 20. századi alkalmazását azonban a halállomány védelmét célzó szigorú törvényi tilalom jelentősen visszaszorította az egész Kárpát-medencében, még az orvhalászok körében is. Akik (ebben egyetértve a hatósággal) értelmetlen halpusztításként ítélték el, hogy az ivadékok is áldozatul esnek, s a megmérgeződöttek nagyobb részét nem lehet megtalálni: értelmetlenül pusztulnak el. Természetes tehát, hogy aki a nagytárkányiak közül ismeri ezt a fogási módot, a vele kapcsolatos elítélő véleményét is megfogalmazza: „*megszáráították a maszlagot, mert az a mezőn terem – mostanába nem láttam, itt is vót, termett a disznólegelön, elhagyott ríszeken... Ez úgy néz ki, mint a paszúj, majdnem, abba vannak ilyen szemek, azt meg kellett száráítani, azt megdarálták, úgy főztek belőle valamit. Összegyűrták tésztával vagy akármivel, beétettek, ezt a hal felvette, és utána... Ez olyan lutria vót, mert lehet, hogy itt megette, amott megbódult.*” Azt is halfogási lehetőségként tartották számon a tárkányiak – ahogy más vidékek alkalmi halfogói is –, hogy kenderáz-

10 A kézzel való halfogás módszere hasonló volt az Ung, Latorca, Laborc folyókon is: D. Varga 2004, 34–35.

11 Összefoglalóan: Szilágyi 1963 – A módszer a Felső-Bodroghöz kisebb folyói mentén is ismert: D. Varga 2004, 36.

12 A mérgező halászatról összefoglalóan: Gunda 1966; Szilágyi 1989, 42–44. – Felső-bodroghözi adatok: D. Varga 2004, 38–39.

tatáskor, mérget sem kell szórni a vízbe, a halak elbódulnak/megmérgeződnek, és könnyen megfoghatóak. Hetven év fölötti informátorom gyermekkorára emlékezett: *„Még akkor a temetőnél a vízbe' áztatták a kendert, és bódult a hal a kenderlétől, mi jártunk szedni a halat kifele a bátyámmal: az emelőszákot megcsináltuk kis húzóhálónak, csak alámerítettük.”*¹³

Szintén elítélő vélemény övezi a mérgezéshez hasonló hatású, ám jellegzetesen „modern” kori módszer, a robbantás máig elő-előforduló alkalmazását. Informátorom felidézte azt a személyes élményét, amikor egy kora hajnali horgászása közben vezető beosztásban levő egyéneket látott az élő Tiszán, a határhoz közel, ekrazittal (kőbányában használt robbanóanyaggal) robbantani. Amikor felfedezték, hogy valaki szemtanúja volt szigorúan tilos, büntetendő tevékenységüknek, a lebukástól tartva a felfordult halakat a vízben és felszerelésüket a parton hátrahagyva eltűntek. Őt azonban nem lehet meglepésztetni – fűzte hozzá –, nem csupán az előtte elhaladó ladik és a kisvártatva bekövetkező robbanás közötti összefüggést tudja tévedhetetlenül értelmezni, hanem a kifogott halról is megállapítja első látásra, hogy robbantással fogták: *„Itt összenyomás van két ó'dalt, a közepin, a gerincébe, úgy be van hajolva a gerince mind a két ó'dalra, a hús össze van nyomva neki, és puha is. Mondtam is neki: barátom, ez robbantva van! Hát honnan tudja, J. bácsi? Tudod mit, én mán ilyenekkel tanálkoztam, nem ez az első...”* Azért találkozhatott, mert nemcsak ipari avagy katonai robbanószerrel, hanem üvegpalackba zárt oltatlan mésszel és karbiddal is robbantgattak – ahogy más vidékeken (Vö.: Szilágyi 1989, 43–44.), Nagytárkány környékén is –: *„üvegbe betették a karbitot, és akkor öntöttek rá vizet, bedugni. De ezt gyorsan kellett csinálni, mert rögtön fejlődött benne a gáz, és az csínálta a robbanást. Bedobták az üveget a vízbe, hogy az leszállt. Ez nagyon csúnya munka, mert ott minden hal feljön!”*

A robbantás tényleges jelentőségéről, gyakoriságáról persze, lévén elítélt módszer, lehetetlen pontos információkat szerezni: minden nyilatkozó arról beszél, hogy „mások” alkalmazzák. Jellemző ebből a szempontból, hogy a nagytárkányiak szerint különösen a Latorcán volt gyakori a robbantás, D. Varga László viszont, aki az ottani halászatot alaposan tanulmányozta, úgy tapasztalta, hogy inkább csak hallottak róla adatközlői, „nem tudtak megnevezni olyan személyeket, akik próbálkoztak” vele – vagyis közel és távol nagy-nagy titok övezi a módszert (D. Varga 1984, 67. – L. még: D. Varga 2004, 39–41.).

13 Gunda Béla, bár az adatok inkább arról szólnak, hogy a halfogók igyekeztek kihasználni a kenderátatás teremtette lehetőséget, határozottan fogalmazott a szórványadatok jelentőségéről: „a kenderrel való halmérgezést réginek – és legalábbis Dél-Európában – eléggé általánosnak tartom” (Gunda 1966, 103–104.).

A Felső-Tisza-vidék hagyományos kisszerszámos halászatának emlékei és mai formái

A Kárpát-medence folyóinak és tavainak hagyományos halászatáról a 19. század utolsó évtizedei – Herman Ottó klasszikusként tisztelt halászati monográfiája (Herman 1887) – óta folyamatosan gyűlnek a néprajzi adatok, a 21. század első éveiben egy-egy falu népére jellemző halászati technikát megismerni remélő néprajzi gyűjtőt tehát nem érhetik nagyobb meglepetések: ritkán találkozhat soha le nem írt eszközzel, fogási módszerrel. Ezért csakis az lehet a reális kutatási programja – az adatközlőivel folytatott beszélgetéseket ennek alapján igyekszik megszervezni és irányítani –, hogy a vizsgált faluban mi volt a jellemző az emberi emlékezettel elérhető évtizedekben, és mi maradt meg máig jellemzőnek mindabból, amit a közeli és a távolabbi szomszédságban levő halászóvizekről 30–100 évvel ezelőtt már leírtak az előttünk járó kutatónemzedékek. A „már leírtakból” kiinduló kérdezősködés azután gyakran arról győzi meg, hogy a körülmények kényszere (a halászóvizek megváltozása, a halászati lehetőségek törvényekkel-rendeletekkel való korlátozása) miatt sok olyan eszköz kikapott a mindennapi használatból, melyeknek valamikor meghatározó jelentőségük volt, következésképpen a vizsgált településen is számon tartott munkaeszközöknek kellett lenniük. A megfigyelésre és kikérdezésre alapozó néprajzi leírásnak azonban szigorúan ragaszkodnia kell a konkrétumokhoz: nem bírálhatja fölül informátorai emlékezetét a szakirodalomra alapozott valószínűsítésekkel. Ám arról is meggyőzheti a kérdezősködés, hogy egy-egy ma és a közeli múltban jellemző halászszerszám nyilvánvalóan újfajta anyagból és eszköz-előállító technikával készült, tehát még be nem mutatott „új” eszköznek látszik. De mert formája és funkciója mélyen benne gyökerezik a halászhagyományban, mégsem értelmezhető a szakirodalomból jól ismert, ám a mai halfogók számára esetleg ismeretlen „előzmények” nélkül. Mivel adatgyűjtés közben is a néprajzi szakirodalomból kiindulva, a Felső-Tisza-vidék eléggé ismert halászati gyakorlatának ismert voltára építve fogalmaztam a kérdéseimet, s kaptam vagy megerősítő-kiegészítő magyarázatokat, vagy „soha nem hallottam róla” tartalmú álméltokdást, a leginkább célravezető, ha a gyűjtött anyag bemutatásakor is a „jól ismerthez” viszonyítva összegzem a nagytárkányi halászok/horgászok személyes tapasztalatainak néprajzi tanulságait.

A meglábolható vízállások – tavak, áradáskor vízzel megtelő laposok, kubikgödrök – igen népszerű, hisz felettébb egyszerű: a kézzel való halfogást biztonságosabbá tevő eszköze volt végig a Tisza mentén a *tapogató*. Azaz egy alulfelül nyitott, csonka kúp alakú kas, mellyel a halász leborítani igyekezett a vízben sejtett halat, s miután apró jelek figyelmeztették rá, hogy valóban sikerült halat borítania, felülről belenyúlt a kasba, és kézzel megragadta azt. A Tisza mentén az anyag és a készítési technika alapján többféle altípusát különböztethetjük meg a borítókasoknak – az a altípus, melyet a nagytárkányiak használ-

tak, a Tiszántúlon és a Felső-Tisza mentén a leggyakoribb volt.¹⁴ E csonka kúp alakú vesszőkasnak a felső peremét egy kemény (de lehetőleg könnyű) fából kialakított, cirka 45x45 cm-es négyszögletes ráma (káva) alkotta, melyet furdanccsal körben kb. öt centiméterként kifurkáltak. Minden furatba 3-3, a tapogató magasságával egyező fűz- vagy vörösgyűrű vesszőt illesztettek (1 m-nél alig hosszabbakat, hisz a kasba belehajolva le kellett érni a fenékre). Hogy a kas erősebb, jobb tartású legyen, a ráma alatt mintegy 10-15 centi szélesen vesszővel körbefonták, s a közepe táján még egy fonássor került rá, mely utóbbi a közeli múltban nem feltétlenül vesszőből volt, inkább vékony drótot, telefonkábel-t használtak. Ezzel a fonással újabb vesszőszálakat toldottak be, hogy a kas alja minél szélesebb, bővebb legyen. Legalul pedig egy drótkarika vagy vaslemez-ből való ráf tartotta mereven s kör alakban, a vesszővégeket pedig kihegyezték, hogy befűrődjanak az iszapba (1. ábra).

Bár az ilyen tapogatóval kapcsolatos élményelbeszélések jelen idejűek, ma már sokkalta gyakoribb (magam is ilyet láttam) az elvászott első és hátsó kerékpár-, motorkerékpár-abroncsból, hozzáhegesztett vaspálcákból megszerkesztett csonka kúp alakú váz és kerítésdrót, vagy ennél sűrűbb „csirkedrót” alkotta tapogató. Ezt a szerkezetet a fémipari technológia ismerője könnyebben és gyorsabban el tudja készíteni, és tartósabb is, mint a vízben elnehezedő, és a száradás, majd újra vízben ázás miatt idővel mind törékenyebbé váló vesszőtapogató. Ugyanolyan meggondolások járultak tehát hozzá gyors térhódításához, mint másutt a magyar vizek mentén: az 1960–1970-es években jelent meg az ilyen anyagú és ilyen formájú újmódi tapogató, és ehol sem tudhatni, hogy ki volt a kezdeményezője – egy csapásra népszerűbb lett az orvhalászok körében, mint a hagyományos vesszőtapogató (vö. Szilágyi 1995, 46, 52).

Bármennyire egyszerűnek látszik a tapogatóval való halászat, beszélgetőtársaim (hangsúlyozva, hogy „akkor még” szabadon lehetett használni az arra alkalmas vízen, csak manapság tiltott) mesébe illő kalandként idézgették feletébb eredményes voltát: *„Egy vasárnap délután lementem a magyar határra. Ott van három magyar a túloldalon, ott ülnek, horgásznak. Hátha az a három magyar elmenne – nem, nem, nem! Eccer átszól az egyik: hát menjen mán befele! Mondom: én ráérek... Vágtam egy piszkafát a tapogatóba, bemegeyk a vízbe, harmadik-negyedik borítás – eccer egy nagy dübbenés. Kivettem a 80 dekás süllőt! Segget fordítottam a magyaroknak, hogy ne lássák, mit teszek a tarisznýába. Odébb lököm háromszor, megint, megint egy 80 dekás, kilós süllő. Hát megint csak úgy fordulok a magyarokhoz: ne lássák. Megint kétszer-háromszor odébb tettem, megint borítottam... Akkor mán a magyarok összeszedték magukat, iszkiri – elmentek. Egy félóra múlva mán három taxi, motorbicikli, tapogató, minden jött! Hát én akkor fogtam 15 vagy 18 kiló halat, de gyönyörűeket! Még*

14 A tapogatós halászatról és a Nagytárkányban ismert altípusról lásd: Herman 1887, 335; Sztripszky 1904, 240; Ecsedi 1934, 180–185; Nyárády 1938, 172; D. Varga 1989, 64, 94; Szilágyi 1989, 54–60; Szilágyi 1995, 43–59; Bellon 2003, 42–43; D. Varga 2004, 41–44.

jobb lett vóna, ha űk nincsenek ott, és átmegyek,¹⁵ mert ahogy gyött be a toroksánchrúl, azon szítták a vizet az Új-Tiszábúl, azon engedték be az ócska Tiszába, én azon a parton, ha átmegyek, én ott fogok 50 kila halat.” Amit – élményelbeszélésének belső logikája szerint – az bizonyít, hogy tárkányi ismerősei, akik véletlenül megtudták: érdemes oda kimenni, másnap szintén tapogattak, s egyikük „átment a határon, mán azon a sáncon, amit mondtam. Minden borításnál rúgta meg rúgta szíjjel a tapogatót! Hát mán rígi vót, fizfábúl vót – minden hal szíjjel rúgta a tapogatót, minden hal elment. A. egyedül fogott vagy tizennyó’cat, mert neki jó vót a tapogatója.”

Egy másik élményelbeszélés azt részletezi, hogy a viszonylag mély vízben tapogatva egy kis halászrafinériával hogyan lehet megfogni a tapogatóból könnyen kiugró pontyokat: „Mert a ponty, ha észreveszi, hogy leborítja az ember, kirepül belőle, van mikor sikerü neki. Kisemelőt vagy szákot... hálót, olyan nagyszeműt tettünk a tetejire, hogy ne tudjon... Én meg: beletettem a féllábom, megrugtam, és az inggel leborítottam a száját, vót egy ingem, jó nagy, hosszú ing vót, be vót gombolva. Leszorítottam, belenyúltam és kivettem... Hát mély vót a víz, nem lehetett elérni az alját, le kellett vóna bújni utána, hát így könnyebb vót, meg hamarabb vót. Az ember mihelyt beletette a lábát, mán be is borította az inggel. Sokszor bele se ért az embernek a lába, mán a potyka a hóna alatt vót. Csak belenyúlt, kigombolta az inget, és beleugrott... Kivettem, és mán tettem a tarisznába. Vászontarisznya vót az embernek a vállán, mert akkor azt használták mindenütt, nem vót táska, az én koromba iskolába is csak úgy jártunk tarisznával.”

Hasonlóan elterjedt volt szerte a Kárpát-medencében, míg a halászgyakorlatot radikálisan korlátozó törvényi rendszabályok illegalitásba nem kényszerítették használóit, a szigony: a hosszú nyélre erősített, két-, három- vagy többágú vasvillára emlékeztető, szakával ellátott szűrőeszköz.¹⁶ S bár a tilalom ellenére (és a törvénytisztelő halászok ellenérzésétől függetlenül, hiszen igen roncsoolta, nehezen értékesíthetővé tette a vele fogott halat, tehát könnyű szívvel lemondtak a használatáról) számon tartott eszköze maradt az orvhalászoknak, a mives kovácsmunkával készült, hagyományos formájú szigonyok mellett/helyett a házilag barkácsolt, vasvillából átalakított eszköz-változatok lettek az igazán jellemzőek. A 20. századi szigony-használatnak ezek az általános (a néprajzi dolgozatokban sokszorosan leírt) jellemzői ismétlődnek a nagytárkányiak vélekedésében: adatközlőim egy része, bár hallott ilyen eszközről, tagadta, hogy erre felé használták volna, mások viszont ismerték, alkalmilag használták, sőt – a felkutatott régi szigonyok mintájára – bármikor használhatóvá tehető, nyélre szerelhető új darabokat is készített egyikük (2. ábra).

15 Úgy érti, hogy a határvízen a középvonalon van az elméleti határ, s halászás közben, ha senki sem látja, „áttévedhet” a magyar oldalra: amikor meglátta, hogy jön a határőr, igyekezett vissza – „lehetett átmenni, csak a vízből nem vót szabad kimenni.”

16 A szigonyos halászatról és 20. századi megítéléséről lásd pl.: Ecsedi 1934, 160–166; Gönyey 1937, 171–183; D. Varga 1989, 61–62; Szilágyi 1989, 49–53; Szilágyi 1995, 30–43; Bellon 2003, 44; D. Varga 2004, 46–49.

Sokat mondó tehát az ilyen állásfoglalás: „*Én hogy láttam? Nekem nem egy, nem kettő vót, de sose' használtam. Én amit tanáltam, összeszedtem. Mert erre legjobban haragudtam [...] Vót ami vasvillából vót csinálva, az négyágú, meg vót csinálva mind a négy ága [azaz: mindegyik szakás volt], vót olyan, hogy minden második foga ki vót törve, vót ami drótból vót összehegesztve, olyan is vót kétágba, háromágba.*” Arra a kérdésre pedig, hogy látott-e vele halászni: „*Nem is olyan régen! Istenem, mikor itt megindult a halastó, körülbelül 8 éve, a csuka ívott, beállt a vízbe, a szigony a kezébe, és ott szúrta le a lába mellett a csukát, úgy szedte össze.*” A szigonyozás lebecsülése/elítélése persze a magukat amúgy „törvénytisztelőnek” tekintő nagytárhányi halászok körében sem székszerű, hisz ilyen, a múltba utalt vélekedést is rögzítettem: „*Régen vót nekem is, villából csinálták a kovácsok, nekem is csinált, Cs. Pistának hítták azt a kovácsot, egy kétágú szigonyt, hát valamerre még most is megvan. Azt lehetett nyáron is használni, ilyen helyen, ahun tudta az ember, hogy a hal megyen [...] Itt a temetőnél vót egy hajlat, és a Hóttiszából mingyán, ugye, folyt átfele a víz, egy nagy gödörbe folyt bele a vize, s láttam, hogy jön a hal is bele. [...] Lehetett benne szűrni is, szigonnyal. Szúrtam is ilyen 5, 6 meg 7 kilós potykát, nem is egyet, se nem kettőt!*”

Ez a beszámoló sem jelenti persze a szigonyhasználat rendszerességét. Arról árulkodik inkább, hogy a vizek apró rezdüléseire is figyelmes halász minden, az alkalomhoz illő, amúgy nagyon is esetleges eszközt igyekezett felhasználni – nehogy elszalassza az éppen felkínálkozó lehetőséget. Ugyanennek a beszélgetőtársamnak ugyanis arról szintén volt emlékezetes élménye, hogy egy, a kiáradt vízben, a csalamádében (sűrűn vetett kukoricában) felfedezett nyolckilós potykát kaszával vágott le, máskor, mert éppen a gilisztaszedésre használt ásó volt a keze ügyében, ezzel vágott derékon egy ötkilós potykát, s mivel vadásztársasági tag is volt, többször előfordult, hogy vadászpuskájával lőtt le egy-egy, a vízfelszín- és part-közelben felfedezett természetes csukát, harcsát. Ezekben az élményekben nem a halfogásra használt eszköz esetlegessége, hanem a zsákmányolóöszton mindenekfelettsége az igazán tanulságos. Arról vall, hogy ha alkalom adódik, ki *kell* használni, akár illegálisan is a szigorúan tiltott szigonyt – ez az emberi nem zsákmányolóösztonének örök érvényű parancsa.

Ugyanígy: az *emelőhalászat* fogalmi körébe tartozó, de alkalmi és igen egyszerű eszközzel, esetleg más funkciójú póteszközzel megoldott halfogás esetében sem azt szokta mérlegelni a halfogó, hogy módszere az „igazi halászat” – „*orvhalászat*” összehasonlításban vajon minek is minősülne. Ha valaki főzni-sütni alkalmas méretű és mennyiségű halat fedezett fel az áradás után visszamaradt vízállásban, a minden háztartásban közönséges kast ragadott – a felnőttek a nagyobb méretű szalmahordót, a gyerekek krumpliszedőt – és azzal ment halászni: kétoldalt fogta egy-egy személy, s a sekély vízben előre mozgatva igyekeztek alámeríteni a kast a látott hálnak. Bár „segédeszközként” a halászok/horgászok gyakran kézbe vett (a hálóba került, horogra akadt hal megfogását megkönnyítő) szerszáma volt a *mereggyű* – horgásznyel-

ven: *szák* –, önálló halfogó alkalmatosságként alig volt rafináltabb-kimódoltabb az egyszerű vesszőkaszánál. Maga az eszköz: kör alakúra meghajlított, mintegy 40–50 cm átmérőjű vesszőkeretre (az utóbbi időben, mert ez a megoldás egyszerűbb és tartósabb, erős drótkeretre) szerelt, körülbelül 70 cm mély csúcsos hálósák, a kerethez csatlakoztatott 60 cm-es fogóval. Ezzel pedig a legkülönbözőbb alkalmakkor lehetett meríteni a vízből a meglátott vagy a tudatosan láthatóvá tett halat. Elsősorban a tél volt az ilyen halfogás évadja, amikor a halak a kivágott lékhez gyűlnek, különösen ha világítással is ösztökélik az odagyülekezésüket. Nincs más dolga a halásznak, mint alámeríteni a hálót. Még eredményesebb a módszer tél végén, amikor *„jön az olvadás, akkor a víz betakarja, meg a hó rárotytan, és akkor fül a hal. Ha kemény az időjárás, a levegőt kívülről kapja a jegen, a jég a szlín hagy nyílást maga után... Na most akkor úgy tettünk, hogy kivágtuk a vekeket dílután, vagy dílbe, és akkor este úgy 10 óra fele hónuk alá vettük a mereggyűt az öcsémmel: menjünk a vekeket megnézni. [...] És lassan az ember odament, alámerítette – egy pillanatba’ kiszedett egy tekenővel! Csak úgy pipált... Vót olyan nap... Mert nappal is: vót egy hídalja, oszt beírt oda egy nagy kanális, s ott egy kicsikét a víz nem fagyott be a híd alatt, emerre be vót fagyva, és olyan csukák, hogy 4, 5 meg 7 kilósak, csak úgy pipáltak, mint a kacsa. Csak alátoltam a mereggyűt, kiemeltem, kézzel kivettem.”* A tocsogókban felfedezett vagy a lékre gyülekező halak ilyen módszerű kimeregetése persze korántsem egy-egy nagy tapasztalatú nagytárkányi halász egyéni leleménye: a Bodrogházi, a Felső-Tisza-vidékről, a Tiszántúlról gyakran bemutatták ezt az egyszerű módszert (Pl. Szabó 1918, 123; Gönyey 1925, 93; Gönyey 1926, 20; Ecsedi 1934, 138; Balassa 1975, 36), és a merítőháló *mereggyű* neve is a keleti magyar nyelvterületen jellemző (Herman 1887, 271, 813; Gönyey 1926, 20; Ecsedi 1934, 185; Dankó 1972, 478).

Az *emelőhalászat* elvének megvalósítására, a háló fölött tartózkodó, éppen elúszó hal vízből való kiemelésére Nagytárkányban is az a különösen kedvelt hálófélé szolgált, amelyik az egész magyar nyelvterületen (és Európa-szerte): kereszt alakban összekötött rugalmas vesszőkáva négy ágvégére szerelt sima hálólappal, mely egy vízszintesen elnyújtott nyéllal való fel-le emeléskor a hal súlya és a káva rugalmassága következtében lefelé öblösödő, szinte zsákszerű alakot ölt, így nem engedi, hogy a hal elmeneküljön (L. pl.: Ecsedi 1934, 185–192; Solymos 1965, 160–172; Szilágyi 1995, 60–74). Ennek a hálószerkezetnek igen sokféle méretbeli, valamint kiegészítő, speciális alkalmazást lehetővé tevő elemekkel ellátott formaváltozata és tucatnyi lokális elterjedtségű neve van, ami lehetővé teszi, hogy a tárkányi jellemzők néprajzi kapcsolatait részletesebben megvizsgáljam.

A legkisebb méretű ilyen szerkezetű *kisemelő* apró szemű hálóból készül, és 120x120 cm, 100x100 cm, 90x90 cm a hálómérete – olyan, amelyet a sport-horgászok számára kizárólag csalihal fogására engedélyeznek (jelenleg éppen 90x90 cm az engedélyezett Szlovákiában). Mert ezt a segédeszközt a horgász-

ellátó boltokban árulják, anyaga, formája szabványosított: drótból készül a káva, s összehajtható, hogy könnyen elhelyezhető legyen a hátizsákban.¹⁷

Egykor a halászhálók, ma az orvhalászok használta változat sokkalta terjedelmesebb ennél: régebben inkább 3x3 m-es, manapság 2x2 m-es hálót és erős vesszőkavát, ehhez közepesen csatlakoztatott hosszú nyelet jelent a tárkányi *szák* vagy *tesziveszi* (3. ábra). A hálószerkezet kialakítása mára hozzáigazodott a kénysszerkörülményekhez. Érdeklődésemre az emelőhálós halászathoz szükséges kellékek: egy vascsőből hegesztett keresztalak (az ágak hossza 24 cm) és az összehajtogatott háló egy hátizsákból kerültek elő. Tulajdonosuk így magyarázta a káva-kialakítás módosulásának okát: „*Mos' mán van ez a kereszt, nekem is van mán. Ez mechanika mán, úgyhogy ne kelljen vinni vállon, most hogy dugva kell vinni... Mos'mán van kereszt a hálónak a táskába, oszt' megyen: nem kell hozzá semmi, majd vág hozzá négy botot, beledugja, [és persze nyelet is a helyszínen vág].*” Nem kétséges, hogy a káva alkalmankénti kialakítását lehetővé tevő kellék közkeletűvé válását segíthette az ilyen háló „illegálisba kényszerülése”, hiszen a több méteres alkatrészek vállon cipelése a halászat helyszínére felettébb figyelemfelhívó, az mégsem valószínű, hogy a módosítás a helybeli orvhalászok leleménye lenne. A Hernád menti halászhálók „újításaként” már az 1950-es évek végén megfigyelhettem ezt a kis praktikus alkatrészt; az ottaniak magyarázata szerint az 5-6 m hosszú, egyenletesen vastag s kellően rugalmas vessző nehéz megszerezhetősége indokolta a káva mindenképpen szükséges toldásának ezt a megoldását (Szilágyi 1980, 34–35).

Ennek az emelőhálónak – és a kisebb-nagyobb kiegészítőkkal ellátott változatainak – Nagytárkányban *szák*, *emelőszák* (a vesszőkavavégeknél *szákláb*) a neve. A névszóból képzett igei forma is általános volt az e hálóval végzett halfogás jelölésére: „*Nem jössz szákolni? – mindig így mondták. Azóta mán helyesbítettek: emelőzni. De amúgy, halász módon, szákolni.*” A *szák* eszköznevét (és jelzős változatait, pl. *vasasszák*, *nyáriszák*) a Bodrogházi-révi részletesen adatolt (Gönyey 1926, 12–16; Balassa 1975, 41; D. Varga 1984, 63–64; D. Varga 2004, 50, 53–56), s már koraújkori (17. századi) forrásokban is előkerül éppen erről a vidékről (Tagányi 1896, I: 350–351. Értelmezéséhez lásd: Szilágyi 1995, 70.). Használták emellett (nem sikerült kideríteni, hogy milyen gyakorisággal, alkalmasint csak a passzív szókincsükhöz tartozott) a *tesziveszi* elnevezést is, mely viszont a Tisza mente és a Tiszántúl egyik legjellegzetesebb, történeti forrásokból is adatolható eszközneve, és a Bodrogházi-révi is ismerjük (Pl.: Ecsedi 1934, 186; Dankó 1972, 488; D. Varga 1984, 63; D. Varga 2004, 50–51).

Mivel az emelőhálóval csak azt a halat lehet megfogni, amelyik éppen elúszik a négyzet alakú háló fölött, az eredményes használatnak feltételei voltak: „*Ezt inkább olyankor szokták, mikor áradt a víz, olyan zavaros vót. Tiszta vízbe' nem nagyon jó vót, mer' akkor a hal látott jól, és nem nagyon ment bele. Amikor áradt a víz, szőke vót, nem vót tiszta, kristálytisza...*” E „feltételhez” alkal-

17 A Magyarországon engedélyezett 1 m2-es csalifogó háló: Holly (szerk.) 1977, 69–70.

mazkodás esetén is jelentősen növelhette a halász a fogás esélyét, ha a *száklábak* között, keresztben és egymás fölött, 3-4 *őrfonalat* feszített ki, a találkozásuktól *főzsinórt* vezetett fel, ennek végére egy pálcácskát kötött, mely (mint a horgon a *pedző*) jelezte számára, ha halmozgás van – ilyenkor kellett emelnie. Kísérleteztek a halaknak a háló fölé csalogatásával is: „*Vót itt N. P. bácsi, ű fel-fűzött tengerit, oszt’ azt belekötötte keresz’be-kasba – de hát az semmise.*” Illetve: „*Éccaka nejlonzacskóba a villanylámpát beletette az emelőszákba, meggyű’totta, és úgy világított. Mentek a világosságra. Találkoztam vele, nem én csináltam.*” Bár az emelőzés közben szokásos világításnak (persze nem az elem-lámpának) idézhetőek párhuzamai (A világításra lásd: Szilágyi 1995, 64), a nyilatkozóknak e módszerektől elhatárolódó megjegyzései is sejtetik, hogy Tárkányban aligha juthattak túl a kísérletezésen.

A terjedelmes s a vízben ázva elnehezedő hálót persze akkor is nehéz naphoszsztat folyamatosan felemelni-leengedi, ha jelző szerepű *őrrel* vagy a halak csalogatásával a minimálisra csökkentik a meddő próbálkozást. Könnyítésképpen a nyél végéhez kötelet szoktak kötni, és ennek segítségével – mintha egykarú emelő lenne – végezték az emelést: „*Vót egy hosszú kötél, a rúdnak a végihez vezetett neki egy kötél. Ez a rúd stabilan be vót szúrva az iszapba vagy a fő’dbe, attúl függ, oda vót téve a lába, hogy ne csússzon ki, és ahogy leengedte a vízre, avval a kötéllel mindig emelgette.*” Az ilyen megoldás egyébként általánosan elterjedt a magyar halászatban: a vízparton, illetve állványszerű, erre a célra kialakított ülhelyről végzett emelőzés szükségyszerű feltétele volt a kötél (Pl.: Herman 1887, 306–307; Gönyey 1926, 11–20; Ecsedi 1934, 185–191; Szilágyi 1980, 34–36).

A *szákolásnak* persze nem annyira a nyár, mint – különösen legidősebb informátoraim ifjúkorában – a tél volt az évadja. Akkor *leket* vágtak, hogy a 2x2 m-es háló kényelmesen beleférjen, a *száklábak* közé *őrfonalakat* feszítettek, egy kis vesszőcske volt a felvezetett zsinór végén a *pedző*. „*Az mutatta, hogy nekiütközött, akkor ráemelt. Az rendszerint megvót, mer’ a hal nem tudta, hogy merre forduljon: vissza kéne neki fordulni, akkor az emelőbe mán benne van, mer’ nagy öble van neki. Ugye, ő lefele húz, az mán biztos fogás, abbúl nem megy ki.*” Így halászva nem nyéllal, hanem *láb közül* emelgettek a káva keresztződéséhez kötött kötél segítségével, és – ha folyóvízen halásztak – a négy *száklábra* súlyként egy-egy anyacsavar került, hogy a háló egyenletesen szálljon le és üljön meg a meder fenekén. Az így felszerelt és használt *szák* lényegileg ugyanolyan, mint a Gönyey (akkor még Ébner) Sándor által az 1920-as években megfigyelt és fényképezett alsó-bodrogi *vasasszák* volt (Gönyey 1926, 12–16). Az emlékezések pedig arról tanúskodnak, hogy a nagytárkányiak ismerték ennek az emelőháló-változatnak hajtással kombinált és közösségben megoldott használati módját is, mely a Felső-Tisza-vidék mellékfolyóinak, különösen a Bodrognak és a Bodrogi köznek a legjellegzetesebb téli és kollektív eljárása.¹⁸

18 Pl: Herman 1887, 392–395; M. Kiss 1931, 119; Ecsedi 1934, 219–221; Szilágyi 1980, 38–41; D. Varga 1984, 62; D. Varga 1989, 65; D. Varga 2004, 53–56. (a budapesti Néprajzi Múzeum az 1980-as években – D. Varga László kezdeményezésére és szervezésében – filmet is készített a nagykaposiak jég alatti, közös szákos halászatáról).

Íme, a jég alatti szákolás annak a szavaival, aki a Latorcán maga is halászott ilyen módon: „*Akkor lerakták az emelőt, a többiek meg felmentek, mer’ híttak még hajtókat. Ezeknek meg mindnek vót rúd, hosszú rúd. Na most: űk megindultak rudalva, megpüfölték a jeget [...] A rúddal, ugye... vágott egy veket, bele dugta, megrudalta, meg szurkálta az alját, megzörgette, így hajtották, és a hal meg menekült tüle. Hát vót ami nem menekült: vótak ezek a harcsák, amik el vótak húzódva... Szóval ezek hajtották rá, az emelő meg jelezte, hogy híz lefele, [mert] tettünk őrzsinórt az emelőre, innen jött keresztbe’ szilon, akkor még cérna vót, mostmán szilon, amonnan gyött a másik felette, megint felette ennyire, megyen a főzsinór fel középre a lábhoz, az bele vót fonva ebbe a négybe, és odatesz fejülre az ember egy kis vesszőt, odaköti, beleszúrja a jégbe, hogy lássa, és ha belemegy a hal, megnyomja azt a víkony cérnaszálat, az meg meghúzza a vesszőt, megbillent, az vót, úgy mondtuk, a pedző, az mutatta, hogy nekiütközött... Akkor ű nem felfele jön, felül jég van, mert másként a potyka ugrana, ha tudná, hogy nincsen jég, de tudja, hogy hiába ugrik, inkább lefele megyen, ezér’ nyomja magát befele a hálóba, az mán biztos fogás, abból nem megy ki.*”

A szákolásra különösen alkalmasabb másik időszak a tavaszi áradás, s ami ezzel egybeesik: a halak ívóhelyre (majd onnan vissza) vonulásának néhány hónapja. Hogy a halaknak ez a tömeges mozgása teremtette lehetőséget minél jobban kihasználhassák, a folyóárterek időszakos vízfolyásain vesszőből font kerítéssel tartóztatták fel s terelték szűk átjáróhoz (kapuhoz) az ívóhelyet kereső halakat, hogy az itt kialakított állványzatról végezzék az emelőhálós halászatot. A vízfolyást elzáró rekeszték „kapujában” végzett kishálós halászatnak (a kisháló másféle hálószerkezet is lehet, nemcsak őrfonallal felszerelt emelőháló) Közép-és Kelet-Európából sokfelől idézhetőek párhuzamai¹⁹ – a Kárpát-medencében a néprajzi megfigyelések szerint a 20. században is éppen a Bereg megyei Tiszaháton, a Felső-Bodroghözben látszik a legjellemzőbbnek ez a kombinált módszer. Deák Geyza már az 1910-es évek elején bemutatta a *szégyével, gereggyével* végzett rekesztést (Deák 1911, 144–145), s az 1970–1980-as években az Ung-vidéken végzett néprajzi kutatások (részletes leírások, fényképek) tanúsága szerint a közelmúltig megmaradt az ilyen rekeszték és a „kapujában” végzett *szákolás* az Ung- és a Latorca-ártér időszakos vízfolyásain különösen eredményesként számon tartott halászati formának (D. Varga 1984, 58–60; D. Varga 1989, 62; Bellon 2003, 30, 46; D. Varga 2004, 70–74). A nagytárkányiak személyes tapasztalatra hivatkozó emlékei is Felső-Bodroghöz belsejében – Nagykapos környékén – levő vízfolyásokon a közeli múltban még szokásos (ám a halászati társaság által nem kívánatosnak tekintett, olykor megsemmisített²⁰) rekesztékre, a *szégye* kapujában végzett *szákolásra* vonat-

19 Összefoglalóan: Szilágyi 1995, 108–116.

20 „Benne vótam a vezetőségbe, jártam oda is, szíjjel szedni a kerítést – hiába. Meggyűtani nyárba, mikor megszáradt, mert vesszőből vót fonva. [Miért kellett meggyűjtani?] Hát hogy ne legyen! Ezt tiltották, mert ami a legelőre kijött, az mind tönkrement: valakik fogták mázsaszámra a halat. Régen nem tiltották.”

koznak: „Mi a gereggye, mi a szégye? Én azt megmondom: olyan, hogy mikor az árvíz megyen fel, és van ilyen hajlat, az be vót kerítve, két ó'dalról be vót kerítve, és a közepen vót hagyva egy kapu. És azon ül, azon szákol. Mert a kapu közt folyik el a víz, két ó'dalra ami megyen hal, az megyen a víz folyásába. Nem mesze a kaposi hídtúl, ott a kanyarba' vót három is egymás mellett.” És egy másik vélemény, mely a rekesztés és a szákolás összekapcsolását is megvilágítja: „Szabályos vesszőbűl font kerítés vót, úgyhogy a hal nem mehetett rajta keresztül, közepen vót egy kapu, vagy három kapu egymás után, attúl függően, hogy hányan csinálták, megosztotak. Arra csináltak fel ilyen ülőkét, mán előre elkészítették: leütöttek fát, rá deszkát, azon ült, az emelöt meg leengedte, és onnan emelte. Úgy vót neki megcsinálva, hogy könnyen tudja... Mer' úgy is lehet, hogy az ember leüt egy kétágú fát, akarhova, a vízbe' is, arra ráteszem az emelőnek a rúdját, itt nyomom lefele, az jön felfele, mint a kútágas – saját súlyátúl könnyen megyen.”

Arról sokkal bizonytalanabbak az emlékek, hogy a nagytárkányi vízen építettek-e ilyen vagy hasonló halmegállító szerepű rekesztéket. Az látszik valószínűnek, hogy nem az emelőhálózást segítő szégye, hanem valamilyen – korábban vesszőfonadék, majd kerítésdrót – rekesz zárta el apadáskor (inkább csak alkalmilag, mint rendszeresen) a Holt-Tiszából az Élő-Tiszába visszafolyó vizet a „hajlatokban”, hogy ily módon a halakat, a kerítőhálós halászat eredményességét növelendő, visszatartsák. Ezt a következtetést látszik támogatni, hogy informátorom a fenti *szégyeismertetés* után nem ezzel, hanem a 'rekesztőháló' szerepű *tükrőhálóval* igyekezett szemléletesebbé tenni a magyarázatát.

A mai tilosban járók legnagyobb hatásfokú eszköze: a valóban „kártékony” orvhalászatot kárhoztató, s az üldözés hatástalansága miatt dohogó helyi vélekedések legfőbb hivatkozási alapja egyébként a *tükrőháló*. A háromrétegű (két nagy szemű háló között egy sűrű szemű), egyesek szerint 50–100, mások szerint 20–25 m hosszú²¹ hálófélét, felső szegélyén úszókkal, rekesztőhálóként húzzák keresztül a vízen, s vagy hajtanak rá, vagy – ez a kevésbé kockázatos, hisz ha megtalálják sem tudják, hogy kié – arra alkalmas helyen lerakják, s időközönként kiszedik a benne megfogódott halakat. Akár a hagyományos nagytárkányi halászszerszámok közé is tartozhatnék a *tükrőháló*: a hálószerkezet és az alkalmazás fenti módszerei is részletesen dokumentáltak a magyarországi halászatban.²² Adatszolgáltatóim azonban határozottan „újnak” mondják, s a beszerzési forrást is megjelölik: „Oroszbúl hozzák, 2-300 koronáír' lehet venni 20–25 méterest. Itt árulják, nem oroszok, [hanem] magyarok – csak átjönnek és ennyiér' árulják.” Persze: ha a ma használatos példányok mindegyike Ukrajnából (másodlagosan talán Oroszországból) származó csempészáru is, ez még

21 Mivel a tükrőhálóval halászóknak konspirálniuk kell, és nagy a lelepleződés, az esetleges elkobzás kockázata, ráadásul nem azonosak az így próbálkozóknak anyagi lehetőségei, nem elképzelhetetlen, hogy valóban ennyire nagyok a méretbeli különbségek. Minél nagyobb a hálódhossz, annál nagyobb lehet a zsákmány, de annál nagyobb a lelepleződés kockázata is.

22 A rekesztőhálókról összefoglalóan: Szilágyi 2003.

nem zárja ki, hogy voltak a nagytárkányiak között, akik már korábban halásztak ezzel a hálószerkezettel. Az egyik idős halász pl. arról számolt be, hogy a királyhelmei halásztársulat tagjaként a Latorcán maga is részt vett azzal a *tükörhálóval* való halászatban, mely annak idején a társulat tulajdonában volt. Az általa felidézett módszer a húzás és a hajtás sajátos kombinálása: a háló egyik végét csónakról vontatták, másik végét a parton tartotta egy ember, s ha bokros részhez értek, azt körülkerítették, a halakat megzavarták – így akár egy kilométert is haladtak lefele. Egy vitájukról is beszámolt a maga szakértelmére feleltébb büszke informátorom: társai olyan „húzóhálónak” tekintették a *tükörhálót*, melyből, mivel úgylis benne marad a sűrű szemű hálóba belegabalyodott hal, elég a legvégén kiszedni a zsákmányt, ő azonban bebizonyította nekik a maga igazát: egy csónak haladjon a háló mellett két emberrel (akik eveznek), egy ember pedig folyamatosan szedje kifelé a halat menet közben, mert különben sok elmenekül belőle: „lehet, hogy három benne marad, de egy kivergődik.” A *tükörháló* múltba (lehet persze, hogy csak az 1960–1970-es évekbe, a halásztársulat működési idejébe) nyúló előzményét egyébként nemcsak ennek a emlékezésnek alapján tudom valószínűsíteni – D. Varga László is jellemzőnek találta az Ung és a Latorca hagyományos halászatára (D. Varga 1984, 63; D. Varga 1989, 64; D. Varga 2004. 57–60).

Ha ahhoz viszonyítunk, hogy mennyire gyakori volt s mind gyakoribb lett tiszai vagy dunai használatuk a közeli múltban (Vö. Solymos 1965, 122–134; Szilágyi 1995, 138–162), a *varsafélék* aligha tartoztak a nagytárkányiak „fő szerszámai” közé: akik ismertetni tudták a formáját, s használatával kapcsolatos személyes tapasztalataikra hivatkoztak, visszatérően arra utaltak, hogy a „magyar oldalon” sokkalta gyakoribb. Ha pedig azt kérdeztem, hogy hány varsája volt egy halásznak (ami a Tisza mentén logikus kérdés, hisz egy-egy halász varsa-készlete évtizedekkel ezelőtt akár a hatvanat-nyolcvanat is elérte²³), nem értették a kérdést: azt próbálták felidézni, hogy kinek volt egy-egy varsája abban az időben, amikor még nem tiltották.

A vesszővarsa, bár emlékeznek rá, formája bizonytalan – alighanem ritka fonású lehetett, ahhoz hasonló, amelyet a Közép- és Felső-Tisza vidékén a 20. század közepén még használtak (Ecsedi 1934, 147–150; Szilágyi 1995, 150–151). Ahogy a *csíkvarsa* (4. ábra), melynek alighanem utolsó példányát egy nagytárkányi magángyűjteményben láttam, adatközlőim csupán emlegették,²⁴ szintén olyan formájú (sűrű fonású, „tarajos” vesszőkas) volt, mint a Tisza mentén másfelé is.²⁵ A hálóvarsa 3-4-5 karikás (a karika régebben veresgyűrű (*Corvus sanguinea*) vessző, újabban drót) és egy- vagy kétszárnyú volt. A bizonyta-

23 Szilágyi 1995, 161. – A Latorca mentén is akadtak olyan varsás halászok a közelmúltban, akiknek 80, illetve 30 hálóvarsájuk volt: D. Varga 2004, 78.

24 „Csíkvarsa, az direkt csíkra vót, az olyan vót, mint egy rendes nagy kosár, olyan varsa, és sűrűn befonva.”

25 Pl.: Herman 1887, 208; Szabó 1918, 119–121; Gönyey 1926, 19; Ecsedi 1934, 226–231; Nyárády 1938, 171, 383; D. Varga 1984, 66; D. Varga 2004, 41–42.

lankodó ismertetésekéből talán lehet következtetni rá, hogy olyan, mint amilyen a magyarországi vizeken a 20. század második felére szinte kizárólagossá lett (Szilágyi 1987, 373; Szilágyi 1995, 155–162). Napjaink orvhalász gyakorlatára viszont a dróthálóból készített varsa (5. ábra). a leginkább jellemző: *„Mostanába’ mán csirkedrótból csinálják a varsát, hegesztik. Egyszerűbb, nem kell fonni otthon.”* Az általam látott példány (melyet középkorú sporthorgász informátorom a vízben talált) 80 cm hosszú, 50 cm átmérőjű, 2x3 cm szemméretű drótszövetből, körbehajtott és egyenes vaspálcákra feszített hengertest, egyik végén fokozatosan szűkülő bebújóval. A megközelítőleg ilyen formájú drótháló varsa csupán vízipatkányvarsaként bukkan fel a magyar néprajzi irodalomban (Szilágyi 1987, 364) – a nagytárkányiak szintén számon tartják ezt a funkcióját. Bár az orvhalászok ma is raknak le drótvársát, azért nem tartják igazán praktikusnak, mert a „csirkedrót” eléggé drága, s ha a bokor alá letették, *„azt mindig mozgatni kellett, nézni, mert mentek horgászni, a horog beleakadt: Áj, varsa, akkor megnézem, mi van benne”* – vagyis nemcsak a zsákmány, a drága szerzőm sem lehetett biztonságban az avatatlan szemek előtt, s ez komoly hátrányt jelentett.

A kétköz – ugyanúgy, mint a Tisza mentén másutt is²⁶ – két ember által kezelhető, kisméretű kerítőháló: a felső szegélyén (felin) úszók, alsó szegélyén (alin) ólomból való vagy alkalmilag ilyen célra használt vascsavar súlyok sorakoztak, két végét egy-egy bothoz (botló) erősítették/kötötték hozzá. Az általam látott példány 9 m hosszú, 3 m széles volt (informátoraim általánosítva 8–10 m hálóhosszt emlegettek), és nem feszült ki a háló két botló és az inak közé, hanem lazára hagyva öblit alkotott. Az emlékezésekből következőleg gyakran használt s kedvelt halászszerszám volt (és maradt meg annak máig mint orvhalászeszköz) a holtág sekélyebb vizében, partközeli sávjában. Rendszeres használói elsősorban a hálóbba ütődő hal érzékelésének fontosságát és a hálót vonató két személy összeszokottságát, mozdulataik egybehangoltságát hangsúlyozták, amikor az eredményességről beszéltek: *„srégosan ment le, így fogtuk a botlót, húztuk, és megfogtunk egy szemet. Az azt jelenti: ki vót feszítve a háló, oszt’ ha ütött benne egy nagyot, akkor megrántotta az ujjunkat. Akkor az egyik húzta így, a másik meg fonákul, és összezártuk a tetejét az aljával, és a hal nem tudott kirepülni, kimenni.”* Előnyös, ha a két társ közül az egyik jobb-, a másik balkezes, így egyszerűbb az ellentétes mozgássor gyors elvégzése: *„összecsaptuk, lényegébe így az alin – felin összetekeredik, az alin felől megy, és ami benne van az öblibe, az a hal megmarad. Na, vannak ezek a gyors halak, az megfordul, de van a csuka: beleszorul a feje... Ha én éreztem az ütést, akkor: emeljek! És akkor engedtem az alját, eltekertük így, az alin felől, össze, ha nyakig ért is a víz.”*

26 Összefoglalóan: Herman 1887, 285–286, 802; Szilágyi 1995, 166–168. – Lásd még a viszonylag közeli példákat: Nagy 1971, 34. (Karcsa); Balassa 1975, 39. (Bodroghöz); D. Varga 1984, 61; D. Varga 2004, 68–69. (Latorca mente).

Ennyire mély vízben akkor használták a kétközt, ha parti bokrot, az ottani fel-tételezett halfészket kerítették körül: „*leszúrtuk az iszapba, elmentünk, másik ó'dalról megzavartuk, és egy kicsit rámentünk alá, a bokornak aláhúztuk, mert a hal megy a partról befele, és akkor bement a hálónak az öblibe. És akkor ezzel a módszerrel: alin fel, tetejével össze, és a tekerési módszer.*” A bokor körülkerítésekor gyakran egy-két további személy – a hajtást végző s a fogott halakat partra hordó segítség – alkalmi közreműködésére is számítottak: „*ők zavarták a halat nekünk a bokrokból, állandóan zavarták*”, a hálósoknak ugyanis figyelniük kellett: „*ha nagyobb ment bele, akkor rögtön emelni kellett – vettük ki, hogy ne forduljon ki belőle*”, s adták át a segítőknak, akik tarisznyába gyűjtötték (ha nem volt segítség, a hálósok nyakában lógott a tarisznya). Ha többen társultak a bokrok körülkerítésére, a segítségek is ugyanolyan arányban részesedtek a zsákmányból, mint a hálósok.

Elsősorban az Éő-Tiszán, kisebb mértékben a Holt-Tiszán a part alatti alamosásokban, kisebb-nagyobb üregekben – a *padmalyokban*²⁷ – meghúzódo halak zavarással/hajtással kombinált fogására szolgált a *kaparó*: „*gömbölyű a rá-mája, csak egy rámája [azaz: félkör alakba hajlított a káva], alul rendesen spárgaszínő, és háló van alulról is*” – azaz a kissé körülményes ismertetés ellenére egyértelmű, a szakirodalomban sokszorosan bemutatott *kaparóháló* (Herman 1887, 329–330; Ecsedi 1934, 195–196; M. Kiss 1931, 116–117; D. Varga 2004, 45–46). Vízszintesen elnyújtott nyél segítségével „*beteszi, és mikor az be van téve, akkor kintről megszúrkálja a bokrokat, vagy leő'tözik valaki – ketten is szokták csinálni, hogy több halat fogjanak, [az egyik zavarja] – megemeli a kaparót és mán benne van, [gereblyező mozdulattal húzhatja ki a partra]*”. Különösen eredményes a használata, „*mikor árad a víz, zavaros. Tiszta vízbe' is lehet használni íccaka*”. Áradáskor ladikról is, a partról, kézből is húzgálják: „*húzza a bokor alatt kifele, mer' a zavaros víznél a folyónak a közepe mindig magosabb, a két széle mindig alacsonyabb, középen folyik a testsúlya a víznek, és ű is húzódik mindig a folyástól ó'dalra, hogy ne fáradjon annyira az úszásával.*”

Folyóvízi, ladikról a folyás irányában vontatott, a mederfenék közelében tartózkodó halak (márna, kecsege) fogására szolgáló hálóféle volt a *márnázó*, melynek ismertetéséből a tiszai halászok *bónéjára*, *hosszúkecejére* lehet következtetni (Herman 1887, 324–327; Ecsedi 1934, 193; Szilágyi 1995, 74–81). Informátorom azonban nem ismerte ezeket a közkeletű eszközneveket, s a három kötéllel való „*kispanolást*” hangsúlyozta, ami nem szokott jellemzője lenni a *bónénak*: „*Van egy lécs csinálva, ilyen háromszög [alakú] lécs, erre van kötél felülről is, amit a ladikból húz, alulról meg kettő ide vezérvötelnek, a léctől hátrafele van neki egy háló, az rá van direkt csinálva. Ahun ő húzza, ugye, az egyenesen áll, mert alul lent két kötél tartja a lecet, felül a spictől megint jön ide, itt a három kötél találkozik középen, innen megy egy nagy kötél fel a csónakra.*” A lécvégek erőteljes súlyozását, a *bóné* másik fontos jellemzőjét viszont (hisz a

27 „*Padmaly: ahun kimossa alatta, üreget csinál, fölötte fő'd van, és a harcsa azt nagyon szereti, oda bejár alá, akar a csuka meg a ponty is, mindegy, egyformán.*”

háló így vontatható a fenéken) csupán rákérdezésre említette: „*alul van neki a két lécen, úgy van rászögezve neki, vasdarabot vagy ólmot ha tud szerezni. Vasdarabot rátett, az tartja, és amonnan meg tartja fenn a spiccet a kötél, nem engedi. Felül jön egy kötél, innen meg kettő alulról.*”

A horgos halászat és a sporthorgászat

A halászatba/horgászatba belenevelődésüket rendszerint a nagypapa, az apa példájával és az általa elkészített *pecának, pedzőnek* az ismertetésével magyarázták beszélgetőtársaim – az 1920–1930-as és az 1950-es években születettek egyformán. „*Nagyapám, nyugodjon, én kisfiú vótam, négyéves, ű csalt le először halászni. Egy kis pedzőt, ostoros pedzőt csinált nekem.*” – „*Mán vótak akkor rendes horgok is, de még, nyugodjon, édesapám azt mondta, hogy gombostűből csinálták a horgot. És régen olyan suszterfonallal varrták a cipőket, aztat viaszkkal vagy mivel kenték be, és avval horgásztak. Még tengerigórének a belsejéből csinálták a dugót is, mert nem vót.*” Amikor pedig erősebb horog kellett, mert pl. harcsát akartak fogni: „*Nagyapám kovácsmester vót [...] ű csinálta magának a horgot. És szöszből font vót a – máma úgy mondjuk – szatúr. Ű maga a zsinórt szöszből megfonta. Akkor az Új-Tiszára jártunk.*” – „*Harcsára nagyobb kellett! Megfogta a kicsi is, de az hamar kiegyenesedett, nem vótak akkor még azok a finom acélok. Meg hát mink csináltuk a horgot. Vót olyan kovács, aki ügyes vót, és csinált horgot. [...] Acéldrótból, nem vót visszája, hát egy kicsikét csinált neki hidegvágóval, de nem olyan vót az, mint a mostani gyári. Nem vót füle né'küli meg füles – vót egy füle, abba köttük be.*”

Ezekben az emlékidézésekben az is benne foglaltatik, hogy a 20. század közepén nemcsak a horgászatot éppen tanulgató, csupán aprócska halak megfogására képes gyermekek, hanem – a boltban megvásárolható készségek vagy a gyári készítésű acélhorgok viszonylag drága volta, nehezen megszerezhetősége miatt – a felnőttek is megelégedtek házilag barkácsolt eszközzel, különösen azok, akik élelem-alapanyag megszerzése igényével, nem „sportból”, egyesületi tagként horgásztak. Vagyis a Herman Ottó által *kosztos horogként* emlegetett egyszerű készség, mely „a magyar halászság kezén ritka tökéletességre fejlődött”: a „sportszerű kosztos horgászat csak finomított kiadása a magyar népi es kosztos horgászatnak” (Herman 1887, 361), hiába a rohamosan tökéletesedő, tovább „finomodó” sporthorgászat példája, lényegileg változatlan formában maradt meg Nagytárkányban. Jellemző a *pedző* helyi elfogadottságára, hogy egyik informátorom, aki a társulat megbízott ellenőre volt a '60-as években, nem talált kivetnivalót abban, ha valaki falubeli illet használ: „*Én ellenőr vótam, esküdt ellenőr vótam, és jöttem haza az Új-Tiszáról. Nyugodjon, L. S. bátyám itt a sarkon horgászott pecával. [...] B. itt vót csendőr, battyányi vót az. Jövök átalefele: tördeli összefelet a botokat, csak hánya vízbe. Átszóltam a gátról: Ferike, mit csinálsz? Hagyj csak neki békit! Átmegek oda: Tessék, én vagyok itt az ellenőr, te határőr vagy, nem halászellenőr – így mondtam neki. Úgy hagyott neki*

békít... Mondom: itt én dirigálok, nem te, a vízen! Bocsánat – azt mondta. El is ment.”

Az egy-egy csodálni valóan nagy és ellenálló halóriás megfogásának körülményeit részletező élményelbeszélések – jó részüknek a horoggal való halfogás a témája, nyilván azért, mert e módszer esetében világlik ki leginkább a halászat „vére menő küzdelem” jellege – persze aligha a házilag barkácsolt egyszerű készséggel végzett horgászatról, hanem „igazi” sporthorgászkalandról szólnak. Az elbeszélő – ebben a példaként idézett alábbi elbeszélésben – kimondatlanul is azt sugallja, hogy a „körülményekhez képest” a legmegfelelőbb szereléssel bocsátkozott bele a küzdelembe, nekem, a folklór törvényszerűségeit ismerő hallgatónak azonban illik tudnom, hogy e „nagy kalandnak” a megszerkesztésében, anekdotikus előadásában a halász elbeszélő hagyomány él tovább – ahogy a „sporthorgász folklórban” általában.²⁸

„Az Új-Tiszára mentem le. N. B. bácsi vót akkor a kinn háló marhával. Mire kiérek, Csaptúl jött olyan zengés, villámlás, de mán szakadt a jeges eső! Megálltam a karámnál, oszt’ ott hagytam a biciklit. Mikor elment, nem sokáig tartott, elment Agárdnak, az esőkabát nálam vót a hátzisa: gyere lefele! Magamra vettem az esőkabátot, lenn sehol senki, A. bácsi, ugye, nyugodjon, hajtotta a marhát felele abba’ az ítéletidőbe’. Lemegyek, rákötök két szál gilisztát a horogra, a legmélyebb víz az a forgórész, behajítottam. A másikat szerelem összefelegy el a pálcá. Beakasztok neki – Istenem, hát húz el engemet is! Amilyen húzást csinált... Hát ez vót a 18... Sz. J. mérte le nekem itt a bó’tba. Ezzel dógoztam jó félóra hosszá, fárasztottam kifele ott a gödrön, mentem még lefele, megint megfordítani. Tartani kellett! Eztet kifektettem a homokra, még a horgot ki se’ vettem a szájából, a másik horogra húzom rá a gilisztát, még a kezemből a pálcát le se’ tettem, mán húzza ki a kezemből a pálcát! Beakasztom – hat és fél kilós harcsa. Összepakoltam: gyere le! Mire feljövök, mán nincsen bicikli. Nekem menni kellett szó’gálatba, mire hazajöttem gyalog, akkorra mán az öcsém jött munkából. Mondom az öcsémnek: add mán ide a biciklit, hogy tudjak menni munkába! Másnap jött a csendő: gyere a biciklidér’, ott van a kaszányába. K. P. hozta be. Kinn vót a feleségivel, oszt’ mikor rájok jött ez a vihar, felültek rá...”

Ahogy a nevezetes halfogásokról szóló élmények elbeszéléssé formálásakor, a csalétek megválasztását megindokló magyarázatokban is könnyen felfedezhetőek a sporthorgász kísérletező kedv hátterében a hagyományos halászpasztalatok. Legelőször a csalétek sokfélesége, az egyes halfajok „gusztusát” figyelembe vevő változatossága tűnhet fel – éppen úgy, mint annak idején Herman Ottónak feltűnt, amikor a magyar „népies” horgászatnak a sporthorgászával vetekedő „fejlettségét” dicsérte volt (Herman 1887, 361). Majd – tudván azt, hogy a nagytárkányiak által kiváló csaliként emlegetett állati és növényi eredetű „anyagok” szinte mindegyikét a sporthorgász szakirodalom is javasolni szokta – némi tanácsalanság is hatalmába kerített: a 21. század legelején rögz-

28 A sporthorgász-elbeszélésekben tovább élő halász-hagyományról lásd: Szilágyi 1992.

zített horgásztudásnak vajon mekkora hányada vezethető vissza helyi halásztapasztalatra, s mely része bizonyítja azt, hogy az eredendően mégiscsak halásztudást sokadszorra juttatják vissza a halászként nevelődöttekhez a maguk jól bevált módszereként a mai sporthorgászok?

A giliszta, a pióca, a lőtetű, a csík „hagyományos” volta, bármennyire kedvelt horgász-csali is, nem lehet kétséges („*valamikor nem kellett pondró, nem kellett tészta, nem kellett krumpli, elég vót a giliszta*” – „*harcsára, akkor olyan kagyló, vagy giliszta, vagy lófereg, vagy csík, vagy nadály, magyarul pióka*”). Azt azonban nehéz egyértelműen eldönteni, hogy a kecsége-csaliként a legmegfelelőbbnek tartott kérészlárva, illetve a rajzás (a „tiszavirágzás”) két-három hetében gyűjthető lepke kedveltsége teljességgel független-e a mai horgászjavaslatoktól, vajon a halásztapasztalatok közvetlen folytatása-e. A kérészlárva szedéséhez mindenesetre nincs az a speciális eszközük (csupán tudnak róla), mint a tiszai halászsoknak is, horgászsoknak is:²⁹ „*gombos villával [szedik], iszapból gombos villával, vagy kapával.*” A lepkék gyűjtésének ebben a személyes módszerében viszont talán helyi hagyomány van: „*megállt az ember, az asszony is, szegény, járt velem, úgy megszállt a kérész, hogy én csak szedtem rúlla meg magamról is. Le is vetkezik az ember. Nem fél az embertől, meg kell csak állni a parton, vagy gugolni, mert száll le a fő'dre kint a parton. Úgy szedtük összefele mindig. [...] Még az jó vót [másnap is], mer' eltettük: papírzacskóba' fa alá vagy árnyékba, vagy verembe, vagy pincébe, hát az nem vót mindenkinek, csak az uraknál vót a pince, belettük a verembe, az fő'dbül van csinálva, és úgy reggel még mentünk vele horgászni, egész délutánig, majd még akkor este is jó vót. De mán délután jött a másik! Mert az repült két hétig, vagy tovább.*”

Az csupán valószínűsíthető, hogy a ragadozó halak kishalcsalijával kapcsolatos tudás („*csukára ha megyek, akkor inkább piros szárnyú keszeg, akkor ha süllőre, az a kis ficfakeszeg, fehér*”), bár a horgászok is felettebb kedvelik az ilyen csalétket (felszerelésükhöz ezért tartozik hozzá a *kisemelő*), aligha lehet független a helyi tapasztalatokról. Abban azonban bizonytalan vagyok, hogy az ilyen kísérletezés a „halásznak” vagy a „horgásznak” az innovációs készségét bizonyítja-e: „*Én rájöttem, hogy halbúrral csak: az ó'dalát levágtam mondjuk egy keszegnek, kétféle vágtam, a gerincit kivettem, a közepit, azt ellöktem, nem kellett. Csak a vékonyát, még abból is kivettem a szálkát, nem maradt meg csak az a búr egy kis hússal, és azt tettem rá.*”

A másik oldalról viszont valószínű, hogy a kukoricával való beetetés, a „tavalyi” kukorica előzetes megfőzése („*beáztatom vagy megfőzöm cukorba*” – „*a múlt évi tengerit beáztatom, megfőzöm, mondjuk, vaniliás-cukros vízbe*”), a borsó, a cseresznyeszem, az üvegesre főzött krumpli, a gombóccá gyúrt kenyérbél („*kenyérből, az nem száradt ki, hanem úgy összeállt, és abból olyan gombócot csináltak*”), a különböző módon ízesített tészta („*nem használok csak édes paprikát, ezt a félgrízes lisztet, más semmit, próbáltam tojást is, nem jó, nem*

29 A függőleges nyélre szerelt vaslemez cső a *kérészszedő* vagy *báger*: Ecsedi 1934, 170; Bellon 2003, XIV. tábla.

fogta úgy” – „én szoktam vaniliás cukrot meg majoránnát is használni”) vagy egy speciális cukorkaféle („Mit tetszik gondolni, mivel halásznak pontyra? A régi medveszar cukorkával! Tetszik ismerni azt a feketét, olyan jó aromás, mikor gyerekek vótunk, szerettük nagyon. Gumifekete. Aztat teszi a horogra, és arra megy a legjobban a ponty”) egyértelműen horgász-hatás. Mégsem teljességgel bizonyos, hogy egyiknek-másiknak nem voltak-e helyi előzményei is.³⁰ Az a horgász, aki a maga „keverékét” dicséri, mindenesetre azt sejteti, hogy a „hely szellemének” – azaz a helyi hagyománynak – mégiscsak hatása lehet: „A halászelnök ott halászott mellettem... Pedig mán neki olyan felszerelése van, hogy na! Én szedtem ki, vót amikor kettő is vót rajta, nem nagyok, olyan 20-30 dekás kárászok, ű meg egész nap kettőt fogott. Az nem létezik! Te szeded ki, én meg nem fogok semmit! – Meg vagyok szokva ehhez a vízhez, te ehhez nem vagy szokva, te itt nem tudol halászni, azér’ nem fogol. Pedig mán én adtam neki gilisztát, én adtam neki a tésztát is – neki nem fogta. Mink meg a másik haverral, mert ű is ugyanavval ízélte, mi ketten szedtük kifele, ű meg semmit!”

Az előzetes bevetetésnek mindazonáltal kisebb a jelentősége, mint a magyarországi vizeken. Beszélgetőtársaim szinte panaszkodva emlegették, hogy Szlovákiában – szemben a magyarországi szokásjoggal – nincsenek állandónak tekintett horgászhelyek: „itt nem mondhatom, hogy az én helyem, hiába én kipucolom magamnak vagy én járok oda, mert ha itt van valakinek halászedénye, oda ül le, ahova ű akar.” Így aztán, ha valaki mégis bevet, „két-három helyen is, hogyha véletlenül oda ülne valaki, akkor legyen nékem még legalább egy hely, ahova el tudok menni.” És persze abban is bízik egy a maga tudására büszke sporthorgász, hogy az ő speciális etetőanyagát megszokják a halak, s ha más ül a bevetett helyre s más anyaggal próbálkozik, úgysem lehet olyan sikeres, mint ő.

A mindinkább korszerűsödő sporthorgász-készségek mellett persze eredendően halászok használta horogféléket szintén ismernek a nagytárkányiak, bizonyosságául, hogy – bár a körülmények hatására sporthorgásszá lettek – közvetlen kapcsolatban maradtak a halász-hagyománnyal.

Annak a lékbe belógatott téli *csukahorognak*, melyet középkorú, magukat sporthorgásznak tekintő informátoraim emlegettek, mind a hagyományos halászatban, mind a sporthorgászatban vannak előképei.³¹ Az így ismertetett, az „öregektől” ellesett módszer mintha a halászyakorlathoz lenne közelebb: „A ’80-as évek elején, februárba’ vastag vót a jég. Szedtem itt a bányába kishalat, elmentem, egy darabka 30-40 centis dróton a kishalnak a hátába kettes horog, egyszerű rézdrót vót, nem vót fonott, kivágtam egy lyukacsát, egy fa[darab] keresztül a lyukon, rácsavartam a drótot, leengedtem a horgot... Sakktábla alakba kell kivágni a parttól egy pár méterre, nem a közepe táján. Amikor vágtam odébb öt méterre, akkor úgy csináltam lyukat, hogy ennek a kettőnek a köze-

30 D. Varga László például azt hallotta a latorcai halásztoktól, hogy a kukoricával vagy gyúrt tészta-masszával való bevetést (a *tanyahányást*) már az 1930-as években is alkalmazták (D. Varga 2004, 61–62).

31 Pl.: Herman 1887, 395–396, 527–529; Ecsedi 1934, 179, 222; Szilágyi 1995, 214–215 (hivatkozással a horgászirodalomra is).

pibe essen. Vót úgy, hogy leraktam húszat.” A damil, a fonott zsinór, az acélelőke, az élő kishal (legjobb a piros szárnyú keszeg) megölését elkerülendő, a horogra akasztáshoz használt tű viszont – egy másik középkorú informátoromnál – a sporthorgász kultúra részének látszik.

Ferdén a partba szúrt karóról a vízbe lógatott és élő hallal csalizott egyes horog, melyet végig a Tisza (és a Duna) mentén *csapóhorog* néven ismernek, s a horoggal dolgozó kishalászok egyik legjellegzetesebb harcsafogó készsége volt (Pl. Herman 1887, 361–366; Ecsedi 1934, 168; Szilágyi 1995, 216–220), nem tartozott a nagytárkányiak „fontosnak” tekintett, gyakran alkalmazott horogféléi közé: bár ismerték, inkább a fiatalabbak, akik gyakrabban horgásznak az Élő-Tiszán, s ott figyelgették a magyar oldalon halászókat. A *csapóhorognak* Tárkányban hallott részletes ismertetése, mely 3 méteres veresgyűrű botra rátekert százas damilt emleget, mindenesetre halászinovációról: a hagyományos forma jelenkori továbbfejlesztéséről látszik árulkodni. Ahogy a partba kiszúrt, balinra számító, és jelző szerepű csengővel felszerelt, szintén a magyar oldalon dolgozó halászoktól ellesett egyes horog – a *csapóhorog* változata – szintén hagyományos elemeket (a parti horog elvét, az élőhallal csalizást, a csengőt) felhasználó halászinovációnak látszik: a néprajzi irodalomból nem ismerem nyilvánvaló párhuzamát. Sporthorgász adatközlőm egyébként úgy beszélt róla, hogy az ellesett halászmódszerre is, ennek az általa alkalmazott sporthorgász-hasznosíthatóságára is utalt: *„Szoktuk használni az Új-Tiszán balinra, és szoktunk rárakni valamikor egy kis csengőt, hogy halljuk meg. A magyar ó’dalon szoktam megfigyelni, hogy azok használják inkább, minálunk nem nagyon. Szoktam használni úgy is, hogy nem teszek rá semmi csengőt: ott ülök mellette. Egy bottal, van úgy, hogy ólom nélkül, kishalat, balinra, úgy dobom be, hogy a víz tetején mozogjon. Élve teszem rá a kis ficfakeszeget, frisset teszek rá, az egyes horogra, kisemelővel fogom, méterszer méteressel, ott helyben, ahol halászok, nem máshonnan. A legtisztább az, hogyha ott fogom, ahol én arra a rablóhalra halászok – így tanultam, így tudom, meg mondták is.”*

Még kevésbé tartozott a gyakran elvetett készségek közé a hosszú zsinórra 40–50 centis *előkéken* felkötött 30–40 horog alkotta *véghorog*, melynek főzsinórját a partba kiszúrt karóhoz kötve ladikról szokták eresztetni és a végén egy fél téglával súlyozzák. Bár a részletekre is ügyelve, annyira érzékletesen ismertették a legtapasztaltabb nagytárkányi horgászok, hogy a legcsekélyebb kétely nélkül összevethetőek adataik mindazzal, amit a *véghorog* s ennek leggyakoribb változata, a *fenékhorg* tiszai használatáról tudunk,³² azt is hozzátették, hogy jellegzetesen élő-tiszai és (természetesen) orvhalász módszer a vele való halfogás – a sporthorgászok a lebukást és az egyesületből való kizárást kockáztatnák. Mivel az orvhalászok (ha egyébként nem sporthorgászok) ritkán rendelkez-

32 Pl.: Herman 1887, 369–374; Ecsedi 1934, 171–177; Szilágyi 1995, 229–243. – D. Varga László a Latorca halászatát bemutatva „átkötős horgászatnak” nevezi a fenékhorgot a körülményekhez alkalmazott egyszerűbb változatát, s úgy értesült a halászoktól, hogy az 1930-as években itt dolgozó szegedi halászok ismertették meg velük a fenékes horgot (D. Varga 2004, 63–65).

nek ladikkal, inkább a *vég*horog jelentősen leegyszerűsített, más vizek mentéről is orvhaláskésztségként bemutatott változata (Pl.: Ecsedi 1934, 168; Szilágyi 1995, 236) látszik a gyakoribbnak, amit viszont a Holt-Tiszán is használhattak. Egyik informátorom – halellenőrként – a felkutatásának/megtalálásának módszerét is kidolgozta magának: „*végig kell menni a parton és egy botot húzni, oszt’ mingyán beleakad*”. Eszerint: a parton vagy karóhoz, vagy élő fához-bokorhoz kikötött zsinórra rövid *előkéken* néhány felcsalizott horgot kötnek, s zsinór végén lévő téglanehezék segítségével bedobják a vízbe, lehetőleg olyan távolságba, amilyet a zsinór enged. (Abban azonban bizonytalan vagyok, hogy ezt ugyanúgy *bedobós horognak* nevezték-e, mint más vidékeken, ezt az eszköznevet hallva ugyanis az orsóval felszerelt sporthorgász-késztséggel szokásos „dobásra” asszociáltak beszélgetőtársaim.)

A *kuttyogató* (szinonim nevén *puttyogató*) a víz ütemes ütögetésére szolgáló, kerek és homorú talpú nyeles fácska segítségével történő horgos harcsafogás, ahogy a Tisza mentén másfelé is, inkább újabban terjedő sporthorgászmodszernek látszik (Sztripszky 1904, 240; Ecsedi 1934, 171; Dankó 1972, 483; Holly (szerk.) 1977, 78–79; Székely 1980, 75. skk.; Szilágyi 1995, 222–228), nem bizonyos, hogy itt helyben lettek volna a hagyományos halászatban gyökerező előzményei.³³ A *kuttyogató*s harcsafogást, a kivételesen nagy méretű zsákmányt felidéző élménybeszélések mellett az „*én nem használom, láttam már, vót a kezembe is, de nekem nincs*” és „*az öregek nem ismerték ezt a halászmódszert, én is ellestem a magyarországiaktól*” megjegyzések mintha a jelenkori terjedést bizonyítanák. Hallottam viszont a módszer alkalmazásának olyan részleteiről, melyek kevésbé tartoznak hozzá a magyarországi sporthorgászok ismeretanyagához. Mivel a harcsa (s más rablóhal, a süllő és csuka is) elkapja a vízen úszkáló kacsát, vadkacsát, „*mert piros a lába, úszik a vízen és rácsap, mert a csuka nagyon haragszik a pirosra, meg a harcsa is*”, a *kuttyogatás*nál ezért alkalmaznak a horogzsinóron piros színt: „*tesznek egy kis piros szalagot a horog eleibe, akkora kis szalagot csak*.” A csalétek is halászhagyományt sejtet: „*van rajta lúféreg,*³⁴ *nagy horog, és úgy rátekerve a zsinór a fára [...] az a legjobb, a lúféreg, meg a pióka [pióca] is.*” Ugyanígy a *kuttyogató*val való hangadásnak és a harcsa rablásának összefüggését értelmező nagytárkányi magyarázatokban (melyek a halász/horgász szakirodalom szerint is igen sokfélék, s keveredik bennük a megfigyelés a fantasztikumba hajló kombinációval) szintén benne van valamennyi – a közkeletűekhez képest³⁵ – a helyileg speciálisból: „*A harcsa úgy vadászik, mikor rabol, hogy feljön a víz tetejire, a farkával üt. És ez a hang azt adja ki, mikor a harcsa a farkával üti le a kishalat. A harcsa már tud-*

33 D. Varga László értesülése szerint egy 1938-ban a Latorcán bérülő ismertette meg az ittenieket a *kuttyogató*t. (D. Varga 2004, 62–63).

34 A horgász-szakíró Székely Ádám szerint a Felső-Tiszán szinte kizárólagos a halászok körében a lótetű-csali használata: „sohasem láttam, hogy a halászok más csalit használtak volna” (Székely 1980, 89) – A lótetű (Gryllotalpa gryllotalpa) *lóféreg* neve – az ÚMTSz 3: 884. szerint – a Felső-Tiszántúlon volt leginkább jellemző.

35 Vö.: Székely 1980, 75–76; Szilágyi 1995, 226.

ja, hogy a barátja vagy valamelyik rabol, akkor mán ű is megy arra fele.” És egyik másik magyarázat: „Ez a harcsa rablásának a hangját adja. [...] Magát a hangot egy rivális ellenfélnek gondolja, ami az ő területére... Ott kell kezdeni, hogy minden nagyobb halnak megvan a területe, és ha az ő területére egy nagyobb harcsa bekerül, rabol, akkor azt ő onnan zavarja, és ezáltal még képes nekiszaladni a ladiknak is alulról: megkoppintja a ladikot. És eztet használjuk ki, hogy kutyogassunk.”

A halászhagyománytól lényegileg független „újítás”, jellegzetesen sporthorgász-deviancia: a horgász fegyelmi ügyek közt gyakorta felbukkanó „bűnös” módszer a gereblyezés.³⁶ A sporthorgászkészséghez hasonlító „célszerszámot” és a horog megakasztásának módszerét a nagytárkányiak pontosan, a horgászszakajtóban közöltekkel egybehangzóan ismertették. Eszerint a gereblye vagy kaparó: „a szatúr végére tesznek egy nagy súlyt, ólomból öntik, és akkor hármás horgot, négyet-ötöt, és akkor bedobja, megrántja, ami le van üledve hal, aztat húzi ki. Bárhova akad! Ezek a nagy hármás horgok, visszájára bele kell, hogy akadjon.” Csupán abban nem volt egyetértés a nyilatkozók között, hogy a gereblye „régí” horgászszerszám-e vagy újabban ismerték meg. Az egyik vélemény szerint a határ magyar oldaláról származott át és rohamosan terjed: „eztet használják itten, de csak tavalytúl, hogy mi megláttuk: micsinálnak ezek a magyarok? Meg: dobd mán át, nézzem meg! Az agárdiak vótak, fogtak sok halat vele.” Másikuk véleménye viszont (a gereblyezés „újabb”, a szigonyozás „ősi” voltát feltételező, tehát sugalmazó kérdésem ellenére!): „A gereblye is mán régen megvan, mán a nagyapám idejébe’ is [...] Vannak olyan helyek, például a Latorcán is, az Új-Tiszán is, ilyen langók,³⁷ és hogy abba’ meghúzódik a hal, és abba elkezd hajigálni, és beleakad, húzza kifele.”

Összegzés és következtetések

A 2004-ben gyűjthető néprajzi adalékok – ezzel vezetem be a dolgozatomat – nem a halászatnak a nagytárkányi élelemtermelésben játszott szerepét segítenek megismerni. Amikor azt tudakoltam adatközlőimtől, hogy hol és hogyan adták el a kifogott halat, a válaszaik elbizonytalanodtak. Csak arról voltak megbízható emlékeik, hogy a II. világháborút megelőzően a helybeli zsidó lakosság³⁸ a halászok állandó vevőjének számított, de csak a pénzes halakat vették, a pikely nélkülieket (pl. a harcsát) vallási okokból nem ehettek.³⁹ Egyébként pedig a saját fogyasztásban jelölték meg a halfogás célját: minél nagyobb volt egy-

36 Vö.: Szilágyi 1989, 79–81 (horgászszaklapokból származó adatokkal).

37 Az ÚMTSz (3: 719–720) Közép- és Felső-Tisza vidékéről való adatai szerint a langó: 'folyóvíz csendesebb, lassúbb folyású szakasza a part közelében, éles kanyarokban v. örvények szélén'.

38 Létszámuk viszonylag jelentős volt. Egy adatközlői vélemény: „Mikor vitték el [őket] a magyarok, ott vótam, mikor szedték össze, hát 94 személy vót idevaló.”

39 „A Tóra szerint a vízben élő állatok közül nem fogyaszthatók azok, amelyek uszonnal vagy pikelyekkel nem rendelkeznek” (Rékai 1997, 71).

egy föld nélküli család, annál inkább rá volt utalva, hogy az élelemszerzésnek ezt a lehetőségét is megragadja. A saját fogyasztás mennyiségének, s ezáltal a létfenntartáshoz való hozzájárulás mértékének valószínűsítéséhez azonban elégtelenek az emlékezetből merített s a múltat nosztalgikusan szemlélő adalékok. Célszerűbb tehát meg sem kísérelni arra felhasználni a folklóremlékeket, amire teljességgel alkalmatlanok.

Az lehetett a reális célom, hogy a halászati technikának a nagytárhányiak emlékezetében élő és a kényszerűen az orvhalász gyakorlatba visszaszorult elemeit hasonlítsam össze azzal az ismeretanyaggal, amely a magyar néprajzi kutatásokban felhalmozódott. Ennek az összehasonlításnak – talán meglepő – eredménye, hogy az igen archaikus halászati módszerek, azok, melyekről 50–100 évvel ezelőtt félig-meddig a múltba tűnt „régiségekről” emlékeztek meg az előttünk járó etnográfusnemzedékek, szinte napjainkig megőrződtek, s bár a dolgozatban szövegemlékként idézem őket, érződik mögöttük a személyes munkatapasztalat. És persze nem azért őrződtek meg, mert a nagytárhányiak öntudatos hagyományörzők, s megvárták, míg egy etnográfus egyszer valamikor megörökíti a homályos „régmúltról” egyet-mást eláruló speciális tudásukat. Azért őrződtek meg, mert – változzanak bármilyen nagyot a halászat feltételei – működőképesek maradtak külön-külön, s mert a vizek és halak tulajdonságaihoz variábilisan alkalmazható tudássegésként alkottak, felkínálták az egyén számára az „éppen legjobb” kiválasztását: az adott körülmények között, az aktuális munkafeladat elvégzésére tulajdonképpen nem volt alternatívájuk.

Azokkal a párhuzamokkal értelmeztem a nagytárhányiak – valamikori halászok, ma sporthorgászok vagy/és orvhalászok – halászati technikával kapcsolatos tudását, melyek a magyar néprajzi irodalomban, elsősorban a Felső-Tisza-vidék és a Bodrogház halászati módszereit ismertető dolgozatokban benne foglaltatnak. Azt a tapasztalatot summázhatom, hogy nem akadt a terjedelmes interjúk közben egyetlen eszköz, halfogási módszer sem, melynek ne találtam volna meg a magyar szakirodalomban a párhuzamát. Vagyis: a nagytárhányi halászatnak nincs olyan részlemeze, mely ne lenne értelmezhető a Tisza-vidék felé mutató népi kapcsolatokkal.

Vannak persze az itteniek halászatának olyan elemei is szépszámmal, melyeknek a szlovák halászatban *szintén* fellelhetőek párhuzamai (L. pl.: Martinka 1930–1931; Mjartan 1952; Mjartan 1984). Ezek azonban olyan elemek (pl. a húzóháló és a tükörháló, egyes varsa-formák, hajtóhalászati kishálók), melyek – az évszázados intenzív népi kapcsolatoknak köszönhetően – több nép sajátjai: nincs etnikus vonatkozásuk. Ezért lehetetlen az esetleges átadásról-átvételtől érdemi véleményt megfogalmazni. És indokolatlan azt valószínűsíteni, hogy a nagytárhányi magyarok alkalmasint nem a közvetlen „szomszédságból” vettek át (mint állítják), hanem a szlovák halászok révén ismertek meg egyes eszközöket, módszereket.

Irodalom

Balassa Iván

1975 *Lápok, falvak, emberek.* Budapest

Banner János

1989 Tarcσαι halászok közt. In Szabó Ferenc szerk.: *Banner János emlékezete születésének centenáriumán.* Békéscsaba – Szeged, 96–111. p.

Bellon Tibor

2003 *A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön.* Budapest

Dankó Imre

1972 Bodrogi halászsótár. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XI. Miskolc, 449–505. p.

Deák Geyza

1911 Az ungvármegyei Tiszahát halászatáról. *Néprajzi Értesítő* 12, 144–150. p.

Ecsedi István

1934 Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kisvizéken. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1933.* Debrecen, 123–308. p.

Gönyey [Ébner] Sándor

1925 A Bodrogköz lápi községeinek településföldrajzi vázlata. *Föld és Ember* 5, 65–102. p.

1926 Adatok a Bodrog halászatához. *Néprajzi Értesítő* 18, 11–20. p.

1937 A Néprajzi Múzeum szigonygyűjteménye. *Néprajzi Értesítő* 29, 171–183. p.

Gunda Béla

1966 A mérgező és szigonyos halászat Erdély nyugati hegyvidékén. In Gunda Béla: *Ethnographica Carpatica.* Budapest, 65–135. p.

Herman Ottó

1887 *A magyar halászat könyve I–II.* Budapest

Holly Iván (szerk.)

1977 *Horgászati alapismeretek.* Budapest

Kiss Lajos, M.

1931 A Sajó népi halászata. *Néprajzi Értesítő* 23, 110–124. p.

Martinka, Jožo

1930–1931 Slovenské rybárstvo. *Sborník muzeálnej slovenskej spoločnosti* 24, 111–149; 25, 65–102. p.

Mjartan, Ján

1952 Ľudové rybárstvo v Liptove. *Národopisný zborník* 11, 101–189. p.

1984 *Ľudové rybárstvo na Slovensku.* Bratislava

Nagy Ferenc

1971 A halfogás módjai Karcsán. In Kovács Dániel szerk.: *Abaúj és Zemplén népi életéből*. Sátoraljaújhely, 29–34. p.

Nagy Géza

1992 *Bodrogközi tájszótár*. Pácin /Bodrogközi Füzetek 4–5./

Nyárády Mihály

1938 A Rétköz régi halászata. *Ethnographia* 59, 156–174, 380–394. p.

Rékai Miklós

1997 *A munkácsi zsidók „terített asztala”*. Budapest

Solymos Ede

1965 *Dunai halászat. Népi halászat a magyar Dunán*. Budapest

Solymos Ede – Szilágyi Miklós

2001 Halászat. In Paládi-Kovács Attila főszerk.: *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás*. Budapest, 104–191. p.

Szabó Kálmán

1918 Ősi halászat nyomai Kecskemét környékén. *Ethnographia* 29, 115–128. p.

Székelly Ádám

1980 *A harcsa és horgászata*. Budapest

Szilágyi Miklós

1963 Egy kezdetleges halfogási mód és európai elterjedése. *Műveltség és Hagyomány* 5. Budapest, 165–175. p.

1978 A magyar halászat néprajzi kutatásának elméleti és módszertani problémái. *Cumania V. Ethnographia*. Kecskemét, 7–41. p.

1980 *A Hernád halászata*. Miskolc /Borsodi Kismonográfiák 10./

1981 Egy „elemi ismeret” aktualizálásai. Halfogás kézzel. *Ethnographia* 92, 334–349. p.

1987 Vízi élet, halászat. In Hegyi András szerk.: *Algyő és népe*. Szeged, 345–375. p.

1989 *Néphagyomány – népi mentalitás – állami igazgatás az orvhalászat tükrében*. Budapest /Életmód és Tradíció 3./

1992 Hiedelmek és élménytörténetek az óriás harcsákról. In Viga Gyula szerk.: *Kultúra és tradíció. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére II*. Miskolc, 471–485. p.

1995 *A tiszai halászat. Az eszközök és fogási módok történeti változásai*. Budapest

1997 A „régí vizes világ” néhány étele mint múlt-szimbólum. In Kuti Klára (szerk.): *Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére*. Budapest, 81–103. p.

2003 A rekesztőhálók. *Ethnographia* 114, 221–238. p

Sztripszky Hiador

1904 A szabolcsi morotvák halászatából. *Néprajzi Értesítő* 5, 233–240. p.

Tagányi Károly

1896 *Magyar erdészeti oklevéltár 1–3*. Budapest

ÚMTSz = *Új Magyar Tájszótár I–III*. (Főszerk.: B. Lőrinczy Éva) Budapest 1979–1992

Varga László, D[eregnyői]

- 1984 Népi halászati eszközök és módok a Latorca halászatában. *Új Minden Gyűjtemény* 3. Bratislava, 53–74. p.
- 1989 Népi halászati eszközök, halászati módok Szirénfalván és Csicserven. *Néprajzi Közlések* V. Bratislava, 60–67. p.
- 2004 *A halászok világa. Hagyományos halászat az Ung, a Laborc és a Latorca folyón.* Pozsony/Bratislava

Súvislosti a vzájomné vplyvy: rybárstvo – športové rybárstvo – pytliacke rybárstvo (Zhrnutie)

Veľké Trakany sú obcou, ležiacou v blízkosti rieky Tisa, na brehu jej mŕtveho ramena. Zdal sa byť teda oprávneným bádateľský predpoklad, že výskum, prevádzaný s monografickými nárokmi, môže priniesť cenné informácie o využívaní vôd tunajšími obyvateľmi: o činnosti spojenej s rybolovom, o ľudových vedomostiach, zaujímavých z národopisného hľadiska. Výskumný program som si zostavil s ohľadom na hľadiská a výsledky viac ako storočného (od publikovania monografie Ottó Hermana roku 1887 súvislého) národopisného skúmania maďarského ľudového rybárstva. Musel som však vziať do úvahy aj okolnosť, že v súčasnosti na Slovensku nie je povolený lov rýb tradičnými spôsobmi, len prostriedkami športového rybárstva. Muži z Veľkých Trakán, narodení v rokoch 1920–1950, uvádzali svoje zážitky o praktikách rybolovu z čias svojho detstva a mladosti, alebo priznali, prípadne len naznačovali porušenie zákona zo strany svojej alebo iných ľudí. Uviedli také spôsoby a prostriedky rybolovu, ktoré sú zákonmi a nariadeniami zakazované a prenasledované, avšak dodnes používané – t.j. pytliacke –, ktoré už pred 50–100 rokmi uvádzajú z rôznych maďarských vôd národopisci ako „archaické“. Môj výskum teda umožnil aj to, aby som na konkrétnych príkladoch zvažoval: akým spôsobom sa prechovali ekologické a technické skúsenosti tradičného rybárstva do legálneho športového rybárstva, resp. či táto legalita môže znamenať aj zabudnutie, skrývanie istých tradičných, „nezákonných“, vhodnou konšpiráciou však úspešne využívaných spôsobov rybolovu.

Prostriedky a spôsoby lovu rýb v spomienkach obyvateľov Veľkých Trakán, resp. v kruhu športových rybárov a pytliačov, ukazujú praktiky rybolovu lokálneho charakteru v druhej polovici 20. storočia ako veľmi diferencované, pružne sa prispôsobujúce ekologickým a spoločensko-hospodárskym podmienkam. Do 60–70-tych rokov 20. storočia príslušníci tzv. rybárskych spoločenstiev (kompánií) lovíli ryby predovšetkým pomocou jazernej záťahovej siete zvanej *dalom* (maď. *gyalom*) – používal ju každý, kto si popri poľnohospodárskej činnosti alebo inom povolaní doplňoval svoj príjem rybolovom. Popritom na Hornom Potisí a popri prítokoch Tisy boli v minulom storočí mnohokrát opísané početné menšie náčinia, ktoré používali aj členovia niekdajšej kompánie a pri pytliackom rybolove aj dnes používajú úplne rovnaké alebo podobné sieťové konštrukcie. Napr. na dne i navrchu otvorený pružený kôš (maď. *tapogató*) a jeho dnešný variant zo železných tyčí a drôtovej siete; viaceré formové i funkčné varianty čerení (maď. *szák*, *emelőszák*); vrše alebo im podobné zariadenia, majúce za cieľ uzavrieť cestu ťahu rýb; druh záťahových sietí, ktorú ťahali dvaja muži kráčajúc vo vode (maď. *kétköz*). A známe boli aj veľmi archaické spôsoby lovu rýb holými rukami, bez akýchkoľvek prostriedkov, čo je

v podstate rovnako stará metóda ako ľudský rybolov vôbec. Dodnes je známa aj medzi športovými rybármi. Používatelia rybárskych náčiní, dostupných v obchodnej sieti prechovali stáročné rybárske tradície do voľby návnad a výberu rybárskych miest, ako aj do používania ilegálnych metód, športovými rybármi považovanými za „nešportové“: zapichnutím háku alebo radu hákov s návnadou do brehu (maď. *csukahorog*, *csap'horog*, *vôghorog*, *bedobós horog*).

Zusammenhänge und Wechselwirkungen: Fischfang – Sportangeln – Fischdieberei (Zusammenfassung)

Die Gemeinde Nagytárkány liegt nahe der Theiß, am Ufer eines Theiß-Totenzweiges. Das Programm der Feldforschung wurde anhand der Aspekte und Erfahrungen ethnographischer Untersuchung in Ungarn über Fischfang zusammengestellt (seit 1887, nach Ottó Herman, erscheinen diese Ergebnisse regelmäßig). Ich musste jedoch auch die Tatsache in Betracht ziehen, dass Fischfang in der Slowakei gegenwärtig nur ausschließlich mit Sportmitteln erlaubt ist, nicht aber mit traditionellen Methoden. Über ihre Fischfangerlebnisse berichteten die (in den Jahren 1920–1950 geborenen) Männer aus Nagytárkány; sie erinnerten sich gerne an ihre Kinder- bzw. Jugenderlebnisse, wo verschiedene Fischfangmittel noch legal erlaubt waren. Zugegeben (obwohl nur teilweise), dass sie manchmal gegen das Gesetz verstoßen haben, berichteten sie über verbotene und deswegen verfolgte, doch auch gegenwärtig immer noch benutzte (Fischdieber-) Methoden, die bereits vor 50–100 Jahren von den ungarischen und anderen Ethnographen als „archaisch“ bezeichnet worden waren. Meine Datensammlung ermöglicht somit auch, durch konkrete Beispiele zu erwägen: wie sind die ökologischen und technischen Erfahrungen des traditionellen Fischfangs in das legale Sportangeln übergegangen.

Die Mittel und Methoden des Fischfangs, die in Erinnerung der Gewährspersonen in Nagytárkány lebendig sind, bzw. die bei Sportanglern und Fischdieben beliebt sind, sind ziemlich geschichtet; sie zeigen eine Anpassung der ökologischen und gesellschaftlich-wirtschaftlichen Bedingungen in der zweiten Hälfte des 20. Jhs. Bis in die 60er und 70er Jahre hat man in erster Linie mit einem Schleppnetz (ungarisch *gyalom* genannt), gefischt; die Fischer waren Mitglied einer Fischergesellschaft (*Kompanie*); alle, die ihr Einkommen durch Bodenbewirtschaftung verdiente, ergänzten dies durch Fischfang.

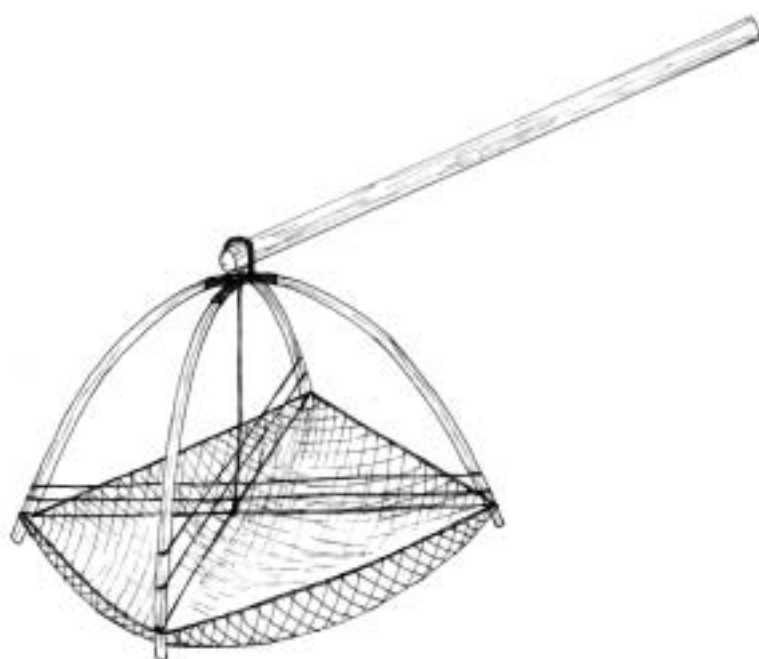
Die Mitglieder der Kompanie benutzten dabei in dem vergangenen Jahrhundert (am Oberen Theiß-Gebiet) auch Kleinwerkzeuge; als Diebfischer benutzen sie auch heutzutage ähnliche Netzkonstruktionen. Z.B. einen oben und unten offenen Weidenkorb, (ung. *tapogató*) und dessen Variante aus Eisenstocken und Drahtnetz geflochten; Hebnetz (ung. *szák*, *emelőszák*) in mehreren formellen und funktionalen Varianten; Fangreusen, mit denen die Fischstrecken versperrt werden; Ziehnetz (ung. *kétköz*) von zwei Menschen im Wasser schleppbar. Bekannt waren bzw. auch heute noch bekannt sind bei Sportanglern andere Fischfangmethoden ohne Fangmittel, nur mit der Hand; diese sind archaische Methoden, so alt wie die Menschheit selbst. Die Mittel der jahrhundertealten Fischertradition sind heutzutage im Handel wiederzufinden, in Form von Anbiss, Angelhaken (ung. *csukahorog*, *csapóhorog*, *véghorog*, *bedobós horog*), die jedoch illegal sind.

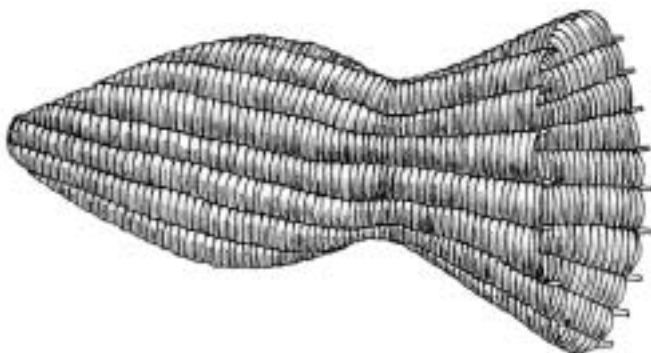
1

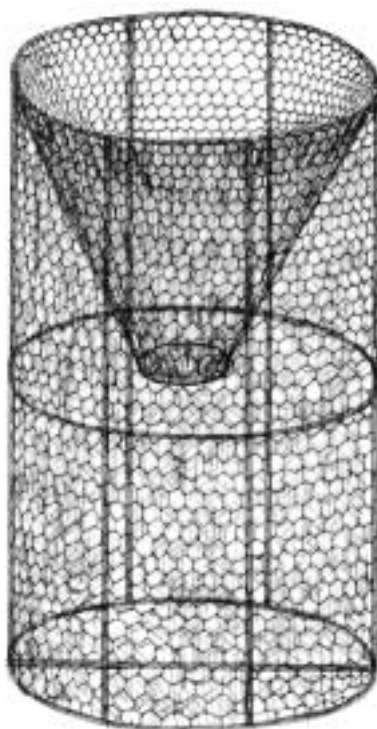
2

3

4

5

A nagytárkányi halászok eszközkészletéből: 1. tapogató; 2. szigonyok; 3. emelőháló; 4. csíkvarsa; 5. drótvarsa (a szerző rajzai)

Jeles napi szokások és hiedelmek

Az esztendő szokásai

Nagyvárkony szokásainak, szokásköltészetének és néphitének vizsgálatához rendelkezésünkre áll egy korábbi, 1913-ban keletkezett gyűjtés – Lázár Péter akkori teológus kiváló munkája – és a Felső-Bodroghözre vonatkozó, összehasonlító adatokban bővelkedő tanulmány (Lázár 1913; Viga 1996). Ezzel lehetőség nyílik az időbeli elemzésre, egyes szokások változásának, szokáscselekmények átalakulásának, egyes elemei megszűnésének nyomon követésére. A környező tájegységekről szóló munkák pedig a tágabb összehasonlításra adnak lehetőséget (Balassa 1975; Barna 1986; Barna 1990; Barna 2000; Luby 1935; Papp 1975; Niedermüller 1981).

A napjainkban gyűjthető szokásanyag meglehetősen egységes mindhárom felekezet (görög katolikus, római katolikus, református) tagjainak körében.

Tél. Advent időszaka az egyházi év, a karácsonyi ünnepek kezdete. A betakarítás, az elvégzett munka utáni pihenés, majd a hajnali misék, roráték ünnepváró hangulata jellemzi. Bár nem tartozik szorosan bele, Katalin napját advent magához vonzotta. Ekkor rendezték a böjt előtti utolsó bálakat, zenés mulatságokat. Közel van hozzá András, s összekapcsolja a két napot, hogy mindkettő „házasságszerző” nap. A lányok Katalinkor meggyfagallyat vágtek, vízbe tették. Ha karácsonyra kivirágzott, úgy tartották, ők is férjhez mennek a következő évben. András napjához a 20. század elején még több férjjósló szokás kapcsolódott: András estéjén, azaz a november 30-át megelőző este a lányok leendő férjüket tudakolták. Hét derelyét főztek, hét fiúnevet tettek bele. Amelyik először feljött a víz tetejére, kikapták, s olyan nevű férjet vártak. Azt is tartották, hogy aki ezen az estén böjtöl, álmában meglátja a jövődöbelijét. „Megrugdostuk a *disznóólat*, hogy ahányat rőfög, annyi év múlva megyünk férjhez.”

Kimentek a kapu elé, s aki először köszönt, olyan nevű lesz a férjük. Ezek a jövődöbelit tudakoló cselekmények variálódtak, idővel más jeles naphoz, karácsony és szilveszter estéhez kapcsolódtak. A hasonló jósló szokásokat széles körben ismerték, különösen népszerűek voltak a Zemplénben.

A december a disznóvágások ideje. A hideg téli időjárás, a fagy tette lehetővé a hús tartós tárolását, ez volt a karácsonyi étrend alapja. A friss húsból, hurkából, kolbászból a rokonoknak, szomszédoknak *lesít*, azaz kóstolót küldtek, amit azok más alkalommal viszonztak. Így télen gyakran került az asztalra friss

húsféle. A disznóbendőt és a vastagbelet a cigányok kérték el, s jellegzetes krumpilis töltelékkel töltve sütötték meg.

Luca napja a 20. századra elvesztette korábbi jelentőségét. E nappal kapcsolatban ma igen kevés adatot találtunk. *Lucaszéket* csináltak valamikor, hogy meglássák a templomban a boszorkányt. Ez Luca-naptól karácsonyig készült. Tulajdonosa kivitte a keresztútra vagy elvitte a templomba, s ha ráállt a székre: „Látta, mikor jöttek ki a templombul, ki a boszorkány. (Miről?) Hát látta, ha látta.”

Luca napja az 1910-es években még emlékezetes nap volt. Vasabroncsot tettek a földre, abból etették az aprójószágot (baromfit), „hogya ne bitangoljanak el”, ne járjanak át a szomszédba (Lázár 1913, 81). Idővel ez a szokás karácsonyhoz kötődött, karácsonykor gyakorolták.¹ A Luca-naphoz fűződő mágikus cselekmények tehát más jeles napok szokáskörében tűntek föl. A baromfitarással kapcsolatosak karácsony estén, a gonoszűző, bajelhárító cselekmények Szent Györgykor.

Ma már sem a Luca-napi dologtiltással, sem más hagyománnyal nem találkozunk. Kivétel a lucaszék készítése, bár éppen ezzel kapcsolatban kell felhívni a figyelmet arra a jelenségre, amellyel a mai falukutatónak számolnia kell, ti. a média, rádió, televízió ismeretközlő szerepére. A szokásokat bemutató műsorokra az idős generáció fogékony, az onnan szerzett ismeretek olykor keverednek a tényleges helyi szokásokkal.

A karácsony előtti napok készülődéssel teltek. A betlehemező legények tanulták a szöveget, megújították a betlehemet, a jelmezeket. Készülődtek a kántáló gyermekek és fiatalok: kivel, merre indulnak majd. Nem találtam adatot a pásztorok karácsonyi köszöntőjének meglétéről.

Ádám-Éva napja, karácsony *viliája* nem volt szigorú böjti nap, a készülődésben, sütés-főzés után a vacsora volt a lényeges étkezés. Sütöttek kalácsot a kántálóknak, de még a jószágoknak is. E napon az állatokkal is különösen gondtal bántak.

Karácsony. Nagytárkányban régi hagyománya van az ünnepet köszöntő, adománygyűjtő dramatikus népszokásnak, a betlehemezésnek. A betlehemes játékot a 20. század elejétől közel száz éven át folyamatosan játszották, egy időben több csoport is. Ez idő alatt a játék lényegében nem változott, csupán énekekkel és rögtönzött mókázással bővült. Álljon itt a tárkányi betlehemes szövege Lázár Péter 1913-as lejegyzése szerint.²

1 A Bodroglóközből általában karácsony *viliáján* végzett cselekmény volt (Viga 1996, 215).

2 A szöveg szinte hibátlan helyesírású. A szerző kéziratában jelölte a zárt *ë* hangot. Ennek „megfelelője” a mai köznyelvben az *e*, a könnyebb olvashatóság érdekében ezt így közöljük (Lázár 1913, 142–157). Lázár Péter lejegyezte az ajaki (Szabolcs m.) betlehemes is. A két játék szövegében van néhány azonos rész („Öreg bacsó itt vagyok...” „Üdvözlégy áldott Messiás...”), ami az elemek vándorlásával magyarázható.

Karácsonyi betlehemes játék

Szereplők: két pásztor, két angyal. A „sztari”. Végül az öreg „guba”

Öltözetük: A pásztorok széles ujjú juhászinget és rojtos szárú bő juhászgatyát és cylinder alakú hosszú, pántlikával díszített süveget viselnek. Az angyalokat hosszas, csipkés karing fűdi, szintén pántlikás süveggel. Vállukon hordják a „Betlehemet”. A *sztari* álarcra jár bundában, s az álarcra kívül hosszú szakáll és nagy bajusz látszik. Az *öreg gubának* nagy pup van a hátán és egész testét hosszú guba takarja. Arca korommal van befestve; kezében nagy fűtykőst visz, melyre sok csengő, csörgő és kongó van rákötözve. Az utcán mindenféle bohósággal mulattatja a gyermekeket, s ha bosszantják még utánuk is vágja a csörömpölő fűtykőst. Neki minden meg van engedve.

A pásztorok között az elsőt *Fedornak*, a másodikat *Sztapajtásnak* szokták szólítani.

A játék:

Beköszön a Fedor pásztor a házba és megkérdi:

Szabad-e bemenni a betlehemmel?

Angyalok behozzák a betlehemet:

*Ide gyöttünk a betlehemmel kis Jézuska születését bemutatni
buzgó énekkel felkiáltunk: Éljen, éljen kegyes Urunk!*

Kint a pásztorok énekelnek és kifigurázzák a diák-beszédet:

*Tréfusz szegyi szangelórom,
Nátuzem, nátuzem cinegláncelórum.
Ekszi Dávid pásztóresz,
Regisztuesz tutoresz,
Szánszándok! Örvendezzünk,
Betlehembe siessünk
Pásztorokkal, ajándékkal!
Mennyi gyöngyök, annyi cseppek
Értünk hullanak,
Ezek a mennybéli vizek
Lelkünkre folynak!*

Bemegy a Fedor és mondja:

*Happ! Hol vettem magam kecskék közt, bakok közt jártam az erdőbe; pásztori
sípomat hónom alól elvesztettem. Aki aztat visszaadná, egypár huszassal meg-
ajándékoznám.
De van nekem egy jó pajtásom, aki nékem jó hírmondásom!
Addig csörömpölök, kolompolok,
Míg a Sztapajtásomtól jó hírt nem hallok! (csörömpöl)*

Sztapajtás bemegyén és így felel:

Hej pajtásom, én még nem olyan félelembé vótam, amikor a farkas a legkisebbik bárányomat el akarta vinni! De én lábommal rádöbbsentettem s még a fogát is vicserétotta. Tégedet is láttalak Fedor pajtás, szomorkodni. Szoktál a garatra önteni? De nem azt mondom Fedor pajtás, énekeljünk egyet vigasztalásunkra!

Feleli Fedor:

Nem bánom.

Pásztorok énekelnek:

*El kell menni az erdőbe,
Bujnyikoknak seregébe.
Nem fogunk mi rettegni,
Senkitől megijedni.*

Azt kérdi a Fedor a Sztapajtástúl:

Hát a gubát hun hattad?

Sztapajtás:

Kint szedi a tejfelt!

Pásztorok:

Gyere be guba!

A Guba bemegyén:

Tudjátok mit, fiaim? A ződ luczakor leltem egy juhót, kié az?

Feleli a Fedor:

Az enyim!

Erre így szól a Guba:

Ereggy te is a magadé után, én is megyek a magamé után! De nem azt mondom Fedor pajtás: Énekejjünk egyet vigasztalásunkra!

Énekelnek:

*Hol vették magokat három juhászok?
Csörögnek, csengetnek ezen a szálláson!*

Ezután kérdezi a Fedor:

Hát a Sztarit hun hagyta?

Guba:

Odakint nyomja a sajtot. Gyere be, Sztari!

A Sztari felel:

Nem lelem a kéményen a kelincset!

A Guba ismét kiszól:

Gyere be, Sztari!

Mire az felel kintről:
Apád vót maradi!

A Guba harmadszor is hívja:
Gyere be, Sztari!

Erre a Sztari énekelni kezd:
*Öreg bacso itt vagyok,
Rettenetes hirt mondok:
Az angyalok repülnek,
Hegyen-vőgyön lánggal égnek!
Az én juhom kurta farkú
Én vagyok az öreg bacso.
Az én juhom legelni fog,
Magam krompét sütni fogok!*

Kiszól a Guba még egyszer:
*Gyere Sztari Betlehembe!
Ne légy álmos vénségedre!*

Végre bejön a Sztari és így szól:
*Tik csak esztek-isztok, dorbézoltok,
Az én 77 esztendőm, öreg szakállomra nem is gondoltok?
Ha előveszem Dávid nádpálcáját
Úgy elverem ingetek ujját
Hogy semmi bajotok nem lesz!
Hanem inkább Fedor pájtás, énekejjünk egyet vigadozásunkra!*

Erre mind a négyen leguggolnak a földre és énekelnek:
*Ha valaki vigan él, vigan él,
A juhász éppen úgy él.
Az erdőbe, a mezőbe,
Midőn őrzi juhait
Vigan éli napjait
Az erdőbe, a mezőbe!
Biz senkivel nem cserél, nem cserél,
Busul-vigad, mendegél!*

Mikor ezt elénekelték, akkor a botot leteszik és arra ülnek. Ismét éneklük az előbbi dalt egy kis változtatással. Midőn a „Busul, vigad, mendegél” éneklük, egyszerre felállnak és körüljárva csörgetik a botjukra kötött csengőt-csörgőt, és tovább énekelnek:

*Sétál, dudál, furulyál
Billeg-ballag, meg-megáll!*

Most mindnyájan megállnak és a Sztari így szól:
*Mán egy fertály ződre,
Feküdj guba földre!*

A guba és Szari lefeküsznek, míg ellenben a Fedor és a Sztapajtással énekel:

*Juhászim, pajtásim ti elaludtatok
Mezeid, nyájadat, mind reám hagyátok,
Ne sajnáld álmodat félbe hagyni,
A kisdéd Jézusér fáradozni!*

Feleli a Fedornak a Sztari:

*Haggy békét jó Fedor, szunyókálok,
Még a lábomon is alég állok!*

Ekkor egy angyal szól:

*Szurgyide pásztorok! Menjetek, keljetek fel, menjetek Betlehembe, ott tanáljátok
Jézust a jászolyba! Ekkor csenget és énekl:*
Glória! Glória!

Erre felel a Sztari öreg hangon:

*Micsoda, glusztria?
Nem jár télbe a gólya!*

Most szól az angyal:

*Inek szerziz Deó! Pásztorok, keljetek fel, menjetek Betlehembe, ott tanáljátok
Jézust a jászolba. Glória!*

Sztari:

Micsoda Glusztria? Jobban tudok én az angyaloknál diákul beszélni!

Kérdi erre az angyal:

Hát jártál iskolába?

Sztari:

Jártam bizony, néha még az ablakán is betekintettem!

Ekkor a Fedor és a Sztapajtás a fekvő Sztari alá dugják a botot és úgy emelik fel. Most talpra áll és belenéz a betlehembe. Az angyal odaszól neki:

Tremuszin Betlehembe!

Feleli az Öreg a többi pásztornak:

Hallod pajtás, englesz, benglesz!

Szól az angyal:

Tremuszin Betlehembe!

Felkiált a Sztari:

Hallod pajtás, ég a betlehem!

Felelnek a pásztorok:

Hazudsz, az angyal nem azt mondta!

A Sztari a betlehembe mutatva kérdi az angyaltól:
Mi az a bundás?

Feleli az angyal:
Az juhász.

Sztari:
Hát az a kandar?

Angyal:
Az bárány.

Sztari:
Hát az a gyermek?

Angyal:
A kis Jézus.

Sztari:
Azt imádjuk!

Most mindnyájan énekelnek, csak a guba fekszik még mindig a földön. Elindulnak és énekelik:

*Menjünk, menjünk kosár mellett
Megbotlottam egy híd mellett.*

Megállnak és kérdezik a Sztaritúl:
Hát a gubát hun hagytad?

Most az öreg visszamegy és rákiált a gubára:
Kejj fel guba, megrihesednél?

Ekkor a Guba felugrik és együtt énekelnek:
*Mennyből az angyal, lejött hozzátok, pásztorok!
Hogy Betlehembe sietve menve lássátok.
Az Isten Fija, aki született
Jászolyba
Jászolyban fekszik, barmok közt nyugszik Szent Fija!
El is menének! Köszöntésire azonnal!
Vivének neki szép ajándékot
Magokkal!
Egyik egy juhót, másik egy bárányt
Ajánlott!
Harmadik tejet. Negyedik adott egy sajtot!*

Ekkor elindulnak. Elöl a Fedor és Sztapajtás, utánok a Guba, majd a Sztari sajttal. Biztatják az öreget:
Sztari, Betlehembe!

Kérdi az öreg:

Hát merre van az a szent Betlehem?

Felelik neki:

Amerre a mennyei harang szól!

Ekkor az angyal csenget és ez háromszor megismételtetik.

Most az öreg a betlehemhez lép és be akar nézni. Azonban az angyal nem engedi, hanem felszólítja:

Vess öreg keresztet!

Öreg:

Leverjem a recetet?

Angyal:

Vessél öreg keresztet!

Öreg:

Megegyem a perecet?

Angyal:

Vessél öreg keresztet!

Öreg a keresztvetést utánozva mondja:

Tyúkhús, libahús, egy icce bor, meg egy cipó (a szájára mutat) idecsússz!

Aztán benéz a betlehembe és mondja:

Kis Jézuskám, hoztam neked egy sajtot, akar a tokaji hegy!

Ekkor hátradül és lefekszik a földre. A többiek körüljárják és énekelnek:

Betlehem városába

Romlott istállócskába

Siessünk, ne késsünk

Hogy még ezen éjjel

Ottan lehessünk!

Mi urunknak tiszteletet tehessünk!

Most a betlehemhez mennek és éneklük:

Üdvözlégy, áldott légy

Pásztorok pásztora

Ki a földnek és a mennynek

Teremtő szent Ura.

Majd meghajolva folytatják:

Isten, Tégedet imádunk

Jézusunkhoz kiáltunk

Lábaidhoz borulunk

Óh kegyes Jézusunk!

Tovább énekelnek:

*Tett! Jézus született!
Született ez városba,
Rongyos istállócskába
Betlehembe!
Angyalok hirdetik,
Messiás születik
Itt van jele fényének,
Helyes (!) születésének!
Pajtába, pólyába,
Bévagyon ő takarva posztócskába!
Áldott gyermek szenyved
Már kis korába!*

Egész vígan:

*Fogd meg pajtás a dudádat,
Fújd el néki víg nótádat,
Hogy kedvére e napon
A kis Jézus vigadjon!*

Ekkor a Guba és a Sztari összefogódnak és táncolnak, miközben éneklük:

*Uccú guba, táncoljunk,
Muzsikával vigadjunk
Mert elgyött, mert elgyött
Az igaz Messiás!*

Végezetül:

*Hej víg juhászok, csordások
Csergedeznek a források,
De gyönyörű ez az éjjel,
Bár tekintetek csak széjjel!
Nézzetek Betlehem felé
Micsoda nagy fényesség lett!
Egy szép csillag amint szállott,
A pajta felett megállott!
Még pedig messze a hajnal,
Amott az a fényes angyal
Igy szól: dicsőség Istennek
Békesség az embereknek!*

Most az angyal megköszöni a kapott ajándékot és így búcsúzik el a gazdától:

*Nosza te jó gazda,
Eressz hát urunkra,
Az Isten áldása
Szálljon a házadra!”*

A nagytárkányi betlehemes a betlehemes játékok ún. felvidéki (bibliás betlehemes) csoportjához tartozik. Hat legény vagy férfi játszott, állandó szereplői: az angyalok a pásztorok és az öreg guba. Nagytárkányban két angyal, két pásztor

és szerepét tekintve két „öreg” van, az egyik, az idős pásztor, a „fehér” (guba, Kubó) és egy „fekete”, „az öreg” (sztari), ez utóbbi sötét színű báránybőr bundában, kucsmában és álarcban van, ő mókázik és ijesztget többet. Szalmával kitömött púpja van, derekán kolompok, kezében furkósbot. A guba kifordított fehér bundát, bőr álarcot visel, kezében fa balta. Mindkettőjük piros orra tele van gombostűkkel (1–5. kép).

A szereplők számán, öltözetén, külső megjelenésén (bőr álarc, piros orr gombostűkkel, szalmapúp) kívül a szereplők neve is felbukkan környékbeli, bodrogközi, zempléni játékokban.³ Természetesen szöveges egyezéseket is találunk a falu szűkebb és tágabb észak-keleti kultúrtáj) környezetében lejegyzett játékokkal. A nagytárkányi betlehemes – és tudomásunk szerint ugyanezt játszották Kistárkányban is – viszont azonosnak tekinthetjük a Filkeházáról 1985-ben közölt betlehemes játékkal (Petercsák 1985). A kevés eltérés oka a lejegyzések időpontja között eltelt hetven év, mialatt a szövegek kissé variálódtak. A filkeházi szereplők azonosak a tárkányiakkal, de ebben csak egy angyal szerepel. A három pásztor (Fedor, Sztach, Kuba) és az öreg Stari ruszin eredetű neve ad magyarázatot a tárkányi szereplők nevére: *Fedor, Sztapajtás, Guba, Sztari*. A két játék szövege – a „deákul” énekelt részt kivéve – gyakorlatilag megegyezik. Oda pedig úgy került, hogy egy Mikóházán és Pálházán szolgált béres vitte haza a szöveget (Petercsák 1985, 34–35). Lehet, ez a két település mindkét játék közös pontja. Ám Nagytárkányban az átadás-átvétel helyét és irányát már nem sikerült megállapítani. A 20. század eleji szöveg később több éneketéttel bővült. Érdekes, hogy az említett, *Titifusz, szegyi szangyelórusz...* kezdetű deákos ének variánsa felbukkan a nyolcvanas évek elején Radban felújított betlehemes játék szövegében (Viga 1996, 228).

A ma emlékezők a szereplőket ugyanúgy jellemzik, ruházatukat ugyanolyanok írják le, mint a 20. század elején volt. Valószínűleg azért, mert a mai játékosok öltöze is ugyanaz.

A pásztorok ruhája fehér ing, bő fehér gaty, fekete mellény. Szalagos, henger alakú süvegük volt, mellükön keresztben egy piros szalag. Botjuk végén kereszt alakban folszerelt négy csengő. Az angyalok fehér ingben, fehér szoknyában (díszes alsószoknya) és a pásztorokéval azonos, de más színű papírsüvegben voltak. Mellükön keresztben zöld-rózsaszín szalag. Az öreg gubánál fa balta, a feketénél bot volt. A gombostűkkel tűzdelt orrot a korai leírás nem említi. A fehér guba „bajsa” és a fekete „füle” gólyatoll. A mai játékban szinte változatlan formában látható az 1913-ban leírt öltözet, és a játékosok is azt a szöveget mondják kissé „magyarítva”, a köznyelv felé közelítve azt.

Karácsonykor Nagytárkányban és Kistárkányban egyszerre 3-4 vagy több csapat is járt, ugyanazt a szöveget mondták. Éjfélkor mindnyájan bementek az éjféli misére. Az oltár két oldalánál álltak, s tevékenyen részt vettek a szertar-

3 A *Fedor* név gyakori a felvidéki típus szövegeiben. Ez a neve a Leleszen és a Királyhelmece Fejlesztés-tanyán lejegyzett játék egyik pásztorának (Gaál 1914, 131; Viga 1996, 219–223). A Filkeházáról közölt betlehemes szereplői és szövege megegyezik a tárkányival (Petercsák 1985, 34–42).

tásban: megrázták a csengőiket, kolompokat. A játékot nem adták elő, de kifelé már mókáztak, a bottal csapkodták a népet.

A betlehemes lényegében folyamatosan játszották napjainkig, 2002-ig. A korábbi több csapat helyett végül egy maradt. (Tagjai nemcsak Tárkányban játszottak, hanem a környékbeli falvakban is, s e települések köre lassan bővült.) Összefüggésben azzal, hogy napjainkra megváltozott a szokást fogadó családok száma és hozzáállása. Oka, hogy a szokást gyakorlók, a betlehemezők magatartása is kissé szabadosabb lett: a rögtönzött tréfálkozás – amely mindig ott volt az *Öreg* szerepkörében – jellege már lassan elutasításhoz vezet. Egyelőre magát a szokást még nem utasítják el, mert a betlehemezőknek szánt adományt (pénzt) odaadják, de a játék eljátszását többen nem kérik. Ugyanakkor más települések lakossága éppen a tárkányi betlehemezést látva próbálkozik e népszokás helyi felújításával.

Kántálás. *Kántálásnak* nevezték az énekes/verses, ünnep-köszöntő, népszokást; mind a karácsony előestéjén, *viliáján*, mind az újesztendő reggelén zajlót. A karácsonyi kántálás Nagytárkányban még élő hagyomány.

Karácsony *viliáján*, december 24-én, sötétedés után a fiatalok – több csoportban – elindultak, hogy a rokonok, ismerősök, falubeliek ablaka alatt énekelve köszöntsék az ünnepet. A legények szívesen mentek a lányos házakhoz, ahol behívták őket, megvendégelték, majd a lányok is csatlakoztak hozzájuk, s együtt mentek tovább. Az éjféli mise előtt utoljára a plébániára is bementek köszönteni. Sokszor a mise után is folytatták a kántálást, míg mindenkinél tiszteletüket nem tették.

Lázár Péter mint a katolikusok körében gyakorolt szokást említi, de mai adatközlőink másként emlékeznek. A kántáló csoportok nem vallási és nem lokális alapon szerveződtek – hanem egy „baráti kör” tagjai voltak, akik együtt voltak a bálban, egy színdarabban szerepelnek stb. –, s leginkább korosztálynak tekinthetők. Római katolikus, görög katolikus és református is lehetett köztük, s bármely vallású család szívesen fogadta őket. A háború előtt felnőttek még a fúvószenekar tagjai is jártak karácsonyt köszönteni. Leggyakrabban a „Leszállt az égből a dicsőség királya...” kezdetű éneket játszották.

Az utóbbi évtizedekben a kántálók gyermekek voltak. A házhoz érve engedélyt kértek:

– Szabad-e az Istent dicsérni?

Az igenlő válasz után az énekeskönyvben levő egyházi énekeket (Csordapásztorok..., Mennyből az angyal...) és a betlehemes játékból ismert énekeket énekelték. A korábban lejegyzett kántálók zöme a betlehemesből ismert.

*Született Jézus
Jászolyba reszket
Szűzanya néki
így énekelget:
Aludj, aludj kis Jézuska!*

*

*Jézus ágyán nincsen paplan
Mégfázik a kis Ártatlan
A szeme is könnyedezik
Miérettünk esedezik!*

*Ez karácsony éccakáján
Jézus születése napján
Mi örvendjünk, mi vigadjunk
Ma született kis Jézusunk!*

*

*Betlehemnek pusztájába
Pásztorok vigyázásába?
Született a kis Jézuska istállóba
Helyeztetvén, betakarván a pólýába!*

*Ugyan József, mit gondoltál
Hogy istállót választottál
Nem tanáltál nyugvóhelyet a városba
Hanem inkább barmok között a pusztába.*

*

*Im az égnek nagy Királya
Jászolyba fekszik,
Mindeneknek Alkotója
Barmok közt nyugszik.*

*Szalma az ágya,
Nincsen párnája,
Kemény szalma
Gyenge testét alég takarja!*

*

*Hallod pajtás angyal szólott!
Nagy örömet hirdet,
Hogy az égnek nagy királya
Már érkezett!*

*Hol találjuk fel?
Hamar menjünk el!
Betlehembe, mond az angyal
Teljes örömmel*

*

*Vígan zengjetelek citerák
Jézus született!,
Harsogjatok dostrambiták (!)
Isten ember lett!*

*Egy Szűz, ki őtet hozá
És méhébe fogadá
Gábrriel árkangyal eztet
Áldottnak mondá!⁴*

Középkori eredetű, apokrif népi imádság szövegét őrizte meg az alábbi kántáló ének:

*Nyisd meg Uram, nyisd meg
Aranyos kapudat!
Kapud előtt vagyok
Egy aranyos karszék.
Abban ül, abban ül
Asszonyunk Mária
Mária, Mária
Mária, Szűz Anya!⁵*

A kántálók végül jókívánságot mondtak: *Adjon Isten több karácsony estéjét elérni; nem ilyen szomorút, örvendetesebbet; bü bort, bü buzát, hóttunk után lelki üdvösséget! Szívünkbul kívánjuk! Vagy: ...Bort, búzát eleget, holtunk után lelki üdvösséget kívánunk az egész ház népének!*

A gyerekek jutalmul *köttes* kalácsot, apróbélest, mákos bélest, diót, almát, később némi pénzt kaptak. A negyvenes években egy boltos minden karácsonykor rengeteg cukorkát osztott szét köztük. A kántálás a szegényebb sorsú gyermekeknek fontos jövedelemszerzést is jelentett. Különösen így emlékeznek az 1950–60-as évekre. Egyik család gyermekei pl. keresményükből szánkót vásároltak.

Karácsonyi vacsora. Mivel ünnepek előtt minden családban disznót öltek, a karácsony három napi étkezésének ez volt az alapja. December 24-e nem volt szigorúan böjtös nap. Szentestén, karácsony *vilijáján savanyú levest*, káposztalevest ettek füstölt disznóhússal vagy kolbásszal. Sült oldalas, kolbász, mákos, túrós *bobájka* volt a vacsora, különféle *kött kalácsok*, *nyújtott béles*, *apróbéles*, *lekváros rétesek*. A katolikusoknál általában a vacsora része volt a friss hal is. Ha az időjárás engedte, az emberek halászni mentek. A sült halat böjtös ételként fogyasztották. Karácsony estéjén a legtöbb családban ma is elkészítik a hagyományos ételeket, de az étrend mindenképpen gazdagabb, kiegészül hallal és süteményekkel. A kalácsfélék tölteléke gazdagodik, különösen dióval, mákkal.

4 Több ének szövege felfedezhető a fenti betlehemes játékban s a betlehemes mai változatában is. A kántálókat közli Lázár 1913, 159–162.

5 Lázár 1913, 161. A gyűjtő megjegyzése szerint ez „tárkányi cigányasszony kántálója.”

Ahogy a karácsonyi vacsorának, „a karácsonyi asztalnak” sem fogható meg ma már hajdani kultikus szerepéből legfeljebb csak egy-egy eleme. Mindez, a szokások fellazulása a különböző felekezetek együttélésének következménye (Viga 1996, 204). A „karácsonyi asztal” kultikus szerepét és jelentőségét a településen a húsvét, a szentelt étel szertartásos elfogyasztása vette át – a görög katolikusság meghatározó jelenlétét támasztva alá. Az idős emberek még emlékeznek néhány, a karácsony estét jellemző elemre: például, hogy diót törtek, s belőle az illető egészségi állapotára következtettek. Ha a dió ép volt, a családnak az a tagja is egészséges lesz egész esztendőben. A régi öregek szalmát hoztak be a szobába és azon aludtak annak emlékére, hogy a Kisjézus is a jászolban szalmán feküdt. A gyermekek boldogan keresték a szalmába szórt diót. Emlékeznek arra is, hogy a vacsora alatt a gazdasszonynak ülnie kellett, nem szabadott felállnia, mert nem tojónak a tyúkjai. *„A családbul mindig volt valaki, aki ült. Karácsony este. Hogy a tyúkok tojjanak és üljenek. Meg enni adtak nekik bőségesen.”*

A karácsonyi kalácsból vittek az istállóba az állatoknak is. A vacsora hagyományos rendjét a kántálás egyre nagyobb népszerűsége „bomlasztotta”. 20. század közepére sok helyütt nem is volt közös karácsonyi vacsora, olyan sokan mentek kántálni. A pásztorok karácsony esti köszöntése nem volt szokásban.

Karácsonyfa. 1950 körül jómódú bélyi legény udvarolt egy tárkányi lánynak, karácsonykor *kocsiszánkával* jött át kántálni, és hozott egy felöltöztetett karácsonyfát. Az ajándékozott fa lucfenyő volt, cukorral, aranyalmával földíszítve. Tehát a karácsonyfa még ebben az időben sem volt általános. A legtöbb helyen fába, deszkába fűrt fenyőágakból készítették, rajta alma, dió, fényes papírfüzér.

Jövendőlés. A karácsony estéhez is fűződtek olyan hagyományok, melyekkel a lányok jövendőbelijüket tudakolták. Legtöbbjük András-nap estéjén vagy szilveszterkor szintén előfordulhatott. *„Karácsony este mentünk, vagy Lucakor, Andrásakor? Megrugdostuk a disznóólat, hogy ahányat rőfög, annyi év múlva megüünk férjhez.”* Az éjféli misére menet amilyen nevű egyén megszólítja a lányt, olyan nevű férje lesz.

A korabeli krónikás nem mindennapi cselekményről hallott az 1910-es években. Eszerint karácsony *viliáján*, mialatt mindenki az éjféli misén van, a lánynak meztelenül kell a házat körüljárnia és betekintenie az ablakon: biztosan meglátja leendő párját.⁶

Állatok etetése. Az állatokkal is különös gonddal foglalkoztak. December 24-éhez kötődött például a baromfitartásra vonatkozó, eredetileg Luca-napi mágikus cselekmény. Abroncsból, földre letett vaskarikából etették a baromfit, az *aprójószágot*, hogy ne kóboroljanak el, ne tojjanak a szomszédba. Az abroncsba többféle magot szórtak. Mint már utaltunk rá, ezt a szokáscselekményt eredetileg Luca napján végezték.

6 Lázár 1913, 65. A meztelenül végzett varázscselekményekre több példát is hoz Szatmárból Luby 1935, 77.

Karácsonyra az állatoknak is sütöttek kis kalácsokat. Volt, aki madár alakút, minden jószágának, lónak, tehénnek, borjúnak egyet. Misére menet odaadták, mert hitük szerint karácsony éjjelén az állatok megszólalnak. „*Kimondja, hogy jó volt-e a gazdasszonya, vagy nem.*” Igyekeztek jól tartani őket, megetetni, megitatni, hogy gazdájukról jól mondjanak. Az állatok karácsony esti etetése régen az egész Felső-Bodroghközben és Beregben is ismert volt (Viga 1996, 214; Papp 1975, 274). Még az ínségesebb esztendőkből is legalább egy darab kenyert, friss vizet adtak nekik. A szokás gyakorlása Tárkányban is az egyéni gazdálkodás megszűnésével, majd az állattartás visszaszorulásával szűnt meg.

Éjféli mise. Az éjféli misén lehetőség szerint mindenki részt vett. Ide érkeztek a kántálók és a betlehemezők is. Minden betlehemes csoport szereplői felsorakoztak az oltár mellett, csengetéssel, kolompolással részt vettek a szertartásban. A hagyomány szerint készítője idehozhatta a *lucaséket*, hogy meglássa, ki a boszorkány.

Amikor a család hazaért az éjféli miséről, *aranyosvizet* húztak a kútból.⁷ Ennek, mint a Messiás megszületését követő először húzott víznek, mágikus erőt tulajdonítottak, mind a római, mind a görög katolikusok. A család minden tagja ivott belőle, majd a jószágot, tehenet, lovat is megittatták erőt, egészséget remélve. Erre a hagyományra csak a legidősebbek emlékeznek.

István és János napja, névnapköszöntés. A névnapköszöntés országosan ismert szokás, igen gazdag népi, félnépi és műköltői szövegvariánsokkal (Barna 1990, 171). A verses névnapköszöntésnek szép hagyományanyaga van a környező tájakon. A szomszédos Ung-vidéken jellegzetesek voltak a hosszú, éneketételekben gazdag István- és János-napi köszöntők és van rá példa a bodroghközi Pácimból is (Barna 1990; Viga 1996, 260–261). Nagytárkányban nem volt szokás az éneklésük, de igen értékes, s az Ung-vidékihez hasonlóan iskolai eredetű – a protestáns kollégiumi költészetre visszavezethető – szövegek maradtak meg. Feljegyzésből ismerjük a 20. század elején mondott névnapköszöntőket (Lázár 1913, 172–173), melyek már akkor 'réginek' minősültek.

*Ma hajnal megnyitá az egek ajtajait
Rózsás tornácában befogta lovait.
Fogván szekerébe napnak sugárait.
Elindultak azok napkelet tájára,
Felhozták a napot szemeink láttára.
Köszöntelek szent István, élj számos esztendőt
Borral, nem bánattal folyót, szépen tündöklőt!
Számlálj víg heteket, szép arany időket
Kik hozzám tartozók, Uram, áldd meg őket!
Szívemből kívánom!*

7 Az aranyosvizet ismerték a Felső-Bodroghköz településein. Kisgéresben karácsony első napján, napfelkelte előtt hozta a kútról az, aki elsőként ért oda. Sz. Tóth 2000, 225.

*

Mostan én is tettem kezemet pennára:
Szép verseket írni Szent József napjára.
De ekkor óhajtám: vidám hajnalára
Áldást mondok neki vigadozására.
Ma van ím az a nap, hogy szíved örüljön,
Búba merült napod újra kiderüljön.
Kívánságom József: az Isten éltesse,
Végre a mennyekben megdicsőíttessen!
Élj számos esztendőt, szépen tündöklőket,
Kik hozzád tartoznak, Uram, tartsd meg őket!
Szívemből kívánom!

*

Rebeg bennem a vér szívem örömére
Ha tekintek fényes Trébusz szekerébe.
Látom Szent András ül ott a középén,
Arany rokokóját és koszorút fejében.
Nem hajnallik többé már a nap keletre.
Én se sietek el örök enyészetre.
Majd eljön a Jézus a nagy ítéletre,
Béviszi lelkünket az örök életre!
Fényességben lakó mennyei nagy Felség,
Legyen mindenekbe tiéd a dicsőség.
Felemelem mostan szememet az égre,
Kérem, szerelmedet öntséd e háznépre!
Mert örül e háznép szent születéseden,
Jézus hozzád való te eljövéseden.
Ha ölelek végre a mennyei karok,
Dicsérik nevedet mennyei angyalok!
Óh Jézus miértünk te leszállottál,
Minden bűneinkből minket megváltottál.
Bor, búza, békesség szálljon házatokra
Virrasszon fel az Úr több András napokra!
Andrást az Úristen sokáig éltesse,
Az ő szárnyaival majd mennybe vitesse.
Mikor majd megcsendül az utolsó óra,
Tétessék fejére mennyei korona!

(Lázár 1913, 67–68)

Ez utóbbi vers valószínűleg karácsonyi névnapot, Jánost vagy Istvánt köszönthetett valamikor, de miként a többi szöveget, ezt is alkalmazhatták más férfinevekre, pl. Andrásra, Józsefre is. Az emlékezők szerint nők neve napján nem verseltek.

Az iskolások a közismert versikevariációt mondták:

János-napra virradtam
Hamar idepattantam

*Megérdemlek egy garast
Vagy egy darab ódalast!
Akasszák a nyakamba, hagy ballagjak utamra!
Valamennyi szarkabarka billegteti farkát
Annyi ezres verje Jánosnak a markát!
Éljen János sokáig, pénzbe járjon bokáig!*

Szilveszter. Őesztendő utolsó napja a varázslatos cselekmények ideje volt. A tárkányi lányok leginkább ekkor igyekeztek megtudni valamit jövőbelijükről. Például lángost sütöttek, kötőjük alá tették, és kiszaladtak vele az utcára. Amilyen nevű emberrel találkoztak először, olyan nevű férjet vártak. Szilveszter estéjén a fiatalok összegyűltek egy-egy háznál. Az 1900-as évek elején még előfordult, hogy valamilyen állatot, pl. kacsát vittek be a szobába. Bekötötték a szemét. Akihez legelőször odaszaladt, úgy hitték, az megy legelőször férjhez (Lázár 1913, 80). Ólmot is öntöttek egy kulcs fején keresztül hideg vízbe – a dermedt ólom formájában jövőbelijük foglalkozását látták. A szilveszter estéjén evett kocsonyából kiszedték a csontokat, mindegyiknek lánynevet adtak és kitették a pitvarba. Amelyiket a kutya először elvitte, az a lány hamarosan vőlegényt kapott.⁸

Az Észak-Magyarországon általában András estéjén gyakorolt férjvőslő szokások közül Nagytárkányban több kapcsolódott az óév utolsó napjához. A lányok megrugdosták a disznóolat, s ahányat rőffent a disznó, annyi év múlva mennek férjhez. Vagy szokás volt *tengerit* dobálni lányos házak ablakára: ha a háziak kiáltották, hogy „*majd elmegy!*”, férjhez menésükre, ha olyasmit, hogy „*nem mégy mán!*”, az ellenkezőjére számítottak az újévben.

Újév. Újesztendő reggelén, amíg a templomba be nem harangoztak, régen csak a fiúk jártak köszönteni. Úgy tartották, hogy csak a férfilátogató hoz szerencsét a házra. Később, a hiedelem elhalványulásával lányok is mentek köszönteni, elsősorban rokonokhoz. Ők a következő, nem népi eredetű verset vagy ennek csak első hat sorát verselték:

*Angyal száll az égből, ruhája hófehér
Csillagokon lépked, míg a földre leér.
Jobbjában az újév, még fátyol borítja,
Az őesztendőnek kész van már a sírja.
Angyal, édes angyal, lebbentsd fel a fátylat
Hogy az újesztendőben ne legyen sok bánat!
Hozz reánk örömet, áldást, békességet
Hogy melegebben süssön a nap a házunk felett.
Hidegen süt a nap, a föld fagyos, kopár
Nem nyílik a virág, nem dalol a madár
Nyíló virág helyett a szívemet adom
Drága neveteket imába foglalom.*

8 Lázár 1913, 63. Párhuzama: Luby 1935, 78. A szilveszteri kocsonya csontjainak lányneveket adtak, a ház közepére rakták. Amelyiket a beengedett kutya felkapta, olyan nevű lány ment legelőbb férjhez.

*Boldogan éljetez még számos újévet
Mondhassátok mindig: be szép ez az élet!
Szívemből kívánom!*⁹

Újévben kántáltak is, legtöbbször a közismert „*Újesztendőbe mi vigadjunk / Született Jézus, mi imádjuk...*” kezdetű énekkel. Előzetesen engedélyt kértek a házigazdától. Ahol nem adtak engedélyt a kántálásra, oda később visszamentek kiabálva:

*Újesztendőbe bújj a kemencébe
Szedd ki a málét
Ha nem adol belőle, szurujj a kemencébe!*
(Lázár 1913)

Az év első napja az egész esztendőre befolyással volt, eszerint igyekeztek cselekedni, illetve a bajt megelőzni. Szerencsét reméltek újévkor a fekete szőlő fogyasztásától, a kék szín viselésétől, és ha koldus jött a házhoz, mindenképpen adtak neki valamit. Szerencsét jósoltak annak is, aki újév napján eltört valamit, pl. egy poharat. De ha újév napján valamit ellopnak a házból, az egész évi haszon oda lesz (Lázár 1913, 74–80). Ha először férfi lépett a házba, bikaborjú, ha asszony, üszöborjú születésére következtettek.

Farsang. Farsang idejének az utolsó napjai voltak nevezetesesek. Farsangvasárnap bált tartottak. Húshagyó kedden is volt bál, házások bálja. Minden húshagyókor *puffancsot*, fánkot sütöttek. Délután, sötétedéskor a legények járták a falu utcáit. *Elkötötték* az utat, s ha arra ment valaki, elesett. Hangosan kiabáltak és mindenféle eszközzel, összevert fedőkkal, csenővel, kongóval (kolomp) nagy zajt csaptak végig az utcákon: *kongóztak*. *Kikongatták azt, aki nem ment férjhez.* A férjhez nem ment lányok házánál külön megálltak, kongattak. Ezt kiabálták:

*Húshagyó, itt maradt az eladó!
Húshagyó, a vénlányok eladó!
A lány gyakran visszakiáltotta:
Emelj tőkét, szakadj meg!
Mér nem házasodtál meg!*¹⁰

A mérges gazda ostorral kergette, olykor vízzel nyakon öntötte őket.

Csak egy-két szórványos adatot találtunk egy másik jellegzetes szokás hajdani meglétére. Ugyancsak húshagyó kedden egy csuporba, rossz fazékba ha-

9 Viga Gyula ugyanezt a verset közli Vékéről (Viga 1996, 265).

10 Párhuzama: „Szatmárban a rönkhúzás csak annyiból áll, hogy farsang utolsó napján a legények összefognak, egy rönkre kötelet kötnek, s végighúzzák azoknak a lányoknak az ablaka alatt, akik a farsangon nem mentek férjhez. Nagy kiabálással vannak: Húshagyó, húshagyó, a lányokat itt hagyó!” A lány visszakiáltja: „Húzd a rönköt, szakadj meg! Mért nem házasodtál meg!” (Luby 1935, 318).

mut töltöttek, és odavágták az ajtóra vagy a küszöbre. A szokás az Ung-vidéken Luca-naphoz, néhány beregei faluban a névnapköszöntéshez kapcsolódott.¹¹

Tavas. A tavaszi mezőgazdasági munkák és a ház körüli teendők elvégzését igyekeztek a legkedvezőbb időponthoz igazítani. Keretét a természetismeret és a nemzedékeken át öröklött szokáshagyomány adta.

Tapasztalatuk szerint ha gyertyaszentelőkor nagyon hideg van, a tél már nem sokáig tart. Javították a szerszámokat, készítették a vetőmagot, alkalmas időben kotlóst ültettek.

Kedvező volt alkonyatkor, amikor a juhnyáj jön hazafelé, akkor úgy fog ömlelni a sok csirke is a tojásból.¹² A kotlót holdtöltékor ültették, mert úgy minden tojás kikél majd. A fészekbe a tojást egyszerre, kalapból kellett önteni, hogy a csibék egyszerre keljenek ki. Ahogyan voltak az ültetésre kedvező időszakok, ugyanúgy olyanok is, amelyeket kedvezőtlennek tartottak. Nem ültettek kotlóst bűzavirágzás idején, mert akkor a csirke belefúlna tojásba (Viga 1996, 268). De belefulladás akkor is, ha fűtülnek ott, ahol kotló költ (Lázár 1913, 39).

Ha a tyúk kicsi tojást tojt, azt át kellett hajítani a házra, mert „meg van babonázva” (Lázár 1913, 79). Ma is emlékeznek rá, hogy „háttal kell állni a házra és úgy kell áthajítani a háztetőn, hogy vigye el a rosszat”. Az újholdat nézve aprópénzt csörgettek az asszonyok, hogy sok pénzük legyen. „Tudta mama, szegény, hogy mikor holdtöltte van, hogy akkor mit kell csinálni. Mikor félhold van, akkor is, meg mikor újra van a holdfény, mikor csak olyan kis vékony vót, mondta mama, hogy akkor aprópénzt kell csörgetni. És akkor egész éven lesz pénz a háznál.”

A tavaszhoz, az új élet kezdetéhez más hiedelmek is fűződtek. Aki az első tavaszi mennydörgést ülve vagy fekvé hallja, beteges lesz. Ugyancsak betegséget jóstak annak, aki legelőször sárga lepkét látott. Az első piros lepke viszont egészséget jelentett (Lázár 1913, 81).

Tavasszal, amikor először ettek valami frisset, ezt mondták: *Újság hasamba, betegség pokolba!* Amikor a vadkacsát meglátták, hogy a betegséget megelőzzék, jelképesen megköpködve mondták: *Ptű, ptű, téli-nyári betegségem!* Hasonlóan kellett cselekednie a szeplős leánynak. Amikor az első fecskét tavasszal meglátta, ha – megdörgölve arcát – ezt mondta: *Ptyű, ptyű, fecskét látok, szeplőt mosok!*, megtisztult a szeplőtől (Lázár 1913, 203).

Ültetés. A krumplit József-nap viliáján kell vetni, hogy korán, és sok teremjen (Gaál 1914, 129). Sárgarépavetésekor nagyokat léptek, hogy hosszú, nagy répák nőjenek. Uborkát, tököt is akkor vetettek, „amikor hetivásárról jön a nép”, azaz amikor sokan járnak arra, akkor sok terem belőle. A bő termés érdekében

11 Az Ung-vidéken Luca-hordásnak nevezik (Barna 2000, 99–100). Beregdarócon a névnapját ünneplő férfit a nem közelálló ismerősök tréfásan köszöntötték. „A puffeszto egy rossz edényt megtölt hamuval, oltott mésszel, és ő is bekopog. Amikor kikiáltják, hogy szabad, az edényt az ajtóhoz vágja és elszalad” (Papp 1975, 272).

12 Gaál 1914, 130. Párhuzama Nagyrovágyról: Viga 1996, 268.

virágzásakor szakítottak e növények virágjából, az útra szórták, hogy sokasodjon, sokan menjenek át rajta (Gaál 1914, 129).

Húsvét. A hamvazószerdától húsvétig tartó nagyböjtre régen a katolikusok kisértették az edényeket, és csak olajjal főztek. A 20. század első felében sokan még minden péntekjén *megbűtölték*, szigorú böjtöt tartottak kenyéren és vízen. A virágvasárnapot megelőző vasárnap neve *feketevasárnap*. *Feketehéten* nem volt szabad kirakni az ágyneműt a szabadba. Azt mondták, „akkor *beleküldik a bolhát, sok lesz a bolha*.”

A víz tisztító erejébe vetett hit a húsvéti ünnepkör meghatározó cselekménye. Nemcsak a locsolkodás, hanem a takarítás, mosdás, tisztálkodás is. A nagypénteki mosdásnak ma már csak a nyomai mutathatók ki a népi emlékezetben. Pl. „*nagypénteken nem kell mosakodni... hogy a hattyú is akkor mossa a fiát*.” „*Harmatosan kell haza menni*.”

Féregűzés. A húsvétot megelőző napokat kedvezőnek tartották a ház körül élőködő állatok elűzésére. „*Nagycsütörtökön szokta mama körülseperni a házat. Nagycsütörtök reggelre, és hogy akkor a békák nem jönnek a ház körül egész nyáron*.” Más családokban ezt inkább nagyszombaton végezték. Mikor a harangok nagyszombaton újra megszólaltak, a gazdasszony „*fogta a seprűt és körülment a házban avval a szóval, hogy:*

Kígyók, békák, gonosz lelkek, távozzatok erről a helyről! Erről a portáról.”

Majd száz évvel ezelőtt nemcsak nagyszombatot, hanem minden egyházi ünnepnapot alkalmasnak tartottak a féregűzésre. Amikor harangoztak, bementek a házba, és háromszor mondták: „*patkányok, harangoznak, igyekezzetek a templomba!*” (Lázár 1913, 76).

Nagypéntek. A nagypénteki böjtöt megtartották, de ez nem kapott akkora hangsúlyt, mint más, csak római katolikus közösségekben. Korábban általában egyszer és keveset ettek. Volt olyan, aki csak kenyeret. Sokan pattogatott kukoricát eszegettek, hogy ne érezzenek éhséget. „*Kukoricát pattiltunk és azt ettük, nehogy más ételt fogyasszunk. Magunktól, nem vót kötelező. De a lányok olyan büszkén mondták ki, hogy: Én még máma nem is ettem, pattilt ettem csak!*” Ételként leginkább héjában sült krumplit ettek megolajozva, hagymás, olajos savanyú káposztával. Az 1950–60-as években szegényebb családokban nagypénteki szokássá vált, hogy a férfiak hajnalban halásznizni mentek. A frissen fogott hal – sózva, olajban kisütve, vagy tepsiben vajjal, hagymával készítve – volt a család böjti eledele. A mai nagypénteki étrendben a *tojásos leves, krumplihaluska* a leggyakoribb, és húst nem fogyasztanak e napon.

Ételszentelés. A húsvéti ünnepkör csúcspontja a nagyszombat estén vagy vasárnap hajnalban tartott feltámadási körmenet és az ételszentelés. A szokás leírása 1913-ból: „...húsvét első napján szokás a templom udvarán *sódart* (sonka), kolbászt, sárgatúrót, tormát és kalácsot szenteltetni. A szentelt kalács neve *pászka*. Ezeket hívják egy szóval *szenteltnek*” (Lázár 1913, 163).

Régen nagy kétfülű kosárban a teljes mennyiséget megszentelték, az egész sonkát, *sódart*, kolbászt, a kalácsot, tojást, sárga túrót, tormát, olykor sült bá-

rányt, virágot és díszes, hímzett kendővel, a *pászkatakaróval* letakarták. Ezek az ünnepi textilek a családban öröklődtek, található köztük háziszóttos szedett mintával, keresztszemes, szálhúzásos-vagdolásos, fehérhímzéses díszítésű. Van köztük vallási jelképeket ábrázoló, „Feltámadt Krisztus” feliratú is.

A papnak és a harangozónak ilyenkor vittek családonként egy-egy (nyers díszítetlen) tojást ajándékba. Ezt a tojást a kosár tetejére tették, és még a szertartás előtt a harangozó szedte össze.

A kosár fenekére azonban régen is, most is tesznek be olyan dolgokat, amelyeket a szentelés által különleges erővel szeretnének felruházni. Ez történhet mások tudta nélkül, vagy másnak a tanácsára. A megszentelt mák a boszorkányok távol tartására szolgált. *„Hát hogyne, meg szokták hinteni vele az istálló-
nak az elejét, ha kétajtós volt, akkor mind a két ajtó előtt, hogy a boszorkány
ne tudjon bemenni az istállóba. Mer ugye fel kell szedni azt a mákszemet. Hús-
vétkor hazavitte és megszórta.”* Gyufát azért szenteltettek, hogy az *utolsó ítélet*
napján a szentelt gyertyát legyen mivel meggyújtani.

A húsvéti kalácsot, pászkát hagyományosan készítik, az idők gyakran megsütik gyermekük, unokájuk családja számára. Fontosnak tartják a hagyományos formát: alakja kerek, tetején körben fonott tésztaival díszítve, középen általában hajlított szárú kereszt van.

Az ételeket ma kis kosárban, kis mennyiségben viszik. Ha több kalácsot sütnék, csak egyet szenteltetnek meg. (A locsolókat másikból kínálják.)

A pászkaszentelésről hazaérve háromszor nyitják meg az ajtót és háromszor köszönnek:

– Feltámadt Krisztus! – Valóban feltámadt.

A szobában a kosarat a szentelt étellel a gazdasszony háromszor hozzáérinti az ünnepi asztalhoz, miközben ismétlik: „Feltámadt Krisztus! Valóban feltámadt.” Minden szentelt ételt felszeletelnek, harapásnyi apró darabokra. A család minden tagja eszik mindenből egy falatot, először a tormát pászkával, aztán a többit, sárga túrót, tojást, kolbászt, sonkát. Végül egy korty bort. Ezután következik az ebéd, (régen „csak” húsleves, főtt hús, töltelék), majd újra a szentelt ételeket fogyasztják. Az idők háztartásában ez ma is így van. A második nap étrendje nem volt kötött. A húsvéti ételek között szerepelt a kemencében sült bárány, sült borjúcomb. Ma sült kacsa, rántott szelet egyaránt szerepel az étlapon, sokféle édes, krémes süteménnyel.

A maradékot, morzsát, csontot, tojáshéjat nem szabadott kidobni, ezeket elégették.

Öntözködés. A fiúgyermekek húsvéthétfő reggelén jártak öntözködni, de a szokás lényege inkább az ünnep köszöntése volt számukra. Gyakran igen hosszú, az ünnep történetét a Biblia leírása alapján rímbe szedett verseket „szavaltak” vagy locsolóverseket mondtak. Jutalmul piros tojást, később csoki- vagy cukortojást és pénzt kaptak. A vöröshagyma héjával, beáztatott krepp-papírral egyszínű tojásokat festettek, a mintázásnak vagy más díszítésnek nem volt hagyománya.

A legények, házasemberek nem verseltek, vízzel öntözködtek. A lányok, háziasszonyok behívták az első házba, s ott megvendégelték őket. Többen jártak

együtt, de a leány csak egy legénynek adott hímes tojást, és megkínálták őket a szentelttel. Mióta szenteltetni csak kis kosárban, az egyszeri elfogyasztásra szánt mennyiséget viszik, ennek kínálása elmaradt.

Régen a legények az udvaron, a kútnál öntötték meg a lányokat. Ez a szokás később megszűldült: a vödörből csuporral merték a vizet, és a lányok tenyerébe öntötték. A görög katolikusok háromszor ismételték és háromszor köszöntötték egymást a „Feltámadt Krisztus!” köszönéssel. Közben igyekeztek a lányokat valahogy lefröcskölni, leönteni. Rossz időben az öntözködés benn a házban történt kevesebb vízzel. Az 1940-es évektől divat lett, hogy a kútvíz után még kölnivel is meglocsolták a lányokat. Húsvét keddjén a lányok, asszonyok öntözködtek.

„Nem mentünk a válúhoz, de vízzel leöntöttek, utána kölnivel. Úgy utánam vágta a vedérral a vizet, hogy nocsak! No de az én hibám vót. Hívtak ki az udvarra, jó idő vót, természetes, hát nem bent locsolkódunk, hanem az udvaron. Hát ugye tartom a kezemet: Feltámadt Krisztus! Szintén ugyanúgy, háromszor. Akkor én feleltem, hogy Valóban feltámadt! Ezt mondták a reformátusok is. (Háromszor öntöttek a tenyerébe, vödörből, bádoggal, azaz bögrével.) És akkor közbe kiengedtem így a vizet. Az utolsóval figyelmes voltam: Hogy hohó! Megállj csak! Nem létezik, hogy engem te leöntsél! Mer ugye szembevágták így a kezemmel. Vagy pedig ők maguk valahogy. És amikor én láttam azt a mozdulatot, ügyes akartam lenni, szembe öntöttem a fiút. – Na megállj! – azt mondja – Majd hónap lesz a te napod! De most adok én neked! Utánam vágta a vizet! De én valahogy elugrottam.”

Mint érdekességet emlegetik a szlovákság húsvéti szokását, a korbácsolást. *„Az én koromba jöttek a magyar fiúk és jöttek a szlovák fiúk. Itt ugye kaszárnya volt és jött a csendőrség, mán ezek a fináncok, sokan, nőtlenek. Azok osztán jöttek, még meg is korbácsolták a lábunk szarát! Őnáluk az szokás! Igen. Jönnek öntözködni, és akkor hoz mindegyik egy kis korbácsot vékony vesszőből, azzal megcsapdosták... fél méter hosszú lehet. Hogy az Úrjézust is megostorozták, hát azért a lányokat is, hogy frissek legyenek!”* (Mondtak valamit?) *Csak köszöntek, hogy Feltámadt Krisztus. Nekünk mondani kellett, hogy Valóban feltámadt!”*

Köszöntők, locsolóversek. A legények nem verseltek, de a kisgyerekek és az iskolások szép, vallásos szövegű köszöntőket mondtak. Az 1913–14-ben lejegyzett húsvéti versek között vannak olyanok, melyeket jelenleg is mondanak a tárkányiak. És vannak köztük akkor is „régí”-nek minősített szövegek (Lázár 1913, 169–170). Ezek közül kettő nem locsolóvers, hanem az ünnep lényegét elbeszélő húsvéti köszöntő. S mint ilyen, párhuzamba állatható a karácsonyi kántálással. Egyes beregi falvakban húsvét vasárnap este a fiúk egyházi énekekkel kántáltak és köszöntőverset mondtak (Papp 1975, 277). Az alábbi versek nem mind népi eredetűek, szerzőjük lehetett tanult ember, tanító, pap, kántor. Szövegük több nemzedéken át szóban hagyományozódott, variálódott, így került a népköltészet fogalomkörébe. Bizonyos részei önállósodtak, külön „locsolóversként” élnek tovább.

Óh szomorú gyásszal
Béborítottatott ház,
Kit nagy siralomnak
Mérgé már régen ráz!

A rettentő világ
Szüntelen meggyaláz
Ne félj, mert Krisztusnak
Holtteste felruház!

Hallottuk Urunknak
Szörnyű zokogását,
A keresztfán kimondott
Utolsó szép szavát:
Atyám, kezeidbe
Ajánlom lelkemet;
Immár én leteszem
Az én életemet!

Hegyek, erdők, mezők
Gyászba borulának.
Vizek, folyók, tavak
Felháborodának.

Sok özvegyek, árvák
Ottan gyászolának,
Midőn végét látták
Krisztus halálának.

De harmad(!nap) múlva
Megnyílt a sír szája
S kilépett belőle
Az élők királya.

Ezzel megmutatá,
Hogy lesz feltámadás,
Hogy lesz a síron túl
Őrök megnyugvás.
Élet, s jutalmazás!
Szívemből kívánom!
(Lázár 1913, 167)

*

Krisztus feltámadott
Bizony! e napon!
Szentelik e napot
Széles e világon!

Még a gyermekek is
Örülnek e napon,
Mert Krisztus feltámadt
Hogy közöttünk lakozzon!

A szent asszonyok is
Kik éjjel elmentek,
Urunk szent testéhez
Ők kenetet vittek.
Még virradat előtt
Koporsóhoz értek,
Ott két angyalt láttak
És megfélemlének.

De az egyik angyal
Így szólott hozzájuk:
Ne féljeteK semmit
Ájtatos asszonyok!

Tudom, kit kerestek,
Az Úr Jézus Krisztust!
Nézzétek e helyet:
Nincs itt, feltámadott!

A szent asszonyokat,
Kik ezt elbeszélték
A hitetlen zsidók
Vízzel megöntözték.

Mi is hát ezeknek
Példájára
Rózsavizet hoztunk
Szép lányok számára!

Hogy frissek legyenek
A nyári munkára!
Szívünkben kívánjuk
A pár hímet elvárjuk!
(Lázár 1913, 165–166)

Örülj és örvendezz
Óh Istennek népe,
Mer feltámadt ma
Az ég dicső fejedelme!

Megrontá a halált
Ördögöt és poklot,

*Mely szívünknek édes
Vigasztalást hozott.*

*Átkozott keresztfán
Ontották ki vérét;
Tövis koronával
Koronázták fejét;*

*Hej huncút vitézek
Szurkálták dárdával;
Így bántak el egykor
Az Isten Fijával!*

*Az egész természet
Mély gyászba öltözött,
Teremtőjét látván
Szenyvedések között.*

*Megrendült a világ
Midőn a Golgothán
Kibocsátá Jézus
Lelkét a keresztfán!*

*Így szólott Atyjához:
Istenem, Istenem
Óh miért hagytál el
Engemet ennyire?*

*Jámbor tanítványa
Zokogva siratják
Mint a hű gyermek
A jó édes anyát.*

*De harmadnap múlva
Ismét föltámadt!
Óh feltámadt Jézus
Jöjj segítségünkre*

*És halálunk után vígy be
Az örök dicsőségbe!
Szívemből kívánom!*

(Lázár 1913, 168–169)

A fenti szöveg töredékére még ma is emlékeznek: „*Hej huncut vitézek dárdával szurkálták / Így bántak el egykor az Isten fiával. / A templom kárpija mind ket-té hasadott / A földből a halottak mind feltámadtak...*” E versből rövidült az alábbi köszöntő, melyet a község szinte egész férfilakossága ismer, s amely napjainkban is gyakran elhangzik:

Az egész természet mély gyászba öltözött
Teremtőjét látván szenvedések között
Megrendült a világ, midőn a Golgotán
Kibocsátá Jézus lelkét a keresztfán.
Így szólott atyjához: Istenem, Istenem
Miért hagytál el engemet! (elmenni engem?)
Jámbor tanítványai zokogva siratták,
Mint a hű gyermek a jó édesanyját.
De harmadnap múlva megnyílt a sír szája
Kilépett belőle az élet királya.
Ezzel megmutatván, hogy lesz feltámadás,
A síron túli örök jutalmazás.
Szívemből kívánom.

*

Ma van az a szent nap, melyen feltámadott
A Jézus, ki nekünk nagy örömet hozott.
Tegnapelőtt érettünk életét letette,
Midőn azt a nagy kínt vállára felvette.
Ő ártatlan Jézus, te voltál az a hit
Melyen keseredett, szomorodott a szív.
Midőn ő szent testét egy kőkoporsóba
Betették egy setét színnel festett boltba.
De csak harmadnapig lőn annak nyugvása,
Azután követte a feltámadása.
Mi is feltámadunk az utolsó napon
Hogy örvendezhessünk majd ama nagy napon!
Szívemből kívánom!

(Lázár 1913, 66)

*

Elgyött mán Libánat szépellő diákkal,
Mint a Sion hegyén zengő muzsikákkal
Im pallás kertembe nevedett rózsza,
Mint árván, mint tovább vót egy kisdéd fija.
Vót egy koronája, fénylett a fejébe.
Most hát eccer jányok
Elgyöttem hozzátok
Hogyha egy pár himest
Számomra adnátok!
A mostani jányoknak
Sárosak körmei,
Elgyött az ideje,
Meg kéne mosdatni.
Tudom a gazdasszony
Ide adja jányát
Rózsavízzel locsolni
Piros két orcáját!

Ezt a szép „deákos” verset 2005-ben is őrizte az emlékezet. Szövegét más versből átvett sorokkal egészítette ki, és a számára ismeretlen szavakat (Libánus, Pallas) megmagyaráította.

*Eljött a libáknak szép menő diákja
Sinai hegyeken zengő muzsikája
Mint vallás kertjében növekedett rózsza
Noé árvájának volt egy kisdéd fia.
Mind tűzön, mint vizen Noé galambja
Jókor reggel beköszönt a házba:
Békesség! Az Istentől adassék
Hogy e kisdedet megkoronáztassék!
De nem azért jöttem, hogy sokat papoljak
Beszédemnek egy kis unalmát csináljak.
Látom a lányai
Sárosak körmei
Eljött az idő, hogy meg kéne öntözni!
Kelj fel gyenge kislány, mélyen elaludtál
Add ki azt a pár himest, amit nekem szántál!
Add ki hamar párba, hogy ne késsünk sokáig,
Hogy a seregünk még mehessen tovább is!
Szívemből kívánom!*

*

*Fölpirult a hajnal piros rózsájával,
Dicsérjük az Atyát szívünkkel és szájjal!
Az Atya Istennek imádandó Fiát,
Hogy el hagyta érni húsvét másodnapját!
Kejjel fel az angyal trombita szavára
Az örök Istennek dicső látására!
Szívemből kívánom!*

*

*Felderült napodnak ragyogó csillaga,
Engemet vezérelt az egeknek Ura,
Hogy jó reggelt mondjak a kis leánykáknak,
Kik engemet egy pár szép himessel várnak.
Rózsavízzel öntözöm hófehér kezeit,
Éltetni kívánom drága jó szüleit!*

(Lázár 1913, 66)

*Ma van húsvét napja, másod éccakája,
Virrasztott az Isten piros hajnalára.
Kelj fel húgom asszony cifra nyoszolyádból,
Add ki hímesedet arany kasitádból.
Mert ha az nem léssen
Vizi puskám készen,
Reátok bocsátom,
Mindnyájan eláztok!*

Szívemből kívánom
A pár hímet elvárom!
(Lázár 1913, 64)

*

Ma földerült húsvét második hajnala
Melybe szokott járni az ifjak tábora.
Kelj fel mély álmodból, melyen elaludtál,
Mint gyenge virágszál szépen kinyílottál.
Add ki hát a hímet, ne késsél sokáig,
Hogy a mi seregünk mehessen tovább is!
Szívemből kívánom
A pár hímet elvárom!
(Lázár 1913, 65)

*

Feltámadt a Krisztus húsvét ünnepére
Dicső koronája fénylik a fejébe
Eljöttem e háznak megtisztelésére
Ha kegyelmeteknek terhére nem esne.
Váltsák meg lányukat kérem szeretettel
Hagy öntsem meg fejét egy kis rózsavízzel!
Viruljon orcája mindennap szépséggel
Áldja meg az Isten friss jó egészséggel!
Szívemből kívánom!
A pár hímet elvárom.

Ez a húsvéti vers változatlan formában maradt fenn, szó szerint ugyanúgy mondják, ahogyan a 20. század elején lejegyezték (Lázár 1913, 164). Ezt, valamint a „Mély gyászba borult az egész természet...”, „Ma van húsvét napja...” kezdetűeket ismerik az Ung-vidéken, a Bodroghözben, Szatmárban és Beregben is (Barna 1986a; Szabó 1991).

Ma ez a legnépszerűbb locsolóvers Nagytárányban. Ennek egyik oka lehet, hogy az elején elhangzik a görög katolikusok húsvéti köszönése. (A mai iskolások ezt a köszönést felsorolták a húsvéti köszöntők között. Amelyik társuk félénkebb, nem akart verset mondani, az csak ennyit verselt: Feltámadt Krisztus!) Ha görög katolikus házba léptek be, a reformátusok is így köszöntek, de az utcán nem. Katolikusok, reformátusok nemcsak egymáshoz mentek át, hanem meglocsolták a szomszédban lakó zsidó lányokat is.

„Gondoltam, át kellene küldeni (a fiút), hogy locsolja meg a lányokat, de hogyan? ...Ott nem mondhatta, hogy feltámadt a Krisztus... Megtanítottam aztán azt neki, mer a szomszéd, az apjuk Izsák, Iszhak volt:

Ichak bácsi kakasa megpetélte a Blanka néni tyúkját.
Adják nekem ide annak a tojását.
Mert ha ide nem adják, mind meg fognak halni
És a szép házuk énrám fog maradni!
Szívemből kívánom! A pár hímet elvárom.

Ők nem adtak hímet, csak csokit, meg fűgét, az akkor még csak nekik volt.”

Kisebber gyermekek közismert verse volt régen, és valamilyen formában jelenleg is mondják ezt:

*Én kis göröngy hömbörögök
Minden házba behömbörögök.
Hímest kérek,
Ha nem adtok mind meghaltok;
Reám marad a lyányotok!
(Lázár 1913, 64)*

A népi eredetű locsolóverseken, köszöntőkön kívül találkoztunk műköltői alkotással is, melyet az elmaradhatatlan *Szívemből kívánom* záradék szintén locsolóvers-funkcióba helyez:

*Jézus úgy állt én előttem
Mint tiszta szent képe
Ahogy édesanyám a szívembe véste.
De a sírók szenvedélye, gyöngék pártfogója
Mennyei szeretet sugárzik le róla
Úgy int a jóra.
Született szegényen közénk valónak
Szeretett, szenvedett példát adónak
Az egész életét másnak osztogatta
De a keresztfáját maga vonszolgatta
Meghalni rajta.
Hanem a halállal mégsem lett vége
Keresztje kivirult, úgy ment az égbe.
Szívemből kívánom!
A pár hímest elvárom!*

Húsvéti versek ma is születnek, felnöttek, olykor még gyerekek is próbálkoznak vele. A locsolóvers, ünnepi köszöntő a falu szóbeli kultúrájának élő műfaja.

*Örömhírt hoztam, Krisztus feltámadott
Teljesült a jóslat, mit a próféta mondott.
Harmadnapra feltámadt és legyőzte a halált,
Üres lett a sír, s benne gyolcslepel már.
Ezzel azt mutatván, hogy higgyünk őbenne,
Hogyha Ő feltámadt, mi is feltámadunk vele.
Ennek jelképéül jöttem el e házba,
Hogy Krisztus szeretetét öntsem a családra.
Én csak rózsavízzel öntelek meg téged,
Jutalomként a hímest elvárom tőled.¹³*

A mai iskolások a családban tanult „Az egész természet mély gyászba öltözött...” és a „Feltámadt a Jézus” kezdetű verseket ismerik és mondják is. Ta-

13 Írta Fábryné Magyaros Mária 2005 húsvétján a fia számára. Köszönöm Pribék Magyaros Erika és a nagytárkányi pedagógusok segítségét.

nultak verseket az iskolai alsó tagozatos magyar könyvekből, diákújságból, más újságból, kalendáriumból, és megjelenik forrásként az Internet is. Ezekben már nem az ünnep egyházi jellege van jelen, hanem a tavaszról, a nyíló természet-ről és a locsolásról szólnak. Az így megismert versek közt ritkán előfordul tré-fás vagy pajzán szövegű is. Viszont a gyerekek egymástól átvett, újraköltött „lo-csolóversei” kifejezetten obszcén szöveggel a „Kiskertemben jártam...” kezde-tű közismert verseike átíratai. Ezek az ünnepen ténylegesen nem hangzanak el.

Szent György napja. Szent György-nap éjjelének különleges erőt tulajdonítottak elődeink. Varázslatos cselekmények végzésére, rontásra, bajelhárításra egy-aránt alkalmas időszak volt. Szent György estéjén meg lehetett szabadulni a bol-háktól. Kiment valaki a házból az ablak alá, és beszólt: Itthon vannak a fekete tehenek? Bentről azt kellett felelni: Nincsenek, elküldtem a szomszédba! – Így a bolhák elmentek a háztól (Lázár 1913, 214). Hitük szerint ekkor jártak a bo-szorkányok megrontani az állatokat. Bajelhárító cézzal keresztet meszeltek az ól ajtójára. „Mésszel kereszt vót téve minden istállónak az ajtajára. Azt mond-ták azér, hogy a boszorkány oda ne jusson be” Így a boszorkány nem tudott be-jutni a tehenhez az istállóba, s mérgében a kapufélfát faragta meg kissé. Ugyan-ezt a célt szolgálja, ha apró szemű terményt, leginkább köleskását szórnak az ajtó elé: mire a boszorkány felszedegeti, megvirrad, lejár a rontás ideje.

Szent György napja a magyar néphagyományban az állatok első legelőre haj-tásának napja volt. Zöld fűzfagallyal hajtották ki a tehenet az Ung-vidéken, hogy olyan kövérek legyenek, mint a barkaszem (Barna 2000, 101). Nagytárkányban is valamikor Szent György (április 24.) reggelén a gazda zöld gallyal hajtotta ki tehenét az udvarból. Ez az esemény a 20. század derekára május elsejéhez kö-tődött. Oka lehetett a kedvezőbb időjárás, de összeköthette a két napot a zöld ág mint az új élet, egészség szimbóluma.

Májusfa. Május elsejére (Fülöp és Jakab napja) virradóra hajdan a legények májusfát vittek a számukra kedves lányoknak. A májusfa eredetét így magyaráz-zák: Fülöp és Jakab apostolt üldözték a pogányok, de ők estefelé bemenekül-tek egy házba. Üldözőik nem követték őket, de hogy reggel megismerjék majd a házat, kapuja elé virágos ágat szúrtak le. Ám másnap reggelre minden kapuban ugyanolyan virágos ágat találtak, így az apostolok megmenekültek. Ennek emlé-kére állítanak az emberek májusfát (Lázár 1913, 194).

A zöld leveles nyárfaágat, fűzfaágat, esetleg virágos ágat az udvaron vagy a kapu mellé ásták le és szalagokkal díszítették fel. A komoly udvarló *delinkendőt* is tett rá a lánynak. Az apák őrizték reggelig, mert előfordult, hogy csúfolásként, bosszúból valaki rossz fazekat kötött rá.

Az 1940-es években már az udvarlás más kifejezési módja jött divatba, a *tégli virág*, cserepes virág és az éjjeli zene. A helyi legények fűvószénét hoztak, de ha más falusi, pl. bélyi legény udvarolt Tárkányba, harmonikazenével, kocsin jött. Májusfát néhányan még állítanak a faluban gyereklányok számára.

Pünkösöd. Pünkösdkor a görög katolikusok zöld ágakkal díszítik fel a templo-mot, régen még a földre is zöld lombot szórtak.

Fennmaradt az emléke a lányok tavaszi falujáró énekes-táncos játékanak, bár adatközlőim részletesen elmondani, énekeit felidézni már nem tudták. A szokást Lázár Péter leírásából tudjuk rekonstruálni (Lázár 1913, 174–176). E leányjátékot pünkösdi szokásként írja le, melynek neve *pendia*. Nevét – más vidékek leányjátékaihoz hasonlóan – a kezdő ének első szavairól kapta. Sajnos a dallam nincs lejegyezve. Pünkösdi napján a lányok hosszú sort alkotva, énekelve mentek végig a falun:

*Haj pendi, pendi, pendia!
Haj madár, madár göncia!
Szita-pita péntek, szereda csütörtök
Dob szerda!
Zöld paradicsom, liliom
Meglopták szívemet, jól tudom!
Azt is tudom, ki lopta,
Azt is, hogy kinek adta,
Édesem!
Két szál vessző közt nyugodni,
Tüdre nagy melegre tanálni,
Vagy életem vagy halálom,
Tőled babám meg kell válnom,
Édesem!
Ki az urát nem szereti
Sárga répát főzzön neki
Jól megsózza, paprikázza
Hogy a hideg jól ki rázza!*

Megállnak. Az első két lány kaput tart, hátulról kezdve mind átbújnak alatta és előre állnak. Közben ezt éneklik mindaddig, amíg egyszer mindenki át nem búj, aztán kezdik előlről a játékot.

*Hugom asszony majd meghalok
Magáér, magáér!
Azér a szép csókra termett
Szájáér, szájáér.*

Hasonló énekes játékot ismerünk a környékről. Kisgéresben pünkösdi második, harmadik napján mentek a lányok *faluhosszát járni* (Sz. Tóth 2000, 227).

Lázár feljegyzett egy másik éneklésért is, melyet szintén a lányok énekeltek, játszottak, valószínűleg ugyanúgy végig az utcán, de az ehhez kapcsolódó játékot – megjegyzése szerint – már nem tudta azonosítani (Lázár 1913, 177–178). A játék első éneke: *A kassai dombódalban két szál vessző...* folytatódik ismert leányjátékok, a *Kis kacsa fürdik...*, a *Fehér liliomszál...* és a *Zöld paradicsom, liliom...* kezdetű játékdalok néhány sorával.

*A kassai dombódalban két szál vessző
Fehér a virága.*

*Ha én aztat tudtam vóna,
Hogy fiam lett vóna,
Selymes inget varrtam vóna,
Piros csizmát vettem vóna...*

*Kis kacsza fürdik fekete tóba
Anyjához készül Lengyelországba.
Hozd el Isten, hozd el
A jányok himesét,
Hagy vegyek rajta
Két pár piros csizmát!
Egyiket adtam Pap Ilonának
Másikat adom kedves galambomnak.*

*Fehér liliomszál
Fekete virág szál.
Sej, mosakodj meg szépen!
Sej, törülközz meg szépen!
Támaszd meg ódalad
Az arany vidlával!*

*Zöld paradicsom, liliom,
Kialudt a szíved, jól tudom.
Kialudt a szerelem
Elhagyott a kedvesem
Édesem!*

Úrnapja. Az *úrnapja* római katolikus ünnep volt, melyet átvettek a görög katolikusok is. Itt *koszorús-* vagy *leveles búcsú* az ünnep neve. A lányok *pucpángból* vagy *bőrlingből* hosszú ágat fontak, koronaformán egymásra hajlították. Négy ágát négy lány tartotta, ez alatt vitte a pap az oltáriszentséget. Akárcsak Szent György napján, május elsején vagy pünkösdkor, ilyenkor is a zöld ágaknak tulajdonítottak mágikus jelentőséget. Ha az úrnapi zöldet leszúrják a káposzta közé, nem támadja meg a káposztalepke (Viga 1996, 203). *Monstrancia-koszorút* szoktak csinálni a szép zöld levelű *bőrvingből*, mely kéket virított éppen a körmenet idején. Kis koszorút fontak belőle. Ahogy megszentelődött, hazavitték, a szobában tartották. Egy-egy darabját nagy viharban tűzre vetették.

A 20. század elején, míg a görög katolikusok az ónapartat használták, más napokon ünnepeltek. Ezt a más felekezetűek tiszteletben tartották, s nem végeztek a falu szeme előtt ünnepet megzavaró tevékenységet. Az ünnepontásról több történet is szól.

„A szénát valahogy akkoriba gyűjtik. És ez az ember délután ment. Mondták neki, hogy:

– Ne menj Gyula! Mégiscsak ünnep van! – Azt mondja:

– Ó, úr az Úr! Menni kell.

Elment bizony. És akkor jött a villámlás, zengés, és megütötte a villám a lovat kint a mezőn. Hogy az Úr az égben van. De itt neki menni kell aratni a szé-

nát. Ki tudja, hogy hogy történt, miért, de talán megverte az Isten, mer ellene szólt.”

Nyár. Virágszentelés. Keresztelő Szent János napján a templomban virágot szenteltettek. Mezei virágokból csokrot kötöttek, ezt *tisztesfűnek* nevezték. *„Ha félt a gyerek, szenteltek Szent János napján mindenféle virágot. Kis börlingvirágot, mezei virágot, szóval amilyen virág vót, elvitték és megszenteltették. Ezt nevezték monstrancia-koszorúnak. És abbul törtek belőle egy darabkát, és beakasztották egy zacskóba, kis cérnácskán a nyakába. És akkor azt mondták, hogy nem félt a gyermek.”*

Nyári szórakozásként a lányok is koszorút fontak zöld levelekből, virágokból, vagy szalmából és próbálták feldobni a fára. Ahány dobás után sikerült, úgy mondták, annyi év múlva mennek férjhez. Lányoknak nem illett férfikalapot tenni a fejükre, vagy ha mégis, bele kellett köpni, különben kihull a haja. A viselkedési normák megtartását a hiedelmek így erősítették (Lázár 1913, 204).

Időjárás. A jó termés feltétele volt a kedvező időjárás. A gazdák folyamatosan figyelték környezetüket, s különösen az állatok viselkedéséből következtettek termésre, csapadékra stb.

Ha Jánoskor hull a zápor: sárban járunk aratáskor.

Ha sok a cserebogár, nagy tengeri termés lesz.

Ha jégeső esett, az udvarra kitétték a baltát éllel fölfele állítva, az eloszlatta a jeget. Az évszázados tapasztalatokon alapuló megfigyelések zöme az esőre vonatkozik. Álljon itt néhány ezek közül:

Ha az ökör visszanyalja a szőrét, esőt érez.

Ha a dámóci harang tisztán hallatszik: eső lesz.

Ha a záporosó nagy bugyborékokat csinál: hosszas esőzés lesz.

Ha nagyon sűrű a csillag az égen: eső lesz.

Ha viszket a tyúkszem: eső van készülőben.

Ha a helmeci hegy pipál: esőt jelent.

Ha a bolha igen csíp: esőt érez.

Ha a hódvilágnak udvara van, eső lesz.

Ha a só nedves lesz és nyirkosan összeáll, esőre mutat.

Az eső jöttét az állatok viselkedése is jelzi: *ha a leveli béka kuruttyol, a tyúk hangosan kárál, a fecske magasan repül, ha a giliszták kibújnak, a hangya csomóstul jön ki a bolybul, ha a varjú nagy seregben kóvályog, a libák nagy lármával fürdenek, a kacsák gyorsan buknak a víz alá, mind esőt érznek.*

Ha a macska első két lábával kaparja a seprűt, eső lesz.

Ha a ló az első lábával nagyon kapál, eső lesz. (Lázár 1913, 269–273)

Aratás. Az aratás kezdőnapjaként a helyiek a „hivatalos” Péter-Pál napját tartják nyilván. A szemközti domboldalon, Zemplénagárdon ilyenkor már mindig voltak keresztet lerakva. Tárkányban a sík vidéken körülbelül egy héttel később érett be a gabona, eszerint kezdték meg az aratását.

Néhány gazdacsaládhoz Ungvár környékéről jöttek részes aratók, a falubeli-ek szerint „tótok”. Általában éveken át ugyanazok jártak, így sajátos viszony alakult ki köztük és a család közt. Az egyik gazdához például mindig négyen jöttek. Az istálló fölött, az *ólpadon* voltak elszállásolva. Élelmet kaptak, a gazdasszony rendszeresen főzött számukra is. Mikor esett az eső, a két asszony kézimunkázott, gyöngyhímzést varrtak.

Aratási koszorút is fontak, szalmából, kalászból csinálták. Kerek alapja volt, tetején két, hajlított ív, koronaszerűen. A talpról négy csüngő lógott összecsoportozott kalászból. Szalagra, élővirágra nem emlékeznek rajta. Mikor vége volt az aratásnak, „a tótok” behozták a gazdának, aki megköszönte, adott szalonnát, pálinkát a hazafelé útra. Végül ünnepi vacsora volt, húsleves főtt hússal, töltött káposzta, *húzott rétes* és bélesek. Az aratási koszorút a *vinkelybe* (L alakú ház derékszögében kiszélesedő tornáca) akasztották fel.

Ősz. Az őszi betakarítási munkák után kezdődtek a bálók, mulatságok, a szórakozásszámba menő társas munkák. Tárkányban a sík vidéken nem folytattak szőlőművelést. Nem lett hagyománya a szüreti felvonulásnak, de szüreti bált azért rendeztek szőlőfürtökkel feldíszített teremben, csöszfiúkkal, csöszlányokkal, bíróval. *„De nem arra, hogy itt szőlő volt, vagy szüret volt, csak hogy bál. Felvonulás nem volt, csak kezdődött a bál, a terem fel volt díszítve szőlővel. Aki lopott belőle és megfogtuk, annak fizetni kellett.”*

Fosztó. A legkedveltebb közös munkaalkalom a tollfosztó volt. Elsősorban *libatolul* fosztottak, ritkábban kacsatollat. Különösen sokszor hívtak fosztót oda, ahol több lány volt, hiszen készíteni kellett a stafírungot. Ezért tartották a libákat. Valaha ismert volt a hiedelem, hogy ha a beteg ágyában egyetlen tyúktoll is van, nem tud meghalni (Lázár 1913, 78). Rendszerint lányokat hívtak fosztani, akik a közelben laktak. Szombat esténként volt a fosztó, s olyankor a legények is odataláltak. Megesett, hogy madarat fogtak, s azt dugták be a *tolu* közé.

Lányfosztó és asszonyfosztó is volt a faluban. A lányfosztóba már 13-14 évest is meghívtak a nagyobb lányok közé. S nemcsak lányos házakhoz mentek fosztani. Egyszer egy Amerikába kimenni készülő legény is rendezett lányfosztót, ő hívta meg az ismerős lányokat, az ő számára tépték a tollat.

A háziak ritkán kínáltak *köttest* a résztvevőknek, jobban csak főtt szemes kukoricát ettek, „tengerilevest”, azaz a kukoricát a levében, cukorral.

Tengerihántás. A letört tengeri levelét otthon a csűrben hántották. Az egészséges, szép csöveket félretették vetni való kukoricának. Ezeket néhány levelet meghagytak, amivel füzerekbe fonták és felakasztották. Beleültek a *suskóba*, a lehántott levelek közé, úgy dolgoztak, tréfálkoztak. Jó alkalom volt a társas szórakozásra, dalolásra. Hasonló alkalmként emlegetik a nők a lekvárfőzést is.

Fonó. A ma élő legidősebbek még megtanultak fonni, de ez már inkább családi, szomszédsági körben zajlott. A fonót nem sorolják a fiatalság társas szórakozásaihoz, sőt említenek szabolcsi példákat, ahol „igazi fonóházban” vettek részt, legényekkel, párválasztó játékokkal, tánccal.

Hiedelemadatok Nagytárkányból

Kisgyermekkel kapcsolatos hiedelmek. A gyermekáldást szívesen fogadták, régen minden családban sok gyermek született. A születendő gyermek nemét azonban igyekeztek befolyásolni. Ha szerették volna, hogy fiú szülessen, az ágy alá baltát tettek. Ha lányt szerettek volna, akkor teknyt. *„Nekem mindég mondták, mert csak fiúk születtek, hogy tegyem mán a teknyt az ágy alá. Vót egy olyan kis fatekenő, oszt ott tartottam, hogy legyen mán kislyányom. Aztán jött a kislány.”*

Az újszülöttet igyekeztek megóvni minden bajtól, igézettől, betegségtől, de később is kerültek bizonyos cselekedeteket, bajt hozó tárgyakat. Nem ringatták üresen a bölcsőt, mert úgy tartották, meghal az a gyermek, akié a bölcső. Amelyik gyereket átlépik, nem nő meg, csak ha visszalépik. Nem adtak tükröt kisgyermek kezébe, mert nem tanul meg beszélni, ha tükörbe néz. Amelyik gyerek viszont nem tud beszélni, biztosan megszólal, ha valaki a nyelve alatt kihozza az úrvacsorai kenyeret a templomból, s azt megetetik vele (Gaál 1914, 131).

Váltott gyermek. Különösen védtelen volt a csecsemő, amíg meg nem keresztelték, ezért soha nem hagyták magára. A keresztleetlen gyermeket a gonoszok el is cserélhették. Ismert volt a faluban a „váltott gyermek”, az elcserélt gyermek hiedelemköre.¹⁴ Amelyik gyerek nem fejlődött korának megfelelően, beszéde, mozgása elmaradott volt, úgy magyarázták, hogy valamilyen gonosz erő (ördög, boszorkány) elcserélte az egészséges csecsemőt a magáéval. *„Hogy nem volt megkeresztelve... És kicserélték. Az anyja nem tudott róla, hogy kicserélték, csak aztán ahogy viselkedett a gyerek: mindég beteg vót, sírt, nem fejlődött, hát arra mondták, hogy kicserélték.”*

A régi történet szerint egy tárkányi asszonynak volt egy hétéves, mozgásában fejletlen, még nem is beszélő fia. Az anyának azt tanácsolták, tegyen ételt egy kis csuporba, tegyen mellé egy, a csupornál nagyobb kanalat, és lesse meg, mit csinál a gyermek. Az, látva a kanalat, bizony megszólalt:

Száz esztendő's elmúltam, de még ilyet nem láttam:

Kicsiny csupor, nagy kanál, nagyobb ördög nálamnál!

A megrémült háziak a tűzbe akarták dobni és megégetni a gonoszt, mire az ördögök ledobták a kéményből az asszony igazi fiát (Lázár 1913, 211–212).

Ilyesféle kerek történeteket ma már nem hallani. Ezt azzal magyarázzák, hogy kórházban szülnek az asszonyok, nincsenek otthon az első napokban.

Szemmel verés. A kisgyermeket leginkább a szemveréstől féltették, hogy valaki *megnézi, megrontja, szemrül esik*. Védekeztek ellene azzal, hogy letakarták a csecsemőt, nem mutatták meg mindenkinek, és elkerülték azokat a személyeket, akiről tudták, hogy árt a szemük. Megelőzősként kifordítva, *fonákul* adták fel a kicsi alsóingét, vagy színére szegték vissza.

14 Közeleli párhuzama a Bodrogekőből: Balassa 1975, 138. Szatmárban egész éjjel lámpa égett a keresztleetlen gyermek mellett, nehogy az ördögök elcseréljék (Luby 1935, 151).

A legtöbben nem tudták, hogy árt a szemük, csak nagyon rácsodálkoztak a gyermekre. Ha már megtörtént a baj, az idősebbek tanácsára többféle módon igyekeztek megtudni, hogy valóban szemmel verés van-e rajta. A legelső és legáltalánosabb eljárás a *szenes víz* készítése volt.

Ha *megnézték* a gyermeket, *megigézték*, mindig sírt, beteges volt, nem fejlődött rendesen. Akkor egy *bádok* (csupor) vízbe kilenc szem parazsat kellett tenni. A parazsat egyenként szedték ki a tűzből ezekkel a szavakkal: sem egy, sem kettő... sem kilenc. Amikor a parazsat szedték, közben neveket vagy jellegzetes tulajdonságokat ismételtek: „Fekete szem, sárga szem, kék szem”, mindegyik szóra 3-3 szem parazsat vettek ki vízbe (Lázár 1913, 76). Ha a parázs le-süllyedt a csupor fenekére, jelezte a rontást. És amelyik szónál süllyedt, az/olyan személy okozta a betegséget. Ebből a vízből aztán itattak a beteggel s jelképesen megmosták vele, az anyja pedig a pendelye fonákával megtörülte. A maradék vizet minden esetben az ajtó sarkára öntötték.

„Csináltak tűzből szenes vizet. Vót a fának... szén, parázs és azt beletették a vízbe. Beledobták tüzesen. Osztt avval meglocsolták a beteg gyermeket. Kellett inni és keresztet vetni, belemártotta az ujját, avval a vízzel. És az ajtó sarkára kellett önteni. Mindig kellett mondani: Se nem egy, se nem kettő... se nem kilenc. Amikor dobta. És akkor a gyermeknek kellett adni, hogy igyon belőle. És keresztet rajzolni rá. És ami megmaradt, azt az ajtó sarkára kellett önteni. Olyan deliformát kellett csinálni.”

Máskor a kivett parázból hármat a gyermek szívére, hármat a tüdejére, hármat a májára kellett tenni a számolás alatt. Érdekes, hogy a gyógyításra, valami bajnak az elhárítására alkalmazott visszafelé számlálással nem találkoztunk. Minden esetben növekvő a sorrend. A mágikus erejű szám pedig rendszerint a kilenc.¹⁵

Abban az esetben, ha a gyermeket megigézték és a szenes víz nem használt, a következők szerint elkészített vízben kellett megfürdetni: *„...éccaka 12 órakor a mezőre kell menni és kilenc barázdából kilencféle fűvet szedni. Aztán otthon vízben megfőzni és abban a vízben megfürösztetni a gyermeket. Majd a fürdővizet kilenc mesgyn (barázdában) szétöntözni. De fontos, hogy aki ezt végzi, soha hátra ne nézzon, se pedig ne szóljon senkihez, sem amikor a fűveket hozza, sem akkor, midőn a vizet viszi szétönteni”* (Lázár 1913, 75). A mai idősebb generáció tagjai maguk is ismertek és gyakoroltak hasonló eljárást.

„Azt mondták, hogyha szemverésbe van, akkor 9 gerendából kell vágni szilánkot, ahogy kívül van a házon, a gerendavégek. Kilenc gerendából vágni, oda tenni fürdővízbe és abba fürösztetni meg a gyereket. És a temetőből is, hogy 9 sírral kell venni földet. Hogyha beteg a gyermek.”

Az *igézetet* gyógyították haj felhasználásával, ez lehetett az igéző személy vagy a beteg haja.

15 Általánosan ismert. A Bodroghközben például a fürdővízhez éjfélkor kilenc sírról kilencféle virágot tépni kifordított kézfejjel és 9 fejfárról kis szilánkot hasítani, majd kilenctől visszafelé számolni (Balassa 1975, 141). Rontásra is alkalmas volt a ugyanez a szám. Akinek rosszat akartak tenni, annak a keresztnevét viselő 9 fejfárról 9 szilácsot kellett hozni, 9 szál hajával együtt elégetni, s a hamut az ételébe keverni (Luby 1935, 197).

Gyógyításához kértek egy csomót annak a hajából, aki megigézte, ezért volt fontos, hogy kiderítsék, kié volt az ártó szem. A haját kéményben égették el, vagy megfüstölték vele a beteget, s ettől a gyermek meggyógyult. Az elbeszélések alapján ezt az eljárást nem maguk alkalmazták, hanem egy kistárkányi javasasszonyhoz kötik. *„Azt mondták, hogy a gyermeket megnézték, hogy ártott neki a szem. Mindig sírt, az sose nyugodott. És elvitték Kistárkánba, és az (az asszony) csinált valamit... Szabadkémény vót, oszt a hajából nyírt a gyermeknek, gyertya-faggyúval összekavarta és akkor meggyújtotta. És odatartotta valahogy a gyermeket rá, én nem tudom, oszt azt mondták, hogy ugatott a gyertya. Meg volt nézve.”*

„Az én férjem harmadik volt anyósomnak, mert meghalt az előző két gyermeke. Hát ez is, jaj, jaj, beteg volt. Hát vigyük – Kistárkányba van itt egy javasasszony, hát vigyük oda. Vágott a hajacskájából, kéménybe – szabad kémény vót, vagy ha nem, megnyitották az ajtaját, mer akkor azt meg lehetett nyitni, abba füstölték a szalonnát – és akkor levágták a hajacskáját, a gyertyát meggyújtották, betették a kéménybe. Rátették a haját, ugye az sercegett, hát valami vinnyogó hangot adott ki. Azt mondta az asszony:

Hát bizony ez a kicsi gyermek meg van rontva. Valamit mondott is, hogy mit kell csinálni.”

Hideglelés. A kisgyermekek másik gyakori betegsége volt a hideglelés. Amikor ez rátört, anyja hajnalban kiment a szabad kémény alá a pitvarba, és háromszor kiáltotta: *Külső, belső szomszédok, az én gyermekemet a hideg rázza!* – erre elmúlt a betegsége (Lázár 1913, 76).

Másik gyógymódja volt, hogy egy fapálcára annyi rovást véstek, ahányszor a gyermeket a hideg kilelte. Ezt egy vándorárus, a följegyzés szerint *„egy gyűrűs szekerébe dobva”* mondták: *Akkor lelje a gyermekemet a hideg ki, amikor én ezt a pálcikát innen kiveszem* (Lázár 1913, 77). A vándor elvitte magával a betegséget. S fennmaradt még egy igen szűkszavú utalás egy másik eljárásról, amiben hideg tárgyakat alkalmaztak. *„Kilencféle alakú vasat főznek és ettől elmúlik a hideglelés”* (Lázár 1913, 77).

A hideglelést mint betegséget ma nem emlegetik. Az ártó szem erejében viszont az idősebb generáció – főként nő tagjai – ma is hisznek, s gyakorolják az ellenvaló védekező cselekményeket. Tudásukat átadják a rokonságukon belüli fiatalabb asszonyoknak (leány, meny), akik meggyőződésből vagy csak az idősebb iránti tiszteletből maguk is e szerint cselekedtek. A legfiatalabb korosztályra, az unokák korosztályára ez már nem jellemző.

„Mikor a keresztanyja eljött, a sógornőm, mikor kiment a házból, a gyermek mán... nem lehetett vele bírni, feketedett meg, úgy ordított... Visszagyött. Látta, hogy mi van a gyermekkel. Fogta, leötöztette, a kis ingét kifordította fonákul, oszt csinált neki szenesvizet. Vesznek egy csészébe vizet, oszt meggyújtanak egy szál gyufát, oszt leütik azt a mérges részt, a többit, a tüzes részt bele a vízbe. Oszt akkor mondja: – Ha nem használ, nem is árt! – Eztet csináltam többször.

Oszt hármat csinált (ti. parazsat). Ha lemegy a vízbe az a tüzes darab, ha leszáll, akkor meg van nézve a gyermek. Ha nincs megnézve, akkor nem száll le, akkor a tetején marad. Oszt így a kezünk fonákával megtörülgettem arcát, állát, mellét, kezét, lábát. Oszt akkor azt mondták, az ajtó sarkára kell önteni a vizet. És a gyermek elhallgatott és nem sírt.”

A „Ha nem használ, nem is árt” formula – hasonlóan a régi varázsigékhez – több helyi történetben felbukkan, és az idősebb generáció körében élő gyakorlatra utal. Hasonlóan egy másik eljáráshoz, amikor jelképesen megköpökdök az (gyermeket, újszülött állatot), akit meg akarnak védeni valami rossztól. Ugyan-ez a rácsodálás, a szemverés megelőző eljárása is.

Este lefekvéskor többen jelképesen megköpöpdösték a gyermeket, hogy éjjel ne sírjon, tudjon aludni. *„Amikor a fiam kicsi vót, nagyon síró vót. Azt mondja (ti. az anyósa): – Tudod mit? Semmit nem csináljunk – azt mondja – ez ha nem használ, nem is árt. Megköpödni így háromszor: phü-phü-phü csak így. És akkor: se nem egy, se nem kettő, se nem három.*

A kéz fonákával (hátával) a homlokát megsimította. Hát mán megtettem a kedviért (anyósának), hogy legyen meg.”

Az ártó szemtől nemcsak a gyermeket féltették és óvták, hanem minden élőlényt, állatot (borjút, malacot, aprójószágot), virágot. *„Ha született borjú, azt se igen engedték megnézni, úgy egy hónapos koráig nem engedtek be senki idegent az istállóba. Mer ettől féltek, hogy rajta felejtí a szemét. És nem kell, csak megsimogassa: elég.”*

„Egyszer vót nekem egy kománém. És eljött hozzám. És akkor volt nekem egy kotlóalja csirkém. Igazán, hogy szépek vótak no, vagy egy hónapos lehetett. Oszt úgy jól ránézett. Azt mondja:

– Hallod te Ilona, milyen szépek ezek a csirkék! Milyen idős? – Mondom:

– Hát egy hónapos, hát szépek. Esznek, fejlődnek.

Tetszik tudni, hogy mind megdöglött! Hát hogy olyan rossz szeme volt. Hogy rajta felejtette a szemét. Mer így mondják, hogy akkor árt, hogyha rajtafelejtí a szemét.”

A falubeliek véleménye szerint sok embernek árt a szeme, anélkül, hogy tudna róla. Ha tudomására hozzák, akkor viszont segít helyrehozni az okozott bajt: ad a hajából, szenes vizet készít stb. Tehát nem akar tudatosan rosszat. Lényegében ez különbözteti meg a boszorkánytól.

Természetfeletti erejű személyek. A boszorkány a legismertebb természetfeletti erejű személy. Nőneműnek képzeltek, és idős asszonyok személyesítették meg, de különösebb külső ismertetőjegye nincs. „A régi öregek” (a 20. század első felében) még beszéltek róla, „hogy a lucaszéket kivitték a keresztútra, akkor megtudták, hogy ki a boszorkány”. Azt azonban nem tudják, miről ismerni meg őket. Legjellemzőbb tulajdonsága az ártó szándék, hogy rontani tud, s ezen a ponton kapcsolódik a szemmel verés hiedelemköréhez. „Így mondják, hogy

annak rák van a szemébe, és az tud valami boszorkányságot. Hát tessék megfigyelni, hogy valakinek olyan fényes a szeme, az az, hogy 'rák'."

A boszorkány ártó tevékenysége a jószágokra irányult. A boszorkánytörténetek a tehén megrontásáról, a tejhaszon elvételéről szólnak.

"A szomszédasszonynak volt egy görbe tehene. Szinte meg vót görbülve. De csak maga vót egy vénasszony. És mindég annyi teje vót, hogy sok. Vitték Csapba eladni a tejet meg a vaját, mindet. Mondták, hogy még az ágost is megfeji!"

"A tehén megellett, és tejet nem adott. Csak éppen hogy. Nagy nehezen tudtak tőle fejni, pedig szép tehének voltak, nagy, derékek. És akkor vagy a harmadik szomszédjokba lakott egy öregasszony, annak meg egy kis rossz, fekete gebe tehene vót, a' meg öntötte a tejet! Mink hordtuk is tőle egy időbe, és azt mondtam mindég, hogy olyan jó írot, mint a Sári néni csinál, azt senki, mert az tele van vajjal! És azt mondták, hogy valami a kapu alá vót elásva... Én nem tudom, igaz vót-e, nem-e, egy béka. Döglött béka a kapu alá."

A gazdák természetesen igyekeztek megóvni állataikat, megelőzni a rontást. E célból alkalmaztak szentelményeket és mágikus erejű tárgyakat, pl. vasat. Búzaszenteléskor vittek haza a megszentelt zöld búzából és megetették a tehénnel. Volt, aki kifúrta a tehén szarvát és a rontás ellen tömjént tett bele (Lázár 1913, 49). Védtek a jószág tartózkodási helyét, az istállót is.

"Patkót szögeztek a küszöbre, hogy ne ártson az átok, vagy hogy a rontás ne ártson." Az erre vonatkozó cselekmények jó része – amint ott említettük – Szent György-naphoz kötődött.

"Keresztet csináltak az istállónak az ajtajára, az legtöbb helyen megvót. Mésszel volt rámeszelve a kereszt. Hogy ne tudjon a boszorkány bemenni az istállóba."

Ha a tehén megbetegedett, a teje elapadt, azonnal rontásra gyanakodtak. Az asszonyok egymás tanácsára igyekeztek a rontástól megszabadulni, megtörni a boszorkány hatalmát.

A 20. század elején, mikor még voltak szabad kéményes házak, hatásosnak tartották a következő eljárást: Ha a tehéntej elapadt, a kémény sövényéből kihúztak egy karót, ezt fejfelé beszúrták a fal tövébe – ezzel megtörik a boszorkány hatalma (Gaál 1914, 130). *"Akkor mondják, hogy a tehenrontásra egy gombostűt kellett beleszúrni egy krumplibá, és a sajtárba, vagy rocskába arra fejni a tejet. Mi úgy mondjuk, zsojtár. És akkor azt a tejet kiöntötték az istálló piacára, tehát amerre a tehén vonul, egész az ólig, az ólajtóig, de bent. Hogy ő azon menjen ki. Mer akkor kimegyen a boszorkány is. Ha van. És visszajön a tej. Hát ez nem igaz."*

"Vót, hogy a mi tehenünket is megrontották, hogy nem tudott adni tejet se-hogy se. Hát azt mondták, hogy biztosan Erzsi néni. De úgy tett, hogy hajnalba elment, a mi kertünkbe is, oszt leszedte a napraforgóru a levelet, meg a répáru, a tehénnek elvitte. Persze, vót teje! Valahogy vissza lehetett aztán csinálni. Azt mondták, hogy ha megseprűzik az ágost, vagy mit tudom én, seprűvel elverik, akkor másnapra beteg az az egyén, aki megrontotta a tehenet. Megbetegszik, fekszik, meg van kékülve... így mondták."

Mivel a boszorkány ártó tevékenysége elsősorban az állattartásra irányult, a hozzá fűződő hiedelemanyag lassan elszegényedett, mára gyakorlatilag el is tűnt.

A nagytárkányiak szerint a szomszédos Kistárkányban voltak olyan asszonyok, akik „tudtak”: valóban gyógyítottak, ismerték a gyógynövényeket és más hasznos eljárást. Mások tanácsot adtak valamilyen mágikus eljárásra, pl. féregűzésre, patkányűzésre.

„Itt laktunk egy helyen a faluba. És rengeteg patkány vót nálunk az ólba, a tehenólba. Hát hogy ki mondta a húgomnak, hogy mit kell csinálni, nem tudom... Hogy kilenc patkánylyukbul kellett földet szedni. És ő meg szedett. Mikor megszedte a földet, és mikor megyen egy szekér előtte, arra dobja fel, de úgy, hogy aki rajta ül a szekeren, nehogy észre vegye. Hát úgy csinálta a testvérem. És tessék elhinni – jött egy tehenes szekér, ű oda ráhajította, és közbe az asszony (a szekéren) mamának kománéja vót. Egyszer azt mondja, hogy:

– Jaj, hát annyi patkány van nálunk – azt mondja –, de még nem is félnek! Hogyha meglátnak bennünköt, félnének, elszaladnának. Nem, azt mondja, csak szembe áll velünk oszt néz. Hogy hogy került oda, nem tudom. Hát osztán mama nem mondta, de nálunk meg egy se vót. Hát hogy aztán valóba igaz vót-e? Vagy nem volt igaz? De nálunk patkány nem volt.”

Némelyek a hajdani pásztorok közül is természetfeletti erővel, különös tudással rendelkeztek. A tudós pásztor alakját az egész Bodrogházban – ahol meghatározó jelentősége volt az állattartásnak – számos elbeszélés őrzi (Balassa 1975; Viga 1996). Ezek a pásztorok nemcsak a jószágok gyógyításához értettek, hanem értették a módját, hogyan lehet összetartani vagy akár szétszalasztani őket.

„Ez nálunk, itt történt. Mán az én időmbe, mán olyan tíz éves is voltam. Hogy egyik ember szeretett volna csordás lenni, és nem választották meg, hanem egy másikat választottak. És a’ meg, hogy bosszút álljon, elment valahova, ahol tudta, hogy tud rontani. Az ember. És akkor valami olyan rontást hozott, vagy csinált, hogy... délre mindég szokták a teheneket hajtani a délőre. Delelni, közel a vízhez. És mikor odahajtották, a tehenek neki a víznek! Az egész csorda. Keresztül a vízen, keresztül a tötésen, bögve, ordítva, szaladva, cikázva. Hát nem tudták mi van. Hát azt mondták, hogy rontás... oda vót, ahol deleltek elásva valahova. Na és akkor ez a másik ember, elment szintén egy olyanhoz, aki tudott szintén így rontani., Az meg csinált erősebb rontást. Úgyhogy ezt mán én is láttam szememmel, hogy az öreg, aki nem lett a csordás, hogy a rossz lelkek összetörték. Hogy rámentek éjjel, és összetörték. Még meg is égették! Az öregnek olyan vót az arca, hogy fényes és fekete vót. Azt mondta az ember, megtalálta ott, ahol deleltek a tehenek, hogy oda volt elásva valami döglött kutyának a feje, és hogy abba vót a rontás. No és megszűnt a rontás.”

Ebben a történetben felismerhetők a táltos és a garabonciás alakjához fűződő jellemzők (viaskodás, a legyőzött „összetörése”).

A garabonciás, ez az emberfeletti erővel felruházott személy a 20. század elején még Nagytárkányban is ismert volt A korabeli gyűjtő szerint a garabonci-

ás diákoknak „szárnyuk van; ezek tolják a felhőket. Néha a földön járnak, de csak egyesével, és batyu van a hátukon. Bemennek egyes házakba és tejet kérnek, s ha valahol nem adnak, felrepül a magosba, összetolják a jégfelhőköt és elverik a vetést” (Lázár 1913, 214).

A garabonciás alakja még megvan a ma élő legidősebbek emlékezetében, de magát a szót nem ismerik.

„Itt is vót egy, az foggal született. De ez ügyefogyott volt. De azt mondták, hogy aki foggal született, hát azt úgy féltetni kellett. Mer jött a borulat. A borulatba jött valami... sátán. És elvitte a gyermeket. Le kellett borítani, hogy el ne vigye. Hát én nem tudom, mi igaz abbul.”

Természetfeletti lények. Közülük a bolygó mérnök, az indzsellér és a lidérc alakjával találkoztunk. Ezekről bizony kerek történeteket már kilencven évvel ezelőtt sem sikerült följegyeznie a gyűjtő Lázár Péternek: „Sokat hallottam még gyerek koromba kísértetről, mely a folyóparton jár lámpással, de most már csak a nevére emlékszem, elég érdekes a neve: indzsellér” (Lázár 1913, 213).

A bodrogi közeli parasztok megátkozták a földjeiket csalárdul elosztó mérnököket. Ezek a lelkek az indzsellérek, akik éjjel lámpással bolyonganak a határban és mérik a földet – írja Balassa Iván (Balassa 1975, 221). Egy-két adatközlő Tárkányban is emlékszik az örökkön bolyongó mérnökre. *„Hogy nem tudott nyugodni. Az csak járt, méricskélni. A földet.”*

Ha fekete kakas és fekete tyúk tojását három hétig valaki a hóna alatt tartja, kikél belőle egy kis fekete, csirkeszerű lény, a lidérc. Gazdáját mindenhová elkíséri, és annak minden parancsát teljesíti (Lázár 1913, 212). A század elején még általánosan ismert hiedelemlény alakjára egy-két adatot még ma is találtunk. *„Valamit hallottam én. Hogy az valamit hord a házhoz, szerencsét. És hogy a szeméből is nem jól néz ki, az a csirke, olyan, mint akinek – így szokták mondani, akinek úgy világít a szeme világa, hogy rák van a szemébe.”*

Míg a kicsi tojásoktól régen igyekeztek megszabadulni, átdobták a háztetőn, hogy ne hozzon bajt a házra, a fekete tyúk tojta kis tojásból kikelt csirke akár gazdaggá is tehetette gazdáját. A tojást régen a hónuk alatt, újabban párna alatt kell kiköltetni (Viga 1996, 272).

Varázserejű növény. A néphit mágikus erővel, varázserővel ruház fel – vidékenként más-más – növényeket, amelyek birtokosukat gazdaggá tehetik. Az Ungvidéken, de Nagytárkányban is gazdag hiedelemanyag fűződött egy bizonyos páfrányféle növényhez, amelyet a népnyelv *ördögódalvirág* néven ismer.¹⁶

Mivel nem láttak rajta virágot, különleges magyarázatot fűztek hozzá, és varázserőt tulajdonítottak neki. *„...éjfélkor hajt bimbót, egy óra alatt ki is virít, de az ördög azonnal leszakítja”,* ezért nem láthatja senki. De akinek a birtokába

16 Az Ungvidéken: aki e növényt megszerzi, Szent György napján megláthatja a boszorkányokat (Barna 2000, 101).

kerül, mindentudó lesz. Mesélték, hogy egy pásztor egyszer ilyen növény alatt aludt el, s mikor az ördög szakította le a virágot, beleesett a pásztor bocskorába. A pásztor ezáltal nagyon meggazdagodott.¹⁷

A fenti adatokkal – a teljesség igénye nélkül – Nagytárkány egykor gazdag hiedelmvilágára szerettük volna felhívni a figyelmet. Közülük a 21. század elején még élnek azok, amelyek mai életükre befolyással lehetnek: a szemmel verés, rontás, az átok erejében való hit.

Az esztendő jeles napjainak vizsgálata során azt tapasztaltuk, hogy a szokások zöme az egyházi nagy ünnepek köré koncentrálódik, és nincs lényeges különbség a felekezetek között. Ez a szokáshagyomány egységesült, a görög katolikus, a római katolikus és a református néphagyomány különféle elemeit olvasztva magába. A nagy ünnepekhez kapcsolódó cselekményekben a görög katolikus jelleg dominál, a hozzájuk kapcsolódó szokásköltészet igen gazdag és protestáns gyökerű. A nagytárkányi szokások párhuzamai nemcsak a Bodrogközben, az Ung-vidéken, a Felső-Tisza-vidék és Kárpátalja magyar településein találhatók meg, de egyes elemei a Zemplén vegyes nemzetiségű falvaiban is.

Adatközlők:

Hoksz Lajosné Puskár Magdolna (sz. 1941), Homa Cecilia (sz. 1933), Jabrik Istvánné Jabrik Katalin, Jabrik István, Lőrinc László (sz. 1936), Nagy Árpádné Tárczy Margit (sz. 1932), Petrik Ilona (sz. 1925), Puskár József (sz. 1909), Széles Aranka (sz. 1929), Tárczy Antalné Lukács Ilona (sz. 1922), Vasziily Mária (sz. 1921).

Irodalom

Balassa Iván

1975 *Lápok, falvak, emberek.* Budapest

Barna Gábor

1981 A hiedelmek alakjai a Zempléni-hegység falvaiban. In *Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről.* Miskolc, 189–206. p.

1986a Húsvéti köszöntők és locsolóversek. *Confessio* X. 2. sz. 67–75. p.

1986b Karácsony az ungi Tiszaháton. *Confessio* X. 4. sz. 100–104. p.

1990 Ungi névnapköszöntők. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 15, 171–198. p.

2000 Ünnepi szokások. In D. Varga László szerk.: *Elődeink élete. Csicsér és Szirénfalva néprajza.* Csicsér–Szirénfalva, 99–101. p.

Gaál István

1914 *Népköltési gyűjtés a Folklore Fellows pályázatára.* Kézirat EA 488.

¹⁷ A történetet Lázár Péter jegyezte le (Lázár 1913, 213–214).

- Lázár Péter
1913 *Népköltési gyűjtemény. Bodrogköz. Kézirat EA 440. 303. p.*
- Luby Margit
1935 *A parasztélet rendje. Budapest*
- Niedermüller Péter
1981 Kalendáris szokások a Zempléni-hegyvidék falvaiban. In *Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. Miskolc, 207–236. p.*
- Papp Zoltán Sándor
1975 *A beregdaróci emberek élete a századfordulón. Budapest*
- Petercsák Tivadar
1985 *Népszokások Filkeházán. Debrecen /Studia Folkloristica et Ethnographica 16./*
- Szabó László
1991 Húsvéti locsolóversek s szatmári és beregi Tiszahátról. In Ujváry Zoltán szerk.: *Régió és kultúra. Tanulmányok Szatmár néprajzáról Gunda Béla tiszteletére. Debrecen, 185–208. p.*
- Tóth Judit, Sz.
2000 A jeles napok szokásai. In Viga Gyula szerk.: *Kisgéres. Hagyomány és változás egy bodrogközi falu népi kultúrájában. Dunaszerdahely, 223–242. p.*
- Viga Gyula
1996 *Hármas határon. Miskolc*

Függelék

*Fehér rózsa Mária
Jézus engem talált
Szent ígével igéri
Arany gyűrűvel pecsételi.
Boldogasszony háza négy szögletén
Négy szép őrző angyal.
Őrizz, őrizz ó szép angyal!
Midőn Krisztus Urunk elaluszik
Teljes világ világosodik
Piros hajnal hasadozik.
Kelj fel, kelj fel boldogságos, szentséges Szűz Mária
Mert szent fiadat megfogták
Keresztfára feszítették
Három csepp vérit elejtették
Az angyalok föl vitték*

*Átriumba bevitték
Krisztus urunk elébe letették.
Krisztus Urunk azt mondván:
Aki ezt a szép imádságot elmondja
Este lefektébe, reggel fölkeltebe,
Hét halálos bűne megbocsáttatik. Amen.*
(Petrik Ilona sz.1925. róm. kat.)

1. kép: Öreg gubák

2-3. kép: A nagytárkányi betlehemes egyik alakja: fehérguba.

4-5. kép: A nagytárkányi betlehemes egyik alakja: feketeguba (Sz. Tóth Judit felvételei, 2004)

Výročné zvyky a ľudová viera vo Veľkých Trakanoch

(Zhrnutie)

K výskumu zvykov, zvykoslovnej poézie a ľudovej viery okrem spomienok a recentných výskumov máme k dispozícii aj jeden vynikajúci rukopis z roku 1913. Tým sa naskytla príležitosť pre časovú analýzu, sledovanie premien jednotlivých zvykov, zvykoslovných praktík, zániku ich jednotlivých prvkov.

Dnes skúmateľný zvykoslovný materiál je pomerne jednotný v kruhu príslušníkov všetkých troch konfesií (gréckokatolíckej, rímskokatolíckej, reformovanej). Výskum výročných zvykov prebiehal medzi obyvateľmi patriacimi k všetkým trom konfesiám v obci. Na začiatku 20. storočia slávili oveľa viac sviatočných dní, peknu tradíciou boli jaré dievčenské hry a sviatky hospodárskeho roka. Tieto pestré zvykoslovné tradície sa pomaly homogenizovali, pojmúc do seba rôzne prvky rímskokatolíckych, gréckokatolíckych a reformovaných tradícií. Nadnes sa väčšina ľudových zvykov koncentrovala okolo významných cirkevných – predovšetkým veľkonočných – sviatkov. Vo zvykových praktikách vo Veľkých Trakanoch dominuje gréckokatolícky charakter, s nimi spojená zvykoslovná poézia má však protestantské korene a je veľmi bohatá.

Sviatočné zdravice, obchôdzky spojené s vyberaním darov majú na okolí dávne tradície. Hry s Betlehemom hrajú takmer sto rokov, premeny tohto zvyku dokazujú textové varianty. V nápadne veľkom počte sa podarilo zozbierať sviatočné zdravice. Meninové a veľkonočné zdravice sú aj dnes živým žánrom slovnej kultúry v obci. Paralely týchto zvykov možno nájsť nielen v Medzibodroží, v Užskej oblasti, Hornom Potisí a maďarských obciach Zakarpatskej Ukrajiny, ale ich jednotlivé prvky aj v zemplínskych obciach so zmiešaným obyvateľstvom.

Druhá časť štúdie umožňuje nahliadnuť do kedysi bohatého poverového sveta usadlosti.

Spomedzi osôb s nadprirodzenou silou boli všeobecne známe *bosorka*, *učený pastier*, *tátoš* a čiernokňažník, spomedzi nadprirodzených bytostí *mora*. Zo začiatku 20. storočia sa zachovali záznamy o rastlinách s čarovnou mocou. Najviac starších a súčasných údajov sa nazbieralo o tematike urieknutia, uhranenia. V kruhu trakanských žien ešte aj v dnešných dňoch žijú tie, ktoré podľa ich presvedčenia môžu mať vplyv na ich život: uhrnutie, urieknutie, viera v silu kľatby.

Jahresbräuche und Volksglaube in Nagytárkány

(Zusammenfassung)

Zur Untersuchung von Bräuchen, Gewohnheitslyrik bzw. Volksglauben in Nagytárkány stand uns außer Rückerinnerungen und rezenten Sammlungen auch eine im Jahre 1913 geschriebene ausgezeichnete Handschrift zur Verfügung. Dadurch war es möglich, diese chronologisch zu analysieren, einzelnen Gewohnheiten bzw. Elementen dieser Aufmerksamkeit zu schenken.

Das Brauchmaterial, der uns gegenwärtig zur Verfügung steht, weist ziemlich einheitliche Wesenszüge bei allen drei Religionen (griechisch-katholisch, römisch-katholisch, reformiert) auf.

Wir untersuchten diese Gewohnheiten bei den Angehörigen aller drei Religionen hinsichtlich der bedeutenden Jahrestage. Zu Beginn des 20. Jhs gab es noch mehr Feiertage als heutzutage; schöne Traditionen waren mit Mädchenspielen und Feiertagen des Wirtschaftsjahres verbunden.

Diese bunte Traditionsgewohnheit wurde bald homogenisiert, dabei jedoch verschiedene Elemente der griechisch-katholischen, römisch-katholischen und reformierten Traditionen miteinbezogen. Die meisten Volkstraditionen sind heute um große kirchliche Feste (besonders Ostern) konzentriert. In den Gewohnheitsaktivitäten der Leute in Nagytárkány dominiert griechisch-katholischer Charakter, die anknüpfende Gewohnheitslyrik wurzelt aber im Protestantismus und ist sehr reich.

Eine alte Tradition haben Gewohnheiten verbunden mit Spenden wie auch feierliche Grüße. Beinahe seit hundert Jahren werden Betlehemspiele gepflegt, über Veränderungen in dieser Tradition zeugen Teppichvarianten. Es ist uns gelungen, eine auffallend hohe Anzahl von feierlichen Grußreden aufzuzeichnen. Geburtstagsgruß und Ostergruß sind auch heute noch ein häufiges Genre in der Wortkultur des Dorfes. Die Parallele dieser Gewohnheiten sind nicht nur in den ungarischen Siedlungen im Zwischenraum Bodrog, am Fluss Ung, im Oberen Theißgebiet und der Karpaten-Ukraine zu finden, auch deren Elemente sind in den gemischtsprachigen Dörfern im Komitat Zemplén charakteristisch.

Der zweite Teil der Abhandlung bietet einen Einblick in die einst sehr reiche Glaubenswelt der Siedlung an.

Von Personen mit übernatürlicher Kraft waren Hexen, weise Hirten, Schamane und Schwarzkünstler. Über Pflanzen mit Zauberkraft stehen uns Aufzeichnungen vom Beginn des 20. Jhs zur Verfügung. Die meisten frühen bzw. gegenwärtigen Angaben gehören zum Themenkreis „böser Blick“ und Behexung. Unter den Frauen in Nagytárkány sind manche auch heute noch lebendig, die (wie man es glaubt) unser Leben beeinflussen könnten: der böse Blick, Behexung, Glauben an Fluch.

A halállal, halottakkal kapcsolatos hiedelmek és temetkezési szokások

Tanulmányomban a halállal, halottakkal kapcsolatos hiedelmeket, a község temetkezési szokásait, valamint a temetőkultúra változásait mutatom be a 20. század első felétől napjainkig. Mivel a többséget alkotó római katolikus lakoságon kívül más vallásúak is élnek a településen, különös figyelmet szenteltem az egyezések és eltérések megragadására. Ugyancsak vizsgáltam, van-e különbség a szlovákok és a magyarok temetkezési szokásai között, valamint azt is, mennyire terjedtek el a kommunista hatalom által az egyházi szertartás helyett szorgalmazott polgári temetések.

A legutóbbi, 2001-es népszámlálás adatai szerint a lakosság nemzetiségi megoszlása a következő volt: magyar: 1115 (83), szlovák: 213 (15,8), ruszin: 4 (0,3), ukrán: 3 (0,2), roma: 4 (0,3)¹, cseh: 1 (0,1)². Vallási hovatartozás szerint a következőképpen alakultak az arányok: római katolikusok: 930 (69,2), görög katolikusok: 120 (8,9), reformátusok: 213 (15,9), evangélikusok: 26 (1,9), Jehova Tanúi: 15 (1,1), pravoszlávok: 4 (0,3), metodisták: 3 (0,2).³

Legrégibb temploma a községben a római katolikusoknak van, amelyet egy kápolna átépítésével, annak köveiből az egykori vár területén emeltek. Az egyházközség plébániával is rendelkezik. A jelenlegi plébános a Kassához közeli Csécsből származik. A történelem folyamán a faluban mindig a római katolikusok alkották a legnagyobb lélekszámú felekezeti közösséget.

Annak ellenére, hogy a lélekszámot tekintve a római katolikusokat a reformátusok követik a sorban, a községben nincs saját templomuk, csupán egy haranglábbal rendelkeznek. Istentiszteletre a szomszédos Kistárkányba járnak, amely már szinte összeépült Nagytárkánnyal. A hívek számát tekintve a reformátusokat a görög katolikusok követik a sorban. A közösség aránylag alacsony létszáma dacára 2000-ben saját templomot szenteltek fel. Az építési költségekre más felekezethez tartozók is adakoztak. Bár a településen az evangélikusok lélekszáma alacsony, mégis saját, 1934-ben épült templommal rendelkeznek,

1 A valóságban sokkal magasabb a romák (cigányok) száma, azonban nagy részük vagy magyar-nak, vagy pedig szlováknak vallotta magát. A helyiek elmondása szerint felekezetiileg zömük római katolikus, de van köztük néhány református is.

2 *Sčítanie obyvateľov, domov a bytov. Základné údaje. Národnostné zloženie obyvateľstva.* Štatistický úrad SR, Bratislava é.n. (2001).

3 *Sčítanie obyvateľov, domov a bytov. Základné údaje. Náboženské vyznanie obyvateľstva.* Štatistický úrad SR, Bratislava é.n. (2001).

amelynek építéséhez annak idején anyagilag szintén hozzájárultak más vallású lakosok is. A helyi hagyomány azt tartja, hogy az evangélikus közösség a reformátusból vált ki egy nézeteltérés miatt: állítólag a templomi ülőhelyek miatt veszttek össze a nagytárkányi református hívek a kistárkányiakkal, s néhány család emiatt vált evangélikussá közülük. Az evangélikus templom külön érdekessége, hogy ez az egyetlen, a Bodroghözben épült ilyen felekezeti templom. Figyelemre méltó az a tény is, hogy a templom építése idején az evangélikusok száma csupán 6,45 százalékot tett ki, s a legutóbbi népszámlálás adatai szerint csupán 26-an (1,9) vallották magukat ehhez a felekezethez tartozónak. Mivel a nagymihályi evangélikus pap nem tud magyarul, ezért Magyarországról, Nyíregyházáról jár át pap istentiszteletet tartani. A Jehova Tanúi Egyházhoz tartozónak a legutolsó népszámlálási adatok szerint 15 lakos vallotta magát, azonban az adatközlők elmondása szerint, ha enyhén is, de közösségük létszáma növekvő tendenciát mutat. Ők egy imaházban járnak össze. A zsidó lakosság száma 1880-ban még a lakosság 20 százalékát alkotta, majd folyamatosan csökkent. A legutóbbi népszámlálás szerint már egyetlen izraelita sem élt a faluban. Zsinagógájuk a 20. század első felében még állt, ma már nem létezik.

A halál előjelei

A halál előjeleként adatközlőim különféle, más vidékeken is ismert jelenségeket említettek. Legtöbbször a *halálmadár megszólalását*, valamint a *kutyák vonítását* jelölték meg. A vonítással akkor jelez halált a kutya, *ha a fejét lefelé tartja*. Ha felfelé, azzal csupán szeles időt jelez.

Ugyancsak a halál előjeleként tartják számon, ha valami minden ok nélkül leesik a falról (általában kép), összetörik a pohár vagy más tárgy, ha összekoccannak a poharak vagy edények a szekrényben.

A *szokatlan zörejeket* szintén a halál előjelének tartják. Az adatközlők szerint ezekkel a zörejekkel jelzik halálukat a hozzátartozók, de azt is szokták mondani, hogy a halott lelke eljött elbúcsúzni. Egy 69 éves római katolikus asszony elmondta, hogy ő ugyan nem hisz ezekben a hiedelmekben, azonban egy alkalommal vele is történt egy megmagyarázhatatlan esemény: a házában leesett a függöny, csak úgy magától, mintha leemelte volna valaki. Ezt követően meghalt egy ismerőse. Ezután még egyszer esett *„pálcástól, mindenestől”*. Amikor az eseményeket követően kiment a temetőre, vitt ennek az ismerősnek a sírjára szentelt gyertyát, utána többé nem fordult elő ilyesmi.

Idősebb és fiatalabb beszélgetőpartnereim is úgy hallották, hogy ha „össze csengnek a harangok” vagy pedig „szomorúan szólnak”, akkor rövidesen ismét halott lesz a faluban. Egy idős, római katolikus asszony is ezt támasztotta alá: *„Szoktam mondani a lányomnak – már haragszik is érte –, hogy juj, de össze csengnek ezek a harangok, valaki meg fog halni. S valóban olyan különlegesen tud csöngeni. Nem tudom, ki hallja, ki nem hallja, de én mindig meghallom. Volt rá példa, hogy mentünk a temetésen, s akkor beszélgettünk, s mondta valaki, hogy hallod, milyen érdekesen csengnek. Én már csak nem akartam szólni, de én is meghallottam.”*

Haldoklás

A 20. század első felében a beteg embert általában otthon ápolták, így életének utolsó pillanatait hozzátartozói körében töltötte. Később egyre többen kerültek kórházba, s ott is haltak meg. Néhány gyógyíthatatlan beteget (általában a rákban szenvedőket) a hozzátartozók halálukig otthon ápolták-ápolják. Az idősebbek és még részben a középkorosztály körében is tartja magát az a hiedelem, hogy a bűnös emberek nem tudnak meghalni, amíg meg nem gyónták bűneiket, vagy pedig bocsánatot nem kértek attól, aki ellen bűnt követtek el. Erre több példát is hoztak adatközlőim: „Addig nem tudott meghalni az apukám mostohája se, amíg nem beszélt vele, mer nagyon rossz vót hozzá, amíg el nem mentünk apukámért, mer ő akkor dolgozott. Emlékszek rá, még gyerek voltam.” (50 éves, római katolikus, nő)

„X-nek meg nem tudott meghalni az anyukája, mert nem tudott bocsánatot kérni a fiától. Talán négy napig is kínlódott, de a fia nem ment el hozzá, hogy beszélhessen vele.” (50 éves, római katolikus, nő)

Vannak, akik előre megérzik halálukat, ezzel kapcsolatban beszélgetőpartnereim szintén tudtak mondani néhány konkrét példát: „Asztat hallottam, hogy vót egy asszony a faluba, és hogy megérezte, hogy ő meg fog halni. Úgy beszéltek, hogy igen készült és mondta neki a férje, hogy hát hová készülsz? Idősebb asszony volt már. Hát ő készült, felöltözött, minden, fésülködött. De hova készülsz, kérdezte a férje. Csak azt mondta, hogy készülök, de azt nem mondta meg, hogy hová. Felhúzta az egyik harisnyáját is, de a másikat már nem tudta, mert meghalt. Ez már vagy harminc, vagy talán több éve történt. Így beszéltek a faluban, hogy biztos megérezte, hogy meg fog halni.” (69 éves, római katolikus nő)

Konkrétan azt a hiedelmet, mely szerint a boszorkányok addig nem tudnak meghalni, amíg át nem adják egy másik személynek tudományukat, adatközlőim nem ismerik.

A római és a görög katolikus személy esetében, ha az már úgy érzi, hogy „eljött az utolsó órája”, vagy a hozzátartozók számára úgy tűnik, hogy már nincs neki sok hátra, elhívják a papot, aki feladja az utolsó kenetet. Mivel a községnek van római katolikus plébánosa, ez mindig könnyen megoldható. A halál beálltát a 20. század első felében még a bíró állapította meg hivatalosan, később már csak az orvosi igazolás volt elfogadható.

A halál beállta utáni teendők

Amíg otthon ravatalozták fel az elhunytat, először lefektették a szoba közepére a padlóra, hogy egyenesedjen ki, és felkötötték az állát is. A halott mosdatását és öltöztetését néha a hozzátartozók végezték, de gyakran a szomszéd vagy valamelyik rokon, esetleg ismerős vállalta el ezt a teendőt. Ezután került az elhunyt a koporsóba. A koporsót általában Királyhelmeccről hozták, de amióta temetkezési vállalkozás működik a faluban, szinte kizárólag náluk vásárolják meg.

Abban az esetben, ha a hozzátartozó a kórházban (pl. Kassán) hunyt el, akkor általában koporsót is ott vesznek. A gyerekek koporsója a 20. század folyamán fehér színű volt, a kiházásítatlan fiataloké általában szintén ilyen, vagy pedig világosabb színű. A fiatalasszonyok és férfiek esetében is világosabb koporsót választottak. Az idősebb elhunytak koporsója sötét színű volt. Ez a tendencia részben máig is tart, de gyakran befolyásolja a választást a koporsók ára vagy pedig az adott választék is. Adatközlőim nem emlékeznek arra, hogy a községben valaki foglalkozott volna a század első felében koporsókészítéssel.

A kórházban elhunytat általában ott öltöztetik fel (ezért külön fizetni kell), de arra is volt példa, hogy meztelenül hozták haza, s itthon a hozzátartozók adták rá a ruhákat. Mivel a holttest merevsége miatt ez sokszor nehézségbe ütközik, ilyenkor az egyes ruhadarabokat felhasítják s úgy adják rá. A kislányokat fehér ruhában temetik, s ha már volt elsőáldozó, akkor az áldozási ruhájában. A kiházásítatlan lányokat is fehér ruhában temették, ez általában most is jellemző, a fiúkat pedig az ünnepi ruhájukban, az utóbbi évtizedekben már öltönyben. A felnőtt és idős férfiakra szintén az ünnepi ruhájukat adták, ma rájuk is öltöny kerül, s ha az illető hordott kalapot, azt is mellé teszik. Cipőt vagy papucsot nem húztak az elhunyt lábára, ez ma is így van. Az idősebb vagy pedig beteg asszonyok előre elkészítik a halotti ruhájukat, amelyet megmutatnak valamelyik hozzátartozónak, hogy az tudja, hol keresse, ha szükség lesz rá. Az egyik idős asszonyt saját kérésére az általános fekete ruha helyett fehérben temették el: *„Régen feketében jártak az idősek, meg az asszonyok is. Nagyapámnak azt mondta a testvére, hogy én olyan sokat jártam feketében, ötöt fehérben temessék el. Elkészítette a fehér ruhát meg a fehér kendőt is magának.”* (69 éves, római katolikus nő)

A halál beálltát követően (ha a hozzátartozó kórházban vagy tragikus körülmények között hunyt el, akkor a halálhír tudomásulvétele után) minden ablakot bezártak, a tükröt letakarták, újabban az adatközlők zöme a televíziót is, vagyis minden olyan tárgyat, amiben visszatükröződhetett a halott képe. Ugyancsak meg kellett állítani az órát is. Ha a halott szeme nyitva maradt, akkor pénzdarabot helyeztek rá. Ezeket a műveleteket javarészt ma is elvégzik, annak ellenére, hogy az elhunytat már nem otthon ravatalozzák fel.

A halál hírére harangszó adta az emberek tudtára, ilyenkor mindenki igyekezett minél előbb megtudni, hogy ki az elhunyt. Ezért is számított és számított az egyik legsürgősebb teendőnek a harangozók értesítése. Ha halott volt községben, minden felekezet harangja szólt, s mindig annak a felekezetnek a harangja szólalt meg először, amelyhez az elhunyt is tartozott. Ez ma is így van. Ha valakinek polgári temetése volt, akkor nem harangoztak. A Jehova Tanúi Egyházhoz tartozó elhunytak sem harangoznak, mivel ők nem kérik. Néhány évtizede a helyi hangszórón is kihirdetik, hogy mikor lesz az elhunyt temetése, így mindenki pontos információt kaphat anélkül is, hogy kérdezősködni kellene. Amíg halott van a faluban, a többi hirdetés előtt és utána is csupán gyászzene szól a hangszóróban. A halál hírüladását nagyban meggyorsította a vezetékes, majd a mobiltelefonok elterjedése is. A községben ritkaságnak számít a halotti értesítők küldése.

A római katolikusok kivételével még tartja magát az a szokás, hogy a községtől elszármazott elhunytak emlékére is harangoznak (még abban az esetben is, ha pl. Amerikában hunyt valamelyik hozzátartozó). Adatközlőim elmondása szerint a római katolikus plébános azért tiltotta be a harangozást ebben az esetben, mert több hozzátartozó él más településen, s a halálesetek is eléggé gyakoriak, így a haragnak nagyon gyakran kellett szólnia. A többi felekezetenél továbbra is harangoznak az idegenben elhunytaknak.

Amíg otthonról temettek, a ravatalt a templomból, a római katolikus egyház-községtől kölcsönözték. A római és görög katolikus elhunyt esetében a felravatalozás után gyertyát gyújtottak a koporsó mellett, amely a temetésig égett. Az elhunytat „az első szobában”, a ház tiszta szobájában ravatalozták fel, később az újabb típusú kockaházakban az ún. ebédlőben. Nyáron a ravatal alá egy edényben (rendszerint egy nagyobb kádban) hideg vizet tettek, ezzel hűtötték a halottat.

A Jehova Tanúi Egyházhoz tartozók kivételével minden felekezetenél szokás volt és még ma is az, hogy az elhunyt mellé különféle mellékleteket tesznek a koporsóba a hozzátartozók. A katolikusok beteszik az imakönyvét, gyakran a rózsafüzérrel együtt. Gyakran bekerül az elhunyt kedvenc tárgya, s ha volt neki, akkor a szemüvege is, sőt arra is volt példa, hogy valaki mellé egy üveg italt tettek, mert szerette életében. Egy édesapa koporsójába betették a kártyáját, mivel nagyon szeretett kártyázni, de bekerült egy Nagy-Magyarország térképét ábrázoló kulcstartó is, mert az elhunytnak egész életében az volt a vágya, hogy az elcsatolt területek visszakerüljenek Magyarországhoz. Adatközlőim szerint a koporsóba a Jehova Tanúin kívül minden felekezethez tartozó elhunytak tesznek a hozzátartozók pénzt is, ami általában aprópénz. Ezt a szokást azzal indokolják, hogy az elhunytak ki kell fizetnie a révészt, aki átviszi őt a túlsó partra, vagy pedig azt mondják, hogy Szent Péternek kell adni a mennyország kapujában, hogy beeressze.

Amíg otthonról temettek, vagy valaki otthon halt meg, abba a helyiségbe, ahol ki volt terítve, egy mosdótálban vizet és mellé egy törülközőt tettek. Ezt azért helyezik el, hogy a halott megmosakodhasson. Azt szokták mondani, hogy „megmosakszik a halott, tisztán ment el”. Ebbe a helyiségbe sőt és kenyeret is elhelyeznek, valamint egy pohárba vizet is tesznek.

Virrasztás

A községben a Jehova Tanúin kívül ma is virrasztanak a halott mellett. A virrasztást a helybeliek „virrasztónak”, vagy pedig „virrasztalónak is nevezik, s a temetés előtti napon tartják. Idősebb adatközlőim szerint „régén”, azaz a 20. század első felében még egészen reggelig virrasztottak, majd fokozatosan ez az idő 2-3 órára csökkent. Amióta a ravatalozóban virrasztanak, egy óra hosszát tart. Itt a virrasztás már nem a halott koporsója mellett történik, hanem egy külön helyiségben, az elhunytat nem hozzák ki a hűtőhelyiségből.

A virrasztásra szokás volt *hívni* az embereket, a férfiak és nők egyaránt részt vettek rajta, ma ez ugyanúgy van. Gyakran van példa arra is, hogy a szomszédos községekbe is elmennek virrasztani, és azokból szintén jönnek Nagytárkányba a hozzátartozók. Amíg otthon virrasztottak, a hozzátartozók megkínálták a virrasztókat valamilyen itallal. A ravatalozóban ez a szokás elmaradt. A katolikusoknál mindig van egy személy, aki megszabja, mit imádkozzanak és énekeljenek. A reformátusoknál a fohászokat egy kistárkányi református aszszony, Rinkács Olga olvassa fel. A romák nagy része római katolikus vallású, így ők is megkérlik a virrasztásokat vezető személyt, hogy az ő halottjuk mellett is virrasszanak. Erre legutoljára három éve került sor.

Abban az időszakban, amikor a templomból temettek, szintén virrasztottak, azonban az elhunyt a virrasztás idején a szomszédos Kistárkány halottasházában volt, csak a temetés megkezdése előtt egy órával hozták át a templomba. Ilyenkor a *virrasztaló* idején a templomban kitették az elhunyt fényképét, s gyertyát gyújtottak mellette.

A sírásást a rokonok és ismerősök végezték. A munkához a temetés napján a reggeli órákban kezdtek hozzá, hogy még dél előtt elkészülhessenek vele. A hozzátartozók italt és valamilyen száraz ételt (szalonnát, később szalámit stb.) vittek ki a sírásóknak. Az 1989-es rendszerváltást követően a faluban temetkezési vállalatot alapított egy Érsekújvárból idénősült férfi. Azóta fokozatosan átvették a temetésekkel kapcsolatos mindenféle tennivaló intézését, a sírásástól a temetés teljes megszervezéséig, mindenféle kellékek bebiztosításával és a hivatals ügyek intézésével egyetemben.

A temetés

Az elmúlt két évtizedben a temetési szertartás helyszíne többször is változott a faluban. A helyszínváltozások részben megváltoztatták a temetés bizonyos mozanatait is. Eredetileg otthonról temették a halottat, majd a kistárkányi ravatalozó felépülte után a nagytárkányi halottakat is oda vitték, majd onnan a nagytárkányi római katolikus templomba, ahonnan aztán a temetőbe vitték ki. A nagytárkányi ravatalozó felépülése után pedig már onnan temettek. Megjegyzem, hogy a nagytárkányi ravatalozó megépülte előtti időszakban a reformátusokat – mivel ők nem rendelkeznek a községben saját templommal – szintén a római katolikus templomból temették.

A katolikus plébános felsőbb utasításra már körülbelül 4 éve nem temet vasárnap. Régebben egyedül nagypénteken, nagyszombaton és húsvét első napján nem voltak temetések, karácsonykor viszont igen. A többi felekezetnél nem történtek változások.

Előfordult, hogy nagytárkányi lakost a szomszédos kistárkányi temetőben temettek el, de fordított eset is volt, amikor a kistárkányi lakost temették a nagytárkányi temetőbe. Adatközlőim elmondása szerint ennek sértődés volt az oka, mert a hozzátartozók rossz néven vették, hogy nem azt a sírhelyet kapták, amelyiket kinézték.

A Nagytárkányhoz tartozó Kolónián elhunyt személyeket egy kivételtől eltekintve a nagytárkányi temetőben helyezték örök nyugalomra. Egyedül akkor temették a szomszédos Bély község temetőjébe, amikor az elhunyt még életében meghagyta, hogy ott kíván nyugodni.

A temetés megkezdése előtt a harangozó ún. *gyűlőt*, azaz gyülekezőt harangozik. Amíg otthonról temettek, a szertartás megkezdéséig nyitva volt a koporsó, a hozzátartozók mellette álltak, s aki utolsó búcsút akart venni az elhunyttól, az itt megethette. Mielőtt lezárták volna a koporsót, a hozzátartozók általában zokogni kezdtek, s még utoljára megérintették halottjukat. A római és görög katolikusok körében a közelmúltban még élt az a szokás, hogy a halotti leplet az elhunyt arcánál kereszt formában bevágták. Ennek a szokásnak az okát már nem ismerik a legidősebb adatközlőim sem. A temetés az udvarról történt, a halottat az utcakapuvál szemben helyezték el. A hozzátartozók és a közeli rokonság körülállta a koporsót. Nagytárkányban nem volt szokás székeken körbeülni a halottat. A gyászszertartás után a koporsót rúdon vitték ki az udvarból, majd kocsira tették. Mivel a temető eléggé messze van a falutól, általában lovas kocsin vitték a koporsót a temető bejáratáig, majd onnan ismét rúdra tették, s úgy vitték a kiásott sírgödörhöz. A községnek hosszabb ideig volt egy halottszállító kocsija is, amely már tönkrement, így a temetkezési vállalat kocsiján szállították ki az elhunytat, s szállítják ma is, ha a régi temetőbe temetik el. Akit az új temetőbe temetnek, annak koporsóját a ravatalozóból a sírig szintén a temetkezési vállalat emberei viszik. Ha az elhunyt tagja volt a Rózsafüzér Társulatnak, vagy pedig bokoranya volt, akkor annak koporsóját az udvarból a társulat tagjai hozták ki, s a temető kapujától is ők vitték a sírig. Ez ugyanígy történt, amikor a római katolikus templomból temettek, s ma is így van azzal a különbséggel, hogy a bokoranyát a Rózsafüzér Társulat tagjai a ravatalozóból – mivel csak kis távolságot kellett megtenniük – az új temetőben már egészen a sírig vitték.

Amikor elindult a temetési menet az udvarból, megkondultak a templomok harangjai, először azé a felekezeté, amelyhez az elhunyt tartozott. Ha a templom közelében volt temetés, akkor a harangozó figyelte, mikor jönnek ki, s ha messzebbre esett a színhely, akkor valaki vagy gyalog, de legtöbbször kerékpáron ment szólni a harangozónak, hogy meghúzhatja a harangot. Ma már mobiltelefon segítségével könnyen megoldható a harangozó értesítése.

A temetésre a közelebbi, de gyakran a távolabbi rokonok is koszorút hoznak, amelynek szalagján pontosan fel van tüntetve annak a személynek vagy családnak a neve, aki készítette. Elterjedt a nagyobb virágcsokrok készítése is, néha ezekre is felirat és szalag is kerül. Elsősorban az utóbbi egy-két évtizedben terjedt el az a szokás, hogy a résztvevők is hoznak magukkal virágot a temetésre. Ezt vagy a virágüzletben vásárolják, vagy pedig – ha éppen nyílik valamilyen virág a kertjükben – otthonról hozzák. A helybeli temetkezési vállalkozó boltjában különféle nagyságú és típusú műkoszorúk kaphatók, így a nagytárkányiak általában itt vásárolják meg. A legközelebbi hozzátartozók élő virágból és fenyőgallyból készített koszorút rendelnek. Ezt a koporsó tetejére erősítik, s azzal együtt a sírgödörbe kerül.

A temetési menet

A katolikus temetési menet élén a ministráns halad, aki a keresztet viszi, majd utána következnek a zászlóvivők, akik után a pap megy a kántorral, majd a koporsóvivők (vagy halottaskocsi) következnek, akik után a legközelebbi hozzátartozók haladnak. Őket a közelebbi, majd a távolabbi rokonok követik, legvégül pedig a gyászmenet többi tagja következik. A férfiak és a nők együtt mennek a menetben. Ez ugyanígy van mindegyik felekezetenél. Ha bokranyát vagy pedig a Rózsafüzér Társulat tagját temetik, akkor a társulat zászlaját az egyik tag a koporsó előtt viszi.

Arra is volt példa, hogy amíg otthonról temettek, a hozzátartozó kérésére a megszokottól eltérő útvonalon vitték a halottat a temetőbe, egy kis kitérőt tettek. Így volt ez egy evangélikus adatközlő édesanyjának temetése alkalmával is, amikor az elhunytat kis kerülővel arra vitték, ahol a háza állt. Ott megálltak és elénekelték egy éneket. Ugyancsak így történt egy idősebb római katolikus asszony több évvel ezelőtt elhunyt édesanyjának temetésén is: *„Az én anyukám az én házamban halt meg, de az ő háza máshol volt. Úgyhogy amikor vitték, az ő házájánál is megálltak, énekeltek, s aztán mentek tovább. Nagyon szép volt, mert a pap rendezte, anyukám rendszeresen járt templomba.”*

A görög katolikusoknál a temetés szertartása hasonló a római katolikusokéhoz, azonban sokkal hosszabb ideig tart. A temetési menetben is ugyanolyan sorrendben haladnak, mint a római katolikusoknál. Ők minden kereszteződésnél megállnak és énekelnek. Az evangélikusok útközben nem énekelnek.

A református temetés alkalmával szintén egész úton énekelnek. A menet élén a tiszteletes halad a kántorral, utánuk férfiak, majd a koporsó, ezután a hozzátartozók, majd rokonok és a többi résztvevő. A temető bejáratánál megálltak és a *„Tudom, az én megváltóm hajléka készen vár reám...”* című éneket énekeltek és énekelik ma is, ha a régi temetőben temetnek. Abban az esetben, ha az új temetőben temetik el az elhunytat, akkor hangzik el ez az ének, amikor kihozzák a ravatalozóból a koporsót.

A temetői szertartás után a hozzátartozók maradnak utolsónak a sírnál, majd kis idő múlva ők is elhagyják a temetőt.

A halotti tor

Amíg háztól temettek, majd egy ideig később is szokás volt halotti tort tartani mindegyik felekezetenél. A halotti torra általában egy megbízott személy hívta meg az embereket, amikor azok a behantolás után kifelé jöttek a temetőről. A sírásók és a pap nem volt hivatalos a torba. Ételként valamilyen kalácsot vagy rétest, esetleg pogácsát szolgáltak fel, italként pálinkát, sört és valamilyen üdítőt. Főtt ételt sohasem készítettek, ez csupán a cigányoknál volt szokás. A halotti toron megemlékeztek az elhunytáról, elmondtak egy miatyánkot és állva *megittak egy stampedlivel*. Egy idősebb római katolikus adatközlőim elmondása szerint *„a halottnak is tettek ki ételt, amit pálinkával kereszt formában leön-*

töttek, hogy ne legyen keserű az élete”, vagyis hogy békében tudjon nyugodni. Néhány éve a római katolikus egyház megtiltotta a torok rendezését. Ma a katolikusoknál csak a legszűkebb családi kör s a messzebből ideutazott hozzátartozók mennek el az elhunyt házához, ahol itallal és süteménnyel kínálják őket. A reformátusok tartanak még halotti tort, azonban ez ma már általában szintén csak a szűkebb körű családot jelenti.

Az átlagostól eltérő temetések

1. Kiházasítatlan fiatalok

Ha leány vagy legény hunyt el, temetésükön megrendezték lakodalmukat: ha lány volt a halott, vőlegénynek öltözött valaki, ha viszont fiú, akkor egy lány öltözött menyasszonynak. A koporsóvivő fiúk ruhájára fehér bokrétát tűztek. A lányok fehér ruhában voltak és talpas tortatálon „jegyet vittek”, ami egy virágokkal díszített koszorú volt. Nyáron élő virággal díszítették a koszorút, télen pedig – amíg nem lehetett művirágokat kapni az üzletben – papírból készítettek rá virágot. Miután leeresztették a koporsót, a lányok a „jegyet” a sírgödörbe dobták, a fiúk a bokrétát ugyanúgy. *„Én is vittem annak idején jegyet. A tortátál le volt terítve horgolt terítővel, vagy pedig más terítővel. Amikor beengedték a koporsót, minden lány bedobta utána a sírba”* – mesélte egyik idősebb római katolikus adatközlőm. Terepkutatásom időpontja (2005) előtt kb. három évvel volt utoljára ilyen temetés, amikor egy fiatalember halt meg.

2. Cigányok

A cigányok temetése is eltért bizonyos fokig az átlagos temetéstől. Ez máig is így van. Amint már Virrasztás című fejezetben is említettem, náluk is van virrasztás, amit a római katolikus cigányok esetében a faluban a virrasztásokat irányító asszony végzett általában másodmagával, vagy még egy-két személy kíséretében. A ravatalozó felépülése után az adatközlők elmondása szerint egy alkalommal volt cigánytemetés, de ekkor az elhunyt idősebb asszonyt otthon ravatalozták fel. Mivel a cigányok nagyon félnek a haláltól, amíg csak el nem temetik a halottat, a lámpát egész éjjel égve hagyják. Az elhunytat a gyászmenet zeneszó mellett kíséri ki a temetőre. A hozzátartozók általában menet közben és a sírnál is hangosan jajveszékelnék, főleg akkor, amikor a koporsót leengedik a sírgödörbe. A koporsóba ők is tesznek mellékleteket.

3. A Jehova Tanúi Egyházhoz tartozó személyek

A Jehova Tanúinak temetése⁴ sokkal szerényebb, külsőségektől mentesebben történik, mint a többi felekezetnél. A „testvérek”⁵ mindenben segítenek az el-

4 Fontosnak tartom megjegyezni, hogy eléggé problematikus pontos képet adni a Jehova Tanúi Egyház tagjainak temetéséről, valamint a sírgondozásról is. Mivel nem volt alkalmam résztvevő megfigyelést végezni, adatközlőim néha ellentmondásos információira kellett hagyatkoznom.

5 A Jehova Tanúi Egyház tagjai így nevezik egymást.

hunyt hozzátartozóinak, sőt anyagilag is támogatják, ha arra szükség van. A haláleseteket az imaházukban, a Királyság Termében hirdetik ki, s azt is közlik, hogy mikor lesz a temetés. Az elhunytak nem harangoztatnak, s a halál beállta után másnap már eltemetik, nem várnak vele több napot, mint a település egyéb vallású lakosai. Náluk nincs virrasztás sem. A testvér temetése szintén a ravatalozóból történik. A koporsóba nem helyeznek mellékleteket. Először imádkozik a Vén Testvér⁶, majd ezt egy ének követi, s ismét imádkozás. A sírhoz vezető úton nem énekelnek. Amikor a sírgödörhöz érnek, a koporsót mindjárt a sírgödörbe helyezik, s csak ezután szól ismét a Vén Testvér, majd énekelnek. A hozzátartozók nem dobznak rögöt a koporsó után. Virágokat nem tesznek sem a koporsóra, sem a koporsóba, de a sírba sem. Mindenszentek alkalmával nem égetnek gyertyát a síron, ők ezt a napot és a halottak napját sem tartják ünnepnek.

A Jehova Tanúi szerint az elhunyt porrá lesz, és nem megy a mennybe. A viszszejáró kísértetekben nem hisznek, s abban sem, hogy az elhunyt szelleme visszejár. Véleményük szerint ezeket a jelenségeket a sátán démonai idézik elő. Ilyenkor imádkozni kell Jehovához. Ők nem temetnek másra. A sírt szintén a Jehova Tanúi hantolják be, más nem nyúlhat hozzá, s ők maguk ássák.

Azoknak a más vallású adatközlőknek a zöme, akik részt vettek a Jehova Tanújának temetésén, azon a véleményen vannak, hogy nagyon szépen beszél „az ő papjuk” és a temetésen is „nagyon szépen énekelnek”.⁷

4. A zsidók temetése

Mivel a második világháború idején a nagytárányi zsidók is a ma már a történelemkönyvekből jól ismert sorsra jutottak, vagy pedig még időben elhagyták lakhelyüket máshol találva menedéket és új hazát, az 1940-es évek után már nem temetkeztek a falun kívül levő temetőjükbe. Mindössze két adatközlőm emlékezett arra (ők is csupán halványan), hogyan, milyen szokások szerint temetkeztek a zsidók a településen: *„Úgy emlékszek, hogy a zsidók nincsenek felöltöztetve, meztelenül vannak, be vannak göngyölve egy lepedőbe és az is még egyszer le van takarva. Meg aztán két rúdon, vagy deszkán vitték, már nem tudom pontosan, koporsó nem volt. Akkor még nem volt halottaskocsi, amikor én voltam zsidó temetésen. A rúdon van egy deszka, s azzal teszik be a sírgödörbe. Én már a többi dologra nem emlékszek, mert igen régen volt...”* (70 év fölötti, római katolikus, nő)

5. Az elszármazottak temetése

Nagytárányból többen Kassán vagy más városban telepedtek le. Aránylag gyakran van rá példa, hogy ezek a személyek meghagyják, hogy haláluk után szülőfalujukban temessék el őket. Ha a temetési szertartás nem Nagytárányban volt, az elhunytat hamvasztás után urnában hozták haza, s úgy helyezték örök nyugalomra. Ilyenkor egy szerényebb temetési szertartás keretében az illető

⁶ Így nevezik a „papjukat”.

⁷ Mivel eddig más településen nem kutattam ennek a vallási közösségnek a temetési szokásait, nem tudok párhuzamokat vonni, sem összehasonlítást végezni.

pap, a legközelebbi hozzátartozók, esetleg más rokonok vagy ismerősök jelenlétében földelik el. *„Az én lányom is azt mondta, hogy ő ha Kassán is hal meg, de ide hozzák őt eltemetni, mert itt akar feküdni. Ha valakit akár urnában, akár koporsóban hoznak eltemetni Nagytárkányba, a helyiek el szoktak menni a temetésre. Ilyenkor kihirdeti a hangszóró, hogy mikor van a temetés. Úgyhogy aki akar, az elmehet a temetésre. Nem csak urnában, de koporsóban is szoktak hazahozni halottat.”* (69 éves római katolikus, nő)

Juhász István Nagytárkányból elszármazott katolikus papnak az volt a kívánsága, hogy Nagytárkányban temessék el. A temetése 2005-ben nem a ravatalozóból, hanem a római katolikus templomból történt. A koporsóját úgy helyezték el a ravatalon, hogy a feje az oltár felé volt, tehát olyan helyzetben, mint ahogyan a papok prédikálnak a templomban. Szerzetesi öltözékben temették el, mert ez volt az utolsó kívánsága. Ferences szerzetes szeretett volna lenni, azonban nem sikerült neki, mert 1945 után feloszlatták a szerzetesrendeket.

6. Egyéb

Az *öngyilkosokat* ugyanúgy temették el, mint a természetes halál útján eltávozottakat, s adatközlőim arra sem emlékeznek, hogy valamelyik öngyilkost a temetőn kívülre vagy pedig a temető félreesőbb részébe temették volna. Egyik idősebb adatközlőmnek a nagyapja még emlékezett arra, ahogy a 19. század végén s a 20. század első 1-2 évtizedében még nem temette el e pap az öngyilkosokat és nem is földelhették el oda, ahová a többi elhunytat. Hogy pontosan hová, arra már nem emlékszik az adatközlő.

Polgári temetések. A községben csupán két polgári temetésről tudnak. Ezek az 1989-es rendszerváltás előtt voltak, azóta csak egyházi temetés volt.

Az átlagostól bizonyos fókig eltért egy, a helyi állami gazdaságban dolgozó férfi temetése, amelyet a munkaadó intézett, s a temetési menetben felvonultak az állami gazdaság traktorai is, amelyeket az elhunyt kollégái vezettek. Közük volt az a traktor is, amellyel az elhunyt dolgozott a munkahelyén több éven keresztül. Ennek az oldalára erősítették fel a koszorúkat is. Az elhunytat az állami gazdaság Avia típusú tehergépkocsiján vitték ki a temetőbe, ez után mentek a hozzátartozók, majd a rokonok, s a többi résztvevő. A koporsót a házból a kocsiig a volt kollégák vitték, majd a temető bejáratától ugyancsak ők vitték a sírgödörig. Amikor engedték le a koporsót, a temetési menetben részt vevő traktorok egyszerre kezdtek dudálni, így vettek búcsút a kollégák az elhunyttól.

Ha *vasutas* hunyt el, akkor általában őt is a kollégák vitték, s amikor engedték le a koporsót a sírba, az ágcsernyői vasútállomáson valamennyi mozdony egyszerre kezdett el dudálni, ezzel búcsúztatták el egykori kollégájukat. Amíg létezett az ágcsernyői vasútállomás szakszervezetének fúvószenekara (az 1989-es rendszerváltás után néhány évvel szűnt meg), a vasutasok temetésén ők zenéltek.

Ha az elhunyt tagja volt a *vadásztársaságnak*, akkor a társaság tagjai a koporsó leengedése után díszlövésekkel búcsúztak el tőle, s a temetésre is vadászruhában mentek.

Halotti búcsúztatók – Magyaros Imre római katolikus kántor tevékenysége

A közelmúltban, 2004-ben hunyt el a helyi római katolikus kántor – Magyaros Imre –, aki több évtizeden keresztül búcsúztatta a temetéseken az elhunytakat hozzátartozóitól. A Kassához közeli Buzitán született 1937-ben, ahonnan még 1952-ben gyerekfejjel került Nagytárkányba. A községbe kinevezett új plébános, Manczos Antal hozta magával. Abban az időben egy 75 éves tanító tevékenykedett kántorként a helyi plébános mellett. Tőle vette át Magyaros Imre a kántori tennivalókat. Halotti búcsúztatóit több füzet is őrzi, ezekben megtalálható valamennyi, amelyet életében írt. Nem csupán Nagytárkányban búcsúztatott, hanem számos környékbeli faluban is, magyar és szlovák nyelven egyaránt. A római katolikus egyház tisztségviselőinek rendelete alapján a helyi plébános betiltotta a halotti búcsúztatókat a temetéseken, így Magyaros Imre legutolsó búcsúztatóját 1996. augusztus 15-én Szúrovec Erzsébet bolyi lakosnak énekelte el. Valamennyi adatközlő nagyon elismerően nyilatkozott a kántor halotti búcsúztatóiról és magával ragadó éneklési módjáról: *„A kántorunk gyönyörűen tudott búcsúztatni. Mindig megríkatta a népet. Többen is mondták, hogy még meghatóbb, mint a plébános. Most már nem is olyan szépek a temetések, amióta nem búcsúztat... Kár vót betiltani, mert a népnek igen tetszett és igen megható volt...”* (76 éves római katolikus adatközlő, nő)

Magyaros Imrét tiszteletből nem a ravatalozóból, hanem a római katolikus templomból temették. Koporsóját a ravatalon úgy helyezték el, hogy szemben legyen az oltárral. Temetésén a kántori teendőket fia látta el.

A többi felekezetenél továbbra is búcsúztatják a halottakat a hozzátartozóktól, rokonoktól, barátoktól.

A rendszerváltás előtt általános szokás volt, hogy az elhunyt munkahelyéről is búcsúbeszédet mondott valaki. Ezt általában a szakszervezet biztosította be. Ma már csak ritkán fordul elő, hogy az elhunyt sírjánál a munkahelyéről valaki búcsúbeszédet tart. A munkáltató részéről azonban legtöbb esetben ma is hoznak koszorút a munkatársak a temetésre.

A temetés nyelve

Mivel a lakosság túlnyomó részét magyarok alkotják, a temetés nyelve általában a magyar. Szlovák nyelvű temetése azoknak volt, akik a település Kolónia nevű részében laktak, de arra is volt példa, hogy az ottani elhunytat is magyarul temették.⁸ A községben volt példa kétnyelvű temetésekre is. Szlovák nyelven folyt a temetési szertartása egy ukrán nemzetiségű görög katolikus vallású elhunytak, aki Nagytárkányba nősült és magyar nőt vett feleségül. Őt a testvére

8 Az ott lakók ma már szinte kivétel nélkül mind beszélik a magyar nyelvet.

búcsúztatta, aki egy ukrán görög katolikus pap, s az adatközlők szerint nagyon hibás szlováksággal beszélt. Az egykori helyi anyakönyvvezető szlovák nemzetiségű férjének temetésén a szertartás nyelve szlovák volt, azonban a pap a feleségétől és a rokonoktól magyarul is búcsúztatta az elhunytat.

Fényképezés, videózás a temetésen

A temetéseken már a 20. század első felében készültek fényképek, ekkor a leggyakoribbak az olyan felvételek voltak, amelyeken az elhunyt koporsója mellett ott állnak a hozzátartozók, de gyakran a koporsóban nyugvó elhunyt személyt külön is megörökítették. Arra is van néhány példa, amikor a temetés szinte valamennyi fontos mozzanatát megörökítették. A fényképezés mellett a rendszerváltás után egyre jobban terjed a videofelvételek készítése is a temetésekről.

Gyász

A gyász időtartamát a faluban íratlan szabályok határozták meg, amelyeket illet meg tartani, mert ellenkező esetben az illető kihívta a falu ellenszenvét. A gyerekeknek egy esztendeig illet gyászolni a szülőket, a szülőknek pedig a gyerekeket, a házastársak egymást úgyszintén ennyi ideig. Az unokáknak legalább egy hónapig illik gyászolniuk a nagyszülőt. Ha fiatalabb férj vagy feleség halt meg, akkor a volt házastársnak mindenképpen meg kellett várnia a gyászév leteltét, addig nem mehetett férjhez, nem nősülhetett meg. Ha mégis megtette, akkor a faluban elítélték. Adatközlőim szerint ma már ezt nem mindig tartják meg, előfordul, hogy valaki a gyászév letelte előtt összeköltözik valakivel. Ma már nem veszik olyan szigorúan a gyászolás szabályait, mint múltban; adatközlőim szerint ez elsősorban a fiatalok körében figyelhető meg.

A gyász ideje alatt zenés szórakozóhelyekre sem illik elmenni. Ha valaki mégis elmegy lakodalomba, mert közeli rokonok hívták, akkor nem illik ott táncolni. Arra is volt példa, hogy a szülők még a gyászidő letelte előtt elmentek a gyerekek próbabábjára, azonban csak megnézték a bemutatót, de nem táncoltak. A temetésig többen televíziót se néznek és rádiót sem hallgatnak, de akadnak olyanok is (elsősorban az idősebbek körében), akik még pár napig azután sem. Egy fiatalabb adatközlőm szülei például a nagyszülők halála után hosszabb ideig nem kapcsolták be a televíziót.

A hiedelem szerint nem szabad a gyászidőn túl tovább gyászolni, mert úgy tartják, hogy „a gyász gyászt szül”, azaz ismét meghalhat valaki. Ugyancsak nem szabad megkereszteletlen gyereket sem gyászolni, mert róla azt tartják, hogy ő még anyyalka.

Tilalmak, hiedelmek

Ha valakiről tudják, hogy úgysem lehet már segíteni rajta, a hiedelem szerint nem szabad siratni, mert azzal csupán meghosszabbítják a haldokló szenvedé-

sét: „Mindig azt mondta az én anyám meg nagymamám is, hogy ha az a beteg elindul meghalni, azt ne sirassátok, mert nem tud meghalni, mert felsírják. A pápát is felsírták, szegény öreg csak szenvedett.” (50 éves római katolikus, nő)

Ha valaki fél a halottól, akkor meg kell érintenie a lába ujját, s akkor félelme megszűnik.

A helyi hagyományok szerint karon ülő gyerekeket tilos a temetésre vinni. Ennek okára nem tudtak konkrét magyarázatot adni az adatközlők. Ugyancsak tilos a temetésen állapotos asszonynak megnézni a halottat. Egyesek úgy tartják, hogy azért, mert a születendő gyerek sárgaságot kaphat, vagy valamilyen másféle baja történhet.

Temetési menettel találkozni szerencsétlenséget jelent.

Ha szépen kisimul a halott arca, és fiatalabbnak látszik a koporsóban, akkor azt mondják: „fiatalt fog maga után vinni”.

Eléggé általánosan ismert hiedelem, hogy mindig az áll őrségben a temető kapujában, aki legutoljára halt meg, mindaddig, amíg el nem temetik a következő halottat: „A halott addig őrt áll a temető kapujában, amíg valaki más meg nem hal. Most, hogy több halott halt meg egymás után, mondtuk, hogy nem állt sokáig a vártán. Hamar elvitte maga után.” (70 fölötti református, nő)

„Azt mondjuk mindig, hogy a halott őrt áll a temető kapujában. Most is ahogy meghalt a kántorné, mondtuk, hogy, no hamar vitt magának. Most már nem fog őrködni. Azt mondják, csak az őrködik sokáig a temető kapujában, aki bűnös volt. Azután hónapokig nem hal meg senki. Hogy az nagyon bűnös. Így szokták mondani.” (50 éves, római katolikus, nő)

Tilos sokat siratni az elhunytat, mert akkor az nem tud békében nyugodni, vízben fekszik a sok elsírt könny miatt. Néhány adatközlőm elmondása szerint nekik megjelent álmukban is a hozzátartozójuk, s mondta, hogy ne sirassák őt, mert vízben kell feküdnie: „Az én anyukám mindig sokat sírt, amikor meghalt az apukám. Mindig sírt, és akkor megjelent neki apukám. Azt mondta, ugyanúgy a koporsóban volt, mint amikor temették, s azt mondta, hogy nem látod, hogy tele van a koporsóm vízzel?” (69 éves római katolikus, nő)

Még napjainkban is ismert az a hiedelem, mely szerint a temetőről semmit nem szabad hazavinni, más sírjáról elvinni, mert akkor a halott kísérteni fog. Adatközlőim sajnálattal fűzték hozzá ehhez a hiedelemhez véleményüket, mely szerint ma már sokan senkitől se félnek, akiknek semmi se szent. A temetőn a vaskeresztlopásokon túl ugyanis eléggé gyakran a virágvázákat, a koszorúkat, sőt a virágcsokrokat is el szokták lopni: „Valamelyik télen is kivittünk művirágot, mentünk két nap múlva és már nem volt. Meg nem csak a művirágot, a mászt is. Annyi virágot, tulipánt ültetünk a sírra és megyünk ki, hát látom, hogy az sincs ott. Most már nem félnek semmitől, pedig annyit beszélnek a kísértetekről, mégis mernek lopni.” (69 éves római katolikus, nő)

Visszajáró és álomban megjelenő halott

Adatközlőim számos történetet meséltek a visszajáró halotról. Elmondásuk szerint többen látták valamelyik elhunytat halála után, legtöbbször a temetői

nagykeresztnél. Ez utóbbival kapcsolatban egy humoros történetet is lejegyeztem: „Az én nagymamám is úgy volt vele, hogy kapált éjjel a két temető között [A régi és az új temető közötti területen. – L.J.I. megj.]. Akkoriban voltak ezek az éjjeliőrök. Nyáron két éjjeliőr is járt, figyelték a tüzet a faluba. Oszt kiment a nagymamám kapálni éjszaka, mert hogy olyan szép holdvilágos este vót, azt hitte, reggel van már. És akkor kapált, kapált. Oszt akkor ment éppen arra a két éjjeliőr, oszt mondja az egyik a másiknak: hát ez a halott felkelt oszt kapál rendesen. Gyere velem, én félek magam odamenni. Oszt odamentek, de nagyon borzadtak, még a szőr is felállt a kezünkön, azt mondja, úgy féltünk. De oszt mondta, hogy hát ketten vagyunk elvégre, hát ne féljünk. Hát oszt odamentek. Megyen oda az éjjeliőr, azt mongya: minden ember az istent dicséri, maga miért nem dicséri? Azt mondja, hát én is dicsérném, de a tengernyi föld nem hagy! Jaj, Verus néni maga az, mongya. Hát hány óra van gyermekem? Még csak két óra van. Azt mondja, én még nem megyek haza, ezt a kis darabot még megkapálom. Hát azt gondolták, hogy halott, mert akkoriba láttak többen a faluból valakit a kereszt körül megjelenni. Hát úgy nevették, mindig emlegették. Hát ez az én dédnagymamám vót. Mer hát olyan holdvilágos vót az éjszaka, hát milyen az öreg, ő azt hitte, hogy virrad már, hát ment kapálni.” (69 éves római katolikus, nő)

Az elhunyt meg szokott jelenni a hozzátartozók álmában, vagy pedig „visszajár zörögni” ha olyan személyes tárgyat felejtettek ki a koporsójából, amihez nagyon ragaszkodott. Miután a tárgyat beássák a sírjába, megnyugszik, többé nem jelentkezik: „Meghalt egy asszony, vagy 56 éves volt, megjelent a lánya álmában és neki is kivitték, amit kért, oszt utána már többé nem jelentkezett.” (70 év fölötti, római katolikus, nő)

Ha a hozzátartozó sokat álmodik az elhunyttal, akkor az azt jelenti, hogy az illető nem tud békében nyugodni, ezért misét kell tartani érte: „Én nagyon sokat álmodtam az urammal és misét tartottam, mert akkor azt mondják, hogy misét kell tartani, hogyha sokat álmodunk vele. Mert hogy nem tudnak nyugodni.” (69 éves, római katolikus, nő)

Abban az esetben is meg szokott jelenni az elhunyt a hozzátartozó álmában, ha az sokat siratja őt. A hiedelem szerint ugyanis nem szabad sokat siratni, mert akkor nem tud nyugodni. „Meg nem szabad a halottat siratni, mert akkor a koporsóban vízben van. Nem szabad sírni, volt olyan, aki azt mondta, hogy álmában megjelent és azt mondta, hogy ne sirassál, mert nem tudok a koporsóban, a vízben vagyok állandóan...” (50 év fölötti református, nő)

Egy hiedelemtörténet szerint az elhunyt anyja éjjel visszajárt szoptatni csecsemőjét: „Azt mondták, hogy meghalt a lánya egy asszonynak és megmaradt a picike gyermek, de még olyan picike volt, hogy szopott. Egy éjjel úgy ordított a gyerek, mert nagyon éhes volt, úgyhogy cumis üvegben tejet kellett neki adni. Egy éjjel is ordított a gyermek, de aztán elhallgatott, elaludt. Csodálkoztak, hogy istenem, mi lehet, mert aztán minden éjjel így volt, hogy elaludt. Mindig ugyanabba az időbe elaludt. Nem tudták elképzelni, hogy mi lehet ez. Oszt azt mondták, hogy az anyja éjjel mindig hazajárt oszt megszojtatta a gyermeket. És ez valóban igaz is, hogy hazajött, mert látták is és találkoztak is vele a keresztnél.

Én eztet így hallottam akkorában. És már figyelték, hogy meglássák, hogy éjjel mikor jön megszoztatni a gyereket, de az anyjára mindig rájött az állom, úgyhogy soha se tudta megnézni. A Jóisten adta, vagy micsoda, hogy el tudjon aludni. Az olyan borzasztó volt.” (69 éves római katolikus, nő)

Megemlékezés az elhunytról

Emlékmisék. A római katolikusok körében általános szokás, hogy az elhunyt hozzátartozójuk emlékére misét rendelnek a plébánostól. Az a plébános, aki 1952-ben került a faluba, a temetés után nagyon rövid időn belül megtartotta az elhunyt lelki üdvéért az első misét. Később ez az időpont megváltozott, most attól függ, hogy a hozzátartozó és a plébános hogyan beszéli meg: „Volt egy öreg tiszteletes úr, aki úgy intézte, hogy máma megvolt a temetés, holnap már megtartották a halottért a misét. Azt mondta, hogy minél hamarább kell a halottért halottas misét tartani a temetés után. Most attól függ, hogy a hozzátartozó mikorra kéri és a tisztelendő hogy áll hozzá. Aztán évfordulós misét is tartanak. Mindenki saját maga dönti el, hogy mikor tart misét. Van, aki évente többször, mondjuk kétszer vagy háromszor is, születésnapkor és névnapkor is, van, aki csak egyszer az évfordulóján, de van, aki nem.” (60 év fölötti, római katolikus, nő)

Az elhunyt halálának első évfordulójára külön rendel misét a hozzátartozó, a következő években azonban már összevonják a többi elhunyt hozzátartozóra való megemlékezéssel. *„Anyukám februárban halt meg, akkor mind a hármukért megtartom, mert anyukám, apukám meg a férjem is, akkor apukámnak van júliusban, akkor júliusban megint megtartjuk. Az első évfordulón csak egy halottért tartanak misét, de a következő években már több halottért is lehet egy családban misét tartani.” (69 éves római katolikus, nő)*

A hozzátartozók a temetés másnapján meglátogatják a sírt a temetőn, s a temetést követő vasárnap is ki szoktak menni a legközelebbi hozzátartozók. Vannak, akik az elhunyt halálának évfordulójára és a születésnapjára is visznek virágot, de a névnapjára ritkán.

Húsvétkor – ha kevesebben is – ki szoktak menni a temetőre, valaki visz *bir-két* vagy aranyesőt. Néhány idősebb római katolikus körében még él a szokás, hogy az elhunyt hozzátartozónak a húsvétkor megszentelt ételből visznek ki mindenből egy keveset, és beássák a sírba. *„Amikor az én férjem is meghalt, s amikor eljött az egy év, eljött a húsvét, azt mondták nekem, hogy tegyek egy kis papírkába mindent a szentelt holmiból. De én nem a szenteltből vittem, csak amolyanból, és hogy a földbe ássam bele a síron. Most is úgy vagyok vele, hogy ha jön a karácsony, én karácsonyfát állítok neki, fel is öltöztetem, teszek rá mindenfélét.” (69 éves római katolikus, nő)*

Mindenszentek – *halottak napja*. Mindenszentek napjára feldíszítik a sírokat, többen már néhány nappal előtte. Bizonyos családok már délelőtt kimennek a sírhoz gyertyát égetni, de a lakosság zöme ebéd után szokott a temetőre menni. Az előbbieket általában távolabbi hozzátartozók. A temetőn minden-

szentek napján gyászmisét szokott tartani a római katolikus pap. Néhány éve azonban a római katolikus, görög katolikus és a református pap közösen vesz részt ezen a gyászmisén késő délután.⁹

A papok a régi temetőben a nagykeresztnél állnak, az emberek egy része a nagykereszt mögötti részből átjön a másik oldalra, hogy ne a papok háta mögött legyenek, de van, aki a sír mellett marad. Ilyenkor szentelik meg az új síremlékeket is. A pap minden sírhoz külön odamegy és megszenteli vagy megáldja. A hozzátartozónak előre be kell jelentenie ez irányú igényét. Ha az új síremlék az új temetőben található, akkor a papok átmennek oda is.

Mindenszentek napján a régi és az új temetőben levő nagykereszthez is tesznek gyertyát vagy mécsest az emberek. Ilyenkor a faluban található valamennyi keresztet feldíszítik, s ezeknél is gyújtanak gyertyát. A temetőről hazamenve legtöbbször otthon is gyújtanak gyertyát: *„Amikor hazajövök, van nekem itthon olyan pléh tálcácska, és én mindig arra teszem a gyertyát a halottakért. Mindegyik halottamért egy-egy szál gyertyát gyújtok, és amellett imádkozom. Az már olyan borzasztó olyankor este, én is mindig meghatódok, mert gondoljuk el ugye, én is magamban vagyok. Csak a sírás jön olyankor az emberre.”* (60 év fölötti római katolikus, nő)

Karácsonykor már nagyon sokan kilátogatnak a temetőre, és a sírt is feldíszítik fenyőgallyal, de többen karácsonyfát visznek, amelyet általában fel is díszítenek, sőt néhányan még szaloncukrot is tesznek rá. Ilyenkor ugyanúgy gyertyát vagy mécsest égetnek, mint mindenszentek napján.

Temetők

A községnek jelenleg három temetője van. A régi temető a falu határában a Tiszához közel egy kisebb domboldalon terül el. Mivel már alig van hely új sírok számára, oda már egyre ritkábban temetkeznek, szinte kizárólag akkor, ha a korábban elhunyt férj vagy feleség sírja ott található. A hozzátartozók a sírok öntözésére a Tiszáról hordták a vizet, csupán 1990-től van vízcsap a temetőn. A községi krónikában az 1990-es évre vonatkozóan a következő bejegyzés olvasható ezzel az eseménnyel kapcsolatban: *„Temető. Községünk polgárainak régi óhaja, hogy a temetőre ne kelljen a Tiszáról hordani a vizet. Ezért a községi tanács és a képviselő testület úgy döntött, hogy megépített egy pumpa kutat. A kút fúrását Testbér Józsefre bízta. A kút 16 méter mélységbe van fúrva. A kút összesen 10 000 koronába került.”*

Mivel a temető a töltés másik oldalán, aránylag közel fekszik a Tiszához, többször előfordult, hogy a megáradt folyó ellepte az alacsonyabban fekvő sírokat. A falusi krónikába az 1998-as árvíz kapcsán a következőt jegyezték be: *„Az árvíz a temetőt sem kímélte. Az első sírok vízben voltak. Most bizonyosodott be, hogy szükség van új temetőre.”*

9 Az evangélikus pap azért nincs jelen, mert messze, Nyíregyházán lakik.

Amint már említettem, mivel a régi temető szinte megtelt, új temetkezési hely, új temető létesítésére volt szükség. Az új temető területének egy része már jóval korábban is temetkezési helyként szolgált. 1997-ben a következő bejegyzést találhatjuk a krónikában: „Új temető. A község temetője már nem sokáig működtethető, mivel már eléggé megtelt. Ezért az önkormányzat már a választási programjában is elfogadta egy új temető létesítését. Már tavaly ősszel ki lett mérve az a terület, ahol az új temető lesz. Az úgynevezett ócska temető területén és környékén lesz az új temető és a halottasház. Az önkormányzat tagjai több halottasházat néztek meg, kiválasztották a legmegfelelőbb típust és megbízták Timecsko László mérnök terebesi tervezőt, hogy készítse el a halottasház tervdokumentációját. Közben megkezdődött a terület kisajátítása, illetve felvásárlása. A két hektár terület 22 parcellából áll, ami közel 90 személy tulajdonában van. Azok a tulajdonosok, akiknek a földjéből csak pár négyzetméter kellett átadni, azok ingyen, ajándékkul adták a községnek a földet, akiknek nagyobb területet kellett adni a földjükből, azoknak 4 korona/négyzetméteres áron kifizette a község, vagy kicserélte, tehát pótföldet kapott. Szeptember végére az egész terület el lett jogilag rendezve.”

Ahogy az a községi krónikából idézett bejegyzésből is kitűnt, az új, vagy ahogyan a helyiek emlegetik: Ócska temető területén kezdték el a halottasház,¹⁰ a ravatalozó építését is. Az építkezéssel kapcsolatos fejleményeket ugyancsak megörökítették a krónikában: „1999 - Épül a ravatalozó. Augusztus 15-én megkezdődött a halottasház alapjának a kimérése. Timecsko László mérnök, az épület tervezője kimérte és kirajzolta a pontos helyét a ravatalozónak. A sport-szervezet tagjai vállalták az alap kiásását. Takács Sándor felajánlotta, hogy elkészíti az alap zsáliját. Október végére elkészültek az alap betonozásával és elkészült az emésztőgödör is. A nyár folyamán meg lett vásárolva 4000 darab téglala és 470 négyzetméter tetőcserép. Az anyagok értéke 360 ezer korona. Az alap pedig 136 ezer koronába került. Októberben a község önkormányzata pályázat útján választotta ki a királyhelmeci Stavgas magánvállalatot és megbízta a halottasház építésével. Az árajánlatuk 3 millió 200 ezer korona.”

A krónikából tudomást szerezhetünk a ravatalozó építésének körülményeiről, valamint arról is, hogy e létesítmény építését a falu lakosai közügynek tekintették: „2000. Folytatódik a ravatalozó építése. Húsvét után egy héttel megkezdődött a ravatalozó falazása. Községünk polgárai kivették részüket a munkából. Mesterek, segéd munkások egyaránt jelentkeztek, hogy segíteni szeretnének. Az irányítás a Stavgas magánvállalat feladata volt. Sokan ledolgoztak ingyen 2-3 napot és utána is szívesen vállaltak munkát. A falazás, betonozás ügyesen ment. Problémát jelentett a tetőgerendák beszerzése. A 14 méteres gerendákat augusztus végére sikerült megvásárolni. A tetőszerkezet szerzése október

10 Azért nevezik Ócska temetőnek, mivel eredetileg ezen a helyen szintén temető volt. Amikor az új temetőt építették és leszedték az ott levő domb tetejéről egy réteget, emberi csontok, valamint különféle gombok és más kisebb tárgyak, valamint koporsószőgek kerültek elő.

közepén készült el. A cserepek felrakása pedig decemberben fejeződött be. Szerencsére az ősz kegyes volt hozzánk, nem kellett a hideg miatt befejezni a munkát. Karácsonyra a csatornák is elkészültek.”

A ravatalozóval kapcsolatos legfontosabb mozzanatról, azaz annak átadásáról 2001-ben a következő sorokat olvashatjuk: „Születés és halál, örök társ. December 2-án elérkezet az a nap, amikor felszentelték és átadták a ravatalozót rendeltetésének. Kopasz József polgármester ünnepélyes beszéde után kinyitotta a ravatalozó ajtóit és felkérte az egyházak képviselőit, hogy áldják meg és szenteljék fel a ravatalozó épületét. Nagy Zoltán református tiszteletes és Menki tiszteletes ünnepi beszéde után Tóth Mihály görög katolikus és Szmolnicki Béla római katolikus plébánosok megszentelték az épületet, majd átadták rendeltetésének.”

2002. október 31-én ünnepélyes keretek között – méltatva a mindenszentek ünnepét, valamint a halottak napját – ökumenikus istentisztelet keretében adták át rendeltetésének az új temetőt, felszentelték az új temetői keresztet is. Az egész avatási rítus lefolyását részletesen bejegyezték: „Újra elérkezett az ősz és vele november hava is. A hónap elején két jellegzetes napot is ülnk. Mindenszentek és Halottak napja. Ezekhez az eseményekhez kapcsolódik községünkben az évben október 31-e, amikor ünnepélyes keretek között került sor az új temető felavatására. Megnyitóként Kopasz József, községünk polgármestere mondott beszédet. Elsőként köszöntötte az egyházak képviselőit: Vrrannai Alfréd római katolikus plébánost, Vaszily József görög katolikus plébánost, Nagy Zoltán református lelkészt és Menki evangélikus lelkész urat, valamint az összes jelenlévőt. Beszédében továbbá bemutatta a Ferencz György fafaragó által készített faliképet. Ez a faragott kép egy gótikus szárnyas oltárra hasonlít, amin három jelképet találhatunk. A két szélén látható az alfa és az omega, ami az élet kezdetét és végét szimbolizálja. Középen pedig az életfa jelképezi az emberi életet. Ezek után Nagy Zoltán református lelkész elmélkedését hallgathattuk meg, ami kiemelten foglalkozott a halottak napjának jelentőségével az emberek életében. Rámutatott arra a tényre is, miért is volt már községünknek szüksége erre az új temetőre. Menki evangélikus lelkész úr szlovák nyelven köszöntötte az egybegyűlteket és mondott beszédet. Ezek után kivonultak az újonnan állított kereszthez, ahol tovább folytatódtak az események. A Vaszily József görög katolikus plébános megszentelte az új keresztet, ami minden temető fontos részét képezi. A szertartás után beszédet mondott az aktuális ünnepről. Az új temető helyén valaha feltehetőleg szintén temetkezési hely lehetett, mivel az építkezési munkálatok során különféle emberi csontokat találtak. Vrrannai Alfréd római katolikus plébános a ceremónia végén ezeket a csontokat egy jelképes sírba temette az újonnan felszentelt kereszt tövében.”

A Tiszához közeli régi temető nem volt körükerítve, az új temető területét már kerítés védi minden oldalról.

A zsidótemető a falutól nyugatra található. Az elhanyagolt állapotban levő temetőt 1988-ban egy külföldön élő, a faluból elszármazott zsidó lakos hozatta rendbe. Idézet a krónikából: „Zsidó temető. A háború előtt falunkban sok zsidó

polgár élt. A háború őket sem kímélte. Elhurcolták őket, vagy elmenekültek még idejében. Nem maradt más a tárkányi zsidó közösségből, csak a temető. De az idő nem kímélte a temetőt sem. Benőtte a gaz, ledőltek az emlékművek. 1988 tavaszán hazalátogatott községünk volt zsidó polgára Krausz Ödön. Megnézte a temetőt és látván a szomorú valóságot úgy döntött, hogy rendbe téteti népe temetőjét. Néhány polgár segített a temetőt rendbe tenni és bekeríteni. Felállították az emlékműveket. Így már méltó környezetben nyugodhatnak falunk zsidó polgárai.”

Temetkezési rend

A régi temetőn egy gyalogút vezet keresztül, attól balra temetkeztek a reformátusok és az evangélikusok, a jobb oldalán pedig a római és a görög katolikusok. A katolikus rész alsó részébe temetkeztek a katolikus vallású cigányok is. Az eredeti temetkezési rendet azonban a vegyes házasságok már felbontották. A Jehova Tanúi a bal oldalon nyugszanak.

Vegyes házasság esetében mindig aszerint temetik el a házaspárt, hogy ki hal meg korábban. Ha például református a feleség, és ő hal meg először, akkor a reformátusokhoz temetik, ha katolikus házastárs hal meg először, akkor a katolikusokhoz.

A sírok tájolása kelet–nyugati irányú. A síremlékek zömének felirata általában annak hátulján, a nyugati oldalon olvasható, azonban egyre gyakoribb a sírhant felőli oldalon szereplő felirat. Arra, hogy miért fordul elő mind a két változat, azaz hogy miért a síremlék hátulján szerepel a felirat, egyetlen adatközlő sem tudott magyarázatot adni.

A családok igyekeztek egy helyre temetkezni, ha volt rá hely. Az elhunyt kisgyerekek számára nem tartottak fel külön temetői részt, ők is a családhoz kerültek. A korán elhunyt csecsemőket a 20. század első felében még a nagyszülők sírjába temették el.

Az új temetőben az elhunytakat az elhalálozás sorrendjében, egymás után sorban temetik el. A sírok tájolása északnyugat–délkeleti irányú, a síremlék a sírhant délkeleti oldalán van, a felirat szintén. Egy esetben az elhunytat a helyi plébános tanácsára ellentétes irányban helyezték el az addig eltemetettekhez viszonyítva, azonban az utána következő már az eredetileg elkezdett temetkezési rend szerint került a földbe.

A sírjelek, síremlékek típusai

A régi temetőben a síremlékeknek nagyon változatos típusaival és formáival találkozhatunk. A katolikus sírjelek nagy részét fából, fémről, valamint kőből és betonból készült keresztek alkotják. A fából készült keresztek száma aránylag alacsony a temetőben. A temetés után a sírra helyezett ideiglenes fakeresztet később az elkészült síremlék hátuljához vagy pedig a sírhantra, a síremlék mel-

lé teszik, esetleg beássák a sírba.¹¹ A fémkeresztek egy része öntöttvas, ezekre minden esetben került fémkorpusz is. A kovácsoltvas kereszteken csak ritka esetben található fémkorpusz. A többi egyszerűbb vaskeresztet valamelyik helyi mesterember készítette, de elsősorban valamelyik hozzátartozó, rokon vagy ismerős hegesztette össze. Ezeket a vaskereszteket általában feketére, szürkére, ritkábban fehérre festették. A betonból készült keresztek egy részét szintén be szokták festeni, leggyakrabban szürkére és fehérre, de ezüst- vagy aranszínűre festetteket is lehet látni.¹² Ezekre néha fémkorpusz is került. Figyelemre méltó, hogy a fiatalon elhunytak esetében a síremlékek csak ritka esetben készültek fehér színű kőből, a kisgyerekeké azonban szinte kivétel nélkül fehér színű.

A kőfaragóműhelyekben készült drágább síremlékek állítását a 19. században csupán a lakosság tehetősebb hányada engedhette meg magának. A temetőben álló legrégibb kőből faragott síremlék a református temetői részben, a temető bejáratához közel, a bal oldalon található. Ez egy 1873-ban elhunyt emlékére készült. A lakosság kevésbé tehető rétege a betonból öntött keresztek állításával próbált némileg lépést tartani a gazdagabbakkal. A 20. század 50-es éveit követően nagymértékben megnőtt a kőfaragók által készített síremlékek száma. Ekkor terjedtek el nagyobb mértékben a csiszolt betonból készült síremlékek, amelyek nagy részére a feliratok általában márvány- vagy pedig műkö lapokra vésve kerültek fel. A temetőn található több olyan síremlék is, amelyen a felirat porcelán és üveg keverékéből készült fekete színű lapon olvasható, de arra is van példa, hogy csak a helye van meg, mert levált a síremlékről és leesett.¹³ Néhány esetben a felirat mellett Jézus- vagy Mária-ábrázolást találhatunk ezeken a síremlékeken; előbbi a férj, az utóbbit pedig a feleség oldalán.

A reformátusoknak és az evangélikusoknak a legutóbbi kb. 2-3 évtizedben készült állandó sírjelei egyre kevésbé térnek el a katolikusokéitól, ami megkülönbözteti ezeket, általában a kereszt formájú rész vagy a síremlékre véssett szimbólumok, azaz a kehely vagy pedig a kereszt. Obeliszk alakú síremléket pl. ugyanúgy találhatunk a reformátusoknál, mind a katolikusoknál. Arra is van példa, hogy evangélikus síremléken a kereszt is megtalálható mint szimbólum. A protestáns sírokon még mindig találkozhatunk fejfákkal is. Ezek csak bevágásokkal szinte alig díszített négyzetes átmérőjű, ferdén levágott, hátrafelé lejtő, esetleg legömbölyített tetejű oszlopok. Ezeket a faluban készítették.

Elterjedtek az olyan kettős, házaspárok számára készült sírhelyek, amelyeket általában csiszolt betonból készült szegély vesz körül. Gyakran találkozhatunk betonlapokkal fedett sírokkal is. Ezek nagy részét utólag fedték le, eredet-

11. Arra is van példa, hogy a temetés után beszúrt keresztet a már előre elkészített „kripta” végébe helyezik (kissé eltolva a beton fedőlapot), s mindaddig ott marad, amíg a felíratos sírkő el nem készül.

12. Kékre festett betonkereszttel is találkoztam, ez egy szlovák nemzetiségű elhunyté.

13. Ezt a megoldást Szlovákia-szerte alkalmazták (pl. a gömöri Rudnán *hodopaxnak* nevezik), elsősorban az 1960-as és 1970-es években. Mivel azonban ez a lap különösen törekeny, s ha az adott mester nem erősítette fel a csiszolt betonra megfelelően, akkor leesett és összetört. Ma már ezt a technikai megoldást nem alkalmazzák.

tileg betonkoszorú vette körül a sírhantot, ahová élő virágokat ültettek. A 20. század második felében – elsősorban az 1960–1980-as években – általában a szögletes formájú síremlékek állítása volt jellemző. Az 1989-es rendszerváltás után egyre gyakrabban jelennek meg a már részben vagy teljesen legömbölyített formák. Számos temetkezési vállalkozás alakult és síremlékkészítő műhely nyílt, ahol egyre gyakrabban jelennek meg a síremléktípusokat tartalmazó, nyugaton kiadott katalógusok. Az ezekben található típusok mintájára készült síremlékek száma fokozatosan növekvő tendenciát mutat, elsősorban a tehetősebb hozzátartozók körében. A Nagytárkányban nyílt temetkezési vállalkozás síremlékek készítésével is foglalkozik. Náluk a hozzátartozók egy olasz síremlék-katalógusból választhatnak.¹⁴ A helybeliek egy része drágának tarja az ennek alapján készülő síremlékeket, ezért azt inkább a közeli Kisgéresben vagy esetleg Királyhelmeceen rendelik meg.¹⁵

Mivel a padmalyos temetkezési módot aránylag ritka esetben alkalmazták, több esetben is találkozhatunk három vagy négy sírjelet tartalmazó sírokkal, amelyeket közös betonkoszorú vesz körül, s az egyes sírhelyek nincsenek elválasztva egymástól. Arra is van példa, hogy ezeket később közös betonlappal fedték le.

A sírok egy részét vaskerítéssel vették körül, ez a szokás elsősorban a 20. század első felében volt gyakoribb a tehetősebbek körében.

Az öreg temetői nagykereszt vasból készült, mint ahogyan a rajta levő korpusz is. Az átlagtól nagyobb méretű fémkereszt jelölte két elhunyt lelkész sírját is. A temetőn végzett terepkutatásom alkalmával 2004 augusztusában e két utóbbi még megvolt, azonban a tél folyamán mindkettőt ellopták. Ugyanígy elvitték a 20. század első felében készült fémkerítést is.¹⁶

Fényképhasználat a síremlékeken

A nagytárkányi temetőn szintén előfordulnak fényképes síremlékek, amelyek a 20. század első felében jelentek meg Szlovákia más magyarlakta vidékein is.¹⁷ Nagytárkányban leggyakrabban a fiatalon elhunytak, a gyerekek, valamint a házaspárok síremlékén láthatók. Ezek vagy ovális, vagy pedig álló téglalap formájú porcelánfoglalatban elhelyezett ábrázolások. Egy olyan esettel is találkoztam,

14 Caggiati. *Collection de Monumente et Chapelles – Tomb and Chapel Proposals – Propuestas de Tombas – Vorschläge von Grabsteinen und Kapellen*. Colorno Luglio. Parma Italy 1997

15 A régi temetőn található olyan síremlékek is, amelyeket Ungvárbán készítettek a 20. század első felében.

16 Az utóbbi években egyre nagyobb méreteket öltenek a temetőkön elkövetett lopások. Az onnan ellopott fém általában fémhulladékgyűjtőhöz kerül, vagy pedig valamilyen megbízó utasítását teljesítik az elkövetők. Ez a jelenség nem csupán Nagytárkányra jellemző, sajnos Szlovákia más területein – elsősorban ott, ahol nagy a munkanélküliség – gyakoriak a temetőn elkövetett síremléklopások.

17 A fényképhasználat a szlovákiai magyarok körében egy közelmúltban megjelent tanulmányomban részletesen foglalkoztam (L. JUHÁSZ Ilona 2004).

amikor az elhunytat ábrázoló fényképen kívül más jellegű fényképek is felkerültek a síremlékre. Az elhunyt férj számára készült síremlék egyik (bal) oldalára egy keresztet fémkorpusszal és az előtérben egy égő gyertyát ábrázoló fénykép került, a jobb oldalra pedig az elhunytat ábrázoló fotó, mindkettő porcelánfoglaltban. A még élő feleség síremlékének bal oldalán egy Krisztus-ábrázolás látható (szintén porcelánfoglaltban), de a feleség fényképe még nem került fel. Bár jóval kisebb számban, de ugyancsak megtalálhatók a gravírozással készült portrék is. Ez az ábrázolás az 1989-es rendszerváltás után terjedt el. Olyan esettel is találkoztam, hogy az elhunyt férfi síremlékére jóval később helyezték el annak gravírozással készült portréját egy sötét színű műkö hasábon.

Előre elkészített síremlékek

A nagytárkányi temetőben is egyre gyakrabban van rá példa, hogy valaki előre elkészítteti saját síremlékét. Tágabb értelemben előre elkészített síremlékeknek tekinthetjük azokat is, amelyeket az elhunyt özvegye készíttet el a férj vagy feleség halála után úgy, hogy a saját nevét is rávéseti a születési dátummal együtt. A még élő házastárs fényképe csak ritka esetben kerül rá a síremlékre. Szintén az előre elkészített síremlékek kategóriájába sorolhatjuk az ún. kriptákat, vagyis a betonnal kibélelt sírhelyeket, amikor az elsőként elhalálozott házastárs a krypta aljára kerül, majd a másik házastársat halála után ugyanebbe a sírba teszik. A második temetés alkalmával már nem kell sírt ásni, hanem csupán a fedőlapot veszik le, s úgy helyezik be a koporsót, amely fölé betonlapok kerülnek. A „kripták” készítése az 1989-es rendszerváltás után terjedt el a községben.

A síremlékek feliratai

A síremlékek feliratának zöme magyar nyelvű, de található a régi temetőben egy cseh és néhány szlovák nyelvű is. A kereszteken és a fejfákon az elhunyt neve, valamint a születés és az elhalálozás éve olvasható. A betonnál, márványból stb. készült síremlékek egy részén ugyancsak ezek az információk találhatóak, de a leggyakoribbak az *Itt nyugszik* kezdő- és a *Nyugodjanak békében* záróformula közé vésett név és dátumok. Csak néhány hosszabb (általában 4-5 soros) sírverssel találkozhatunk, amelyek egy része vagy azok kissé eltérő változata általánosan ismert a szlovákiai magyar temetőkben, de akad néhány bibliai idézet is. Különleges esetnek számít egy agglegény sírfelirata. Az elhunyt még életében elkészíttette a síremlékét és a következő feliratot vésette fel rá:

*Itt nyugszom én
olvasod te. Inkább
nyugodnál itt te
és olvasnám én.*

Az adatközlők elmondása szerint az elhunyt életében nagyon szeretett olvasni, tehát ennek alapján feltételezhetjük, hogy a *Nevetős fejfák* című kötetből vehette az ötletet, de az is elképzelhető, hogy szájhagyomány útján jutott el hozzá.¹⁸

Háborús emlékmű

A községben is voltak áldozatai az első és a második világháborúnak. Ezek a háborúban harcoló katonák, valamint a zsidó lakosok, akik koncentrációs táborban vesztették életüket. A második világháború végén több helyi lakost hurcoltak el a szovjet katonák ún. „málenkij robotra”, azaz kényszermunkatáborba a Szovjetunió valamelyik távoli vidékére. Az első és második világháború áldozatainak emlékére állított emlékmű a falu központjában található. Eredetileg az első világháború emlékére állították fel. A talapzaton eredetileg egy magyar katonaszobra állt egy gránáttal a kezében. A katona keze letört, ezért elvitték megjavítani, azonban már nem került vissza. A mostani emlékművön látható domborművet egy, az eredeti emlékművet ábrázoló fénykép alapján kőből faragta ki a közelmúltban Ferencz György nagykaposi szobrászművész. A háborús emlékműre márványtáblákat helyeztek el, amelyekre felvésték az első és a második világháborúban elesettek és az ún. „málenkij robot”, valamint a második világháborúban elhurcolt zsidó áldozatok névsorát is. Mindenszentek napján ennél az emlékműnél is gyűjtanak gyertyát a falubeliek.

Összegzés

A vizsgált településen az elmúlt, körülbelül egy évszázad folyamán a temetkezési szokások rendje, a temetés liturgiája több kisebb mozzanatában is megváltozott. Ezek egyrészt a társadalmi és gazdasági változások, valamint a modernizáció hatására történtek. Az elmúlt, nagyjából egy évtizedben a legnagyobb változásokat a temetés helyszínének megváltozása vonta maga után. Az első jelentős mérföldkönek az otthonról való temetés megszűnését tekinthetjük, amikor egy aránylag rövid időre a színhely a római katolikus templom lett, s nem csupán a katolikus, hanem más felekezethez tartozó elhunytak számára is. Az új temetőbeli ravatalozó felépülése 2001-ben, valamint 2002-ben az új temető átadása kisebb mozzanataiban szintén megváltoztatta a temetést, amelyet többek közt az is befolyásolt, hogy jelenleg még a régi és az új temetőbe is temetkeznek. Magát a temetés liturgiáját ezek a változások nem befolyásolták. A temetési szertartást illetően az elmúlt időszakban a római katolikusoknál maradt

¹⁸ Kissházy József, eredetileg 1932-ben, Miskolcon megjelent gyűjteményében e feliratnak alábbi előzménye/variánsa olvasható:

*Itt nyugszom én,
Olvasod te,
Olvasnám én,
Nyugodnál te.
(Kisházy 1988, 33)*

el két régi szokáselem, mégpedig a kántor által előadott halotti búcsúztató, valamint a halotti tor. Ezeket a változásokat tehát nem a fent említett tényezők okozták, de egyik esetben sincs szó természetes folyamatról sem. Mind a halotti búcsúztatót, mind pedig a halotti tort a helyi plébános tiltotta be felsőbb egyházi utasításra. Ugyancsak a plébános tiltotta be a harangozást a faluból elszármazottak halála esetében. Terepmunkám során azt tapasztaltam, hogy a halotti torok betiltása nem érintette érzékenyen a közösséget, azonban a kántor által írt és énekelt személyre szóló búcsúztatókat nagyon hiányolják, s néhány adatközlőnek a harangozás betiltása sem tetszik. A lakosok erős vallásosságát tükrözi, hogy a kommunista rendszerben az állami szervek által szorgalmazott polgári temetések nem nyertek teret, a rendszerváltás előtt csupán két ilyen tartottak, utána pedig egyet sem. A második világháborút követően a temetéseken az 1989-es rendszerváltásig részt szokott venni az elhunyt munkahelyéről egy vezető besorozási személy, aki rövid búcsúztatót mondott, méltatva az elhunyt érdemeit. Ez a szokás a római katolikusok temetésén a rendszerváltás után teljesen elmaradt¹⁹, s ma már ritkaságnak számít a többi felekezetenél is. Koszorút azonban általában mindig hoz valamelyik kolléga a temetésre. Nagyban eltér a Jehova Tanúihoz tartozó elhunytak temetése a többi felekezettől, ez elsősorban külsőségek elutasításában nyilvánul meg, nem virrasztanak s halotti tort sem tartanak. Több archaikusabb hiedelem- és szokáselem (mint pl. a sirató) már több éve kikopott a gyakorlatból, de néhány napjainkig is tovább él (a halállal kapcsolatos hiedelmekben például aránylag még mindig sokan hisznek, s számos hiedelemtörténet is közszájon forog). A történelmi egyházakhoz tartozó elhunytnál a virrasztás ideje ma már csak egy óra, tehát a 20. század elején még szokásos egész éjjeli virrasztás ideje lerövidült, azonban a mai napig él mindegyik felekezetenél, annak ellenére, hogy a ravatalozóból temetnek. Sokan még ma is letakarják otthon a tükröt, s az órát is elállítják, ugyanúgy, mint amikor otthonról temettek. Az öngyilkosokat már a 20. század első felében is ugyanúgy temették el, mint a természetes halállal elhunytat, s nem temették a temetőn kívülre vagy annak szélére sem, hanem oda, ahová a többieket.

Az elmúlt egy évszázad folyamán a legnagyobb változás a temetéssel kapcsolatos teendők megszervezésével kapcsolatos. Ezt a változást a helyi temetkezési vállalkozás létrejötte jelentette, amely a hivatalos iratok intézésétől kezdve a behantolásig minden teendő intézését felvállalja, s a helyieknek nem kell Királyhelmece utazniuk, ha koszorút vagy virágot akarnak vásárolni. A temetkezési vállalkozás működése óta tehát a hozzátartozók válláról lekerültek bizonyos gondok, azonban ezáltal nagyban csökkent a közeli rokonok vagy távolabbi rokonok, szomszédok és jó ismerősök szerepe is, így az elhunyt hozzátartozóinak már nincs részük olyan gondoskodásban, mint az otthonról való temetés idején, amikor mások szinte állandó jelenléte a temetésig, valamint vigasztaló szavaik lelkileg nagy segítségükre voltak, támaszt jelentettek nekik a gyász elviselésében.

19 A plébános nem csupán a kántor által előadott halotti búcsúztatót tiltotta be, hanem az egyházi temetési liturgián belüli általa elmondott búcsúztató beszéden kívül minden egyebet.

Irodalom

Fügedi Márta – Viga Gyula

1994 A bodrogszentesi sírkövek és díszítmények. *Ethnographia* 105, 129–144. p.

Helmecki József

1986 Halállal kapcsolatos hiedelmek és temetkezési szokások Kisgéresen. In Karsay Katalin szerk.: *Íródia* 14. Nové Zámky, 49–55. p.

Juhász Ilona, L.

2002 *Rudna I. Temetkezési szokások és a temető kultúra változásai a 20. században*. Komárom–Dunaszerdahely.

2004 Fényképek a dél-szlovákiai temetők síremlékein és az út menti haláljeleken. *Acta Ethnologica Danubiana* 5–6 (2003–2004). Komárom–Dunaszerdahely, 107–133. p.

Kissházy József

1988 *Nevetős fejfák*. Reprint kiadás Erdész Sándor utószavával. Nyíregyháza.

Liszka József

2002 *A szlovákiai magyarok néprajza*. Budapest–Dunaszerdahely.

Mihályi Molnár László

1984 Fejfák a Nagykapos környéki temetőkben. In Géczi Lajos összeáll.: *Új Minden Gyűjtemény* 3. Bratislava, 86–92. p.

Novák László

1989 Temetés és sírjelölés Szirénfalván és Csicszerben. *Néprajzi Közlések* 5. Bratislava, 77–81. p. [újraközzölve: Temetés és sírjelölés. D. Varga László szerk.: *Elődeink élete. Csicsér és Szirénfalva néprajza*. Csicsér – Szirénfalva 2000, 113–117. p.]

Pocsainé Eperjesi Eszter

2000 Kisgéres vallási néprajza. Temetés. In Viga Gyula szerk.: *Kisgéres. Hagyomány és változás egy bodrogi falu népi kultúrájában*. Dunaszerdahely, 253–259. p.

Tóth Judit, Sz.

2000 A jeles napok szokásai. Halál, temetés. In Viga Gyula szerk.: *Kisgéres. Hagyomány és változás egy bodrogi falu népi kultúrájában*. Dunaszerdahely, 236–239. p.

Függelék:

Magyaros Imre
(1937–2004)

római katolikus kántor

Nagytárkányban elhunytak temetésén elhangzott halotti búcsúztatói

Kisgyerek búcsúztatója:

*Zord kegyetlen halál, óh mondd mit siettél
Midőn ilyen drága virágot letéptél
Oh, hiszen annyian vannak, kik óhajtnak
Mégis azt viszed el akit úgy siratnak*

*Fehér lepel alatt itt nyugszik a kis holt
Ki míg élt oly kedves és oly ártatlan volt
De lelke mint harmat ha a nap felragyogott
Honnan ide leszáll a mennybe távozott*

*Elrabolt tőletek ily korán a halál
Nagy fájdalom nektek édesapám s anyám
Tizenhat hónapot éltem e világban
És már elmegyek én innen más hazába*

*Nyugodjatok hát meg Isten akaratán
Hogy el kellett menni tőletek ily korán
De mielőtt mennék szüleim tőletek
Meghűlt ajkaimmal végső búcsút veszek*

*Először is apám most tehozzád szólok
Akitől búcsúzni most már én nem tudok
Borulj utoljára a kis koporsómra
Hullajtsd hát könnyedet e kicsi angyalra*

*Most kedves jó anyám jer te is most ide
Kicsi kis gyermeked zárjad kebleidre
Csókolj hát jó anyám utoljára engem
Mert már én elmegyek áldjon meg az Isten*

*5 kedves testvérem jertek ti is ide
Mert én már elmegyek tőletek örökre
Mint mondjak utolsó búcsúzásul nektek
Vezérelje Isten minden lépéteket*

*Kedves jó nagymamám ajkam búcsúra hív
Áldást kér reád a jéghideggé vált szív
Ha majd életednek ütött végórája
Jussál hát az örök üdvösség honába*

*Kedves keresztapám és jó keresztanyám
Az égben lesz nekem most már örök hazám
Hogy szent keresztségre elvittetek engem
Köszönöm a szívességetek itten*

*Összes rokonaim kik ide eljöttetek
Az én kis szívem búcsút mond tinetek
Isten már veletek én a mennybe zengek
Dicsértessék Jézus mindörökké amen.*

Holovács Zoltán temetésén, 1963. 11.14

(Fórum Kisebbségkutató Intézet Etnológiai Központ Adattára: A-1266)

57 éves családapa búcsúztatója

*Gyászos koporsómat kik körül álljátok
S amely mellett annyi könnyes arcot látok
Mikor egy jó apa koporsóban fekszik
Sok szép virágcsokrot őreá helyezik*

*Magdolna jó nejem 57 évemmel
Itt hagytalak özvegyen ebben az életben
36 esztendőtléltem át veled
Ne várjál már többé sohasem engemet*

*Ica édes lányom nem tudok mást szólni
Mert betakar engem koporsóm falai
Férjed s gyermekedet sohasem feledem
Minden lépésekben vezéreljen Isten*

*Duska édes lányom férjed s gyermekeidet
Gondoljatok reám mindig szeretettel
Halkan rebegem azt édes lányom neked
Nekem el kell mennem az Isten veletek*

*Hogy szóljak tehozzád Lajos édes fiam
Hogy nem látsz már többé ebben a világban
Hamar árva sorsra jutottal gyermekem
Vigasztald jó anyád itten énhelyettem*

*Öregedő törzsnek szép viruló ága
3 jó unokák nagyapjok vígsága
Isten védő keze vigyázzon reátok
El ne felejtsetek kedves nagyapátok*

*Sógorok, sógornők és keresztgyermekek
Komák és kománék s megtisztelő hívek*

*Rokonok, szomszédok s összes munkatársak
Én most már a földről tőletek távozik*

Zelenák Lajos temetésén, 1991.7.5.
(A-1273)

78 éves családanya búcsúztatója

*Akkor tudjuk csak meg, hogy mi egy jó anya
Amikor betesszük őt a sötét sírba
Nem pótolja senki az ő szeretetét
Végtelen jóságát az anyai szívét*

*Üres az a hajlék, ahol nincsen anya
Leáldozik ott már a boldogság napja
Kevesebb az öröm, több már a szenvedés
Árvák sírják vissza az ő áldó kezét*

*De mielőtt mégis új világba térek
Hideg karjaimat kitárom föléd
Megköszönve a jót mit velem tettetek
78 évemmel végső búcsút veszek.*

*János kedves férjem jöjj búcsú csókomra
Itt e gyászos napon utolsó szavamra
60 évet éltünk itt együtt csendben
Boldog házasságban kölcsönös hűségben*

*Anna édes lányom itt a válás óra
Borulj utoljára gyászos koporsómra
Ezt kívánom én most búcsúzásul neked
Családoddal együtt boldogok legyetek.*

*Ilona leányom jer hát te is ide
Mert már én elmegyek e földről örökre
A te jó férjeddal áldjon meg az Isten
Minden lépétekben kegyelmeket hintsen*

*János édes fiam csókomra jöjj ide
Borulj édesanyád kihűlt tetemire
Nejed s gyermekidnek ezt kívánom néktek
Ebben az életben boldogok legyetek.*

*Borbála leányom a jó Isten veled
Koporsómból minden jót kívánok neked
Kedves gyermekeddel az Isten veletek
Én most már e földről távozom tőletek.*

Margit édes lányom tehozzád hadd szóljak
Mikor édes lányom többé már nem látlak
Férjed s gyermekiddel legyél hát te boldog
Isten szent áldása szálljon bőven rátok

Bertalan jó fiam sírba megyen anyád
Anyai áldását adja mostan reád
Nejed s gyermekidet sohasem feledem
Isten már hozzátok szeretett gyermekem

József, Sándor s Ilona szeretett testvérek
A váláskor minden jót kívánok néktek
Családaitokkal az Isten veletek
Maradjon hát mindig az Isten veletek

Szeretett unokák és ti dédunokák
Búcsú csók van mostan nagyanyátok ajkán
Legyetek boldogok éljete sokáig
Az emberi kornak végső határáig

Sógorok, sógornők és kereszt gyermekek
Komák és kománék nászok és ti násznék
Rokonok, szomszédok s kik idejöttetek
Vigyétek a sírba pihenni testemet

Szoták Jánosné temetésén 1976. március 21.
(A-1272)

Öngyilkos férfi búcsúztatója

Ó ne vess meg engem egeknek szent ura
Gondatlanságomért kegyelem szent atyja
Ó én nem gondolván hogy mit cselekedtem
Hirtelenségemben odaadám lelkem

44 évemmel fekszem koporsóban
Hogy tudtam el szánni magam e dologra
Irgalmas atyám én bűnös lelkemnek
Cselekedetemet jóvá nem tehetem

Gyenge voltam én a kereszt hordásában
Elvesztettem a lelkem egyensúlyát
Akkor nyúltam mihez nem kellett volna
Mély bánatot hoztam kedves családomra

Bocsánatot kérek Aranka hitvesem
21 esztendő éltem én véled le
Búcsúzom tetőled mert már én távozom
Tudom én emlékem fájni fog itt nagyon

*Milan kedves fiam sírba megyen apád
Apai áldását adja mostan reád
Jó édesanyádnak légy az örömére
Vigasztald meg őt ha bánat jön szívére*

*Zbohom budte premilé bratia a sestry
Boh nech v tomto svete všetko dáva vám dobré
Aj vašim rodinám všetko najlepšieho
Modlite sa za mňa u boha dobrého*

*Apósom s anyósom sógorok sógornék
Keresztgyermekeim komák és kománék
Rokonok szomszédok s kedves munkatársak
Mondjatok egy fohászt az Isten hozzátok*

1976.9.28
(A-1272)

Fiatal családapa búcsúztatója

*Szomorúan szólnak itt most a harangok
Vajon mit jelentnek ugyan a bús hangok
A szív ájul itt e tragikus haláltól
Szemünk telve könnyek hullásától*

*Még csak 28 év volt itt földi élted
Ily fiatal korban a koporsóba tettek
Jó anyám családom búcsú nélkül hagytam
Összetört testtel koporsóba szálltam*

*Szeretett jó anyám nem tudok mást szólni
Mert betakar engem koporsóm falai
Csókolj hát jó anyám utoljára engem
Mert már én elmegyek áldjon meg az Isten*

*Iluska jó nejem tőled is búcsúzom
Fogadd végső csókom áldjon meg Jézusom
Hozzád s gyermekemhez ez utolsó szavam
Néha egy szál rózsát tegyetek síromra*

*Pali és te Mari a szeretett testvérek
Szomorú hogy így kell búcsúzni tőletek
Családaitokkal áldjon meg az Isten
Minden lépétekben kegyelmeket hintsen*

*Unoka testvérek, sógorok sógornék
Keresztgyermekeim komák és kománék*

*Rokonok, szomszédok összes munkatársak
Én most már e földről tőletek távozok*

Buzogány József temetésén, 1987.12.19
(A-1274)

Fiatal családanya búcsúztatója

*Karácsonyfa helyett koporsóm van itten
Férjem s 2 árvám körülállnak itten
Öröm helyett bánat nyomja a szívüket
Mert édes anyátok itt hagy már titeket*

*Kinek ne könnyezne itt mostan a szeme
Mikor egy jó anya távozik örökre
Férjem s 2 árvám búcsú nélkül hagytam
33 évvel koporsóba szálltam*

*Lajos kedves férjem nem tudok elmenni
Téged s 2 árvádat hallom itt zokogni
15 esztendőtléttem át teveled
S most már csak egyedül neveled gyermeked*

*Róbert édes fiam nem tudok már szólni
Mert betakar engem koporsóm falai
Kit fogok már várni minden este haza
Mikor itt fekszek a sötét koporsóba*

*Lajos édes fiam te legkisebb árvám
Nem lesz már anyukád édes kis magzatkám
Jó édes apádnak légy az öröme
A Kis Jézus védjen árva életedbe*

*Erzsébet testvérem búcsúzom tetőled
Keserű szomorún sír értem a te szíved
Férjed s gyermekidhez ez utolsó szavam
Néha vigyázzatok a két kis árvára*

*Apósom anyósom kiket úgy szerettem
Gondoljatok reám mindig szeretettel
Titeket is arra kérlek én most itten
Vigyázzatok a 2 árvára helyettem*

*Sógorok, sógornék és keresztgyermek
Komák és kománék az Isten veletek
Rokonok szomszédok s összes munkatársak
Én most már e földről tőletek távozom.*

Tarcsi Mária temetésén, 1987.12.22.
(A-1274)

Fiatal lány búcsúztatója

*Menyasszonyi ruhám örökre felvettem
Megtartom esküvőm lezárt szemfedéllel
Halál a vőlegény aki kísér engem
18 évemmel elrabolta életem*

*De mielőtt mégis elmennék tőletek
Hajoljon még fölém egyszer jó szívetek
Édesapám s anyám búcsú nélkül hagytam
Lezárt koporsómból búcsút mondok mostan*

*Sírva költöget már az én édesanyám
Csókolgatja itten két halovány orcám
Jajjal szólít, ébredj édes kis leányom
Nem ébredek anyám álmaim aluszom*

*András édes öcsém arra kérlek téged
Édesapát s anyát mindig hűn szeressed
Vigasztald meg itten őket én helyettem
Mert már én elmegyek áldjon meg az Isten*

*2 kedves magyamáék hogy szóljak hozzátok
Mikor unokátok koporsóba szállott
A kegyetlen halál lakodalom helyett
Nem láttok már többé sohasem engemet*

*Keresztapám s anyám unokatestvérek
Nagybátyák nagynénék az Isten véletek
Családaitokkal az Isten véletek
Én most már e földről távozom tőletek*

*Kedves osztálytársak, barátok, barátnék
Rokonok, szomszédok s összes jelenlévők
Nem tudok már szólni tihozzátok többet
Hullassatok reám égő fájó könnyet*

*Látrám (?) Évike temetésén, 1990.2.3.
(A-1274)*

Fiatal fiú búcsúztatója:

*Még egy hónapja sincs hogy voltam 20 éves
S már a halál eljött s elvitte életemet
A sötét koporsó vőlegényi ruhám
A bokréta helyett szemfedél borult rám*

*De nagy fájdalom ez édes apám s anyám
Hogy el kellett mennem e földről ily korán*

Üres lesz az a hely amelyiken ültem
Csak a nagy fájdalom maradt itt helyettem

Gyászos koporsómat kik körülálljátok
Búcsút mondok nektek e gyászos napomon
Ifjú koromban el kellett hát mennem
Fogadjátok tőlem csókom szeretetét

Nem tudok jó apám tetőled elmenni
Ilyen fiatalon engem elveszteni
Gyógyítsa a szívedet a jóságos Isten
Imádkozok érted odafenn a mennyben

Nem ölelhetem át édesanyám nyakát
Megköszönni néki sok-sok fáradozását
De már őhozzá szólni én nem tudok
Kedves édesanyám én most már távozok

Nem tudok szólni tehozzád én többet
Katalin testvérem az Isten áldjon meg.
Férjed s gyermekednek ezt kívánom nektek
Ebben az életben boldogok legyetek

László és te Milan szeretett testvérek
Keserű szomorú értem a szívetek
Kedves szüleinket nagyon szeressétek
Mert én nem leszek az Isten véletek

Kedves nagyanyáim kiket úgy szerettem
Nem látok már többé ebben az életben
Én most már e földről távozom tőletek
Maradjon hát mindig az Isten véletek

Pál és te Mártuska keresztapám s anyám
Miért kellett elmenni e földről ily korán
Látjátok az élet milyen egy hervatag
Mint ősszel a levél a szél sodrásba kap

Unoka testvérek nagybátyák nagynénék
Nagy László s családja tőletek búcsúznék
Nem szólhatok én már tihozzátok többet
Hullassatok reám égő fájó könnyet

Összes rokonaim és jó szomszédaim
Összes fiatalság kedves barátaim
Most már mindnyájtokkal a jó Isten legyen
Vigyetek síromba hadd aludjak mélyen

Szlivka Gábor temetésén, 1984.6.3.
(A-1275)

Egyedülálló idős asszony búcsúztatója:

*Oh ki mondhatná el az én bajaimat
Melyek betöltötték sötét napjaimat
De mielőtt mégis mennék el tőletek
87 évemmel végső búcsút veszek*

*Kinek a házánál éltem végnapjaim
Mária jó húgom vedd búcsú szavaim
Hű ápolásod sohasem feledem
Kedves családdal áldjon meg az Isten*

*József kedves öcsém tőled is búcsúzom
Fogadd végső csókom áldjon meg Jézusom
Kedves családdal az Isten véletek
Én most már e földről távozom tőletek*

*Keresztgyerreim komák és kománék
Rokonok, szomszédok összes jelenlévők
Isten már veletek én a mennybe megyek
Dicsértessék Jézus mindörökké, ámen*

Bodzás Lászlóné temetésén, 1986 11.6.
(A-1275)

Idős családapa búcsúztatója:

*Egy drága hitvestárs édes egy jó apa
Kinek előttünk áll gyászos ravatalja
Itthagya családját örök búcsút mondott
79 évvel mély bánatot hozott*

*Eszter kedves nejem töröld le könnyedet
Hű szeretettedért vedd köszönetemet
51 esztendőtté éltünk együtt csendben
Boldog házasságban kölcsönös hűségben*

*Zoltán édes fiam a jó Isten áldjon
Nejed s gyermekeiddel ezen a világon
A sors csapásait sose éreztétek
Isten áldó keze hajoljon fölétek*

*4 kedves testvérek búcsúzom tőletek
Keserű szomorú értem a szívetek
Családaitokkal áldjon meg az Isten
Minden lépétekben kegyelmeket hintsen*

*Jertek koporsóhoz szeretett unokák
Búcsúcsók van mostan nagyapátok ajkán
Legyetek boldogok éljete sokáig
Az emberi kornak végső határáig*

*Sógorok, sógornék, rokonok, szomszédok
Megtisztelő hívek, összes jelenlévők
Isten már veletek én a mennyben zengek
Dicsértessék Jézus mindörökké ámen*

Nógrádi Albert temetésén, 1986.12.31.
(A-1275)

1. kép: Hozzátartozók az udvaron felvatalozott halottal a temetési szertartás megkezdése előtt – 20. század közepe (Bajzák család archívumából)

2. kép: Családtagok elhunyt idős ember ravatalánál az 1960-as években (Ballók Mária archívumából)

3. kép: Koporsót szállító AVIA típusú tehergépkocsi és zászlóvivők Zelenák Lajos szövetségi tag temetésén **xxxx-ben** (Zelenák Lajosné archívumából)

4. kép: A régi temető részlete (L. Juhász Ilona felvétele, 2004)

5. kép: A régi temető egy részlete háttérben a falu látképével (L. Juhász Ilona felvétele, 2004)

6. kép: A régi temetői nagykereszt
(L. Juhász Ilona felvétele, 2004)

7. kép: Faragott református fejfa
(L. Juhász Ilona felvétele, 2004)

8. kép: Két katolikus pap öntöttvasból
készült sírkeresztje (L. Juhász Ilona
felvétele, 2004. augusztusa)

9. kép: A két katolikus pap öntöttvasból
készült sírkeresztjének maradványai
(L. Juhász Ilona felvétele, 2005)

10. kép: Öntöttvasból készült sírkeresztek (L. Juhász Ilona felvétele, 2004)

11. kép: Temetőrészlet különféle típusú és anyagú síremlékekkel (L. Juhász Ilona felvétele, 2004)

12. kép: Temetőrészlet (L. Juhász Ilona felvétele, 2004)

13. kép: Tarczy Sándor síremléke a „nevető” sírverssel (L. Juhász Ilona felvétele, 2005)

14. kép: Síremlék az elhunyt fényképével, és kis szentképpel (L. Juhász Ilona felvétele, 2004)

15. kép: Síremlék házaspár és kislány porcelánfényképével (L. Juhász Ilona felvétele, 2004)

16. A 2002-ben állított központi temetői kereszt az új temetőben (L. Juhász Ilona felvétele, 2004)

17. kép: Frissen hantolt sír koszorúkkal az új temetőben (L. Juhász Ilona felvétele 2005)

18. kép: Sírok koszorúkkal az új temetőben (L. Juhász Ilona felvétele 2005)

Povery spojené so smrťou, so zosnulými a pohrebné zvyky (Zhrnutie)

Vo svojej štúdii sa zaoberám poverami spojenými so smrťou, so zosnulými, s pohrebnými zvykmi v usadlosti, ako aj so zmenami v kultúre cintorínov od prvej polovice 20. storočia do súčasnosti. Pretože v obci okrem rímskokatolíkov žijú aj príslušníci iných náboženských konfesií, zvláštnu pozornosť som venovala zachyteniu zhôd a odlišností. Skúmala som aj to, či je rozdiel medzi pohrebnými zvykmi Slovákov a Maďarov a zaujímala som sa aj o to, do akej miery sa rozšírili občianske pohreby, ktoré sa namiesto cirkevných obradov snažili preferovať v dobe komunistickej vlády.

V skúmanej lokalite nastalo za posledných takmer sto rokov mnoho menších zmien v pohrebných zvykoch i v pohrebnej liturgii. Tieto sa uskutočňujú jednak pod vplyvom spoločenských a hospodárskych zmien, jednak pod vplyvom modernizácie. Za uplynulé približne jedno desaťročie najväčšiu zmenu priniesla so sebou zmena miesta pohrebu. Za prvý podstatný míľnik môžeme považovať zánik pochovávania z domu, keď na pomerne krátku dobu sa stal týmto miestom rímskokatolícky kostol, a to nielen pre katolíkov, ale aj pre zosnulých iného vierovyznania. Vybudovanie nového domu smútku na cintoríne v roku 2001, resp. otvorenie nového cintorína v roku 2002 v niektorých prvkoch tiež zmenili pohreb, čo iste ovplyvnila aj skutočnosť, že v súčasnosti sa pochováva ešte aj v starom i v novom cintoríne. Samotnú pohrebnú liturgiu tieto zmeny neovplyvnili. Čo sa týka smútočného obradu, v poslednej dobe sa u katolíkov vynechali dva staré zvykové prvky, a to oplakávanie zosnulého v prednese kantora a smútočný kar. Tieto zmeny teda nie sú výsledkom vyššie spomenutých činiteľov, ale ani v jednom prípade nejde ani o prírodný proces. Oplakávanie zosnulého i smútočný kar zakázal miestny farár na vyšší cirkevný príkaz. Rovnako zakázal farár ak zvonenie v prípade smrti človeka, ktorý pochádzal z dediny, ale sa odtiaľto odsťahoval. Počas môjho terénneho výskumu som zistila, že zakázanie karov dedinské spoločenstvo citelne nezasiahlo, ale oplakávanie, ktoré kantor napísal a spieval konkrétne na osobu zosnulého, im veľmi chýbajú a niektorým sa nepáči ani zakázanie zvonenia pre bývalých obyvateľov obce. O silnom náboženskom čínení obyvateľov obce svedčí, že občianske pohreby, propagované štátnymi orgánmi v komunistickom systéme sa tu neujali, pred zmenou režimu sa uskutočnili dohromady dva a po zmene politického systému ani jeden. Po druhej svetovej vojne až do prevratu v roku 1989 sa na pohreboch obvykle zúčastnil aj jeden z vedúcich pracovníkov zamestnávateľa zosnulého, ktorý predniesol krátky rozlúčkový prejav, v ktorom vyzdvihoval zásluhy zosnulého. Tento zvyk u rímskokatolíkov po zmene spoločenského systému úplne zanikol, u ostatných konfesií je dnes už tiež zriedkavosťou. Veniec však obyčajne vždy prinesie na pohreb niektorý kolega. Veľmi sa líši pohreb Svedkov Jehovových od pohrebov príslušníkov ostatných konfesií, čo sa prejavuje najmä v odmietaní formalít, nebedujú pri zosnulom, neusporadúvajú kar. Viaceré archaické poverové a zvykové prvky (napr. oplakávanie) sa už dávnejšie vytratil z praxe, ale niektoré dodnes žijú (napr. dodnes ešte mnohí veria v povera, spojené so smrťou a v ústnom podaní sú známe viaceré poverové príbehy). Doba bdenia pri zosnulom, ktorý bol príslušníkom niektorej z historických cirkví, je dnes už len na jedna hodina, čiže celonočné bdenie, bežné ešte na začiatku 20. storočia, sa skrátilo, je však živé u každej konfesií, napriek tomu, že dnes sa už pochováva z domov smútku. Mnohí ešte aj dnes zakryjú zrkadlo, zastavia hodiny, práve tak, ako keď sa pochovávalo z domu. Samovrahov už aj v prvej polovici 20. storočia pochovávali rovnako ako tých, čo zomreli prirodzenou smrťou, a nepochovávali ho za ohradou cintorína alebo pri jeho okraji, ale tam, kde ostatných. V priebehu uplynulého storočia nastala

najväčšia zmena pri organizovaní záležitostí, spojených s pohrebom. Touto zmenou bol vznik miestneho pohrebníctva, ktoré sa postará o všetko, počnúc od zadováženia potrebných dokladov až po zasypanie hrobu a miestni obyvatelia nemusia cestovať ani do Kráľovského Chlmca, ak chcú kúpiť veniec alebo kvety. Od začatia činnosti miestneho pohrebníctva sú teda pozostalí odbremenení od istých starostí, tým však zároveň do veľkej miery klesla aj úloha blízkych či vzdialenejších príbuzných, susedov a známych, takže ani pozostalým zosnulého sa už nedostáva takej pozornosti, ako v čase pochovávania z domu, keď takmer stála prítomnosť iných ľudí až do pohrebu, ich prejavy súcitu a slová útechy im boli veľkou duševnou podporou a znamenali oporu pri znášaní smútku.

Todesglaube, -Brauchtum und Bestattungsgewohnheiten (Zusammenfassung)

In der vorliegenden Abhandlung werden die Bräuche, verbunden mit Tod und Verstorbenen, die anknüpfenden Aberglauben, die Bestattungsgewohnheiten im Dorf, wie auch die Veränderungen in der Bestattungskultur von der ersten Hälfte des 20. Jhs bis in die Gegenwart vorgestellt. Da im Dorf außer römisch-katholischer Bevölkerung (hier in Mehrheit) auch Angehörige anderer Religionen leben, wurde den Übereinstimmungen bzw. Unterschieden besondere Aufmerksamkeit gewidmet. Untersucht wurde auch, ob es Unterschiede in den Bestattungsgewohnheiten der Slowaken und Ungarn gibt, bzw. inwieweit die durch die kommunistische Macht bevorzugte staatliche Bestattungszeremonie verbreitet war.

Es lässt sich feststellen, dass sich in dem untersuchten Gebiet in den vergangenen etwa hundert Jahren die Ordnung der Bestattungsbräuche, die Liturgie in mehreren kleinen Details verändert haben. Diese sind teils durch gesellschaftliche und wirtschaftliche Veränderungen, bzw. aufgrund der Modernisation geschehen. In den vergangenen etwa 10 Jahren vollzogen sich die größten Veränderungen in den Bestattungsorten. Als erster bedeutender Meilenstein war die Tatsache, dass Bestattungen vom Zuhause aus aufgelöst wurden; für eine relativ kurze Zeit war die römisch-katholische Kirche der Bestattungsort, später auch andere Kirchen. Im Jahre 2001 wurde auf dem neuen Friedhof die neue Leichenhalle erbaut, 2002 entstand ein neuer Friedhof; dadurch wurden die Bestattungsgewohnheiten auch verändert, und sogar durch die Tatsache beeinflusst, dass gegenwärtig sowohl in dem alten aber auch in dem neuen Friedhof Bestattungen verwirklicht werden. Diese Veränderungen beeinflussten die eigentliche Liturgie aber gar nicht. Was die Bestattungszeremonie betrifft, sind bei den Angehörigen der römisch-katholischen Kirche zwei alte Gebrauchselemente weggeblieben, und zwar die von dem Kantor vorgetragene Leichenprädigt, bzw. das Totenmahl. Diese Veränderungen wurden also nicht durch die oben erwähnten Tatsachen verursacht; jedoch kann in keinem der Fälle von einem natürlichen Prozess gesprochen werden. Sowohl die Leichenprädigt als auch das Totenmahl wurde von dem Dorfpfarrer verboten, nach einem Befehl von oben. Der Dorfpfarrer hat sogar verboten, dass Glockenklang ertönt, wenn jemand verstorben ist, der aus dem Dorfe stammte. Aus meinen Untersuchungen geht hervor, dass das Totenmahl-Verbot die Gemeinschaft nicht besonders tief betraf; wenn aber vom Kantor keine Leichenprädigt stattgefunden war, hat man diese sehr vermisst; manchen Datenvermittlern gefällt das Glockenklang-Verbot auch nicht. Über die starke Religiosität der Bewohner zeugt die Tatsache, dass in der Zeit des kommunistischen Regimes die durch die staatlichen Organe bevorzugten staatlichen Bestattungen nicht verbreitet waren; vor

der Wende gab es nur zwei solche Bestattungen, danach keine mehr. Nach dem Zweiten Weltkrieg bis zum Jahre 1989 nahm gewöhnlich ein Mitarbeiter des Verstorbenen an der Bestattung teil; in einer kurzen Gedenkrede sprach er über die Verdienste des Verstorbenen. Dieser Brauch war bei den Katholikern nach der Wende nicht mehr zu beobachten, bei den Angehörigen anderer Religionen ist es heutzutage auch nur noch eine Rarität. Die anwesenden Kollegen des Verstorbenen kommen aber meist mit einem Kranz.

Die Bestattungsgewohnheiten der Angehörigen der „Zeugen Jehovas“ sind ganz anders, als in anderen Religionen. Dies äußert sich in erster Linie in der Zurückweisung von Äußerlichkeiten; man hält keine Totenwache und es gibt auch kein Totenmahl. Mehrere archaische Glaubens- und Gebrauchselemente (wie z.B. Klagegesnag) sind seit mehreren Jahren auch nicht mehr üblich, doch sind manche auch heutzutage immer noch zu finden (man glaubt immer noch oft an den Tod, viele Glaubensgeschichten sind auch heute noch im Munde). Bei den Verstorbenen, die Angehörige historischer Religionen waren, hält man Totenwache nur noch eine Stunde lang, die Dauer der Totenwache (üblich war am Anfang des 20. Jhs noch eine ganze Nacht) beträgt heute eine viel kürzere Zeit; doch auch heute noch lebt dies bei allen Konfessionen, obwohl heute schon von der Leichenhalle aus bestattet wird. Zu Hause wird noch vielerorts der Spiegel abgedeckt, und auch die Uhr wird abgestellt, genauso, wie es damals war, als noch vom Haus aus bestattet wurde. Leute, die Selbstmord begangen haben, wurden bereits in der ersten Hälfte des 20. Jhs genauso bestattet, als wären sie einen natürlichen Todes gestorben, sie wurden nicht außerhalb oder am Rande des Friedhofs bestattet, sondern erhielten ihre letzte Ruhestätte, wo die anderen.

Im Laufe des vergangenen Jahrhunderts waren die größten Veränderungen in der Tätigkeit zu beobachten, die mit der Bestattung selbst zusammenhingen. Eine Änderung ist gekommen, als das örtliche Bestattungsunternehmen gegründet wurde; das Unternehmen kümmerte sich um amtliche Gelegenheiten, wie Unterlagen und Bestattungszereemonie. Die Dorfbewohner mussten nicht mehr nach Királyhelmece fahren, um einen Kranz oder Blumen zu besorgen. Seither wurden zwar den Nachtrauernden alle Sorgen abgenommen, aber dadurch wurde auch die Rolle der nahen oder weiten Verwandtschaft, der Nachbarschaft oder Bekannten vermindert, so wird es um die Nachtrauernden nicht mehr so gründlich gekümmert, als man noch von Haus aus bestattet hatte. Damals waren sie stets unter Freunden, erhielten stets freundliche Worte, so konnte man den Verlust des Verstorbenen seelisch leichter ertragen.

Adatok Nagytárkány társadalomrajzához

Fejezetünk elsősorban Nagytárkány lakóinak 20. századi életéhez, a helyi társadalom működésének megismeréséhez járul hozzá. A mi forrásaink – írott és élő – döntően a 20. században keletkeztek, s a 20. században élő emberek életéről, tapasztalatairól, ismereteiről szólnak. Írott forrásaink ugyancsak többretűek. Hivatalos dokumentumok, amelyek 1896-tól állnak a rendelkezésünkre. Emellett egyéb dokumentumok is születtek (feljegyzések, beszédek, emléklapok, fényképek stb.), amelyek közelebb hozzák az eseményt az ünneplőkhöz, a település lakóihoz, és támpontot adnak a krónikásnak, a későbbi nemzedéknek az emlékezéshez, emlékeztetéshez.

Ez utóbbi a célja a kéziratos krónikáknak is. Ezek közül Nagytárkányban a legtöbb anyagot a római katolikus egyház által vezetett füzet tartalmazza. Az anyag összegyűjtője, szerzője Petrik Béla plébános, püspöki tanácsos; a krónikához később ő vagy mások is fűztek megjegyzéseket. A forrásban a legkésőbbi dátum 1958, de egy másik személy utólagos bejegyzést tett 1964-ben. A kutatást a plébános valószínűleg a második világháború és 1957 között végezte. A füzet vége felé arra is utal Petrik (Béla) Adalbert parókus (ő a szerző, a kutató), hogy mely forrásokat nézett át s használt fel az íráshoz (Petrik 1958). A naplót tehát másodlagos történeti forrásnak tekinthetjük. Az adatok hitelességét a kötetünk levéltári, történeti forrásokon alapuló fejezetei támasztják alá vagy vetik el. Tanulmányunk szempontjából a kijegyzetelt anyaghoz hozzáadott helyi ismeret és a néphagyomány feljegyzése jelent külön értéket.

Kutatásunk során családtörténeti feljegyzésekre is bukkantunk, amelyek közül Jabrik Istvánné Rebres Katalin naplója a legrészletesebb. Az 1928-ban Kistárkányban született és férjhezmenetele óta (1948) Nagytárkányban élő idős asszony 1993 óta vezeti a naplóját, de visszaemlékezéseiben a mikroközösség 20. századi élettörténetét is megőrizte. Ezt személyes beszélgetés során nyert információkkal és fényképekkel is kiegészítettük. A mai nagytárkányi lakosok egyéni elbeszélései elsősorban a családtörténet, az életsorsok bemutatása körül zajlottak. Beszélgetőtársaink voltak: Kopasz József polgármester, Magyaros Imre (sz. 1936) római katolikus kántor, ifj. Magyaros Imre kiskántor, Puskár József (sz. 1909), Takács Lászlóné Sipos Jolán (sz. 1919), Nagy Árpádné és még sokan mások. A beszélgetéseket szinte minden esetben ugyancsak illusztrálták családi fényképekkel, egyéb tárgyi emlékekkel, és hozzájárultak a házuk, portájuk lefényképezéséhez. Tanulmányozhattuk a Magyaros Imre által írt halottbúcsúztatókat. A Magyaros család önzetlen segítségé, valamint Kopasz József pol-

gármester és munkatársai sokoldalú segítsége különösen előbbre vitte a kutatást. Itt kell megemlítenem az írott sajtó mint forrás jelentőségét. Nagytárkány és a többi bodroghközi falu életének megismeréséhez – a lakosok informálásán túl – nagyban hozzájárul a Visszhang és a Régió című lap.¹

Történelmi hagyományok

A történelmi hagyományok ébrentartásában jelentős szerepe volt a fentiekben megnevezett kiadványoknak, feljegyzéseknek és az ezeket közvetítő papoknak, tanítóknak. Ezen túl a szájhagyomány átörökítő szerepével is számolnunk kell. Maga a falu nevének az eredetmagyarázata is több forrásból táplálkozik, és a név segít a hozzá fűződő magyarázatok, hiedelemanyag megőrzésében.

1. Falunév: Tárkány

„Nagy és Kistárkány vidéke és helye a magyar honfoglalás idején őserdőktől, lápoktól, nádasoktól körülvett és egymástól... elszigetelt 2 üres domb volt itt a Tisza mentén. A környéken voltak még dombhátak, miket a katonai térképek ma is megmutatnak. Ilyen volt a vizekből alig kiemelkedő Nagy-pusztaság is, mely a Nagytárkányi templomtól délre, a mai nagytárkányi temető és a falu középtávolságában a mai Holttiszán túl látszik. Ez a hely tisztás volt. Árpád Tharkans nevű fia ezen a pusztán állott meg hosszabb időre, és innen járt szemle útjára, a vár-építéshez. És megfelelő helyet a nagytárkányi dombhát keleti meredek oldalán talált, ahol a partot érő mocsaras, lápos rész sokkal mélyebb is volt, mint másutt. Állítólag a várat (a mai rk templom dombján) ő maga kezdte építtetni. A két falu tőle kapta a nevét” (Petrik 1958, 15).

Más eredetmagyarázatok szerint a tárkányok (vasverők, azaz kovácsok) lakhelye volt a falu. Tény, hogy a 15. századtól birtokosként a Tárkányi család szerepel.² A település lakói között közismert, hogy a falut a Tárkányi család birtokolta. A további birtoklástörténet végigkövetésétől azonban eltekintünk, mindössze az ott élőket máig foglalkoztató várhoz kötött eseményre térünk ki.

2. A várhoz kapcsolódó hagyományok

A tárkányiak három várról tudnak. Az egyik a Remete-dombon volt, a másik a Földvár, amelyet a katonai térképek Mihályháznak jeleznek. A harmadik a nagytárkányi vár, amely helyén a mai római katolikus templom áll. A 40x60 méteres vár egy halmon állott, amelyet árokkal vettek körül. Ennek a várnak az építését Tárkány vezérhez kötik a lakosok, és pusztulását a Rákóczi-szabadságharc utánra teszik.

1 Visszhang. Nagytárkány község lapja. Megjelenik 2000-től; Régió. Bodroghköz és Ung-vidék kulturális és közéleti havilapja. Főszerkesztő: Kopasz Magda. Megjelenik 2003-tól.

2 Nagytárkányi krónika 1. rész. In.: Visszhang II. évf. 5. sz. 17. 2001. december

„A várnak volt pallos-joga. Mondja a szájhagyomány is és az írott történelem is. A szájhagyomány tovább tudósít. Élt Perbenyikben egy garázda, Sáp nevű zselér család, amely munka nélkül, könnyen szeretett élni. Egyik fiú valami gazzért miatt N-Tárkányban hurokra került, és Tárkányi István felakasztatta, mint akinek az ügy a bírósága alá tartozott. A bosszúálló testvérek cselhez folyamodtak, hogy a felvonóhidnál őrt álló katona éberségét és jóhiszeműségét kijátsszák. Magukkal vittek összekötözve egy 'gazembert' (aki velük egyetértett!) hogy a várúr tegyen vele igazságot. Az őt az indoklást elfogadta, a várúr a köteleket leoldatta és ekkor késekkel támadtak Tárkányira mind a négyen. A várban még – mert mindez hirtelen és csendben folyt le – még kincsek után is motoztak. A feleség a kályhák fűtőfülkéjében remegett, ahová bedugták... stb. Amikor készen lettek, az őt előtt nyugalommal távoztak” (Petrik 1958, 19). Mindez, a krónikás szerint 1647-ben esett meg.

Egy másik történet Terebessyhez köti az eseményeket. Erről így ír a nagytárkányi újság 2002-ben: „1675-ben a várkastély – természetesen az ide tartozó községek jobbágyaival együtt – Szilágyi István kezén van, kit itt, mert I. Lipót császártól elpártolni nem akart, darabokra vagdaltak. Ugyanakkor a 'lázádok' (Tököly Imre kurucai) a kastélyban báró Sennyei Ferencet (Kállai főkapitányt) és Terebessy Istvánt is megölték. E történethez még a következőket kell fűzni: 1674-től egy Sáros nevű jobbágycsalád lakott Nagytárkány községben. 6 Sáros fiú volt. Az egyik fiú kiment szántani s véletlenül az ekevasat otthon felejtette. Terebessy hirtelen haragjában felakasztatta. A többi 5 Sáros fiú elhatározta, hogy ezért bosszút állnak. Így történt aztán az, hogy magukhoz véve Thököly Imre kurucait (a szabadságharc elindulása idején) a Sáros fiúk bevezették őket a várba s a kurucok mind a 3 embert, mármint Sennyeit, Szilágyit és Terebessyt mulatozás közben összevagdalták. A várba azzal az ürüggyel jutottak be, hogy foglyokat hoztak. A község lakosai és a környék lakói is megnyugvással és rejtett örömmel vették a rettenetes hírt. Másnap a Terebessy család nemesilevelét a várudvaron elégették. Terebessy volt a Sennyeiek udvarbírája, mely nemrég a gazdatiszt vagy jószágigazgatói állásnak felelt meg. Az iratok szerint Terebessy udvarbíró rettenetes ember volt. Kegyetlenségéről volt híres. A várkastélyt majd teljesen kifosztották úgy, hogy még Ungvárról is kellett gyolcs és temetkezési anyagokat kérni Sennyei Ferenc eltemetéséhez, mert a várban semmi nem maradt.”³

A történetek fennmaradását, a szájhagyomány útján terjedését mindenkor segítették a váremlékek, a kriptá rejtelmek, amelyek a ma élőket is foglalkoztatják. Nagytárkányban Tárkányi Istvánról utca van elnevezve.

3. Beszélő földrajzi nevek

A falu lakóinak életében igen fontos szerepe van a Tiszának. „A szabályozás előtti Tisza mentén mindenütt akad elhagyott folyóágy, amit az ottani falu népe

3 Nagytárkányi krónika. Visszhang. Nagytárkány község lapja III. évf. 2002. 1. sz. 12.

Ticének nevez. ...az innen-onnan való Tice eredeztetés abból származik, hogy az ősi Tiszameder (Ticia) meg az újabb Tiszameder gyakran találkoznak és metszik egymást” (Petrik 1958, 8. b).

A történelmi emlékezetben a földrajzi környezet úgy jelenik meg, mely szerint a vizes, nádas, sásos tájon nehéz volt a közlekedés és a megélhetés. „Kistárkány és Nagytárkány tehát északi végeiket kivéve, 3 oldalról ázott, az erdős mocsarak és áradások miatt; és nélkülözték a termőföldeket, határjaik fele volt csak a biztos termőföld” (Petrik 1958). Ugyanakkor „a temérdek víz között volt hal bőven. A halban gazdag ereket egy-egy halról nevezték el. Így a kistárkányi Csukás és Tatos-ban nem is volt más, mint csupa csuka és tat-hal. Ha volt hal bővíben, 100 féleképpen is tudták készíteni” (Petrik 1958, 10). Az árvíz elleni védekezés rendszeres feladat volt. Még az 1950-es években is félrevert haranggal jelezték a veszélyt. A folyó kiöntésekor a víz a Szent János szobrig járt.

A 19. század közepétől lezajló folyóvíz-szabályozások megváltoztatták a Bodrogház népeinek életét. A termelésbe bevonható föld növekedett, az egészségügyi körülmények javultak. Kezdetben azonban nem nagyon hittek a vízszabályozásban az emberek. Az újonnan kapott földet olcsón eladták. Az a történet maradt fenn, hogy „Radon például még 1870-ben is adogáltak egy hold földet 1 új sapkáért, vagy egy ócska gubáért. Ennek oka a bizonytalanság, hogy nem lesz-e rajta a jövő években víz, – s az utak hiánya, engedi-e a sár és víz a termést – ha lesz! – kiszállítani. Egyetlen műútja volt B/odrog/köznek 1846-/ban/ a Lengyelországba vivő országút. Egyéb felé közlekedni csak akkor lehetett, ha azt a két szeszélyes útmester: a Téli Fagy, és a Nyári Hőség urak megengedték” (Petrik 1958, 11). A nagytárkányiakat is érintette a Tisza-szabályozás, mivel ennek részeként építették meg 1859-ben a Nagygátat. Ekkor még az Alföldről is jöttek kubikosok a gátépítésre. Rákóczi idejében is volt vízszabályozás. Ekkor épült a Kistöltés. Ezt útnak is használták.

A közlekedés megreformálásához tartozott a keskeny nyomtávú kisvasút megépítése az 1910-es években Sárospatak – Agárd – Királyhelmece között. A vasúttól való idegenkedés maradt meg az egyik történetben: „Monyha tanyán a magyar fajta feketenyakú bika amint jönni látta a füstölő kismozdonyt, mint aféle szemtelen, soha nem látott pocskék állatot; rendre akarta tanítani. Felment a sínek közé és bevárta. Nekiszegezte a homlokát, a 4 lába térdig besüllyedt a földbe, de nem engedett. A mozdonyvezető persze lassított és hagyta fejlődni az ügyet – s hogy el ne gázolja – intett a csordásnak, aki Monyha tanyán még a bikának is parancsolt, s az riasztotta el” (Petrik 1958, 12).

4. Községi pecsétek magyarázata, falucsúfolók

Petrik Béla a községek pecsétnyomójában szereplő ábrázolásokról azt írja, hogy „régén nem holmi sablonos címerek kerültek a községek pecsétnyomójába, ami mindenében ugyanaz lett volna – hanem a falut jellemző érdekesség. Pl. Rad közepén volt egy óriási kőrisfa ennek árnyéka volt a vasárnap d/él/utáni kultúr-

ház. Ágai közt a pula bámult lefele, alatta pedig táncolt az ifjúság. Hát ez a kőrifa került a pecsétnyomóba. – Kistárkány rengeteg libát tartott, hát itt meg egy libát vésettek a pecsétnyomóba. – Nagytárkány pecsétnyomóját nem láttam, de a huncut nyelvek azzal bosszantották az ottaniakat, hogy amíg sőt tároltak a „magazin”ba, addig egy sókocka képe; amióta pedig a dohányt tárolják benne, hát egy acskó bagó. Persze ölte is őket a bosszúság” (Petrik 1958, 10). Azt írja Petrik Béla, hogy „Nagytárkány muskataly dohányja mindig híres volt, akár csak a kistárkányi alma. Bodroghöznek bora is terem. A szerdahelyit Tokaji-nak számítják” (Petrik 1958, 13).

„A Marásza tanya a szájhagyomány szerint tatárjáráskor (1242) község volt. Amikor a tanya menti földeket egybeszántva látni, látható a szántáson a valahai falu utcájának és házainak helye. Azok a részek, helyek, ugyanis más szint játszanak a napfényben, mint a többiek. Csodálatos is ez, annyi század után” (Petrik 1958, 8. b).

Felekezetek közötti kapcsolat és ellentét

1. Reformáció a Bodroghözben

Nagytárkány lakói a 14. században római katolikusok voltak. Virágzó plébániája népes volt. Nemesei párbajoztak Szalók község megszerzésért. A 16–17. században a Bodroghözben tért hódított a reformáció. Előbb a lutheránusok, majd a reformátusok (akkori nevükön sacramentariusok) lesznek túlsúlyban a Bodroghözben. A 18. században megkezdődik a rekatolizáció is. Ezt készíti elő Kolonics Lipót. Telekessy István egri püspök a következőképpen mutatja be 1700-ban a Bodroghöz falvait:

Bszerdahely	– népe kálvinista és kőtemploma van
Alsóbereczky	– kálvin; temploma kő
Bodszög	– kálvin; temploma kő, ami elpusztult
Nagykövesd	– kálvin; temploma kő
Őrös	– kálvin; temploma kő
Vajdácska	– kálvin; fa templom tető nélkül
Luka	– kálvin; kő templom, filiale
Helmez	– kath.; kő templom
Nagygéres	– kálvin; kő templom
Rozvány	– kálvin; 2 kő templommal
Agárd	– kálvin; 2 kő templommal
Szinyér	– kálvin; fa templom
Rad	– kálvin; kő templom
Zétény	– kath.; kő templom
Boly	– kálvin; kő templom
Perbenyik	– kálvin; a kőtemplom romokban

Ricse	– kálvin; fa templom
Bacska	– kálvin; kő templom
Kaponya	– kálvin; fa templom
Nagytárkány	– kálvin; kőtemplom
Battyán	– kath.; kő templom
Karád	– kálvin; fa templom
Lelesz monostoros rk.;	kő templom

(Petrik 1958, 23)

2. Az ellentétek megnyilvánulása

A 16–17. századi bizonytalan állapotok megzavarták az emberek életét. A felekezeti villongások hittérítésben, templomfoglalásokban nyilvánultak meg. A 17. századi felekezeti villongás emlékét őrzi a kálvinisták által használt megtoldott *Miatyánk* még hosszabbra nyújtása gúnyból: „*Miatyánk ... és szabadíts meg a gonosztúl, mert tied az ország és a hatalom meg a Harthay malom.*” Harthay Gábor módos ember, viceispán volt, aki 1646-ban pestisben halt meg (Petrik 1958, 8).

Nagytárkányban is megtörtént a valláscsere. Bély Pál református prédikátor ténykedéséről maradt fenn egy történet, amelyet így örökítettek meg: „*Az egész Bodroghköz először a luteránus vallást vette fel, azt 100 év múlva mind elhagyták és református lett. Így 1623-tól luteránus Ntárkány is. 1685-ben már N.Tárkány is református, mint ilyenek közé telepedett be 1660 táján Bély Pál tiszteletes úr ref. prédikátor, aki a 12 évig tartó Thököly mozgalmak idején Erdélybe 'szaladott' feleségével és 6 gyermekével együtt 1685-ben, mert félt Thököly luteránus hadaitól. Armálisát (nemesi levelét) elásta a templomban. De mire visszajött, a patkányok pecséttel együtt megették*” (Petrik 1958, 26).

A felekezeti ellentéteket fokozta a templomért folytatott harc. Ez évszázadokon át napirenden volt. A szájhagyomány ebből az időből őrzött meg egy reformátusokat bosszantó népi rigmust, amelyet magyarázattal egészítettünk ki.

„Csonka torony	– mert sisakját lelökte a szél, és úgy hagyták a reformátusok.
Vakrektor	– vaksilva jó volt a rektor (tanító) is csak ne kerüljön sokba.
Bádogszemű	– hájog volt a szemén.
Kúrator	– református egyházközségi gondnok.
Taknyos egyházfi”	– mert a nyomorult fizetésre embert nem kaptak harangozónak. Egyházfi = harangozó. A taknyos szót már tüsszentve kellett mondani (Petrik 1958, 26).

„*A többféle felekezet állandóan csúfolta egymást, de a verekedésig sohse mentek. A rk vallású gúnyneve volt a pápista. A reformátusok gúnyneve kálvinista, káinista, kommunista, cuculista. Máséből vagyonosodni, mindent potyán, javítás nélkül használni s aztán az enyészetnek hagyni*” – írja a katolikus krónikás (Petrik 1958, 5).

A 20. században a reformátusok már kisebbségben voltak Nagytárkányban, a szomszédos Kistárkányba jártak át templomba. A papjukkal azonban szembe kerültek, aminek következtében áttértek a lutheránus hitre. Ezt a történetet is számon tartja mindenki Nagytárkányban. A krónikás így jegyezte fel: „*N. Tárkányban csak az 1930-as évektől van luteránus templom, 40 kálvinista család nyakasságából, bosszújából, mert a kistárkányi ref. pap – kihez addig tartoztak – behajtotta rajtuk a templomi 'székpénz' hátralékot. Ez némelyiknél évi 6 véka búza volt, attól függően, hogy mennyivel ült közelebb (előrébb a többinél az Úr asztalához. Először a rk. plébánián jelentkeztek felvételért, de érhetően! Nem kapták azt meg)*” (Petrik 1958, 26). A református egyház emlékét ma már a harangláb őrzi.

Ezzel tehát változott a falu vallási összetétele. A római katolikus többségű Nagytárkányban a 20. század közepére alig maradt református, és megjelent egy új csoport, az evangélikusoké. Számukat gyarapították a *kolónisták* is. A 18. században megjelenő *görög katolikusok* száma a 19. század közepétől egy évszázad alatt kétszeresére növekedett. A 20. század közepére már a lakosság egynegyedét alkották a *beköltözők*. A 19. század első felében megjelenő *zsidók* a század végére már a lakosság 16–18%-át tették ki. Számuk a 20. században visszaesett. Nekik is volt saját zsinagógájuk. A római katolikus túlsúlyt megtartó közösségben a felekezeti sokszínűség némileg színezi a kultúrát, de az asszimiláció is jelen van. Ezzel azonban még foglalkozunk a házassági kapcsolatok vizsgálatánál. A vallási és a nemzetiségi összetétel alakulását folyamatában a kötet egy másik tanulmányában követhetjük nyomon.

A közösség életterei: épületek, közterek

a) Templomok

A várban kezdetektől volt egy *kápolna*, amelyet Sennyei István 1724-ben újra építtetett, kiegészítve egy toronnyal. A torony alja téglá, a felső emelete fa, tetője zsindelyes. Petrik Béla azt írja, hogy a régi toronyban – amelynek felső része fából volt – két harang volt. „*Egy édes szavú 50 kg-os kisharang és egy 2 mázsás orrhangú nagyobb harang*” (Petrik 1958. 16).

A toronyaljban helyezték el a szentsírt. A templom kapuja vörös márványból volt faragva és tölgyfa ajtókkal látták el. A barokk oltár és a hajó alatti Dőry-kripta érdemel még említést.

A falu közepén álló – a templom és a plébánia a mai református haranglábbal szembeni sarkon, mely a kistárkányi és a bélyi utak kereszteződése – *templomot* a reformátusok elvették, és romba dőléséig használták.

A katolikusok a várkápolnát használták, amelyet idővel megnagyobbítottak. A kétszeresére növelt templomhoz új tornyot is építettek a másik oldalára. A bővítést Majláth József kegyúr végeztette 1894-ben. Öreg Petrik János ácsmester nagyban kivette a részét a templombővítés munkálataiban (köveket szállíttatott a szentesi hegyről, részt vett az orgona- és harangvásárlásban és a főoltár fel-

állításában). Az oltárt Ungváron restaurálták. Az 1895-ben történt templomszenteléskor kihirdették, hogy az első szék a kegyurat, a második szék Petrikéket illeti meg. Jobbra az első székbe pedig a Petrik asszonyok ülhetnek. A várdombon álló katolikus templom ma is használatban van.

b) Parochia

A régi római katolikus parókia a mai kálvinista haranglábban szembeni sarkon volt. Az 1850-es tűzvész után egy évtizeddel a várkertben, a mai templomudvaron építették fel az új parókiát. (Ekkor lettek a tűz martalékává az anyakönyvek is.)

„A szájhagyomány arról is beszél, hogy a mai (1958) parochia helyén sóraktár volt, amibe szintén Máramarosból szállított a Tisza. – Ez így is lehetett, mert a vár-árkon vízen könnyű volt behozni. Pláne, amíg a Tisza a vár alatt folyt el, és a mai harangozó ház mögött tért be a faluba, beölelve a várkertet, a mai plébánia kertet” (Petrik 1958, 28).

Az 1860-ban épült parókia zsindelyét 1924-ben cserélték cserépre, és a gerendázatot is javították. A templomkertet 1938-ban deszkakerítéssel vették körbe. A plébánia kútja rossz vizet adott, ezért a vár árkában elhelyezett tölgyfakéreg kútból horoggal húzták fel a víz kivételére szolgáló teli edényt. 1894-ben azonban a templom építésekor készítettek egy mély kő kutat is, amely iható vizet adott.

c) Kripták

Kripták találhatók a római katolikus templomban a sekrestye alatt, a hajó és a kápolna alatt. A kriptákba gazdag családok és papok letek végső nyugalomra. A sekrestye alatti kriptát azonban többször feltörték, kirabolták (1875, 1950). A feljegyzések szerint cigányok akartak így ékszerekhez jutni, meggazdagodni.

d) Temetők

„Nagytárkány régi temetője a falu északi végétől nem messze ma is látható. 5-6 évvel előbb még egyik sírkövén olvasható volt, hogy Stephanus Tárkányi; a másikon Wesselényi. Az újabb temetője a Remete dombok egyike, miknek északi lejtőjét 1859-től szeli az új Tiszatöltés. Kolerás temető – ugyanott a töltés északi oldalának aljánál a Remete pázsitból egy rész” (Petrik 1958, 29). A 20. század végén már ismét új temetőt nyitottak és ravatalozót építettek a tárkányiak⁴.

e) Kastély

A 21. század elején megújult kastély már nem a régi várkastély, de ez is impozáns épület és műemlékvédelemben részesül. A téglalapozású emeletes épület egyik oldalán hat, másik oldalán három ablakkal és dupla tetővel hívja fel magára a figyelmet. I. Rákóczi György építtette csakúgy, mint a sóraktárt.

4 Lásd a kötetben L. Juhász Ilona tanulmányát!

f) Magazin (sóraktár)

A Magazin évszázadokon át sóraktárként funkcionált, majd dohánybevéltónak használták. A sőt Máramarosból és Szlatina vidékéről tutajokon úsztatva szállították a Tiszán. Az I. Rákóczi György által építtetett objektumot kibővítették, más részét 1910-ben lebontották és helyébe újat építettek. A lakosok ma is régi és új raktárként emlegetik ezeket az épületeket.

g) Malom

Nagytárányban 1900-ig két szárazmalma volt. Kistárányban két szárazmalom, egy szélmalom, egy vízimalom volt. Később az öreg malmokat felváltotta a gőzmalom. Az öreg malmok lisztjéből készült kenyeret jobban kedvelték, mert a nagyobb sikértartalomtól ízletesebb volt. A népdal is őrzi a malmok emlékét:

*„Ha megörte a szélmalom képes keresményem
Molnár leány házat nézem, legyen feleségem
Hogy jól lakjak túrós haluskával,/ mint egy báró (gróf)
A csiga-bigával,/ mint egy prépost vajás pogácsával.”*

(Petrik 1958, 7)

h) Községi kovácsműhely

A községi kovácsműhely a falu szélén a Kis-út nyugati végénél volt. 1840 karácsony vigiliáján itt akarta áttörni a gátat a Tisza, de sikerült megvédeni.

i) Iskola

Az oktatás szorosan kapcsolódott az előző századokban az egyházhoz. Így a katolikus gyerekek Nagytárányba, a reformátusok Kistárányba jártak iskolába 1908-ig. Ezután a reformátusok is építettek iskolát, amelyben a 21. század elején (1982-től) óvoda és könyvtár működik. Az új községi iskola a Füzesi-dűlőn épült fel 1964-ben. Az iskolákról, az oktatásról azonban részletesebben másik fejezetben olvashatnak.

j) Kuglizó

A szabadidő eltöltését szolgáló kuglizót 1987-ben építették. Ma is igen kedvelik és különösen férfiak látogatják.

k) Községháza

A falu közepén állt régi községháza helyett az 1970-es években felépült új kultúrotthonban nyert elhelyezést az előljáróság (1975). Ma is itt ülészik a képviselő-testület, és itt van a polgármesteri hivatal.

I) Posta

Posta 1920-tól működik a faluban.

m) Kolónia

A Bély felé menő úton a községtől különálló részen 1928-ban megépítették a kolóniát a légionisták és családtagjaik számára. Az előtte való évben készült el a csendőrségi kaszárnya.

n) Lakóházak

A helyi társadalom szempontjából ugyancsak közösségi színterek a lakóházak. A külön telkeken álló lakóházak általában egy családnak adnak otthont, ami a 20. században (különösen az elején) általában három generációt jelentett. Az újkorban (18–19. század) azonban a telkeken több család is élt, noha ez nem volt általános. Elsősorban gazdasági kényszer és a társadalmi helyzet vitte más telkére, házába a házatlan zsellér, szegény családokat.

Nagytárkány lakói

Nagytárkány lakóinak népességi összetételének fejlődését külön fejezetben olvashatják részletesen.⁵ Itt csak a legfontosabbakra koncentrálunk, arra, ami az általunk végzett sajátos vizsgálat eredményeinek értelmezéséhez szükséges.

Nagytárkány 1848-ig jobbágyközség, földesurai vannak. A 18. század utolsó negyedében (1784. évi összeírás) a helyi társadalmat többségében a jobbágyok alkotják, de majd annyian vannak a zsellérek. A nemesek száma feleannyi, mint a zselléreké. Egy évszázad múlva (1869), túl a jobbágyfelszabadításon, nő a földnélküliek száma. Már a lakosság közel fele földnélküli (napszámos, szolga, cseléd, pásztor), 1/3-a rendelkezik saját tulajdonú földdel. Csak egy nagybirtokos van. Az iparosok, értelmiségiek és kereskedők együtt a település lakosságának 1/5-ét teszik ki nagyjából azonos arányban (6-7%).⁶ A 19–20. század fordulójára a népesség számának növekedésével a szegénység aránya is nő, amiből kiutat sokan az amerikai kivándorlásban találtak.

A 18–19. századi adatok azt mutatják, hogy betelepülés is van a faluba. A 19. század második felében (1869) Nagytárkány lakosságának mindössze 64%-a helybeli születésű, a többi első generációs betelepülő. A többség azonban (az összlakosság közel egynegyede) közeli tájakról (Bodroghöz, Zemplén) érkezett. Bár nagyságrendben jóval kisebb, de mégis figyelemre méltó az Ungból (3,6%) és Szabolcsból érkezők (2,9%) aránya. Megjegyezzük, hogy a Nagytárkánnyal szomszédos Kistárkányról is közel ennyien (2,7%) települnek ekkor át. Ugyan-

⁵ Lásd a kötetben Tamás Edit tanulmányát!

⁶ Lásd a kötetben Tamás Edit tanulmányát! (7. tábla alapján összesítés Ö.J.)

csak jelentős a szomszédos Bély és Zemplénagárd kibocsátása. Közel ennyien cserélték fel a lakhelyüket Leányvárról és Kisvárdáról. Szórványos beköltözés van még Bereg, Abaúj, Sáros, Borsod, Ugocsa megyékből és előfordulnak távoli megyék, Erdély és külföld (Karintia, Bécs) is.⁷

Ahhoz, hogy közelebb kerüljünk a helyi társadalom képét formáló külső hatások, a kultúrát alakító folyamatok megértéséhez, ezt a migrációs folyamatot más oldalról is be kell mutatnunk. A vallási megoszlás alakulásának adatai segítenek ebben.

A fentiekben már írtunk arról, hogy a római katolikus vallást a 16–17. században tömegesen cserélték át a lutheránus, majd a kálvini hitre. 1700-ban Lelesz, Helmec, Zétény és Battyán római katolikus közössége maradt meg. Bodrogköz többi települése reformált: Agárd, Alsóberecki, Bacska, Bodrogszög, Bodrogszerdahely, Boly, Kaponya, Karád, Luka, Nagygéres, Nagykövesd, Nagytárkány, Őrös, Perbenyik, Rad, Ricse, Rozvágy, Szinyér, Vajdácská. A rekatolizáció hatására azonban elindul egy ellentétes folyamat.

A reformátusság a 19. század közepén a korábban kálvinistaként nyilvántartott falvakban alig haladja meg a lakosok felét (55,92%), míg a katolikus plébániát folyamatosan fenntartott községekben is a település lakóinak közel egygyede (24,94%) református, egyhatoda görög katolikus (17,45%).⁸ Az 1700-as összeírásban nem szereplő települések szempontjából fontos, hogy a környéken Kistárkány és Ágcsernő reformátusnak számít. (Kistárkányban a reformátusok aránya 69,83%, Ágcsernyőben 70,36%). Összességében a reformátusok túlsúlya a Bodrogköz falvaiban mérséklődő folyamatot mutat a 19. században, illetve bizonyos településeken koncentrálódik. Az izraelitákat leszámítva színtiszta református falu Karád (98,93%), meghaladja a falu lakosságának háromegyedét a reformátusság Ricse (87,83%), Luka (85,80%) és Nagygéres (84,15%) községben. Felénél több református lakossága van Ágcsernyőnek (70,36%), Kistárkánynak (69,83%), Bodrogszögnek (64,79%), Nagykövesdnek (62,23%), Perbenyiknek (61,67%), Helmecnek (56,75%), Bacsának (55,17%), Vajdácskának (53,08%). A római katolikusok szinte teljes egészében megőrizték homogén közösségüket Leleszben (96,96%) és Radban (95,78%). Nagytárkányban a lakosság fele római katolikus ekkor (50,42%). Ennél több még a római katolikus Zétényben (95,88%), Battyánban (59,52%) és Őrösben (58,81%). A bemutatott településeken a 19. század közepén megjelent a görög katolikus vallást követők csoportja is. Bodrogmezőt szinte színtisztán ennek tarthatjuk (98%), hiszen csak néhány izraelita (2%) színesíti a képet. A lakosság felét azonban máshol nem éri el. Megközelíti viszont ezt az értéket Bély (48,82%) és Agárd (47,82%). Túlsúlyban vannak még Bodrogszerdahelyen (39,96%), Bolyban (36,65%). Nagytárkány lakosságának egygyede görög katolikus ekkor (25,13%). A térségben ekkor még nincs számottevő evangélikus közösség. Jelentősebb azonban az izraeliták száma. A legmagasabb az arányuk Kaponyán (22,09%), Nagytárkányban 8,38%.

7 Lásd a kötetben Tamás Edit tanulmányát! (5. tábla alapján összesítés Ö.J.)

8 A 19. század közepére vonatkozó elemzést Fényes Elek statisztikája alapján végeztük el (Fényes 1851).

Már a felekezeti adatok is jelzik, hogy a Bodroghözben a 19. század közepén a települések többsége magyar (református és római katolikus vallásúak), de nagyobb arányú ruszin beköltözést is láthatunk, amelyet a görög katolikus vallást követők adatai is mutatják.⁹ Ruszin falunak tekinthetjük Bodrogmezőt (Polány). Ennél későbbre tehető a zsidóság megjelenése, de különösen gazdasági szerepük miatt a 19. század második felében számítanunk kell jelenlétükkel.

Nagytárkány a házasságok tükrében

A vallási közösség mellett igen fontos a vérségi közösség. Az emberek döntő többsége családban él, amely házasságon alapul. A házasságkötéseket egy évszázadra visszamenőleg megvizsgáltuk. Az 1896–2005-ig rendelkezésünkre álló anyakönyvi adatok elemzése során nyert információk tovább pontosítják, magyarázhatják, színesíthetik Nagytárkány kultúrájának bemutatását.

Forrásunkról meg kell jegyeznünk, hogy a nagytárkányi állami anyakönyvbe nemcsak a helyi adatok vannak bejegyezve, hanem az anyakönyvi hivatalhoz tartozó szomszédos településeké is, felekezetre való tekintet nélkül. Így a nagytárkányi adatokon kívül a kistárkányi és az ág/tiszacsernyőiek is. Bizonyos elemzéseknél az egész adathalmazmal dolgozunk, de egy-egy résznél igyekszünk különválasztani és csak kizárólag a nagytárkányi lakosokra vonatkozó jellemzőket kimutatni. Kutatásunk még további munkálatokat igényel, így nem tekinthető lezártnak az itt publikált tanulmány.

1. Házassági kapcsolatok 1896–1905 között

a) Házasodási körzet

A 19–20. század fordulóján a nagytárkányi anyakönyvi hivatalban 214 házasságkötés történt. Ezek közül 1896–1905 között a legtöbb házasfelet Kistárkány adta (106 házasság), majd Nagytárkány (92 házasság) és kisebb a csernyőiek száma (43 házasság). A két összesítő adat közti különbség abból adódik, hogy 27 esetben egymás településeinek lakosai között jött létre a házasság. 12,62%-kal tehát a települési endogámia megnövekszik, ha egy egységnyinek vesszük az egy anyakönyvi hivatalhoz tartozó településeket. (153 házasság = 71,50%)

Endogámia Nagytárkányban, Kistárkányban és Csernyőn 1896–1905 között							
Település neve	összes házasság	tiszta endogámia	%	szülőhely szerinti	%	lakóhely szerinti	%
Nagyta'rkány	92	25	27,17	26	28,3	64	69,57
Kista'rkány	106	19	17,93	20	18,87	45	42,45
Csernyő	43	9	20,93	9	20,93	17	39,54
összes házasság	214	46	21,5	55	25,7	126	58,88

9 Adataink azonban nem teljes körűek, mivel nem elemeztünk minden bodroghőzi falut, csak főleg azokat, amelyek az 1700-as kimutatásban szerepelnek vagy nagyon közel fekszenek Nagytárkányhoz.

Ha önmagukban nézzük a falvakat, akkor Nagytárkány lakóhely szerinti házassági endogámiája 1896–1905 között 69,57%, Kistárkányé 42,45%, Csernyőé 39,54%. A 19–20. század fordulóján tehát legmobilabbak a csernyőiek és legkevésbé a nagytárkányiak, ami a párválasztást illeti. Ez azonban csak az adott évben a település lakóinak döntése. Ennél összetettebb a kép, ha a házasulók fiatalok születési helyét is figyelembe vesszük.

Nagytárkányról elmondhatjuk, hogy a házasulók pároknak mindössze egyharmada helybeli születésű (28,26%). Ez a szám Kistárkány esetében 18,87%, Csernyőn 20,93%. Ha aszerint vizsgáljuk, hogy mindkét fiatal helybeli születésű és helybeli lakóhelyű-e, akkor ez az arány az egyes településeknél egynegyed-egyötödöt jelent. Nagytárkány tiszta endogámiája (mindkét fél Nagytárkányban született és él) 27,17%-os, Kistárkányé 17,93%-os, Csernyőé 21,93%-os. Az átlag 21,50%. Ezek az adatok arra engednek következtetni, hogy ebben az időszakban nagy a mobilitás. Ebben azonban még az előző generáció stratégiája is benne van. Ha viszont még a szülők adatait is elemzés alá vonjuk, akkor még világosabb, hogy a 19. század utolsó harmadában a családok keresik a megélhetés lehetőségét, ezért gyakran változtatnak lakóhelyet. A lakóhely változtatásának elsődleges oka tehát nem a párválasztás, hanem a gazdasági kényszer.

Az anyakönyvek alapján a települések közötti migrációra is rámutathatunk, térképeinkről ez jól leolvasható. Nagytárkány házassági mobilitását 26 településsel meglevő kapcsolatai mutatják. Az első számú párválasztási célpont Kistárkány (20 közös házasság), a második Bély (5 közös házasság), a harmadik Bezdéd (3 közös házasság). A többi település 1-1 házaselet ad, kivéve Zemplénagárdot és Helmece, ahol az előfordulás 2-2. Megjegyezzük, hogy a legtávolabbi helység Ohio. Két fiatal bizonyára munkavállalás céljából ment Amerikába, de házasságkötésre hazajöttek a szülőföldre 1901-ben. Párválasztás céljából a nagytárkányiak – a közvetlen szomszéd településeken kívül – a Felső-Bodroghközbe mentek. Zemplén megye Bodroghközi járásában található települések: Ágcsernyő, Bély, Királyhelmece, Kistárkány, Láca, Nagyrozvány, Zemplénagárd. Figyelemre méltó térképünkön egy másik sűrűsödési pont Kisvárdai körűl (Szabolcs megye, Kisvárdai járás: Kisvárdai, Fényeslitke, Tornyospálca, Jéke, Tass, Anarcs, Pátroha). Távolabbi települések: Sátorajaiújhely, Nyíregyháza Munkács. Ez a háromszög szinte lezárja a kapcsolatok határait (kívül esik Olaszliszka, Huszt).

Ha a fiatalok szülőhelye szerint nézzük a származást, akkor nagyobb a szóródás. Az előbbi irányokon túl láthatjuk, hogy nemcsak délről, hanem nyugatabbról is lehetett egy migráció korábban. Az Alsó-Bodroghköz és Tokaj-Hegyalja néhány települése (Luka, Tolcsva, Olaszliszka) és az Újhelyi járás falvai (Sátorajaiújhely, Mikóháza, Legenye, Magyarizsép, Nagyszalánc) is bekapcsolódtak. Legtávolabbi pont északon Alsókörtvélyes, amely még Zemplén megyében van. Keleten viszont Ung megye néhány települése (Huszt, Bányú) is jelen van.

Ez alatt a tíz év alatt 26 településsel kerülnek házassági kapcsolatba (lakóhely szerint) a nagytárkányiak.

b) Vallási kapcsolatok

Már a települések nevével találkozva is sejthetjük, hogy nem teljesen azonos jellemzőkkel leírható népeiségről van szó. Fentebb már említettük, hogy vallásilag is keveredett a vidék. Ez megmutatkozik a házassági kapcsolatokban is. 1896 és 1900 között vizsgáltuk, hogy mennyire számított a fiatalok párválasztásában a felekezeti összetartozás. Ez alatt az öt év alatt a három falu fiataljai összesen 103 házasságot kötöttek (Nagytárkány: 48, Kistárkány: 39, Csernyő: 16). Összességében majdnem fele-fele arányban (vallási endogámia: 53,73%, vallási exogámia: 46,27%) választottak felekezeten belül a fiatalok párt maguknak.

Ha az egyes felekezeteket külön-külön nézzük, akkor sokkal nagyobb különbség látszik. Az izraeliták csak önmaguk között keresik a párjukat (100%-os endogámia). A reformátusok követik őket: 79,07%-os a zártsági fokuk. A görög katolikusokra pedig majdnem ilyen arányú nyitottság jellemző (77,42%-os az exogámiájuk). A római katolikusokra is az exogámia túlsúlya a jellemző (60,42%). Hogy összességében a terület mégis félig nyitott, félig zárt vallási közösségre utal, annak az a magyarázata, hogy a településeken nem egyenlő arányban vannak jelen a különböző vallásúak és nem is azonos számú házasságot kötnek. A 19. század végén tehát a református népeiség jóval stabilabbnak látszik, mint a római katolikus. A legmobilabbak a görög katolikusok. Ők hajlanak leginkább az exogámiára, így valószínűleg ők asszimilálódnak a legjobban. A leginkább elkülönülten élnek az izraeliták.

Vallási endogámia és exogámia Nagytárkányban, Kistárkányban, Ágcsernyőn 1896–1900 között							
felekezetek	endogámia	%	exogámia	%	összes		
római katolikus	19	39,58	29	60,42	48	35,82	
református	34	79,07	9	20,93	43	32,09	
görög katolikus	7	22,58	24	77,42	31	23,13	
izraelita	12	100	0	0	12	8,96	
összesen	72	53,73	62	46,27	134	100	

c) A helyi közösség társadomszerkezete (foglalkozás)

Öt év alatt 208 családban történt meg az örömdetes esemény, hogy a felnőtté vált gyermek önálló családot alapított. A fiatalok státusát ekkor még a szülők (főleg az apa) foglalkozása adta meg. Mivel az egész közösségre nézve véletlenszerű, hogy mely családoknak van hasonló korú gyermeke, aki házasságot köt, így ebből kiindulva próbálunk meg képet felrajzolni a helyi társadalomról. Az így kimutatható számokból csak arányokra következtethetünk, de ezt is érdemesnek tartjuk a bemutatásra, hiszen a több szempontból is vizsgálat alá vett házasságok helyét érzékelhetjük. A 65 szülő kisbirtokos, 8 nagybirtokos, 22 földműves (közelebbi meghatározás nélkül), 37 napszámos, 14 mezőgazdasági cseléd, 11 pásztor, 6 csősz, őr (vasút-, víz-, kert-, mezőőr), 5 dohánykertész, 5 kocsis, fuvaros, 9 iparos, 12 kereskedő, 4 gazdatiszt, 3 bérlő, 2 felügyelő (víz, dohányhivatal-felügyelő), 1 pénzügyi főtanácsos, 4 ismeretlen foglalkozású.

A három település társadalmi csoportjait tehát így határozhatjuk meg a 19. század végén:

Földbirtokos (nagybirtokos, bérlő)	11 család – 5,29%
Kisbirtokos	65 család – 31,25%
Földműves, napszámos	59 család – 28,37%
Kocsis, fuvaros	5 család – 2,4%
Pásztor	11 család – 5,29%
Dohánykertész	5 család – 2,4%
Mezőgazdasági cseléd	14 család – 6,73%
Csász, őr	6 család – 2,89%
Iparos	9 család – 4,33%
Kereskedő	12 család – 5,77%
Gazdatiszt, felügyelő	6 család – 2,89%
Pénzügyi főtanácsos	1 család – 0,48%
Ismeretlen	4 család – 1,91%

összesen	208 család – 100%
----------	-------------------

A vizsgált települések fiataljai többségükben parasztcsaládokban nőttek fel. Elsősorban a kisbirtokosok és napszámosok életvitelét követték (közel 60%). Talán hozzájuk igyekeztek igazodni a kocsisok, pásztorok, dohánykertészek, cselédek, császók, ha sokszor elérhetetlen volt is számukra a vágy beteljesülése. (Arányuk megközelíti a családok 20%-át.) A családok egytizede az iparos és kereskedő, akik viszont felülről vették a mintát. A felsőbb osztályt alkották a földbirtokosok (nagybirtokosok, bérlők) és a honoráciorok (együtt szintén nem haladták meg a családok 8–10%-át). Így fest tehát a helyi társadalom képe a házasulandók oldaláról, amelyet érdemes összevetni a népesség-összeírások adataival.

1. Házassági kapcsolatok a 20. század első felében (1901–1950)

A 20. század első fele nem kedvezett a népesség stabilitásának. Több olyan külső tényező jelenik meg ebben a korszakban, amely csak fokozza a belső tényezők hatását. Belső tényezőnek tekintjük a Nagytárkány és környéke, a Felső-Bodroghköz kedvezőtlen gazdasági viszonyait, amely a társadalomszerkezetben is megnyilvánul. A demográfusok demográfiai robbanásról beszélnek, ami a népszaporulat növekedését jelenti.¹⁰ Ennek levezetésére szolgált az amerikaiázás, amely még a 20. század elején is gyakorlat.¹¹ Időközben azonban a gazdasági válság világhíressé válik. A politikai tényezők közül feltétlen számolnunk kell a két világháborúval és következményeikkel. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy időközben itt országhatárok jelentek meg és módosultak. Nagytárkány egy hármaskör határ (csehszlovák, magyar, szovjet/ukrán) szögletébe került. Így azt

¹⁰ Lásd a kötetben Tamás Edit tanulmányát!

¹¹ Lásd a kötetben F. Tóth Balázs tanulmányát!

mondhatjuk, hogy a nagytárkányiak mozgásteret egyrésztől kitágul a 20. század első felében, másrészt leszűkül. Ez bizonyára tükröződik az egyéni életstratégiákban és a házassági kapcsolatokban is.

a) Házasodási körzet

A 19–20. század fordulóján a nagytárkányi anyakönyvi hivatalban 1287 házasságkötés volt. Ebből csak a nagytárkányi fiatalok házasságkötési trendjeit elemezzük. Ebben a fél évszázadban 601 nagytárkányi házasság jött létre. 274 esetben mindkét fiatal helybeli lakos volt, tehát a lakóhely szerinti endogámia 45,59%-os. 326 esetben az egyik fél más településen lakott. Tehát a lakóhely szerinti exogámia 54,41%-os. Nagytárkány az előző századfordulóhoz képest nyitottabbá vált.

Lakóhelyi exogámia és endogámia Nagytárkányban 1901–1950 között					
év	összes házasság	exogámia	%	endogámia	%
1901–1910	93	52	55,91	41	44,09
1911–1920	114	57	50	57	50
1921–1930	97	49	50,52	47	49,48
1931–1940	122	73	59,84	49	40,16
1941–1950	175	95	54,29	80	45,71
1901–1950	601	326	54,41	274	45,59

Egyértelműen kimutatható, hogy Nagytárkány házasodási társközsége Kistárkány (50 év alatt 105 közös házasság). Az exogám házasságok egyharmada kistárkányi és nagytárkányi fiatal között jön létre. Folyamatosan erősödik a kapcsolat Bélyel (21 közös házasság) és Zemplénagárdal (11 közös házasság). A párválasztási körzetbe tartozik Battyán, Királyhelmece, Kisdobra (9-9 közös házasság) és Ágcsernyő, Tizsalamon és Csap (8-8 közös házasság). Ezeket követi Sátorajújhely és Ungvár (7-7 közös házasság). A házasodási körzethez tartozik még Perbenyik (6 közös házasság), Tizabezdéd, Lelesz (5-5 közös házasság). Ha térképre vetítjük a településeket és összehasonlítjuk az előző időszakkal, azt állapíthatjuk meg, hogy az érintett települések száma megnövekszik. Különösen a Felső-Bodrogrköz falvai kapcsolódnak be a házassági migrációba. Megmarad a kapcsolat a Kisvárdai járással. Rendszeresebbé válik a kapcsolat Unggal, Bereggel és a Sátorajújhelyi járással. Elvértve Abaúj-Torna, Trencsén és Liptó megye is előfordul. 1930-ig jönnek szülőföldjükre haza Amerikából házasságot kötni (New Jersey, Ohio, Mickeport, Tresport), amint ezt a megkötött 5 házasság mutatja. Igaz, 1942-ben olyan lány megy férjhez Nagytárkányból Garbócbogdányba, aki az USA-ban (Tresport) született. A vőlegénye pedig egri születésű. 1939–1945 között a Magyarországhoz való tartozás az előző évekhez képest új kapcsolatot jelent: 1 budapesti és 1 pápai közös házasság. A két világháború közötti időben a Csehszlovákiához tartozó nagytárkányi fiatalok első sorban saját országukban kerestek párt, de az ungi kapcsolatok sem szakadtak meg. Ekkor magyarországi településről alig választanak párt (Zemplénagárd, Sátorajújhely a kivétel). Megszűnik a kapcsolat a Kisvárdai járással.

Ha tízévenként nézzük a házassági szokásokat, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy 29–36 településsel kerülnek házassági kapcsolatba a nagytárkányiak lakóhely szerint (1901–1910: 33 település, 1911–1920: 32 település, 1921–1930: 23 település, 1931–1940: 36 település, 1941–1950: 29 település).

b) Vallási kapcsolatok

A 20. század első felének házasságai közül három évtizedben (1921–1950) megvizsgáltuk azt is, hogy a vallás milyen szerepet tölt be a párvalasztásban. A nagytárkányi lakóhelyű ifjak alig több mint fele ragaszkodott a vallási endogámiához (55,84%). Ennél kevesebb a vegyes vallású házasságkötések száma (44,46%-os a vallási exogámia). A vallási endogámia 1931–1940 között a legmagasabb (59,39%), majd az azt követő évtizedben a legalacsonyabb (1941–1950: 51,95%). A vallási endogámia megvalósítói közé tartoznak a római katolikusok (22,24%-ot jelentenek), a reformátusok (20,64%), az izraeliták (6,72%-ot tesznek ki), a görög katolikusok ((5,6%-ot), az evangélikusok (0,32%-ot tesznek ki). Négy személyt nem tudtunk azonosítani (0,4%).

Vallási endogámia és exogámia a nagytárkányi párvalasztás alapján 1921–1950								
felekezetek	1921–1930	%	1931–1940	%	1941–1950	%	1921–1950	%
<i>római katolikus</i>	132	100	129	100	99	100	360	100
endogámia	41	31,06	60	46,51	38	38,38	139	38,61
exogámia	91	68,94	69	53,49	61	61,62	221	61,39
<i>református</i>	130	100	105	100	50	100	285	100
endogámia	68	52,31	48	45,71	13	26	129	45,26
exogámia	62	47,69	57	54,29	37	74	156	54,74
<i>görög katolikus</i>	72	100	68	100	63	100	203	100
endogámia	8	11,11	9	13,23	18	28,57	35	17,24
exogámia	64	88,89	59	86,77	45	71,43	168	82,76
<i>izraelita</i>	16	100	19	100	7	100	42	100
endogámia	16	100	19	100	7	100	42	100
exogámia	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>evangélikus</i>	0	0	5	100	4	100	9	100
endogámia	0	0	0	0	2	50	2	22,22
exogámia	0	0	5	100	2	50	7	77,78
<i>egyéb (? , bapt.)</i>	1	100	2	100	1	100	4	100
endogámia	0	0	0	0	0	0	0	0
exogámia	1	100	2	100	1	100	4	100
összesen	351	100	328	100	224	100	903	100
endogámia	133	37,89	136	41,46	78	34,82	347	38,43
exogámia	218	62,11	192	58,54	146	65,18	556	61,57

Ha felekezeteken belül vizsgáljuk a házasságokat, akkor megállapíthatjuk, hogy 100%-os endogámiát csak az izraeliták valósítottak meg (42 házasságot kötöttek). Legnyitottabbak a görög katolikusok (82,76%-os exogámia) és az evangélikusok (77,78%-os exogámia). A vizsgált három évtized alatt összességében a római katolikusok (61,39%-os exogámia) is nyitottabbak a reformátusoknál (54,74%-os exogámia). Ha évtizedenként nézzük az adatokat, akkor azt tapasztaljuk, hogy a reformátusok a zártság felől a nyitottság felé haladnak, míg a római katolikusoknál összetettebb a kép. A reformátusok fele 1921–1930 között (52,31%) ugyancsak református fiataalt választ házastársul, míg 1931–1940 között a római katolikusok 46,51%-a köt endogám házasságot. 1941–1950 között a reformátusok válnak a legnyitottabbá (74%-os exogámia), őket követik a görög katolikusok (71,43%-os exogámia), majd a római katolikusok (61,62%). Az evangélikusoknál fele endogám, fele exogám a házasságoknak (50-50%), míg az izraelitáké csak felekezeten belüli (100%-os endogámia).

2. Házassági kapcsolatok a 20. század második felében (1955, 1960, 1965, 1970, 1975, 1980, 1985, 1990, 1995, 2000)

A 20. század második felében Nagytárány a hármas határon fekszik, 1990-ig Csehszlovákia Királyhalmeci járás községe. A rendszerváltás után átkerül a Tóketerebesi járáshoz. Az önálló Szlovákia és a község határos lesz Ukrajnával és Magyarországgal. A rendszerváltás tehát ismét hatással lehet a településközi kapcsolatokra. Ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy forrásunk a szülőhely megnevezésében nem releváns, mivel 1958-tól a gyerekek a csernyői szülőotthonban, majd 1965-től a királyhalmeci klinikán jönnek napvilágra. A 20. század második felének elemzésénél kizárt a felekezeti vizsgálat, mivel ilyen adatokat az anyakönyvek nem tartalmaznak. 1995-től pedig bizonytalansági tényezőt okoz, hogy a lakóhely sincs következetesen feltüntetve, így feltételezzük, hogy a Nagytárányban házasságot kötöttek – ha nincs külön megjegyzés – ottani lakosok. Eltekintünk a foglalkozás szerinti elemzéstől, ugyanakkor forrásunk lehetővé teszi, hogy vizsgálatunkat kiterjesszük a házasulandók életkorára is.

Az ötévenkénti mintavétel alapján a 20. század második felében kötött házasságok közül 177 elemzésével foglalkozunk. Összességében megállapíthatjuk, hogy az évenkénti házasságkötések száma 11–28 között mozgott. A legmagasabb 1975-ben (28 házasság), a legalacsonyabb 1985 és 2000-ben (11–11 házasság). Megjegyezzük, hogy a 21. század első évtizedében csökken a házasságkötések száma (évenként 6–11 házasság), ami a lakosság összetételének változását (születések számának csökkenése, az időskorúak számának emelkedése) jelzi, s hosszú távon a település lélekszámának csökkenését vetíti előre.

a) Házasodási körzet

A 20. század második felének legfőbb jellemzője, hogy a fiataloknak mindössze egynegyede talál helyben párt (25,42%-os az endogámia). Ez már azt jelenti,

hogy a település szinte teljesen nyitottá válik. A fiatalok háromnegyed része (74,58%) más településen találja meg a párját. Arról nincs kimutatásunk, hogy hol lesz a közös lakóhelyük, de feltételezzük, hogy sokan elköltöznek Nagytárányból. (Lehetséges, hogy már máshol vállaltak munkát, máshol ismerkedtek, csak éppen esküdni jönnek haza.) A házassági migráció tehát nagyobb még az évszázaddal korábbinál is. A legnyitottabb a település 1990-ben (94,44%-os az exogámia). A rendszerváltás mintha a fiatalok egyéni életében is kinyitotta volna a lehetőségeket. Később azonban felértékelődött a helyben maradás. 1995 és 2000-ben a házasságok közel fele a helyben maradtak között kötött. Ezt úgy is fogalmazhatjuk, hogy a községükhöz leginkább kötődő fiatalok egymás között megtalálták a párjukat. Ez a lakosság egy részének stabilizálódását vetíti elénk.

Lakóhelyi exogámia és endogámia Nagytárányban – 20. század második fele –					
év	összes házasság	exogámia	%	endogámia	%
1955	19	13	68,42	6	31,58
1960	17	14	82,35	3	17,65
1965	15	12	80	3	20
1970	19	14	73,68	5	26,32
1975	28	22	78,57	6	21,43
1980	23	17	73,91	6	26,09
1985	11	9	81,82	2	18,18
1990	18	17	94,44	1	5,56
1995	16	8	50	8	50
2000	11	6	54,55	5	45,45
összes	177	132	74,58	45	25,42

A 20. század második feléből vett mintavételünk szerint Nagytárány házasodási társközsége továbbra is Kistárány (30 közös házasság = 17%). Ezt követi Bély 8 közös házassággal, Bodrogmező (Zemplén) 6-tal, Lelesz 5-tel és Tiszacsernyő 4-gyel. Az országhatárok szinte teljes egészében lezárták a házasodási körzetet keletre és délre (1 beregszászi és két miskolci házasság kivételével). A házasságok többsége Zemplén megyei falvak fiataljai között jön létre. Különbésként említhetjük azonban, hogy már a Bodrog túlszárnyán is több településsel létesítenek kapcsolatot. Szepes, Gömör, Hont megye szintén számításba jön. A legtávolabbi nyugati település Prága, az ország akkori fővárosa, ahonnan egy házaspár került Nagytárányba.

b) A házasulandók életkora és korkülönbsége

A házasulandók életkorát 1965, 1970, 1975, 1995, 2000 években vizsgáltuk. Adatsorunkat a nagytárányi anyakönyv szolgáltatta. (Tehát nagytárányi, kistárányi és csernyői adatok is vannak benne. Összesen 157 házasságban 314 fiatal adata.) Ekkor a fiatalok döntő többsége 20 és 30 éves kora között kötött házasságot.

Házassodási kor a 20. sz. második felében Nagytárkányban és környékén Öt év adatai alapján												
életkor	vőlegény						menyasszony					
	1965	1970	1975	1995	2000	összes	1965	1970	1975	1995	2000	összes
17–19	2	2	2	1	0	7	9	12	9	13	3	46
20–22	5	12	9	11	3	40	13	17	16	18	8	82
23–24	8	8	6	11	5	38	7	3	7	2	2	21
25–30	14	10	15	9	6	54	5	3	4	1	3	16
31–40	4	2	4	1	2	13	1	0	0	0	0	1
41–50	2	1	0	0	0	3	0	1	0	0	0	1
51–60	0	1	0	0	1	2	0	0	0	0	1	1
Összes házasság	35	36	36	33	17	157	35	36	36	33	17	157

A lányok döntő többsége 22 éves koráig férjhez ment (81,53%). Ezen belül is legjellemzőbb a 20–22 éves kor (52,23%). 23–24 évesen is többen mennek férjhez, mint 25–30 éves korukban: 21, illetve 16 lány. Ez utóbbiak között bizonyára már többen nem az első házasságot kötik, csakúgy, mint a 3 ennél idősebb nő. A legfiatalabb férjhez menő lány 17 éves volt 1970-ben és 1995-ben. A fiúk közül legtöbben 25–30 éves korukban kötnek házasságot (34,4%), de gyakori az előző korosztály (21–24 évesek) házassodási kedve is. 20–22 és 23–24 évesen csaknem ugyanannyian gondolnak családalapításra (40, illetve 38 fiú). 13 esetben 31–40 év között kötnek házasságot. Efölött 5 fő van. Ez utóbbiak bizonyára ugyancsak már nem az első házasságot kötők közé tartoznak. A legfiatalabb nősülő legény 18 éves 1975-ben. A legidősebb férfi 51 éves kaliforniai lakos, aki egy csernyői 40 éves nővel kötötte össze az életét 1970-ben. A legidősebb nő ugyancsak 51 éves (2000-ben).

A házassodásra Nagytárkányban és környékén a 20. században tehát még nem jellemző a házasságkötés kitolása, a késleltetés. Az idős korban kötött házasságok sem jellemzők.

A házastársak korkülönbségére vonatkozólag megállapíthatjuk, hogy a vizsgált öt évben (157 házasság) 13 esetben volt idősebb a menyasszony a vőlegénynél (8,28%). Azonos korúak csaknem ennyien voltak (12 esetben – 7,64%). A legtöbb házasságot 3–5 évvel idősebb férfi kötötte (46 házasság = 29,3%). Ugyancsak gyakoribb az 1-2 éves korkülönbség (41 eset = 26,12%). Nem ritka azonban a 6–10 éves korkülönbség sem (37 eset = 23,57%). A legnagyobb korkülönbség 1970-ben jegyezték fel: 21 évvel volt idősebb a vőlegény, mint a menyasszony. A választottjánál négy évvel idősebb ara 1995-ben állt az anyakönyvvezető elé.

Házassági korkülönbség Nagytárkányban és környékén a 20. század második felében öt év adatai alapján							
	1965	1970	1975	1995	2000	összesen	%
a menyasszony idősebb						13	8,24
4 évvel				1		1	0,64
3 évvel				1	1	2	1,3
2 évvel	2					2	1,3
1 évvel	1	3	0	4	0	8	5
azonos korúak	4	2	4	1	1	12	7,64
a vőlegény idősebb							84,12
1–2 évvel	6	10	13	7	5	41	26,17
3–5 évvel	8	11	10	12	5	46	29,36
6–10 évvel	13	8	6	6	4	37	23,59
11 vagy több évvel	1	2	3	1	1	8	5
összes	35	36	36	33	17	157	100

Összességében megállapíthatjuk, hogy 0–5 év a legáltalánosabb korkülönbség ebben az időszakban (99 házasság = 63,06%). A férfiak házasodási korában mutakozó eltolódást jelzi a 6–10 éves korkülönbség (23,57%), valamint az esetleges újr házasodás. Az újr házasodásra, a válásra és az együttélésre azonban nem tártunk fel konkrét adatokat.

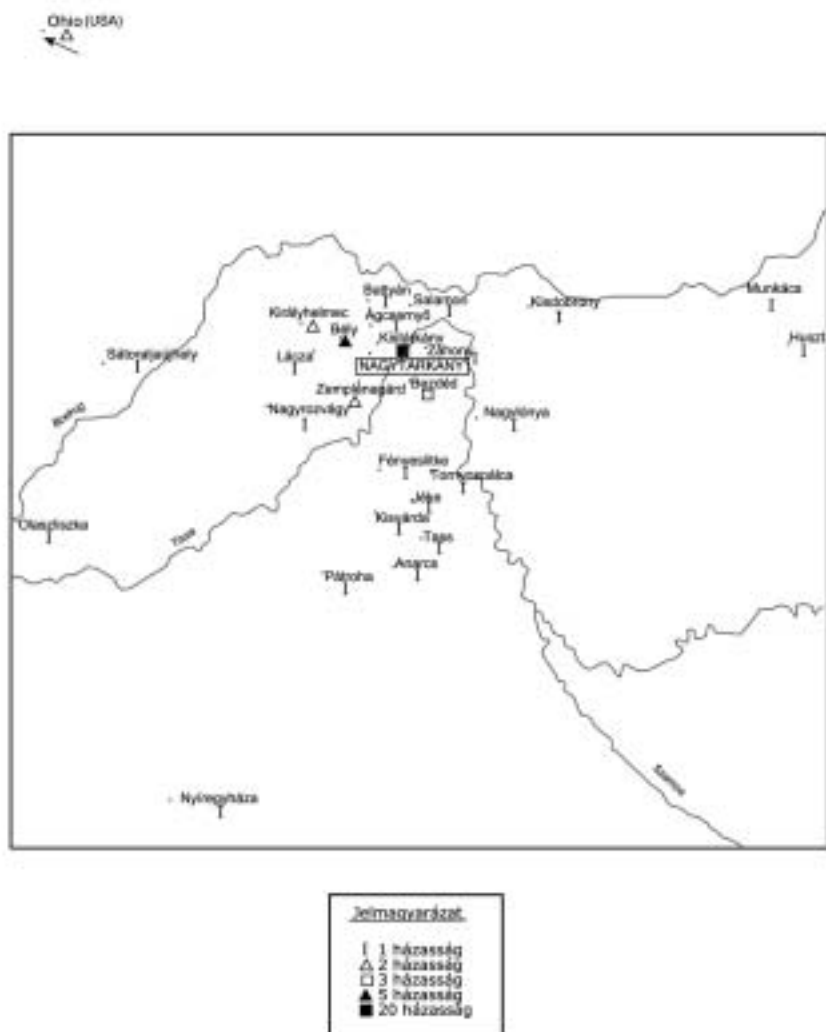
Összegzés

Nagytárkány társadalmának bemutatásához sajátos mikrovizsgálati módszerrel közelítettünk. Elsősorban a rendelkezésünkre álló történeti források elemzésével jutottunk el a 20. századi folyamatok bemutatásához. Nem teljes a kép, de az eddig feldolgozott adatokból is nyilvánvalóvá vált, hogy a középkortól kontinuuus bodrogi közeli települések lakossága mint kistáji csoport megőrizte magyarságát, kultúráját, nyelvét. Nagytárkány társtelepülése Kistárkány. Ezt a szoros kapcsolatot jól mutatják az egy évszázad létrejött közös házasságok. Még akkor is így van ez, ha egyik település törzslakossága vagyonosabb református, a másik települése a szerényebb körülmények között élő római katolikus. Itt tehát a legerősebb összetartó erő az azonos nemzetiség, és csak ezt követi a vallás, majd a társadalmi helyzet.

A gazdasági kényszer, a települések nagyságrendje azonban megkövetelte a mobilitást. A Felső-Bodrogi köz falvai olyan csoportot alkotnak, amelyet egységnek tekinthetünk. Kapcsolatot tartanak azonban Zemplén megye más területeivel és a Rétséggel, valamint Unggal. Míg a magyarországi területek a református magyar utánpótlást adták, a Kárpátaljáról a görög katolikus ruszin népcsoport folyamatos térhódításának lehetünk tanúi. A ruszinok a leginkább asszimilálódó népcsoport. A római katolikus magyarság többé-kevésbé meg tudja őrizni sajátos kultúráját. A külső gazdasági és politikai tényezők egyrészt mobilizálták Nagytárkány lakóit (amerikázás, nyitás az ország északi és nyugati megyéi felé), másrészt lezárták a keleti, déli kapcsolatokat az országhatárok változtatásával. Ennek hatása bizonyára a kultúrájuk számos területén kimutatható.

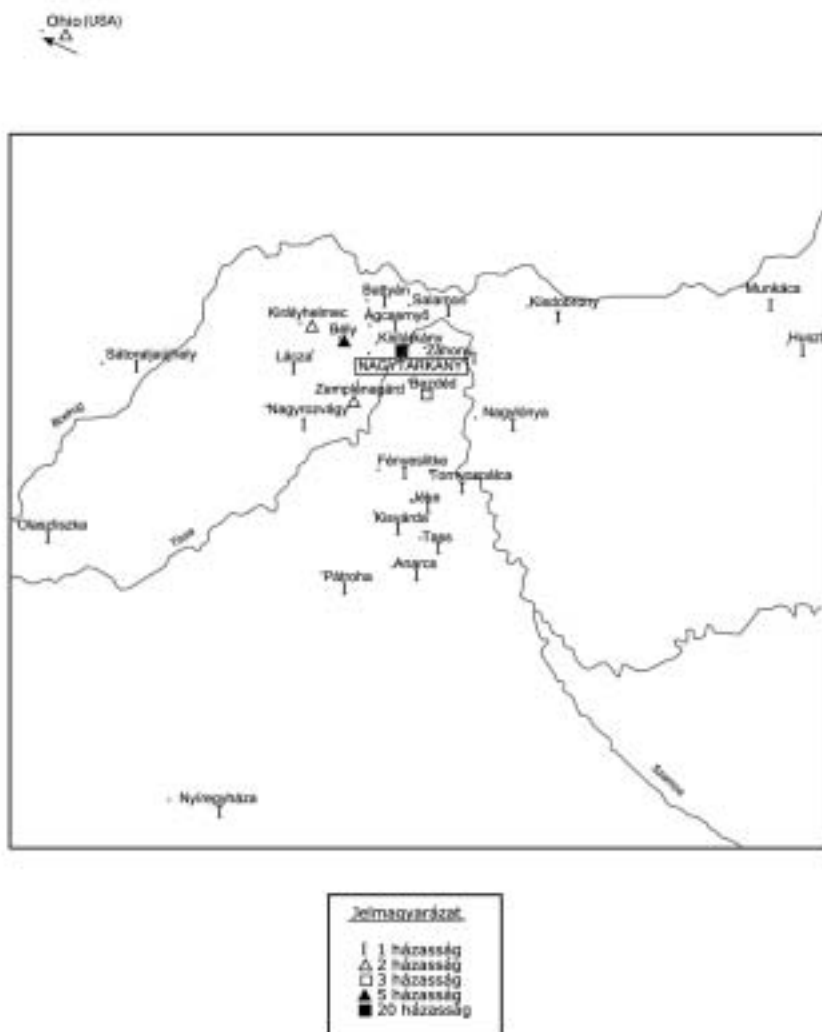
NAGYTÁRKÁNY HÁZASSÁGI KAPCSOLATAI

– Lakóhely szerinti exogámia –
1896-1905

NAGYTÁRKÁNY HÁZASSÁGI KAPCSOLATAI

– Lakóhely szerinti exogámia –
1896-1905

Irodalom

Fényes Elek

1851 *Magyarország geographiai szótára*. I–IV. kötet. Pest

Petrik Béla

1958 *A nagytárkányi rk. plébánia közeli és távolabbi vonatkozásai*. A nagytárkányi zárda tulajdonába adományozta Petrik Béla püspöki tanácsos, nyugdíjas radi plébános. 1958. V.1.

Príspevok k opisu spoločnosti Veľkých Trakán (Zhrnutie)

K predstaveniu spoločnosti Veľkých Trakán pristupujeme svojráznou mikrovýskumnou metódou. K popisu procesov 20. storočia sme sa dostali v prvom rade analýzou historických prameňov, ktoré sme mali k dispozícii. Obraz nie je úplný, ale aj na základe doteraz spracovaných údajov je zjavné, že obyvateľstvo od stredoveku kontinuálnych osídlení si ako skupina mikroregiónu udržalo svoje maďarské povedomie, kultúru, jazyk. Sesterskou obcou Veľkých Trakán sú Malé Trakany. Toto úzke spojenie dokazujú manželstvá, uzavreté počas jedného storočia. Je tomu tak aj napriek tomu, že pôvodní obyvatelia jednej obce sú majetnejší kalvíni, v druhej žijú v skromnejších pomeroch rímskokatolíci. Najsilnejším pojivom medzi nimi je teda predovšetkým etnická príslušnosť, až potom nasleduje náboženská a nakoniec spoločenské postavenie.

Hospodárska nevyhnutnosť, veľkosť osídlení si však vyžadovali mobilitu. Dediny Horného Medzibodrožia vytvárajú takú skupinu, ktorú môžeme považovať za celok. Udržávajú však styky s inými oblasťami Zemplínskej župy, ako aj s oblasťou Rétság a Užskou oblasťou. Kým z regiónov na území Maďarska vychádzali maďarskí reformovaní potomkovia, zatiaľ z Podkarpatska sme svedkami plynulého prívlu gréckokatolíckych rusínskych etnických skupín. Rusíni sú najviac asimilujúcou sa etnickou skupinou. Rímskokatolícki Maďari si viac-menej dokážu uchovať svoju svojráznu kultúru. Vonkajšie hospodárske a politické činitele na jednej strane mobilizujú obyvateľov Veľkých Trakán (vystahovalectvo za prácou do Ameriky, otvorenie sa voči severným a západným župám krajiny), na druhej strane zmenou hraníc sa prerušili východné a južné styky. Toto sa zaiste prejavilo v mnohých oblastiach ich vlastnej kultúry.

Angaben zur Gesellschaftsschilderung von Nagytárkány (Zusammenfassung)

Um die Gesellschaft in Nagytárkány zu schildern, bedienten wir uns einer eigentümlichen Methode der Mikroforschung. Vor allem mit der Analyse der uns zugänglichen historischen Quellen sind wir dazu gelangt, die Prozesse im 20. Jh. vorzustellen. Das Bild ist zwar unvollständig, doch ergibt sich aus den bisher verarbeiteten Angaben, dass die Einwohn-

erschafft der Siedlungen in dem Zwischenraum Bodrog seit dem Mittelalter als eine kleinlandschaftliche Gruppierung ihr Ungarentum, ihre Kultur und Sprache bewahrt hatte.

Der unmittelbare Nachbar von Nagytárkány ist Kistárkány. Über diese enge Beziehung zeugen die Mischehen, entstanden in den letzten hundert Jahren. Es ist eine Tatsache, obwohl die Einwohner der einen Siedlung reiche Reformierte sind, die Einwohner der anderen Siedlung sind Römisch-Katholiker, die unter bescheideneren Verhältnissen leben. Hier ist also die gleiche Nationalität die stärkste zusammenhaltende Kraft, erst danach kommen Religion und gesellschaftlicher Stand.

Der wirtschaftliche Zwang und die Größe der Siedlungen verlangten aber eine Mobilität. Die Dörfer im Zwischenraum Oberer Bodrog bilden eine solche Gruppe, die als Einheit betrachtet werden kann. Sie pflegen aber Beziehungen auch zu anderen Gebieten in Zemplén und Rétság, wie auch mit der Ung-Gegend. Die Gebiete in Ungarn lieferten einen reformierten ungarischen Nachwuchs, von der Karpatengegend kamen immer mehrere griechisch-katholische Rutenen. Die Rutenen sind die am meist assimilierte Volksgruppe. Die römisch-katholischen Ungarn konnten ihre eigenartige Kultur mehr oder weniger gut bewahren. Die äußeren wirtschaftlichen und politischen Tatsachen haben die Einwohner in Nagytárkány einerseits mobilisiert (Auswanderungen nach Amerika, Offenheit gegenüber den nördlichen und westlichen Bezirken des Landes), andererseits wurden durch die Veränderung der Staatsgrenzen die Kontakte nach Osten und Süden geschlossen. Dies kann vermutlich auf vielen Gebieten ihrer Kultur festgestellt werden.

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Fórum inštitút pre výskum menšín
P.O.Box 52
931 01 Šamorín
WEB: www.foruminst.sk
E-mail: forum@foruminst.sk

Viga Gyula szerk.
Nagytárkány I.
Dolgozatok a község településtörténetéhez és néprajzához
Lokális és regionális monográfiák, 5.

Első kiadás
Felelős kiadó: Tóth Károly
Sorozatszerkesztő: Liszka József
Borítóterv: Juhász R. József
Nyomdai előkészítés: Kalligram Typography Kft., Érsekújvár
Nyomta: Expresprint s.r.o., Partizánske
Megjelent 500 példányban
Kiadta: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja
Terjeszti: Lilium Aurum Könyvkiadó, Dunaszerdahely

Gyula Viga, editor
Veľké Trakany I.
Štúdiá k dejinám a národopisu obce
Lokálne a regionálne monografie, 5.

Prvé vydanie
Zodpovedný: Károly Tóth
Redaktor edície: József Liszka
Návrh obálky: József R. Juhász
Tlačiarenská príprava: Kalligram Typography, s.r.o., Nové Zámky
Tlač: Expresprint, s.r.o. Partizánske
Náklad: 500 ks
Vydalo: Fórum inštitút pre výskum menšín, Šamorín, 2006
Distribúcia: Lilium Aurum, Dunajská Streda

ISBN 80-89249-01-9

A szlovákiai Bodrogköz délkeleti sarkában található Nagytárkány történeti-néprajzi monográfiáját tartja kezében az olvasó. Monográfiát, még akkor is, ha az itt sorjázó írások a szó szoros értelmében nem is felelnek meg a monografikus igény minden elvárásának. Cseppben a tengerként azonban mégis karakterisztikus képet nyújtanak a település, s ezáltal (bizonyos fokig a korábban megjelent Kisgéres-kötet tanulságaival is megtámogatva) az egész térség történeti fejlődéséről, változó népi kultúrájáról. A Viga Gyula által vezetett ad hoc kutatócsoportban magyarországi és hazai kutatók vettek részt:

Bogoly János biológus, Királyhelme; **Bona Bernadet** néprajzos muzeológus, Nyíregyháza-Sóstó; **Csikí Tamás** történész, egyetemi docens, Budapest – Miskolc; **Fehér József** múzeumigazgató, Sátoraljaújhely; **Fogas Tóth Balázs** néprajzos muzeológus, Sárospatak; **Frisnyák Sándor** geográfus, egyetemi tanár, Nyíregyháza; **Gyulai Éva** történész, tszv. egyetemi docens, Miskolc; **L. Juhász Ilona** etnológus, Komárom; **Mizser Lajos** nyelvész, főiskolai tanár, Nyíregyháza; **Németh Péter** régész-történész, Nyíregyháza; Örsi Julianna néprajzkutató, múzeumigazgató, Túrkeve; **Páll István** néprajzkutató, múzeumigazgató, Nyíregyháza-Sóstó; **Százvai István** alpolgármester, Nagytárkány; **Szilágyi Miklós** néprajzkutató, egyetemi docens, Budapest; **Takács Péter** történész, egyetemi docens, Debrecen – Nyíregyháza; **Tamás Edit** történész muzeológus, Sárospatak; **Sz. Tóth Judit** néprajzos muzeológus, Szentendre; **Viszóczky Ilona** néprajzos muzeológus, Miskolc

9 788808 924905